

ગ્રાહકોને

- ★ આ માસિક દર અગ્રેષ્ઠ મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે
- ★ વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૮ છે. બહારેય માટે રૂ. ૭) પરદેશ માટે રૂ. ૧૦) છે તે (૧) સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે બદ, અમદાવાદ અથવા (૨) કાવ્યાદેવી રોડ, દાદી બીહિન, ત્રીજે માળે, સુભઈ-૨ એ ઠેકાણે બરી થકાપ છે
- ★ વ્યવસ્થા અંગેના પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના કાર્યાલય સાથે કરવો.
- ★ લવાજમે મનીઓડરથી મોકલતા મની ઓડરની કુપન પર પૂરું ઠેકાણું અને ‘અખંડ આનંદ’ માટે એમ રપટ લખવું
- ★ મહિના બે મહિના માટે સરનામું બ લખવું હોય, તો પોતાના પોસ્ટમાસ્ટરને લખવું સરનામું વખતસર નહિ બદલાવ નારતો અકબૂતા સરનામે રવાના થતા, બીજો અક મૂલ્ય લીધા સિવાય મોકલતો નથી
- ★ પુત્રવ્યવહારમાં માદક ન અર અવસ્થા જણાવે.
- ★ ૧લી નવેમ્બર ૧૯૪૯થી ત્રીજું વર્ષ સર થઈ ગયું છે
- ★ માસિક સાથે પુસ્તકો વી પી થી મોકલતા નથી
- ★ નમૂનાના અક માટે રૂ. ૧) મોકલો આપવો

સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અદા પો બો ન પગ, અમદાવાદ ને દાદી બીહિન કાવ્યાદેવી રોડ સુભઈ-૨

છેલ્લા ૩૮ વર્ષથી ચાલતી ગુજરાતની મૌઠી ભૂતી, ઝરતી ને લોકપ્રિય

વિવિધ ગ્રંથ માળા

‘દેશમા રા - વાર્ષિક - પરદેશમા રૂ. ૧૧) - લવાજમ - રૂ. ૧૭)

આને ૧૧ માદક બનીને વરસે દિવસે ૧૬૦૦ પાનાનું વિવિધ વિષયોનું વાચન થઈ પી ૮ પુસ્તકો દ્વારા ધેરમેશ મેળવે.

‘અખંડ આનંદ’ જેવા લોકાદર પામેની

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

સપાદક સોપાન

આ શ્રેણીમાં કેત્યાગ મુખીમાં મોટા સુવાચ્ય અક્ષરોમાં ઉપયોગી રપ પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે. ગુજરાતના ધરોમાં ને પુનઃપ્રાપ્તોમાં હળવે નકનો પડેલો મર્ક છે

૨૫ પુસ્તકોના સેટની કિંમત

રૂ. ૧૬-૦-૦ • ૮૫ પ રૂ. ૧-૮-૦

આમ સાહિત્યશ્રેણી

ગાન-ચાન્ડિ-૫-૧૫૬ ઉપયોગી સાહિત્યની આ નાની પુસ્તિકાઓ હાગ મરીમ પખ મરમગી વર્ગ પોતાની ગુજરાત પ્રમાણે ના ાગી લાખગેરી વમારી રકે કે ગુજરાત નિતોના ૮૧ પુસ્તકો મો છે તે બધની કિંમત રૂ. ૨૦-૮-૬ • ૮૫ ૨-૮ • ૩ • ૩ વધુ વિગતવાર ગુજીપત્ર માટે લખો :

૧ સંકલ્પ	શ્રી	૧
૨ ત્રીજી વર્ષના પ્રશ્નો	ત્રીજી અને સાંચાલક	૨
૩ મંગળ વારસો	મં. સુખલાલજી	૩
૪ સામુદાયિક કથા	શ્રી દેહારનાથજી	૮
૫ હું તે જ છું (કાવ્ય)	શ્રી ભગવંતરાય કંઠ કાકર	૧૮
૬ હાથ	શ્રી જ્યોતીંદ્ર દવે	૧૯
૭ લાઈન હોરી (વાર્તા)	શ્રી પન્નાલાલ પટેલ	૨૪
૮ અમદાવાદ	શ્રી હમારાંકર ભેષી	૨૮
૯ અહિંસાનો મહિમા	શ્રી દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી	૩૨
૧૦ એવું કાણુ કરે ? (વાર્તા)	શ્રી ગુલાબદાસ ખોઠર	૩૩
૧૧ ધરમપદ (સમસ્યા)	અધ્યા. ભુદરજી બેટાઈ	૩૭
૧૨ મેં હીના રંધ (વાર્તા)	શ્રી સુનીલાલ મડિયા	૪૧
૧૩ નરસિંહરાવ (નાટક)	શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા	૪૭
૧૪ કુમારઆમ	શ્રી દિલીપ કાકારી	૫૬
૧૫ ઈશ્વર (ગાંધીજી સાથે વાર્તાલાપ)	શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ	૬૩
૧૬ દીકરો ખોલો (વાર્તા)	શ્રીમતી લાલુબહેન મહેતા	૬૫
૧૭ ઇવાનની સોના	દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી	૭૩
૧૮ કલ્કા (વિજ્ઞાન)	શ્રી ઇલુભાઈ સુધાર	૭૪
૧૯ લમ-ઉપદ્રવ (કલાલ લેખ)	શ્રી સાતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ એમ. એસ. સી.	૮૧
૨૦ મજગોત્રિનમ્ (સમસ્યા)	શ્રીમતી કુરંગી દેસાઈ એમ. એ.	૮૩
૨૧ કપરોઠ અને કુંડું (વાર્તા)	શ્રી વેણીભાઈ પુરેલકિત	૮૬
૨૨ અખેગીતા	અધ્યા. ચતુરભાઈ શં. પટેલ	૯૪
૨૩ નસો અવતાર (વાર્તા)	શ્રી પ્રણાંત	૯૯
૨૪ પક્ષીઓનો નિઃશ્વસનપ્રવાસ (પક્ષીપરિચય)	શ્રી વિજયશુભ મોયં	૧૦૬
૨૫ અખીલ-ગુલાલ (સાવના)	શ્રી મોહિનીચંદ્ર	૧૧૨
૨૬ હૃદયપલટો (પર્યાવરણ)	શાસ્ત્રી ગોપીબલ વલ્લભ શર્મા	૧૧૬
૨૭ પદ્માવતી બંધારણ (વિજ્ઞાન)	શ્રી શા. મ. સુધાર	૧૨૦
૨૮ માનવતાનો જય (વાર્તા)	શ્રી 'સાલચંદ્ર'	૧૨૫
૨૯ અમેરિકાની સ્ત્રીઓ (પરિચય)	શ્રીમતી નીલાંજના મહેતા એમ. એ.	૧૩૨
૩૦ ભગવતભરમરણ	શ્રી નાનુકલાલ નં. ચાકરી	૧૩૬
૩૧ મહામૂદ ગજનવી (ઇતિહાસ)	શ્રી દીનશા કલસજી સીધવા	૧૪૪
૩૨ પાધરી વિના (વાર્તા)	શ્રી પુરોષોત્તમભાઈ, જી. ચાહ	૧૪૯
૩૩ સર જોન્સનો સંસ્કૃતપ્રેમ (પરિચયકથા)	સ્વ. મહાવીરપ્રસાદ દિવેદી	૧૫૪
૩૪ ગંગાની પેલે પાર (નાટિકા)	શ્રી રાજુદયાળ સક્સેના	૧૫૮
૩૫ વિષકન્યા (સંશોધન)	અધ્યા. મ. હ. મહેન્દ્રજી એમ. એ.	૧૬૨
૩૬ સાધના	શ્રી લદ્દ	૧૭૦
૩૭ ઇતિહાસમાં ગાયત્રી રચના	અનુ. શ્રી લલિત પરીખ	૧૭૪
૩૮ જીવન અને મરણ	શ્રી 'સદ્રિક'	૧૭૮
૩૯ કાંચન-કૃત્રી	શ્રી 'સદ્ગીર્ણહાં'	૧૮૨
૪૦ ભરૂણી વાંકથો	શ્રી ભગવાનદાસ દેવરા	૧૮૬
૪૧ યુગપ્રવાહ	શ્રી સોપાન	૧૯૭
૪૨ સંસ્થા-સમાચાર	કાર્યાલય	૨૦૧

નોંધ : આ અંક માટે જ પસંદ કરવામાં આવેલા કેટલાય લેખો જગ્યાને અવાજે/તથા વિવિધતા ભગવવાના હેતુથી આપી શકાયા નથી, તે બદલ લેખકો ક્ષમા કરશે એવી આશા છે. આ લેખોનો ઉપયોગ આવતા અંકમાં થઈ જશે.

તંત્રી

અંક ૬૫

જીવનની અનંત શક્તિનો આપણને પચિસ નથી પણ આપણા અનંત જોડાણો તો
 જોઈ શકાય છે કે જ્યારે આપણે અમુક મહત્વ કરીએ છીએ, ત્યારે આપણામાં વિશેષ
 જળ દાખલ થતું હોય ને આપણું મન જળવાન બનતું હોય એવું લાગે છે માન્યને
 સારું કરવાની ઇચ્છા થાય તેવાથી એ માગ કરી શકે તો નથી એ જાણને પાઠ પાઠના જે
 પુસ્તકોની જરૂર પડે છે તે પ્રમાણવાદ દર સંકલ્પ કરે પડે છે આ સંકલ્પ આપણી
 અનંત શક્તિનું કિરણ છે એમ કહીએ તો ચાલે જ્યાં કરતાં નિશ્ચયનું અને નિશ્ચય કરતાં
 પ્રતિજ્ઞાનું સંકલ્પન જળ વિશેષ પ્રાપ્ત પડે છે પ્રજ્ઞા આપણા અતરસાગરની સપાટી ઉપર હોય
 છે, નિશ્ચય અદરના છે કાલમાંથી ચાલે છે અને પ્રતિજ્ઞા, ન્યાય આત્માનું કેદ છે ત્યાંથી પ્રકટે છે
 સાધકમાત્રને સંકલ્પની જરૂર પડે છે જ્યાં મુખી અપરતુ મન પ્રલોભનમાં તમામ
 નય, શબ્દ સુખથી દોભાઈ બધા સંકલ્પોથી પાછા ભાગે ત્યાં મુખી મોત્ર ભલી ભાવનાથી
 કશું મળી શકતું નથી, આપણી એવી ભાવના કથી સદન કરવાનું જળ આપી શકતી નથી
 હૃદયોને વસા ગણના કે કોઈ મદાન કાર્ય પાર પાડના જે શક્તિની જરૂર પડે છે તે મગ્નિ
 સંકલ્પ દિના પ્રગટતી જ નથી આપણા ધર્મ યોગમાં વ્રતનિયમનું જે માળા મળે છે તેનું આ
 જ કાલ છે માણસ વ્રત લે, પ્રતિજ્ઞા કરે, મહત્વ કરી લે ત્યારે એવી અદરના પળેપળે
 માથી શક્તિકલ્પો એ ચાઈ આવીને મનના અને મનમુગ્ધ કરના હોય એવા અનુભવ થાય છે
 સામાન્ય માણસ પણ મહત્વથી તીવ્ર જની બધા છે

[illegible]

જ્યારે ચોથા પ્રકારના વારસા વિશે એમ નથી, જે માણસને પ્રજાકાંદ્રિય પ્રાપ્ત હોય, જેનું સંવેદન સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર હોય તે જ આ વારસાને સમજી કે ગ્રહણ કરી શકે છે. બીજા વારસાએ જીવન દરમિયાન કે મૃત્યુ સમયે નાશ પામે છે, જ્યારે આ માંગલિક વારસો કદી નાશ પામતો નથી. એકવાર તે ચેતનમાં પ્રવેશ્યો એટલે તે જન્મજન્માંતર આલનાનો, એનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થવાનો અને તે અનેક જણને સંસ્થાવિત-તરભાગ પણ કરવાનો.

આપણે એવી 'કોઈ' આર્યપરંપરામાં જન્મ્યા છીએ, કે જન્મતાંવેંત આવા માંગલિક વારસાના આંદોલનો આપણને બાણેબાણે સ્પર્શે છે. આપણે તેને ગ્રહણ કરી ન શકીએ, યથાર્થ રૂપમાં સમજી પણ ન શકીએ એમ બને, પણ આ માંગલિક વારસાના આંદોલનો આર્યભૂમિમાં બહુ સહજ છે.

શ્રીઅરવિંદ, ઘર રાધાકૃષ્ણનું વગેરે ભારત-ભૂમિને અધ્યાત્મભૂમિ તરીકે ઓળખાવે છે તે એ જ અર્થમાં.

ભગવાન મહાવીરે જે માંગલિક વારસો આપણને આપ્યો કે સોંપ્યો છે તે કયો છે એ આને આપણે વિચારવાનું છે. એક બાબત સ્પષ્ટ સમજી લઈએ, કે આ સ્થળે સિદ્ધાર્થનંદન, કે ત્રિશલાયુત સ્થૂળ દેહધારી મહાવીર વિશે આપણે મુખ્યપણે વિચાર નથી કરતા. એમનું ઐતિહાસિક કે ગ્રંથબદ્ધ સ્થૂળ જીવન તો હમેશાં આપણે વાંચતા અને સાંભળતા આવ્યા છીએ. આને જે મહાવીરનો હું નિર્દેશ કરું છું તે શુદ્ધ-વાસનામુક્ત ચેતનસ્વરૂપ મહાન વીરને ધ્યાનમાં રાખી નિર્દેશ કરું છું. આવા મહાવીરમાં સિદ્ધાર્થનંદનનો તો સમાવેશ થઈ જ નય છે, પણ વધારામાં તેમના જેવા

જ્યા જ શુદ્ધશુદ્ધ ચેતનનો પણ સમાવેશ નય છે. આ મહાવીરમાં કોઈ નાતબત કે દેશકાળનો ભેદ નથી. તે વીતરાગાદૈતર્યે એક જ છે. આ મહા ધ્યાનમાં રાખીને જ અનેક સ્તુતિકાવ્યો સ્તુતિ કરી છે. જ્યારે માનવુંગ આચાર્ય સ્તુત્ય તત્ત્વને છુદ્ધ કહે છે; શંકર કહે છે, વિદ્યાંતા કહે છે અને પુરુષોત્તમ કહે છે ત્યારે તે સદૃશ્યાદૈતની ભૂમિકાને જ સ્પર્શે છે. આનંદધન 'રામ રહિમાન કાન' વગેરે સંપ્રદાય પ્રચલિત શબ્દો વાપરી એવા જ કોઈ પરમતત્ત્વને સત્તે છે. તે જ રીતે આને આપણે મહાન વીરને સમજીએ.

ભગવાન મહાવીરે જે માંગલિક વારસો આપણને સોંપ્યો છે, ઉપદેશ્યો છે તે માત્ર તેમણે વિચારપ્રદેશમાં જ સંબંધી મૂક્યો ન હતો. એમણે એને જીવનમાં ઉતાડી, પરિપક્વ કરી, પછી જ આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. એટલે તે વારસો માત્ર ઉપદેશ પૂરતો નથી, પણ આચરણનો વિષય છે.

ભગવાન મહાવીરે ઉપદેશક વારસાને સંશ્લેષમાં કહેવો હોય તો તેને ચાર ભાગમાં વહેંચી કહી શકાય. (૧) જીવનદષ્ટિ, (૨) જીવનશુદ્ધિ, (૩) રહેણીકરણીનું પરિવર્તન અને (૪) પુરુષાર્થ.

ભગવાનની જીવન વિશેની દષ્ટિ શી હતી તે પ્રથમ સમજીએ. જીવનની દષ્ટિ એટલે તેનું મૂલ્ય આંકવાની દષ્ટિ. આપણે સહુ પોતપોતાના જીવનનું મૂલ્ય આંકીએ છીએ. બહુ તો જે કુટુંબ, જે ગામ, જે સમાજ, કે જે રાષ્ટ્ર સાથે આપણો સંબંધ હોય તેના જીવનનું મૂલ્ય આંકીએ છીએ. આથી આગળ વધીએ તો આખા માનવસમાજ અને તેથી આગળ વધીએ તો આપણી સાથે સંબંધ ધરાવતા પશુપક્ષીના જીવનનું પણ મૂલ્ય આંકીએ છીએ. પણ મહાવીરની સ્વસંવેદનદષ્ટિ તેથી પણ આગળ વધી હતી. ગંધા એપ્રિલની ચોવીસમી.

તારીએ સમઢવાદમાં કાકાસાહેબે ભગવાન મહાવીરની ઇચ્છાનદિષ્ટિને ઉદ્દેશ કરતાં કહ્યું કે, તેઓ એક એવા પિયેસ પત્ર અને યુદ્ધ મજ દવા કે તેમણે કીટ-પત્ર તો યુ પલ પાણી અને વનસ્પતિ જેવી ઇવનયન્ય ગણાતી બોલિકા વસ્તુઓમાં પણ ઇચ્છાનદિષ્ટિ એક હવે મહાવીર પોતાની ઇચ્છાનદિષ્ટિ દોષા સમક્ષ રજૂ કરી ત્યારે કાલુ તેને ગ્રહણ કરી શકશે એ ન વિચારતા એટલું જ વિચાર્યું, કે કાળ નિરવધિ છે અને પૃથ્વી વિશાળ છે. અને ત્યારે કાર્મ તો એને સમજવાનું જ જેને હિંદમાં જાડી ૧૫૯ મતીતિ ધઈ દોષ તે અધીરો યશ્ન એમ નથી માની લેતો કે મારી મતીતિને તત્કાળ સેરો કેમ નથી સમજતા.

મહાવીરે આચાર્યના નામના પોતાના પ્રાચીન ઉપદેશાચ ધર્મ બહુ સાદી રીતે એ માત રજૂ કરી છે, અને કહ્યું છે, કે હૃદને ઇચ્છા પ્રિય છે, જેવું આપણને પોતાને ભગવાનની સરળ સર્વગ્રાહ્ય દલીલ એટલી જ છે કે 'હું આનંદ અને સુખ ચાહું છું તેથી જ હું પોતે છું તો પછી એ જ ન્યાયે આનંદ અને સુખને ચાહનાર બીજા નાનાં મોટાં પ્રાણીઓ દોષ એવી નિયતિમાં એમ કેમ કહી શકાય કે માણસમાં જ આત્મા છે, ૧૪૫૬લીમાં જ આત્મા છે અને જીવમાં નથી કીટો અને પતંગો તો સુખની શોધ પોતપોતાની હોય કરતા દેખાય જ છે, પણ સદ્મતમ વાતસ્પતિક ઇચ્છાનદિષ્ટિમાં પણ સતતિ, ધનન અને પોષણની પ્રક્રિયા આરમ્ભ રીતે ચાલ્યા જ કરે છે' ભગવાનની આ દલીલ દલી અને એ જ દલીલને આધારે તેમણે આખા વિશ્વમાં પોતાના જેવું જ ચેતનતત્ત્વ હોવાનું ઉક્તિસત્ત્વ એક મેને પાસે કરનાર, નમાવનાર રીતે અને હિંદુઓના આકાશ પ્રકારનાં જે તેમણે અતર દોષ, કાલ્યશક્તિમાં પણ અતર દે, છતાં તાસ્વિકરૂપે સર્વવ્યાપેલ ચેતનતત્ત્વ

એક જ પ્રકારનું વિવેચી રજૂ છે ભગવાનની આ ઇચ્છાનદિષ્ટિને આપણે આત્મોપમ્ભની દષ્ટિ કહીએ. જેવા આપણે તાસ્વિકરૂપે, તેવા જ નાનાંમોટાં સધળાં પ્રાણીઓ જે સન્ય પ્રાણીરૂપે છે તે પાલુ સ્વારેક વિકાસક્રમમાં માનવજાતિ સ્વરૂપે છે અને માનવજાતિ પ્રાણીરૂપ પણ અવકાતિ ક્રમમાં સ્વારેક સન્ય પ્રાણીનું અવરૂપ તે જ આવી ઉક્તિ અને અવકાતિનું ચા આત્મા કરે, પણ તેથી મજ ચેતનતત્ત્વના સ્વરૂપમાં કશો જ ફેર પડતો નથી જે ફેર પડે છે તે વ્યાવહારિક છે.

ભગવાનની આત્મોપમ્ભની દષ્ટિમાં ઇચ્છા શુદ્ધિનો પ્રશ્ન આવી જ નાપ છે ચમત્કાળથી ચેતનનો પ્રકાશ મને તેટલો આત્મ પથો દોષ-દષ્ટિઓ દોષ તેનો આત્મિકાવ ઓછો કે વતો દોષ-દષ્ટિ દાખિ તો એવી પણ વિકાસની-પૂર્ણ શુદ્ધિની છાન જે ઇચ્છાતત્ત્વમાં પૂર્ણ શુદ્ધિની લક્ષણ ન દોષ તો આત્મિક સાધવાનો કાર્મ અર્થ રહેતો જ નથી જે ને દેશમાં સાચા આત્મિક અનુભવીઓ ક્રમ છે, તેમની પ્રકૃતિ એક જ પ્રકારની છે કે, ચેતનતત્ત્વ જે શુદ્ધ છે, વાસના અને લોપથી પૂષ્ટ તે શુદ્ધ ચેતનતત્ત્વ ઉપર જે વાસના કે ક્રોધની ઝાલ પડે છે તે તેવું મજ સ્વરૂપ નથી પ્રગટતું તો એથી હું જ ને આ ઇચ્છાશુદ્ધિનો સિદ્ધાંત પથો અને આપણે આત્મોપમ્ભની દષ્ટિ કહી અને અને ઇચ્છાશુદ્ધિની દષ્ટિ કહી તેમાં વેરાલીકાનો પ્રત્યક્ષવાદ કે બીજોનો વિશ્વાસવત્તા, કે બીજા નેવા

ભક્તો થાય છે. ભગવાન મહાવીરે એ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં કહ્યું છે, કે જ્યાંલગી રહેણી-કરણીનું પરિવર્તન ન થાય, આત્મોપચયની દૃષ્ટિ અને આત્મશુદ્ધિ સધાય એવા જીવનમાં ફેરફાર ન થાય, ત્યાંલગી પહેલી એ બાબતો અનુભવમાં ન આવે. રહેણીકરણીના પરિવર્તનને જૈનશૈલીમાં ચરણકરણ કહે છે. વ્યવહાર ભાષામાં એનો અર્થ એટલો જ છે કે તદ્દન સરળ, સાદું અને નિષ્કપટ જીવન જીવવું. વ્યવહારજીવન એ આત્મોપચયની દૃષ્ટિ કેળવવા અને આત્માની શુદ્ધિ સાધવાનું એક સાધન છે; નહિ કે એવી દૃષ્ટિ અને શુદ્ધિના ઉપર આવરણના-માયાના પડા વધારે જવાનું. રહેણીકરણીના પરિવર્તનમાં એક જ સુખ્ય બાબત સમજવાની છે અને તે એ કે મળેલાં સ્થૂળ સાધનોનો ઉપયોગ એવા ન કરવો કે જેથી એમાં આપણી ભત જ યોગાઈ અથ.

પણ ઉપરની ત્રણી વાત સાચી હોય છતાં એ તો વિચારવાનું રહે જ છે, કે આ બધું કેવી રીતે બને? જે સમાજ, જે હોકાક્રવાહમાં આપણે રહીએ છીએ તેમાં તો આનું કશું બનતું બેવાતું નથી. શું ઈશ્વર કે દેવી એવી કોઈ શક્તિ નથી કે આપણો હાથ પકડે અને હોકાક્રવાહના વહેણની ઊલટી દિશામાં આપણને લઈ જાય, ભીંચે ચલાવે? આનો ઉત્તર મહાવીરે સ્વાનુભવથી આપ્યો છે, તે એ કે આ માટે પુરુષાર્થ જ આવશ્યક છે. જ્યાં લગી કોઈ પણ સાધક સ્વયં પુરુષાર્થ ન કરે, વાસના-ઓના દબાણ સામે ન થાય, એના આઘાત-પ્રત્યાઘાતથી હોશ ન પામતા અડગપણે એની સામે જૂઠવાનું પરાક્રમ ન દાખવે ત્યાંલગી ઉપર કહેલી એકે બાબત કદી સિદ્ધ ન થાય: તેથી જ તો તેમણે કહ્યું છે કે 'સંઘમિય વીરિયમ્' અર્થાત સંયમ, ચારિત્ર્ય, સાદી

રહેણીકરણી એ બધા માટે પરાક્રમ કરવું. ખરી રીતે મહાવીરે એ નામ નથી; નિશેષણ છે. જે આવું મહાન વીર્ય-પરાક્રમ દાખવે તે સહુ મહાવીર. આમાં સિદ્ધાર્થનંદન તો આવી જ અથ છે અને વધારામાં બીજા બધા એવા અધ્યાત્મપરાક્રમીઓ પણ ઓવી અથ છે.

જે વાત ભગવાન મહાવીરે પ્રાકૃતભાષામાં કહી છે તે જ વાત અન્ય પુરેભાષામાં જરૂર બીજી રીતે ઉપનિષદોમાં પણ છે. જ્યારે ઈશાવાસ્ય મંત્રનો પ્રણેતા ઋષિ એક કહે છે કે, આખા વિશ્વમાં જે કંઈ દ્રવ્ય જગત છે તે બધું ઈશિથી ભરેલું છે; ત્યારે તે એ જ વાત બીજી રીતે કહે છે. હોકાક્રવાહ ઈશ્વર સમજે તેમાં, કંઈ જોડું નથી; કારણકે જે ચેતનતત્ત્વ આખા વિશ્વમાં લહેરાઈ રહ્યું છે તે શુદ્ધ હોવાથી ઈશિ જ છે, સમર્થ જ છે. અહીં ઈશ્વરવાદ-અનીશ્વરવાદ અગર અદ્વૈતાદ્વૈતની તાકિફ મીમાંસા નથી. અહીં તો ચેતનતત્ત્વની બાંહેધરી વાત છે. એ ઋષિ કહે છે કે, જો આખા વિશ્વમાં ચેતનતત્ત્વ હોય તો સાધકનો ધર્મ એ છે કે તે ત્યાગ કરીને જ કંઈ પણ ભોજન-હું તો એમ કહું છું, કે તેવો સાધક ત્યાગ કર્ય પછી ભોગનું સુખ માણે છે. એટલું જ નહીં પણ તે તો ત્યાગમાં જ ભોગનું સુખ માણે છે. એવા સાધકને ત્યાગથી ભુદા કોઈ ભોગ નથી. દુન્યવી વ્યવહારમાં માતા સંતે તે માટે ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે તેમાં જ ઉપભોગનું પરમ સુખ અનુભવે છે. જ્યારે અહીં તો અધ્યાત્મ સાધકની વાત છે. એ ઋષિ છેવટે એક બાબત વિશે સહુ સાધકને ચેતવે છે કે કશી વસ્તુમાં વૃદ્ધિ અર્થાત હોશ કે મમતા ન સેવે. પણ માત્ર તે જીવનવ્યવહાર પૂરતો જ વિચાર કરે. આપણે નિઃશકપણે ભેઈ શકીએ છીએ કે, જે

મંગલિય વાસો મદાવીરના ઉપદેશમાંથી લાધે છે તે જ ઉપનિષદોમાંથી પણ લાધે છે, અને જુદા, કે તેવા ફીજ મદાન વીરએ એ સિવાય બીજું શું કહ્યું છે ?

આ જ અર્થમાં હું ઉપનિષદકાર વાગ્યેલો જૂમા શબ્દ વાપરીને એમ કહું કે મદાવીર એટલે જૂમા જનને એજ જાણ, તો એમાં કશી અસંગતિ નથી મદાવીર જૂમા હતા, મદાન હતા, માટે જ તે સુખરૂપ હતા, માટે જ તે અમૃત હતા કહી એને દુખ સ્પર્શી શકે તહી, કહી એનું મૃત્યુ સભવે તહી દુખ કે મૃત્યુ એ તો અલ્પને છે, દૂધી દહિને છે, પામરને છે, વાસનાબદને છે, જેના સજ્જ ક્રવણ સ્પર્શ અને સદમ શરીર સાથે જ સભવે છે ને મદાવીરે વિશે, હું કહું છું તે તો એ ઉશય શરીરથી પર દોર્ષ જૂમા છે, અલ્પ નથી

અજ્ઞાત ઇતિહાસકારો ને રીતે વિચાર કરે છે તે રીતે વિચાર કરતાં એ પ્રશ્ન સહેજે થશે કે મદાવીરે ને મંગળ વાગ્યો બીજાને આપ્યો તે વાગ્યો તેમજે પાંચી પાસેથી, કેવી રીતે મેળવ્યો ? અને ઉત્તર મંગળ છે શાસ્ત્રીમાં અને અવધારમાં કહેવાય છે, કે બિદુમા સિધુ સમાય છે સાંસજતાં તો આ અવળવાણી ઘાઠો, ક્યાં, બિદુ અને ક્યાં સિધુ ? સિધુમાં તો બિદુ હોય, પણ બિદુમાં સિધુ કેવી રીતે ? પણ એ તદ્દન સાચી વાત છે મદાવીરના મૂળ જીવનને પરિમિત કાળ એ તો, જૂતકાળના મદાન સમુદ્ર એક બિદુમાત્ર છે જૂતકાળ એ તો જૂત છે, સતરપે રહેતો નથી આપને કશી ન શકીએ તેવી ત્વરાથી તે આવે અને જાય છે, પણ તેમાં સચિત્ત થયેલા અને સત્કારો નવાનવા વર્તમાનના બિદુમાં સમાતા અય છે ભગવાન મદાવીરે જીવનમાં ને આધ્યાત્મિક વારસો મેળવ્યો અને સિદ્ધ

કર્ષો તે તેમના પુરુષાર્થનું જ છે એ ખરું છે, પણ એવી પામળ અજ્ઞાત જૂતકાળના તેવા વારસાની સતત પર પડા રહેલી છે દોર્ષ એને નયમ કે નેમીનાય કે પાનનાય વગેરેથી લીતરી આવેલ કહે પણ, હું એને એક અર્થસભ્ય તરીકે સ્વીકારું છું ભગવાન મદાવીરના પરેવા માનવજાતિએ ને ને આવા આધ્યાત્મિક મદાનપુર્યો સન્નિવેશ તે અને તે નામથી મસિદ થયા હોય અથવા અજ્ઞાત રહ્યા હોય, પણ એ સમગ્ર આધ્યાત્મિક પુર્યોની સાધનાની સર્વોત્તમ માનવજાતિમાં એવી રીતે ઉત્તરેણ સક્રાંત થતી જતી હતી કે તે માટે એમ કહેવું કે, આ બધી મર્યાદા દોર્ષ એકે જ સાધી છે, એ એક ભક્તિમાત્ર છે ભગવાન મદાવીરે જેના જ આધ્યાત્મિક કાળઓતમાંથી ઉપર મુકવેલ માંગલિક વાગ્યો મેળવ્યો અને સ્વપુરુષાર્થથી એને જીવતાં કરી વિશેષ ચિંત્સાથી દેવ અને કાળને અવગણ માપ એવી રીતે સમૃદ્ધ કરી આપણી સામે રખા કર્યાં હું નથી જાણતો કે તેમના પછી થયેલા ઉત્તર મહીન કેટલા ભેજવારી સતોએ એ માંગલિક વારસામાંથી કેટલું મેળવ્યું અને કેટલું પણ એમ કહી શકાય, કે એ બિદુમાં જેમ જૂતકાળનો મદાન સમુદ્ર સમાયેલો છે તેમ ભવિષ્યનો અનંત સમુદ્ર પણ એ બિદુમાં સમાયેલો છે એટલે ભવિષ્યની પાગ એ બિદુ, વારે વારવાની અને સાતવાની જ

આરે ઉપનિષદોમાં 'તત્ત્વમસિ' એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે કોનો અર્થ બીજી રીતે એ છે કે હું અર્થાત્ જીવતાપ્રાપ્ત થોતો તે જ-મુખ પ મા મ અપ જ છે આ પણ સંનિતી અને પોષ્યતાની દૃષ્ટિએ બિદુમાં સિધુ સમાયાનો નેક તાજો ને

ઉપર મુકવેલ ચોમા પ્રકાશના વાસાને ખનમાં રાખીને જ નોંદમ મનસુખમાં

સામુદાયિક ધ્યેય

શ્રી. કેદારનાથજી

વહેવડાવવામાં આવે તો આઝાદ બનેલા ભારતવર્ષને કેટલો ખર્ચ ફાવેલો થાય ? શ્રીરમણીકલાલ મોદી દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ પૂ. નાથજીનો આ લેખ આપણા સર્વને તે દિશામાં પ્રેરી રહ્યો.

તદન પ્રાથમિક જમાનામાં મનુષ્યની શી સ્થિતિ હશે તે વિશે કલ્પના ચે કરવાનું આપણે માટે કર્ણ છે; પરંતુ મનુષ્ય પ્રાણી જ્યારથી સમુદાય કરીને રહેવા લાગ્યો ત્યારથી સમુદાયનું રક્ષણ કરવા માટે અને પારણ-પોષણ માટે તેને કંઈક નિયમો કરવા પડ્યા જ હશે; તે નેમો તે જ તે કાળનો માનવધર્મ. ત્યાર પછી સમુદાયની સંખ્યા જેમજેમ વધતી ગઈ તેમતેમ જ માનવધર્મમાં માનવતાની કલ્પના આપક થતી ગઈ છે. આપકતા સિવાય સમુદાયની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી. તે આપકતા-ધારણ, પોષણ, રક્ષણ વગેરે બાબતમાં અધિક અનુકૂળતા અને દૃઢતા તથા તે જ પ્રમાણે સમાજમાં સત્વસંશુદ્ધિ એટલે સહયુજોની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ વગેરે બાબતો થતી ન રહે તો સમાજ ટકી શકતો નથી. તે માટે સમાજમાં કાળ અનુસાર જરૂરી સુધારણા કરવી પડે છે, ભૂદાંભૂદાં આવશ્યક સાધનો

આને અને ભૂતકાળમાં માનવીએ મુખ્યત્વે પોતાનું જ ધ્યેય શોધવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સદૃશણ, શીલ, ઐશ્વર્ય, સાધુતાથી કોઈ એક જ ધ્યેય સાધ્ય કરવાનો સામુદાયિક પ્રયાત્ન થયો નથી. પરંતુ જાતની આવનામાં તણાઈ ઇલેલોનો આપણે દ્રોહ કર્યો છે. માનવીમાં રહેલી શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક શક્તિઓને, સ્વાર્થભુક્તિ ત્યાગી, આ માર્ગે

નિર્માણ કરવાં પડે છે. આપણા દેશમાં ઘણા પ્રાચીન ધર્મો, ધર્મને નામે એક વખત જે ચાતુર્વર્ણ્ય સમાજરચના થઈ ગઈ તેની પછી આપણે જગત સાથે સંબંધ વધતો ચાલેલો હોવા છતાં ચે કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થિત સમાજ રચના કે જગતધર્મ ત્યારપછી સેકેડો વર્ષમાં હજી નિર્માણ થઈ શક્યો નથી. ભારતવર્ષની બહારની પ્રબળતા આપણી સાથે સંબંધ બંધાયા પછી આપણી પડતીની જે શર્યાત થયેલી છે તે હજી સંપૂર્ણ બંધ થઈ નથી. બહારની પ્રબળ સાથે ટકી રહેવા માટે આપણી સમાજરચનામાં બેઠતી સુધારણા કરીને આપણે પોતાના સમાજને બળવાન અને સમર્થ બનાવી શક્યા નથી. અનેક પ્રકારની આપત્તિઓ સહન કરવા છતાં ચે આપણને બૂની રચનાનો મોહ છૂટ્યો નથી. 'ઈશ્વરની ઇચ્છા' અને 'પ્રારબ્ધ કર્મ'ના નિરાશાજનક સિદ્ધાંતના

કહેવાયું છે કે एतं मंगलमुत्तमम् आ એક ઉત્તમ મંગળ છે. આને જ આદિ, મધ્ય અને અંતિમ મંગળ કહેવામાં આવ્યું છે. જૈન સૂત્રમાંના 'અત્તારિમંગલમ્' પાઠમાં જે ચોથું મંગળ કહેવામાં આવ્યું છે તે આ જ વસ્તુ છે.

આપણા જીવનકાળ દરમિયાન આપણે

ભેયું છે કે, ગાંધીજીએ આ માંગલિક વારસામાંથી કેટકેટલું મેળવ્યું અને કઈ કઈ રીતે વિકસાવ્યું. આજની પવિત્ર જ્ઞાણે આપણે એવી જ કોઈ માંગલિક ભાવના સાજે ભુદ પડીએ કે આપણે પણ આવા માંગલિક વારસાને પાત્ર ક્યારે બનીએ ?

આધાર પર કંઈથી ગયેલી સમાજસવનામાં આપણે જેમતેમ વખત ગાળતા રહ્યા છીએ, ખર્ચાદાને નામે આપણે ગણ્યા અને પડતા વધારી છે.

મણી સમય થઈ ગયો, આપણા વધાનું મંજીને એક જ ઉદાત્ત જીવનધ્યેય આપણી દષ્ટિ સમક્ષ 'કોઈ જ રહ્યું નથી બીજા પ્રાણીઓ જેમ પોતપોતાની અક્રિયતા કંઈપણ માટે જીવે છે અને પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવાના અક્રિયતા પ્રયત્નમાં જીવનભર મહેલે છે, દેશભાગ તે જ સ્થિતિ આપણે મનુષ્ય જાતે એ આજે આપણે ભાગે આવેલી છે આપણા વધાનું મંજીને જીવનભર પ્રકારની શક્તિશુદ્ધિ, નિષ્ઠા, કર્તવ્ય અને ઐશ્વર્યથી વધાને કૃત્યાણુપ્રદ અને મન્યતા લાગે એવું સાધ્ય આપણે સિદ્ધ કરવાનું છે, એવો મર્મ પણ સામુદાયિક બાવ આપણામાં નથી આપણો બધો કાળ આ ધ્યેયશૂન્ય રિયલિટીમાં ગયેલો છે આપણા સમાજના દરેક દરેક યુગમાં વિદ્વાનો હતા, પદ્ધિતો હતા, મહાન સતપુરુષો હતા, સન્યાસ-ઐશ્વર્યવાન પુરુષો હતા, એક કરતાં એક બળવાન, ગુપ્તજ્ઞ અને હિંમતર યોદ્ધાઓ હતા વિશ્વસ્ય શુદ્ધિના મુસદ્દીઓ થી હતા પરંતુ વધાનું મંજીને સમિત અને શુદ્ધિથી માત્ર કવચાનું કોઈ પણ સામુદાયિક ધ્યેય આપણામાં ન હતું જે ધ્યેયથી વધાને

પરિણામો આપણે ભોગવતા આવ્યા છીએ અને આજે પણ લોગલીએ છીએ દરેક જીવનો પેટ મનુષ્યમાં થી સ્વાથંત્ર્ય છે, પરંતુ જોવાના દિતમાં જ પોતાનું દિત, પોતાનો સ્વાથં માનવો એમાં જ મનુષ્યની વિશેષતા છે હજી એ આપણા વધાના સદ્ગુણો ને સ્વાથં ત્યાગથી પ્રાપ્ત થનાર હતા ધ્યેય આપણે ખાંચુ કરેલું ન દોવાથી આપણા વધાની સક્રિયતા, કાર્યમાં એકજીવણું આવી શક્યું નથી આપણા વધામાં એક નિર્માણ મર્મ વધામાં એક જ માત્ર સમજા વાગતો નથી આપણા સાધ્યચરિત અને કર્તવ્ય પરાયણ આગેવાનો આપણને સ્વાધ્યાસને અને ઐશ્વર્યને ઉપરો કરી નહા છે તેમજ હજી એ આપણા ચિત્તમાં છાટે છોતનતાનથી

'તુ તારું સુખ જો', 'તુ તારું સમાન' 'જગતની ભાગ્યગણ પડાવુ તારે કા' નથી - એવા પ્રકારના ઉપદેશ અને મંત્રના નાનપવથી આપણને મળતા દોવાથી અને આપણી પેઢીઓની પેઢીઓ આજ રિયલિટીમાં ગયેલી દોવાથી, આપણા લેડીમાં તે ઉપરો અને સંસ્કારભરી જવાથી પોતપોતાની એકની આપણી કંચતા માત્ર સક્રિય મર્મ મધ્યની છે તેને જર્મને કોઈ પણ જાન આપણે બાવ આપણામાં નિર્માણ ન થતાં ફિનિશમાં આપણે કેવળ સ્વાથંત્ર્ય જ લીધે છીએ

રહે છે. ગમે ત્યાં રહે, ગમે ત્યાં બઝે, કેઈ પણ વાંચે, કોઈ નો ચે ઉપદેશ સાંભળે; આ સેવાય ખીબ ઉદાત્ત વિચાર અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત થવાના નહીં. સંસારનો સ્વાર્થ વિષયક ઉપદેશ જ પરમાર્થમાં 'આત્મ'ના નામે મળતો હોવાથી, તે આપણને જાણે છીતરે છે અને રચે છે; કારણકે તે આપણને સ્વાર્થ છોડવાનું કહેતો નથી, ખીબઝો વિશે વિચાર કરવાનું કહેતો નથી, કે તેમને માટે મહેનત કરવાનું જણાવતો નથી. સંસારમાં આપણે ચોતાની જ વૃત્તિનું પોષણ, વધન અને સમન કરતા હોઈએ છીએ અને પરમાર્થને નામે પણ આપણે તે જ કરીએ છીએ. પરંતુ જ્યે પૈકી કોઈ પણ જગ્યાએ આપણે ચોતાની વૃત્તિને તપાસતા નથી. આપણી વૃત્તિ ધર્મ્ય છે કે અધર્મ્ય, તે યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, તે ખીબના હિતમાં સાધક, આધક કે થાતક છે એનો વિચાર ન કરતાં આપણે કેવળ ચોતાની વૃત્તિની પાછળ લાગીએ છીએ. આ રીતે કોઈ પણ ઉદાત્ત આદર્શ આપણી સમક્ષ ન હોઈ આપણું જીવન ચાલી રહ્યું છે. આતુરવ્ય સમાજરચના જે વેળાએ જીવંત હતી તે વેળાએ જીવન વિષયક ક્રોધક ઉદાત્ત આદર્શ આપણી સમક્ષ હતો. યજ્ઞોપવીતની દીક્ષાથી માંડીને બ્રહ્મચારીને પવિત્ર, ઉદાત્ત અને વ્યાપક સંસ્કાર મળતા રહે એવી શિક્ષણપદ્ધતિ એક વખતે આપણમાં હતી. તે પદ્ધતિ દ્વારા જીવનના આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ હેતુનું તેને નિરંતર સ્મરણ કરાવવામાં આવતું હતું. તે વખતના શુદ્ધિ બ્રહ્મચારીનું શબ્દચેત્ર એક ગ્રંથમાં આવેલું છે, તે પરથી તેના તે કાળના શિક્ષણ, સંસ્કારને જીવન જર્જરે વિશે આપણને કેઈકે કલ્પના આવી શકે છે.

વૃદ્ધિ વાંચિ છે માતે લોન,

માજિ મરલે વહુત વાળ.

લાચરી ચૂલા લંબમાન,

સુટોનિયાં રહ્તા દે ॥ ૧

વામ હસ્તિ મગ્ગ ફેંદંબ,

દક્ષિણ હસ્તિ અશ્વત્થ દંબ.

રદાણાંવી વલયે અલંબ,

મનમહા માજિ શોમતી,

મસ્મ ચર્ચેલો સર્વાંગી,

મૃગચર્મ ધરિલે જર્વ માંગી

કૌપીન અલે અલો માંગી,

બ્રહ્મચારી લક્ષણ હૈ ॥

જે બાધાં પીઠ પર બાંધેલાં છે. તેમાં 'ધણી' આણુ બરેલાં છે. તેના પર લાંબી, જડા ફૂટી શોભે છે. ડાબી હાથમાં લગ્ય કોદંડ છે અને જમણા હાથમાં અશ્વત્થ દંડ છે. હાંડામાં રદાણાં કંકણ હાથે શોભે છે. આખા શરીર પર લસ મગાડેલી છે. ઉપરના ભાગમાં મૃગચર્મ ધારણ કરેલું છે, નીચના ભાગમાં કૌપીન છે. બ્રહ્મચારીનાં આ લક્ષણ છે.

આવી બ્રહ્મચારી મૂર્તિ ધ્યાનમાં લાવવાથી તેની શારીરિક સ્થિતિ, તેની દિનચર્યા, તેના અભ્યાસ; સંસ્કાર અને જીવનનો આદર્શ શો હોવો જોઈએ તેની કલ્પના આપણને આવી શકે છે. આવી મૂર્તિમાંથી જ બળવાન અને પ્રતાપવાન, ધર્મનિષ્ઠ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ સમાજરક્ષકો નિર્માણ થતા હોય છે. કેવળ વ્યક્તિગત સુખોપભોગને કે કામનાને, વૃત્તોને કે લાવનાને તે કાળે મહત્ત્વ નહોતું જ. બ્રાહ્મણ આપણા બ્રહ્મતેજને વધારવા માટે જીવતા હતા, અને શ્રેષ્ઠ વર્ણની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ધર્મનિષ્ઠાની જાપ આખા સમાજ પર પડતી જ હતી. અને આ રીતે આખો સમાજ જીવનના કોઈ પણ આદર્શ તરફ જતો જ હતો. કોઈ પણ રાષ્ટ્રના બળ અને યશઃકમન ઉત્કર્ષના કાળની તપાસ કરીએ તો તે કાળે તેની નિષ્ઠા કોઈ પણ પવિત્ર, ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત તત્ત્વ પર હોવાનું જણાઈ આવે.

સિવાય રહેશે નહિ. શ્રીકૃષ્ણના ઉકર્ષના કાળે જન્મીલા દરેક બાળકને કટોર ચારીગિક પરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડતું તેમથી તે બચી બચ તો જ શ્રીકૃષ્ણની ભાવિ પેઢી તરીકે તેને ઉત્તમ રીતે ઉછેરમાં આવડે આ અવધાને લીધે ગમે તેવી નિષ્પ્રાણ પ્રજા રાષ્ટ્રમાં વંધતી ન હતી અને કેવળ શેકસ પ્લામાં ઉછેરો થઈ રાષ્ટ્ર પર તેનો નિષ્કારણ ભાર વધતો ન હતો આવા જ જમાનામાં યમોપોલી ગજનનારા વીર નિર્મોલ્ મતા હોય છે તાષ્ટ્રમાં જળ, તેજ અને ઉત્સાહ ભારે જ વધતા હોય છે, બ્યારે તેની અમશ્વ-તૈની બધી પ્રજા સમશ્વ-બધાને મળીને એકમાત્ર કોઈક પવિત્ર, ઉદાત્ત અને મહાન આદર્શ હોય છે બધાનું મળીને એક જ ઉદાત્ત ધ્યેય સર્વે બધાની દષ્ટિ સમશ્વ હોય છે અને તેના પર બધાની નિશા હોય છે પોતાની વ્યક્તિગત કામના, શ્રમિ અને જાવના પૈકી કોઈ પણ બાજતને મદત્ત ન આપતા, પોતાના વ્યક્તિગત મુખ્ય બની પરના ન કરતાં તે પ્રમત્તે પોતાના આદર્શ પર નિશ્ચ દંડ કરેલી હોય છે આવા આદર્શ અને નિશા માટે, વખત આવે તો પોતાના શરીરની આકૃતિ આપવા તે પ્રજામાંના દરેકની તૈયારી હોય છે.

બહુ વખત થયા એવા પ્રકારને ઉચ્ચ અને પવિત્ર, ઉદાત્ત અને સર્વ પ્રેરણાદાયી કોઈ આદર્શજ આપણને રહો નહિ બદારની પ્રજાએ આવીને આપણને લૂટી લેવા, મારવા, કચડવા આપણને ગુલામ ગણીને મહેનત કરાવવી અને ફાવે તેમ આપણ પર રાજ્ય કરવું-એવી આપણી સ્થિતિ સ્ત્રી છે એ કડો વર્ષનું આપણા સાદાઈથી જીવનનું આ પરિણામ છે બરવાયેલા કાળ પ્રમાણે આપણા ધાર્મિક અને સામાજિક નિમિષમાંથી, આપણા બધાની માનવતા દો અને રહિ

પામે એવી જાતનો દેગાર કરેલો જરૂરી હોવા છતાં તે તરફ આપણે દુર્લ્લભ કરેલું છે અને તેથી આપણમાં આજની પામરતા આવી છે કેવળ વ્યક્તિગત મુખસતોષની પાછળ લાલચા સિવાય આપણને બીનુ ધ્યેય નથી આચીન કાળના નિરપેયોથી થયેલા ધર્મ-નિયમો આચરતા સ્ત્રીને તે દ્વારા આજે આપણે ધાર્મિક સમાધાન માનવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ પુરુષાધંદીન પ્રવૃત્તિમાંથી નિર્મોલ્ મતારી આપણી નિશ્ચિત પણ તેટલી જ નિષ્પ્રાણ જાને નિરતેજ હોવાથી પ્રવૃત્તિ અને નિશ્ચિત બનેમાં આપણી સ્થિતિનિ નિષ્કાર્ષ આવે છે દુનિયામાં મુદ્ધ વિકારમય સ્વર્ધર્મી જીવન અને પરમશ્રીને નામે કર્તૃત્વહીન અને ન્યાતહીન એવું જીવના જશ અને ભાવનાજશ જીવન મા રીતે પ્રવૃત્તિ અને નિશ્ચિત મત્તમાંથી વિવેકશુદ્ધ અને પુરુષાધંકુલ જીવનનો આપણામાંથી શોધ થઈ ગયો છે.

આપણી પડતીના કાળમાં શ્રે આપણા દેશમાં અનેક ધાર્મિક સપ્રયોગો નિર્મોલ્ મયા, પરંતુ તે પૈકી ભાગ્યે જ કોઈએ સામુદાયિક ધ્યેય તરફ દોકાને વાળવાનો મયંન કર્યો હશે. દરેક સામુદાયિક પ્રયત્ન ઇંદલોક કે તાં પરલોકનાં મુજ, આનંદ અને એસંચનો જ વર્ણન કરેલા અને તે પ્રાપ્ત કરવાની સાધનો કહેતાં જણાશે વ્યક્તિગત અને કાલ્પનિક ધ્યેય મિત્રાય ઉદાત્ત સામુદાયિક ધ્યેયનો ચિચાર માર્ગ પણ સંપ્રદાયને સપ્રયોગ હોય એમ દેખાઈ આવતું નથી મુદ્ધમાત્રમની મુશિનો અને કર્મમાત્રમ દોષો છ કરીને તેને ઉર્જિત્ત. જન્માવશો પ્રયત્ન કોઈનાથે તાથી થવાનું જણાતું નથી પ્રવૃત્તિ તરફ દુર્લ્લભ કરીને નિશ્ચિતને મદત્ત આપવાનું કામ જ પડતું કરીને દરેક સપ્રયોગ દા. થતું આવતું છે દેનામની આપણી

પોલી સમજણ, નેત્રિતામાર્ગ વિશે ચાલતી આવેલી શ્રદ્ધા, કર્મમાર્ગ વિશેની આપણી દુર્બળતા, અને તે વિષેની અનાસ્થા તેમજ તેની શુદ્ધિ વિશેની અશક્તતાની કલ્પના અને એકંદરે બધી બાબતોમાં નિરાશા-એજ આ બધાનાં કારણે હશે એમ લાગે છે. પરંતુ આ કે આના જેવાં જ આપણી અવનતિનાં બીજાં કંઈ કારણો હોય તો એ તેનો નાશ કર્યા વગર હવે આપણે માટે આરો નથી. ગમે તેટલી દિવ્ય પશુ કેવળ વ્યક્તિગત સુખની કલ્પના, લોભ યા મોહમાં આપણે ન પડવું જોઈએ. પરસોડના કાલ્પનિક સુખ કરતાં ઇહલોકના કર્તવ્યને અને તેમાંથી મળનારા સાત્ત્વિક આનંદને આપણે હવે મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. પેઢી દર પેઢી ચાલ્યો આવતો આવ આપણને યજ્ઞલો માનવશક્તિ સુદ્ધિને વારસો, તેમજ આપણી કર્મદ્રિષ્ટો, જ્ઞાનેદ્રિષ્ટો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ-અધ્યાત્મમાં સંચરનારી ચૈતન્યશક્તિ, એ સર્વને ઉપયોગ કઈ રીતે કરીને આપણે જીવન સફળ કરી હોવું એનો વિચાર આપણે કરવો જોઈએ. માનવજીવન. માનવસંબંધો અને આપણી ભાવિ પેઢી એ બધાના કલ્યાણની દૃષ્ટિએ આપણે વિચાર કરવા લાગીએ તો આપણને ખરા ધર્મનું જ્ઞાન થયા વિના રહેશે નહીં. વ્યક્તિગત સુખ કે શ્રેષ્ઠતાને મહત્ત્વ ન આપતાં વ્યાપક રીતે જીવન વિશે વિચાર કરવાનું આપણે શીખીએ. આપણે મનુષ્ય છીએ, અને બધી રીતે મનુષ્ય તરીકે જીવવા માટે આપણે જન્મ છે, એ વાત આપણાં હૃદયમાં ઠસી જાય તો આપણી શક્તિઓનું આપણને જુદા સ્વરૂપમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત્ય. પોતાપણની આપણી સંકુચિત ભાવના પ્રશ પામે અને સમુદાય વિશે પોતાપણ ાગવા જેટલી વિશાળતા આપણા હૃદયમાં ાગટ થાય તો આપણાં વ્યક્તિગત ધ્યેયોની

અને તેનાં સુખ, આનંદ અને દિવ્યતાની કલ્પના વગેરેની હીનતા અને અસંત્યતા આપણને સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે અને જીવન વિશેના બધા ક્ષુદ્ર આદર્શો આપણા ચિત્તમાંથી અસ્ત પામે; તેમજ પોતાના જ વિકારો કે ભાવનાઓને તાબે રહેવામાં માનવતા નથી, પરંતુ વેકાર અને ભાવનાને નિમિત્તે પ્રગટ થનારી માનવીની અનેકવિધ શક્તિઓને વિવેકશુદ્ધ કરીને, તેમને યોગ્ય કાર્યમાં અને કર્તવ્યમાં પરિણત કરવી એમાં જ માનવતા છે. એ વાત આપણને સમજાય. આ રીતે આપણામાં વિવેક અને ધર્મની બગૃતિ થાય તો આપણી નાશ પામતી માનવતા આપણને ફરીને પ્રાપ્ત થાય.

માણસમાં અનેક પ્રકારની શારીરિક, બૌદ્ધિક અને માનસિક શક્તિઓ છે. તે શક્તિઓ દરેક વૃત્તિ અને કર્મ દ્વારા તેની ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ મનુષ્ય મારફત બહાર પડતી હોય છે. યંત્રમાંથી પેદા થતી વરાળને જેમ યોગ્ય કાર્યમાં યોજનાપૂર્વક ઉપયોગમાં લાવવાથી તે દ્વારા મહાન કાર્યો કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે માનવીમાં રહેલાં શક્તિ, વિકાર અને ભાવનાને અવ્યવસ્થિત પણે અને અવિવેકથી વ્યર્થ જવા ન દેતાં તેને વધારીને તેમજ શક્ત્ય તેટલાં શુદ્ધ કરીને આપણે તેને યોજનાપૂર્વક ઉપયોગમાં લાવી શકીએ તો તે દ્વારા કેટલાંયે મહાન સત્કાર્યો સાધી શકાશે. તેનાં મહાન કાર્યો કરવા માટે પોતાની એકેએક વૃત્તિનું શોધન કરવું પડશે. અયોગ્ય વૃત્તિઓનો વિરોધ કરીને તેને ભાવનામાં પરિણત કરવી પડશે. તે ભાવનાઓને પણ શુદ્ધ કરીને વિવેકથી તેમનો યોગ્ય કાર્યમાં અને કર્તવ્યમાં સદૈવ ઉપયોગ કરવો પડશે. કોઈ પણ ભાવના તે ગમે તેટલી દિવ્ય લાગતી હોય તોપણ આપણા ચિત્તમાં કેવળ કલ્પનારૂપે તે બોળાવી

ન રહેવી બેઈએ તેમાં ફૂળી જઈને આપણે તેમાં જ રમ્યા ન કરવું બેઈએ તેમ કરવું એટલે આપણી જ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં રમણાણુ રહેવાનો આપણે જ જન્માવેલો તે એક મનોમય બેલ છે તેમાં આપણી કોઈ પણ શક્તિનો વિકાસ ન હોઈ તે આપણો કેવળ મનોવિશ્વાસ છે તેમાં આનંદ દશે પણ તેમાં માનવોચિત પુરુષાર્થપ્રાપ્ત એવી પ્રગતિ નથી, આનંદના વિષયમાં ઈશ્વર વિશેની ભાવના પણ કેવળ રમ્યા કરે તો તેમાં આનંદ, આવેશ કે મસ્તી થોડો કાળ લગવાનો સંભવ છે, પરંતુ તેમાં કર્તૃત્વ નથી વ્યક્તિગત કલ્યાણના હેતુથી આપણે ઈશ્વર સાથે તનમય થવાનો પ્રયત્ન કરીએ અને તેથી આપણને તનમયતા થે વાગે તોપણ તેથી આપણમાં જ્યાંસુધી ઈશ્વરીશક્તિનો સ્પર્શ થતો નથી અને તેના પ્રકારનું કર્તૃત્વ પ્રગટ થતું નથી ત્યાંસુધી તે તનમયતાનું મનની વિશ્રાંતિ કરતાં વિશેષ મદસ્ત્ર નથી મન કલિયત વધારેલી પ્રેમાનંદ સ્વસ્થાનો થે ઈશ્વર વિષયક કાંઈક અસબદ બોલતા રહેવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપધોગ ન થતો

તથા શક્તિઓના વિકાસમાં માનવના છે, અને સામુદાયિક ધર્મને કર્તૃવ્યને માટે આપણે તે જ સાધવાની છે

ઈશ્વરી કહેશે, ઈશ્વરી પ્રેમ નેટલી પવિત્ર અને યજ્ઞ ભાવના જગતમાં બીજી શક્તિ નથી, માટે તે પ્રેમમાં મમ્મ થઈ જવા કરતાં અધિક યજ્ઞ કામ જીવનમાં બીજું શું હોય? ઈશ્વરીપ્રેમ નેટલી પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ ભાવના જગતમાં નથી એ વાત તદ્દન ખરી માનીએ તોપણ તે ભાવનામાં મનુષ્ય ચોવીસ કલાક કદી મમ્મ રહી શકતો નથી જલ્દી તો થોડો વખત મમ્મ રહી શકે છે તે થોડા વખતની મમ્મતાને મનુષ્યે ધન્યતા અને માનવતા માનવી કે તે પવિત્ર જીવનનો જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં, દરેક બંધન સાથે આવનાર સજાધર્મ, કર્મમાં ને કૃતબંધન ઉપધોગ કરતા નહીં તે જ્ઞાન તે દિવ્ય અને પવિત્ર ભાવના પ્રગટ કરતા રહેવામાં પન્મતા અને માનવતા માનવી માનવી હોય તો કોઈ પણ અને કહેલી થે દિવ્ય અને મેઝ ભાવના ઉચિત કર્મચત્તુ સિવાય પૂર્ણ થઈ શકતી નથી માટે જ ભાવના ઉચિત કર્મમાં કે ચાર્મન્ટી

તું તે જ તું

શ્રી.. બળવંતરાય ક. ઠાકોર

સામાન્ય રીતે માનવી માટે ગોવિંદગુણ જ ગ્લવાના રહે છે, ત્યારે આવજો ને ને હંઈ કહેવુંકરવું હોય તે મન મૂકી કહેજો. ત્યારે પરમાત્મા બલે કહે છે, કે હા ભાઈ-હા, હું તો તે બધું બધું જ છું, એટલે જ તો તને અત્યારે ચેતવવા આવ્યો છું

આત્મા જવાબ આપે છે: તું તારે આકથો બને, અત્યારે તો અહીં રજ પણ સમય ફાજલ નથી. આ મદમરત યુવાનીમાં તો મારા દૈવત ને કૌવતને બળે જેની હું સાધના કરું છું, તે તો આમ ચપટી વાગતાની સાથે જ મને મળશે, પરમાત્મા કહે છે, તો શું હું મને હજી પણ ઓળખતો નથી નહીં હું કે હું છું તે સમજો શું સ્પષ્ટ નથી ?

હું માનવી, જનવર, પંખી, કીટ, પતંગ, પત્રગ, ભાવિ કે ભૂત છું તેની હજી પણ ખબર નથી પડી ? ને સાચે જ કહેજો, હું કે આ ભકારો દે છે તે સાચેસાચ છે કે પછી દીખજ-મશકરી કરે છે ? સહુ વાતની એક વાત તો આટલી જ છે, હું તે જ છું છું-આત્મા તે જ પરમાત્મા છે-ને, હું છે તેથી અલ્યા મને, હું બીલું કોઈ તત્વ છું એવી સંકા શા માટે લાવે છે ? હવે કાવ્ય વાંચો, એનો રસારવાદ માણી શકારો :

શાહુલ્લો

સોનેટ

તું છો કોણ ? કળાવતો કળ ? અલ્યા ઠેઠ રહ્યો બારણાં ?
હૂબ્યો ધ્યાન વિશે છું અંતર જલે, ત્યાં આમ ચિક્ષેપ કાં ?
અત્યારે તું વદાય થા, વળી નિરાંતે સાંજરે આવજો,
કહેજો સર્વ, ઉરે ભલે ઠલવજો, સાચું મેહું અન્ય ને
નકામૂંય ભલે તદા ભરડજો, ટોલલા ય દેજો ઈતર,
-હા ચે હા બાણું હૂંય, થાપિ તુજ શું થાપીય ઠોકૂં જખર !
જા તૂં જા પણુ હાલ તો વખત ના ફાજલ અહીં છે રજો,
જે હૂં સાધિ રહ્યો સમજ મથને, તે આમ પામ્યો અલ્યા બાણુજે !

શું ? ના ઓળખતો મૂળે ? ન વચનો મહારાં વિશે સ્પષ્ટતા ?
નીચો કંઠ પડે ? વળી વિવિધ ને અકળાવતા મુઝવતા,
શૂરો ને પલટા અકામ પડતા ? છું જજ ? છું જાનવર ?
પંખી ? કીટ ? પતંગ ? પત્રગ ? ભલા છું ભાવિ ? છું ભૂતવર ?
ના શું ઓળખ્યો હજી ? તુજ ખરો બકાર કે દીખળ ?
-રે તૂં તેજ હું ! છો તું તેથી મુજને 'લ્યા કાં તું શકે અવર !

બકાર : આલ્યા જ, એવા ભકારો. 'લ્યા : અલ્યા:

ચંદ્ર

શ્રી જ્યોતીર્દ્ર દયે

વ્યથા ને ગાદ નિદ્રા ન આવી હોય કે દલગરો હોય તેના ધવાદારો કે નોકરિયાતની બીજા દિવસની પીડા આપણે સહુ જાણીએ છીએ. પણ જીવ ઉપર લગભગ માટે નિદ્રાદેવોએ લેખક ઉપર શી વિતાવી છે એનો અનુભવ તો આ લેખ પાઠ્યા વિના નહિ આવી શકે.

‘અહુતોમાં તુજ સ્વરૂપ અદ્ભુત નીરખુ’ એમ કવિએ ઈશ્વરને માટે કહ્યું છે તે નિદ્રાને પણ લાગુ પાડી શકાય છે ખરી રીતે એતાં ઈશ્વર કરતાં પણ જીવને એ વૃક્ષનું વધારે લાગુ પડે છે, કારણકે ઈશ્વરેતુ સ્વરૂપ કેવું છે તે કોઈ અણુનું નથી ઘણાને મતે એતુ કોઈ રૂપ જ નથી એ તો અમત ને સ્વરૂપ છે એટલે એના રૂપ માટે અદ્ભુત કે બીજા કોઈ વિશેષણને અવકાશ જ રહેતો નથી વિશેષ્યને જ જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં એકાધિનાનાં મીઠાં જેવાં વિશેષણોનાં શો અર્થ ?

‘નિત્યના પરિચયને લીધે જીવનની ઘણી વિચિત્ર ને અદ્ભુત વસ્તુઓ આપણને કેવળ સામાન્ય ને સાધારણ લાગે છે નિદ્રાને વિશેષે પણ એવું જ છે નિદ્રાનું સ્વરૂપ, એનાં કાર્ય ને કારણ, એતુ આવાગમન ને વિસર્જન-એ બધું જ અદ્ભુત છે.

બાળકની ‘નિદ્રાપરી’, ઠવિયોની ‘નિદ્રાદેવો’ ને અમિતેની લાંબ આપણી જિંદગીના વર્તમાનો લગભગ ત્રીજા ભાગની દિરસેદાર છે તરવરોએ લેખને ‘દૂઠા મુલુખ’ એવી દશા ‘રૂપે’ ગણી છે વેન-દાકને લેખને યારોગવારેવનું પ્રમુખ કારણ માને છે, પણ આ નિદ્રા દરમિયાન માણસ કેવો અસહાય બની બધે છે ! અનિદ્રાના રોગથી પીડાતાની

અટકાવો બીજે વધારે સારી જગ્યા છે એવી લાવચ જતાવી ને અદર આવશે તો લેખા જેવી થશે એમ મમકી પણ આપી છતાં એ કમાને ગણકાવી વગર હું અદર દાખલ થયો.

‘આટલી બધી જગ્યા છે છતાં બધાને અદર આવતાં કેમ અટકાવે છે ?’ એમ મેં એને સવાલ પૂછ્યો જવાબમાં એ માત્ર ધૂરણો ને પગી એ બોલ્યું હશે એમ માની લાંબમનિ દડ જતાગશે મને એનાં પર ખૂબ ચીડ ચડી પણ પગલુ એડે લગતમાં આપણા જેવા સારા માણસની આજર નહિ એમ માની, હું કંઈ એનાથી બીજો નહોતો તોપણ ચર્ચા કરવાની માંડી વાળી મૂગો નહો દ્રેન ચાલુ થઈ એટલે એણે મિસ્તરો પાથરી તે ઉપર લગાવ્યું થોડીવારમાં એ ઊંચી ગયો ને એનાં નસકોર્તોનાં અવાજ દ્રેનના અવાજને દાખી દેતો, સમજાવા લાગ્યો મારી નજર

ચોડી કાઢું અથવા એના જ હાંડથી એનું માથું ફેાડી નાખું ને તરત જીતરી બઈ તો એ શું કરી શકે? નિર્જનતાની મૂર્તિ સમો હું સખજતાના અવતાર સરખા આ પદાણુની, ધારું તો હમણાં જાલ ઉમેડી કાઢું એમ છું. ભગ્યા પછી એ ફાવે તેમ કરે. પણ અત્યારે એ જીવે છે, ત્યારે હું બચું છું-તેની આગળ એ કેવળ અસહાય, નાનકડા ને નિર્જન બાળક સરખો જ છે।’

આમ નિદ્રા પ્રચંડકાય અલિષ્ઠ પુરુષને પણ નિર્જન ને અસહાય બનાવી મૂકે છે. દુનિયાની પ્રમાણમાં, સંસારનાં કાર્યો કરવામાં ખરચાશેલી શક્તિને જીંધ ભરપાઈ કરી આપે છે. એમ છતાં નિદ્રાવસ્થા દરમિયાન તો માણસ કેવળ અશક્ત ને નિર્જન બની બચે છે અને નેદ્રસ્થ મનુષ્યની અસહાય અવસ્થાનો લાભ જેને ઉઠાવવો હોય તે ઉઠાવી શકે છે.

મનુષ્યને જ નહિ પણ પ્રાણીમાત્રને જીંધ વિના ચાલવું નથી. ‘ભગતા રહેએ, ભગતા રહેએ. ઊઠો, ભગો ને સુફલ મેળવો’ એવો પોકાર વારંવાર પાડવા છતાં માણસને જીંધ ન આવે, ચોછી આવે અથવા વિશિષ્ટ પ્રકારની આવે તો એ સુખદ બચે છે. શું કરું એમ એને થાય છે ને જોયેન બનીને ડોકર પાસે દોડી બચે છે. બે દહાડા, પાંચ દહાડા, પંદર દહાડા, માણસ જૂપશે રહી શકે; પણ ત્રણચાર રાતના અખંડ ઉઝગરા થાય તો એ વાંગીને બૂકો થઈ બચે છે. એકવાર રસ્તામાં મને એક મારા પુરાણા મિત્રનો બહુ લાંબો વખતે ભેટો થઈ ગયો. લાલ આંખ, લથડતા ટાંટિયા, વ્યથ મુખમુદ્રા ને અસ્પષ્ટ વાણીનાં ચિહ્નો જોઈ મેં એમને પૂછ્યું:

‘દારૂથી બહુ નજીકમાં આવી રહી છે ત્યારે જ તમે એ શરૂ કર્યું?’

‘શું? શું શરૂ કર્યું?’ એમણે પૂછ્યું.

‘દારૂ પીવાનું,’ મેં કહ્યું.

‘શરમ નથી આવતી આવો આશ્લેષ કરતાં?’ એમણે કોપપૂર્વક કહ્યું.

‘માફ કરજો, પણ તમારી સ્થિતિ જોઈને કોઈને પણ એમ લાગે. કે આણું જરા પીધો છે-જરા નહે, પણ શરીરથી જિરવાય તે કરતાં વિશેષ પ્રસાણમાં.’ મેં ખુલાસો કર્યો.

‘ત્રણ રાતના ઉઝગરા છે. મારા કાકાના છોકરાને ટાઈ ફોઈડ થયો છે તે રાતના બચવું પડે છે. તેમાં આવી દુશ્સા થઈ ગઈ છે.’ એમણે જણાવ્યું.

માણસ જેવો માણસ ત્રણ રાતની ઉઝગરામાં ટીલા બંધાયેલા પોટલા જેવો થઈ બચે છે. શી અનિદ્રાની શક્તિ!

માણસને કોઈક વાર જીંધ ન આવે અથવા સંગીતની મહેફિલ, દ્વંદ્વપ્રસંગ કે એવા કોઈ આનંદબનક કારણસર ઉઝગરો કરવો પડે. તો તેની ખાસ અસર થતી નથી; પણ ખૂબ પ્રયત્ન કરવા છતાં દિવસો પથંત જીંધ આવે જ નહિ, જીંધવાની વૃત્તિ પણ ઊઠી. બચે ત્યારે એની સ્થિતિ ખરેખર ચેતાબનક બની બચે છે. અનિદ્રા એ પોતે મોટો રોગ છે, એટલું જ નહિ, અનેક રોગનું એ કારણ પણ છે ને પરિણામ પણ છે. ઉદરમાં ભરેલું, અથા ‘પ્રતિકલાપ ક્રિયાબાદ’ની ઘોષણા કરી પાચનશક્તિ સામે બળવો ઉઠાવી ‘ચલો દિલ્હી’નાં સૂત્રો પોકારતું ઉપરના પ્રદેશ પર ચઢાઈ આરંભે, ત્યારે જીંધ હરામ થઈ બચે છે એવો આપણા સર્વનો અનુભવ છે. પણ તીવ્ર અપચાથી જીંધ ન આવે એ તો સામાન્ય વાત છે, ને એ કોઈક જ વાર બને છે અને એનો ઉપાય પણ સત્તર થઈ શકે છે. પરંતુ પાંડુરોગ, શય, મધુપ્રમેહ આદિ રોગથી પીડતા માણસો લાંબા સ્થાય સુધી અનિદ્રાના પંખમાં સપડાય છે, ઉપાયો કરવા છતાં એમનાથી ખરાબર જીંધી રાકાતું નથી. કેટલાકને બીજા કોઈ રોગ ન થયા હોવા છતાં

માન અનિદ્રાનો જ રોગ લાગ પડ્યો હોય છે ચંદ્રની કક્ષા પેડે એમની ઊંચામાં પણ પખવાડિયા પ્રમાણે વર્ષાપટ ધાય છે પરંતુ દહાડા ઊંધ આવે ને ખીખ પર દહાડા ઊડી ભય વળી પાછી ઊંચા પર દહાડા એ ચોતાંનો પ્રભાવ બતાવે છે ને તે પછીના પર દહાડા સુધી રિસાઈને એ પિથર જતી રહે છે અનિદ્રા એ જેમ રોગોના પરિણામરૂપ છે તેમ જ ચોતે રોગસ્વરૂપ છે તેમ એ આવનારા રોગની સૂચક પણ છે લકવો, ગાંડપણ, થોડીનું વધતું દબાણ ધંત્યાદિ ભય કરનારોગનું અનિદ્રા પૂર્વ લક્ષણ છે પહેલાં માણસની ઊંધ જતી રહે છે, પછી એની ભૂખ જતી રહે છે, પછી એનું મગજ જતુ રહે છે, પછી એનો કાબૂ જતો રહે છે, ને પછી કાંઈક થાર માણસાઈ જતી રહે છે ને દૈનિક વાર છવન પણ જતું રહે છે

નિદ્રા તેમ જ અનિદ્રા બનેનાં આક્રમણ વખતે માણસ ચોતાની ભત પરનો કાબૂ કેવો સ પૂર્ણ રીતે જોઈ બેસે છે એ બેવા જેવું છે વાવમાં ને અવાવમાં-જ ને સ્થિતિમાં નિદ્રા મનુષ્યના આખા શરીરનો કબજો લઈ લે છે, તે બહુ અદ્યુત છે સુવા માટે જગા ન હોય ને ઊંધ ખૂબ આવતી હોય ત્યારે ટ્રેનમાં પ્રવાસ કરતા મુસાફરોની સ્થિતિ કેવી ધાય છે તે નીરખવા જેવું હોય છે આંખો પરાણે મિચાઈ ભય, પગ લાંબા થઈ ભય ને ડોકુ ધૂલુવા લાગે જ ને પલ્લામાં અલુસરખું વજન હોય ત્યારે ત્રાજવાની જેવી સ્થિતિ ધાય છે તેવી સ્થિતિ એમના મસ્તકની ધાય છે એ સિથર રહી ચકતું નથી, આમથી તેમ ડાલવા લાગે છે ને બાલુમાં જોડેલી વ્યક્તિના મસ્તક સાથે અથામ છે વિદ્યેષ આવતા ડાલતું માથું સિથર થઈ ભય છે, હાલતા માથાનો માલિક જરા બચત બની ઘેનભરી આંખો અડધી

ઉપાડીને આસપાસ નજર કરે છે ને બલે, કાંઈ અબરવા પ્રદેશમાં ચોતે આવી ચડ્યો હોય એવો ભાવ એના મુખ પર આવે છે * થોડીવાર સ્વરૂપ થઈને બેસવા એ પ્રયત્ન કરે છે, પણ નિદ્રા સામેનો જીતવાનો પ્રયત્ન, એ પણ નિદ્રાના હાથમાં સખળ સાધનરૂપ થઈ પડે છે ને આખરે હારીને એ પાછો આજો મીચી દે છે ને ફરી એનું માથું, બોચી આગળની કમાન છટકી ગઈ હોય તેમ ડાલવા લાગે છે વળી એકાદ વાર એડની વ્યક્તિના મસ્તક સાથે એ સમાગમમાં આવે છે ને ડાલતું બધ પડી એ ચોતાના માલિકને બચત કરે છે, અને આમ ચાલ્યા જ કરે છે

અનિદ્રાથી હેરાન થતા માણસની સ્થિતિ પણ આવી જ લાચાર બની ભય છે પણ એના પ્રયત્નો જુદા પ્રકારના હોય છે એ પથારીમાં જઈને પડે છે કોશિકાને જુદી-જુદી રીતે ગોઠવીને તે ખર ચોતાનું માથું ગોઠવે છે થોડીવાર પડી રહે છે, પણ ઊંધ જેવી રીતે જ એને થતી નથી એ પાંખ બાંધે છે-પરિણામ કશું જ નહિ. થોડીવાર ચતો સૂઈ રહે છે, છતાં પરિણામ એનું એ વળી ખીજ બાલુએ પાંખ ફેરવે છે, છતાં સ્થિતિ એવી ને એવી એ દિશા ફેરવે છે 'કાળના જળથી પહેલાં જ્યાં સરોવર હતા, ત્યાં સૂકાં મેદાન થઈ ગયાં છે ને જ્યાં સૂકા મેદાન હતા, ત્યાં પાણીથી ભરેલાં સરોવર થઈ ગયાં છે.' એમ એક લેખકે લખ્યું છે, તેનું સ્મરણ કરાવે તેવી રીતે પથારીમાં પહેલાં જ્યાં માથું હતું ત્યાં એના પગ આવી ભય છે ને પગ હતા ત્યાં માથું આવેલું દેખાય છે પરંતુ આ વિપરીતે કમથી પણ નિદ્રાથી રિજાતા નથી એ મોટાંમોટાં બમાસાં ખાય છે, ગમના નામનો પાક કરવા માંડે છે, કાલ્પનિક થોટાંઓ ગણવા માંડે છે,

પણ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં આખરે થાકીને પડી રહે છે. 'અરે ભગવાન ! કાલે મારું શું થશે ? દેવસે કામ કેમ થશે ? ઊંઘ નહિ આવે તો તબિયત ખલાસ થઈ જશે' વગેરે ચિંતા એ કરવા પ્રારંભ છે; ને જેમજેમ એ ચિંતા કરતો જાય છે તેમતેમ એની ભેયેની વધતી જાય છે, અને નેદા એનાથી વધારે ને વધારે દૂર જતી જાય છે. સવારે એ ઊઠે છે, ત્યારે સખત લાઠીચાળમાં સપડાઈ ગયેલા પુરુષ જેવી એની સ્થિતિ થઈ ગઈ હોય છે.

ઊંઘ ન આવે ત્યારે માથાસ ડેરા ભેયેન થઈ જાય છે એનો મને સારો અનુભવ છે. શરૂઆતમાં મને ઊંઘ બહુ ઓછી આવતી-ઓછી જ નહિ, પણ મોડી પાણુ બહુ આવતી-મારી રીતે ભોત એમાં વાંક મારો જ છે. વાંચવાનું વ્યસન મને એવું સખત લાગુ પડ્યું છે કે તે ઓડીને સૂવા જવું મને બહુ મુશ્કેલ લાગે છે. એટલે ઊંઘ જ્યારે મગજના દરવાજા ઠોકે છે ત્યારે 'જરા થોભ' એમ હું એને કહું છું. થોડી-વાર એ થોભે છે ને વળી પાછા દરવાજા ઠોકે છે. 'જરાક થોભ' એમ કહીને હું ફરી વાંચવામાં પડું છું. જરાક થોભીને એ ફરી દરવાજા ખખડાવે છે. 'આ આવ્યો,' હું કહું છું ને એવું અસ્તિત્વ ભૂલી જઈ છું. બહુ વાર બારણે વાટ ખોઈ ભિભેલો અધ્યાગત દરવાજા ઊઘડે નહિ તો પાછો ચાલ્યો જાય છે, તેમ મારી ઊંઘ વાટ ખોઈખોઈને થાકીને પાછી ચાલી જાય છે. એ પછી લાંબી વખતે પુસ્તક બંધ કરી હું સૂવા જઈ છું, ત્યારે એ દેવી મારી સામે ફરકતાં પણ નથી. 'કલહાન્તરિતા નાયિકા'ની પેઠે એ ફેરવીને ઊભી રહે છે. થીસેલાત નહિ પણ અધીર ને અવદાત નાયકની પેઠે હું એને મનાવવા ખૂબખૂબ મથું છું, પણ એક

વારની અવગણનાને કારણે કોઈ ભરાયેલી એ ગર્વેલકી સુંદરી છલુકો કરીને સરી જાય છે. સંણ તે તિષ્ઠતિ સંગમોલ્લુકે, વિશંકતે મીચ ચતોડવધીરણમ્. (મારી એ અવગણના કરશે એમ જેના વિષે મુંડા શંકા રાગે છે તે તો તને મળવા માટે આતુર આ ઊભો છે.) એમ કાલેદાસના નાયકની પેઠે એને હું કહું છું, પણ એ કંઈ કાલેદાસની ના.યેકા નથી કે સહેજે મનાઈ જાય, આમ હું એને મનાવવાના યત્નો ઓડી 'દઉં છું' ને પછી કાણુ બાણુ ક્યારે એ આવીને મને જોતાના પાશમાં લઈ લે છે. આમ હાથે કરીને એ અ.નેદાને આમંત્રણ આપ્યું છે. હવે નેદાદેવીને વશ થવામાં હું ડહાપણું સમજ્યો છું ને અ.નેદાનો મારો પુરાણો રોગ થઈ જશે કમી પણ થઈ ગયો છે. ખરંતું પહેલાં જ્યારે મને ઊંઘ નહોતી આવતી અથવા બહુ મોડી આવતી ત્યારે હું બહુ ભેયેન થઈ જતો ને બીજે દિવસે મારી તબિયત ખરાબ થઈ જતી. એ પછી અનુભવે હું શીખ્યો કે ઊંઘ ન આવે તો પણ ભેયેની અનુભવવાની કંઈ જરૂર નથી. ઊંઘ ન આવે ત્યારે એમ વિચાર ન કરવો કે ઊંઘ કેમ આવતી નથી ?, પણ મનને એમ મનાવવું, કે આમ હું પથારીમાં પડ્યો છું-આરામ લેવા ખાતર. ઊંઘને એ આવવું હોય તો ભલે આવે, મારી ના નથી. હું એનો આદરસત્કાર કરીશ; પણ એને જો ન જ આવવું હોય તો મારો આશ્રય પણ નથી. કલા ખાતર કલા તેમ સૂવા ખાતર સૂતો છું. કલાકૃતિમાંથી અચાનક લાભ થાય તો એ સોનામાં સુગંધ ભળ્યા જેવું કહેવાય તેમ સૂવામાંથી ઊંઘ પણ આવી જાય તો એવડો લાભ થાય. આવા વિચાર કરવા હું પ્રયત્ન કરતો, પણ બીજાએને નિરાતે ઊંઘતા બોઈને, એમનાં નસકોરામાંથી આવતા વિવિધ

અવાજે સાંભળીને આ વિચારમાં મગ્ન રહેવું
બહુ બારે પડી જતું ને થતું 'અરે ! ભગવાન !
બધા ઊઘી ગયા છે જોવા નિરાંતે નસકારાં
ઘાલાવે છે ને એક ટું જ આમ આ પાંચેથી
પેલે પડ્યો તરફથી મારતો પડ્યો છું '
એટલે ઊઘ ન આવે ત્યારે ઊંચ નિશીના વિચાર
કરના એ સૌથી. ખરાબ છે, પોતાની ભતના
વિચાર કરવા એ એથી જરા ઓછું
ખરાબ છે અન્ય મનુષ્યો ને તેમની સાથેના
સંબંધના વિચાર કરવા એ પણ ઠીક નથી,
પણ દુઃશી શાસ્ત્રીય અમૂલ્ય વિષય તરફ મનને
ઘાળવું સત્ય, અદિસા, યુક્તકાર, ભાગાકાર
ને તેમાં સમ્મથેલું રહસ્ય, કલા, સાહિત્ય,
તેનાં સ્વરૂપ ને નિર્મળો, વીજળી ને તેના
પ્રાયદા તથા ગેરપ્રાયદા, અલ્પ, અગ્નિ ને પાણીનો
સંબંધ, સૌમ્યનાર પછી મગજવાર જ રાત્રી માટે
દ્રમેશ આવે છે, છુલ્લવાર કેમ નહિ, સૌમ્યનાર ને
સૌમ્યનાર કહેવાને બદલે મગજવાર કે રવિવાર
નું નામ આપ્યું હોય તો કેમ, અથવા
અકસ્માતિયાની ને મહિનાની અલુતરી બુદ્ધિ જ
રીતે કરવામાં આવે તો પગાર વહેલો ને
વધારે મળી શકે કે નહિ ? આવાઆવા
વિષયના વિચારો કરવાથી ઊઘ ન આવવાને
હીંમત વધારે પડતી લેયેની ને વ્યગ્રતા અત્યંત
બવાય છે તે ટળી જશે, મૂન થાકીને વિચાર
કરતું અટકી જશે ને પરિણામે મોડીમોડી
પણ નિદ્રા આવી જશે, અને મધ્ધી ઓછી
ઊઘ આવવા છતાં બીજા દહાડે એની બહુ
અસર નહિ વરતાય

'રહે એ દર માગે તો ન માગે દોડતું
આવે' એમ કવિએ પ્રારબ્ધ માટે કહ્યું છે તે
ઊઘ માટે પણ 'દોડતું' ને બદલે 'દોડતી'
જેટલો નુજવો ફેરફાર કરી ને કહી શકાય

કઈ કામ ન હોય, તદ્દન થાકી ગયા
હોઈએ ને બીજા દહાડે વહેલા લીડીને ટ્રેન

પકડવાની હોય ત્યારે એ આવી સરી બધ
છે વહેલા જાણી જવાની ખાસ જરૂર હોય
ત્યારે ખાસ કરીને એ બહુ જ મોડી-સગમજ
ભૂજવાને વખતે આવે છે જ્યારે જીવતું ન હોય,
કોઈ કારણસર ભગતા રહેવું પડે એમ હોય-
ટ્રેનમાં સૂવા માટે જગા ન મળી હોય અથવા
રોગીની પથારી પાસે બેસી એની શુશ્રૂષા
કરવાની હોય ત્યારે પરાણે આખા મિથાઈ
બધ છે કામ હોય ત્યારે સૂતા માટે જગા ન
હોય, પથારી પાથરી ન હોય તો પણ જીઘ
અચાનક આવી બધ છે અને જ્યારે વહેલા
ઊઘી જવાનો નિશ્ચય કરીને સાફ ચાદર
વાળી ખૂબ રૂંધી ભરેલી પથારીમાં જઈ ને
'હાથા' કરીને સપાટીએ છીએ, ત્યારે
'એવી ભજમાં સપાટીએ જીભ-હું નહીં'
એમ કરીને એ દૂર-સુદૂર ભાગી બધ છે

આ શ્રેણ લખતાં જ મને એવો અનુભવ
મળ્યો સામાન્ય રીતે હું રાત્રે બીભત્તો ઊઘી
બધ ત્યારે લખવા બેસું છું નહીં કરી, રાતના
વાળુથી પરવારી, જરાકે વર્તમાનપત્રો ભેઈ
ભઈ-જીઘ ઉપર લખવાનું નહીં કરી એ વિષે
સ્વસ્થતાથી વિચાર કરવા હું પથારીમાં પડ્યો
થોડા વિચાર મને આવ્યા પણ ખરા હવે આ
બધા મુદ્દાસર ગોઠવી હમણાં લખવાનું શરૂ
કરું છું એમ મન સાથે બોલીને મેં પડખું
ફેરવ્યું ને પછી અંદર ને બહાર ઘોર અધાર !
બીજા દહાડે આખા ઊઘડી ત્યારે જ ખજાર
પડી કે જીઘ વિશે લખવાનો વિચાર કરતાં,
હું જ જાણી ગયો હતો ! 'એમ' તું મારે
વિશે લખવા માગે છે ઠીક લખ, ભેઈ !' એમ
કહેતી ન હોય તેમ જીઘે અચાનક જાણે
મારીને મને ટોળી પાડ્યો આવી ઊઘ મને
એ રાતના ઉભગતા પછી પણ ન આવે જ
આવે છે કદાચ પોતાની શક્તિનો પ્રત્યક્ષ
અનુભવ કરાવવા માટે એણે આમ કહ્યું હશે !

૯૫૬ નં. દેરી

૩૧ પન્નાલાલ પટેલ

શહેર-સુધરાઈનો કે ગામડાંઓમાં પાછી સડકો બાંધતાં વચ્ચે આવતાં વૃક્ષો ને જૂંપડાંઓને તોડવાના કામમાં વપરાતો ગ્રામપંચાયતોનો લાઈનદોરીનો કંડપ જુદી જ વસ્તુ છે. આ વિષયને લેખકે અહીં વાર્તામાં સુઠર રીતે લખી લીધો છે.

‘ઝે’ બ મને વાલી નાઓ, પણ મારા આ દાદાને તો મળે વાલો!’ કહેતા એ બીલ જુવાનની આંસુજલકતી આંખો સામે હું તાકી જ રહ્યો.

‘પાકી સડકની’ એ લાઈનદોરી નાખતી વખતે અરજદારોને કંઈ તોડો ન હતો. કોઈતું ક્યારું કપાઈ જડું હડું તો કોઈનું વિના પાઈની થઈ પાકે એવું જેતર બગડતું હતું અને એ બધાય જેડતા અમને હાથ ભેડીભેડીને અનેક રીતે કરગર્ય કરતા. તેમણે કોઈ કોઈ તો અમારા ઈન્જિનિયર સાહેબના પગ પકડીને આંસુ મારતા લોટી જ પડતા; પણ બે એ બધાયને સાંભળવા બેસીએ તો સડકનું કામ જ અટકી પડે. ને અમે રીઠા થતાથતા ને પછી તો આ લોકનું ‘ફારસ’ ભેતાભેતા આગળ વધી રહ્યા હતા. સૌને કહી રહ્યા હતા ‘આ તો હજુ કાનું કામ છે. હમણું કંઈ પણ કપાવાનું નથી, કપાય ત્યારે કેબે જે કહેવું હોય તે...’

પરંતુ પેલા બીલ જુવાનના શબ્દોએ, એની આંસુજલકતી લીંબુની ફાડ જેવી આંખોએ ને એ બધાયની પાછળ ડોકિયા કરતી એની મક્કમતાએ મને આજ થંભાવી દીધો. સમજી જવા છતાંય મેં સવાલ કર્યો: ‘કયા દાદાની વાત કરે છે તું?’ ને હસતાં-

મીનબહેનોએ બંધાવેલા તળાવમાં પેલી બાઈનું મહાન વચ્ચે આવેલું અને બાઈની મહાન આપવાની મરજી ન હોવાથી, બેચુબપણાનો દોષ વહોરી લઈને પણ તળાવ એક તરફથી ખાંચું જ રહ્યું એ લાઈનદોરી કરવામાં પ્રબલદેશ નહિ દૂભવવાનું ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઉમદામાં ઉમદા દર્શાવે છે. પણ નૂતનાં ઘરો પાડી મોટા રસ્તાઓ કરવા માટે

હસતાં હું એની સામે તાકી રહ્યો.

પરંતુ એ તો જવાબ આપવાને બદલે માથા ઉપરના વૃક્ષને-આભરે’ બાથ ભરવા જતી એની વેશાળ શાખાઓ તરફ તાકી જ રહ્યો. એને ઘૂંટકો ઉતારી જતો હોય એ રીતે ગળામાંનાં આંસુ ઉતારતાં વળી એણે મારી સામે બેયું. સ્વગત ભાલતો હોય તેમ વળી બોલ્યો: ‘ઠીક કહું છું સા’બ, કાંક નવાજૂતી ઘઈ બહે!’ ને ત્યાં તો એ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડતો જમીન ઉપર બેસી પડ્યો.

હું સમજી ગયો. આ જુવાને એના ગુસ્સાને એ રીતે દબાવ્યો છે, બહુ હનુમાને પગ નીચે પનોતી દબાવી!

અલખત, મારે ડરવાનું તો હતું જ નહિ; કારણકે કરણના કલ્પ કરતાંય વધુ મજબૂત એવી અમારી પાસે સત્તા હતી, જે લોક-શાહીના ગમે તેવા નાગરિકને ય ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં-અરે, એકજ અવાજે બેડીઓ ખખડાવતો કરી શકે. જાપા કે તટસ્થ કહેવાતા માનવતાપ્રેમીઓ બૂમાબૂમ કરે તો એમના મોંએ ડૂંગો દેવા માટેય દારૂ ગોળો તૈયાર હતા: ‘સામ્યવાદીઓના ચલાવ્યા આ લોકોએ હલ્લો કર્યો.’

એટલે ડરને લીધે તો નહિ પણ દયાને લીધે મેં એ સોહામણા જુવાનને સાંત્વન આપ્યું: ‘અરે ગાંડા! આવો બસ જેવો બસ

થઈને આમ બેતાની પેઠે રહે છે સુ ? ને તે ય મહુડાના એક ગ્રામ માટે ?' મારા બીજા મદદનીશોએ તથા પટાવાળાઓએ પણ હસીને ટાપસી પૂરી, બે કે એમના એ બિનમતલબી શબ્દો તથા હાસ્યમાં પેલા જુવાનની તો ઠેકડી જ દઈ

મે ઉમેયું, 'હજુ આંબો હોય ને આટલો વિલાપ કરતો હોય તોય-'

ત્યાં તો એ જુવાન ખડો થઈ ગયો. મારે ગળે બચકું ભરતો હોય એ રીતે હાથ લખાવતાં બોલ્યો, 'અરે સાંબા ! અવે (હવે) એવી વાતની તને હું ખબર ?' મારી દયા ખાતો હોય એ રીતે પેલા ખુતસભરી આંખો માંડતાં ઉમેયું, 'કેરી તો બે દનમાં કોઈ (સડી) બધ ને આ મહોડા તો ધાન વળુ (પેટ) બરબાર મઈના લગી એવાં ને એવાં-પતાહાનાં જેવાં ?' તને હું ખબર ? આ તો મારા દાદા-પરદાદાનો ય દ્યો હે એનાં પૂર્વા ખાઈને સપનો કાળ કાઢ્યો ને અતારે ય અમો પાંસ ભાગ્યા આનાં મહોડાં ખાઈને જ જીવીએ હીથે.' અને વળી એના અંતરમાં કોઈ ધૂમરી છીડી હોય તેમ ગરનિયા ભરેલ એક ધુલુવર્તા સ્વગતની જેમ બોલી ઊઠ્યો, 'કાં તો તુ મરે કે કાં તો ઉ (હું) મરુ પણ આ મહોડા તો-'

પરતુ એનું વાક્ય પૂરુ આવે તે પહેલાં તો હાલનું કામ કરતા મારા પટાવાળા ને મદદનીશો એ જુવાનની આસપાસ ખડા થઈ ગયા, કોઈ ખાસકુ કાઢીને તો કોઈ જીભને ટેરવે મશાલ સળગાવીને

મેને ખાતરી હતી કે આફસકેરી સરખા મસલવાળો ને પાટલાલો સરખા પહોળા ખભાવાળો આ જુવાન વિરૂદ્ધે તો અમારા બધાવડું એકવાર તો ઝૂંપિય કાઢી નાથે પણ હું બહુતો હતો, કે મદદારીનાં સાપની જેમ એ ય આ 'સમજાળા' આગળ લાચાર

હતો. પેલા લોકોને એક બાબુએ કરી-કામે વાળી હું એ જુવાનને સમજાવવા વળ્યો.

એ ખખડખખ મહુડાનાં હાથોની ચૂદ સરખાં ઝૂંપિયા, ઝૂંપિયાં ઉપરની એક નસ ઉપર બેસતાં મેં એને ય બાબુમાં બેસાડ્યો, કહ્યું 'તમે લોકો એટલું ય નથી સમજતા કે આ સડક તમારા પોતાના ભલા માટે લઈ રહી છે તમારાં ગાંડાં સહુકિયતથી ફરી શકે, તમારો માલ કોણી મહેનતે ચલેગાં પહોંચી શકે-અરે ગાંડા ! અમારે-કોંગ્રેસ સરકારને કોહો વાપનો શિકાર કરવાનો છે કે આવી સડકો કઢાવે તે વખતે તો તમારાં ગાંડાં-ખેતર તો કપાતાં એ કપાતાં પણ સામેથી તમારે જ લેગાં આ સડકો બાંધવી પડતી-'

ને પછી તો જેમ કોઈ હતુમાનમજા હતુમાન જાલીસા ભણે એમ હું ય કોંગ્રેસનાં ને કોંગ્રેસ સરકારનાં શલુગાન મહાં તહો-આ જુવાનને સમજાવી રહ્યો

હું ય હાથવજાટની ખાદી પહેરનારો એક કદર કોંગ્રેસવાદી હતો. અલખત અત્યારે લોકસેવાને બદલે પેટસેવા, ને એની દલાલીરૂપે કોંગ્રેસસેવા કરી રહ્યો હતો. ઘણાં લોકોને આ અવજી લાગે છે, પણ એમને ખબર નથી એટલું ય એ સમજતા નથી કે તમે બે કોંગ્રેસની સેવા કરશો તો જ એ નિંતરથી તમને-ભાવિ દિને મેવી શકશે.

પરતુ આ અણુષ જુવાન તો દેશ સમસ્તનો લાભ ભોવાને બદલે પોતાનું જ ગાલું ચાતો હતો, એનું એ જ ગાઈ રહ્યો 'એ બધું હાસુ સામ ! પણ આ મહોડા કપાઈ નહે તો અમે-મારે નાનાંનાનાં પાંસ તો ભાગ્યાં હે એ બધાં ખાહુ હુ (હું) ?' અને હાથ ભેગતાં વળી કરગરી રહ્યો 'મારું ખેતર લઈ લો અરે બે દાંદા (બળદ) હે એ લઈ લો, પણ તમારે પમે પડે હું, મારા આ

જનમના રોટલા તો નંબે લઈ લો।' એનો અવાજ વળી ગળગળો થઈ બેઠો : 'તમારા મનથી આ ઝાડ હે, પંજુ અમારો તો એ દાદો હે, અમારા આખા ય વડેલાનો, સા'બા।' ને એણે એ ખુલસાસરી છતાં ય કરુણા પામતી આંખો વળી મારા ઉપર મારી : 'આ તો અમારો ખાધે ય નાં ખૂટે એવો રોટલો હો નંબે કાપી દ્યો।' ને વળી પાછો એ ટૂસકેટૂસકે રરી પડ્યો, મારા કોંગ્રેસી ચંપલ આગળ દોટી રહ્યો....

ને મેં એને બાવડે ઝાલી બેઠો કરતાં લગભગ વચન આપ્યું : 'તારું દુઃખ હું સમજી શકું છું. જા બરોડ પછી મને લેગો થયો. આત્મારે જ હું એ જિનિયર સાહેબને મળું છું.' ને અધમાર્ધિક થર આવેલા એ જિ. નેયર સાહેબના તંબૂ તરફ-અમારા પડાવ તરફ પગ ઉપાડતાં ઉમેયું : 'તારું ભાગ્ય હશે તો તારો આ કાળે ય ન ખૂટે એવો રોટલો બચી જશે, જા.'

સાચું પૂછે તો આ ઝાડ બચાવવું એ કંઈ સોટી વાત ન હતી. માર્ધિક-અધમાર્ધિક પછી-તો સડક વળતી જ હતી....

'તો એને ખદલે અહીંથી જ ટન' આપીશું?' સાહેબના તંબૂમાં પેસતાં હું સ્વગત બળજી.

આ તો જો કે કંઈ જ વિસાત ન હતી પરંતુ કંઈ વિસાત જેવું હોય-એપાંચ માર્ધિકની ડાળા-જમણી કરી નાખવી હોય તો ય એ જિનિયર સાહેબ આપણી વાત માને એમ હતું; કારણકે આપણે હતા હાથવજીટની ખાદી પહેરનારા ચોખ્ખા કોંગ્રેસવાદી, ન્યારે એ પોતે હતા, કાલ અભ્યારસુધી રાજવાદી. એમને ખાતરી હતી-કોંગ્રેસના હાથને એ પાંખી ગૂંચા હતા કે આના જેવો સેકન્ડ ક્લાસ કોંગ્રેસવાદી પણ ધારે તો મલોલમાંથી કાંકરી ઉડાડે એમ મને આ હોદ્દા પરથી ઉડાડી શકે

એમ છે; ને એટલે આપણાથી મળતાજૂલતા બલકે અભ્યારસુધી તો ખેલકુલ અતુરૂળ હતા.

મેં વાત આડે વાત કરતાં સડકને આટલેથી જ વળાંક આપવાની વાત કરી. એમણે કારણ પૂછ્યું તો-એ એક બળનાળાથી બચી જવાનો લાલ દેખાડ્યો. અને મને ભરોસો હતો એવો જ જવાબ મળ્યો : 'બલે તો!'

પણ જ્યાં હું તંબૂ બહાર નીકળું છું ત્યાં જ એમની હાંક સાંભળાઈ : 'ઓ ભાઈ, મિ. પટેલ, વાત કહું.'

ને ફાણ બાણે કેવી રીતે, હું મમથ ગયા; ચરૂર કરતાંકને મારે હૈયા ચીરો પડ્યો. પાછા ફરતાં મન સસથે બળજીય બરો; 'ભુવાન, તારો ખાધે ન ખૂટે એવો રોટલો કાં તો-'

અને એવું જ બન્યું. સહેજે પહેલો જ સવાલ એ બળજીય મહુડો કપાઈ ભય છે કે આ નવા વળાંકમાં બળી ભય છે એ બેસે પૂછ્યો. પછી તો મેં પણ પાપણી વાત કરી. એ લીલની દયા ખાવા ઉપરાંત ઝતુકાળે દિવસનાં પાંચપાંચ ટોપલાં મહુડાં આપતા એ વિશાળ વૃક્ષનાં યુલુગાન કવિતાની દમ્રે ગાઈ સંભળાવ્યાં. 'ઓછામાં-ઓછા પંદર દેવસ સુધી, પ્રભાતના મંગળ પહોરે, પોતા નીચેની ધરતી ઉપર ફૂલનો ગાંભિરો લીલનવો બેઠાવ્યા કરતા એ વૃક્ષને તો સાહેબ-'

સાહેબ, મારી ગદ્ય કવિતાની અણ આવડત ઉપર કે મને તેમ પણ હસીને વચ્ચે જ બોલ્યા : 'એ બધું ય હું સમજું છું. મિ. પટેલ, તમારા કરતાં ય વધુ સારી રીતે બાણું છું કે આ લોકને છ માસ ધરતી જિવાડે છે તો છ માસ આ મહુડાનાં ઝાડ જિવાડે છે. ધરતી તો વરસાદ ન હોય ત્યારે જોડે ય દે, ન્યારે આ ઝાડ તો એવે વરસે ય ફળે છે, પણ-'

'તો પછી સાહેબ આપ બધું બાણો છો.

ત્યારે વિના કારણ-’ અને મેં જગત્ સીમણી
પણુ દર્શ. દીધી-’ કોંગ્રેસનો મુદ્દાલેખ છે કે
લોકોને મદદગાર થવું ત્યારે સહી તો-’

વળી સાહેબ દરયા ને વચ્ચે બોલ્યા
‘હું, લોકોને પછી ને કોંગ્રેસને પહેલાં
મદદગાર થઈ રહ્યો છું-’

સાહેબનાં લોકોવામાં કઈક ભેદ લાગવા
હતાં તે મેં મારી ધૂન પકડી રાખી ‘ખીલ્લું
તો ઠીક છે સાહેબ, પણ આવકુ પુરાતન ને-
આપે બરાબર ધ્યાનથી બોલુ નથી એ ત્રાસ,
એની અકેકે ચાખા કેટલી લાંબી ને વિશાળ
છે! સાબળા ગર પણુ સહેજ વાંકા હોય
ત્યારે આ તેટ સી ધા-’

આ વખત તો સાહેબ ખાખમટ હસી
‘પછા ‘તમે તો કોંગ્રેસવાદી થ છો ને પાછા
કવિ પણ છો ‘તમે જ કહો ભેદ એ લેકરો
મેળ કેવી રીતે ખાઈ શકે વાર ‘ મેં
લોકલોકે જ નહિ પણ આપણા સાહેબે પણ
બગબર બોલ્યું છે ફરીફરીને બોલુ છે, ભાલો
દેવે કઈ કહેવું છે! ‘ હું સમજીશ નહિ

સાહેબે આગળ ચલાવ્યું આ વખત
એ કઈક મજીર દત્તા ‘તમને આ પહેલા
કોંગ્રેસને જ ભેદ છું ને આટલા બધા
લાગણીપ્રધાન હોય! હું બહુ છું કે તમે
ચેલા બીજની ક્યા પ્રાર્થને જ આડના
સૌન્દર્યનાં આટલાં બધાં વખાણુ કરી રહ્યા
છો આટલાટલામાં કૈવુ વિશાળ વજ્ર એક
પણુ નથી એમ સાચી વાત છે, પણુ-’ અને
એમણે એમની જીભી આંખો મારી સામે
મીઠાં કહ્યું ‘તમને ખબર છે? એની
વિશાળતા ને એની ચાખાઓનું સીધાપણુ
એ જ એનાં માતક નીચલ્યા છે-’

હું તો ચૂપ જ થઈ ગયો

‘સાહેબે પણુ ભેદાલ પળના મોન પછી
વાતને વાળી લીધી ‘માટે એના બચાવની
વાત ક્યાં વગર-ગળનાળાનું બચ-’ હબર

કપિયા વધે તો ચ-એમ ચાલ છે એમ જ
થવા દો તમારો વિચાર હશે તો એ
મહુડને લીધા પછી તરત જ-’

‘પછી તો એને ‘અથે’ થ શો છે
સાહેબ! ‘મેં કઈક રક્ષતાથી કહ્યું નિસામણીની
રીતે લીધા થતાં સ્વતંત્ર લોકોતો હોઈ તેમ
કહેવું ‘આપના કથનપદથી એને કાપવાનું
કારણ પ્રબળ લાગે છે, પણુ મને તે હોય
ચેલા લીલ જીવાનનો ખાધે ન ખૂટે એવો
જનમબરનો રોટલો રોળાઈ જાય છે એ વાત
તો નિર્વિવાદ છે! ‘

‘તો સાંભળો, ‘સાહેબ બોલ્યા, ‘એ
આ ત્રાસ વચાવુ તો નજીકમાં મળનાર
ચેલનરથી ખાધે ન ખૂટે એવો મારો
રોટલો મ તૂટી પડે એમ છે તમે નહિ, મોનો,
અરે, કાઈ પણ માણસ નહિ માને કે આ
મહુડનું આ ન હોત તો સડકની લાઈનદોરી
જુદી જ રીતે તખાઈ દોત પરદ એ બધું
આ મહુડો કપાતાં કોન પાટ જ તમને
લાઈનદોરી બની દોરી જશે લો મઓ દવે
ને બોલે પાછા કોંગ્રેસવાદી ભલે દબે, ખાકી
મને પૂછે તો શાંધીવાદી તો ન જ રહેતા
તેમાં જ આ બાબતમાં તો મારી ખાતર જ
નહિ ‘સાહેબનાં આ ઉદ્દેશો વાક્યોમાં સમજે
એને માટે તો પછેા વધેા ભેદ દતો, દોર
દતી, મહેલું દહું, મહું બધું દહુ

ને હું મહુડ તરફ ન જતાં મારા મુકામ
તરફ વળ્યો ભલે તો મણે મ, પણુ ચેલા
જીવાનને હું મારુ કયું મો દેખાડું ‘પછી પહેલાં
જ તો મેં એની આગળ કોંગ્રેસ સરકારનો
દતુવાનચાલીઓ રચી સમજાવ્યો હતો!
ને હું પચારીમાં પછોપછો સડકની લાઈન
દોરીને બદલે કોંગ્રેસની-કોંગ્રેસ સરકારની
લાઈનદોરી વિચારી રહ્યો આખીજાંખી પણુ
આકી રહ્યો મોરોથી કામ ઉપર ગયો ત્યારે મ
ચેલા જીવાનને સાચી વાત કહેવાની દિશા

શ્રી ઉમાશંકર ભેષી

નાનકડી પતરાંની ખોલીઓમાં વસનાર મળદૂરો યજ્ઞભળે. એક તરફ દ્રવ્યની અહીં રેલ'છેલ નજરે પડે તો એની જ પરખે ધમને તુચ્છ ગણનાર, એકિક સુખલોભને ગૌણ માનનાર ધર્મની પ્રવૃત્તિ પણ માલૂમ પડે. ન્યાય ધર્મલોકાર મિલે ચાલતી હોય ત્યાં તેની વચમાં જ, ખાપુએ હાલતી-ચાલતી મિલ-રેલિયાની પ્રવૃત્તિ વધારી. આવા પાટનગરના છેલ્લા દસકાના ઝાંખા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ લેખકે અહીં નિરૂપ્યા છે.

૨. જુસોની પેઠે નગરોને પણ અકેતવ હોય છે. જુદાજુદા મહાપુરુષોના નામ ઉચ્ચારતાંની સાથે જેમ એમના નેપાળોખા પ્રભાવનો ખ્યાલ મનમાં બગે છે, તેમ મુંબઈ, કલકત્તા, ફિલ્ડી, મદ્રાસ એવાં મહાનગરોના નામોચ્ચારથી પણ થાય છે. અમદાવાદ ખોલતાં પણ એવી એક ભાવનામૂર્તિ આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અમદાવાદ એટલે આપણે મન માંધીજીએ જેને પોતાની તથાભૂમિ બનાવી એ ભૂમિ-ન્યાયી એમણે ઐતિહાસિક દાંડીયાના શરૂ કરી તે ભૂમિ. અને સાથેસાથે જ અમદાવાદ એટલે કાગેલ, મીઠા, કંજૂસ, ઉલમી વેપારીઓની ભૂમિ-

તો ન જ ચાલી. સૌ કોઈને અમે કહેતા હતા એમ જ એને ય કહ્યું: 'આ તો હજુ કંઈયું કામ છે. રાજનાં ખાતાં છે, ગાંડા કાં તો આ 'લાઈનદોરી' આમને આમ જ મરી નય.'

લગભગ છ માસ પછી જ્યારે હું સડક બંધાવતો બંધાવતો એ જગ્યા ઉપર પહોંચ્યો ત્યારે વળી પેલો જુવાન ને ખખડધજ્જ ઝાડ ચાદ આપ્યાં, પરંતુ ભેઉં છું તો બેમાંથી

એ છાપ પણ મનમાં ઊપસી આવે છે. અમદાવાદમાં એવું શું હશે કે 'લોકો' એની નફરત કરતાં ધાકતા નથી અને એનાથી આકર્ષાયા વગર પણ રહી શકતાં નથી? એવા અમદાવાદની છેલ્લા એક દસકામાં શી રેથિતિ રહી તે ભ્રષ્ટ્ર એ.

એવું બન્યું છે, કે ૧૯૨૬માં અહીં આવીને આ આખો દસકો અમદાવાદમાં રહેવાનો લાભ મને મળ્યો છે. તેથી ય એક દસકા પહેલાં હું અહીં બહુતો હતો તે વખતના અમદાવાદમાં અને આજના 'દસકાના અમદાવાદમાં કેટલો ખર્ચો ફેર? ત્યારે અમને અમારા એક શેક્ષક કહેતા, કે શહેરમાંથી

એકેય લાં ને હતાં. ઝાડ છાં પહોંચ્યું હતું એ તો હું બહુતો હતો, પરંતુ પેલા જુવાનની વાત નહોતી બહુતી. ને મેં 'આસપાસના લોકોને પૂછી ભેયું તો-

શું સાંભળ્યું ખબર છે? 'એ તો પેલા પાંસ-હાત ભોગો ગીથો મોટા મામાને ઘીરે-જેલ ભોગો થાઈ ગીથો સાંભ' ને એ કહેનાર માણસો પોતાને ય 'કોંગ્રેસના' કહેવણવવા-મનાવવા બળપૂર્વક ખાખાટ હસી રહ્યા!

ગુજરાત કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ સાંજે ડિફ્ટ રમવા ગયા હોય અને પાછા વળતાં મોકુ યાય તો જે ફર્સ્ટ ગ્રેડ નહીં સુધી પહોંચતાં એમને કોલેજ બારે યર્ધ જતી વચ્ચેની ઝડીથી એમની છાતી ડગી જતી . ૧૯૩૯ સુધીમાં એને તે પછી તો નદીની પશ્ચિમમાં માર્કલ જે માર્કલ સુધી-અમદાવાદનો વિસ્તાર વધ્યો છે છેલ્લા દસકામાં દક્ષિણે મહિનગરથી આગળ વધીને ઠેક વટવા સુધી અને ઉત્તરમાં પણ લાંબે સુધી મકાનો માટે જમીનો ખરીદાઈ ગઈ છે . યુદ્ધસમયમાં ધનિકો પાસે હાથવગો પૈસો બહુ હતો ચૂપચાપ ક્યાંક નાખવા મળે એ જરૂરી હતું એટલે જમીનોની ખરીદી ખૂબ વધી . જિનસલામતીના સમયમાં જમીનમાં પૈસા રોકવા એ હદાપણુ પણ હોવાયુ માત્ર, બાંધકામની સામગ્રી ન મળી અને હજી પણ સુલભ ધર્ધ નથી નહિ તો હબરો મકાનો ચણાતાં અમદાવાદનો વિસ્તાર કેટલો બધો થયો છે એ પ્રત્યક્ષ નજરે દેખી શકાત શહેરની ચોળોની અંદરની યીચ વસ્તીને પણ જરી મોકળારા મળત

• બધાં શહેરોની પેઠે અમદાવાદની વસ્તી પણ આ દસકામાં બહુ વધી છે જે દસકા પહેલાં જે લાખ જેટલી વસ્તી હતી આ દસકાના આરંભમાં મોડે ચાર લાખ હશે અત્યારે આદસ લાખ હોવાની ગણતરી છે બીજા વિશ્વયુદ્ધનો આરંભ ૧૯૩૯માં થયો ત્યારે અમદાવાદના ઉદ્યોગો બારે મોટા અગુસની રજા દતા, કેટલીક મિલો બધ યવાની જિતિમાં મુકાતી જતી હતી ત્યાં વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું અને અહીંના કાપડઉદ્યોગને બજારેકેન્વેગ મળ્યો, કહો કે મિલો મિલો મટી ગઈ, ટકશાઓ જ બની ગઈ આ આગે દસકો કાપડઉદ્યોગે કમાયા જ કયું છે જેણે લાખમાં નફો મણુતા તે કરોડમાં ગણુતા

ધર્ધ ગયા યુદ્ધસમયમાં બીજા મોણુ પાછાએ પણ ખૂબ કાલા બનરમાં એક ઓફિસ સાથે બીજી અનેક નવીન ઓફિસોનાં પાટિમાં દેખાવા લાગ્યા આવકવેગમાંથી છૂટવાની તરકીબે પણ એમાં ઠીકઠીક ભાગ લાગ્યો હશે આમ યુદ્ધસમયમાં અમદાવાદમાં ધનની છોળો ઊડવા લાગી જે પૈસો ન બનાવે એ ચૂકો એવી રિથિતિ હતી કામ દારેને સારુ એવું મોંઘવારી બધું મળતુ હતું વસ્તી સારી પેઠે વધી તેમાં છેલ્લાં જે વસતી નિર્વાસિતોએ ઉમેરો કર્યો છે કેઈ રવિવારની સાંજે રતનપોળ અને ગાંધીરોડના કોસિંગ આગળ જઈ પહોંચે તો તમને થાય કે ત્યાટઆટલા માણસ ક્યાંથી આવી રહ્યાં હશે . બસ, માણસોનો એક પ્રવાહ જ થાયો જતો હોય . તમે એમાં અનાયાસે જે ચાતા બઝો .

વસ્તીવધારો એતાં અમદાવાદનો વિકાસ થયો એમ કહી શકાય અમદાવાદ મહા નગરની ક્રેટિમાં મુકાતુ બય છે ટ્રામ કે સરકયુલર રેલવે જેવાં અવરજવરના કાંધી સાધનો તાકીરે મુકવામાં આવે તો એના વિકાસને હજી વધુ વેગ મળે સંસ્તનતાના સમયમાં એક પરોશી મુસાફરે અમદાવાદની લાજોની વસ્તીની વાત કરી છે અને એ કાળમાં દુનિયાના સોથી મોટા શહેર તરીકે અમદાવાદની ગણના કરી છે ફરી એક અગત્યના મહાનગર તરીકે અમદાવાદ વિકસી ગયો એવી સલાવના આ છેલ્લા દસકામાં એને માટે બધી ધર્ધ છે

પણ અમદાવાદની મહત્તાને ઝાંખ લાગી હોય તો તે પણ આ દસકામાં જ-એ પણ કળૂલ કરતુ એઈએ યુદ્ધસમયમો બધે જ કાળાબનરની લીલા ચાલી, પણ એમાં અમદાવાદે કલય આડો આંક વાળ્યો .

મજ આવે ત્યારે તમે તેવા રસ્તે પણ

એકવાર તો પૈસા કરી લેવા, સરકારને હંફાવવી-નમાવવી, પેન્શનું ધાતું ફરવું, એરજીની ચોરી ને. સોયનું દાન એ કહેવત પ્રમાણે ક્યાંકક્યાંક દાન કરતા રહી ભિખ્યાં થઈ ફરવું-એ દુનિયાદારીને રાજમાર્ગ અમદાવાદ આજે જોડી રહ્યું લાગે છે. સ્થાનિક ક્ષેત્રમાં સત્તાનાં સવો હસ્તગત કરવામાં પણ, ધનિકોને રસ સારો એવો છે. સરદાર ન્યાસુધી અમદાવાદ સંભાળતા ત્યાસુધી પૈસાદારોને એ એમને શોખ સ્થાને રાખતા. એ સમય સરકારની ખડગી બહોરવાનો-બેઝમાં જવાનો હતો, તેથી પણ ધનિકો દૂર રહેતા. ધનિકમાં કેટલાક જીવાનો બહોરસેવો તરીકે ઘીજાઓ ફરતાં પાછળ ન રહે એવા, શક્તિશાળી જરૂર છે. પણ તેઓ વિશાળ જનતાના દષ્ટિબિંદુથી કામ કરી જતાવે ત્યારે ખરું.

અમદાવાદમાં રૂપિયા-આના-પાઈ સિવાય ખીજાં કોઈ જોયાં મૂલ્યો શોધવાં એ મુશ્કેલ થઈ પડશે. “યુદ્ધસમયે એમાં એ શ્રદ્ધા જિમેરી છે, કે ગમે તે રીતે પણ પૈસા મેળવેલા હશે તો ખીજાં બધાં મૂલ્યો જોની આગળ પાછી ભરશે. આની સાથે અકળાઈ જોડનાર અમદાવાદીઓ નથી એમ પણ નથી. એક મોટા વેપારીએ એકવાર જોડી વેદના સાથે કહેલા શબ્દો હું કદી ખૂલી શક્યો નથી. એ કહે, ‘ખીજું’ તો ઠીક, પણ અમારાં નાનાં-નાનાં છોકરાં આજે એમ સમજી ગયાં છે, કે પૈસો આ રીતે મેળવાય ને આ રીતે ન મેળવાય, એવા વિચારો કરવાના હોય જ નહિ. અમારા બાપદાદાએ એ ભેદ અમારા મનમાં દસાવ્યો હતો. અમે એ ભેદ અમારાં બાળકોનાં મનમાંથી ભૂંસી નાખ્યો. એમનું શું થશે ? એ પ્રશ્ન જ અમારે માટે મોટો છે.’

અમદાવાદમાં આ દસકામાં ધર્મની અવૃત્તિ ખૂબ ફૂલીફાલી છે, એમાં કંઈ

અકસ્માત નથી. અકર્તાતિયાની પેઠે ખાધા પછી ઉપર ધર્મની ફાઈ. જોઈએ જ. ધર્મની સંસ્થાઓ નીકળે બચ છે ને ધર્મધાકાર ચલે છે. નવીનવી તરેહનાં મંદિરો નીકળે છે અને સંભાળિત આગેવાનો એમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવે છે. પ્રથમ સર્વધર્મ-પરિષદ પણ અહીં ભરાઈ. દેશમાંથી ગમે તે સાધુસન્યાસી માટે અમદાવાદ મોકળું ક્ષેત્ર છે. સામાન્ય જનતાની આજે ધર્મના પાટા બંધાતા ન રહે તો બેચારી કાંકુ ન ન બેવાનું દેખી બચ વળી !

પૈસાની રેલમછેલનો લાભ આ દસકાનાં થોડાંક બહેર ફડોને મળ્યો. કસ્તૂરબા ફંડ, મહાદેવભાઈ ફંડ, મહાત્મા ગાંધી ફંડ, ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય ફંડ, -એ બહેર પ્રવૃત્તિઓ માટેનાં ફંડોને સહેલાઈથી નાણાં મળ્યાં એમ તો નહિ કહી શકાય, પણ મળ્યાં ખરાં.

૧૯૪૨ના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં અમદાવાદે મોટો ફાળો નોંધાવ્યો છે. મિલમજૂરોએ હડતાળ પાડી. ત્રણ મહિના હડતાળ ચાલી. મજૂરોએ દેશ માટે ‘ખૂબ સહન કર્યું’; મધ્યમ વર્ગે સરકારનો અનેકવિધ સામનો કર્યો. કોલેજના આંગણમાં ગોરા પોલીસ અધિકારીની ગોળી સામી જાતીએ ઝીલનાર વીર યુવક વિનોદ કિનારીવાળા અને ૧૯૪૬ના હુલ્લમાં શાંતિદૂતો તરીકે કામ કરવા જતાં શહીદ બનેલા વસંતરાવ અને રજબચલી અમદાવાદના ઇતેહાસમાં અમર રહેશે.

આ દસકામાં અમદાવાદે બે મહાજનોને જોયાં. ગાંધીજી અને સરદારશ્રી ઉપરાંત બે કોઈ બે મહાજનોને ગુજરાત સંભારશે તો તે આચાર્ય આનંદશંકર, ધ્રુવ અને કવિવર નાનાલાલને. એ બંનેનું અવસાન થતાં એક વખતનું સરસ્વતી-ધામ અમદાવાદ અચારે સંતુષ્ટનું લાગે છે.

એક વખત એવો હતો, જ્યારે કેશવ હથેલ
ધ્રુવ, નરસિંહરાવ, નરમણભાઈ નીલકંઠ,
આનંદશંકર ધ્રુવ, કવિશ્રી નાનાલાલ અને
અન્યોત્તર વિદ્યાપીઠના વિદ્વાદરત્નોએ સૌ
એકી સાથે અમદાવાદમાં હોય અને તમે
મૂંઝાણો કે આની પાસે જાઉં કે એની પાસે
આજે માત્ર એનામે જ રહ્યા છે અમદાવાદમાં
વિશ્વવિદ્યાલય નીકળે છે, ત્યારે આ શ્રમતા
ખૂબ ખટકે છે.

ગાંધીજીને આશ્રમ પણ સૂનો પડ્યો
છે સ્વગત ન મળે ત્યાંસુધી પાછા આશ્રમમાં
ન આવવાને. ગાંધીજીનો નિરધાર હતો
'૧૯૪૭ના ઓગસ્ટની ૧૫મી પછી એ
દરિમસાદે ગાંધીજીને વિનંતિ કરી કે હવે
તો આપ પધારો એમણે લાક્ષણિક પ્રત્યુત્તર
'મોકલ્યો 'મારે માટે સાજરમતી દૂર છે,
નોઆખલી નહીં 'હરી આશ્રમમાં આવીને
વસવાતું ન બન્યું તે નજ બન્યું હવે તો
કૃતિદાસ જ રહ્યો આશ્રમને નહીં ધોતી
આવતી હતી, તેની સામે બાંધકામ કરી
ગાંધીજીનું પુશ્કુ પ્રાર્થનામંદિર અને
'નિરાસરચેન' હાથકુળ 'વજીરેને બચાવવામાં
આવ્યા છે ગાંધી સ્મારકની દેવલયની
ચોજનાએના ભાગ રૂપે એક રેડિયો આકારનું
ભવ્ય ગાંધી સંપ્રદાય આશ્રમની જગાએ
જ બાવાની સમાવના છે

અમદાવાદમાં આજે સૌથી પહેલી મોટી
જરૂરિયાત હોય તો તે સારું દૂધ પૂરું પાડ
વાની છે ચોખ્ખું સાત દૂધ પૂરું પાડવાની
ચોજના રચનિક મુનિસિપાલિટીની વિચારણા
હોય છે જ અમદાવાદની શરીરસંધિ
વખાણવા લાયક નથી ઉદ્ધવા દસકામાં
પ્રસારમંત્રી-ટોર્ષિલેટની સામગ્રીની કુકાનો
અમદાવાદમાં પુરુષ વધો છે શરીરમાં
પ્રજાએ એથી વધારે રસ લીધો હોય એમ

જણાવ નથી

આજા મોટા અમદાવાદમાં જે એક
બગીચો છે તે કાઢીને ત્યાં કચેરીઓનાં
મકાનો કરવાની યોજના સંભળાય છે
કાકરિયા ઉપર સુદર બાગની રચના થઈ છે,
પણ તે રચનાની સ્વચ્છતા સારી નથી
નવીને કિનારે બાગ થવાની યોજના છે તે
ઉપરાંત પણ મોટા બહેર બગીચાઓ
હોવા જોઈએ

અમદાવાદ આજે એક શહેર નથી રહ્યું
માણેકચોકની આસપાસનું પોળોવાળું
અમદાવાદ તે મૂળ અમદાવાદ પૂર્વમાં
મજૂરોની ચાલીઓનું, અમદાવાદ, પશ્ચિમે
નદીપાર બદ લોકનું અમદાવાદ, સાહીયાજી-
તરફ મનિકાનું અમદાવાદ, અને તેની પાઠ
કેમપનું ટપકુ-અમમ આજે પચરગી
અમદાવાદ છે પણ તે બધા જ ઉપર પોળો-
અને પોળોની અદર પોળો-વાળું જે અસવ
અમદાવાદ છે તેનો પ્રતીક છે અમદાવાદના
માનસ ઉપર મધ્યમ વર્ગનું વર્ચસ્વ છે
ગામકુ કૂચીકૂચીને મોટું મથું હોય એવું
આ શહેર છે અમદાવાદમાં ગાંધીવાદ,
સામવાદ કે સમાજવાદ, કોઈવાદ બમી શકતો
નથી અહીં લોકો તમને કહેશે કે અમે તો
અમદા-વાદમાં માનીએ છીએ.

સ સાર જેવી કોઈ શાળા નથી એ વાત
સાચી હોય તો સ સારનું પોત જોગ્યર
ઉકલરૂપે જતાવનાર અમદાવાદ દરેક વિકાસ-
વાંછુને માટે મોટી શાળા જેવું છે હું
ચોતે અમદાવાદમાંથી બહુ પાઠ્યો છું
આવતા દસકામાં અમદાવાદ પૂર્વ વિભાગના
મજૂરોનો હિત સાધીને દેશ-વિદેશમાં
પ્રશસા મેળવે અને સાચું મહાનગર બને
એવી આશા રાખીએ। x

x 'એક કિડિયા રેડિયો-અમદાવાદ'ના સોનન્યથી

અહિંસાનો નિહાળ

કે. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી.

અહિંસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્સચિદાં વૈરત્યાગઃ ।

જુદા યોગસૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. કાર્મ માણસ-
માં અહિંસાનો પ્રતિષ્ઠા થતાં તેની
નજીકમાં વૈરભાવ છૂટી જાય છે. પ્રાચીન
તથા મધ્યકાલીન કથાકારોએ આ યોગસૂત્રોક્ત
સત્યના દર્શાવણે અનેક અમત્કારપૂર્ણ
કથાઓ રચી છે. પણ અહીં તે મહાત્મા
ગાંધીજીના જીવનનો એક અદ્ભુત દાખલો
નોંધવાની ઇચ્છા છે.

મહાત્મા ગાંધીજી જ્યારે નોઆખલીમાં
ત્યાંના મુરિદોના હૃદયમાં અહિંસાની અને
હિંદુઓના હૃદયમાં નિર્ભયતાની સ્થાપના
કરવા માટે નિઃશસ્ત્ર તથા કાર્મ પણ જાતના
બાહ્ય રક્ષણ વિના પગપાળા યાત્રા કરતા
હતા, ત્યારે દેશઆખાને શ્વાસ થઈ ગયો
હતો! શું થશે? મહાત્માજીની હત્યા થશે તો?
એવી ચિંતા ત્યારે કોને નહોતી થતી? પણ
મહાત્મા ગાંધીજીની એ શાંતિયાત્રા વિશે
ત્યારે જ છાપાઓમાં વાંચ્યું હતું કે મહાત્માજી-
ની આંખ સાથે આંખ મેળવવાની હિંમત ન
હોવાથી કેટલાક યુવાનો આગળથી તે તે
ગાંધીને છોડીને ભાગી જતા હતા, જ્યારે
બીજા જેઓ મહાત્માજીની આંખના બહુમાં

ઠહે છે, કે બુધ્ધ તપુ કરતા હતા ત્યારે હિંસક
પ્રાણીઓ અહિંસક હોય તે રીતે એમની આસપાસ
રહેતાં. શ્રીમહાત્માજી હિંસા ઉપર વિજય મેળવ્યાને
હસ્તે છે. આપુની નોઆખલી યાત્રામાં ખર્ચેલા
આ પ્રસંગ આક્રમણ કરવા ચડી આવનાર હિંસા-
વૃત્તિ-પ્રેરિત માનવીઓ છે; એટલે આ અગર બીજા
કોઈ યુગમાં અહિંસાના અમૂલ્ય વિજય તરીકે
તે નોંધપાત્ર બને છે.

આવી જતા હતા તેઓ એમના રક્ષણનો
ભાર ઉપાડીને સાથે ચાલવા લાગતા હતા.
મહાત્માજીએ બંગાળની સરકાર સાથે શરત
કરી હતી, કે એમની પ્રાર્થનામાં આવતા
કાર્મને રોકવા નહિ. આ સ્થિતિમાં એક
દિવસ નીચેનો બનાવ બન્યો. જે ત્યારે અને તે
પછી પણ રહેલી બેન્સે પોતાના પુસ્તકમાં
છાપ્યા તે પહેલાં છાપા થી છપાયા નથી.

બન્યું એવું કે એક મુસ્લિમ મહાત્માજીની
પ્રાર્થનાસભામાં ગાંધીજી ઉપર કશી અસર
ન થઈ અને (સભા પૂરી થયા પછી એકલા
મહાત્માજી હશે ત્યારે થઈ કરી હશે-)
એણે મહાત્માજીનું ગળું ઢાંચવા માંડ્યું અને
મહાત્માજીના અડેરા ઉપર આસમાની છાયા
આવી ગઈ એટલા ગૂંચળાબધા; પણ મહા-
ત્માજી તે જો વખતે પણ હસતા જ હતા.
સામે થવાના અને અણગમના અભાવની
પણ એટલી અસર પેલા ઉપર થઈ કે તેણે
મહાત્માજીને છોડી દીધા અને પાછળથી
આવીને એ માણસ મહાત્માજીને પગે પડ્યો!

E. Stanley Jonesના Mahatma
Gandhi-an interpretation નામના
૧૯૪૮ના સપ્ટેમ્બરમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકના પૃ.
૧૩૩માં આ હકીકત લખેલી છે.

એવું કોણ કરે?

શ્રી ગુલામદાસ ઓકર

અકબરને નામે 'ચાહરીશરી' ને અનેક વારો વધી છે તેનો ઉકેલ શોધવામાં પણ દાવિદાસ અને બિરબલ મોટે ભાગે આ સત્યનો આશ્રય લે છે આ વાર્તાનો પ્રધાન રહેત્ય કેવી રીતે શોધી કાઢે છે તે તો વાંદાજ દહેરી

માણસને સારો કે ખરાબ વિચાર આવે તેને આદેશનો વાતાવરણમાં ફેલાય છે એ માન્યતા સચી ઠોવા છતાં 'દાવ' કોઈ માનવાની આનાકાની કરે, પણ આપણા વિચારને તે દ્વારા ઘરાંધેલા સ્વભાવની અસર નાનામોટા આપણા દેહે ક્યે પર થાય છે એ સત્ય તો ઝીણવટથી દર્શાવી બેનારને માણસ પછી શહે એમ છે રાત્રિ નિઃશ્વર ને

૭૦ એકવાર- નગરચર્ચા બેવા નીકળ્યો મોટું સમૂહ એવું એવું રાત્રિય દળ અને એવી જ મોટી અને સમૃદ્ધ તેની રાજ્યમંત્રી હતી રાજ્યોનો તો ધર્મ કે પોતાની આગળ આવે એ વાત જ એવી- બહુવી એટલું નહિ, પણ પોતાની આગળ એની મોળે કદી ચે ન આવે એવી વાતો પણ બેવા-બહુવાનો પ્રયત્ન કરવો ને રાજ્યના પ્રજાજનોને સુખી અને સમૃદ્ધ રાખવા, અને વળી પોતા વિશે અને રાજ્યના અન્ય અધિકારીઓ વિશે સામાન્ય પ્રજાજન શુધારે છે, માને છે તોજે બહુવા પણ પ્રયત્ન કરશે.

છે કરવાની તો એક જ રીત હતી રાત્રિના અધારમાં પોતાને કોઈ પણ ન ઓળખે એ રીતે અધારપછેડાં ઓઢીને નગરચર્ચા બેવા નીકળવું 'અધાર ધર્મ ગયું હોય, રસ્તામાં અવરજવર પણ ઓછી ધર્મ ગર્ભ હોય, ધરની ઓથે લગાઈને માણસો પોતપોતાનાં સુખકુખની વાતો કરતાં હોય,

- પણ વર્ષો પહેલાં કોઈ ખાનિક વ્યાખ્યાનમાં કે બેવા જ કોઈ પ્રસંગે સામલેખી ક્યાની આ વાત છે વહુલ વાર આવી ક્યાઓ સુદર દેશી વાંદાજ નમૂનાઓ બેવા બની અર્થ હોય છે, એવી જ આ એક ક્યા છે એ ને સ્વર્ણે ચાંદ રહી છે એ ર વર્ણે અહીં કલારે કુ-લેખક

એ સમય આ નગરચર્ચા માટે ઉત્તમ મણાય બેવા એક સમર્થે એ રાત્રિ નગરચર્ચા બેવા નીકળ્યો

આબુગાળુ બેતો, સમજતો, સામજતો, તે ચાલ્યો જતો હતો, ત્યાં એક ગલીનાં નાકા ઉપર તેની નગર, બે ચાર્જ એ ગલીનું નાકું મોટા ગસ્તોને મળતું હતું અને તે જગ્યાએ આવેલા પ્રાસાદના દોવાઓનું અજવાળું એ ગલીના અંધકારને પણ થોડું ધણું અજવાળી રહ્યું હતું એ અજવાળાના આધારે ગત્યે એક ગત્યે કુરૂપ એવી સ્ત્રીને ત્યાં ઘેરેલી બેઈ સ્વરૂપવાન તો અનેક સ્ત્રીઓ તેણે બેઈ હતી તેની અનેક રાણીઓ જ સ્વરૂપના અધાર બેવી તો હતી સામાન્ય સ્વરૂપની પણ સ્ત્રીઓ તેના બેવામાં આવી હતી કુરૂપ સ્ત્રીઓ પણ તેણે નહોતી બેઈ એમ નહિ, પણ આવી કુરૂપી, કુરૂપોમાં પણ કુરૂપ સ્ત્રી તો તેના બેવામાં આ પડેલાં કદી આવી નહોતી એને બેઈ તે કુરૂપકર્મી પ્રેરાયો અને જરા વધારે નચ્છથી બેઈ ચક્રાય તે માટે તે ઘેરેલી હતી તે જગ્યાની વધારે નચ્છ ગયો, ત્યાં તો એવું આશ્ચર્ય વળી ઓર વધી ગયું પેલી સ્ત્રી-જાતિ તેણે પડેલી નજરે કદવી હતી તેથી એ વધારે જુગુપ્સાપ્રેરક હતી તેના દામ બને કાણીએથી વિચિત્ર રીતે વાંકા વળેલા હતા, જેથી માન

લાંબાથેલા જ લાગે. તેનો એક પગ બાજુ શરીરથી બુદ્ધા જ નિયમોએ કામ કરતો હોય તે રીતે ઘૂંટણથી લગાડતો હતો. આંખો એડેબ અને ત્રાંસી હતી અને નાક તે એવું એસી ગયેલું હતું કે તે આખા ચહેરામાં ક્યાં થે અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે નહિ તેની જ સમજ ન પડે અને આટલું ઓછું હોય તેમ તેનો આંખો ચહેરા અને શરીરનો પણ અમુક ભાગ શીળીના ડાઘાઓથી છવાઈ ગયેલો હતો. એ બધાથી તેને બુઝાસા થઈ, પણ આશ્ચર્ય તો એ વાતનું થયું કે આ સ્ત્રી એક ધાત્રણ બાળકને ધવડાવી રહી હતી. રાજ્ય હુદ્દિશાળી હતો અને જેમ હુદ્દિશાળી માણસોના મગજમાં અનેક પ્રશ્નો વારંવાર ઊઠે છે તેમ તે પણ કશુંક નવું ભેટો, સમજતો કે સાંભળતો ત્યારે તેના મનમાં એ પ્રશ્નો ઊઠતા. આ બાઈની છાતીને વળગેલા પેલા બાળકને ભેઈને તરત જ તેના મનમાં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. આવી દૂખડીને કોણ પરણ્યો હતો? તે દૂખડી હોવા ઉપરાંત અત્યંત ગરીબ પણ હતી એ તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું; કેમકે રાજ એવી પાસે પહોંચતા જ તેણે હાથ લખાવીને પાઈ-પૈસાની ભીખ આપવા આજીજ કરી હતી. એ આજીજના જવાબરૂપે જ બાજુ હોય તેમ રાજએ તેને પૂછ્યું:

‘તું પરણી છો?’

પેલીએ શરમાયા વિના જ જવાબ આપ્યો: ‘ના રે બાપુ, મને આવીને કોણ પરણે?’

રાજની નજર તરત જ બાળક ઉપર પડી, તે ભેઈ જતા પેલી જ બોલી:

‘જન્મને બિનારાંને વળી પરણવા ના પરણવા શાં?’

રાજનું કુતૂહલ વધ્યું. તેણે પૂછ્યું: ‘તો પછી આ બચ્ચાનો બાપ કોણ છે?’

‘એને હું કંઈ ઓળખું છું થોડી, બાપા! અહીં તો હબર ભતના માણસો આવે. પાઈપૈસો આપે ને ચીલતા થાય.’

‘પણ આ કોણ હતું?’

‘એનીય કંઈ ખબર નથ, બાઈ.’

‘તમારા જેવો જ કોંક ગરીબ માણસ હશે. તું એને નથી ઓળખતી?’

‘એમ તો કાંઈ થે ગરીબ નો’તો. મને કટ દઈ ને રૂપિયો એક ધરી દીધો’તો. હતો તો કોંક ભિજળાં કપડાંવાળો.’

‘ભિજળાં કપડાંવાળો?’

‘તથે?’

રાજનું કુતૂહલ એમ વધી ગયું. એવું તે કોણ હશે? તેણે પૂછ્યું: ‘તું ઓળખે કે એને, તારી સામે આવે તો?’

‘તો તો અબધડી ઓળખી! બહુ. ન ઓળખાય? પણ આમ મને ખબર નો પડે. અહીં તો બધાંય ભિજળાં માણસ, એમાં કેમ ખબર પડે?’

‘ભલે.’ કહી ચાર-આઠ આની ‘એ બિનારણના લાથમાં મૂકી રાજ ચાલતો થયો.

બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં જ તેણે પ્રધાનને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પ્રધાન આવી નમન કરીને ભિજો કે તરત જ રાજએ કહ્યું:

‘બુઓ’ પ્રધાનજી, કાલ રાતે મેં એક કોતુક બેયું’

‘કેવુંકે મહારાજ?’ પ્રધાનની સુખસુદા ઉત્સુકતાભરી બની ગઈ.

‘નગરચોક આગળના મોટા રસ્તા ઉપર ધનાઢ્ય શેઠના પ્રાસાદની ગલીમાં એક બિનારણ બેસે છે. ગળબ કદરૂપી છે. અપંગ જેવી પણ છે. એને એક છોકરું છેન્દાવણું છે. એ કહે છે કે કોક ભિજળિયાત વર્ગનો માણસ એનો બાપ છે.’

‘જી’ પ્રધાને કહ્યું.

‘મારા મનમાં એ માણસ કોણ હશે એ બાલુદાનું અનદન કુતૂહલ થયું છે તમે એ કેવી કદરૂપી છે એ એશે એટલે તમને એ કુતૂહલ થશે’.

‘જી હા, એ થીય એ તેમ જ્ઞાતિવિક છે’

‘એ મિખારણ કહે છે કે એ માણસને પોતે જીએ તો એને ઓળખી કાઢે’

‘જી’

‘તો તમે એ માણસને શોધી કાઢો જ મહિનાની અંદર મને એની ખબર મળવી જોઈએ ન મળી શકે તો એની સખ તો તમે જાણો જ છો’

પ્રધાન નેમરકાર કરી માયુ નીચું કરી ચાલ્યો ગયો તેના ચહેરા ઉપર વિષાદ આવી ગયો અને હુંડ્યામાં ભય આવડા મોટા નમરમાંથી એ એક માણસને શી રીતે શોધી કાઢવો ? ને એ થે આવી એક કદરૂપી મિખારણના જેવા તેવા વહુનું ઉપરથી ! પણ રાખની આજ્ઞા એ તો રાખની આજ્ઞા હતી તેનું ઉદ્વેગન કરી તો યુ તિચારી પણ ન શકાય અને એમાં નિષ્ફળતા મળી તો જુઓ મહિનાના છેલ્લા દિવસને અંતે પોતાનું સિર પોતાના ધડ ઉપર કાયમ ન રહે તેની પ્રધાનને ખાતરી હતી

તેણે તત્કાળ ચાંપતા પગલાં ચલાવી ચાલુ કર્યાં તે મિખારણને મળ્યો તેની પાસેથી બનતી વિગતો એકઠી કરી ગામના વડગા અને અભિચારી ગણતા માણસોની મારી એકઠી કરવાં યુમયરોને આદેશ કર્યો, અને પછી એવા એકેએક માણસને પોતાની પાસે બોલાવી મગાવ્યા તેમને તેણે ધમકાવ્યા, ખજાણામાં દમદારી દીધી પણ તેમાંના એકેય એ વાળકબૂદ કરવાને તૈયાર ન થયા તેમાંના જે શોડામણા ઉપર તેને વિશેષ વહેમ આવ્યો તે જધાને તો પ્રધાન પેલી મિખારણ પાસે પણ લઈ ગયો પરંતુ પેલીએ પણ આ

બધામાંથી કોઈ પણ પોતાના બાળકનો પિતા હોવાનો ચોખ્ખો ઇનકાર કર્યો

‘મારે માથે બગવાન છેડો છે, મારા બાંપ ! જોડું લોહ તો આ ભવ તો આવો આપ્યો છે, પણ આવતો ભવ તો કેવો ય આપે કોણ જાણે ?’ તે દર વખતે આમ જ કહેતી

ને પેલા માણસોમાંથી પણ કોઈ કોઈ આખા મોવા તો-‘તમે તો વિચારો, પ્રધાનજી, અમે ગમે એવા અધમ હઈશું, પણ આ ?’ કહી દસીને ચાલ્યા ગયા

પ્રધાન તો મહાન ચિંતામાં પડ્યો દિવસ ઉપર દિવસ વધ્યા જવા હતા અને છ મહિનાની યુદ્ધ પૂરી થવાનો દિવસ તો નજીક ને નજીક આવતો જતો હતો. તે ધણીવાર પેલી મિખારણ પાસે જતો, તેને કંઈક વધારે વિગત, કંઈક વધારે એકાણુ આપવા વિનંતિ-વિનવણીઓ કરતો, પણ પેલી તો ‘એ ઉત્તરિયાત વગ’નો હતો’ અને ‘હું દેખુ તો એને ઓળખી કાઢું’ એ સિવાય કંઈ વધારે કહી શકતી નહોતી રાખ પણ વારવાર પૂછવડો કરતો, પણ એને તો ‘તપાસ ચાલુ છે’ ‘દલે બેધાર દિવસમાં જ મરતો મળી જશે’ કહીકહીને પ્રધાન ટાળતો-એ કે અદરથી તો એ વખતે પણ એ ઘૂંછ ઊઠતો, કેમકે પેલા માણસનું મોં તકિ પણ પોતાનું મોત જ એને એવે સમયે ચાલુ સમસ દેખાતું.

એમ ને એમ છેલ્લા દિવસનો સપ્તાહાળ વીતી ગયો અને ગતિ આવી પહોંચી પ્રધાન ખૂબ ચિંતામાં પડી ગયો. આજનો દિવસ તેની મિદગીનો છેલ્લો જ દિવસ હતો તેવી તેને ખાતરી ધઈ ગઈ આજની આ ગઈ તે સપ્તા અને તે પછીની આ ગતિ ! ને પછી સદાકાળ માટે અધાર ! તેને આખો

દિવસ ન'તો કશું ખાવાનું ભાવ્યું કે ન'તો કંઈ ચેન પથ્યું. પત્ની તથા પુત્રપુત્રીના દિવાસાના શબ્દો તેને સહન કરવા પશુ કઠોર પડતા એટલે બેધ્યાન બેવો તે છેક સાંજે ઘરની બહાર નીકળી પડ્યો અને નગરમાં આમતેમ હેતુવિહીન આંટા મારી રહ્યો હતો.

તે નગરના ઝવેરી બજારમાંથી આવી જ અસ્તવ્યસ્ત હાલતમાં પસાર થતો હતો. બજારની લગભગ દુકાનો બંધ થઈ ગઈ હતી, બાકીની થવામાં હતી. ત્યાં તેની નજર સામે ગઈ. નગરશેઠનો જુવાન, તંદુરસ્ત, સુંદર છોકરો દુકાન વધાવવાની તૈયારી કરતો હતો. અંદરનો બધો ભાગ તેણે બંધ કરી લીધો હતો, બહારનાં પાટિયાં બંધ કરે એટલી જ વાર હતી. પ્રધાન બેધ્યાનપણે અવ્યવસ્થિત રીતે ભેટો હોય પશુ કશું સમજતો ન હોય એ રીતે, એ બધું ભેટા કરતો હતો. છેલ્લાં પાટિયાં બંધ કર્યા પહેલાં પેલો છોકરો ત.કે.એ. બેઠો અને પાનની પેટી કાઢી. પાન કાઢ્યું અને ચૂનાની ડાબલી ઉઘાડી. ચૂનો સુકાઈ ગયો હશે એટલે એ ડાબલીમાં આંગળી બોળી રાખી તેણે અંદરના ભાગમાં ભેટું. ત્યાં તો બધું બંધ હઈ એટલે આજુબાજુ ભેટું. નીચે પાણી વહેવાની નીકમાં ગંદું પાણી વહું જઈ હતું. રસ્તો લગભગ અવરજવર વિનાનો થઈ ગયો હતો. એ બેઠાને તેણે એ વહી જતા ગટરના પાણીમાં હાથ બોળી જરા પાણી લઈ લીધું અને એ ચૂનાની ડાબીમાં નાખ્યું અને પાન તૈયાર કર્યું. અત્યાર સુધી બેધ્યાનપણે આ બધું બેઠા રહેલા પ્રધાનનાં મગજમાં એ ભેટાં, એ ભેટાં જ બધું વિદ્યુતનો ચમકારો થયો. તે તરત જ દોડી પેલા જુવાન પાસે પહોંચી ગયો.

‘કેમ શેઠ, આને કંઈ મોડા ? તેણે પૂછ્યું.

‘અહોહો ! પધારો પધારો, આજે જરા

હેસાબ મેળવવાનો તે મોડું થયું. માણસોને મોકલી લીધા ને મેં કામ પતાવ્યું. આમ કંઈ આ તરફ ? કંઈ આજ્ઞા છે ?’

‘જરા જરૂરનું કામ છે. દુકાન બંધવી વધાવી લઈને મારી ભેડે ચાલો ને.’ બધું જીવનના સંસ્કારોની આવી મળી ગઈ હોય એવો આનંદમય પ્રધાનનો ચહેરો અને અવાજ બની ગયા.

બન્ને આત્મા કે વાતવાતમાં પ્રધાને પેલા જુવાનનું કાંડું પકડી લીધું-બધું એને છટકી ન જવા દેવો હોય ને ! પેલી બિખારણ પાસે પહોંચ્યા કે તરત પ્રધાને કહ્યું :

‘બે બાઈ, આ જ પેલો માણસ કે નહિ ?’

બિખારણે ધારીધારીને એની સામે ભેટું જુવાન નીચું ભેંઈ ગયો. બિખારણે બોલી : ‘હા, બાપા આ જ શેઠ હતા.’

‘ચાલો મહારાજ પાસે, જરા અગત્યનું કામ છે.’ કહી, ‘પશુ શું છે ? શી વાત છે ?’ એમ કહેતા એ જુવાનને પ્રધાન રાખ પાસે બેંચી ગયો. ત્યાં જતાં જ કહ્યું :

‘મહારાજ, આ રહ્યો પેલો બિખારણના બાળકનો પિતા.’

ન માનતો હોય તેમ રાખ નગરશેઠના પુત્રની સામે ભેંઈ રહ્યો. પેલો નીચું ભેંઈ રહ્યો હતો. ગૂઢ નેચારમાંથી બગ્ગે હોય તેમ અંતે રાખે ગરદન હલાવી કહ્યું :

‘હોય નહિ, હું માનું નહિ.’

‘પૂછો એને મહારાજ, મારી વાત બોલી હોય તો.’

હા-ના, કરતાં, શરમાતાં, રોતાં, રાખને પગે થડી છુમા માગતાં, પોતાના કામી અને લંપટ માત્ર નહિ પણ વિકૃત શક્તિવાળા સ્વભાવ માટે શોક દર્શવતાં અંતે જુવાન શેઠે એ વાત કબૂલ કરી. રાખ તો આશ્ચર્ય-મૂઠ્ઠા બની ગયો હોય તેમ તેની સામે ભેંઈ જ

ધમ્મપદ

અધ્યા સુંદરણ ખેટાઈ

નિરૂપાયેલા સત્યો યુગેયુગે ને સર્વ ક્ષેત્રે મનુષ્યને જાણ પ્રશોના કોઈ આપે છે આત્માના મુક્તિપાત્રના પ્રથમ ધર્મના કવિઓના જેમની ગણતરી થાય છે એવા પ્રથમ કવિ વિદેવક અને દેવવર્ણીકાર શ્રી ખેટાઈના 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને આ લેખ દ્વારા પ્રથમ પરિચય થાય છે દીર્ઘકાળ પર્વત એ ટકી રહે એમ ઇચ્છીએ

તે તાના અને જગતના જીવનને ધન્ય કરીને શોડાના હૃદયમંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા પામી ચિરંજીવ બની ગયેલી મહાવીર સ્વામી, જુદા ભૂગવાન, મહાત્મા ઇશુ વગેરે અસાધારણ વ્યક્તિઓની નોંધ માનવ-કૃતિહાસે ગૌરવપૂર્વક લીધી છે આ જ પ્રમાણે માનવજીવનને ધન્ય દર્શન કરાવીને ચિરંજીવ બની ગયેલા બાઈબલ, ઉપનિષદ, ગીતા, ધમ્મપદ ઇત્યાદિ ગ્રંથોને જગતે બહુ માનપૂર્વક ભજવી રાખ્યા છે જોઈ ધર્મના અનુયાયીઓમાં ધમ્મપદનું સ્થાન ગીતાના જેવું જ ગૌરવથી ભરેલું છે સખ્યામંથ સિંહાનવાસીઓ આજે પણ માનવપૂર્વક ધમ્મપદનો નિત્યપાઠ કરે છે બાઈબલનું એકાદ વચન લઈ ખ્રિસ્તી ધર્મશુરો અને ગીતાનો એકાદ શ્લોક લઈ સાધુસંન્યાસીઓ

હિંદુધર્મમાં ને સ્થાન ગીતાનું છે, તે જ સ્થાન બૌદ્ધધર્મમાં છે ધમ્મપદનું માનવજીવનને શુદ્ધ ને શુદ્ધ કરવાના હેતુવાળા છતાં વિચારપૂર્ણ અને જીવનના સનાતન પ્રશ્નોને તાત્કાલિકી સુદૃઢતાથી ચર્ચતા, બૌદ્ધધર્મનોના સારોદોહનરૂપ 'ધમ્મપદ'ની રચના કે સંકલન કાલે કોઈ એક જ ધર્મના પુરતક તરીકે થયું હોય પણ એમાં

જેમ પ્રવચનો કરે છે, તેમ ધમ્મપદના શ્લોકો લઈને તેના ઉપર બૌદ્ધ ધર્મશુરો પણ પોતાના પ્રવચનો રચે છે આમ જોઈ ધર્મનો આ એક પ્રમાણગ્રંથ છે, પરંતુ એટલું જ આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ નથી, તે આગળ જતાં આપણે જોઈશું

જુદા ભગવાને અપૂર્વ સવેદનથી જગતમાં સર્વત્ર દુઃખ દુઃસમ્પ અને ક્ષણિક ક્ષણિકમુને અનુભવ કર્યો તૃષ્ણા દુખમાત્રના મૂળથી રહેલી છે એમ એમણે બેસુ તૃષ્ણાનો અંત આવે તો જ માનવહૃદય સુખ, શાંતિ, નિર્વાણ-જે કહેો તે-પામી શકે એમ પણ એમને દેખાયું, અને પોતાની સરળ, ખર્ષીર ને તરકાળ પ્રવૃત્તિ ઉપખમી કે એવી રીતે વિશાળ જનસમુદાયને જનસમુદાયની જ વાણીમાં એમણે દેખાડ્યું તે વખતની પ્રાકૃત

હતું એ વાત પ્રધાને કરી અને ઉમેર્યું 'ને માણસ ગરસ્તુ આવું ગદું પાણી મેમાં મૂકતાં ન અચકાય એ કંથુ કામ ન કરે'

શરમાતા નગરશૈલના પુત્રની સૈમિ રાજ કુડબનાં માણસો ક્ષામિશ્રિત તિરસ્કારથી બોઈ રહ્યાં

રહ્યો અતે તેણે પ્રધાનને કહ્યું
'શાખાશ મત્રી, તમે તો દદ કરી આવું તો ડાણુ પારે' પણ આપે શી રીતે આ વાતનો પતો ભેળવ્યો ?
જા જીવાને માત્ર ઊઠવાના કે બારણાં ઉઠાડવાના આજે ગરમમાંથી પાણી લઈ ચૂનામાં ભેળવી કેવા શોખથી પાન ખાધું

ઝાલીના ધર્મેપદેશ માટે જુદે ઉપયોગ કર્યો એ આપણા દેશના ધર્મના ઇતિહાસમાં બહુ મોટું પ્રસ્થાન હતું. અને લીધે જ બૌદ્ધ સાહિત્યનો ધણો મોટો ભાગ પ્રાકૃતમાં રચાયો. વિશાળ બૌદ્ધ સાહિત્યમાંથી ત્રિણામંજુ કરીને ધર્મપદ નામનો લઘુ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો. આ ગ્રંથમાં એકદર ૪૨૩ શ્લોકો છે. મોટે ભાગે તેમાં અતુલ્ય છંદ વપરાયો છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ત્રિપુટ, જમતી વગેરે છંદો પણ આવે છે.

ધર્મપદના ૪૨૩ શ્લોકોને ૨૬ ભાગમાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યા છે. આ દરેક ભાગને વર્ગ નામ આપેલું છે: અપ્રમાદ-વર્ગ, ચેતવર્ગ, પુષ્પવર્ગ, તુષ્ણાવર્ગ, શોક-વર્ગ, શ્રાદ્ધજીવર્ગ વગેરે. નાનામાં નાનો વર્ગ દર્શ શ્લોકોનો છે ને મોટામાં મોટો એક-તાલીસ શ્લોકોનો છે ને તે હેત્થો મોટો શ્રાદ્ધજીવર્ગ છે. શ્લોકોના આમ વર્ગ પાડવામાં જ્યાંક ક્યાંક શિથિલતા જણાય છે, પણ તે તો આવા વિજ્ઞાનમણુ-પદ્ધતિએ તૈયાર થયેલા ગ્રંથમાં ઘણીવાર અનિવાર્ય પણ હોય. ધર્મપદની ભાષા પ્રાકૃત છે ને એ પ્રાકૃતને પાલી નામ મળેલું છે.

ગીતા અને ધર્મપદની સરખામણી કરવાનું મન કાઠને પણ થાય એવું છે. બંને ગ્રંથોનું પ્રયોજન માનવજીવનને શુદ્ધ અને શુદ્ધ કરવાનું છે. બંને ગ્રંથો સંક્ષિપ્ત છે. બંનેની ભાષામાં ચમત્કારિક સરળતા છે. બંનેમાં વિષયનું એકસરખું માંભીય છે. સરલતા અને ગંભીરતાનો આવો સુયોગ અંતઃકરણની ઊંડી સૂઝ અને બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા વગર જુલો અશક્ય છે. વાણીની સાદાઈ હોવા છતાં તેમાં તાજગી છે અને વિચાર-દર્શનની ગંભીરતા ઓછી કે આછી થઈ નથી ને સુગમતા વધી છે. જીણી આંખે બેઠારને આ બંને લઘુ છતાં મહાન ગ્રંથો

વચ્ચે બીજી અનેક પ્રકારની સમાનતા આવ્યોઆપ સ્ફુરશે; સાથેસાથે એ બે વચ્ચે રહેલો ભેદ પણ સ્પષ્ટ થશે. ગીતા ઉપનિષદનું સારોદહન છે તેમ ધર્મપદ બૌદ્ધદર્શનનું સારોદહન છે; પણ ગીતા જ્યારે એક લેખણે લખાયેલું છે, ત્યારે ધર્મપદને વિશે એવું નથી જણાતું, એ મોટો ભેદ છે. ગીતામાં નેત્રપણની જે કઠીન ધ સુવ્યવસ્થા છે તે કદાચ ધર્મપદમાં ન જણાતી હોય તો તેનું આ જ કારણ છે. ગીતાની ભાષા સંસ્કૃત છે ત્યારે ધર્મપદની પાલી-પ્રાકૃત છે એ પણ ભેદ તરીકે જણાવી શકાય.

ધર્મપદ જે સ્વરૂપે આજે ભેદથી છીએ તે સ્વરૂપ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં જ બંધાઈ ગયું હતું. એમ બૌદ્ધધર્મના સંશોધકોએ સ્થાપેલું છે. દુનિયાની અનેક ભાષામાં ધર્મપદના ભાષાંતરો થયા છે અને ગ્રંથની મહત્તા બેતાં તેમાં નવાઈ જેવું કશું નથી. એક ચીની પ્રત ઉપરથી તેનું સંસ્કૃત રૂપાંતર પણ થયેલું છે. ગુજરાતીમાં પણ તેનો મૂલ અનુવાદ પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

આ ગ્રંથ વિષે આટલી માહિતી આપ્યા પછી તેનો થોડો સાક્ષાત્ પરિચય પણ અહીં આપવો ધાર્યો છે. આ હેતુથી નીચે ધર્મપદના થોડા શ્લોકોનો પણ અનુવાદ સ્વયં શ્લોકો સાથે આપું છું. અહીં આપેલા શ્લોકો જહુ ઝીણવટથી પસંદ કરેલા નથી. પરંતુ પાનાં ફેરવતાં આંખે અહીં ગયા તે ટપકાની લીધા છે. આમ કહ્યું છે તે પણ અમુક હેતુ લક્ષમાં રાખીને જ કહ્યું છે.

જગતમાં વ્યાપેલા દુઃખનું તીવ્ર સંવેદન શુદ્ધ ભગવાનને થયું હતું તે જણીતું છે. બૌદ્ધ દર્શનમાં તેની ઘેરી ઝાલા પડેલી છે, તે નીચેના શ્લોકમાં જણાશે; પણ તેટલું જ માત્ર નથી. દુઃખમય પરિસ્થિતિના નિવારણ માટે જરૂરી પુરુષાર્થનો પણ એમાં ઉલ્લેખ

રહેલો છે

તો તુ દાસો વિમાનન્દો ત્રિષ પચ્છિતે સતિ ।

અપચ્છોગ લોનદ્દા પરીવ ન ગવેસ્મય ॥

અન્નઆનન્દતે શાન્તિ નિત્ય ત્થા પ્રત્યોજ્યમાત ॥

અધિકાર વિઠાયા ઝો । પ્રતોપ નવ સોધરો ॥

અદતા અને મમતો કેવાકેવા અનર્થો

ઉપજવે છે ને કેવી વૈરપર પતા વિસ્તારે છે

એ વાત જગતના બધા જ મદાન ધર્મોએ

ધૂટીધૂટીને કહી છે ધમ્મપદ પણ એ જ

વાત કેવી સદજ રીતિએ કહે છે તે નીચેના

શ્લોકોથી જણારો

અરોચિ મ ઘેરપિ મ અરિપિ મ અદાસિ મે ।

યે તે વપનપ્પતિ વેર તેસં ન સમ્મતિ ॥

ભાંધ્યોમને, ઉણ્યો હુને, ઉરાંચ્યોને ઉર્ધુ મમા

એમ જે ભાંધતા ગાંઠ તેમનુ વેર ના રાખે

અરોચિ મ અરપિ મ અરિપિ મ અદાસિ મે

યે ત ન વપનપ્પતિ વેર તે સ્વપમ્મતિ ॥

ભાંધ્યોમને, ઉણ્યો હુને, ઉરાંચ્યોને ઉર્ધુ મમા

અધિ જે એમ ના ગાંઠ તેમનુ વેર આપમે.

ન દિ જોને ઘેરાનિ સમ્મતી । કુદાચન ।

અવેરેન જ સમ્મન્તિ એમ ધમ્મો મવાઠન ॥

વેરથી વેરની દો દી ઉપશાંતિ થતી નહીં

અવેરથી થતી શાન્તિ-એ છે ધર્મ મનાનન

અઢી દબર વધ પહેલાં મળેલો આ

સનાતન ધર્મ જગતે કેટલોક ને કેલોક

જરાંચો છે તે આપણે ક્યાં નથી જાણતા

દિમામય જગતને અદિસાને પેગામ આ

યુગના જગદ્ગુરુએ પણ ફરીફરીને ક્યાં નથી

આપ્યા । છતાં આપણે કહી રાકીશું કે આ

કે આવા બોધની દેવે જગતને જરૂર રહી

નથી ।

જ્ઞાની અને અજ્ઞાની વચ્ચેના કોઈ કેવી

જુરમથુ ને તેથી સહેજે સમજાય એવી

ઉપમા વાપરીને નીચેના શ્લોકમાં બતાવ્યો

છે તે જુઓ

સાવજ્ઞીવ પિ ચે વાલો પવિટ્ત પવિહસસિ

ન સો ધમ્મ વિજ્ઞાનિ દક્ષી સુપસ યથા ॥

જિંદગીભર છે। ખાલ ઉપાસે જ્ઞાનવાનને

નહી તે ધર્મને પામે

ચાંદલે સુપસને કહી જેમ ન પામતો

સુદુર્ગમિ ચે વિઙ્ગુ પવિટ્ત પવિહસસિ

નિપ્પ ધમ્મ વિજ્ઞાનિ કિંદા સુપસ યથા ॥

સુદુર્ગ પણ જે વિઙ્ગુ ઉપાસે જ્ઞાનવાનને

સય તે ધર્મને પામે

સૂપતા રસને જેમ જિંદગી સત્તર પારખે

વાંચતા જ દંધે વસી બધ એવી

પકિતોની ધમ્મપદમાં જોઈ નથી

આભાતિક અનુભવના શાણપણના સિદ્ધાંતા

રજકાર તો તેમાં ઠેરઠે સબળાય છે

અર્થલોતક અલકારો પણ પોતાની

સદગતાથી ચિત્તને ચોટી બધ એવા બની

ગયા છે નીચેની પકિતો વિચારો

ન દિ વાપે ક્ત કમ્મ સ્વજુલોરે વ મુચતિ

રહત માતમવેતિ મરમચ્છલો વ વાવક ॥

તાણુ દોણુ યથા રૂધ બગી હટ ના જાણું

તેમ છોળું પાપકર્મ પળામા દે ન પારણું

દકલું ખાલને જાણું ભરને યાચેલ અસિ શુ

કાચની પેટે ચિત્રો ઊભા કરી આધે

એવાં પણ કેટલાંક રચાનો ધમ્મપદમાં આવે

છે નીચેનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ કરી જુઓ

વમાદ અપ્પમાદેત વદા ગુરતિ પવિટ્તો

વજ્જાવાસાદમાદદ્ધ અંશેષો સોકિતિ વવ

વમ્મત્તો વ મુમ્મદ્ધે ધોરો કાલે અંધેક્ષતિ ॥

ન્યાયે પડિત અપ્રમાદે ઉઠાવી દે પ્રમાદને

ત્યારે અરોહ જાણને પ્રત્યાપ્રમાદથી જુએ

ચોકકુચા પ્રાણને એ

ભૂમિ ઊભેલ ને જેમ

પર્વતરથ જુએ, તેમ નીચે ધોર ખાલને

સરળ દશતા વડે બોધને સચોટ

બનાવવાની રીત ધરુની બજીતી છે તે

પ્રુદ્ધ ભગવાનને પણ અત્યંત પ્રિય હતી.
આપણા ધર્મસાહિત્યે તે રીત ખૂબખૂબ
ખીલવી છે. નીચેના શ્લોક - સાધારણ
નમૂનારૂપનો જ હાથ ચડે છે તે ટાંકું છું :

વીંધા જાગરતો રતિ વીંધ સન્તરસ યોજનં ।

વીંધો બાલનં સંસારો સદ્ધર્મં અવિજાનતં ॥

દીર્ઘ જાગરતને રાત્રી, થાક્યાને દીર્ઘ જોગનં,
દીર્ઘ સંસાર ખાલોને જે સદ્ધર્મ ન જાણુતા.

મુનિજીવનની કલા નીચેના શ્લોકમાં
સુંદર ઉદાહરણ વડે સ્પષ્ટ દર્શાવી છે. મને
લાગે છે કે સામાન્ય જીવનવ્યવહારમાં પણ એ
કલાનો વિનિયોગ કરી શકાય :

યથાપિ મમરો પુષ્કં ઘર્ષણમ્બં અદેહયં
પેલેતિ રસમાદાય એવં ગામે મુનો ચરે ॥

યંથ ગન્ધ યગાડે ના, પુષ્પનો વસ લે પજો-
ભાચરે, તેમ મુનિએ ગામમાં ફરતું ધડે.

ખીખ શું કરે છે, કેવું કરે છે, શું નથી
કરતા ક્યાંકિ પંચાત્રમાં પડીને સમય અને
ભુદ્ધિની ખરબાદી કરવા કરતાં શું કરવું ખર-
બ છે તે નીચેની સરળ પદ્ધતિઓ કહી
ખતાવે છે :

ન પરેસં વિભોમાનિ ન પરેસં કતાકાતં ।

અત્તનો વ અવેક્ષેય્ય કતાનિ ચકતાનિ ચ ॥

અન્યનાં અવળાં કમોં, કર્યું ના કર્યું અન્યનું;
જોતું શું ? પરખી જોતું ચોતાનું કર્યું ના કર્યું.

સત્પુરુષોના શીલનો ગંધ સર્વત્ર કેમ
ખ્યાપક અને છે, તે અતિરેક અલંકાર વડે
નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે.

ન પુષ્પગન્ધો પટિવાતમેતિ

ન ચન્દનં તગરં મલ્લિકા વા ।

સતં ચ ગન્ધો પરિવાતમેતિ

સન્ધ્યા વિશો સપુરિસો વચાતિ ॥

ન પુષ્પગન્ધં પ્રતિવાત ન્વથ

ન મલિકા અંતર કે તગર વઃ

સામે વાંચે સંતનો ગન્ધ જાતો;

સર્વે દિશા સત્પુરુષ રહેનંત.

ગીતામાં યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ એમ કહેલું
છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે. કર્મની કુશલતા કેમ
સાધવી તે ધર્મપદની નીચેની પંકેતિઓ
દેખાડે છે :

યથાપિ પુષ્પાસિન્ધા કથિતા માલાગુણે વદ્ ॥

એવં જાતેન મયેન કતાન્બં કુસલં વદ્ ॥

અહુ માળા કરે જેમ ફૂલના રાશિ માંદાથી,
તેમ જન્મેલ મર્થે (યે) કર્તવ્યે કુસલં વદ્ :

કર્મશૂન્ય લોકોની વાણીના આડખરની
કિંમત નીચેના રમણીય શ્લોકમાં કેવી આંકી
નાખે છે તે જુઓ :

યથાપિ સ્થિરં પુષ્કં ઘર્ષણમ્બં એગન્ધકં ।

એવં સુમાસિતા વાવા અફલા હૌતિ બંકુજ્વલોઃ ॥

જેવી સ્થિરતા પુષ્પે ગન્ધહીને સુવર્ણકે;
તેથી સુભાસિતા વાવા કર્મશૂન્યની નિષ્ફલ.

ધર્મપદ બૌદ્ધધર્મનો અંથ છે એટલે
તેને સાંપ્રદાયિક ગણીને અવગણી શકાય
એમ નથી. એમ તેા ખાઈખલ, ગીતા વગેરે
પણ અમુક ધર્મના ક્યાં નથી ? આને આવા
ખીખ અથો અમુક સંપ્રદાયમાં જન્મ્યા છે
તે ઘણે અંશે આકસ્મિક છે. આ ને આવા
અથા અંજોમાં વિશાળ માનવજીવનને વિષય
કરેલું હોય છે ને ઉદાર માનવદષ્ટિની તે
સર્વેમાં અચૂક પ્રતીતિ મળી રહે છે. અતિ-
લેખન અને અતિવાચનના આ જમાનામાં
અનેક પરસ્પર વિઘાતક વાદવિવાદોથી જીવજોલાં
ભુદ્ધિબેદની ઘેર જોંચતાણુમાં તૂટુંતૂટું થઈ
રહેલા આપણા જગતને જે-પાંચ સાદીસીધી
વાતો, જીવનના મૂળતત્ત્વો ઉપર પ્રકાશ નાખે
એવી, આ નાનકડું વયોવૃદ્ધ પુરતક સંચોટ
રીતે સંજળાવી શકે એમ છે એ વિશે
શકે નથી.

મેંદીના રંગ

શ્રી સુનીલાલ મંડિયા

ને નિરર્થક ટાયલા ન હિંગોચર થાય છે આપણે ત્યાંની સાચેસાચ એક પ્રણયકથાઓ કહેલી ? અહીં રબૂ થવી વાર્તાનું ચિત્રણથીથીમું મનોહર વાર્તાવસ્તુ, કલ્પ વસ્તુ, નમૂનારૂપ અને તેવું કલ્પન પાત્ર વિધાન, કુમારભરી આવજત, વ્યવહાર જીવનદર્શન ને સૌથી વધુ તો સિરમોર સમે કળામયને ચોટદાર આ ત ગુજરાતી પ્રેમવાર્તાઓમાં 'મેંદીના રંગ'ને મોખરાનું સ્થાન અપાવશે

ફરીજર કેશુ આને જ્ઞાનદર્માં હતો ચાકડો પૂરબેશમાં ચક્કરચક્કર ધ્રુમરાતો હોય, માથે માટીના હોદામાંથી જીતર નારાં દામસોદ્યંની સાશ્વત વ્યાખ્યાને આધીન રહી હર ક્ષણે નવો ઘાટ, નવું રૂપ, નવો આકાર પામતાં જતાં હોય, પૂરાં થવા આવેલાં દામને એમના ઘાટધૂટમાં 'દાર્દનલ દુધ' આપવા છેલ્લી ફેરી છાટી હોય, ત્યારે આ ઠીકરાનાં દામના સર્જક કેશુનો અહેસારો એવા એવા જતી રહેતો ત્યારે એની દાણિયા એવી પહોળી સાંખ અપજીડી જતીને જીતરી રહેલા આકારનો અદાજ માપી લેતી, એની પરિપૂર્ણતાની પાકી પરખ કરી લેતી અને પછી કાઢેલ આંગળાંએ જીતારેલી આ ચીજ બદલ-સ્વહંતે થયેલા સર્જન બદલ એક પ્રકારનો સંતોષ અને ગર્વ પણ વ્યક્ત કરતી એ સર્જનકૃતિની આખી ઉત્કૃષ્ટિ દરમ્યાન અને વિશેષ તો દામવાસણની સરસતાની જે સિંગેચ ગણાય એ દાર, કાંદાના ઘડતર વેળા તમ જતીને સરોચય બિડાયેલા હોઈ, સર્જકની તળ-દિલી જોતી થતાં મોકળાશ પામતા અને એમાંથી સર્જનના જ્ઞાનદનું આઉરે સ્મિત પણ ફરકી જતું

મખશિખ નમૂનેદાર બનેલ વાસણને

માનવીના હૃદયના રચયી જાનોમાં પ્રણયને આગવું સ્થાન હોવાને લીધે જ હાંથ સરકત રસ-સાક્ષીઓએ સમારને રસરાજ કહો દરો કાઈ પણ સાંકલ્પની જેટ ગુજરાતી સાંકલ્પના પણ પ્રણય કાથો ને પ્રણયકથાઓ વિશેષ લખાવા છે આ ચિરતન કાવતું આલેખન સદાય વધુ છે, વાય છે ને થઈ રહેશે; તથાપિ એમાં મોટા કાગે વેવલાઈ

હજારે હાથે ચાકડેથી જીતારી જાણમાં જોડવીને દિવસો સુધી ખૂદીને ફૂણી માખણ જેવી જતાવેલી માટીના ગારિયામાંથી ફસી-ખીએ લોડા ચાકડા પર ચોટાડે, છીમા પડેલા ચાકડાને ફરી ઉપરાઉપર ધૂમરાં આધીને તૂળ ગતિએ તૂટે, ફરી-પોતાનાં ફસાયેલાં આંગળાં અને હથેળી વડે એ મૃતિકાપિડને આકારો આપના રાંડ કરે અને મકિયા પૂરી થયે ફરી એ જ ઝીણી નજર અને મલકાતા મોંએ સર્જાયેલી ચીજને જાણુ પર જોડે આ જાંબી ઝીણીમોટી કિમ્મતો દરમ્યાન કેશુની બેસવાની રીત, ચિત્તની એકાગ્રતા, કામ સાથેની તદ્દપતા, માટીની આવજત કાવાની એની દબજમ, હર ક્ષણે માટીનાં પલટાતાં સ્વરૂપો સાથે પલટા લેતી જતી એની મુખરેખાઓ અને પહેલેથી છેલ્લી સુધી તરી આવતી એની અજબ છતાં-એ બધું એવું તો ચિત્તાકર્ષક હતું કે એ જોનારાની પાસે દષ્ટિ હોય તો એ અનેાખા સર્જનપ્રકારમાં કાઈ ગૂં કાંચ મલતા જ દેખાય

માનવજાતના ઉગમકાળે શેષાયેલો ચાર આવ ચક્રોમાંના એકનો ચાલક કેશુ મોખાડા ગામની રેળિયા જીવનવ્યવહારની કેટકેટલી ચીજો પૂરી પાડતો હતો એ એક જ

અક પરથી કુધાનિવારણ માટે આવશ્યક અનિવાર્ય ગણાય એવા તાવડી અને હાંડલાં ઊતરતાં. પાણીનાં માટલાં, મટકાં, ભાંભલી, થામ, ગોળા અને મોટીમોટી નાંદ પંજુ ઊતરતી. મોટી નાંદ સાથે એ દીવો પેટાવવાડું કાઢિયું પણ સજાતો હતો. મકાનનાં ખોરડાં પર મૂકવાનાં નળિયાં માટે પણ હોઠાએ કેથુ પર આધાર રાખવો પડતો. દેવમંદિરોમાં મૂકવાની માટીની દીવી પણ આ માણસ બનાવતો. દિવાળી દાણે બાળકોને ફટકડા ફેડવા માટે ફૂલડી અને કાઝિયાં કેથુ કુંભાર આપી જતો. લગન વખતે ચોરી ચિતરાવવા માટે હોઠાએ કેથુને વરદી આપની પડતી. બાળે સમસ્ત જીવનના માંગલ્યપ્રતીક સમું 'તુલસીક્યારાતું' ફૂડું પણ આ કુંભારને હાથે જ સજાતું.

કેથુ યુવાન કારીગર હતો. મોખડામાં આવેલી મરકી વેળા બાપ અચાનક યુવરી જતાં, મૂછતો દોરો ફૂટ્યા પહેલાં જ કેથુ ઉપર જીવનનિર્વાહની જવાબદારી આવી પડેલી. સફાઈએ એને આપની હયાતિ દરમ્યાન ધંધાનો પ્રાથમિક પલોટ સારો મળ્યો હતો. મેથજી જીવતાં પોતે એની સાથે ધૂળખાણે જતો, બોલકાં ભરી આવતો, માટીની સાફસૂદી કરતો, કચડતો, ખૂંદતો, કાંઈ વાર ચાકડો ફેરવવામાં હાથ દેતો, કાચાં કામને તડકે ગોઠવતો, નિભાડો પેટાવવામાં સહાય કરતો અને છેલ્લે, પેઢી-દર-પેઢી ચાલ્યાં આવતાં 'કળ'ને ઘેરેઘેર હામડીકરાં આપી આવતો, સાટામાં વસવાયાં પેઠે મળતાં. અનાજ વગેરેનાં વળતર પણ ઉઘરાવી લાવતો. આમ જીવવાનથી માંડીને વહેંચણી સુધીની હરેક પ્રક્રિયામાં પોતે પાવરથો થઈ ગયા હોવાથી બાપનો ધંધો ટકાવી રાખવામાં કેથુને તકલીફ ન પડી. મેથાના સમયના બધા જ 'કળ' તો કેથુએ સાચવી લીધા, પણ

પોતાના કસમ અને કુનેહને કારણે એમાં નવા ગ્રાહકો પણ ઊમેરી શક્યો.

કેથુ કામેલ કારીગર હતો. તાવડી કે ગોરા ઉપર ટકોરો માંદીને ખરીદનારાઓ કહેતા કે કેથુની કારીગીરી રણકા ઉપરથી જ પરખાઈ બય. સ્ત્રીઓ કહેતી કે કેથુના ઘડેલાં હાંડલાંમાં રાંધણીની મીઠાશ ભુદી જ આવે છે; અને ટકાઉ તો એવા કે ઘરણું જેવસે ઊકરડે મૂકી આવીએ ત્યાં સુધી એ રીઠાં રાચ, નંદવાય જ ન હે.

આ કારીગર કેથુ આજે આનંદમાં હતો. આનંદનું કારણ એ નૂકોતું કે સુખીને ઘેર લગન હોવાથી ચોરીનાં કામ ઘડવાની વરદી આવી હતી. ચોરી ઘડવાની વરદીએ તો ચાટલાં વરસોમાં અનેક આવી ચૂકી હતી. આજના ગૂઢ આનંદાનુભવનું એથી ધ વધારે ગૂઢ કારણ બીજું હતું. પોતાની બાળપણની ગોઠવેણ હેમી પરજીતી હતી. હેમીના લગનની ચોરી બાંધવાની હતી; અને એ ચોરીના ચાર સ્તંભ કેથુએ તૈયાર કરવાના હતા.

સુખીનો વેઠિથો ડેહીને ઊંબરે ઊભોઊભો ચાક ફેરવી રહેલા કેથુને આ વરદી આપી ગયા, ભારથી કેથુના હૈયામાં હરખ માટે નહોતો.

હેમી પરણે છે!

'અહોહો! વરસને ખત્તાં કાંઈ વાર લાગે છે!' પૂરજોશમાં ફરતા જતા ચાક ભણી તાકીને કેથુ વિચારતો હતો: 'હેમી પરણવા જેવડી-સાસરે બવા જેવડી થઈ ગઈ! મને તો ખબરેય ન પડી!'

સમાચાર સાંભળીને ચમકી ઊઠેલી એ આજો વધેનો વચમાળો વળોટીને છેક નાનપણનાં જીવનકલક પર ફરવા લાગી. હેમી અને કેથુ એક જ હેડીનાં. સુખીની શેરી અને કુંભારવાડાના નાકાના મિલનસ્થાને

સુમરાના ચોકમાં સહુ લતાનાં છોકરાં રમવા આવતાં હૃદય-નીચર બેઠથી દણ સુધી અબણ એવા આ છોકરતા નાગરિણે વચ્ચે વિહીન સમાજ રચ્યો હોવાથી મુખી જેવા હૃદય દરજ્જાના અધિકારીની પુત્રી ભેડે વસવાયાને પુત્ર કેશુ હૃદયી હળીમળી શકતો મુખીને ઘેર જગાં મેરાઈ રોજ આવેલા ભારે હેમીએ પોતાનાં કપડાં સિવાઈ રહ્યા પછી કંનિયો કરીને એક નાનકડી દીગલી ભરાવી હતી જગાં મેરાઈએ વધ્યાધત્યા કાપલાના જૂથા ભરીને આગાહ દીગલી બનાવેલી અને એને કપડાં પણ આપેલા હેમીના જેવાં જ પહેરાવી આપ્યાં હતાં હેમી આ દીગલી લઈને સુમરાના ચોકમાં રમવા આવતી કેશુને એના જાણાએ માટીનું નાનકડું ગાડું બનાવી આપેલું એ દીનકુડાક ગામ માટે એ દીનકુડાક ગોધણા પણ ઘડેલા અને ગોધણા તેમજ ગાડા ત્રણે નાનાં ચાર પૈડાંની પણ કરામત કરેલી નિશાણમાં પાકીને લોહા જેવા મજબૂત બનેલા આ ગાડાને દોરી બાંધીને કેશુ રમવા લઈ જતો મુટીની આ બળદગાડીની સુમરા-ચોકના સહુ બાળકો ઇર્ષા કરતા હેમી એ ગાડામાં પોતાની દીગલીને ભેંસાડતી અને કેશુ દોરી વડે ગાડું ખેંચતો આગળ આવતો બીજા છોકરીઓ ભન જિલ્લતી વેળાનાં વળામણ ગીતો ગાય અને એ રીતે આખું હાલક ગામના આપા લખી જઈને પાણુ વળતું

સુમરા-ચોકનાં એ સહુ ટાબરિયાઓમાં કેશુ-હેમીની ભેરી એવી તો હળીમળી ગયેલી કે એમને ભેઈને કહેનાગ કહેતા કે આ એ છોકરાં એક જ નાકે શાસ છે છે

એકવાર હેમી બન્ને હાથે મેદી મેલીને આવેલી દયેળી ને અંગળાં તો ઠીક પણ નખ સુદાં લાલ રગવાનું ભાભીનું ભેડુ ભેઈર એણે લેન લીધેલું તેથી બન્ને દયેળી

અને નખ ઉપર એ વારેલી મેદીના યથેરા કરી આવેલી પરખાથી ચાકી આવેલી વદન તરંગી પણ અત્યંત કામમય માન્યતા આ છોકરાંઓને હાથે મુગડી એ તો કહેવું મુશ્કેલ છે પણ સહુએ હેમીને આશ્ચર્ય કર્યો કે મને બકી ભર, તો મારા હાથ લાલ મઈ વધ્ય! બાહુ કહે કે પહેલી મને બકી ભર ને રમજું કહે કે પહેલાં મને તારો રગ આપ

‘ના બાપુ, સધાયને બકી ભર તો જ્યાંક બધાય રગ તમારામાં હાથો ભય તો?’ હેમીએ મય બ્રક્ત કર્યો ‘માના હાથમાં રગ ન હોતરે તો મારી બધીય મેદી નકામી ભય ને ભારી ભાભી વડે’

મણુ હેમી જેમજેમ આનાકાની કરતી હતી તેમતેમ વગરમેદીએ પોતાના હાથ રગાવી લેવાની છોકરાઓની ઉત્સુકતા વધતી જતી હતી સાથેસાથે, આ સહુ ગોઠિયાઓ મારો રગ ચોરી જશે એવી માન્યતા પણ હેમીના મનમાં દહ થતી હતી રોઈક નટખટ છોકરાઓ એવું ભૂત ભરાયું કે મેદી ઉપર અમારી નજર લાગી ગઈ એટલે તો અપ્રેમ્ય રગ તો હોતરવાનો જ નથી મેદી મેથા પછી, પાકા રગ ઉતારવો હોય તો ધરની બહાર ન નીકળાય ને રોઈનો જોજોથો પણ ન લેવાય રોઈકે તો વળી કું બનીને એવી પણ આગાહી કરી કે જોજોથો પકી જય તો જોટલા ભાગમાં મેદી જોલી હોમ જોટલા ભાગમાં મેદી નીકળે

‘નાગારાના તકિયાવાળા ફકીર એવી તું ચઈ જઈશ’ ગામ બહાર પીરને તકિયે પટ્ટા રહેતા મેદમરત ફકીરની યાદ આપીને છોકરાઓએ હેમીને મભરાવી

‘ને પછી તને રોઈ પરણશે પણ નહિ’ બીજા ધમકો આવી

‘આય હાથ! હેમીને રોઈ પરણે નહિ તો તો જોલી મૂખી ભામણી જેવા હાથ

‘થાય.’ એક પ્રાણજીવનના મૂળી હોવાને કારણે અનિવારિત રહી ગયેલી એની પણ યાદ અપાઈ.

જ્ઞાનતંત્રીઓનું આટલું ઠંડું યુદ્ધ ચલાવીને છોકરાઓએ હેમીને એવી તો ઠંડીગાર કરી દીધી કે હવે શું કરવું એ એને સમજાયું નહોતું. છેવટ કોઈ ઉપબલ્લભ્યે, ઠંડા યુદ્ધને રાખે તે સોદાગીરી કરતો ઉકેલ શોધ્યો કે મેંદી ઉપર ઓઝાથો પડી ગયો છે એટલે હવે ગમે તે એક છોકરાને બકી બર તો બધું મટી જશે ને રંગ પણ પાકો ઊતરશે. આ સોદાગીરી આગળ હેમીએ નમડું આપ્યું અને કોઈ પણ એક વ્યક્તિને પોતાના રંગમાં લાગીવાર બનાવવા તૈયાર થઈ.

આ ‘એક’ની પસંદગી કરવાનું કામ અધરું બન્યું. કોઈ રાજકુવરીના સ્વયંવર પ્રસંગે ભોગા થયેલા રાજકુમારોની જેમ સહુ ગોઠિયા પોતાની જાતને હેમીના સુબનના અધિકારી સમજતા હતા. પોતાના ગળામાં વરમાળા આરોપાય એ માટે મત્સ્યવેષ સયું પરાક્રમ કરવા કોઈ શક્તિમાન નહોતા, તેથી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ આરંભી. આજ સુધી અસ્પૃશ્યતા કે આભડછેટથી અબજુ રહેલા આ શિશુઓએ આભડછેટના શસ્ત્રોનો આશરો લીધો.

‘રમજુને બકી બરીશ તો અભડખશ.’
‘એક વણિકપુત્રે કહ્યું.’ ‘રમજુ મુસલમાન છે.’
‘ને બાલુના ગોરાનું પાણી પણ કણુબી નથી પીતા.’

‘ને કેશુને પણ બકી ન ભરાય.’
પ્રાણજીવનને જાહેર કયું : ‘કેશુ કુંભાર છે. એને—જનતેરશની લાપસી પણ અદરથી જ અપાય.’

હેમી ફરી મુંઝવણમાં પડી. સહુ ગોઠિયા પોતપોતાની લાયકાત અને બાકીનાઓની ગેરલાયકાત સિદ્ધ કરવા મથી રહ્યા હતા.

નિસર્ગસંજ્ઞિમ. અવનવા રમણીય રંગોની પૂરવણી કરનાર નેત્રકર્મની જેમ હેમી મારો મેંદીનો રંગ ક્ય. વેરું એના નિષ્ણયની દેખામાં થોડીવાર તો મૂળી ઊભી રહી, પણ પછી તરત બોલી ઊઠી :

‘હું તો કેશુના હાથ રંગીશ.’

અને કેશુની પસંદગી સામે વિરોધ વ્યક્ત થાય, એના અનધિકારીપણા અંગે સમજનો રજૂ થાય એ બધેલાં તો હેમી કૃતનેશ્વરી બનીને કેશુ પાસે પહોંચી ગઈ અને એના કૂટકા મોં ઉપર પોતાના કૂમળાં હોઠ ઘણી દીધા.

આ તુસબાની અજમાયશને પરિણામે કેશુના હાથ પર તો મેંદીનો રંગ ન ઊતર્યો. પણ એનું ગૌર મોં છેક કાનની ખૂટ લગી લાલલાલ થઈ આવ્યું બરું.

*

આકાશ ઉપર બેઠેલાં કેશુને શૈશવનાં એ મીઠાં સંભારણાંને કેટલું ચાહ્યો. એના સ્મૃતિપટ ઉપર એક પછી એક પ્રસંગ ઝાપભેર પસાર થવા લાગ્યા.

શૈશવ વળોટીને એ યુવાવસ્થા ઉપૂર આવ્યો.

એક સાલ બીમ અગિયારશ વીતી ગયા પછી પણ વરસાદ મેંચાથો ત્યારે આપું ગામ નદીની ઉપરવાસ આવેલ જૂનેશ્વર મહાદેવની વિશાળ અને રમિયામણી વાડીમાં ઉબણીએ મથેલું. વાદળિયા તડકાવાળી બપોર અને આખી સાંજ લોઢાએ વાડીમાં અને વાડીની આસપાસનાં સ્થળોમાં ગાળી. અહીંતહીં ભજનમંડળીઓ બારી હતી, અને ‘મેંધરાજ મોંઘો થા મા...અવસર ચૂકી જ મા...’ વગેરે પ્રાર્થનાંસીતાની ધૂન બારી હતી. આપું ગામ અહીં વાર્ડમાં જ હલવાયું હતું. હૈયાછોકરાં તેમ જ ધરડા-થુલ્હા સહુ મેંચાઈને પણ મેંધરાજને મનાવવા

અહીં એકલા ધયા હતા ઉભણી માટે સાથે લાવેલું ખાંધ-માયુ ખાઈ મહાદેવના કૂવાનું મીઠું સાકર જેવું પાણી પીને સહુ અમતેમં યથેચ્છ વિદ્યતા હતા

વાડીને એક છેડે ખલેલાના ઝાડ પર, બેઈને મોમાં પાણી આવે એવાં પાકા ખલેલાં લખીઝૂંબી રહ્યાં હતા કેશુએ ઝાડ પર ચડીને ખલેલાં ખાવા માંડ્યાં હતાં અને ભર-પેટ ખાઈ રહ્યા પછી ગળવામાં ભરી રહ્યો હતો એટલામાં ઊગમણા છીડા તરફથી હેમી નીકળી અને ખલેલાના ઝાડ ઉપર કેશુને મક્કકમ્ કરી રહેલો બેઈ પોતે ખલેલાની માગણી કરી

‘બહે રેલ પહ્યાં હશે ખલેલાં !’ કેશુએ ઉત્તરમાં કહ્યું ‘અહીંથી પડીયા તો હાડકાં મારો ભાંગશે, હેમીનાં નહિ’

‘મને થોડાંક તો ચખાડ્ય, કેશુ !’ હેમી ફરી કરગરી

‘જવ સવાદ લાગ્યો હોય તો પોતાને હાથે જ પાડીને ખાઈ લઈએ’

‘પણ તારા હાથનાં પાડેલ હશે એમાં વધારે સવાદ આવશે’ યોવનને ઉંચે પગ માંડી ચૂકેલી હેમીમાં આવી રહેલી ચચળતા ભાલી ઊડી

‘મારા હાથનાં પાડેલાંમાં સવાદ નહિ આવી બપ’ હેમીના નેટલી જ ચચળતાથી કેશુએ ઉત્તર આપ્યો ‘મારે હાથે જ ભે ખા તો ખરો સવાદ આવે’

‘ઉભણીના માલક વાતાવરણથી મત્ત બનેલી હેમીએ કહ્યું ‘તારે હાથે જ ખવડાવ, હે હવે છે કાઈ’ બાકી ખલેલાં ખાધા વિના અહીંથી ચાંધી નહિ ખમું’

લૂંબી ચપ્પાચપ્પીને અતિ પરપર સ્વીકાયે ચોળના એવી ધર્મ કે હેમીએ ઝાડ તળે બને આંખો મીચીને ઊભાં રહેવાનું અને કેશુએ ઉપરથી અંકેક ખલેલું તોડીતોડીને

હેમીના મોમાં નાખતા જવાનું

થોડીવાર તો આ ‘ગૃહસ્થીકરાર’નું કેશુએ અક્ષરશ પાલન કર્યું પણ પછી એકએક હેમી બૂમ પાડી ઊડી ‘લુચ્ચા કેશુ ! ખલેલાને ખલેલે રાખિયો મને ખવડાવશ ?’

પોતે જ એક ખલેલું ખાઈને એનો રાખિયો હેમીના મોમાં મૂકી, કેશુ ઝાડ પરથી વિલ્લીપગલે ઊતરી ગયો હતો અને હેતરાયેલી હેમી આંખ લધાડીને કેશુ સમક્ષ કાંઈ દોષ હાલવી શકે એ પહેલાં તો કેશુએ પાછળ જઈને હેમીની આંખ પર પોતાના બને હાથ ભેરાભેર દાખી દીધા હતા

ફરના કૂવા ઉપરથી છીડા ભણી જતા પસાવતાએ આ દમ્ય ધારીધારીને બેસ્યું

હેમીએ મીઠા મેષઘો બૂમ પાડતાં કહ્યું ‘કેશુ, હું તારા હાડકાં ભાંખી નાખીશ હો, બહુ વાધો ધરો છો તે !’

‘ખલેલાનો સવાદ હોય તો રાખિયા પણ ખાવા પડે !’ ફિલ્લમની હો મનોચ્ચાર કરીને ખાખખાટ હસી પડતા કેશુએ હેમીની આંખ પરથી હાથ હટાવી લીધા

ઝાખા મ દરમની મનસિક નોખ લઈને પસાવતા પસાર ધઈ ગયો

વળતે જ દિવસે મુખીએ કેશુને ચોરામાં તેડાવ્યો કાંઈ પણ પૂછગાછ કર્યા વિના, કેશુ કારણ કે ખુલાસો રજૂ કર્યા વિના જ મુખીએ કેશુને ભે આગેાથ લગાવી દીધી આ અપરાધી યુવાનને આપવાની ચેતવણી મળ્યું એમણે આગેાથ લગાવી દીધા પછી જ ઉચ્ચારી

‘ખરદાર, ભે મારી છોડીને પ્રકળશે પ ચલ્યો છે તો તારી વાત હું બલુને’ અને પછી પોતાના હોદાબી રૂએ ધમકી આપી ‘ચીરીને ચીડુ ભરી દઈશ ગામમાં રે’ હું કોમભારે પડશે’

એક અક્ષર પણ સામે બાજા વિના કેશુ મુખીના ભારે હાથની અડખોથે અમચમાવેલા ગાલ પર હાથ ફેરવતો ચોરામાંથી પાછો ફર્યો.

તે દિવસથી હેમી અને કેશુના જીવન-વ્યવહારો વચ્ચે પડેલો પડી ગયો. બન્ને એક જ લત્તાનાં રહેવાસી હોવા છતાં બંને કે દરદરના દેશમાં વસતાં હોય એવો આકરો વિચોગ બંને કે આપમેળે જ ઊભો થઈ ગયો. અને.....

...અને આને એ પડેલો બંને કે આપમેળે જ હતી ગયો. મનઃચક્ષુ સામેના મંચ પર વર્ષો પહેલાંનું દશ્ય નેખાતું હતું. તખ્તાની સીંકસખત એ જ હતી. નેપથ્યવિધાનમાં પણ કંથો ફેર નહોતો પડ્યો. એ જ ભૂતેશ્વર મહાદેવની વાડી...એ જ રોહા ટાણુને વાદળિયો તડકો...એ જ ખલેલાંનું ઝાડ અને એ જ...

...કેશુને લાગ્યું કે દશ્યવિધાન અને નેપથ્યરચના આખી એ જ છે પણ એ બધી 'લીલા' વચ્ચેનું પાત્ર બદલાયું છે ખરું. મંચ ઉપર વર્ષો પહેલાંની મુગધાને સ્થાને હવે એક યોવના બેઠી છે. પાકાં ખલેલાં ખાવાની હઠ લેનાર નિખાલસ હૃદયની એ હેમી ત્યાં નથી, પણ પાનેતરમાં સજ્જ થયેલી લગ્ન-મુખ યોવના દેખાય છે. મુગધાવસ્થા વળોડીને યોવનને ઉંબરેહજી તે પગમાંડુંમાંડું કરતી એ તોફાની છેકરીની ચંચળતા ત્યાં નથી દેખાતી. એ તોફાન અને એ ચાંચલ્યને સ્થાને હવે વિવાહિત જીવનની જવાબદારી સમજતું ગાંભીર્ય આવી ગયું છે.

જ્યોતના વિચોગે છેલી નાજીયા સ્મૃતિ-તંતુ ફરી સંધાઈ ગયો. અને કેશુનાં મનઃચક્ષુ સામેથી આ મુગધા અને યોવનાનાં સર્વ સ્વરૂપો દૂર થઈ ગયાં. એને યાદ રહ્યું માત્ર એક જ સ્વરૂપ-ખાળપણમાં ટીંગલીપોતેથે

રમતી હેમીનું. ભૂતેશ્વરની વાડીના બધા પ્રસંગો ભુલાઈ જવાના. યાદ રહ્યો માત્ર એક જ પ્રસંગ-હાથે મેદી મૂકીને આવેલી અને કેશુના હાથ રંગવા મથતી હેમીને.

એ એક જ પ્રસંગનો યાદના કેશમાં કેશુ બમણા ઉત્સાહથી કામે લાગી ગયો. ક્યારે ધૂળખાણે જઈને માટી ખોદી લાવ્યો, ક્યારે એનો ગાળિયો ચૂદી કાઢ્યો, ક્યારે એને ચાક પર ચડાવ્યો, ક્યારે એમાંથી ચોરીનાં વાસણો ઊતરી ગયાં; એમાંની એક પણ પ્રક્રિયા કેશુને યાદ ન રહી. એ તો કામમાં જ ગુલ્લતાન હતો.

નિભારો પાકી રહ્યા પછી વાસણોને ધોળવાનો અને આળખવાનો વારો આવ્યો. ધડાના ઘાટ ઉતારવામાં કેશુએ જે ચીવટ અને પરશ્રમ દાખવ્યાં હતાં એથીયે વધારે ચીવટ અને પરશ્રમ એણે ધોળવામાં અને આળખવામાં દાખવ્યાં. હૃદયના સર્વ રસ રેડીને નાળિયેરની કાચલીમાં એણે, ગેરુ ધૂંટ્યો અને ધોળા બારતા જેવા ચોરીના ઘડા ઉપર ફૂલવેશ ને મેના-પોપટનાં ચિત્રો આળખવા માંડ્યાં.

મુખીનો પસાયતો બન્ને વાર કેશુને ફળિયે આવીને કહી ગયો કે વરધંજી તૈયાર કરો, લગ્નને હવે ઝાઝા દો' આડા નથી રહ્યા....પણ કેશુ તે સ્વસ્થ ચિત્તે પોતાનાં આલેખનોમાં જ રત રહ્યો. હૃદયનો, રંગ ધૂંટીધૂંટીને આલેખનોમાં ઉતારતો હોય એમ રાત કે દિવસ જોયા વિના કેશુએ હેમીના લગ્નની ચોરીમાં પોતાનો કસબ રેહ્યો.

*

મુખીના ફળિયામાં આઠ વળીએ માડવો ઊભો હતો. ગામડાગામમાં ચળી જાકે એ સર્વ ચણુગાર અડી મોજૂદ હતા. હીરભરતના ચાકળા-ચંદવા પ્રેર પાડવા ગામના ભલભલા પટેલોએ પોતાના પટારા ઉઘાડી નાખ્યા હતા.

અતેજના ને ભાતેજના તોરણોનો તો કોઈ સુમળ નહોતો રહ્યો વળીએવળીએ આરસી ને તખ્તા ટિંગાતા હતા તાબૂત બનાવનાર એક મુસ્લિમ કમાનગરે અનેક અનેક રાતોના ઉભારા કરીને રજબેરખી કાગળ અને અમરખની ક્રમાનો અને તાક તાપ્યા હતા મેડપના શોભનની શિરદાય સાધવા ખુદ બાપુના દગ્ગાગદમથી દાડી અને કુમરો માખી આપ્યા હતાં શહેરમાં ખાસ માણસ મોકલીને મગાવેલી મિલુમતીએ પેટાવીશે આ દાડીઓમાં મુકવામાં આવી ત્યારે માંડવિયા તેમ જ બનેલા સલુ આ જગદળાટ જોઈને મેંમાં આંગળાં નાખી ગયા. પલુ ખરે જગદળાટ ભેવાનો તો હજી આંકી હતો.

હથેવાળો પંતી ગયા પછી માંડવાની બાલુમાં ચોરીના ચાર સ્તંભ ઊભા થયા ત્યારે એના સાદા સૌંદર્યની આગળ માંડવાનો અમળો શલુગાર ઓગપાઈ ગયો ઘાળી ખડી ઉપર થયેલાં લાલ ગેરનાં ચિતરામણે પાસે રજબેરખી અમરખાનો રંગ અણે કે જીપટી ગયેલાં લાગ્યો ચોરીના ચાર સ્તંભ વચ્ચે પ્રગટેલી લગ્નવેડીની ધૂમભિચિત શિખાઓ સમજ માંડવાના દાડી-કુમરનો જગદળાટ ઝંજો પડ્યો.

બહારગામથી આવેલા બનેલાં ચોરી-સ્તંભનું સાકુ સૌંદર્ય જોઈને જક થઈ ગયા. કુદરતથી પૂઠવા લાગ્યા.

‘આ હાથ કોનો?’

‘કોઈ નામી કસબી લાગે છે!’

‘જન્મારામાંય આવું ચિતરામણુ નથી એવું ક્યાંય!’

‘ચક્ર-ઉપર દયોદી સારી બેઠી લાગે છે’

‘કસબ કોઈના બાપનો છે? ધૂળખાણુની ધૂળમાંથી મમમ ઉતારના કોઈ રમત વાત છે!’

‘મુખી, તમને કોઈ હોશિયાર કારીગર જડી ગયો લાગે છે આવા ધાટ ને આવાં ચિતરામ તો રજવાડી લગ્નમાંય નથી ભાળતા—’

બરોબર આ જ વખતે મેલાયેલા વેશે કેશુ વરખનુ અખિયાણુ લેવા આવી પહોંચ્યો હતો દરદર વસવાયાના રોજામાં જિભાજિભા એણે પોતાની પ્રશસ્તિના જોલ સાંભળ્યા અને

અને પ્રશસ્તિ સાંભળવા સાથે એણે એક દશમ પલુ એવું લગ્નના પાનેતરમાં વીટળાયેલી હેમીની હાપુટ દેવદિ ચોરીના ચાર સ્તંભ વચ્ચે મગજદગ ફરી ગઈ હતી. કેશુની આંખ ચમકી બેઠી એને ધૂળુ આજ એ હેમી, જેણે બાળપણમાં મને મેઢીનો રંગ આપ્યો હતો!

રંગ !

અત્યારે પ્રશસ્તિ પલુ ચોરીના રંગ-આલેખનની જ થઈ હી હતી.

કેશુના હૃદયમાં એક ગૂઢ ભાવ ધોળાઈ રહ્યો, જેમ તે જિંસે નાજિયેરની ડાચલીમાં પોતે ગેર ધોળતો હોય એમ.

હેમીને જોઈને કેશુની આંખ બણે કે ફાટી રહી વરતી ન ચકાય એવો ગૂઢ ચમકારો એમાંથી વરસી રહ્યો.

‘દરે ધરમેગા યાવ ધરમેગા’

વસવાયાઓના લાગા ચૂકત્યા પછી પસાયતો પોતાનો દડો લઈ આવી પહોંચ્યો અને હોજાની રૂએ દળવી ગાળો સાથે દળવે લાઠીયાજ કરી સદુને હાંકવા લાગ્યો.

‘મારા હાળાવ વમવાયા કીધા એટલે દાઉ માણસની ઘેલો કીમા જ છે મેરાયો ધર્મને’

જોઈમાં ખારેક ભરીને કેશુ ફાજા બણી વળ્યો.

ફૂલે આવીને વ્યવચિતે રજિયામાં જોડા ઉપર આડો થયો મોડે મુઠી એવું અતર

વહીવાતું રહ્યું; પણ આખરે બધું કે એના અંતરામાં-એની હૈયાબિંદુલતે જ એને આશ્વાસન આપ્યું: 'એણે તને મેંદોને રંગ આપ્યો; પણ બૂંધ, તેં તો સામે ગેર લાગ્યો છે. ને ગેરનો રંગ તો આસક્તિનો નહિ, અનાસક્તિનો છે-રાગનો નહિ, વૈરાગ્યનો છે, વિરક્તિનો છે...'

કેશુને બધા વહીવાત ઓસરી ગઈ. બધી વ્યવસ્થા આવી ગઈ. એની સામાન્ય

કોણ-સહે સમાધાન મેળવ્યું: 'ગેરનો રંગ વેરાગનો. ધરમની ધમનો રંગ ગેરનો... સાધુસંન્યાસીની કંથાનો રંગ ગેરનો...'

આ સમાધાન સાંપડ્યા પછી કેશુને હૈયાભાર હળવો થયો. ત્યારે આકાશમાં અરુંધતીનો તારો એની આંખ સામે આવી ઊભો હતો-જે સમયે મુખીએ ત્યાં વેદાચાર કરી રહેલ શાસ્ત્રી વરદોડ્યાને અરુંધતીનાં દર્શન કરાવી રહ્યા હતા!

★

'અખંડ આનંદ'ના ગયા સપ્ટેમ્બર અંકમાં અબૂલકલામ આઝાદની કુરાને-મહદની અર્પણ-પત્રિકા વિશેનો એક ફિરો પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તેમાં ઓછાક શરતચૂક હતી. આખીયે મૂળ અર્પણ-પત્રિકાને સુન્દરતા અનુવાદ શ્રી ચીતુભાઈ જી. શાહના સૌભાગ્યથી નીચે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ.

સમર્પણ

ધણું કરીને ઈસવી સન ૧૯૧૭ના ફિરોમ્બરની ઘટના છે. હું રાંધામાં નજરખંધ હતો. ઉંશાની નમાજમાંથી છૂટા થઈને મસિદમાંથી નીકળ્યો તો મને જણાયું, કે કોઈ માણસ કામળો ઘોડીને ઊભો છે.

'તમે મને કાંઈ કહેવા માગો છો?'

'જી હા, હું ધણું દૂરથી આવ્યો છું.'

'ક્યાંથી?'

'સરહદની પેલી પારથી.'

'અહીંયાં ક્યાં પહોંચ્યા?'

'આનો સત્તે પહોંચ્યો. હું ધણો ગરીબ માણસ છું. કંઈકારથી પગે ચાલતોચાલતો કંઠેરા પહોંચ્યો. ત્યાં કેટલાક મારા વતનના વેપારીઓ મળી ગયા. તેમણે મને નોકરીમાં રાખી લીધો; અને આપા પહોંચ્યાઓ. અને આપાથી અહીં સુધી ચાલતો જ આવ્યો છું.'

'અફસોસ! તમે આટલી મુશીબતો શા માટે વેરી?'

'એટલા માટે કે તમારી પાસેથી કુરાને-મહદના કેટલાક પ્રસંગો સમજી લઉં. અલ-હિલાલ અને અલ-ખલાગનો શાખ્દશબ્દ મેં વાંચ્યો છે.'

આ માણસ ઘોડા દિવસ સુધી રહ્યો અને પછી એકાએક પાછો જતો રહ્યો. જતી વેળાએ મને એ એટલા માટે ન મળ્યો કે તેને શંકા હતી, કે તેને હું પાછા જવા માટે ખર્ચ અંગે રૂપિયા આપીશ. અને ઇચ્છા નહોતી કે એ ભાર તે મારા પર નાખે. જરૂર, પાછા જતી વખતે પણ મુસાફરીનો મોટો ભાગ તેણે પગે ચાલીને જ કાપ્યો હતો.

સને તેણું નામ ચાંદ નથી, તે જીવે છે કે નહિ તેની પણ મને ખબર નથી, પરંતુ જો મારી સ્મરશક્તિ કમજોર ન નીવડી હોત તો હું આ પુસ્તક તેના નામે સમર્પણ કરત.

૧૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧, કલકત્તા.

અબૂલકલામ.

નરસિંહરાવ

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા

પ્રસ્થાન એમની કવિતાથી થયું અતત નિદ્રાના પેટિદા સુન્દરી સાહિત્યના આ લીધમપિતામહ ઉપર ને એમના થયો ઉપર વિવેચન લખાયું છે ખરું, પણ નાટ્યરૂપે એમનું જીવનચરિત્ર આકાશને ગુન્દરીમાં આ પ્રથમ જ પ્રયાસ છે 'હે માનવી જીવનની ઘટમાળ એવી, દુઃખપ્રધાન, મુખ અદ્ય મધી ભરેલી' ગાંધી નરસિંહરાવશાઈ ઉપર સમાવહાલા ને મિત્રોના મૃત્યુનો ગાદો આપાર ઠેક સુધી 'જીવાઈ રહ્યો હતો' આ નાટિકામાં ઇતિહાસ ને કલ્પરસનું અનોખું ભાવસમિશ્રણ થયું છે.

પાત્રો

નરસિંહરાવ :

સુશીલા : મેમના પત્ની

કુમાર : મેમની આંગલી પત્નીનો પુત્ર
સ્થળ : મરીનવિલા, ખાર

સમય : (૧) નરસિંહરાવ અને સુશીલા વચ્ચેના સવાદમાં તા ૭-૭-૧૯૩૬ સુધીનો

(૨) નરસિંહરાવ અને કુમાર વચ્ચેના સવાદમાં તા ૧૪-૧-૧૯૩૭ સુધીનો

[નેપથ્યમાં સંગીત]

એંગલ નાખી તજર નભાણું હું—
મૃત્યુ કપડાં રમુ રે લોલ ?
માચાદેહ ધરણ એક જ .

મૃત્યુ મરી અચુ રે લોલ

[અદ્ય સમયના સંગીત ધળ]

નરસિંહ : સુશીલા ! સુશીલા ! તમને જવાબ કેમ દેતાં નથી ?

સુશીલા : શું છે ?

નરસિંહ : હું સમજીશ તમને પણ મને છોડીને જવા માગો છો !

સુશીલા : આજ તમને આમ કેમ કહેતા છો ?

નરસિંહ : તમારો જવાબ કહી આપે છે કે તમને ગંભીર માંદગી લાગવી રહી છે

જાનની અભિવ્યક્તિ ને સાધન દ્વારા પાય છે તે ભાષાને પણ પોતાનું સામ્રાજ્ય છે આપણી સુન્દરી સ્થાપનાના પ્રખર પડિત તે નરસિંહરાવ સોલા-નામ દિવેશિયા કવિ, વિવેચક ને રસવતી શેલીના હળવા તેમજ ગંભીર નિબંધોના લેખક તરીકે એમની ખ્યાતિ ઘણી જ હતી આપણી ભાષામાં કવિતાની દિશામાં અમે છ કવિતાને અત્યુત્કૃષ્ટ નહું

તો અત્યારસુધી બોલતા કેમ નહોતા ?

સુશીલા : તમને નાંદકના બહેમનો છે .
મને કેશું થયું નથી, પણ તમને કેમ છે ?
કાંઈ પામ છે ?

નરસિંહ : મને ? મને ? સુશીલા ! આ તમારા પ્રશ્નોને જવાબ હું શો આપું ? મને કાંઈક થાય છે ? મને મૃત્યુનું નથી ? મારા અમંચકુ તો ગયાં દિવ્યચકુથી તે પરમ કુષાળ પ્રભુને નિહાળવા પત્ત કયાં કરે છું, અને તમારો જવાબ મને કો મતમાં લગાવી રાખે છે

સુશીલા : હવા લેશો ? વખત જ્યારનો મ ધર્મ થયો છે

નરસિંહ : હજી હવા લેવી પારે ? હેની જર છે ખરી ?

સુશીલા : તમને આમ ના કહેતા તમને હિમત ના હારો

નરસિંહ : તમને સાચું કહો છો, સુશીલા ! ભરસમુદ્દમાં હિમત ના હારી તો હવે કિનારે આવતાં આવતાં શા માટે હારિયો ? તમને તો રમરણમાં હશે જ

'વિજય પર્વત વારે ચંદતાં પાન્ય ઉચ્ચ મૃગ તરફ દષ્ટિ કરીને પ્રશ્ન પૂછે છે 'કાંઈ આશાને સ્થાન છે ?' અને કો પ્રશ્નોને ઉત્તર

કાઈ માનવથી ન સમજાય તેવી બાબામાં મળે છે. તે આ પાંચના હૃદયમાં ઊંડે ઊંડે ઊતરી જાય છે :

‘દૂર દૂર અતિ દૂર અંખતા દિગંતમાં જો આમ !
લગ્ય શુભાખી ઉપારવરૂપે પ્રગટ્યા પ્રભુ એકામ;

હામ પછી કયમ હું હારું ?’

સુરેલા : ઓવલટીન લેશો ?

નરસિંહ : ઓવલટીન ? હા, જે આપણે તે લઈશ. પણ, સુશીલા !

સુરેલા : કેમ ?

નરસિંહ : ના, બીજું તો કશું નહિ, પણ માત્ર એ વર્ષ પહેલાં પ્રેમલ હતો. સુવાન હતો. મુન્ના-આશાથી ભરેભરે હતો. ચિત્રકલાનો રસિયો હતો. હેને અહીં શાન્તી ન્યૂનતા લાગી હશે કે એ ચાલ્યો ગયો ?

[કંઈક દૂર લાગતું ગીત ગવાય છે.]

અમીન સકિયો તું એ અતુપદિવ્ય ને બંધનો,
ધરી વિશલ હોંસ તહે : ‘અધિક સૂક્ષ્મતા સાધનો;
મજે અમર ભૂમિમાં, તહિં વસી કલા કેળવું,
વિકાસ-અકકો ધરે સુજ કલા, હું તે મેળવું.’

[ગીત બંધ થાય છે.]

સુરેલા : એ સઘળું સંભાળ્યું હવે શું ? આપણે તો દુઃખથી ટેવાયેલાં છીએ ને !

નરસિંહ : હા, આપણે તો દુઃખથી ટેવાયેલાં છીએ અને જ્ઞાની પણ છીએ, ખરું ને ? સાબરે છે ?

સુરેલા : શું ?

નરસિંહ : પ્રેમલ મૃત્યુ પામ્યો તે પહેલાં માત્ર એ વર્ષ અગાઉ આપણી લવંગિકા ગઈ. તે વખતે ગાંધીજીનો-

સુરેલા : એ કાંઈ બૂલી જવાય ? ગાંધીજીએ આપણને લખ્યું હતું કે :

‘પણ એ પુત્રીના મૃત્યુનું દુઃખ તમને ન હોય. તમારી પાસે ખરખરો પણ શો કરવો ? તમે બને દુઃખથી ટેવાયેલાં છો અને જ્ઞાની પણ છો.’

નરસિંહ : અને પછી તેના જવાબમાં મેં હેમને લખ્યું હતું :

‘આમ આવે પ્રસંગે, આપે હમારું સ્મરણ રાખ્યું એ નેચારથી હૃદય આદ્ર થયું. પ્રભુ દયાળુ આમ અણુધાય. આશ્વાસનોમાં અમૃત સીંચે છે એ ચોક્કી બન્યતા છે ?’

સુરેલા : અને ‘આતું દુઃખ તમને ન હોય’ એ પાંચ શબ્દોમાં જે અમૂલ્ય સદલાવ હેમણે પૂર્યું તે બીજો કહી શકો એ રૂપમાં આપણને મળ્યો નથી.

નરસિંહ : પણ સુશીલા ! એ શબ્દો વડે હેમણે આપણને બંનેને જે જાણી કલામાં જ્ઞાન, તપશ્ચર્ય વગેરે સંપત્તિને સંભાળે-મૂક્યાં તે ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રભુ આપણને સામર્થ્ય આપે.

સુરેલા : હારતો.

નરસિંહ : આપણે તો, સુશીલા, હજી રંક માનવની ભૂમિકામાં ભમિયે છીએ. માત્ર આવીઆવી કસોટીને પ્રસંગે ઉચ્ચતર ભૂમિકામાં ચલવાને પ્રભુ દયાળુ ગાંધીજી જેવા સજ્જનની દ્વારા પાંખો આપે છે.

સુરેલા : શાંતિદાતા શાંતિ આપે છે, અને આપણે.

નરસિંહ : તે ઉપરાંત ગાંધીજીએ આપણને કેવો ઉચ્ચ ઉપદેશ એ પત્રમાં આપ્યો છો કે ‘આ જન્મમાં જેટલા બાળક છે તે પણ ક્યાં તમારાં નથી ?’

સુરેલા : એ સાચું છે, છતાં કાંઈકાંઈ વાર હતાથ મર્ષ જવાય છે.

નરસિંહ : અને એમ પણ થઈ જાય છે કે આપણે તે એવાં મોટાં ક્રિયાં ભક્ત કે આપણી આવડી કારમી કસોટી પ્રભુ કરે છે ! શું ખરેખર ?

‘મૃત્યુ જીવનતરવને
છાપવા સુજ ઉર વિશે,

વિશ્વ દુખ તણી વ્યથા
જ્ઞાનમર્થ શું મળુને હિંસે ?
વિશ્વમાં વ્યથક મહા
દુઃખથી જો છુદ્ધને
તીમ સંવેદન થયું,
ત્યમ મુજ ઉરે શું નવ બને ?'

અને સુશીલા ।

‘નિત્ય નિત્ય યમાલયે
ભય જગતા જીવ, જો !
એથી શાસન નહિ મળે ?
શું પ્રિયજનો જોવા, પ્રભો ?’

પણ અશે ।

સુશીલા ક કાર્ષક લીધાને તમને ધણે
વખત યર્ષ ગયો હવે કશુંક લેશે ।

નરસિંહ આપણા જીવનપર્યંટલુને પણ
કયા જોઈને વખત મયો છે । લાંબો, ધણો
લાંબો કાળ વીતી ગયો હોય એમ જણાય
છે પણ આજે આપણને ભૂતકાળમાં ભળવું
શાથી ગમે છે ? મુસાફરીનો અત પાસે
આવ્યો હશે એથી એમ થતું હશે ।

સુશીલા હા, એમ પણ હોય

નરસિંહ પાછળ નજર કરું છું તો
૧૯૪૮-૪૯નાં વર્ષ સ્મરણમુકરમાં જોઈ સકું
છું એમ થાયી ? તે વેળા શો પ્રસંગ
બનેલો ? ગાયરીમાં જોશે ।

સુશીલા હેમાં ગાયરીમાં શું જોવું
હવું ! હમણે દહર વસનજી માધવજીની
આખ્યાનમાળા તૈયાર કરવાની હતી, એ જ
કની !

નરસિંહ હમને બરાબર યાદ રહ્યું છે
હું તો હવે બૂલતો જતો હોઉં એમ લાગે છે
જો આખ્યાનમાળા તૈયાર કરવામાં કેટલા
સ્નેહીઓએ મને મદદ કરેલી ! જો બધાને
એ કેટલો ત્રાસ આપેલો ! સુશીલા । મને
ધણીવાર વિચાર આવે છે કે મહારો હાલો

સ્વભાવ ! હેને લઈને મહે ધણુને અન્યાય
પણ કરી દીધો હતો, છતાં આરઆટલા
સ્નેહીઓએ મને પોતાનો સ્નેહ અર્પો !
મહારામાં પણ થોડા સદૃશ્ય હશે ત્યારે કની ?

સુશીલા હારતો વળી

નરસિંહ હું પણ કેવો આત્મમશ સામાં
સુરી પડું છું ! પ્રભો ! મને મારી તુટીઓનું
જ્ઞાન કરાવ્યા કરજો પણ સુશીલા । મને
આ શું સમજાય છે ?

સુશીલા શું સમજાય છે ?

નરસિંહ હ હ, આ તો બીમરાવનું
‘આ શાં અણુમણુ તારાજ રે’-

[ગીત કેરસમા ગવાઈ સમજાય છે]

‘આ શાં અણુમણુ તારાજ રે,
દીપે શ્યામ નિશામા,
સહુ હળીમળી નતો માથ રે,
મહાલે શ્યામ નિશામા’

[ધીમેધીમે ગીત વજાવરણમાં વિલીન થઈ
જાય છે]

નરસિંહ સુશીલા ।

સુશીલા કેમ ?

નરસિંહ આ ગીત સંલુતાં હમને
કશુંક સંભારે છે ?

સુશીલા શું ?

નરસિંહ આ ગીત તો મનુભાઈનું
અતિપ્રિય ગીત ! લીમરાવે અસલમાં તો
બધે ઠેકાણે દીપે શ્યામ નિશામા । લગેલું,
પણ મનુભાઈએ સુરવેલું કે અવે ઠેકાણે
‘દીપે’ શબ્દ આવે તેને બદલે ‘જૂલે’
‘રૂવે’ ‘લુવે’ ‘મહાલે’ વગેરે લુગાજી । ગબ્દો
આવે-વધુ ઉચિત શબ્દો આવે તો અર્થ
વિશાતર થાય અને ગીતનું લાઘવ્ય વધે ।
સુશીલા મને સંભારે છે તેવું હેવું
કાર્ષક થોડું જુલાય છે ।

નરસિંહ પણ વળી આ શું ?

‘વ્યોમમંડળેથી અમો ઊતર્યા’ રે લોલ,
વ્યોમમાં અમારું નિત્ય ધામ;
વ્યોમવાસિની રે લોલ!
આવો મધુર ગાન ગરબે ગાઈએ રે લોલ.’
[ગીત ધીમેધીમે વિરમી જાય છે.]

સુશીલા : મનુભાઈને તો તમારું
‘દિવ્ય ગાયક ગણુ’ પણ બહુ ગમતું, ખરું
કની ?

નરસિંહ : હેમને બહુ ગમતું એ વાત
સાચી, પણ સુશીલા ! તમને એક વાત જૂલી
જતાં લાગે છે.

સુશીલા : કઈ વાત ?

નરસિંહ : હેમણે એક વેળા કહેલું કે
‘દિવ્ય ગાયક ગણુ’ શ્રેષ્ઠ છે પણ ‘દિવ્ય
સુંદરીઓનો ગરબો’માં જે લાલિત્ય અને
સંસ્કૃતિ છે તે તો અદ્ભુત જ છે અને મેં
એ વાત કંપૂર્ણ પણે રાખેલી.

સુશીલા : હા, યાદ આવે છે ખરું.

નરસિંહ : મહેં હેમને ‘હૃદયવીણા’
અપૂર્ણ કરતાં કાવ્ય લખ્યું હતું તે વાંચીને
એ કેટલા ખુશ થયેલા !

‘સુશીલા : થાય જ ને ? કાવ્ય કેટલું
સરસ છે !

[જરા દૂર સંભળાતું ગીત શ્રુત થાય છે.]

‘ખન્ડુ હો ! સ્તમ્ભરણુ તમને કાંઈ થાય ?

એકલા સમીસાંજની માંહા,

‘દિવ્ય સુંદરીઓ ગરબો’ ગાઈ

દિવ્ય સ્વરચના રચી તહેં જ્યાંહિં,

કવિત-સરિતા સુજ સળવી બની

છાછળી પુજ ગાનસરિતની લાણી;

ખન્ડુ હો ! સ્તમ્ભરણુ તમને કાંઈ થાય ?

[ગીત ધીમેધીમે વિરમી જાય છે.]

નરસિંહ : અહોહો ! મનુભાઈનો કંઈ
કેટલો સુંદર ! હેમાંથી ઝરતાં ગીતો કહેવા
દિવ્ય લાગતાં ! દૂર કાળે હેમને પણ ના
છોડ્યા ! હેમને ગયાને કેટલોક સમય થયો
હશે ?

સુશીલા : પંદરેક વર્ષ થયાં—૧૯૨૧માં
મનુભાઈ ગુજ્યાં.

નરસિંહ : હા, વીણાં વધેં થયાં, પણ
કદાચ હેમના એ અતિ મધુર અને સુંદર
કંઠમાંથી ઝરતાં ગીતો સાંભળવા માટે જ
પ્રભુ દયાળુએ એમને બહેલા ના બોલાવી
લીધા હોય !

સુશીલા : પ્રભુની લીલા અગમ્ય છે.

નરસિંહ : ખરું કહ્યું, સુશીલા ! બાળ્યું,
હું છતાં કેટલીક વાર સમજાતું નથી, સહેલાઈ
નથી. શું એ કંઠમાંથી ઝરેલ ગીત ઝાંખરું,
વિરમી ગયું ? ના ના :—

‘ગીત એ નર્થો વિરમિયું,
વ્યર્થ નર્થો સ્વરચોગ એ,
અધિક ઉત્તમ ‘પામણ’
સંગીતનાયક’ તે ‘સુણે.’

સુશીલા : હવે તમને જરા આરામ કરશો ?
આજે તમને બહુ થોડો છે, શ્રમ પડશે.

નરસિંહ : હું તમને બહુ શ્રમ આપું
હું નહિ, સુશીલા ? પણ આટલા વર્ષ ના
કંઠાંબ્યાં અને ના યાત્ર્યાં તો હવે થોડા
સમય માટે તમે કંઠાળશો ? યાકશો ?

સુશીલા : તમને હેતું હેતું ના થોડો.

નરસિંહ : ખરું કહો છો, સુશીલા ! હું
હિંમત નહિ હારું.

સુશીલા : તો ખસ.

નરસિંહ : પણ આટલાટલો ગરબાટ
શાનો ?

[જરા દૂર કોલાહલ-હેમાં સંગીત અને ઝાંઝરનો
અવાજ પણ સંભળાય છે અને વિરમી જાય છે.]

સુશીલા : શાનો ગરબાટ ?

નરસિંહ : સમજ્યો. એ તો મહને
એલફિન્સ્ટન કોલેજનાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ
અને વિદ્યાર્થિનીઓ સાદ કરતાં જણાય છે.
એ પણ ૧૯૨૧ની જ સાલ હતી ને ?

સુશીલા : હારતો.

નરસિંહ ત્યાંનાં અનેક પ્રિય સિંધોનાં
અને શિષ્યાઓનાં સ્થાન હુ કરી શકુ છું,
સુશીલા એ બધાનો તમારા પ્રત્યે
પૂજ્ય સ્નેહ હતો, નરિ ?

નરસિંહ બેશક, દુર્વાસાં કહેવાતો પણ
એ દુર્વાસાને પૂજુ એ હોડો ચાલતા અને
સત્કારતા પણ વળી આ કાલાકલ ! એ
કોણેજના વિદ્યાર્થીઓનો નથી જણાવતો

સુશીલા : તમે આજ ભૂતકાળને સમારો
છો એટલું જ નરિ, પણ સાંભળો છો પણ
ખરા !

નરસિંહ : એમ લાગે છે હો ! આ
કાલાકલ તો સુરતમાં સાદિલ્ય પગિવની
ખંચમી બેઠકનો. કુ સાંભળુ છું

સુશીલા : તમે તો એ બેઠકના પ્રમુખ
'હતા કનિ ! ૧૬૧૫ની વાત

નરસિંહ હા, અને એ જ વર્ષમાં મ્હે
વિદ્વસન ભાષાવિષયક વ્યાખ્યાનો પણ
આપેલાં, ખરે ને, સુશીલા !

સુશીલા હા અને એ જ વર્ષમાં—
નરસિંહ યુ સુશીલા ! એ જ વર્ષમાં !
હાઆઅ—દાં, સુશીલા, હા, એ જ વર્ષમાં
આપણે નહિન પણ ગયા

સુશીલા : ઓહોહો ! કેટલો બધો
પીડાયેલો !

નરસિંહ એટલી પીડામાં પણ હેના
મ્હોંમાં તો એક જ વાક્ય હતું 'ભિમિંદા,
આવુ છું, તારી કને સત્વર આવુ છું' નહિન,
મ્હોં નહિન !

'માત, ભગિની, મિનને
ઉર પડ્યા આઘાત તે
તું ન શું લાગે કહી ?—

• ને શૂન્ય મૂક્યો તાત ત્હે'

અશુ કોંના કંઈ, કહે,
આ કાળુ લુહે સ્થિર મન કંઈ ?'

સુશીલા : આજ આમ કેમ નાહિમત

ધર્મ બસો છો ? તમે જ આગળ નથી
લખ્યુ કે —

• 'તોં ચ અશુ ભેળવી,
સર્વ મળી ઉર જોતતા;
મ્મરણુ તુજ અવસાનના
કંઈ મધુર મધુરા ઘોળતા'

• નરસિંહ મ્હે વાદ છે મ્હાન રહિરયી
લએલ શબ્દો મ્હેને વાદ ના હોય ? પણ
નહિનના એ શબ્દો 'ભિમિંદા, બહેન ! હું
આવુ છું !' નથી જણાતા એ શબ્દો અને
હેના માત્ર હોડેક વર્ષ પડેલાં જ ગયેલ
ભિમિંદાની જમિ મ્હારી અખમ આગળ
તગ્વરી રહી છે

સુશીલા ભણે સધળાં કુખથી મુક્ત
ધર્મને ચિંતાતિમાં પેદી હોય દેવી એ
સતી હતી ! હેના મુખ ઉપર કેવડી ગાંઠ પરમ
સાંતિ હતી !

નરસિંહ મ્હે હેને એ વખત ભેળેલી,
સુશીલા ! ભેળેલી અને અલારે પણ બેઈ
મકુ છું પણ માત્ર બે વર્ષમાં બે સતાનો—
ભિમિંદી અને નહિન !

• 'શુભાલ સન્ધ્યાવર્તીની પરીક્ષા

લેવા અધોરી ખર્નો મારી ભિક્ષા

અચ્ચ હેવે સુતમેધ કેરી

તો એ ન પ્રક્રિત ડગોં બે જણની અનેરી

માથુ શખાલે વર એક પોતે,—

• 'ન ઠાપી દેશો કસણી જ દેગેં'

પ્રહો ! તથાપિ, મુજને કંથ્યો કા

બે બાળકો હરી લઈ ઉરતન મોંઘાં ?'

સુશીલા પ્રભુ આપણા ઉપર મ્હાણો
હશે !

નરસિંહ એમ તે કેમ હોય ! સુશીલા !
જતાં-પણ, હે ન્યાયસિ ધો ! જેમ તારી દયા
ન્યાયના અશયી મળળ છે, તેમ તારો મેપ
પણ દયાના અશયી મિશ્રિત હોવાથી મ્હું
છે માટે જ હે દયાસાગર ! તારા દયામય અને

તેથી જ સુંદર સ્વરૂપનું સંભોધન કરી લહારી
કને રક્ષણ આપિયે ઢિયે.

સુશીલા : એ રક્ષણ નહિ આપે તો
ખીજો કોણ આપી સકે હોયો છે ?

નરસિંહ : એ જ પ્રજા આપણને રક્ષણ
આપશે, એ જ પ્રજા આપણને હિંમત આપશે;
પણ-આ અરસામાં જ કાંતા પણ મર્ત હતાં !
ખરું ને ?

સુશીલા : હા, બિચારા બૌબ-બૌબને
નમાયાં કરીને.

નરસિંહ : અરે બિચારો કુમાર પણ !
કેવો હતાશ અર્ધ ગયો હતો !

સુશીલા : અર્ધ બચ જ ને ? આઘાત પણ
જીવો જ હતો ને !

નરસિંહ : પણ આ શું હું સાંભળું છું ?

[૩૨ સંભળાય છે.]

‘મૂકં ક્રોતિ વાચાલં પંદુરું લજ્જયતે મિતિમ્ ।

શઙ્કયા તમહં વન્દ્યે પરમાત્મદમાધવમ્ ॥’

‘હુઃખનો અચૂક એક કીમિયો ખતાવું બાઈ !

કીમિયો ખતાવું કાંઈ;

ખન્ધુઓથી છાતું નાહિં;

શિશને હું છાતું છેક ખન્ધુઓથી રાખું કાંઈ ?
હુઃખનો !’

[ગાન વિરમે છે.]

નરસિંહ : આ તો મહારું કીર્તન-
૧૯૧૪નું કીર્તન.

[પાછું ફેરવ સંભળાય છે.]

‘નિન્દન્તુ નીતિનિપુણાઃ યદિ વા સ્તુવન્તુ ।

લક્ષ્મીઃ સમાવિષ્ણતુ મન્દ્રજીવા યથેષ્ટમ્ ॥’

‘ધીરજ ધાર્યું તું પ્રાણુ ! મધુરી ! ઓ ધીરજ ધારે,
અનિશ્ચલ પ્રેમ છે સ્થાન સતત આશીસનું ત્યારે.
ધીરજ ધાર્યો’

[ગાન વિરમે છે.]

નરસિંહ : આ મહારું ૧૯૦૪ની સાલનું
કીર્તન.

[પુનઃ સંભળાય છે.]

‘હું અસતો મા સદ્ગમય ! તમસો મા જ્યોતિર્ગમય ।

મૃત્યોર્મામૃતં ગમય ॥ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

‘તેને ઘણાં અમ અંગ,

‘અસોહાં’ તેને ઘણાં છે;

કરિયે ન તિમિરનો અંગ,

તિમિર અમં’ ઘેરી ક્યાં છે;

દિવ્ય લોકમાં ધૂમતાં કરિયે સહુ રસલોક,

ને પ્રેમે કંઈ રેડિયે મર્ત્ય લોકે અમીની સેર,

અસોહી સેર અમીની,

તેને ઘણાં અમં’

[ગાન વિરમે છે.]

નરસિંહ : આ મહારું ૧૮૯૧માં આવેલું
૧૯૬૯ કીર્તન હું સાંભળું છું. હેમાં તો મુખ્ય
ગાયક હતા મનુષાઈ, તે કિત્તે હેમણે કેવું
દિવ્ય ગાયેલું !

સુશીલા : હમારું કીર્તનની એ પરંપરા.
એમાંના એકાદ બેમાં તો ભિમિલા, નલિન
અને લવંગિકાએ પણ ભાગ લીધેલા.

નરસિંહ : પણ એ બધાં જ ગયાં.

સુશીલા : એ બધાંનાં સ્મરણો છે ને.

નરસિંહ : ખરું. સ્મરણો જ સાચાં
સંગાથી છે. એ બધાં તો તો જીવલે થાય.

‘સ્મરણુલોપક કાળખળ,

નન રુચે, સુખને કંઠી;

પ્રિયજનો નિત્યે રમે,

સુખ સ્મરણુમાં—એ શુભ નિશ્ચિતિ.

કાળ યો ! તું તુલ્ય થા,

સ્નેહીઓ મોંઘાં હરી !

મા પ્રહાર નવો તું દે,

તુજ મન્ન વિસ્મૃતિનો ધરી !’

સુશીલા : હમે હવે મહારું માનણો ?
બરા આરામ થશે. વળી કાલ્ય વાતો કરશું.

નરસિંહ : કાલ્ય ? હવે આપણે કાલ્ય
જેવું કશુંક છે ખરું ? નૌકાને લાંગરવાની
તમામ તૈયારીઓ અર્ધ ચૂકી છે. હવે કાલ્ય
ઉપર ભરસો શો રાખવો ? પણ સુશીલા ! હું

નોકરીમાંથી નિવૃત્ત હ્યારે થયો ?

મુશીલા : એટલું જ જાણી ગયાં ?
૧૯૧૨મા

નરસિંહ : હા, બરાબર, તે જ વર્ષમાં
મહેને બહુ અન્યાય કર્યો હતો, હો ! અને તે
પણ શા માટે ? હજી પણ સહનભવું નથી

મુશીલા : એ તો અન્યાય જ હતો ને
બાકી તમે તો કેવી કેવળ સત્યનિષ્ઠા અને
પ્રમાણિકતાથી નોકરી કરેલી !

નરસિંહ : જેવી પ્રભુપ્રજ્ઞા ! બિચારા
બુદ્ધિશીર્ષને પણ નોકરીમાં હેરા જ અન્યાય
થયેલો કન્ટ્રી ? હેમને મૃત્યુ પામ્યાને કાંઈ
પેટલાં વર્ષ યજ્ઞ ગયાં !

મુશીલા : હા, અને આપણને ખેંચી
હંતી તે જ પ્રમાણે, ઘર બાંધવાની લાજમાં
તકાની અસરથી 'સનરટ્ટોક' અને 'ગ્રેઈન
કન્વેશન'ના ભોગ બન્યા

નરસિંહ : હા, અને મહે મ્હારો સાચામાં
સાચો, જૂનામાં જૂનો અને અમૂલ્ય એકનો
એક મિત્ર અણધાર્યો જોયો ! તે વખતે તો
આપણે દુખથી સ્તબ્ધ થઈ ગયાં હતાં,
ખરૂ ને, મુશીલા ?

• મુશીલા : હારતો

નરસિંહ : પ્રભુ ! તારી કમ્પાને વરા
થયો છું અને ધર્મશા પછી તે સમયે તો,
મુશીલા ! મહેને જેક મતો હતો ? હેમના
મનુથી મહેને ભેઈકો તેટલું દુખ થવું નથી
કે શું ? પણ એ તો મ્હારો જીમ હતો હું
દુખથી અવાજ ધઈ ગયો હતો !

મુશીલા : તમને તો નાહકના જીમ
લેખા કરવાની આદત પડી છે વરજબાઈજી
તમને ના લાગે એમ તે બને ?

નરસિંહ : અને મુશીલા ! નારાવણ
હેમચંદ્રે પણ થયો. મ્હારામાં અવિશિષ્ટ જ્ઞાના
પ્રતિની ખામી હોવાથી અને નારામણે પોતાની
બુદ્ધ્ય દર્શાવવા ક્યારેય સરખો પણ ના કર્યો

તેમાં મહેને શો લાભ થયો ? એક સમયનો
સાચો મિત્ર-લાખા સમયનો મિત્ર-મહે
જોયો પણ મ્હારો ? હેમાં દોષ નહોતો,
આરબમાં તો નહોતો જ-એટલે જ મ્હારા
મનને સતોષ છે

મુશીલા : જીવનમાં ઘણી વાર હાલુ
બને છે જરા સરખી ગેરસમજૂતીથી માલ
મૈત્રીઓ તૂટી બચ છે

નરસિંહ : બરાબર છે પણ મુશ્કેલીમાં
હાવા અનુસંધામાંથી પણ આપણે કશુંક
શીખી સકીએ તો પણ છે પણ આજે તો
મુશીલા ! ચિત્ત એક પ્રસંગ ઉપર, એક
સમય ઉપર સ્થિર ધર્મ સકરું નથી જતા
કાળમાં, દૂર, દૂરના ભૂતકાળમાં આજીવ જીવ
બચ છે

મુશીલા : હવે ત્હારા સ્મરણમુકરમાં
શું જણાય છે ?

નરસિંહ : જણાય છે મ્હારા પિતા-જેહને
આપણે સૌ મ્હોટાભાઈ કહેતાં તે કચ્છરસતું
ચિહ્ન અને દિવ્ય શુદ્ધિના પ્રતિબિંબ જેવી
એમની સંપદ પાછલી અને સાદાં તથા જાંબી
ભાવનાં સ્વેત વસ્ત્રો પારણ કરેલ. એ
પ્રતિભાશાળી આકૃતિ ! જીવનના આરબના
સમયમાં જે મોષરિપુને વશ હતા તે ઉત્તર
કાળમાં અજોષન જિને વોલ-એ-જુલ મહાત્માના
ઉપદેશને અશ્વરથ અનુસરનાર આ સમય
અક્રિતની શાંત મુખાકૃતિ કેવી દીપી લીટ
છે ! નિરાકાર પ્રભુનાં વિશિષ્ટ પાત્રોને
ખ્યાનદર્શનમાં રહી, પ્રાચીનામાનાં પોતાનાં
મનનો ગભીર પણ સંજીતપદ સ્વરે એમને
ગાતા સાંભળું છું !

મુશીલા : વર્ષો પહેલાંની એ તો વાત

નરસિંહ : હા, પણ એ સમય કરતાં
પણ પહેલાંનું દરમિયાન એક છું મ્હારી પહેલાં
પત્નીની નાજુક દેહલતાની આજી જીવિ
મ્હારી આંખે ચડે છે અને પવકવારમાં

અદસ્ય થાય છે અને હેની જગ્યાએ—

સુશીલા : હેની જગ્યાએ કાણુ દેખાય છે ?

નરસિંહ : હમારા ઘરના ચોકમાં હશે બાળકો રમીએ છિયે. સંધ્યાકાળનો અર્ધ-ત્થકાર પ્રબળ થવા માંડ્યો છે. તે વખતે મા ત્હાં ઊભી છે. હમારી રમત નેહાળવી હોય છે. કામળ શરીરવાળી, ઊંચાઈમાં વચલા વડની, માધુર્ય, સૌંદર્ય અને સસંયમ ઉલ્લાસથી આકર્ષક મુખવાળી, ઘેરા કાચેયા રંગતું કસળી કારતું લૂગડું ધારણ કરીને ઊભેલી એ મા-એમમા'ને હું જોઈ છું. પણ...પણ સહસા મ્હારી મા મટી જઈને-જનની મટી જઈ અદ્ભુત, દિવ્ય પરિવર્તનને પ્રત્યે સહસા જમજનની પ્રગટ થઈને મને સંકેદી થી છે; અમૃતસ્વરૂપને આત્માના ઊંચાણમાં અનુભવું છું. પણ સુશીલા ! સુશીલા ! ક્યમ ઉત્તર દેતી નથી ? ક્યાં ગઈ ? નેત્રોતું તેજ તો ગૂમાવ્યું હતું જ છતાં સુશીલા ! ત્હારે લીધે હું આજેઆજે પણ પ્રકાશ જોઈ સકું છું-અરે જોઈ સકતો હતો ! પણ હવે કેમ ગાઢ અંધકાર અનુભવું છું ! સુશીલા ! સુશીલા !

[ગેબી બવાજ, પછી પગવાર શાંતિ.]

સુશીલા ! મ્હને ખૂબ ભય લાગે છે ! હું આ અંધકારભરી દુનિયામાં એકલો, અટ્ટેલા થઈ ગયો છું એમ લાગે છે ! સુશીલા, જવાબ દેને ! સુશીલા ! સુશીલા !

[અલ્પ પ્રમય સહુ દુઃખભર્યું સંગીત-ખંડ જ અલ્પ સમય.]

કુમાર : નન્તુભાઈ !

નરસિંહ : કાણુ ? સુશીલા જવાબ ક્યમ દેતી નથી ?

કુમાર : નન્તુભાઈ ! નન્તુભાઈ !

નરસિંહ : કાણુ કુમાર ? કુમાર !

કુમાર : હા, નન્તુભાઈ.

નરસિંહ : હં...અં, સહમજ્યો, કુમાર !

કુમાર : જી.

નરસિંહ : સુશીલા ગઈ ! મ્હને સાચું જણાયી દે, હું હિંમત નહિ હારું. મને સાચું કહે-સુશીલા ગઈ ?

કુમાર : હા, નન્તુભાઈ.

નરસિંહ : અરે પ્રભો ! તને કસોટી માટે બીજો કોઈ ભક્ત ના' મળ્યો ? આજ વર્ષે થયાં તું મ્હારી કેવી કારમી કસોટી કર્યે બય છે ! ત્હારે મ્હને નમાવવો છે ? હેમાં ત્હને શું મળશે ? પેતા આગળ બાળક નમી પડે હેમાં બાળકને શરમાવવાતું શાનું ? પ્રભો ! દયાસેષો !

કુમાર : નન્તુભાઈ ! ત્હને પણ ?

નરસિંહ : હા કુમાર, હું પણ આખરે તો માનવી છું ને અને અહોહો ! તું ક્યાં નથી જણતો ? અનેક વર્ષોમાં કેટલાંને મ્હને ત્યજી જતાં જોયાં ! મંમા, મ્હોટાભાઈ, ખેંહેનો, લાઈઓ, સિંધુ, વરજભાઈ-

કુમાર : નન્તુભાઈ, સ્વસ્થ થાઓ, મ્હારે ત્હમને ઉપદેશ આપનાનો હોય !

નરસિંહ : નહિ, કુમાર, નહિ, મ્હને ફૂર કાળે લીધેલા અખચોની ચાલી પૂરી કરવા દે. વરજભાઈથી અટક્યો હતો ને ? પછી ઊર્મિલા ! મ્હારી-આપણી લાડકી દુખી ઊર્મિલી ! આટલી ન્હાની વયમાં પણ હેણે કેટકેટલી મનોબળથી સહન કરી હતી ! અને પછી નહિન ! કુમાર ! કેટલા આઘાત થાય ત્હાંસુધી એક નિર્જાન માનવી જીવંત રહી સકે ?

કુમાર : નન્તુભાઈ, ત્હને તો વહીવ છે. ત્હમને હાવું ના ઘટે.

નરસિંહ : યોલવા દે, કુમાર, યોલવા દે. વધુ સમય ક્યાં યોલી સકાવતું હતું ! નહિન ! હેની છેલ્લી માંદગીમાં હેના હૃદયમાં સંતાયેલી કન્યાનાં હૃદયે દર્શન થયાં. કાયેક વિકારને છેલ્લે આઘાત પડ્યો, આ

ભગવાનશત્રુને લઈને જ, અને ખરે, મહાશ્વેતાના પ્રેમાધાતથી પુડરીકનું અવસાન થયું હોવા જ આ કાંઈક પ્રકાર હતો.

કુમાર નનુભાઈ તબને શ્રમ પડે છે થોડીવાર વિશ્રાંતિ દેશેને.

નરસિંહ લઈશ, લઈશ, કુમાર ! ઉઠેમ ના કર, થોડીવાર નહિ, અદ્ય સમયમાં ચિરકાલ વિશ્રાંતિ લઈશ હ અ નહિન વિશે હું કહેતો હતો, ખર ને ? પછી કાન્તા ! પછી મનુભાઈ ! સ્વગિફા ! દયારામભાઈ ! અને પ્રેમલ ! અને હવે છેલ્લી સુશીલા ! પણ હું આ શું કરું છું ? હું નાહિ મત થાઉં છું ! મહારામાથી શ્રદ્ધા જોઈ થતી નાથ છે ? હું તેમ નહિ થવા હઉં કુમાર !

કુમાર : હાં છું.

નરસિંહ : મહારી એકવિનતી સ્વીકારશે ?

કુમાર : વિનતી ? નનુભાઈ ! બાપ દીકરાને આજ્ઞા કરે, વિનતી નહિ.

નરસિંહ : તારી વાત ખરી છે, કુમાર ! પણ પણ આજ્ઞા કરવાને અધિકાર હલુ મને છે ?

કુમાર : એ અધિકાર હમેશા તમારો હતો અને છે, નનુભાઈ ! ને આજ્ઞા કરવી હોય તે કરો.

નરસિંહ : સુશીલાના અગ્નિસંસ્કાર હું કરશે ?

કુમાર : આજ્ઞા હોય તો જરૂર કરીશ હજી તો મારો જ છે ને !

નરસિંહ : બેટા કુમાર ! ચિંતન રહો મને બહુ શાંતિ મળી ના, દીકરા, એ કાર્ય કરી આવ.

કુમાર : હા, નનુભાઈ

[અદ્ય સમય હું ખર સંગીત પછી વિરમી નાથ છે]

નરસિંહ : કુમાર ! આજે તો સુશીલાના અનુભવો બારમો દિવસ, ખર ને ?

કુમાર : હા, નનુભાઈ

નરસિંહ : તારે તો આજે પ્રાર્થના હશે સમય થવા આગ્રે ?

કુમાર : હા નનુભાઈ

નરસિંહ : બરાબર, બરાબર

કુમાર : તમને સ્વસ્થ તો છે ને ?

નરસિંહ : હા, મહારી ચિન્તા ના કરીશ [જ્યાં ફરીથી નાચેની પ્રાર્થના સંભળાય છે]

‘હે દેવ ! હે મણી ! હે જગન્નિવતા ! તારી પ્રાર્થના કરવા અત્યારે હમે ભેગાં મળ્યા છિયે’

‘સવર્ચમાન પરિણમ્ય મામેક શરણં મમ્ન ।

મહ ત્વા સર્વગોષ્ઠ્યે નોઽપિપ્સામિ મા શુભ ॥’

“મણુ ધિસ્તે પણ આવાહન કયું છે કે ‘તમે જે ધાર્મિકો હો અને હું ખરી દુષ્ટ થેલા હો, તેઓ સર્વ મહારી પાસે આવો, અને હું તમને આત્માસન સપીશ”

‘ઐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ’

નરસિંહ : પ્રાર્થના પૂરી થઈ ! નમ્હાં-સુધી એ ચાલતી હતી ત્યાંસુધી ફરેવી પરમ શાંતિ, ફરેવી સુખદ આનંદ હું અનુભવી રહ્યો હતો ! પણ એ પૂરી થતાં હું પાછો મારા ઉપર પડેલા આધાતોની પરપરાની અસલ વેદનાથી પીડાઉં છું કુમાર ! હેવું કાંઈક ના કરે કે અત સુધી હું હિમતથી ટકી ચકુ, શ્રદ્ધાથી એ આધાતો સહન કરી હઉં ? પણ હું શું કરે, મેટા !

કુમાર : નનુભાઈ, શાંત થાઓ થોડી વાર નિદ્રા લઈ લેશો એટલે કાંઈક સ્વસ્થ થવાશે

નરસિંહ : કુમાર ! હું તો પ્રેમથી કહે છે પણ હવે નિદ્રા, સ્વાસ્થ્ય, શાંતિ બધું શોખવા માટે મારે શા માટે યત્ને કરવા જોઈએ ?

કુમાર : ના ના, નહિ, એમ નહિ, નનુભાઈ ! તમને તો જ્ઞાની છે, મહાજ્ઞાની છે નરસિંહ હું જ્ઞાની-મહાજ્ઞાની હોઈત,

કુમાર, ત્હારી નજરમાં અને સ્નેહીઓની નજરમાં કેટલો હોઈશ? પણ એ મહાજ્ઞાન પણ અત્હારે મ્હારી મદદે આવડ નથી.

કુમાર: ત્હમે આમ બોલો! ગુજરાતી સાંહિત્યના બીજમપિતામહ આમ બોલો!

નરસિંહ: હા. એટલે જ તો હું બાલુશય્યા પર સૂતાસૂતો ઉત્તરાયણની રાત બોઈ રહ્યો છું, કુમાર! ઉત્તરાયણ હવે દૂર નથી. પણ હા, કુમાર, હા, એક વસ્તુ કરશે?

કુમાર: શું, નનુભાઈ?

નરસિંહ: હવે, મુસાફરી પૂરી થવા આવી છે. થોડે જ આંતરે અદશ્ય બિલેખાં આપણું મૃત સ્નેહીઓ મ્હને સાદ આરીને બેઠાવી રહ્યાં છે. હું હેમની કને જઉં તે પહેલાં થોડા ગરબા સંભળાવીશ?

કુમાર: હા, નનુભાઈ, આપણે ત્હાના માનાર તો છે જ. બીજાં થોડાં બોલાવી લઈએ.

નરસિંહ: મહું ધ્યાળુ હરદમેશ ત્હને સાહાય્ય કરો.

[જરા દૂર નરસિંહરાવના ગરબાની લીટી બવાઈ છે.]

‘સંધ્યા રંગિત સરિતા,

ઉર સ્વચ્છંદમાં

નાચી રમતી લહરી છું’ હું,

વિલાસિની રે લોલ.

સ્વચ્છંદ વિહારતા કદી એ કેમ હું

પારશિના પાશ વિષે પડું

મુઠ્ઠે દહે ધરી રે લોલ.

[પછીથી અલ્પ સંગીત. પછીથી તે પણ વિરમી જાય છે. પછી અલ્પ સમય ગૂઢ સાંતિ. પછીથી ધીમે ધીમે પીડાતો, ધીમે યતો જતો નરસિંહરાવના અવાજ.]

નરસિંહ: કુમાર! ગીતો પણ વિરમી ગયાં! પણ હેનાથી સન્તાપ શો કરવો? આખરે તો જ્યાં જ ગીતો અને બાંધાં જ

ગીત માનારાં એ મહા ગીતવિધાયકના જ્યોતિષુજમાં ભળી, જવાને જ નિર્માયા છે ના! હે પરમ ધ્યાળુ પ્રભો! આંત સુધી ત્હારી પ્રેરણાથી હિંમત રાખી, ત્હારામાં શ્રદ્ધા રાખી સંઘ્યો છું. પણ’ હે ધ્યાસિન્ધો! હવે એ હિંમત તૂટતૂટતું અર્થ રહી છે.

જગજગનનિ! મા!

इदानीमुत्संगे जननि कृष्णालोकनिशिरे

चिरादुजिद्रे मां सदयहृदये शायय चिरम् ॥

રમ્યો પીને ત્હારું પય જનનિ, શિમે શું રમ્યો વિસાશે ના પાર્યો, નયન પણ નિદ્રા નવ’મળી; મહું સૂવા ત્હારે મૃદુપવનશીળે ઉર હવે-ઉજાં મે મ’મે સદયહૃદયે ‘હું’ શરણુ છે.

કુમાર: નનુભાઈ! નનુભાઈ! અરે પ્રભુ! એ પણ ગયા!

શાંતિ! શાંતિ! શાંતિ!

[ધીમેથી ગીત સંભળાય છે.]

મંગલ મંદિર બોલો,

ધ્યામય! મંગલ મંદિર બોલો!

જીવનવન અતિ વેગે વદાવું,

દાર બોલો શિશુ લોખંડ

તિમિર મથું ને જ્યોતિ અકાશ્યો,

શિશુને ઉરમાં કસો, હ્યો;

ધ્યામય! મંગલ મંદિર બોલો!

નામ સધુરતમ રતથો નિરન્તર,

શિશુ સહ પ્રેમે બોલો;

દિવ્ય તૃપ્તિનુર આગ્યો બાલક,

પ્રેમ—અમીરસ હોળો,

ધ્યામય! મંગલ મંદિર બોલો!

• કુમાર, ભર્મિલા, નલિન, સિંધુ, લવંગિકા તે નરસિંહરાવનાં સંતાનો. કાંતા તે કુમારની પત્ની. લીમરાવ અને મનુભાઈ એમના ભાઈઓ. પ્રેમલ તે એમનો દૌહિત્ર-ભર્મિલાનો પુત્ર. ગીત બધાં એક સિવાય એમનાં જ છે. એક લીમરાવનું છે. કાયા અને ભોળી પણ એમની જ રાખવાની કાળજ રાખવામાં આવી છે. હૃદયારો પણ ધણુખરા એમના જ છે. લેખક

કુમારગ્રામ

શ્રી દિલીપ કોઠારી

બનેલા આ અનાથ બાળકોનું શું? ઈંદ્રીમા એક સેનાવજી સંભળને આ પ્રશ્ન ઊઠે છે ને એમાંથી રચાય છે 'કુમારગ્રામ' ન્યા બેઠ, દેવળ, દુકાનો, ખેતરો, રેરોડારાઓ, શાળાઓ ને ડ્યોગરણાઓ, ત્યાં આપનાં કામ, આમડાં કામ દુગ્ધાલય માટીના વાસણો બનાવવાનું કામ વીસ વર્ષની અંદરના કુમારો ન કરે છે વહી અથવા ને વહૂરી અથવા યુનેગારીમાંથી દૂધલો નીચે દળાઈ ગયે છે. જ્ઞાનવતા મહોરાવવાનો આ એક વિરલ પ્રયોગ છે પુરોષ ઉપરાંત આપણા પૂર્વજો ન વાત કરીએ તો વિમાનિત હિંદમા, યુદ્ધથી યોગના બનેલ યોગના, બહારેશમા ને હિંદનેશિયામા ને સર્વ અથે આના કુમારમાઓ જરૂરી છે, જેમ આ વાચના ખાતરી થશે

શાળ ઉઘોગો અને વિગટ નગરોની રચના કરતાં યે માનવીના છિલભિલ મથેલા, અસ્તવ્યસ્ત અને બેતાલ બનેલા વ્યક્તિત્વની પુનઃચના કરવાનું કામ મહત્ત્વ મળતુ છે અનેક કારણોને લીધે આજે દેશેદેશ અને ખડેખડમાં માનવીનું વ્યક્તિત્વ ખડિત થયું છે એને અખડ બનાવવાના, બાંહેલાં એ સુવર્ણયાત્રેને સાંધવાના સાચા અને સ્થિર પ્રયત્નો મોટા પ્રમાણમાં બધાં સુધી નહિ માય ત્યાંસુધી આજના વાતાવરણમાં ને કંટુતાભરી વ્યક્તિત્વ દેખાત છે તે દૂર થવાનો સંભવ નથી

બાંગેલાં સુવર્ણયાત્રેને સાંધવાનો એવો એક પ્રયત્ન આજે ઈંદ્રીમા થઈ રહ્યો છે મુસલ્લીઓની પરિવહો, ગજપુરોની વાટાઘાટો અને ધારામલાઓની ચર્ચાઓની નેમ એ પ્રયત્નનાં વર્ણનોએ અખલાસોના આગળ પડતાં જ્ઞાન સર ક્યાં નથી, છતાં માનવીનાં સુખ, શક્તિ અને કલ્યાણની દૃષ્ટિએ એ પ્રયત્ન, ગજપુરોની પરિવહો, વાટાઘાટો અને ચર્ચાઓ કરતાં અનેકમણે મૂલ્યવાન છે એમાં શંકા નથી

વિશ્વયુદ્ધ માત્ર ભૌતિક સાધનોનો ન તારા નથી કરતુ, માનવીની જ્ઞાનવતા યે ત્યાં મરી પરવારે છે મહેરો, કારખાનાઓ ને ડ્યોગરો સાથે દુનિયાના લાખો કુટુંબો છિલભિલ પાય છે ને નિરાધાર બાળકો માર્ગ પર રક્ષણ માટે છે લરકરી સિપાહીઓ પાસે જાય, ચોરી ને ખુશામદ દારા પેટગુનદો કરવામા અનેકાનેક દૂધલોના ભોગ

બીજા વિશ્વયુદ્ધે પુરોપના દેશેદેશમાં એક બધ કર કાયડો જન્માભ્યા લાઈને કારણે અનેક મહેરો અને કારખાનાઓ સાથે લાખો કુટુંબો પછા છિલભિલ થઈ ગયાં અને એ કુટુંબોનાં બાળકો રસ્તે રખડવા લાગ્યાં અનાથ અને અકિંચન બનેલાં એ બાળકોએ પેટ ભરવા માટે ગમે તેવા પ્રધા કરવા માંદગા લરકરી સિપાઈઓના સપ્તેમાં આવી એમની પાસેથી જલદી પૈસા કમાવા મારે જાય, ચોરી, ખુશામદ અને બીજા અનેક કુચ્છો એ બાળકોએ અપનાવ્યા, અને અનિયતિત યુનેગારીની આજ્ઞા અને શોષ કેળવ્યાં

આ રીતે દેશભરમાં રખડતાં અને જમડતાં નધણિયાતાં બાળકોની દુર્દશાએ ગ્રેમ એન્ડોન્ટીઓ રીવોલ્ટ નામના એક મિશનવાસી પાદરીના ચિત્તમાં ઊઠી અચુક પા જન્માવી અને એણે એમને યુનેગારીના અવળા પથેથી વાળી લઈ ઉપયોગી, સ્વચ્છ અને સક્રિય નાગરિક બનાવવાનું કટિન કામ આરંભ્યું બીજા વિશ્વયુદ્ધને અતે ગ્રેમ રીવોલ્ટ અને સેના

મિત્ર કુરોલ એવિંગ-બંને ઇટલીના પાટનગર રોમમાં હતા. સાથીરાજ્યોનાં લશ્કરો પાછળ રખડતા દસ છોકરાઓને લઈને આ બંને જાણે રોમ શહેરમાં, એમને વ્યવસ્થિત જીવનના ચીલા ઉપર લાવવા માટેની સંસ્થા એક નાના મકાનમાં શરૂ કરી.

પણ એક વખત નિર્બંધપણે ફરવા-હરવાની અને પેટગુબરો કરવા માટે ભતબતની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ અને શક્તિઓ અજમાવવાની આદત જેમને પડી થઈ હતી, તે સ્વચ્છંદવિહારી. છોકરાઓને રોમની સરકારી શાળાઓનાં, નિયમનો અને બંધનો પિંજરની જેમ અસહ્ય લાગ્યાં અને છોકરાઓ લાગી જવા માંડ્યા. એ ઉપરથી મુક્તજીવનની એમની ભૂખને સંતોષે છતાં સ્વચ્છંદને બદલે આંતરિક નિયમનને આપેળાપ પોષે અને વધારે એવી વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્થા સર્જવાનો વિચાર ડોમ, રીવોલ્ટાને આવ્યો.

પરિણામે, અગ્નિ રોમથી થોડે દૂર આવેલા સીવીટા દેસીઆ નામના ગામની પાસે માત્ર છોકરાઓનું બનેલું એક 'કુમારગ્રામ' સર્જાયું છે. આ ગામનું નામ છે સાન્ટા મારીનેલા; પણ તે જાળખાવ છે 'લોડઝ રીપબ્લિક' એટલે 'કુમારોના પ્રજાસત્તાક'ને નામે. એ ગામનું આખું જ સંચાલન માત્ર છોકરાઓ જ શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ લોકશાસનની પદ્ધતિથી કરે છે. એનો નગરપતિ પણ છોકરો છે. ન્યાયાધીશ પણ છોકરો છે. બેંક, દેવળ, રેસોરાં, કુકાન, ભેતરો, વાડીઓ, નિશાળ, દુગ્ધાલય, ઉદ્યોગશાળાઓ, બંદર, નૌકાયાન વગેરે બધું જ છોકરાઓ પોતાની મેળે ચલાવે છે અને સરસ રીતે ચલાવે છે. એક વખતના સ્વચ્છંદી યુનેગારો આજે જવાબદાર, લક્રિય, શ્રમશીલ અને પ્રગતિવંત નાગરિક બન્યા છે.

જગ્યાની પસંદગી કરવામાં આ સંસ્થાના

સર્જક ડોમ રીવોલ્ટાએ એક ખાસ દૃષ્ટિ રાખી છે. જેતીવાડી અને દુગ્ધાલયનું એક નાનું ગામ ઊંચું થઈ શકે, સુતારકામ, ચમકામ, માટીના વાસણો બનાવવાનું કામ અને એ પ્રકારના ઉદ્યોગોવાળું એક ખીજું ઉદ્યોગ-ગ્રામ ઊંચું થઈ શકે અને હોડીઓ બનાવવાનું, જળ ગૂંચવાનું અને માછલાં પકડવાનું ત્રીજું મૈંછીમાર-ગ્રામ ઊંચું થઈ શકે એવું સ્થળ એને જોઈતું હતું. એટલે જ ફળદ્રુપ જમીન અને દરિયાકિનારાના સાવિધ્ય-વાળું સાન્ટા મારીનેલા નામનું સ્થાન એણે પસંદ કર્યું છે. એની કદાપતિ પ્રમાણે જેતીવાડી અને દુગ્ધાલય તેમ જ ઉદ્યોગનાં ગારો-તો ઊભાં થઈ ગયાં છે અને માછીમાર-ગ્રામ માટે છોકરાઓએ બંદર અને ધક્કો પણ માંધી લીધાં છે.

કચીર બની ગયેલા માનવચત્રને સુવર્ણમાં પલટાવતા આ કુમારગ્રામમાં આજે ચારસો જેટલા છોકરાઓ વસે છે. આ ગામની નામના જેમજેમ ફેલાતી જાય છે તેમતેમ વધુ ને વધુ છોકરાઓ ત્યાં આવતા જાય છે. એક બાલુથી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય ને ખીજ બાલુથી સંપૂર્ણ જવાબદારી અને સ્વશાસનનો મેળ અહીં સંભાળે છે. દરેક છોકરાને, એને મનપસંદ કામ કરવાની અને શીખવાની પૂરી છૂટ તથા સમગ્ર અહીં મળે છે. જે કંઈ સામાજિક નિયમો છે તે છોકરાઓએ જ કરેલા છે. એ નિયમોના લંગની સજા પણ છોકરાઓ જ કરે છે.

સાન્ટા મારીનેલા ખાતે જ્યારે આ વિશિષ્ટ વિદ્યાલયની શરૂઆત કરવામાં આવી, ત્યારે ત્યાં માત્ર એક ખંડેર જેવો બંગલો હતો અને બોમ્બમારાથી તૂટી પડેલાં થોડાં મકાનો હતાં. એ ખંડેરામાંથી વિદ્યાર્થી-ઓની શાળા, નિવાસસ્થાનો, ઉદ્યોગશાળાઓ અને સલાખંડો ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે.

પુદ્ગલો ઉપરાંત અમેરિકા તેમજ બીજા દેશના લોકોએ આ અભિનવ પ્રયોગ માટે સ્વેચ્છાએ આવેલી સંઘાયથી આ સંગઠન વિકસી છે. અવજત, માત્ર નાણાં હોત તો કર્મ ન થાત સાતે વહી ગયેલા, વલુસી ગયેલા અને યુનેગાર થઈ ગયેલા બાળકમાં પણ જે સહતત્ત્વ પડેલું છે તેમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી, સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય, જવાબદારી અને મનપસંદ પ્રવૃત્તિ દ્વારા એને જાણ લાવવાની, મનવતાના પડ નીચે દટાયેલી માનવજાતને મહોરાવવાની ઝેમ રીવોલ્યુશન અને સીન્યોર એલિઝબી વિરલ કલા અને પુરુષાર્થ ન હોત તો માત્ર પૈસાથી જ આ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં ન આવી શકી હોત.

જાણાં છોકરાઓ સાથે મળીને, નગરપતિ અને એના સલાહકારોની દેરવહી નીચે કુમાર શામનું તત્ત્વ ચલાવે છે નગરપતિ અને એના સલાહકારોની ચૂટણી યુક્ત 'લેબર' પદ્ધતિએ કરવામાં આવે છે દરરોજ સાંજે નગરપતિના પ્રમુખપણા નીચે 'ટાઉન હોલ'માં સર્વ કુમાર નાગરિકોની સભા ભરાય છે અને એ સભામાં ગામનાં કામકાજ અને હોદ્દાની વહેંચણી તથા કાયદાકાનૂન અને કાયદાઓની ચર્ચા થાય છે દરેક બાળનાગરિકને ઠીક લાગે તે સૂચનો અને ટીકાઓ કરવાનો પૂરેપૂરો અધિકાર હોય છે આ રીતે બાળકો જ ન્યાં તંત્રનું સચાલન કરે છે તેવાં કેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ અમેરિકામાં છે ખરાં. પરંતુ આવાં ઉતાર બની ગયેલાં બાળકોને આટલી બધી સ્વતંત્રતા આપીને તેમનામાં સિસ્ત અને સુનિયમન સ્થાપવાનો આ પ્રયોગ અનન્ય છે અહીં રહેતા ગોટા ભાગના છોકરાઓ બાળઅભિવૃદ્ધિમાં સજ પામી ચૂકેલા યુનેગારો છે એમનામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકીને એમની અદર પડેલી જવાબદારી અને સ્વમાનની વૃત્તિ અગ્રત કરવાનો ઝેમ

રીવોલ્યુશન પ્રયત્ન છે બાળકોને લૂ, ચોરી વગેરે અપરાધો કરતાં અટકાવનાર એક તત્ત્વ એ મામના છોકરાઓનો શિક્ષક છે અને એવી અસર ઘણી કથાલુકારી દોય છે અભિવૃદ્ધિનું સચાલન પણ વિદ્યાર્થીઓએ ચૂટેલા ન્યાયાધીશો જ, વિદ્યાર્થીઓએ ધરેલા કાયદા મુજબ કરે છે

દરેક છોકરાએ પોતાના ભરણપોષણ માટે પોતા જ કમાઈ લેતું, એ આ મામનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે આ મામનું ખાસ ચલણી નાણું 'યુલ્' નામે ઓળખાય છે અને તે મામમાં જ તૈયાર થાય છે દરેક છોકરાને ભેતરમાં, વાડીમાં કે ઓલોગિફ કારખાનામાં કામ કરવા બદલ દરરોજના અમુક 'યુલ્' મળે છે પોતા કમાયેલા એ 'યુલ્'માંથી તે રેસ્ટોરાંમાંના પોતાના ભોજનનો અને નિવાસસ્થાનમાંના પોતાના વસવાટનો ખર્ચ આપે છે, વધેલા 'યુલ્' એ મામની બેકમાં વઢાવી શકે છે, બદલામાં ઇન્ડિયન લીન્ક (ઈન્ડિયન ચલણ, આપણા રૂપિયા જેવું) લઈ શકે છે અને પડોના મામમાં જઈને વાપરી શકે છે ગામની દુકાનમાં વિદ્યાર્થીઓએ જ તૈયાર કરેલ શીમાઈ, ચોકલેટ, આમૂષણ તથા ચીનાઈ માલીની વસ્તુઓ વગેરે વેચતાં મળી શકે છે છોકરાઓ જ બેકનું સચાલન કરે છે, ખાતાં ઓલવાનું, સોન આપવાનું, ચલણ બદલી આપવાનું, એમ બધું જ સગાડી કામ કરવામાં છોકરાઓ ભારે પાવરવા મર્મગયા છે

પોતાને કયું કામ સોંપી ગમે છે તે નક્કી કરવા માટે દરેક છોકરો ભેતરમાં, દુકાનબંધમાં કે પોતાને મનગમતા લોકોના કારખાનામાં યોગ્ય મદિના કામ કરી જુએ છે અને પછી પસંદગી કરે છે સગાંના વજતમાં કામ કરવાનું હોય છે એ ઉપરાંત ફૂટબોલની, તરવાની, હોટી ચલાવવાની અને બીજી રમતો માટે પૂતી સગવડો છે

ઝોગણીસ કે વીસ વર્ષે છોકરો સંસ્થા છોડીને બધા તારે તે પોતાની આજીવિકા સુખથી મેળવી લે એ બતતું એને ઉદ્યોગ-શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ચીનાઈ માટીના કારખાનામાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની ભટ્ટીઓ અને સાધનો છે અને એક ઉત્તાદ કારીગર ત્યાં શીખવે છે. જોડા બનાવવાના અને બીજા ઉદ્યોગમાં પણ એ જ ઉચ્ચ ધંધાદારી ધોરણ રાખવામાં આવે છે. નિવાસસ્થાન અને લોજનાલયની સાફસફી અને સંચાલનનું કામ વિદ્યાર્થીઓ જ કરે છે. નોકરો ત્યાં હોતા નથી.

આકાશ અને ધરતી વચ્ચે, મોટા જહોરોની ખમાશ અને દૂધણીથી દૂર, સ્વચ્છ હવા, ખુલ્લી મેદાન અને દરિયાના સંપર્ક વચ્ચે રહીને પ્રેમાળ અને સમજદાર પાલક સમા ડોમ રીવાસ્ટાની શીતળ છાયામાં કામ કરતાં-કરતાં અને જવાબદારી ઉઠાવતાં-ઉઠાવતાં, આ છોકરાંઓનાં ખંડિત વ્યક્તિત્વ ચમત્કારિક રીતે અખંડ થાય છે; એમને લાગુ પડેલા ગુનેગારીને જીવલેણ ચસકા છૂટી બધા છે અને તેઓ તંદુરસ્ત બને છે.

ડોમ રીવાસ્ટાએ પોતાના પ્રયોગ માટે ઇટલીની સરકારની જરા પણ મદદ માગી નથી. જેમણે એના આ પ્રયોગમાં રસ લઈ

આપમેળે મદદ આપી તેમની જ મદદ એણે સ્વીકારી છે. ઇટલીના પૂર્વ હિનારા ઉપર તેમ જ પ્રતિપ્રાંતમાં આ પ્રકારનાં કુમારનગરો સ્થાપવાની અને એમ કૂરીને ગૃહજીવનમાંથી ઉન્મૂલિત થયેલાં બાળકોના વિકટ પ્રશ્નને ઉકેલવાની એની હોશ છે. અલબત્ત, એ કામ સફળ રીતે પાર પાડવા માટે જાંડી અનુકંપા, ધીરજ તથા માનવમન અને જીવનના પ્રવાહોની સૂક્ષ્મ સમજણવાળા એના જેવા જ નિઃશયુક્ત સહકાર્યકર્તાઓ એને મળવા જોઈએ.

રખડતાં, લીખ માગતાં અને ગુનાંને પંથે પળતાં બાળકોનો પ્રશ્ન યુરોપના દેશો ઉપરાંત વેમાર્જિત હિંદ, યુદ્ધે લાંગેલ ચીન, બ્રહ્મદેશ, ઇરાને, સોયા વગેરે અનેક દેશોમાં સળગતો પડ્યો છે. સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા અને જવાબદારી તથા રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા એમને મારે શું કરી શકાય અને શુદ્ધ લોકશાસનને જીવંત હોડ કેમ રોપી શકાય તે આ ઇટાલિયન માનવશિલ્પીએ બતાવ્યું છે. ધનની, છીતેની પાગલ ભૂખ સંતોષવા એમાંથી બનીને દોડતી દુનિયાને એવા માનવશિલ્પીઓ જ સાચાં મૂલ્યો આપે છે. ખરેખરોથી માણુ પ્રગટાવનાર એવા ઘડવૈયાઓ દુનિયાને જોટલા વધુ સાંપડે તેટલું સારું.

✽

એક બ્રાહ્મણ રોજ નદીકાંઠે બધ, તે ગાયત્રીની સાખા બધે. તે સમયે સામે કાંઠે રોજ એક ભેંસ આવીને વાગેળે. બ્રાહ્મણને રોજ વિચાર આવે: 'આ ભેંસના શિંગડામાં માથું નાખું' હોય તો ખરાબર આવી રહે.' ખાર મહિના સુધી રોજ આ પ્રમાણે બન્યું.

એક દિવસ સાચે જ એ તો ગયો સાચા કાંઠે. જોડેલી ભેંસના શિંગડામાં માથું ભેરવ્યું, પણ પરિણામ સારું ન આવ્યું. એ લોહીહાલુ વર્ષ ગયો.

લોકો એને કપડો દેવા લાગ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણ બોલ્યો :

'તમે લોકો મને ભેવફંદ ધારો છો, પણ પૂરા ખારમહિના સુધી વિચાર કરીને જ અંત કાર્ય મેં કર્યું છું.'

ગાધીજી સાથે વાર્તાલાપ

૬૨

નોંધનાર શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા શુક્લ

ધર્મ અને વસ્તુજ્ઞાનનો વિચાર કરતી વખતે માનવીએ ઈશ્વર છે કે નહિ, નો હોય તો તેનો વિચાર સર્જન પાછળ શો હેતુ છે આત્મા અને પરમાત્માને શો સંબંધ છે, વિશ્વને ને ઈશ્વરને કેવા સંબંધ છે વગેરે ઈશ્વરને ક્ષતતા અનેક પ્રશ્નોની વિચારણા કરી છે સતપુરુષોએ, કૃષ્ણ મહિના જીવોએ અને મહાત્માઓએ ઈશ્વર વિશે ખૂબખૂબ

ઊંડાણથી મનન-મથન કર્યું હોય છે બાપુએ પણ. વર્ષોના સતત પરિશીલનથી પોતાના અમુક શોકસ વિચારો બાધ્યા હતા ૧૯૩૩ના નવેમ્બરની બીજી તારીખે વર્ધા મુકામે ડૉ કાન્નર સાથે ઈશ્વર વિશે થયેલા વાર્તાલાપની લેખકની આ નોંધ છે ‘ગાધીજીના વાર્તાલાપ’ નામક થોડા જ સમયમાં પ્રગટ થનાર શ્રી શુક્લના પુસ્તકમાં એક પ્રકરણ અહીં આપ્યું છે અમેજી ભાષામાંથી હવ્ય મેટ્રિના મેથોડના ઉત્તમ ભાષાતરો આપી શ્રી શુક્લે ગુજરાતી સાહિત્યની મોટી સેવા કરી છે. ડૉ રાધાકૃષ્ણનના ધણા ખરા મેથોડના લેખકના ભાષાતરો હવ્ય કક્ષાના-બધે ડૉ રાધાકૃષ્ણને મૂળ ગુજરાતી ભાષામાં જ લખવા હોય-તેવા બન્યા છે

કાન્નર ઈશ્વરનો હાથ ઠેવળ પુરુષની પાછળ છે, કે પાપની પાછળ પણ છે?

ગાધીજી તે પુરુષની પાછળ છે, પણ ઈશ્વરના હાથમાં એ ઠેવળ પુરુષ નથી, તેનો હાથ પાપની પાછળ પણ છે, પણ ત્યાં એ પાપ નથી રહેતું, ઈશ્વર સત-અસત તથા પાપ-પુરુષ બનેથી પર છે

સૌ. આપણા પ્રત્યેક કાર્યની પાછળ ઈશ્વરની ઇચ્છા રહેલી હોય છે, ખરું કે નહિ?

જૌ. પ્રત્યેક કાર્યની પાછળ ઈશ્વરની ઇચ્છા રહેલી છે એમ મૂળીએ તો બે માણસ એમ કહી શકે કે ઈશ્વર અમુક વસ્તુઓની રબ્બ આપે છે, તે કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, કે તેની મનાઈ કરે છે આ બધાનો અર્થ તેની ઇચ્છા કરવામાં આવે છે

સૌ. આપે કહ્યું કે ‘મારા ૨૧ દિવસના લિપવાસની પાછળ ઈશ્વરની પ્રેરણા હતી’ આપે ઈશ્વર બેઠે ‘બાથ લીડવા’ તથા તેની પાસેથી ‘ઝૂટવવા’ વિષે પણ કંઈક કહ્યું છે આપનો આશય ઓક્સ જી કહેવાનો છે?

જૌ. આ તો અપૂર્ણ માણસની તોતડી બોલી છે માણસ ઈશ્વર બેઠે બાથ લીડે એ

ધાવણ બાળક મા બેઠે બાથ બીડે-એના બેબુ છે બાળક મા બેઠે બાથ તો બીડે છે, અને મા બાળકને ધવાવે ત્યારે બાળક કહે છે ‘મે એની પાસેથી આ ઝૂટવીને લીધું’ તે જ પ્રમાણે, ઈશ્વર-બ્યારે કંઈક વસ્તુ જતી કરે છે ત્યારે હરખભેર જતી કરે છે, બે ઈશ્વરને ‘હરખ’ અને ‘શોક’ હોય તો ઈશ્વરને ચરણે સર્વેશ્વ અર્પણ ફેરનાર માણસ ઈશ્વરને કહે છે ‘તું મને અમુક વસ્તુ નહિ આપે તો હું મરી જઈશ’ તે ઈશ્વરની સામે યર્ષ તેને પડકાર આપે છે કરોડો લખવામાં ઈશ્વર એવા માણસોને મોતની અણી સુધી પહોંચવા દે છે ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે એણે માણસની પૂરેપૂરી કસોટી કરી, પણ એ તો આપણી પોતાની લાગણી છે માણસ બે ઝાઈ રીતે ઈશ્વરની બોલી બણી શકે, તો તે કેવા શબ્દો વાપરે એ હું બહુતો નથી આપણે મૂર્ખ છતાં માનીએ છીએ કે આપણે ‘એની બેઠે બાથ લીડવામાં આપણી બધી શક્તિ વાપરી નાખી ઈશ્વરની નજરે તો ‘બાથ બીડવી’ કે ‘ઝૂટવવું’ એમાંની એક વાત

નથી. ઈશ્વર એ ન્યાયી હોય તો તેના લાક્ષ્ણિકોને વેદના ન ઉપજાવે.

સૌ : ઈશ્વર ન્યાયી છે કે નહીં ?

જૉ : ઈશ્વર ન્યાયી છે અથવા એમ કહે છે તે ન્યાયી નથી પણ દયાળુ છે. તે ન્યાયી છે, કેમકે તે દયાળુ છે; પણ આ તો આપણી પોતાની નબળી લાગણીના પડથા છે. માણસ ટેટલીક વાર ઈશ્વરનું લેણું ચૂકવવાની વાત કરે છે; પણ મુલામ માલિકને શું આપી શકે? ઈશ્વર જોડેના સંબંધમાં માણસ હમેશાં દેણુદાર હોય છે, લેણુદાર કદી હોતો નથી.

સૌ : શ્રદ્ધા જરૂરની છે કે પુરુષાર્થ ?

જૉ : ખરું જોતાં શ્રદ્ધા અને પુરુષાર્થ બંને જરૂરનાં છે.

સૌ : માણસને સ્વતંત્ર નિશ્ચય કરવાની છૂટ છે ખરી ?

જૉ : માણસને સ્વતંત્ર નિશ્ચય કરવાની છૂટ છે ખરી, પણ જહાજમાં એડેશા ઉતારીને હોય એટલી જ-એને માટે એટલી છૂટ પૂરતી છે. એનો ઉપયોગ એ આપણે ન કરીએ,

તો જીવતે મૂળા જેવા થઈ પડીએ.

સૌ : ઈશ્વરનો કોઈ હેતુ છે, તેની સિદ્ધિ તે જગત દ્વારા કરી રહ્યો છે, ખરું કે નહિ ?

જૉ : હું એ કથનમાં મર્યાદારૂપે એટલું ઉમેરું કે આ માણસની બાધા છે. ઈશ્વરનો હેતુ હું જાણતો નથી, કેમકે હું ઈશ્વર નથી. હું તો માણસ છું તેથી 'હું' ઈશ્વર અને તેના હેતુનું આકલન બાધા દ્વારા નહીં પણ જીવન (આચરણ) દ્વારા કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. નેશ્વરના જે કરોડો જીવો છે તેમની બેડે એક સામટા એક એકમરૂપે કામ ચલાવું મારું જળું નથી. હું એ પ્રત્યેકના અંતરમાં બિતરી ન શકું; કેમકે એમની સંખ્યા અગણિત છે, અપાર છે. પણ ઈશ્વર તો સર્વશક્તિમાન છે. તેની પાસે જેમ નિશ્ચયાર્થી એકમ માટે ખાસ હેતુ કે પ્રયોજન છે, તેમ જીવનના પ્રત્યેક અણુને સારુ પણ તેની પાસે ખાસ હેતુ કે પ્રયોજન છે, માણસને સારુ તેમ જ કીડીને સારુ પણ.

સૌ : એ સારો હેતુ છે ?

જૉ : એ સારો હેતુ છે, પણ આપણો મર્યાદિત માનવી બાધામાં 'સારો,'

★

એક હતા સરકારી નોકર. રત્ન ઉપર ઘેર મથા ત્યારે પોતાના હોય નીચેના એક મુસલમાન ચપરાસીને સાથે લઈ ગયા. ઘેર પહોંચ્યા તે દિવસે કોઈની સમજણી હતો તે લાડું કરવામાં આવ્યા હતા. મુસલમાને પણ તે ગાધા. ખીલે દિવસે શ્રાદ્ધ હવું એટલે દૂધપાક બનાવ્યો હતો. એ પણ એણે આજેવ્યો. એણે ખીલ એક ચાકરને પૂછતાં જણાવું કે એ તો સમજણી તથા શ્રાદ્ધને લીધે આવું લોકજન કરવામાં આવ્યું હવું.

તે જ દિવસે સાંજે નમાઝ પઢતાં ચપરાસીએ જુદા પાસે કૂચા માગી :

‘યા પરવરદિગાર ! ઈનકે ઘરકુ કાયમ રહે વો શ્રાદ્ધ સમજણીયાં, મીયાં મીહું ખાવ ખીરપૂરીયાં’!

•

કલસ અને શાહીને જીવનન દોસ્તી જમી. બંનેએ મળી અક્ષર પાચ્યા. પછી તો શાહી પૂંડી રહી ને કલસ આગળ ચાલી. આમ બંનેને એકબીબનો વિયોગ થયો. એટલે કલસનો વિયોગ થતાં શાહીએ ખિલકલ સુધાઈ જઈને બેઠો. અક્ષર એ લીધો રહે તો માણસ તેના ઉપર ધૂળ નાખે છે !

x

દીકરો ખોયો!

‘શ્રીમતી લાલુખહેન મહેતા

કુટુંબજનનો આ ક્ષણ પ્રસન્ન છે રંગે
ધેણ લાગે, પણ વાર્તાવિક છે સામું-વધુના સખરો
અંગે અહીં એક નવું દૃષ્ટિનિદુ રત્ન પણ છે મા
દીકરાને બળવવા મથે છે ને તે માટે માનવતાને
પણ કોમ આપે છે માનવતા મરી પરવાર્થ પછી
કર્મ જીવન રહે ખરું !

‘તારાથી’ તો તોજા ભાઈસા’બ, ભાઈ
આખો નથી કે તારા ફકમ છૂટ્યા

‘‘ નથી ‘સવિતા પાણી ભર,’

‘સવિતા પાટલો નાખ,’ ‘સવિતા માળી
પીરસ,’ બહુ મોટા મહારાજ પધાર્યાં! એક

કામ હામમાં, હીધુ પૂરે કગવા નદિ રે’
બળગતાબગડતા સવિતાએ હામમાંનું ભરત

કામ ખાટલા પર ફેંકી હીધુ ને તોજરો
અગાવીને ભાઈ. માટે માળીપાટલો તૈયાર

‘ક્યાં ને પોતે એક જાણુ જિંદી રહી

ગગાજહેન હસતાહસતા ચૂનીની સામે
બોડા ને પૂછવા લાગ્યા ‘કેમ દાજ તો

જરાબર થઈ છે ને? શાકમાં આજ જરા મરચુ
ઓધુ હાગશે આ કાલથી મારા મોંમાં

જાંદુ પણ છે તે ડાગતરે ના પડી છે
એટલે ઓધુ નાખ્યું છે, ને આજ હી પછુ

ઓધુ હતું એટલે રામણ નથી કરાણ એકલી
અટલી જ છે, હાલશે ને!’

સવિતાથી આ સહન ન થયું એટલે
વળી છલકી પડી ‘ભઈ ને તો કાંઈ નથી

લાગતું, તારે છે બધું ભઈ આમ ને ભઈ
તેમ, ભઈ ભઈ ને ભઈ ભઈની સાજળ ગાંડી

નોં થઈ ભતી કાંકે હું ભઈ ભઈ ઠરજ પણ
બેજે ને મહિનામાં જોલી આવે પછી ભઈ

કેવોક તારો રીથે છે? પછી તો કોણ મા
ને કોણુ બેન!’

‘મારું ચૂની કાંઈ એવો વધુથેલો નથી
હું તો જિંદગી સુધી માનો ઉપકાર નો બૂલે

એક શુ એકવીસ વહુઓ આવે તો ય મારો
‘

ચૂની કાંઈ કંઈ નો થવાનો છે? કાં ચૂની, કેમ
જોલતો નથી?’

‘એ તો સવલીને ટેવ પડી. મારા
ઓખા કાલ્યા વિના એને ચેન નથી પડતું,’

હીને ચૂનીએ સવિતા સામે આંખ કાઢી
ગગાજહેન સતોવધી ‘અને હરખથી ચૂનીને

બેઈ મ્હા ને સવિતા ખિમતી પોતાનું કામ
લઈ ઓરડા બહાર ચાલો ગઈ

ચૂની ગગાજહેનનો એકનો એક દીકરો
હતો ગગાજહેનના પતિ દયાજશેઠ સવિતાના

જન્મ બાદ દરત જ ગુજરી ગયેલા ગગાજહેને
બંને બાંડુઓને નાનેથી, મોટાં ક્યાં દયાજ-

શેઠને કુરિયાણાની મોટી દુકાન હતી. કમાણી
ધીકવી હતી, પણ એમના અચાનક

અવસાનથી બધા ભાર ગગાજહેન પર પાવી
પછી દયાજશેઠને કુટુંબમાં ભારત્રીય

વગેરે હતા, પણ ધીકવી કમાણી કાંઈના
હાથમાં સોંપવાનું ગગાજહેનને ઠીક ન લાગ્યું

એટલે પોતે જ દુકાનનો બધો વહીવટ
સભાળી લીધો દુકાનનો મુત્તીમ જૂનો ને

વધાહાર હતો એટલે રોજ એ ઘેર ચાવીને
ચોપડા ખતાવી જતો વચ્ચેવચ્ચે ગગાજહેન

પણ દુકાને જઈ આવતા ને એ રીતે જદું
કુરાળતાપૂર્વક દુકાન અને ઘરનો વહીવટ

ગગાજહેન ચલાવતા અને ચૂનીને દુકાનનું
શિસણું પણ આપતા

જેતમેતામાં ચૂની મોટો થઈ ગયો. ગગા-
જહેનની મહેનત ફળી ચૂની પણ મધામાં

બાપ જેવો જ ઠામેલ નીવડ્યો અને વીસ

વરસની ઉમરે તો એણે દુકાનનો ખોલો ઉપાડી લીધો.

દુકાનમાં બેઠો એટલે ન્યાતીલાઓની નજર એના પર પડી. ઘણી કન્યાઓનાં માથાપ ગંગાબહેન પાસે આવવા લાગ્યાં-એ કે હજુ ચૂની તો ઊગતો જુવાન હતો, અને ગંગાબહેનને મન બાળક જ હતો છતાં કન્યાઓનાં માથાપની વિનંતિ અને સાસુ થવાના કામથી ગંગાબહેન પલળી ગયાં; અને એક સારું કુટુંબ બેઠું ચૂનીનું સગપણ કરી નાખ્યું.

સગપણ ગંગાબહેને બહુ હોશથી કયું. સગપણ કરીને કન્યાને જમવા બોલાવી તો એની સાથે એના પિયરપણના પરચીસ માણસો અને વીસપરચીસ પોતાના કુટુંબીઓ-બંધાને દૂધપાકનું જમણું આપ્યું. બેતણુ બ્રાહ્મણો, ચોટી પોતે પાસે ઊભાં રહી ભત-ભતની રસોઈએ બનાવડાવી ને એમની ન્યાતમાં વાહવાહ બોલાવી દીધો. જમના જમીને પાછી ગઈ તો બે બેડ ભારે કપડાં ને પાંચ તોલાનો હાર પહેરાવીને મોકલી. સૌએ જમનાને ખૂબ ભાગ્યશાળી ગણી. જમના પણ મનમાં એવું જ સમજી રાજ થઈ.

સગપણ થયાને ત્રણચાર મહિના થયા ત્યાં જમનાના પિતા તરફથી લગ્નની માગણી આવી. ગંગાબહેનને એમાં કાંઈ અનુચિત ન લાગ્યું એટલે મહિના પછીનો લગ્ન-દિવસ નક્કી કરી નાખ્યો. દિવસ નક્કી થયા પછી બંને પક્ષે લગ્નની તૈયારીઓ થવા લાગી.

આ બાબત ચૂનીની રીતભાતમાં પણ ફેર પડવા માંડ્યો. ધંધામાં હોશિયાર પણ બીજી રીતે બેપરવા લાગતો ચૂની જમનાની પાછળ ઘેરો થઈ ગયો હતો તે દેખાઈ આવડું હતું. જમનાને બેઠું તે દિવસથી સવિતા સાથેની વાતચીતમાં એના અંતરનો આનંદ દેખાઈ આવતો. સવિતા ગમે તે

હેતુથી મજાક કરતી હોય પણ ચૂની તો એથી આનંદમાં આવી જતો. લગ્ન નક્કી થયા પછી એના આનંદમાં ભરતી આવી. ગંગાબહેન પણ બેઠું શકે એવી એ ભરતી હતી. સવિતાએ ગંગાબહેનને ખબર આપ્યા હતા કે દુકાનમાંથી સારી રકમ ઉપાડી લઈ બાઈએ ભાણી માટે ભોતીની માળાં મેં હીરાની વીંટી લીધાં છે. સેન્ટ, અત્તર, સુગંધી સાબુ વગેરે તો સવિતાએ નજરે જ બેંચાં હતાં.

આ બધું બહુતા, ગંગાબહેનના મનમાં ભીતી લાગવા લાગી: 'લગ્ન પછી ચૂની' એનું ધૈર્યનો થઈ જશે તો? મારું કહ્યું માનશે નહિ, મારા કાપૂઆં રહેશે નહિ, એની ધૈર્યનો પણ ખેંચશે, મારાથી ને સવિતાથી ખાનગી ખાનગી ફેટલીય વાતો ને ફેટલીય પ્રવૃત્તિઓ કરશે, અમે માઠીકરી એને 'પારકાં લાગશું' ને ધૈર્ય જ એને સર્વસ્વ થઈ પડશે તો?' આવા વિચારોએ દિવસેદિવસે વધુ બેર પકડવા માંડ્યું અને લગ્ન થતાં સુધીમાં તો એ વિચારે ગંગાબહેનના મનનો કાબુ લઈ લીધો.

એટલે જ્યારે જમના પરણીને સાસરે આવી ત્યારે પ્રથમ પામી હતી એવી આવકાર ગંગાબહેન પાસેથી ન મેળવી શકો અને સવિતા તો ચૂની પર જ ખારે બળતી હતી તે જમનાને ક્યાંથી સંખી શકે?

છતાંય શરૂઆતનો મહેનો-પંદર દિવસ ગંગાબહેન કશું ન બોલ્યાં. એમની હોશ-ઉત્સાહ ખાસ રહ્યાં નહોતાં એટલે ચૂની પણ 'બાને ન ગમે' બાની સર્વાદા રાખવી બેઠું એ' એવું એવું સમજી જમના સાથે બહુ ઓછો પરિચય રાખતો. એ ખરેખર એમ જ માનતો કે બાની હાજરીમાં પત્નીએ પૂરી સર્વાદા રાખવી બેઠું એ. એને બાના આંતરમનમાં ચાલતા પ્રવાહોની કલ્પના બિલકુલ નહોતી.

ચૂનીનો પ્રેમ જમના ઝીકલી હોય ત્યારે

હજીવતો વાનો દાઝરીમા રાખેલી મર્મદાઓ ત્યારે ઢી જતી ને જમૂના ધરાઈ બધ એટલી લાગણી એને મળી જતી જમનાને દિવસમાં જે કંઈ એાપુ લાગ્યું હોય તેનો જલ્દો ચૂની પાસેથી મળી રહેતો હતો.

સચિતાનું માનસ પહેલેથી જ કંઈક અજે દરી જેવું બની ગયું હતું. ગંગાજહેન પહેલેથી સ્વાભાવિક રીતે ચૂની તરફ પસપાત રાખતા સચિતાને લાગ્યું કે ભે જમના પણ એવું પ્રેમભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે તો પોતાની કશી કિમત જ નહિ રહે સચિતા ઉમરવાયક થવા આવી હતી પણ હજી એનું માર્ગ આગળ નહોતું તેનું દુઃખ પણ અતરમાં પડેલું હતું અને તેથી ઈર્ષ્યા બળવા બની હતી એણે ભાઈભાભીની ચોંટી કરવા માંડી હતી એણે એકબીજાને ને એ ડહાઈ મર્મ વાની દાઝરીમાં ભાભીથી નિર્દોષ રહેતો ભાઈ એકાંત મળતાં તો અર્ધાઅર્ધા થઈ જતો હતો. સચિતાએ મીઠું મન્યુ ભભરાવી આ વાત ગંગાજહેનને કાને નાખવા માંડી.

એ પછી ગંગાજહેનની નજર વધુ તીવ્ર બની અને એમની ચતુર આંખોએ થોડા સમયમાં જ જણી લીધું કે ચૂનીને ભે દાખવામાં નહિ આવે તો જુદું થોડા જ સમયમાં એ વાતો મરીને બેરીનો બની જશે એમાં દમરસ સચિતા મીઠું મન્યુ ભભરાવ્યા કરતી 'આજ ભૂઈ ભાભીને ઉપા એલાવી નથેવા આજે મારા દેખતા મર્મ એ ભાભીને પાણી ખાંડે આજ વર્ષ એ ભાભીની લાજ ઉશાડી નાખી,' એવીએવી નાની વાજતો ગંગાજહેનના ભાભીને બગાડી નાખશે એવી એમને ખાતરી થઈ ને એમણે બધું ઠીક કરવાનો નિર્ણય કર્યો સચિતાને પેણે ભાભીના વાંધા કાટામાં ઉત્તરન આપવા માંડ્યું.

એક દિવસ લાગ ભેઈ સંજે ચૂની આવ્યો ત્યારે ગંગાજહેન પાછલી પરસાળમાં ચટાઈ પાચરી ખાધાપીધા વિના મુર્ચ્છા જમનાએ બેચાર વખત બઈ જમી હેવા બોનચાં પણ એને છડોડો ની કાઠી મૂકી ચૂની આવ્યો ત્યારે જમનાએ બધી વાત ફરી ને ચૂની ખીતોળીતો ગંગાજહેન પાસે ગયો હતો તો ચૂની કાંઈ પૂછે કરે એ પહેલાં જ ગંગાજહેને હુલો મૂકી રડવા માંડ્યું, દયાળશેકને યાદ કરીકરીને ધૂસકા મૂકવા માંડ્યા ચૂની કશું સમજી શક્યો નહિ એટલે આજી કવલ લાગ્યો મદામદેનતે ગંગાજહેનનું રડવું અટકાવ અને એમનો વાણી પ્રવાદ પ્રથક ધોધની જેમ ફાટી નીકળ્યો 'કાલ રાવારે ચાલી આવેલી જે બાંમની વડુ મારી સામે બોલે' ટીપુરીપુ લોહી નીચોવીને તને મોટો કર્યો તે તારી વડુના આવા દોસલા ખાવા નહિ' અટાણે ને અટાણે મને રામપની ટિકિટ કંપાવી દે ત્યાં જઈને 'ગાદીકરી રે યુ ને બીજા માણી પેટ ભરશુ'

એટલું બોલીને ફરી ગંગાજહેનને હુલો મૂક્યો ચૂની તો મુઝઈ ગયો યુ કરવું તે સૂઝપુ નહિ માને રાત્રી મૂકી જમનાને પૂછવા મ દેમ જવાય' ત્યાં લાગણ પાછળ સચિતાને જિલેલી ભેઈ એટલે એને બોલાવીને પૂછવું ને એણે રડતારડતાં બધી વાત મીઠું, મન્યુ, મલાગ વગેરે ભભરાવાય એટલો ભભરાવીને કરી 'બાએ બપોરે ભાભીને સાડલો સાંધવા આવ્યો તે ભાભીએ મોં બગાડીને છીધું 'આવા ફાટવા સાડલામાં હવે યુ પડેયુ'તું' પણ બાએ નીને છીધું એટલે મોં ચડાવીને જેમતેજ સાંધી લીધો બાએ પૂછ્યું કે 'આજ મધાતો દરે' તો કહે મેં તો માન્ય બાબને ચેરે ફાટડાં છપાં સાંધ્યાં નથી અમારે ચેર તો કાંઈ આજ ફાટવતુ'વ

પહેરે નહિ.' એવુંએવું કહીને બાને બાબીએ ખૂબ સાંભળાવી ને પછી મેડીએ ચડી ગયાં; તે બાને ચોવિહાર ભતો તે તોય રાંધવા નીચે ન 'ઉતય.' ને બા બિચારી બપોરની ભૂંચી-તરસી અહીં પડી છે. નથો ખાવાનું પૂછયું, નથી ચાપાણીનું પૂછયું. બા તે બાણે એની દુશ્મન હોય એમ જ હમણાથી તો કરે છે." કહીને સવિતા બમણા ભેરથી રડવા લાગી.

વાત સાંભળીને ચૂનીનો મિલજ ગયો. ધૂંઆપૂંઆ થતો એ રસોડા ભણી દોહ્યો. આંધો હતો ગુસ્સામાં પણ જમનાનો ચહેરો ભેંઈ એ કંઈ બોલી શક્યો નહિ. સવિતા પાછળ આવી પહોંચી હતી એટલે જમના એક અક્ષર બોલી નહિ. એણે ભેંઈ લીધું કે ચૂનીનું મગજ ભમી ગયું છે. ચૂની પળવાર 'બોમ્બો, આંખો લાંબ, ચર્ધ, શ્વાસ વધ્યો પણ કંઈ બોલ્યા વિના એ જ ભેશ પૂર્વક મેડી ઉપર ચડી ગયો અને બારણાં બંધ કરી પથારીમાં પડ્યો. ગંગાબહેને આ બધું ભેંઈને હા...શ કરી. હજુ બાજુ પોતાના હાથમાં છે એવી એને ખાતરી થઈ એટલે પોતે ઉપર ગયાં. સવિતાને ચાળી લઈને ઉપર આવવા કહ્યું. ગંગાબહેનનો અવાજ સાંભળી ચૂનીએ બારણું ઉઘાડ્યું. ગંગાબહેને પોતાની પાસે હતી એટલી કરુણા અવાજમાં લાવીને કહ્યું: 'ભઈ, આમ બૂજેબૂખ્યું સૂઈ જવાય? પારકી જણીને તો કંઈ ન થાય પણ મને-તારી સગી માને કેમ જીવ આવે? ખાઈ દે મેટા!' ચૂનીની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. પોતે હવે જમનાને બાનું માન રાખવાની પૂરેપૂરી તાકીદ આપશે એવો એણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો. ગંગાબહેને 'બહુ જ આગ્રહ કર્યો' એટલે ચૂનીએ જમી લીધું. પોતાનું કાચું પૂણુંપણું પાર પડ્યું છે એની ખાતરી થતાં ગંગાબહેન પણ નીચે જઈ સૂઈ ગયાં. જમનાની કાંઈએ સારસંભાળ

લીધી નહિ. એ તો આ હળાહળ જૂથી સ્તબ્ધ જ બની ગઈ, હતી અને 'જેમ પાટલા ઉપર મેડી હતી તેમ જ કલાકો સુધી સૂનમૂન એસી રહી. તે ત્રાને દશ વાગે નોકરે આવી વાસણું ભેટકવા માગ્યાં ત્યારે જ એ પોતાની બેચારનેદ્રામાંથી બગી અને રાંધેલું અનાજભરેલાં બધાં જ વાસણું નોકરને આપી દીધાં. કામ પડ્યે પોતે ત્યાં રસોડામાં જ જમીન પર સૂઈ ગઈ. ન ચૂનીએ ઉપર બોલાવી કે ન પોતે ગંગાબહેન અને ચૂનીનાં ડરથી ઉપર ગઈ.

સંવારથી પાંછી જમના મૂળીમૂળી પોતાને કામે લાગી ગઈ. આ એક જ બનાવથી એ ગંગાબહેનથી એટલી બધી ડરી ગઈ હતી કે ચૂં કે ચાં કરી શકવાની એનામાં હિંમત રહી નહોતી. ચૂનીએ પણ હવે જમના સાથે મળક કરવાનું છોડી દીધું હતું. બાને સહેજ પણ દુઃખ થાય એવું વર્તન પોતે ન કરે એની એ ખાસ તકેદારી રાખતો.

તે દિવસના બનાવ પછી ચૂનીનો સ્વભાવ બાણે બદલાઈ ગયો હોય એવું જમનાને લાગતું હતું. એ ઘણીવાર ખુશાસો કરવા ઇચ્છતી હતી પણ એ કંઈ બોલે તે પહેલાં દરરોજના ગંગાબહેને કહેલા નવા બનાવો વિષે ચૂની એને કંપકો અને ઉપદેશ આપવા લાગી જતો. બાએ એના ઉપર કેવો ઉપકાર કર્યો છે, ઘર ને મિલકત કેમ સાચવ્યાં છે, કેમ એને મોટો કર્યો છે વગેરે લગભગ ગંગાબહેનના શબ્દોમાં જ એ લક્ષિતલીલ સાથે કહી દેતો. 'આવી રીતેતો પણ પછી અંત આપ્યો, ને ચૂની જમનાથી સ્વિસેસ્વિસે દૂર જ જવા લાગ્યો. રોજ સાંજે ઘેર આવે ત્યારે સૌથી પહેલું જમનાએ આજે આ ફેડયું, આ ઢોળું, આ બગાડયું, ફલાણા સાથે હસીહસીને વાત કરી, ફલાણાના મોંએ મારી ને દા-

કરી, એના પિયરિયાં પાસે ઢોંગ કરી આસુ પાછાં, સાવ વેતાકિનાની છે, આવડત વિનાની છે, બૂઝવલ છે વગેરે સાંભળવાનું હોય. સાંભળ્યા પછી જમના સાથે દસી-બોલી વાત કરવાનું એનું મન રહે નહિ. મા અને બહેન પાસે ભેરી રહે હસે, બોલે અને આજુબાજુમાં થોડીવાર ગપ્પાં મારી આવી સુક્રિ ભય રોજરોજની માની તથા બહેનની જમના વિષેની ફરિયાદો સાંભળી ચૂનીના મનમાં પણ એમ જ વસી ગયું કે જમના તદ્દન અકલ્પવિનાની ને પોતાને મારે નાલાયક છે.

સસાર તો ચાલતો હતો પરિવેક વરસ પીવી ગયાં હતાં ચૂની ત્રણ બાળકો-ને પિતા બની ગયો હતો. જમનાને કારણે પોતાનાં બાળકોં પણ એવાં અકલ્પહીન બનશે એવી એને ચિંતા માથે તે પહેલાં જ ગાળહેન અને સવિતા મદદે આવી પહોંચ્યાં હતાં ત્રણે બાળકોના કબજે સવિતાએ લઈ લીધા, સવિતા કહે તેમ જ બાળકોએ કરવાનું ને સવિતા બોલે એમ બોલવાનું ધીરેધીરે સવિતાએ બાળકોના કાનમાં પણ એવું એરે રેડી દીધું કે એની બામાં કરી જ અકલ્પ નથી એ તદ્દન નાલાયક છે અને ઘરમાં એક બેઝારૂ છે બાળકો પણ પછી તો જમનાને એ રીતે એના લાંબાં વાતચાતમાં જમનાની ટીકા કરવા લાગ્યાં પોતે મોટાં હોય અને જમના નોકર હોય તેમ એને હુકમ દેવા લાગ્યાં જમના તદ્દન અકલ્પહીન હોય એ રીતે એની સાથે વતનવા લાગ્યાં અને માના ભુગ્ધવણા વિષે રોજ ચૂની પાસે ફરિયાદ કરવા લાગ્યાં.

એવે જમનાનું સ્થાન ઘરમાં નાનમોટાં સૌના કુલ્લમ જેવું બની ગયું કાંઈ સાથે દસવાબોલવાનો એને અધિકાર નહિ, કાંઈ સાથે વાતચીત કરવાનો એને દક્ષ નહિ, કાંઈનાં મિસ્ટ્રીશી સામે ચૂ કે ચા કરવાની

તેને છૂટ નહિ એક નોકરડી તરીકે ઘરનું કામ કર્યાં કરવું એ જ, એની જિંદગી ધર્મ પડી ગાળહેને ચૂનીને જમનાની નાલાયકી સર્જાવી ને મળના નોકરને પણ રમ આપી દીધી જમનાને નથી આવડતું રાંધતાં, નથી આવડતું છોકરાનું કામકાજ એટલે એ બધું તેણે સવિતા ને જ ગાળહેન જ કરે, ત્યારે જમનાને સુ બોલિયાં ખાવા આપવું એ કરતાં નોકરને રમ આપી દીધી હોય તો બહોભણ એટલું તે કરે. એ દલીલ ચૂનીને લાજબી લાગી ને એણે એ બાબત સમતિ આપી દીધી બાકી એ તો ક્યાં ઘેર ફહેતો હતો કે તે ભુએ કે રસોઈ કોણ કરે છે કે છોકરાંનું કામકાજ કોણ કરે છે ? નોકરના જવાબી જમના પર બમણું બોલે આવી પછ્યો જ ગાળહેન, સવિતા અને ચૂની તરફથી, એના મનને જે ત્રાસ પડતો હતો તે એ મૂંઝમૂંઝી સદન કરતી હતી, પણ હવે તો તે વધુપડતા સખત કામને લીધે શરીર પર પણ ત્રીસ પાના લાગ્યાં અને એનાથી જ ગાળહેનની નજરે વધુ ને વધુ ઝનેગાર બનવાતું મગા લાગ્યું 'જમના આવી ભુગ્ધવલ દશે એવી ખજર હોત તો પોતે એનું નાનિયેર હેત જ નહિ,' એમ કહી જ ગાળહેને કેટલીય વાર ચૂની પાસે પોતાનું કપાજ ફૂટકું જમના જેવી બોલક પત્ની પોતાના વહાલા અને હોશિયાર ભાઈને પનારે ભ્યાંથી પડી, એમ કહીમહીને સવિતાએ કેટલીય વાર ચૂની પાસે ગપવાના રોંગ કર્યાં અને જમનાની રિમતિ ઉવટ એક ત્યક્તા જેવી બનાવી દીધી ત્યારે જ એ લોકો જ પ્યા

અને જમના પણ આ બધોયો અધિસ ન રડી શકી સાથે જ એનું મગજ જડ થવું ગયું અને લાગણીનો ત્રી મુકાતો વધો - પોતે કંઈ નથી એવી તેમ ભણે એને પોતાને પણ ખાતરી ધર્મગર્ભ હોય એવું બની, ગયું ચૂનીએ દરે પત્નીને છોડી જ દીધી

હતી. એની બેંદગી, એનું સુખ પોતાની મા, બહેન અને બાળકોમાં જ સમાઈ ગયું હતું. દુકાન સંભાળવી, વધુ કમાવાનો પ્રયત્ન કરવો, બહાર મેત્રોમાં ઠરવું ઠરવું, નાટક સિનેમા જોઈ અને મોજ કરવી એ જ એનું જીવન બની ગયું.

ગંગાબહેન અને સુવિતાને તો આ ગમતું હતું: સવિતાને વિશેષ; કારણકે એનું રચન હવે ઉપર આવી ગયું હતું. બાઈના મોજ-શોખમાં એને પણ લાગ મળતો હતો. સારા કપડાં ને ઠરવાઠરવાનું, બાળકોને નામે પૈસા ખરચવાનું અને હકૂમત ચલાવવાનું એને સરજા બની ગયું હતું.

આમ ચાલતું હતું તેમાં અચાનક ચૂનીનાં જીવનનું વહેણ બદલાયું. સરજા લાગતી બેંદગીમાં પડ્યો આગ્યો. મેના નામની એક દરજીની વિધવાનો એને પરચય થયો. આ મેનાના જીવનનો પણ એક ઇતિહાસ હતો:

એ બાળપણમાં વિધવા થઈ હતી. માબાપ મરી ગયાં હતાં. બાઈલાલીએ એને યાજી નહોતો. ઘરમાં નોકરડી જેમ રહે, છતાં આજો દિવસ લાલીનો ટકટકારો ચાલતો હોય. એમાં ય એ શેરીના કાંઈ ઓકરા સાથે મેનાએ વાત કરી તો થઈ રહ્યું. આજો દિવસ એ રામાયણ ચાલે અને સાંજે લાઈ વેર આવે ત્યારે તો આવી જ બને. આ બધાથી મેના બહુ ત્રાસી ગઈ હતી. એટલે એક વખત એમની નાતનો તલલો દરજી અમદાવાદથી આવેલો તે એની સાથે લાગે બોઈ નાસી ગયેલી. તલલાનું કામકાજ સારું ચાલતું. મેના પણ એની પાસે કામ શીખવા લાગી. તલલો બહારગામ હોવાને કારણે અને કુટુંબમાં એકલો હોવાથી હજુ સુધી હંવારો જ હતો. બનેનું ભેડું ઠીક મળી ગયું ને મેના સુખેથી રહેવા લાગી. પણ મેનાનું

એ સુખ ઝાઝું ટકતું નહોતે એક દિવસ અમદાવાદમાં હુલ્લકા ફાટી નીકળ્યું એમાં તંબલો ખપી ગયો. આમ એ વરસના ઘરવાસ પછી ફરી મેના એકલી પડી ગઈ. તલલાના મૃત્યુ પછી ફેટલાય દિવસ મેના સુનમૂન પડી જ રહી. આડોશીપાડોશી આવીને આશ્વાસન આપે, પણ મેનાનું મન કથામાં થે ચોટે નહોતું. છેવટે 'દુઃખનું' એસા દહાડા' એ પ્રમાણે એણે ધીરેધીરે કામ કરવા માંડ્યું. તલલા પાસે એ સીવતીકરતાં શીખી ગઈ હતી. એટલે એ કામ જ એણે શરૂ કરી દીધું અને ધીરેધીરે તલલાના ઘરાકોને પોતાના ઘરાક બનાવી દીધા. આ ઘરાકોમાં ચૂનીલાલનું ઘર પણ આવી જતું હતું. ચૂનીલાલ જરા લહેરી, ફૂલદરાકીઓ, ઈશ્કી જવાન બની ગયો હતો. જીવાન મેનાનું જીવન, એની હોશિયારી, યુદ્ધિયાતુષ્ય બધું ચૂનીને બહુ ગમ્યું. જ્યારેજ્યારે મેના ઘેર કામ લેવા કે દેવા આવવાની હોય ત્યારે પોતે ઘેર જ રહે ને કાંઈ ને કાંઈ બહાના નીચે એની સાથે વાતો કરે. મેના પણ એના પર બહુ કરતી હોય તેમ એરો પોતાની વાતોમાં લીન બનાવી દે. ક્યારેક પોતે ઘરમાં એકલી છે, સીજ-વસ્તુ ખરીદવાની છે એવું કહી ચૂનીની મદદ કરવાની વૃત્તિને જગાડે અને એની મારફત કાંઈ કામ પણ કઢાવી લે. ધીરેધીરે એને ચૂનીનું આકર્ષણ થયું અને ચૂનીને તો પ્રથમથી જ એના પ્રત્યે મોહ થઈ ગયો હતો. એટલે બંનેની સ્વાતંત્ર્ય સંબંધ વધવા લાગ્યો. ચૂની મેનાને ઘેર જવા લાગ્યો. દુકાન કરતાં મેનાને ઘેર વધુ સમય કાઢવા લાગ્યો.

ચૂનીને મેનાને ત્યાં નવો જ શુનુભવ થતો હતો. પોતે કદી ન બોઈ હોય એવી બેંદગી એ જીવતો હતો. સિનેમામાં જોયેલી અને ચોપડીઓમાં વાંચેલી પ્રેમની વાતો

બહે પોતે જ લોગવતો હોય કીવુ કીરે લાગતુ હતુ પોતે, સ્વતંત્ર હતો, કોઈ પૂછનાર નહોતુ, કોઈ ઠપકો દેનાર નહોતું, કોઈ આંગળી ચીંધનાર નહોતુ, કોઈ ટોક-ટોક કરનાર કે માથું ખાનાર નહોતુ

જ ગંગાબહેનને આ વાતની ખબર પડતાં વાર નહોતી લીધી, પણ શરૂઆતમાં જમના તરફના દેખને કારણે જ એમણે કંદેરકારી રાખી, પણ વાત તો વધતી ચાલી ચૂની ઘર તરફ બેસવા બન્યો ને સવિતાનાં માન કિતરી ગયાં એટલે એણે પણ ગંગાબહેનને બમત કર્યાં ગંગાબહેન શરૂઆતમાં મૂર્ચ્છા ગયાં રોમ જમના તરફ બન્યો 'પોતાના ધણીને સાચવતાં નહોતુ આવડતુ તો પરણી શુ કામ ?' કહી જમનાના મા ઉપર મીઠું બમરાવ્યું, પણ પરિસ્થિતિ તો બગડતી જ ગઈ ધીમેધીમે ચાંગાવડાલામાં વાત પ્રસરવા લાગી બોળખીતાએ કોઈ ને કોઈ બહાને ઘેર આવી ચૂનીની ખબર પૂછતા, જમનાને મળતા ને ગંગાબહેનના હૃદય ઉપર અગારા ચ પાતા સવિતાના સ્વભાવે દબે પસટો દેવા માંલ્યો એ ખુશી રીતે ચૂનીને નિહવા લાગી ને એની આ સ્થિતિ માટે ગંગાબહેનને જવાબદાર ગણવા લાગી

ગંગાબહેનના હુ ખનેાં હવે પાર નહોતો ચૂનીને પાછા વાળવાના એણે ઉપાયો શોધવા માંલ્યા એમને બીજું શુ સૂઝે ? એટલે સવા ફૂટવાના ઢોંગધટારા કર્યાં, પણ ચૂની પર મેનાની પકડ એવી જાણી ગઈ હતી કે ગંગાબહેન પોતાના દીકરાને પાછા ન જોવી શક્યાં એવડ પોતાનું ઉઘ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું મોટા ભુવાનજોષ દીકરાને એક દિવસ તમારો મારી ઘરમાં પરી રાખવાની ઠાસિય કરી મેનાને ધનેાત પનેાત ધવાના ટાપ દોધા, પણ કશામાં જ ગંગાબહેન કાંઈ નહિ ઘરમાં રોજ એ કારણે ઝઘડા વધી પડ્યા

પણ દીને પરિણામે તો ચૂનીએ જેમ બને તેમ ઘેર આવવાનું ચોક્કસ કરી નાખ્યું રોજ મોટા આવવા માટે, મેનાને ઘેર જવા માટે મંગાવહેને ચૂનીને દરરોજ પ્રમકાવવા માંલ્યો, પરિણામ એ ચાંચું કે ચૂનીએ ઘર છોડી બેસરમ બની મેના સાથે જ રહેવા માંલ્યું ! આખી નાતમાં હોહા ધઈ ધઈ ડુકાનના મુનીમે મેનાને ઘેર આવી ચૂનીને બહુ સમજાવ્યો માએ આવી પાસવ પાથરી આંસુ સાર્યાં, પણ ચૂની ન માંલ્યો તે ન જ માંલ્યો !

ચૂની અને મેના મોજ તો કરતાં હતાં, પણ ગામમાં ખૂબ નિંદા થવા લાગી ત્યારે તેમનાથી સહન ન થયું, અને એક દિવસ બને એ બાળી જવાનો વિચાર કર્યો ખૂબ વિચાર ચૂનીને આવેલો મેનાએ એને ટેકા આપ્યો પણ પૂછ્યું 'પેસા કેટલા છે તમારી પાસે ?'

ચૂનીએ કહ્યું 'જે છે તે ડુકાનમાં છે' 'રોકડ વગર ક્યાં જઈને રહેવું ?' ઘરમાં ધરેલું નથી ? ' 'છે, પણ વાના કબજામાં છે' 'તેમાં શુ ? એ લઈ આવો તો જ જવાય.'

ચૂનીને પણ એ વાત વાળખી લાગી પેસા વગર ક્યાં જવાય ? કેમ રહેવાય અને જાનાં ભરણપોષણ માટે ડુકાન તો ચાલે જ છે બા બ્યાન રાખી રાકે એમ છે ચૂની વિચાર કરીને ઘેર જીપલ્યો ત્રણેક મહિના પછી ચૂની આજે ઘેર આવ્યો હતો.

બધારનો વખત હતો ઘેર આવીને એક તો બહેન કોઈ પડોશીને ભા ગઈ છે, બા કોરડામાં જાધી ગઈ છે બને મોટી છોકરીએ શાળાએ ગઈ છે ને બચુડો શેરીમાં હેન્ટારો સાથે રમે છે ચૂની ઘરમાં પેસવા ગયો ત્યાં બચુડાનું બ્યાન ગયું, એટલે બાપુબાપુ કરતો

એ દોડી આવ્યો ને 'બાને હીક નથી' એમ કહીને જ્યાં એની બા સૂતી હતી, ત્યાં હાથ બાલીને ચૂનીને લઈ ગયો.

જમના પાછલી પરસાળમાં, એક નહે જેવી પાતળી ગોદી પાથરી, જમીન પર સૂતી હતી. પાસે માખો બહુબચ્ચતી હતી. એક બાળુ આની બાલી વાટકી, દવાની શીશી ને પાણીનો ઘોટો પડ્યાં હતાં. સરીર પર મેલી ચાદર દાંકલી હતી. થડીભર તેા ચૂની સ્તબ્ધ થઈ ગયો. આ જમના કે એનું પ્રેત? ચૂનીનું માથું ફરવા લાગ્યું. અંદરનો આત્મદેવ બગી જશે ત્યેવી ણીક લાગી હોય તેમ એ તે તરફથી બાહો ફર્યે. બચુના અવાજથી ગંગાબહેન બગી ગયાં હતાં ને પાછળ આવી ચૂપચાપ ઊભાં હતાં. ચૂનીએ મોં ફેરવ્યું: જમના રેનમાં પડી હતી એટલે એને કશી ખબર ન પડી.

'ટૂંકેની આવી આપો.' ગંગાબહેનને

એતાં જ ચૂની બોલ્યો.

'શું છે? શું કરવું છે?' ગંગાબહેન ગંભીરતાં બોલ્યાં.

'મારે કામ છે, બલદી, ફરો,' બોલતો ચૂની ઓરડા તરફ ચાલ્યો. ગંગાબહેન પાછળ ગયાં.

ચૂનીએ ટોડલા ઉપર ટ્રેંગાતો ચાવીનો ખૂંડો લીધો ને ગંગાબહેન આગળ ધસી આવ્યાં. બહુ પામી ગયાં હોય એમ એમણે ચૂનીનો હાથ પકડ્યો. ચૂનીએ ઝટકા મારી હાથ છોડાવ્યો ને ટૂંક ઉઘાડી અંદરથી ઘરેણાંની પેટી કાઢી... ગંગાબહેન ચીસ પાડી આડાં પડ્યાં, પણ ચૂનીની આંખમાં ખુન્નસ ભરાયેલું એમણે જોયું એટલે ડઘાઈ ગયાં. ચૂની તરત જ બહાર નીકળી ગયો.

...ઘરેણાંની પેટી ગઈ તે દીકરો પણ ગયો! જમનાએ તે પછી આંખ ઉઘાડી હતી, પણ ત્યારે પરસાળમાં ડોઈ જ નહોતું. ચૂનીના અવાજબા સાથે એને હવે શો સંબંધ હતો?

★

આર્થિક પરીક્ષાના દિવસોમાં એક વિદ્યાર્થી નાપાસ થયો. તરત જ ઇન્સ્પેક્ટરને વિનંતિ કરી તેણે પૂછ્યું: 'મને કેમ નાપાસ કર્યો?'

'તને ન આવડ્યું તેમાં ઇન્સ્પેક્ટરે જણાવ્યું.'

'તમે પૂછો છો એટલું જ માન નથી આવડ્યું, બાકી બીજું બધું ન આવડે છે.' ડાકરાએ જવાબ દીધો.

x

ખરાબર જમવાને ટાણે, આ રેસિનિંગના જમાનામાં એક જણને ત્યાં પરીણ આવ્યો. તેનું જમવાનું પ્રણવાના ઉદ્દેશથી ચંજમાને પત્નીને હતું:

'અરે, સાંભળે છે કે? મહેમાન જમીને આવ્યા હશે, માટે પાણીનો ઘોટો ભરી લાવો.'

ચપળ મહેમાન ચંજમાનની આ યુક્તિ સમજી ગયા. તેણે માર્મિક ઉત્તર દીધો:

'સાથે સાથે અંદર દાંતણુ પણ નાખતાં આવડે!'

x

ઈવાનની સેવા

દેસાઈ વાલેજ ગોવિંદજી

ઈવાન એના બાપુને હાટે બેસતો, ત્યાથી ઘર આવ્યો, ત્યાં એની મા એની વાટ ભેટી હતી એ આવ્યો એટલે મા બોલી

‘ઈવાન, તારા ફરિયા કાઢિકાનો મદવાટ વધ્યો છે, એટલે હું એની ભાલ માઢવા ગામમા નહિ છું એટલી ઠીક છે કે મેંદ હજાણ વરસતો રહી ગયો છે તારા બાપા આવે ત્યાં જાઈ અહીં રહેતો ને ઘાનું ધ્યાન રાખજે, તથા ઘર સંભાળજે’

એરડી વચ્ચે બહી આગળ રહેલ ઉપર ઈવાન બેઠો. ઇન્દાની પધારી બહી ઉપર કરી હતી ત્યાં એ જઈ પુરૂષ સાવ ને દિવસ સૂતો રહેતો એણે હવે એવું માણુ થોડુંક ફેરવ્યું, એના પીવને ભેથો ને કહ્યું, ‘માણી ચડે છે’

ઈવાન અમકથો વારફે ભાંગે ને પશિમપવન ભેરથી વાય એટલે નદીના પાણી થડે ને પૂર આવે એમ હવે પહેલુ પછુ પૂર આવ્યું હતું, તે ઈવાનને સ્વાભાવિક હતું એનું ઘર ગામના નીચલા ભાગમા હતું, એટલે નદીનું હેલે ચડેલું પાણી પહેલુ એની ગલીમા ભરાતું તરત એને વિચાર આવ્યો કે, ‘પૂર આવેરો કરો તો અઘણ કેમ કરવું?’ આમ વિચાર કરતાકરતા એને નીંદર આવી ગઈ

પછુ જાહેતા પાણીના સ્તરવધી એ ભગ્યો, ને આજ ચાળતોચાળતો બેસો થઈ ગયો જુઓ છે તો વારણ આગળ પાણીની મોટી વાટ ભરાણી છે એ જાણ્યો, ‘પૂર તો સાચું જ આવ્યું’

ભાભાના માદલાની નીચે ઈવાને હાથ નાખ્યો અને ત્યાં એની બાના ભેખમવાળી કોથળી રહેલી તે લઈને એણે પોતાના મૂંગાના મૂંછી પછી તે જાણ્યો, ‘અહા, પાણી ચડ્યા છે આપણે હવે હાથો’

‘ક્યાં, ભણું?’ છુટકો પૂછ્યું

‘કાઠિકા ફરિયાને ત્યાં’ એમ કહીને એણે ડાસાને રહેલ ઉપર પગ દેવરાવીને હતાકાં ને પોતાના બાપના મગરખાં પહેરાવ્યાં, એના શરીરને કરતા કામજા વીટ્યા, પોતાના ડાબા ખભા ઉપર એનો હુથો હાથ લીધો, ભભણે હાથ એના વાસા ઉપર મૂક્યો, ને એને પોતાના શરીરનો કોઈ રહને બાજુએ

આવ્યો કહ્યું, ‘આપણે કતાવળ કરવી પડેરો’

‘મારાથી એક નહિ હલાય, ઈવાન, હું એકલો જ’

‘ના, ના, એ ન બને’

લચડતાલચડતા ભાળક ને જઈ સડક ઉપર આવ્યા ત્યાં તે બોઢલુ સમા પાણી હતા ધીરેધીરે બેચ નજી આવ્યા, પછુ પૂર વધ્યું એટલે એક ઝાડ ઉપર ચડી ગયા

‘નાવ આવે ત્યાં જાઈ આપણે ઝાડ ઉપર રહેવું પડેરો,’ ઈવાન જાણ્યો

ચોડીવારે એક ઢોઢી નીકળી એના હલેસાવાળાએ ઈવાનને ભેળીને કહ્યું ‘માર ઢેકો નીચે ઝાડ ઉપર રહેવામા ભેખમ છે ત્યાં નાવ ઉપર એક ભણુની ભગ્યા છે’

‘મારા ભેજા એક ડાસા છે’

એક કરતા વધારે ભણુ હવે ચડે તો નાવ જાધી વળે એમ છે’

‘મારા એકલાથી ન અવાય,’ ઈવાન જાણ્યો ને ઢોઢી આલેલી થઈ

આ મજી પાચ છઠીએ બીજી નાવ આવી, એણે બેચ નજીને લઈ લીધા થાકને લીધે એ અમકથ થઈ ગઈ હતી, એટલે નાવમા રંગોના થઈને પગ્યા ચોડીવારે કાઠિકા ફરિયા ઘર આવ્યું ત્યાં બેચ જણને કતાકાં

‘ચાંચ ચેલિઅટ રીડર્સ,’ આપડી બીજી (બો યુ પી.) ઉપરથી

શ્રી. છાટુભાઈ સુથાર

તેની ઘણાને ખબર નથી હોતી. પૃથ્વી પર ક્યારેકચારે આવી ઉલટાઓ પડી છે, તેનું વજન કેટલું હોય છે, તે શેની બનેલી હોય છે, તેના પતનથી પૃથ્વીની સપાટી પર શી શી અસર થાય છે, તેની રસિક માહિતી આ લેખ આપે છે.

તમે કહી તારાને તૂટી પડતાં જોયો છે? અંધારી રાતના આકાશમાં એકાએક તેજલીસોટા પાંચરી અદૃશ્ય બની જતાં ખરતો તારો જોયો છે? આ વર્ષે, માય મહેનામાં એક ખૂબ ચળકતો ખરતો તારો દેખાયા હતા. એવાં જ, એક પ્રકાશિત તારો ગયા વર્ષે (ઈ. સ. ૧૯૪૮)ના જૂન માસમાં ખરે હતા. અનેક દોરોએ એને જોયો હતો. તમે પણ ન જોયો હોય એ કેમ બને?

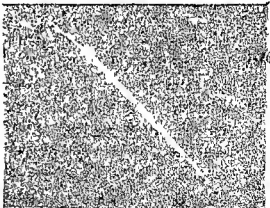
આકાશમાં સળગતી હવાઈની પેઠે સરકી અને કદીક ફાટી વિલુપ્ત થઈ જતા આ ખરતા તારા સાથેસાથ તારા નથી. સાચા તારા સ્થિર તારાઓ છે. વળી તે આપણાથી અબજો માર્ગ દૂર છે. તે બધા આપણા સૂર્ય જેવા નાનાસોટા સૂર્ય છે. ખરતા તારા આપણી ઘણી જ નજીક છે. સ્થિર તારાઓના હિસાબે એ સરકતા દેખાય છે માટે એમને સરકતા યા ખરતા તારા કહેવામાં આવે છે. એમનું સાચું નામ ઉલ્ટા છે.

ખરતા તારાઓને આપણે નજીકના આકાશી પદાર્થ કહ્યા પણ એ કંઈ આપણી પૃથ્વીનાં સંતાન નથી. એ બધા બહારથી આવે છે. સૂર્યની આબુખાબુ પૃથ્વી અને બીજા અહો વગેરે ફરે છે તેમ અબજો અને પરાઈની સંખ્યામાં ખરતા તારા સૂર્યની

ખરતો તારો જોઈ પહેલાં લોકો એમ માનતા કે સ્વર્ગમાંના કોઈ એક આત્માનું પુણ્ય પરવાયું! ખરતો તારો જોઈ આજે યં કેટલાક માણસો ભગવાનનું નામ લે છે. અત્યુક બનાવથી 'ઉલ્ટાપાત' થઈ ગયો એમ આપણે ઘણી વખત બોલીએ છીએ, વાંચીએ છીએ પણ એ ઉલ્ટા તે શું. ઉલ્ટાપાત તે સાચી, ને એની પાછળ કયું વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય છુપાયું છે

આબુખાબુ ફરતા હોય છે. સૂર્યની પરકબા કરતાંકરતાં પૃથ્વી ઘણીવાર આવા ખરતા તારાઓની પાસે થઈ પસાર થાય છે. અને ત્યારે અતે નાના એ ખરતા તારા પૃથ્વીના આકર્ષણથી પૃથ્વી તરફ ખેંચાઈ આવે છે. કમાનમાંથી છૂટેલા તીરની પેઠે એ ખૂબ વેગથી પૃથ્વી તરફ ધસે છે અને પૃથ્વીના વાતાવરણ સાથે સ્પર્શ, લાલચોળ બની સળગી ઊઠે છે. કેટલાક ખરતા તારા ખૂબ ગરમ બની જતાં ફાટી યા તૂટી જાય છે.

ફાટ. જર્. ઉલ્ટા

આ થઈ એકલોકલ ઉલટાની વાત. કોઈ કોઈ વાર આકાશમાં એક જ ટુંકાણેથી અનેક ઉલ્ટા ખરતી જોવામાં આવે છે. વર્ષ દરમિયાન આવા પ્રસંગો સાતઆઠ વાર બને છે, પણ ખાસ જોવા લાયક પ્રસંગો એ

છે એક નવેમ્બર ૧૬ની આસપાસનો અને બીજો ઓગસ્ટ ૧૨ની આબુઆબુનો આ દિવસોએ મધ્યગત્રિ પછી થયું ખરતા તારા બેવા મળે છે નવેમ્બર માસના ખરતા તારા સિદ્ધ રાશિમાંથી અને ઓગસ્ટ માસના મયાતિ મઝબમાંથી ફૂટી નીકળતા જણાય છે આવા પ્રસંગોને ઉલ્કાચડી કહેવામાં આવે છે

ઉલ્કાવૃષ્ટિનું દૃશ્ય

આપણે ભૂંડું કે આકાશમાં સૂર્યની આબુઆબુ ફરતી અનેક ઉલ્કા હોય છે કેટલીક ઉલ્કાઓ એકલોકલ ગળડતી હોય છે તેા થણી જૂથમાં જૂથમાં સૂર્યપરકમ્મા કરતી ઉલ્કાઓના પોતાના ભ્રમણપથ હોય છે એમજ કહોને કે એમના સૂર્યની આસપાસ વિવિધ પટ પડી મચેલા હોય છે પૃથ્વી ત્યારે આ ઉલ્કાપટ પાસેથી યા એમાં થઈ પસાગ થાય છે, ત્યારે એના આકર્ષણથી

ઉલ્કાપથના પથરો પૃથ્વી તરફ બે ચાય છે અને ત્યારે થણી મોટી સખ્યામાં ઉલ્કાવૃષ્ટિ બેવા મળે છે કનાક નેટલા સમયમાં પાંચી ૮૬ નેટલી ઉલ્કા બેવા મળે છે કેટલાક કિસ્સાઓમાં આ સખ્યા પાંચી ૬ હજાર નેટલી પણ બેવા મળી છે

ઉલ્કાપથ

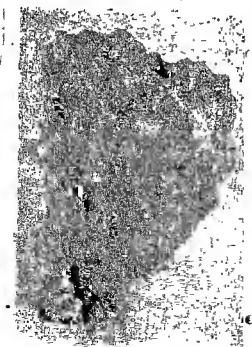
થણા મોટા વેગથી ધસી આવતી ઉલ્કા પૃથ્વીના વાતાવરણ સાથે યમાતા ગરમ થઈ સળગી ઊઠે છે, એટલું જ નહિ પણ બળીને ખાખ થઈ જાય છે ઉલ્કાની અતિ ઝડપને કારણે જ આપણે તેજલીમોરો એઈએ છીએ

પણ ત્યારે આ ઉલ્કા છે શું ? એ કવડી મોટી હોય છે ?

ઉલ્કા સોખડ અને પરખનો બનેલો આકાશી પિંડ છે એ નાના તાઈના તણાથી

માંડીને સેકડો રતલ વજનની હોય છે. આપણે આકાશમાં જે પ્રકાશિત થતો તારા ભેદ એ છીએ તે વટાણાના દાણા જેવડા હોય છે. આવી ઉલ્કા પૃથ્વીના વાતાવરણમાં પ્રવેશ પામ્યા પછી, પૃથ્વીથી ૮૦ માઈલ દૂર હોય ત્યારે દેખાવા માંડે છે અને ૫૦ માઈલ દૂર રહે તેટલામાં બળીને ખાખ થઈ જાય છે. કેટલીક ખૂબ તેજસ્વી ઉલ્કા પૃથ્વીથી ૨૦ માઈલ જેટલે છેટે પણ આવી પહોંચે છે. આમ છતાંય અપવાદરૂપ ઉલ્કાઓને બાદ કરતાં ઘણીખરી ઉલ્કાઓ પૃથ્વી સુધી પહોંચતાં પહેલાં જ બળી યા તૂટીફાટી નાશ પામે છે. દરરોજ અનેક કરોડ ઉલ્કાઓ તૂટી પડે છે. આમ છતાંય પૃથ્વી પર દરરોજ તૂટી પડતી ઉલ્કાઓનું કુલ વજન પરાણે ૪૦ મલ્કુ જેટલું થાય છે. પૃથ્વીની સપાટી પર એમની રાખ પાથરીએ તો એની બાકાઈ એક ઇંચના કરોડમા ભાગની થાય!

એક ઉલ્કા પથ્થર

આનો અર્થ એવો નથી કે ઘણી મોટી ઉલ્કાઓ પૃથ્વી સુધી નહીં પહોંચતી હોય.

કેટલીક વાર ખૂબ મોટી એને વજનદાર ઉલ્કા પૃથ્વી પર આવી પહોંચાય છે; પણ આવા પ્રસંગો બહુ ઓછા બને છે. પૃથ્વી પર આવી પહોંચતી ઉલ્કાને ઉલ્કાપથ્થર કહેવામાં આવે છે. દુ.નેયાના વે.વે.જી. ભાગોમાં પડેલા ઉલ્કાપથ્થર ભાગો કરીને તપાસતાં માલૂમ પડ્યું છે કે એમાંના મોટા ભાગના પથ્થર લોખંડ યા લોખંડ અને પથ્થરના મિશ્રણના બનેલા છે.

બહુ જ થોડી ઉલ્કાઓ પૃથ્વી સુધી પહોંચે છે. એનો અર્થ એવો નથી કે આપણા જીવનમાં, આપણા ગામમાં યા આપણી નજર સમક્ષ જ ઉલ્કાપાતનો કોઈ બનાવ ન નોંધાય. પૃથ્વી પર ઉલ્કા-પથ્થર પડ્યાનાં અનેક છૂટાછવાયા પ્રસંગો નોંધાયા છે. ખૂબીની વાત એ છે કે એ બધા પ્રસંગોમાં આજ સુધી કોઈ માણસને ઈલા થયાનું સાબિતવા મળ્યું નથી. એક કિસ્સામાં તો સળગતો ઉલ્કા-પથ્થર છેક પગ આગળ આવી પહોંચી લાંસુધી એનાથી બચવા નાસી જવાનું સમજ્યું ન હતું. વાત આમ બની હતી: એક ખેડૂત અને એનાં બે સાથીદારો ખેતર ખેડી રહ્યા હતા. ખેડ પછી જરા થાક ભાવા તે લોકો ખેતરને છેડે ઊભા રહ્યા ત્યાં જ આકાશમાં ગડગડટ સંભળાયો. અવાજ કંઈ દિશામાંથી આવે છે એ જોવા બિચે. જોયું તો ૧૫ ફૂટ લાંબી ધુમાડાની પૂંછડીવાળો એક આગજોળો આકાશમાંથી ધરતી પર ઊતરતો જણાયો. જોળો જ્યાં જઈ પડ્યો એનો પૂરો ખ્યાલ આવે તે પહેલાં ભારે અવાજ કરી નીચે ધસી આવતો. એ આકાશી ખંડ પેલા ખેડૂતોના પગ આગળ જ પડેલા ૮ ખેતરમાં આવી પહોંચી.

આવો પણ જરા મજેદાર એક બીજો પ્રસંગ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮માં બન્યો હતો. એક

ખેડૂતપત્ની એની પડોશી સહિયર સાથે યરના આંગણમાં બેસીને કામ કરતી હતી, ત્યાં એરોપ્લેન તૂટવા જેવો ભારે અવાજ સંભળાયો. પડોશીએ કહ્યું, 'નહીં મારા ઘર પાછળ કોઈનું વિમાન તૂટી પડ્યું છે' તપાસ કરતાં ક્યાંય વિમાન જેવું કશું ન દેખાયું, પણ થોડા દિવસ પછી માલુમ પડ્યું કે જે અવાજ ધમ્મા હતો તે ખેડૂતપત્નીના મોટર ગેરેજને તોડી, અદર ઘુસેલા અને મોટરને તોડી-ફોડી પાછો ધક્કો ખાઈ બહાર ઊઠતી. પડોશી એક ૪ સ્તંભિયા ખરતા તારાનો અવાજ હતો.

આ બંને પ્રસંગો કરતાં પણ વધુ નાલુક પ્રસંગ સ ૧૯૪૭માં બન્યો હતો. ત્રણ બાળકો, સતાં, હતા, ત્યાં ૪૦ સ્તંભ વગનનો એક ખરતો તારો પછો ઉલ્કા-પથ્થર બાળકોની પધારીની બરાબર ધાર પાસે જ પહોંચ્યો હતો અને એનાથી ઊંચમાં પોટેક્સ બાળકોને ગળથી ઢાંધી દીધા સિવાય બીજી કશી ઈન્ક ધર્મ ન હતી.

ઉલ્કા-પથ્થર હ મેશાં નાના હોય છે એવું હોતું નથી. કોઈ કોઈ વાર મોટામોટા ઉલ્કા-પથ્થર પણ પડે છે. ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૭માં રશિયાના (સાઈબિરિયાના) વ્લાડિવોસ્ટોક નગરથી ૩૦૦ માઈલ દૂરના ખીરકોવા ગામ પાસે એક મોટી ઉલ્કાશિલા પડી હતી આ ઉલ્કાશિલાએ આજુબાજુનું આખું જ ગલ બાળીને બરમ કરી દીધું હતું.

આના કરતાં પણ મોટી એક ઉલ્કાશિલા જૂન ૩૦, ૧૯૦૮માં સાઈબિરિયામાં પડી હતી એને કાગળે ૧૦ માઈલની ત્રિજ્યાના વર્તુળમાં જે કઈ ઝાડપાન વગેરે હતાં તેમને ત્રણજેત્રનાં દહીં નાખેલા સૈનિકોની જેટ ચત્તાપાટ સ્પર્ધાનું પાડ્યું હતું. લગભગ ૪૦ માઈલની (ઉલ્કા પડી તે સ્થળનું) લંબાઈ-પહોળાઈવાળું આજુબાજુનું જ ગલ બાળીને

સાફ થઈ ગયું હતું.

રશિયાના વિરોધી કેટલાક ત્રણ-સિયાઓ લખે છે કે આ ઉલ્કા ૪ કલાક ૪૭ મિનિટ જેટલી મોડો પડી હોત, તો રશિયાના પાટનગર લેનિનગ્રાડના બૂકા ઊડી જતાં! પણ ત્યારે ઉલ્કા-પથ્થરથી માલુસ મધુ નથી એનું પાપ ઉલ્કાને ચોટત ને ?

આપણે ત્યાં લોકોનું ઉલ્કા વિષેનું જ્ઞાન સાવ જન્ય છે. અમેરિકામાં સામાન્ય માણસો ઉલ્કા વિષે થોડોમણી વાતો બહુતાં હોય છે. એટલું જ નહિ પણ સરસ ઉલ્કાનાં ઘરેલું પહેરવાનો શોખ પણ રાખતાં હોય છે, મતલબ કે ત્યાંના લોકોનું, ઉલ્કા વિષેનું જ્ઞાન, આપણા અહીંના હિસાબે સારા જેવું ગણાય. કોઈ કોઈ વાર આ જ્ઞાનને કારણે રમજ ઉપબંધ એવા પ્રસંગ પણ બને છે એવો એક ક્રિસ્ટો નીચે આપ્યો છે.

ઉલ્કા પડીને કોઈ માણસને 'વાગવાથી' તુકમાન થયું છે કે કેમ એ વિષેની માહિતી શિકાગો પ્રકૃતિમંજળ સંસ્થાના વાળા* એકઠી કરવા ફરતા હતા અનેક સ્થળે ક્યાં બાદ એક ડોરીમાં સાથે એમનો ભેટો મચ્યો. ડોરીમાં એ ખાસ દલીલ પૂર્વક કહ્યું, કે થોડા સમય પહેલાં એમને માથામાં એક નાની ઉલ્કા વાગી હતી. ડોરીમાંની વાત સાંભળી સંસ્થાના વાળા વિચારમાં પડે ગયા એમની મૂંઝવણ એ હતી કે ઉલ્કા-પથ્થર માથામાં વાગે તો કોઈ માણસ જીવતું રહે ખરું ? અને કદાચ જીવે તો એનો શા એવો હજીવો હોઈ શકે ખરો કે એનો માર ખાનાર વાતો કરી શકે ? આખરે ઉલ્કા-પથ્થર બતાવવાની વાત નીકળતાં એનો લેલ જલ્દી ડોરીમાંને આજુબાજુનાં બાળકો ખૂબ ચિંતારતાં હતાં. ફેબ્રુઆરી એક દિવસ એમણે ડોરીમાંના

* એ 'સિદ્ધાંતો નેચરલ ઇસ્ટર્ન સોસાયટી મ્યુઝિયમ'

માથા પર પથ્થરનો ઘા કરેલો. આ પથ્થરનો ટુકડો ખરતો તારો બની ડાશીમાના માથા અને મગજને સ્પર્શ કરી ગયો હતો !

આ થઈ ઉલ્કા-પ્રસંગોની થોડી વાર્તા.

હવે કેટલીક મોટી ઉલ્કાશિક્ષાઓની વાત વિચારીએ.

ફેબ્રુઆરી ૧૭, ૧૯૩૦માં અમેરિકાના આરકન્સાસ નિલ્લામાં એક ઉલ્કાશિક્ષા પડી. ઉલ્કાપાત વેળા ચંદ્ર આકાશમાં પ્રકાશતો હતો. ઉલ્કાનો પ્રકાશ એટલો બધો ગ્રખર હતો કે આસપાસના વિસ્તારમાં ખૂબ અજવાળું થઈ ગયું. આ વખતે એ માણસ ગાડામાં ભેસીને ઘર તરફ વળી રહ્યાં હતા. ગાડાને એ મજબૂત ઘોડા જેવો રહ્યા હતા. એકદમ અજવાળું ભેંઈને ગાડામાં એટલા બંને જુવાન અને ઘોડાઓનું ધ્યાન તે તરફ જોવાયું, પણ મોટરોના ભારે પ્રકાશથી ટેવાયા હોવાના કારણે ન તો ઘોડા ખમચ્યા કે ન જુવાનોને ખીક લાગી. ખરતો તારો ઉખાડિયાના રૂપમાં એક દિશામાંથી ખીજ દિશામાં વહી ગયો. ગાડું પરાણે ફલંગ જેટલું દૂર ગયું હશે ત્યાં એક ભારે મોટો અવાજ થયો. ઉલ્કા ભેંઈને ન ખીનેલા જુવાનો ઉલ્કાના આ અવાજથી એકદમ ડળી ભિક્યા. આસપાસની વસાહતમાં જે સ્ત્રીપુરુષો હતાં તે સૌ ભરનિદ્રામાંથી ઓચિંતાં ભગી જવાથી ખૂબ ધી ગયા. એટલું જ નહિ પણ એ વિસ્તારના માથો, ઘોડા તેમજ ખીખાં પાળેલાં પ્રાણીઓએ આમથી તેમ નાસભાગ કરી મૂકી.

આ ઉલ્કા જમીન પર પડતાં એના ત્રણ ટુકડાં પાની ગયા. ખીખા ટુકડા બન્યા હશે પણ હાથ લાગ્યા નથી. ઉલ્કાનો નાનો ટુકડો ૮ અંધોળનો હતો, જ્યારે મોટો ૮૦૦ રતલનો, ત્રીજો ટુકડો ૮૦ રતલનો હતો.

૮૦ રતલ વજનવાળો ટુકડો જમીનમાં અઢી ફૂટ ઊંડો ભિતરી ગયો હતો. જ્યારે મોટો ટુકડો ૮ ફૂટ કરતાં પણ વધારે ઊંડો ખૂંચ્યો હતો. આ ઉલ્કા-પથ્થરોનું નામ પેરેથુલ્ક ઉલ્કા-પથ્થર છે. પડતાં નજરે એવેલી ઉલ્કાઓ પૈકી આ સૌથી મોટી ઉલ્કા-પથ્થરવાળી ઉલ્કા ગણાય છે.

પેરેથુલ્કાના ઉલ્કા-પથ્થર કરતાં મોટો ઉલ્કા-પથ્થર કેપચોક ઉલ્કા-પથ્થર છે. એ ઉલ્કા-પથ્થર ક્યારે પડ્યો હતો એની કશીજ માહિતી મળી નથી. ઉત્તરધ્રુવની શોષકરનાર કપ્તાન પીઅરીને એ શ્રીનલેડમાં જળ્યો હતો. અને ત્યાંથી એને ભારે જહેમત ઉઠાવી ન્યૂયોર્ક શહેરમાં લાવવામાં આવ્યો હતો. એ મોટા ઉલ્કા-પથ્થરનું વજન લાડી ડગ્રીસ ટન છે ! અત્યારે એ ન્યૂયોર્ક શહેરના પ્રકૃતિ મંડળ-અમેરિકન સંગ્રહસ્થાનમાં છે.

કેપચોકના ઉલ્કા-પથ્થર કરતાં પણ વધુ મોટો ઉલ્કા-પથ્થર ફોક્ષ આફ્રિકામાં મળી આવ્યો છે. એનું નામ ચૂદ્દોન્ડીન ઉલ્કા-પથ્થર છે. એનું વજન ૫૦ થી ૭૦ ટન જેટલું અંદાજવામાં આવે છે.

તમને થશે, જ્યારે તાના ઉલ્કા-પથ્થર પડે-૮૦૦ રતલ વજનનો ઉલ્કા-પથ્થર જમીનમાં ૮ ફૂટ જેટલો ખૂંતી ભય, તો આવા મોટા ઉલ્કા-પથ્થરોથી કેવું ભારે નુકસાન થતું હશે !

સામગિરિયામાં પડેલા એક ઉલ્કા-પથ્થરની વાત આપણે ભેંઈ ગયા. પણ એથી થે થણે મોટો એક ઉલ્કા-પથ્થર આજથી કદાચ ૫૦,૦૦૦ વર્ષ પહેલાં અમેરિકાના એરેઝોના પરમણ્ડામાં પડેલો ગણવામાં આવે છે. એ પથ્થર એવડો મોટો અને ભારે હતો કે એના વડે પડેલો ખાડો, જે આજે પણ મોંઝૂદ છે, તે ૬૦૦ ફૂટ ઊંડો, ૪૦૦૦ થી ૫૦૦૦ ફૂટ લાંબોપહોળો અને ૧૫૦ ફૂટની

એરિઝોના ઉલ્કાગર્ત (વિમાનમાર્થી એર્તા)

જાથી કિનારીવાળો છે આ ઉલ્કાખાગરને એરિઝોના ઉલ્કાગર્ત' યા એરિઝોના ઉલ્કાગર્ત' કહે છે આ ઉલ્કાગર્ત' અને એની આસુમાળુ ના વિસ્તારમાંથી અનેક દન ઉલ્કા-પથ્થરો મળ્યા છે એ પૈકીનો સૌથી મોટો પથ્થર ૧૦૦૦ રતલનો છે કલ્પના કરવામાં આવે છે કે મૂળ ઉલ્કા-પથ્થર નહિનહિ તેા ચે' ૭૫ ફૂટ લાંબાપહોળો અને લાંબો દન વજનનો હશે વૈજ્ઞાનિકોનું માનવું છે કે એરિઝોના ઉલ્કાગર્ત' બનાવનાર ને ખરતો તરિ તુટી પડ્યો હતો તેનું વજન એજમાં એણે એક કરોડ દન જેટલું હશે, એટલું જ નહિ પણ તે કલાકે લગભગ દોઢ લાખ માર્બલના વેચથી પચી આવી ખરતીમાતાને એટલો હશે એમના મિલન સમયે કેવી ધણીસાટી બાંધી હશે !

• એરિઝોના ઉલ્કા-પથ્થર ન્યાં પડ્યો હતો ત્યાં ખાડા ઉપર પાળી ચર્મ ગયેલી છે આ પાળી ૧૫૦ ફૂટ જાંચી છે અને ૨૦ માર્બલ દૂરથી ભેઈ શકાય છે ખરેલી ઉલ્કાના પથ્થરો લગભગ એક લાખ એકરના વિસ્તારમાં ફેલાઈ પડેલા છે આ હિસાબે આવી ઉલ્કા કાર્ષ મોટા શહેર પર પડી હોય તેા કેવું ભારે નુકસાન થાય તેના ખ્યાલ આવશે

જૂન ૩૦, ૧૯૦૮માં સાર્ક બિરિયામાં થયેલા ઉલ્કાપાતની વાત આપણે વાંચી ગયા એક લેખક એની વિનાશક શક્તિનું નીચે પ્રમાણે રાખ્યેલ આપ્યું છે

‘જૂનની ૩૦ મી તારીએ સવા રના આઠ વાગે સાર્ક બિરિયાની એક નદીના કિનારાથી ચાળીસ માર્બલ દૂર એક ભયકર ધડકો થયો આકાશમાંથી ઊતરી આવેલો યમ દૃત મોટામોટા પગલાં ખરતો હોય અને એની બીક લાગતી હોય તેમ ખરતી ધૂણ ઊડી બધે ખરતીક પ ગેવા આંચકા લાગ્યા

એક બીએ લેખક આ પ્રસંગ આમ વર્ણવે છે ‘એવિનું આકાશ ચચળ બની ગયું. પછી જમીનમાં આંચકા આવવા લાગ્યા બીક પે જેવી સ્થિતિ બની ગઈ એકીવારમાં આખું આકાશ લાલલાલ ચર્મ ગયું અને કાર્ષ જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યો હોય એવું દર્ય બની ગયું

કહે છે કે એક પામર માનવી આ આકતમાં સપડાઈ ગયો હતો એનાં ૧૫૦૦ રેન્ડિયરમાંથી એક પણ જીવંત ન રહ્યું, માત્ર એ પોતે જ આ હકીકત કહેવા જીવતો રહી ગયો હતો

સાર્ક બિરિયાની આ ઉલ્કાને અવાજ ૯૦૦ માર્બલના વિસ્તારમાં સભળાયો હતો અને એનો પ્રકાશ ૫૦૦ માર્બલ દૂરથી ભેઈ શકાયો હતો ઉલ્કાપાતને કારણે ને પૃથ્વીક પ પેદા થયો તે અને હવામાં આવેલો કપ પણ નોંધી શકાયો હતો

આવી ભારે ઉલ્કા પડ્યા પછી એ ઉલ્કા પડેલા સ્થાને શું થયું છે તે એવા જવાબો હિંમત કાર્ષ કરી શક્ય ન હવું એની ધાક એવી સજ્જ એડી હતી કે ઉલ્કાપાત પછી

૨૦ વર્ષે, અને તે પણ ખીતખીતાં, થોડા વૈજ્ઞાનિકો ત્યાં જઈ બહાદુર ગણાયા હતા !

ધૂમકેતુની પેઠે ઉલ્કા વિષે પણ થોડાની કેટલીક ભ્રામક માન્યતાઓ હોય છે. કેટલાક માને છે કે ઉલ્કા-પથ્થર જમીન પર પડે છે ત્યારે તે બળબળતો, ન અડી શકાય એવો પદાર્થ હોય છે. વાત એવી નથી. અપવાદ રૂપ ઉલ્કાશિલાઓને બાદ કરતાં, પૃથ્વી પર પડતા ઉલ્કા-પથ્થર ઠંડા હોય છે. એક કિસ્સામાં તો પડેલો ઉલ્કા પથ્થર પડ્યા પછી એ મિનિટ બાદ ભેતાં, બરફથી છવાયેલો માલુમ પડ્યો હતો !

એક ખીએ ખોડો ખ્યાલ ઉલ્કામાં સોનું, ચાંદી અને એવી કેમતી ધાતુઓ ભરેલી હોવાનો છે. કેટલાક તો વળી ઉલ્કામાં જવાહિર પણ શોધે છે. વાત સાચી જુદી છે. ઉલ્કા-પથ્થર સામાન્યતઃ લોખંડ, નીકલ, ક્રોમિયમ, રેતી, કાર્બન અને એવી જ વસ્તુઓનો બનેલો હોય છે. કોઈ કોઈ ઉલ્કામાંથી

પ્લેટિનમ અને હીરાકણીની છાંટ મળી છે. પણ તે નામમાત્રની અને અપવાદ રૂપમાં. એવાં પ્લેટિનમ કે હીરાકણીની કશી જ કેમત હોતી નથી.

આમ ઉલ્કા સંબંધેના યા-મેળવવાનો લોભ થાય એવી કોઈ કાયદાકારક વસ્તુ નથી, છતાંય એ ખર્ગોળશાસ્ત્રીઓ અને વાયુ-શાસ્ત્રીઓને ખૂબ ઉપયોગની છે. સામાન્ય માણસોને એવાર પૈસા પણ ન કમાવી આપતી ઉલ્કા પૃથ્વીના વાતાવરણ અને આકાશી પદાર્થોનાં સ્વરૂપ તેમ જ બંધારણ સમજવામાં વૈજ્ઞાનિકોને બારે મદદરૂપ થાય છે. સહુ કોઈને 'વેન.તે.' છે કે એમને ક્યારેય કોઈ ઉલ્કા ભેવાનો પ્રસંગ મળે તો રૂપા કરી એ ઉલ્કા આકાશમાં ક્યાંથી નીકળી, ક્યાંસુધી પહોંચી, કેટલી જાંચાઈ પર હતી, એના અવાજ અને પ્રકાશની વિગતો વગેરે વિષે નોંધ કરી રાખે. ભવિષ્યમાં એ નોંધો કદાચ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે !

★

એક લેખકે તંત્રી પર લેખ મોકલ્યો તેની સાથેના પત્રમાં નીચે પ્રમાણે ચોખવટ કરી હતી :
'આ વાર્તાનાં પાત્રો તદ્દન કલ્પિત છે અને કોઈ પણ જગ્યાએ કે મૂએલા માનવી સાથે જરા પણ મળતાં આવતાં નથી.'

થોડાક દિવસ પછી વાર્તા પાછી આવી. તંત્રીએ પેન્સિલથી ઉપરની કીકની બાજુમાં લખ્યું હતું :
'એ જ તંત્રારી વાર્તાની મોટામાં મોટી ખામી છે.'

●

એક દિવસ એક કાગડીએ પોતાના બચ્ચાને શિખામણ આપી :

'કોઈ કાંકરો લેવા નીચું વળે એટલે ઝટ લીડી જવું.'

બચ્ચું જાલ્યું :

'પણ મા, કેડમાં કાંકરો પહેલેથી જ રાખી લીધા હોય, તો માણસને નીચું વળવું પડે નહીં.'

માટે માણસના અંગની ચપળતા એઈને જ ચેતી જવું એઈએ.'

કાગડીએ વિશ્વશું :

'હવે આને કશા પાક સણાવવા પડે તેમ નથી.'

x

લગ્ન-ઉપદ્રવ

શ્રી સતીશંકર પ્ર. દેસાઈ

બેમ એસ. સી. (લડન), ખાર-એક-લો

અન્ય સમસ્યાઓ હલ કરવામાં કઠાય એક દરો, પણ એવું એક પરિણામ તો નિશ્ચિત જ આવ્યું છે. પ્રયાસ ઠકા સ્ત્રીપુરોએ લગ્ન ખાઈ પડતાય છે, અપરિણીત પણ પડતાય છે, તો પછી લગ્નનું ઉપદ્રવ કહી શકાય કે નહીં ? આ પ્રકારના ચરમા ધારણ કરવાથી લગ્નનો પ્રશ્ન કઈ રીતે નિહાળી શકાય, તેવું વર્તણૂક જવાન અહીં હવેની રીતે અપાયું છે. 'લગ્ન કેમ થવાય' નામક પુસ્તક ઉપરાંત ગુજરાતી ભેમ જ હિંદીમાં પણ સંસ્કૃતના અભ્યાસી આ લેખકે ઠીકઠીક લખ્યું છે.

દુર્લા વર્ષો પહેલાં ઇંગ્લેંડમાં ગાંડપણ એક

રોગ તરીકે નહોતું ગણાતું પણ ગાંડ

માણસમાં ભૂત ભરાય છે એવી મન્યતા,

હતી પરંતુ હવે ગાંડપણ માનસિક રોગ

તરીકે જોખાય છે ને તે માટે ખાસ ઇસ્તિલાહ

પણ હોય છે તે જ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં

ગામઠાના કેટલાક અજ્ઞાન દોષ એમ માને

છે કે હિંદુસ્થિયા જેમને આવે તેમને ભૂત

વળગેલાં હોય છે, પણ તાકતરો હિંદુસ્થિયાને

ચુગાનું અર્પણ ગણે છે એ આપણે જાણીએ છીએ

આટલા પરથી મહાં લગ્ન-પીડિત

સ્ત્રીપુરોએ કુદરતી ગણાતી આ પ્રશ્નનું જરૂર

સ્વરૂપ સમજાશે લગ્ન કેટલો સર્વજન્યથી રોગ

છે ? જ્યારે રોગ વધારે પ્રમાણમાં ફાટી

નીકળે છે ત્યારે તે રોગચાળો અથવા ઉપદ્રવને

નામે ઓળખાય છે આ લગ્ન-ઉપદ્રવ વિષે

થોડું સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું

વૈદ્યક્રમ એમાં સામાન્ય રીતે હરેક રોગનો

અભ્યાસ નીચે પ્રમાણે ત્રિભાગો પાડીને

કુળમાં આવે છે રોગનું પ્રમાણ, રોગનાં

કારણો, રોગનું વર્ણન, રોગની ચિકિત્સા

ને રોગ અટકાવવાના ઉપાય. હવે લગ્ન-રોગને

આ ત્રિભાગો પ્રમાણે તપાસીએ

ઈશ્વરે સ્ત્રીને પુરુષ ધર્યા તે પછી વશબંધન માટે, સમાજસેવા માટે, કુળને પી જઈ હળવુ કરવામાં સહાયતા મળે તે માટે ને સ સારસાનરને સંજોગથી પાર કરી જવાય તેટલા ખાતર સમાજમાં લગ્ન-પ્રથા દાખલ થઈ હતી, લગ્નપદ્ધતિમાં રચયોસ્થળે ફેર હતો, કોઈને એ ખર્ચ લાગતો હતો, તો કોઈને 'લગ્ન' ને કોઈને મુક્તિ સહવાર, એમાંથી નીપજતી

રોગનું પ્રમાણ : આ રોગ એટલો બધો

વ્યાપક છે કે તેમાં સપ્તગ્રંથેલા કરતાં બેસાં

સ્ત્રી-પુરુષોની સખ્યા ગણવી સહેલી પડ

છે વળી પુરુષોમાં એટલું પ્રમાણ છે તેટલું જ

બરોબર સ્ત્રીઓમાં પણ છે ૧૯૧૪-૧૯૧૫ના

ચુક પછી ગણતરી કરવામાં આવી હતી કે

ચુકને લીધે ઇંગ્લેંડમાં વીસ લાખ કુમારિકાઓ

આ રોગથી જામી મઈ હતી હિંદુસ્તાનમાં

આ રોગનું પ્રમાણ એટલું બધું જાણે છે કે

ત્રીસ વર્ષ ઉપરની સ્ત્રીઓ અને પાંત્રીસ

વર્ષ ઉપરના પુરુષોમાંથી જે કંઈ લગ્ન ઉપરાંત

ટકા આ રોગથી પીડિત હશે અમવા પીડિત

થઈ ગયેલા હશે માત્ર કોઈ બચ કર શારીરિક

વ્યાધિ કે ઉચ્કટ દેશપ્રેમ અથવા કોઈ શરીરની

મોટી ઓડ, ગાંધીવાદ કે તીવ્ર આધ્યાત્મિકતા

જ મનુષ્યને આ રોગમાંથી જાચાવી શકે છે

આ રોગ ખાસ ચેપીરોગને નામે

જાણીતો નથી થયો, પણ કેટલીક વાર એક જ

ચરમાંથી એ કે ત્રણ જણ તેમાં એકસાથે

સપાવાં બોઈએ છીએ.

રોગનાં કારણો : આ રોગ કોઈ અદ્દશ

જાતથી થાય છે, પણ જેમ બે પરસ્પર વિરોધી

પ્રકારની વિદ્યુત મળે તો જ વિદ્યુત-પ્રવાહ

ચાલે છે તેમ સ્ત્રી અને પુરુષ એમ પરસ્પર વિરોધી પ્રાણીઓ મળે તો જ આ જંતુ એમના પર અસર કરી શકે એમ છે. વળી કમનસીબની વાત એ છે કે માબાપો આ રોગ ફેલાવવામાં આતંદ ને ગીરવ માને છે; એટલું જ નહીં પણ એ રોગનો પ્રચાર કેવી રીતે થવો એક એ તેવું નિયંત્રણ કરવા માટે હકક ધરાવવાનો દાવો કરે છે !

રોગતું વર્ણન : મેલેરિયા માટે ચોમાસું ખાસ ઋતુ ગણાય છે. તેમ આ રોગ માટે વૈશાખ, માગશર ને મહા મહેનાઓ ખાસ ગણાય છે.

એમ ટાઇફોઇડ દાદ માટે ૧૪, ૨૧, ૨૮ એવા દિવસોની અવધિ ગણવામાં આવે છે તેવી કોઈ અવધિ આ રોગ માટે બહુવામાં આવી નથી.

આ રોગ શારીરિક રોગો કરતાં કેટલીક બાબતમાં જુદો છે. સામાન્ય રીતે શારીરિક રોગોથી અચવાનાં ઉપાયો દેતા માણસો નજરે પડે છે; પણ આ રોગ કેમ જલદી થાય એમ જ કેટલાક વિચાર કરે છે ! એક લેખકે લખેને લેરો લલાચેલા શહેરની ઉપમા આપી છે. જે બહાર છે તે અંદર જવા છાછે છે ને જે અંદર છે તે બહાર જવા છાછે છે.

લકડો, સંધિયા, ક્યૂંકે એવા કોઈ રોગનાં કોઈ કવિએ વખાણુ કર્યાં નથી; પણ આ રોગને તો 'મૃત્યુતામાં પગલાં' ને 'સ્વર્ગની સીડી'નાં ઉપનામ મળ્યાં છે. પરંતુ આ ઉપરથી આ રોગ કેવી સુખ આપે છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. વધારે વિચાર કરતાં લાગે છે કે દારૂની પ્યાલીને ક્યો દારૂરોગો આ જ ઉપનામ નહિ આપે ?

રોગનું ચિકિત્સા : આ રોગની અસર પુરુષના પહેરવેશ ને બાહ્ય દેખાવ પર તરત થાય છે. રોગ પહેલાં જે કાટ-ખમીસ ખટનવિનાનાં

હોય છે તે એકદમ ખટનવાળાં થવા માંડે છે. બહાર જતી વખતે કોલરની, કરચલીઓ મણુ દૂર થવા માંડે છે. ઘરની વસ્તુઓ પણ સુવ્યવસ્થિત રહેવા માંડે છે.

પુરુષની ટોચ પર ટેવી અસર થાય છે તે એક દૃષ્ટાંત પરથી સમજાશે. એક કલબમાં એક પુરુષે એનાં એક મિત્રને આમ ત્રણ આખું હતું. બંને પાસેપાસે બેઠા હતા અને કલબનાં બારણાંમાં દાખલ થતા સભ્યોને નેહાળતા હતા. પેલા અભણા મિત્રે કહ્યું : 'આ સભ્યો અહીં દાખલ થાય છે તોમાંના કાણુ પરેણીત છે ને કાણુ અપરેણીત છે તે હું કહી આપું.' એમ કહીને તેણે કહેવા માંડ્યું ને લગભગ દરેક વખત તે સાચો પડ્યો. આથી આશ્ચર્યચકિત થઈ પેલા બીજાએ પૂછ્યું : 'આ કેવી રીતે કહી આપ્યું ?' મિત્રે કહ્યું : 'બારણાંમાં દાખલ થતી વખતે જે પુરુષો બારણાંમાં પડેલી પગ લૂછવાની સાદડી પર પગ ધસીને આવતા હતા તે પરેણીત પુરુષો અને બીજા અપરેણીત.'

નિવાસસ્થાન પર આ રોગની કેવી અસર થાય છે તે એક શિક્ષકનાં અનુભવ પરથી જણાશે. એ કહેતા હતા : 'ન્યારો હું, એકલો હતો ત્યારે એક ઝોરડામાં રહેતો હતો, પરંતુ પછી બે ઝોરડાની બર પડી ને એક બાળકે આન્યા પછી ત્રણ ઝોરડા લેવા પડ્યા; અને હવે ચાર ઝોરડાવાળા ઘરમાં રહેવા જવું છે.'

રોગના ઉપાય : આ રોગ માણસને લાગુ ન પડે તે માટે પરાપૂર્વથી પ્રયત્નો થયા છે. હેંદુધર્મમાં, બૌદ્ધધર્મમાં ને કેથોલિક પંથમાં પ્રત્યક્ષ ને મહત્વનું સ્થાન અપાયું છે. વળી પુરુષોને બચાવવા માટે કેટલીક નાર ધર્મમાં સ્ત્રીઓનું અપમાન કરવામાં આવ્યું છે, પણ આ બધા પ્રચારની અસર નહિ બેવી જ થઈ છે. મોઢેનીના સ્વરૂપથી

મજગોવિંદમ્

શ્રીમતી 'કુરુ' ગી. દેસાઈ

એમ એ

પરિન તે પ્રથમ કક્ષાના તત્વજ્ઞે એમા આપ્યુ છે મૂળ હિત સાથે તે જ લયમા તેનો મરણ અનુવાદ આપનાર કુરુ ગી.દેસાઈ થી મનુમદેન ગારી વિખિત 'માયુ મારી મા' 'તું હિંદીમા સાધારણ કયું' છે ને તેઓ આગળપડતા કેળવણીકાર પણ છે

શ્રીમન્ રા કરાચાર્ય વિરચિત તથા સાધના પ્રવાહ એમ બળબળ નિનાદે વહેતા શબ્દ-સુ દીર્ઘ માધુર્યથી ને તત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર 'ભજગોવિંદ', 'ભજગોવિંદ', 'ગોવિંદ' બન્ન મૂઠમતે 'ની વાક્તિ-વૈરાગ્ય સ્તોનાવલિ કયા સરસ્વત અલ્લામીને યાદ નહિ દોષ ? પુરથી નિવાસી માનવીએ ર્ષે રીતે જનન વિતાવતુ બેઈએ તેનુ માર્યંદશન વેધક હતીએ દ્વારા આપણા મઠા

દિનમપિ રજની સાય પ્રાત શિશિરવસન્તો પુનરાયાત-।

કાલ ક્રીઢતિ મન્દ્યાયુસ્તવપિ ન મુચ્ચત્યાશાવાયુ ॥

મજ ગોવિન્દ ગોવિન્દ મજ ગોવિન્દ મજ મૂઠમતે ।

(સ) પ્રાપ્તે સન્નિહિતે મરણે નહિ નહિ રક્ષતિ હુરુશ્કરણે ॥ (ધ્રુવપદમ્)

ફિન, પછી રજની પ્રસાત સધ્યા, શિશિર વસત કરે કંમ બાધ્યા,
એકે કાળ જીવન વહો બધે, તો ય ન આશા મૂઠો શઢાયે
ગોવિંદ બળે, ગોવિંદ બળે, મૂઠ બનો! ગોવિંદ બળે,
મમુખ મૃત્યુ દીમે ન્યારે, પાણિનિમૂવ ન ર્ષે ત્યારે

અગ્રે વદિ પૃષ્ઠે માનુ રાવૌ ચિત્તુકસમર્પિતજાનુ ।

ફરતલમિદ્ધા તત્તલવાસસ્તવપિ ન મુચ્ચત્યાશાપાશ ॥ મજ

સામે અગ્નિ, માયે તડકો, રાતે દટિયુ વાળી પડતો,
લિક્ષા લઈ તરુ નીચે સૂએ, આશાપાશ ન છોડે તો ચે ગોવિંદ

વાવદ્વિષ્ણોપાર્જનસકસ્તાવન્નિજપરિવારો રક્ત ।

પશ્ચાદ્વાયતિ જર્જરદ્વેષે વાર્તા પૃચ્છતિ કોઽપિ ન મોદે ॥ મજ

ન્યાંસુધી લક્ષ્મી લાવી આપે, ત્યાંસુધી માન કુટુળી આપે,
જર્જર થઈ પછી કરતો ન્યારે, પછે કુશળ નવ કોઈ ત્યારે ગોવિંદ

મગ્માસુરનુ વળ હલ્ય, પણ લેાય હતું તો મઠ આખરે ખૂબ પ્રમનો પછી એક પ્રિન્કિશન
લામણીપ્રધાન મનુષ્ય પાસેથી સામનો શોધી કઢાયુ છે થોડા જ વખતમા તે જનતાને
કરવાની કેટલી રકિતની આશા રાખી રાકાય ? 'લક્ષ્મિચ્છેદનો યાદો' નામથી ઉપલબ્ધ
આ રોગ મટાડવા માટે હજી મઠ થશે હિંદુસમાજનો આ શરૂઆતનો પ્રયત્ન
પ્રિન્કિશન શોધાયુ નથી 'દાકાર' સંગેન્દ્ર છે તે મદ્દળ માય કે ન પણ વાય, પરંતુ
મસાદને લાયક કે 'રેશનિંગ' કરીશુ તો કદાચ અનેક પીડિત સ્ત્રી-પુરુષો આ પ્રયોગને
લગો મોજા થશે, પણ એમની આશા અર્થે સમૂર્વક નિહાળશે

જટિલો મુળ્હી લુચ્ચિતકેશઃ કાપાયામ્વરબહુકૃતવેષઃ ।

પશ્યન્નપિ ચ ન પશ્યતિ લોકો હુદરનિમિત્તં બહુકૃતશોકઃ ॥ મજ્જ

જટા વધારે, માથું મુંડાવે, લગવાં ધારી વેષ સભાવે;

દેખે પણ ના સાચું પેખે, ઉદરનિમિત્તે બહુ કૃત શોકે. ગો.વેદં

મગવહ્નીતા કિશ્ચિદ્ધીતા ગજાજલલલ્લકણિકા પીતા ।

સકૃદપિ યસ્ય મુરારિસમર્ચા દૃશ્ય યમઃ કિં કુરુતે ચર્ચામ્ ॥ મજ્જ

ગોતા થોડી બાણી લાંબી, ગંભીરલની અંબલિ પદ્મ;

એકવાર બે હરે સંભારે, તેનું નામ કદી ક્યમ થમ લે? ગો.વેદં

અજ્ઞં ગલિતં પલિતં મુળ્હં દશનબિહીનં જાતં તુળ્હમ્ ।

વૃદ્ધો યાતિ ગૃહીત્વા દણ્ડં તદપિ ન મુચ્ચત્યાશાપિણ્ડમ્ ॥ મજ્જ

અંગો ગળિયાં, આંધ્યાં પળિયાં, દાંત સહુ મુખમાંથી પડિયા;

ખુદ્ધો કંઠે લઈને આવે, તોય ન છોડો, શકે આશાને. ગો.વેદં

બાલસ્તાવત્રીક્રીડાસક્તસ્તરુણસ્તાવત્રત્તણીરક્તઃ ।

વૃદ્ધસ્તાવચ્ચિન્તામયઃ પારે વ્રહ્મણિ કોઽપિ ન લગ્નઃ ॥ મજ્જ

બાળપણે સહુ મસ્તી ભરેયા, તરુણ થતાં તરુણી શું રમિયા;

વૃદ્ધ થતાં ચિંતામાં પડિયા, કોઈ ન દીસે હરિના રસિયા. ગો.વેદં

પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનનીજઠરે શયનમ્ ।

દૃઢ સંસારે ચલ્લુ દુસ્તારે કપયાપારે પાદિ મુરારે ॥ મજ્જ

ફરીફરી જન્મો ફરી ફરી મરણું, ફરીફરી જનનું ઉદરે સૂણું;

એવો દુસ્તર આ લવ-સિંધુ, પાર ઉતારો કરુણાસિંધુ. ગો.વેદં

પુનરપિ રજની પુનરપિ દિવસઃ પુનરપિ વૃક્ષઃ પુનરપિ માસઃ ।

પુનરણ્યયનં પુનરપિ વર્ષં તદપિ ન મુચ્ચત્યાશામર્ષમ્ ॥ મજ્જ

રજની દિન આવે ને વીતે, વૃક્ષ વીતે, મહિનાયે વીતે;

*અયન-વર્ષ પણ ખૂટી બાથે, આશા ઈર્ષ્યા ખૂટે ન તો થે. ગો.વેદં

વયસિ યતે કઃ કામચિકારઃ શુષ્કે નૌરે કઃ કાસારઃ ।

નષ્ટે દ્રવ્યે કઃ પરિવારો જ્ઞાતે તત્ત્વે કઃ સંસારઃ ॥ મજ્જ

કામવાસના શી વય વધતાં? સરવર કેવાં જળ સુકાતાં?

દ્રવ્ય જતાં પ્રિવાર રહે ક્યાં? તત્ત્વ સમજતાં વિશ્વ ટકે ક્યાં? ગો.વેદં

* અયન=જ મહિનાના સમય માટેનું નામ સરખાવે, ઉતારાપણ, દક્ષિણાયન.

નારીસ્તનમરનાભિનિવેશ મિથ્યામાયામોહવેશમ્ ।

પતન્માસવસાદિવિકાર મનસિ વિચાર્ય વારંવારમ્ ॥ મજ્જ૦

શ્રીના અગો સુદૃઢ દીસે, તે તો મિથ્યા મોહ અતિશે,
એ યે માઅ તણુ જ ગન્યા છે, વારંવાર વિચારો સમજલે ગોવિંદ૦

કસ્ય કોઽહ કુત આયાત કા મે જનની કો મે તાત ।

इति परिभाष्य सर्वमसार विश्व त्यक्त्वा स्वप्रविचारम् ॥ મજ્જ૦

કોણુ હું ? કોણુ તુ ? કયાથી આવ્યા ? માતપિતા વળી કોણુ કહ્યાવ્યા ?
મધ્યુ આમ અચ્ચા જ ગલી છેડે હુનિયા શ્વમ સમાણી ગોવિંદ૦

नेय गीतानामसहस्र ध्येय धीपतिरूपमजज्ञम् ।

नेय सज्जनसङ्गे विच देय दीनजनाय च विचम् ॥ મજ્જ૦

સહસ્રનામ ને ગીતા ગાઓ, શ્રીપતિ ધ્યાન સંઘાયે ધારે
મજ્જન-સંગતિમા મન ગણે, દીનજનોને લક્ષ્મી આપે ગોવિંદ૦

यावज्जीवो निवसति देहे कुशल तावत्पुच्छति गेहे ।

गतवति वायौ देहापाये मार्या विभ्यति तन्मिमकाये ॥ મજ્જ૦

ત્યાજીવો દેહે પ્રાણુ વસે છે, ત્યાજીવો લોકે કુશળ પૂછે છે,
પ્રાણુ ગયા પછી દેહ પડતા, પત્ની પણ ખીશે તોગજતા ગોવિંદ૦

सुखत क्रियते रामाभोग पञ्चादन्त शरीरे रोग ।

यद्यपि लोके मरण शरण तदपि न मुञ्चति पापाचरणम् ॥ મજ્જ૦

શ્રીના મગ સુખે સેવાતો, રાગે દેહ પછી પીડાતો,
મગજુ ગમજુ છે આપર જણે, તોપણ પાપાચરણ ન છાડે ગોવિંદ૦

रथ्याचर्यं विरंचितकन्य पुण्यापुण्यविषर्जितपथ ।

नाह न त्व नाय लोकस्तदपि किमये कुरते शोकः ॥ મજ્જ૦

કયા રીતગમાથી બનાવી, પુણ્ય-પાપનો માર્ગ વટાવી,
'હું, તું, વિશ્વ-કથુ નર્થો' જાણી, શોક કરે શો તુ યે, હાઈ ? ગોવિંદ૦

कुरुते गङ्गासागरगमन मत्परिपालनमथवा दानम् ।

ज्ञानविहीने सर्वमनेन मुक्तिं न भजति जन्मशतेन ॥ મજ્જ૦

છોને ગંગાજળમા નહાયે, ને મતદાન કરે છો બહુ યે,
'સો' મો જન્મે મુક્તિ ન પામે, જ્ઞાનવિહોણો મહુ આ જાણે ગોવિંદ૦

કચરોટ ને કુંડું

શ્રી. વેળુંભાઈ પુરોહિત

સાક્ષનો એક અતિ ગહન પ્રશ્ન આ વાર્તામાં સારોપાંગ વણાયેલો નજરે પડશે.

જ્યેષ્ઠ પેઢી સ્ટેશન પર ઉતારેલો જન્મે તરફની ગાડીની સહ બેઠા હતા. રવિવાર હતો, એટલે રાજિંદી ગીરદી જણાતી નહોતી. સવારનો તડકો ખુશનુમા લાગતો હતો. સ્ટેશનના 'પ્લેટફોર્મ' પરના એક છેડે એક તેર વરસનો છોકરો પ્રસ્તરોખંધ કેપડામાં સજ્જ થઈને લટાર મારતો હતો. તેના હાથમાં સિગારેટ જલતી હતી. લટાર મારતાં મારતાં તેણે પોતાનાં રેશમી ઝમ્બાના ખીસામાંથી દસ રૂપિયાની નોટ કાઢી. નોટ પર તેલ જેવું ધાણું લટું. છોકરાએ નોટને સૂંધી. તેલ જેવું જે ધાણું હતું તે તે અતરતું હતું. સૂંધીને તેણે નોટને પાછી ગળવામાં સૂકી હીધી ને પાછળ હાથના અંગ્રેજી વાળીને સફેદ કેન્વાસના દોરીવાળા ખૂટ તરફ મગફળીથી ભેતોભેતો તે એટલામાં જ ટહેલવા લાગ્યો. ગાડી આવવાને હજી વાર હતી. વળી તેણે નોટ કાઢી ને તડકા સાને ધરી, અંદરની ભાત ભેવા લાગ્યો. અંદરનું લખાણ વાંચ્યું. 'રૂપિયા દસ' વાંચીને તે ફરીથી પુલકિત બની ગયો. પણ એનો પુલકાટ ટક્યો નહિ. એ જિંદગી એક ફાસ્ટ ગાડી 'પ્લેટફોર્મ' પરથી વાળેવાળ પસાર થઈ ગઈ અને પવનના ઝપાટામાં છોકરાના હાથમાંની નોટને પોતાની સાથે જ લઈ ગઈ.

નોટ હાથમાંથી ઊડી ગઈ. છોકરો પહેલાં ચનક્યો, પછી ગભરાયો અને પછી

પરોપદેશી પાંડિત્ય આ જ નેટલું ક્યારેય નહીં ખતાવાઈ હોય. મધ્યમ વર્ગના કુટુંબનો વડીલ પોતાના સંતાનને ચોરી, દાંડણી ને એવા જ બીજા અનૈક નાનામોટા હુના માટે સંતાપે, મારઝૂક કરે, પોતાના સાળાના કુશ્વરિય માટે પત્નીના આંગળાથ કુટુંબને સંભારી આપે; પ... હું કચરોટ ને કુંડું - બેસનપણ માટે કોણ કોને હસે ? બાળ મનસ-

ઉદાસીન બની ગયો. ગાડી તો પસાર થઈ ગઈ. નોટ છાંક એટલામાં જ ઊડી ગઈ હશે એમ ધારી તે થોડોક સ્વસ્થ થયો, અને બાણે કંઈ બન્યું જ નથી એમ પાટા તરફ બારીકાઈથી ભેંચું; પણ ત્યાં નોટનો પત્તો લાગ્યો નહિ. એટલીવારમાં મુંબઈ, જનારી બીજી એક દોકલ આવી. છોકરો ઊભો જ રહ્યો. ગાડી ઊપડી ગઈ. ગાડી ઊપડી ગયા પછી તે નીચે ઊતર્યો અને થોડોક સૂધી પાટા વચ્ચે, આળુબાળુ બધે દસની નોટની ખોજ કરી, પણ નિરર્થક!

આવીને તે પાછો બાંકડા પર બેસી ગયો. થોડીવાર તે સનમૂન બની ગયો અને પછી અમારા મારતી વીજળીની રેશનીમાં ટીટકું ખસા પર બેસે તેને કરમની કાંકરીની માફક આંગળીથી હસેલી હાંએ તેમ આ આકસ્મિક મુસીબતને મનમાંથી ખંભેરીને તે ઊભો થયો. તેણે સૌથી 'પ્રથમ બેઈ લીધું કે દરવાજે ટિકિટચેકર તો નથી ને ! ત્યાં કોઈ નહોતું. એટલે બેખડક તે સ્ટેશનની બહાર નીકળી ગયો અને ઘેર આંખ્યો.

બાણે કંઈ બન્યું ન હોય તેવી સ્વસ્થતાથી તે માળાનાં પગથિયાં ચડીને સાલીમાં આંખ્યો. ઘરના ઢિંબરા આગળ ઊભી ખૂટની દોરી છોડવા લાગ્યો અને તેણે બેચું તો બાપાનાં જૈસ્તો હજી બેસા હતા અને ગપ્પાં મારતા હતાં.

તેને આવેલો બેઈને બાપાએ પૂછ્યું : 'કેમ અથ્યા સુંદર ! સવારના પહેરમાં છાં

જીપણો તો ? આજે તારો જન્મદિવસ છે તેની ખબર નહોતી ?’

‘ખબર હતી અને એટલે તો હું મહા લક્ષ્મીનાં દર્શન કરવા નીકળ્યો હતો. પણ—’

‘એમ બોલીને સુંદર દસી પછો ‘પણ ઘેરથી પૈસા લેતા જ બહી ગયો તો એટલે પાછો આવ્યો.’

બધા હસ્યા સુંદરના પિતા ચંદુલાલના બે દોસ્તોએ ઉમળકાથી સુંદરને હાથના ધરાયથી બોલાવ્યો. સુંદર ડાહ્યો યર્ધને તેમની વચ્ચે જોડો ને પાનદાનીમાંથી એક એલચી લઈ મોઢામાં મૂકી. તેનું આ પગલુ હેતુપૂર્વક હતું હજી પોણા કલાક પહેલાં જ રટેશન પર તેણે સિગારેટ ઉપરાઉપર બે સિગારેટ પીધી હતી બાજુમાં બેસીને વાતો કરતા સહેજ પણ ગધ આદે તો જન્મદિવસ પણ બાપનો માર ખાધ વિના ખાલી બચ નહિ એમ તે બરાબર સમજતો હતો.

સુંદરને આજે જન્મદિવસ હતો અને વળી રવિવાર હતો. શનિવારની સાંજથી જ ચંદુલાલના દોસ્તો રવિવાર માણવા આવ્યા હતા બધા વચ્ચે બેઠેલા સુંદર ત્યાંથી ખસવા માગતો હતો ત્યાં, તેને અદરના ભાગમાં ચાની ખુશબી આવી, ‘જીભો યર્ધને બોલ્યો

‘હું તમારે માટે ચાની કપ લઈ આવું !’

છોકરાના આ વિવેકથી ચંદુલાલ તો ખુશ થયા પણ તેના દોસ્તો પણ ખરેખર આદરની મર્ધ ગયા એક જણે વાસો ચાબડીને કંચું ‘હા, દોસ્ત, ઉપડ, આ ત્રીએ ડાઝ છે’

બીજો બોલ્યો ‘અને છેલ્લો’

મોટેરાએને અદરઅદર હસવા દર્ધને સુંદર છટકી ગયો. રસોડામાંથી એક ચાળીમાં ત્રણ કપ ચા લાવીને બધાને આપી અને પોતે અદર ગયો બા આગળ આરીઅવળી વાતો કરી ને ચા પીધી એટલામાં બહારથી ચંદુલાલના દોસ્તનો અવાજ આવ્યો ‘અરે

સુંદર ! અહીં આવ તો, તારું કામ પડ્યું છે ને ભાઈ !’

હસતોહસતો સુંદર બહાર થયો. સુંદરના એ ભાઈલાલકાકા ભિખા યર્ધને ભીંતે ટાંગેલા કાટના ચોરખીસામાંથી કંઈક પૈસા કાઢતા હતા તે બોલ્યા ‘દોસ્ત ચા તો પીધી, પણ મારે સિગારેટ જોઈએ ને તારા બાપા તો દેશી બીડી પીએ છે, ને મને એ ફાવતી નથી’

એમ બોલતોબોલતો તેમનો હસમુખ ચહેરો એકદમ ચિતામાં ફેરવાઈ ગયો તે બોલ્યા ‘અરે ! આમાંથી દસની નોટ ક્યા મળે ?’

બધાએ પૂછ્યું ‘શું ?’

‘અરે, કાલે સાંજે જ મેં આ ચોરખીસામાં દસની નોટ મૂકી હતી ને પણ કોણ બાણે એ દસની નોટ જ નથી ને ધોળીનું બિલ પડ્યું છે ! બનવાભેગ છે કે નોટને બદલે ધોળીનું બિલ જ મેં મૂક્યું હોય’

એટલીવારમાં તો ચંદુલાલના બીજા દોસ્તે કંમરેથી દસેક આનાનું પરચૂરુ કાઢ્યું ને સુંદરના હાથમાં મૂક્યું ‘બ, એક સિગારેટનું પાકિટ ને બે આનાની બિચબધ બીડી’ લઈ આવ દોઝ જોઈએ’

સિગારેટ આવી પિવાઈ પણ ખરી પછી નાવલુધાવલુ થયા, જમ્યા બપોરે થોડીવાર મળ્યે રમ્યા, મૂતા અને મહેમાનો વિદાય થયા ત્યારુધી સુંદર ઘરમાં જ હતો મહેમાનો ગયા પછી તરત જ ચંદુલાલે સુંદરને બોલાવ્યો.

‘સુંદરિયા, અહીં આવ’

સુંદર આવ્યો

‘દસની નોટ ક્યાં ? લાવ જોઉ’

‘તમે ક્યારે આપી છે ? મને નહિ, બાને આપી હતો’

‘હોશિયારી રહેવા દે વાઈલાલકાકાના ગળવામાંથી રતોરાત દસની નોટ જો ગુમ થાય તો તારા સિવાય બીજો બચ જ નહિ,’

જરા મોટે સાદે બોલ્યા: 'લાવ, નહિ તો આજ જનમદિવસે પણ તું કોરો નહિ રહે.'
'પણ બા! બેને! બાપુજી ખાલીખાલી મારા પર.....'

અને સુંદર રહી પહોં.

કાકે હાથે ચંદુલાલનો તમાચો પહોં.
સુંદર વધુ મોટે સાદે રડવા લાગ્યો. ચંદુલાલે એક વધુ બેરહાર કુબો માર્યો અને સુંદરના બાંસામાં બાજુ કે ગાંઠ વળી ગઈ. તે ચીસ પાડીને રહી શક્યો નહિ. બે હાથ ઝાલીને ચંદુલાલે તેને નજીક બેઠો અને 'ઉપરાંતપરી ચાર-પાંચ તમાચા ચોડી કાઢ્યા ને બોલ્યા:
'બોલ, બોલ...દસની નોટ ક્યાં નાખી? સવારના પહોરમાં સવારી ક્યાં ગઈતી? કબૂલ કરી દે...એ...'

આખરે સુંદર મારથી ત્રાસ્યો ને બોલ્યો:
'કહું છું, મને મારો મા. હું કહું છું...!'
'તો બોલ, ક્યારે લીધી?'

રડતારડતી સુંદરે જવાબ દીધો: 'કાલે રાતે તમે બધા રસોડામાં જમતાંતા ત્યારે.'
'ક્યાં નાખી?'

'ભીડી ગઈ!'

સુંદરે આ સાચું કહું હતું છતાં બાપને આ જવાબ અપમાનજનક, તોછડો ને ઉડાઉ લાગ્યો. જડખાં દાણીને એક એવો તો બેરથી ઓચેતો લાક્ષ્ય માર્યો કે સુંદર ભિથલીને દૂર ગઈ પહોં.

'ક્યાં ભીડી ગઈ? ક્યાં ખરચી નાખી? માંડીને વાત કર, બદમાશ!'

'સવારે રેશને ગયો, જ્યાં ફ્રાસ્ટ ગાડીના ઝપાટામાં નોટ ક્યાંક ભીડી ગઈ એટલે હું પાછો આવતો રહ્યો.'

બાપે તે માન્યું નહિ અને તેને કાઢી મૂક્યો: 'બ હુન્ન્યા, મારા ઘરમાં પગ ચૂકતો નહિ.'

રાતના સાડખાર વાગ્યા સુધી સુંદર

ચાલીમાં રડમસ મોઢે બેસી રહ્યો. બાપ તો નેરાંતે ભીંધી ગયો, પણ માએ તેને હાથ ઝાલીને અંદર લાવી સુવાડી દીધો.

પંદરેક દિવસ પછી બપોરે સુંદર નિશાળેથી ઘેર આવ્યો ત્યારે સગડી પાંચે બેઠીબેઠી આ રડતી હતી. માને બોઈને તેની નાની બહેન બચલી પણ 'મૂંઝીમૂંઝી રડતી હતી. બાપ જમતાં હતો.

'એ બેલમ. બધ એ જ સારું છે. હું બમીનબમીનના લકરામાં નહિ પડું. તારો ભાઈ છે તે હું શું કરું? એ બિલવાપર્યાનો ભરોસો કેવો? હું બમીન આપું, કાલ સવારે એ તો પાછો બુગારખાતું જમાવી દે. પછી મારે તો વેપારધંધો છોડીને દુકાને તાળું જ દેવું કે બીજું કાંઈ?'

આ વચનામૃતો પરથી જ સુંદર સમજી ગયો કે મામા બુગાર રમતાં પકડાઈ ગયા છે ને બાપા તે માટે પોતાનો ગુરસો હાલવી રહ્યા છે. જાનોમાનો ચોપડી લઈને તે બહાર ચાલીમાં જઈને બેઠો. જમીને ચંદુલાલ ઓ...હો...ઈ...યાં કરતો બહાર આવ્યો. બીડી સળગાવીને કંઈક વિચારમાં ને વિચારમાં રસ્તાપર પડતી ચાલીના કઠોડામાં આવી બિલો. તેની નજર સુંદર પર પડી: 'તું કેમ અહીં બેઠો છે? દીકરા બાજુસરી બહુ બાજુ છે તેની મને ખબર છે! બ, અંદર જઈને જમી લે.'

ઝડપ લઈને સુંદર અંદર ચાલ્યો ગયો. હાથલાથ થોથા વમર સીધો બેસી ગયો. માએ પીરચ્યું તે બાવા સંજો. એટલી વારમાં સુંદરનું કક્કર લઈને ચંદુલાલ રસોડામાં આવ્યો. તેના હાથમાં બે મરડાઈ ગયેલી સિગારેટ હતી, એક રેશમી રૂમાલ હતો અને એક ઇન્ડિયન હતી. તે બધું સુંદર સામે ધરીને બોલ્યો: 'આ ક્યાંથી લાવ્યો?'

સુદર હેમતાઈ ગયો મોઢ તરફ જતો
કાવેરી દાથમા જ થઈ ગયો ચંદુલાલે
પોતાની પત્ની સામે બેસું ને બોલ્યો
'આપણા વંશદેરા સુદરા ધરની છોકરી ધરમા
લઈ આવતા તે આટલા સારા આ બે તારા
કરમી કુવરના લક્ષણ બગાવર એના મામા
જેવો જ લગાડ પાડ્યો છે, સાથો ચોર તું
મુ મોઢે રહે છે તારો ભાઈ જુમારી, તારો
દીકરો ચોર '

'ચોર' એમ દાઢમા બોલતાબોલતા જ
સુદરના વાસામા એક ભેરદાર પાંખે માર્યો
સુદરને અતરસ આવ્યું ને તે ઉધરસ
ખાતોખાતો રડવા લાગ્યો

ચંદુલાલે જીડીને ચાલવા માંડ્યું બહારના
ખડમાં જઈ કપડાં પહેરી તે પાછો અદર
આવ્યો ને બોલ્યો 'હું ફિલમ જેવા જવાનો
છું મોઢુ થશે તમે તમારે '

અને જવાબની વાટ બોલા વગર પૂઠ
કેરવીને ચંદુલાલ ધરની બહાર નીકળી ગયો
સુદરની મા અડું જમતાજમતા જ
જીડી ગઈ, એ બેઈને સુદરે પણ દાથ ધાઈ
નાખ્યા સુદરની મા કાવેરીએ બહારના ખડમાં
આવીને પથ્થર પર બેસું તો પેલી સ્વિચેન
અને કમાલ પછાં હતી તેણે ધાડું કે
સિગારેટ તો ફેંટી દીધી 'હશે તેને ય આ
ઠેકરાના ચોરીના લક્ષણ પર ખૂબ ગુસ્સો
આવતો હતો, પણ ચંદુલાલ પોતે જ એટલો
બધો ડોઢાગ છોકરાને માસ્તર હતા કે વધુ
કંઈ સજ કરવાનું માનું નહોતું ચાલવું નહોતું
સુદરે ભારે મોઢે મા સામે બેસું જરા
વાર આમતેમ આટા માર્યા અને પછી
'આડુ છું' એટલું બોલી તે દાઢનાં
પગમિથા કીતરી ગયો

કાવેરીને લાગ્યું કે છોકરો ક્યાંક ભાગી
જશે તો ? એટલે ઉચાટમાં તે તેની પાછળ
કીતરી, પણ સુદરની ઝાપ ક્યાં ને ક્યાં

કાવેરીની ઝાપ ! તો મ સુદરની પાછળપાછળ
કાવેરી રસ્તા પર બનતી ઉતાવળે ચાલવા
લાગી ટ્રામ, વિક્ટોરિયા, મોટર, બસ અને
માઈબોની અવરજવગથી ચીંચપોકલીનો એ
રસ્તો ગાજતો હતો સાંજ પછીની આરંભાતી
રાતનું અધારે દુકાનો, મોટરો અને સુધ
ગુઈની ગેશનીમાં ભાતીગળ લાગતું હતું

ઝડપથી જતો સુદર એક પાનળીડી-
વાળાની દુકાન આગળ આવીને અટકી
મથો કાવેરીએ બેસું ને તે પણ થોરે દર
લેલી રહી સુદરે એક સિગારેટ લીધી,
મળમાવી અને પછી પાછો વળ્યો ધીમે-
ધીમે, આભુભાભુ બેસીબેસી તે એક બધ
દુકાનના ઓટલા પર બેસીને વિજ્જતમાં
પડી ગયો

અચાનક તેનો કાન ડોઈએ પટલ્યો ને
સુદર ચમકી ગયો ઓહોહો-આ તો બા !
જટ સિગારેટ ફેંટી હતી તેને ગભરાયલે ચહેરે
ચૂપચાપ સુદર ચાલવા માંડ્યો ન મા કંઈ
બોલી, ન દીકરો કંઈ બોલ્યો શે આવીને
સુદર ધરતી પર જ સડી ગયો

આ પછી દોઢેક મહિના ડોઈ પણ મોટા
બનાવ વગરનો પસાર થઈ ગયો સુદરનો
માથો જેલમા ગયો તે જુગાગી હતો, ચોર
હતો અને તે અંગેની બધી જ બદોઓ
તેનામા હતી તેનું બહુ ન કરતાકરતા આજે
બપોરે ચંદુલાલ જમી પરવાર્યો હતો અને
બીડી ફૂકતોફૂકતો પથગમા ચરતો પટલ્યો
હતો, ત્યાં લોહીલોહાણુ ફાલતમાં લગભગ
બેભાન જેવા સુદરને લઈને નિશાળના
છોકરા અને બે માસ્તરો ઉઘડે આવી પહોંચ્યા
ચંદુલાલ સદાજો ભેઠે ધાઈ ગયો ને બોલ્યો
'થયું શું ? પડી ગયો ક્યાંબધી ?'

તેનો જનાપ આપવા એક માસ્તર
આગળ આવ્યો ને બીજા માસ્તરે સુદરને
પથગ પર સુવગવી પાટાપિંડી કરવા માંડી

બાળુમાં જ એક ડોક્ટર રહેતો હતો તેને બોલાવવામાં આવ્યો અને જખમી સુંદર જાણી ગયો.

માસ્તરે કહ્યું : 'માફ કરજો સાહેબ, પણ આપના ચિરંજીવીને ચોરી-ભુગારની બહુ જ ખૂરી આદત છે. આજે તે જ્યારે રિસેસમાં છૂટ્યો હ્યારે કાઈ એ મવાલીઓ તેની પાસે પૈસા માગવા આવ્યા હતા, પણ સુંદર તે આખી શક્યો નહિ ને તેમાંથી બોલાચાલી થઈ, બાઝાબાઝી થઈ ને...'.

'સમજી ગયો.' ચંદુલાલ માત્ર આટલું જ બોલ્યો.

માસ્તરે 'જખમી' કરીને રવાના થયા. હજી બાળુવાળો ડોક્ટર ત્યાં જ બેઠો હતો, તેને 'ઉદેશીને ચંદુલાલ બોલ્યો : 'એવા હલકા થરની છોકરી મારા ઘરમાં આવી છે કે માથો જ-મારો મારે એ ભોગવવું પડશે. મારું સગપણ ઘડીકમાં થતું નહોતું તે બાપાએ ઉતાવળમાં ને ઉત્સાહમાં નાતમાં હલકા ગણાતા ઘરમાંથી કન્યા લાવીને મારી ડોકે વળગાવી દીધી. આ મારો સાળો ભુગારમાં પૂરો. ચોરીમાં પૂરો, માને કે બધી રીતે પૂરો-જેલમાં બેઠો છે. બે વાર જમીન ઉપર છોડાવ્યો. પછી ત્રીજી વાર મારું સગજ હાથ ન રહ્યું. જેવો માથો એવો જ આ બાણેજ પાડ્યો છે. ડોક્ટર સાહેબ !' ડોક્ટર બોલ્યો : 'જુઓ ચંદુભાઈ, જણે તમે જેટલી હલતાથી માનો છો, તેવી રીતે હું આ હલકા-જીયાના લેદલાવ માનતો નથી, કારણકે ખાનદાન ગણાતા માણસોનાં સંતાન શેતાનને શરમાવે એવાં કામ કરતાં ને' એવાં છે, અને હલકાં ગણાતાં હુડંબોમાંથી અક્ષતી ખાનદાની ધરાવતાં માણસો પણ મને જડી આવ્યાં છે. હું તો મારા ધંધાનો અનુભવ કરું છું. આપણે જે લોકો માટે સપનામાં પણ શંકા ન જ-ને

તેવાં લોકો રસ્તો ચાતરી બચ છે ને પછી મારી પાસે આવે છે, એટલે એમાં કાંવેરીબહેનનાં માવતર હલકાં, તેમનો ભાઈ હલકો અને તેથી આપણો સુંદર એવો થયો એ વાત સાચી હોય તોપણ હું તમારા જેટલી ચુસ્તતાથી નથી માનતો. તમે એને મારજૂડ કરો છો તે મને પસંદ નથી. બીજી રીતે તેને સુધારો તો છોકરો બણે હાંશિયાર છે. ચાલો ત્યારે હું રજા લઉં.'

એમ કહીને ડોક્ટર ગયો.

ચંદુલાલ થોડીવાર નેચારમાં 'બેસી' રહ્યો. પછી છોકરા સામે એક નજર કરીને કંઈ પણ કહ્યા વગર દુકાને ચાલ્યો ગયો.

ચારજ દિવસમાં સુંદર સારો થઈ ગયો, આજે એક સગાના લગનમાં બધાંને જવાનું હતું. સુંદર પણ બનીઠીને તૈયાર થયો હતો. વિકટોરિયામાં બેસી બધાં માંડવે પહેંર્યાં. બધાંને જમવાનું પણ ત્યાં જ હતું એટલે સવારે જરૂરપૂરતી હાજરી આપી ચંદુલાલ દુકાને ગયો. બપોરે જ્યારે તે પાછો જમવા આવતો હતો ત્યારે સુંદરને તેણે પાનવાળાની દુકાનેથી પાન ખાતો જોયો. અમસ્તી જ તેમની શંકાશીલ નજરે 'ખાનપૂર્વક' એવું તો નવા જ રેશમી પહેરણમાં ફાણાં હતાં. ચંદુલાલ સમજી ગયો કે ભાઈએ સિગારેટ પીધી છે ને તણખો જીડતાં આ કાણાં પજાં છે.

કંઈ પણ મારજૂડ કર્યા વગર વિકટોરિયા કરીને સુંદરને ઘેર લઈ જઈને અંદરના ઓરડામાં લઈ ગયો, ત્યાં ખૂબ પીટ્યો ને પછી તેને પૂરી દઈ માંડવે જમવા ગયો. એક નાના છોકરા મારફત કાંવેરીને કહેવડાવી દીધું કે સુંદર ઘેર છે, ચિંતા કરશો નહિ. કાંવેરી સંદેશનો મમ સમજી ગઈ.

અહીં રાંધણિયા તરીકે વપરાતા ખંડમાં પુરાચેલા સુંદર થોડીવાર ગાંગર્યા કચુ અને

પછી રડતોરડતો જ સૂઈ ગયો. પણ માડ અધી કલાક મઈ હતો કે તેની બીજી ડીઝી મઈ તે બેઠો થયો, થોડીવાર બટાર મારી, અભરાઈ, થોડા-જોખલા બધુ નિરાતે તેણે તપાસ્યું. પછી પાણીની તરસ લાગી હતી એટલે માડલામાંથી પાણી પીધું. પાણી પીતાપીતા તેની નજર પાણિવારા પર પડી ત્યાં સાચ જ આના પડ્યા હતા. સુદર સમજી ગયો કે મન કે બાપા બેમાથી કાઈ એક જણ નહાતી વખતે આ પેસા બૂલી ગયેલ છે. બેધકક તેણે તે ઉપાડી લીધા અને ખીસામા મૂકી લીધા.

નવરા બેઠાબેઠા તેને મન ન પડી સિગારેટની સખત તલપ લાગી હતી, પણ શું યાય? એટલામા તેણે થોડામા એક નવા જ કાગળવાળો સિગારેટનો ઝાંખો બેથો ઉત્સાહ બૂથો! તેણે તે બેઠ્યો, તો તેમાંથી વરિયાળી નીકળી પડી અપટી ભરીને વરિયાળી ખાધી ને આટા મારના લાગ્યો. સિગારેટની તલપ એટલી વધી ગઈ કે તે બેથેત બની ગયો.

અહીં થોતાને પૂરી મૂક્યો છે, બધા છેક રાતે, ધામધૂમ કરીને આવશે અને પછી ય માર તો ખાવેજી પાશે, પણ સાજે કાઈ ખાવાનું દુધિ આપે તેનું કેમ? આ વિચાર આવ્યો કે તે તરત જ દૂધ અને વધુ થટયું લાકવાના બાડકિયા તરફ ગયો. તે બોલ્યું ને બોલ્યું તો થોડુંક દૂધ હતું આગમ્ય રાટલી હતી કેનીનો જૂનો પણ હતો સુદર તે બેઈ લીધું ને પછી નિરાતે બાડકિયું બધ કરી લીધું.

બાડકિયું બધ કરીને તે ભીલો થયો કે તેની નજર છીકણીની શીશી પર ચોટી અને તેણે અધી મિનિટમા એક નિશ્ચય કરી લીધો. આસપાસ નજર કરીને એક જાઉનપેપરની કોથળીનો કાગળ લીધો, તેમા થોડીક છીકણી નાખી અને ખીડીની જેમ વાળો રતે સળગાવીને દમ લીધો છીકણી તે પણ તમાકુનો જ સડો છે ને! કાંઈક તો

મન આવશે!

ટેસથી તે પીવાના વિચારમા હતો ત્યાં ઘરના બારણા ખૂલ્યા અને સુદર બોલ્યું તો બા આવીને આ પરાક્રમ બેઈ મઈ હતી સુદરના હાથમાંથી તે જૂટવીને કાવેરીએ કમાવી લીધું અને તે રડી પડી મુદર તો ધાગતો હતો કે હમણાં બેચાર ઘાલ પડશે તેણે તે માટે માનસિક તૈયારી પણ કરી ગખી હતી, છતાં તેની ધારણાથી કાંઈ ઊલટું જ આ તો બન્યું! તે ભોંટો પડી ગયો અને માની બાજુમા જઈ તેના આસ લજવા લાગ્યો.

આ મકરણુ ચ દુલાલની બહુમા આવ્યું જ નહિ અને એમ વળી થોડા દિવસો વીતી ગયા.

ત્યારબાદ એક દિવસ સુદર એકદમ ગભરાતો ગભરાતો ઘેર આવ્યો ગોકુળઅશ્મીને દિવસ હતો નિશાળમા મન હતી હજી તો સવારના અખિયાર થયા હતા તેના બે ભાઈબધોને નજીકની એક હોટલમા બેસીડીને તે આવ્યો હતો. આજે જન્માશ્મી! રોજરોજ જુગાર ન રમનારા પણ જરાક રમી દે એવો દિવસ! અને તેમા સુદર ન રમે તો તો થઈ રહ્યું ને! ભાઈથી રૂપિયા પચ્ચીસ લારી ગયા હતા અને તે કાચાપોચા સાથે રમ્યા હોત તો તો આ સુન્દરલાલ તેને દમ સિગારીને ખાલી હાથે રવાના કરી દેત, પરંતુ આ તો દાદાલોક સાથે રમવાની હિમ્મત કરી ને તે સુદરને બારે પડી મઈ.

‘ઘેરથી લાવી આવુ છું’ એમ કહીને પેલા લેણિયાતોને હોટલમા બેસાડી સુદર ઘેર તો આવ્યો પણ તેને ઝર હતો કે આજે મવાલીનો ને બાપાનો-બહેનો માર જ ખાવાનો છે બીજી કાંઈ બને એમ નથી. આજે તે રોજ જેવો નફરો નહોતો લાગતો આજે તેની શુદ્ધિ કાંઈક કીમિયો થોડાવા માટે હમ્મશ જેવી ધારદાર નહોતી હિંકન

લગ્નમાં પોતે હોંશિયાર છે એમ માનનારો સુંદર આજે તો થયરી ગયો હતો. વિલ્વળ-તામાં જ તે આંટા મારતો હતો ત્યાં તેની નાની બહેન બચલી હસતીહસતી તેની પાસે આવી ને કાલી ભાષામાં બોલી : ‘ભાઈ, બે મેં લાવરી ને એટલી પહેરીઈ...! બા ફરાળનું કરી લે પછી અમે દર્શન કરવા બન્યું... બહુ મજા પડશે.’

સુંદરને એ છોકરીના ઉમંગમાં કંઈ રસ ન પડ્યો પણ તેની બાબનબરે બચલીની આંગળી પર શેલવતી વીંટી ધ્યાનમાં લઈ લીધી. કૃત્રેમ ઉત્સાહની આડીઅવળી વાત કરીને તે વીંટી મઝવી સુંદર ઉત્સાહભરે માળાનાં પમથિયાં ઊતરી ગયો ને પેલી હોટલમાં પહોંચ્યો.

ત્યાંથી તે તરત પાછો પણ આવ્યો. કાવેરીએ બને છોકરાંને ફરાળ ફરાવ્યું ને પછી બચલીનું માથું ઓળવા બેઠી. માથું ઓળતાંઓળતાં તેણે બેયું તો બચલીની આંગળીમાં વીંટી નહોતી. તેણે ગભરાટમાં છોકરીને પૂછ્યું : ‘વીંટી ક્યાં?’

આ પ્રશ્ન પુછાય છે તે જ વખતે ચંદુલાલ ઘરમાં આવ્યો ને તેણે જ વીંટીનો પ્રશ્ન પોતાના હસ્તકે લઈ લીધો. છોકરીએ કહ્યું કે મોટાભાઈએ લઈ લીધી છે. સુંદર તો ફરાળ કરીને ઊંઘી ગયો હતો. બાપાએ લાત મારીને તેને જગાડ્યો અને રોજ જે નિધિ થાય તેનાથી આજે વિશેષ નિધિ થઈ અને વીંટીની શી દશા થઈ તેની કબૂલાત સુંદરે આપી લીધી. ચંદુલાલે સપુતને સોંચણિયાથી બાંધીને પલંગના પાયા સાથે જકડી દીધો.

ફરાળ કરીને બહાર આવી સોપારી ખાતાંખાતાં ચંદુલાલે કાવેરીને કહ્યું : ‘હલકા ઘરની દીકરીને ઘરમાં લાવીને મેં ફાવેલો શો કાલ્યો? આ વેતર મને કાગવાસ શું નાખવાનાં હતાં! આવાં વેતર તારે નહિ, પણ કુખાડે!

બરાબર એના મામા જેવો પાક્યો છે—ચંડાળ! તેમાં તને રહવું આવે છે? હું ‘યુ’ મોઢે રહે છું? તારો બાપ દીકરીના પૈસા લેનારો, તારો ભાઈ બુગારી, તારો દીકરો ચોર...’

‘અને દીકરાના બાપમાં એ બધા જ ગુણો સમાઈ બધા છે.’

ઓંચિતો એક પેલીસ અમલદાર આંગણમાં આવીને ઊભો ને એણે વાક્ય પૂરું કર્યું.

ચંદુલાલે ચમકીને બેયું ને પૂછ્યું : ‘યુ છે ભાઈ, ઘર સૂલ્યા લાગે છે!’

‘તમારું નામ ચંદુલાલ કે?’

‘જી હા, પણ મારું નામ ચંદુલાલ હરજીવન કટપીસવાલા છે. તમે કોઈ બીજા ચંદુલાલની શોધમાં નીકળ્યા હશે.’

‘જી ના, હું આપ જનાબને જ લેવા આવ્યો છું, ચાલો.’

‘વાત શી છે?’

‘વોરન્ટ છે!’

‘શા ગુનાસર?’

‘ગુના તો થણા છે’

ચંદુલાલને ત્યાં પેલીસ બેઈ આડોશ-પાડોશના બધા માણસો ભેગા થઈ ગયા.

તેમાં એક બોલ્યો : ‘અરે સાહેબ, આ તો વેપારી લાઈનનો માણસ છે. તમે—’

‘એમ? તો હમણાં તમને બધાને જ ખબર પડશે. બોલો જનાબ, તમે શો થાંધો કરો છો?’

‘કટપીસનો વેપારી છું.’

‘બીજું?’

‘કંઈ નહિ.’

‘કુકાતમાં મેઝ પર દરજી નથી બેસતા?’

‘બેસે છે.’

‘જો દરજી બેસે છે, તેની પાછળની કેબિનમાં શું કામકાજ ચાલે છે?’

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં ચંદુલાલની

જમ થોડારાઈ ગઈ તોય તેણે કહ્યું 'કઈ નહિ માલ પડ્યો રહે છે, બીજું શું ?'

'એ મ? માલ પડ્યો રહે છે? મજબાન તારા ત્યાં પડ્યા રહેતા નથી!'

'અં દુલાલે કઈ જવાબ ન દીધા પાડોશીઓ, કાવેરી અને મુદર અચબાપૂર્વક શાતપણે સાંભળી રહ્યા.

પોલીસ અમલદારે ભમ્મર સકાચીને એક સિપાઈને કહ્યું 'અ લક્ષ્મણ, પોલીસ વાનમા ભેગા પેલા સતીસાધ્વીને અહીં તેડી લેવ. આ બધા પાડોશીઓ પણ ભણે જુએ વકીલાત કરવા આવ્યા છે તે.'

એક ભાઈ ઉપર આવી તેની તરફ ક્રૂપતાવાળી સોટી ધરીને અમલદાર બોલ્યા 'આને તમે તો જન્મારામાય નહિ યોગજતા હો તમે તો વેપારી માલુસ, આ ભાઈ તો

અતની જ હવકટ, તમારી કુખનનુ પાડિયુ વાચીને જ તેણે તમને સંભળ્યા લાગે છે! ચાલો, કાટમાં જો હવેલું હોય તે કહેલો.'

• બધાના આશ્ચર્ય વચ્ચે અંદુલાલ કાલ પહેરીને પોલીસ સાથે દાદર બીતરી ગયો. પાડોશીઓ અતબતની વાત કરતા કલબલ કરીને જુદીજુદી મડળી જમાવી ચાલ્યો ચંચા થોડીવાર કાવેરી વિદ્યમાનના સિદાસનની પૂતળી જેવી બનીને નિશ્ચ જોવી બીજી ગઈ પછી તરત રસોડામાં ચાલી ગઈને રાજગરાની પૂરી, સિખડ વગેરે ફરાળી વાળીઓ જમવામા ગૂંથાઈ ગઈ ફરાજ કરતાકરતા તેને સુદર માદ આવ્યા તે બીજી ચર્કને પલગને પાથે બધાએલા સુદરને ઓડતાઓડતા બોલી 'ચાલ ભાઈ, કચ્છોટ દૂડાને હમે એમ નથી.'

✱

ચાર મિત્રો હતા એક વેદશાસ્ત્રી, બીજા સંતશાસ્ત્રી, ત્રીજા ન્યાયિથી ને ચોથા હતા તર્કશાસ્ત્રી એક મામ જઈ બવાએ ભોળા જમવાને વિચાર કર્યો, ને સહુએ મામ વહેંચી બીધું સંતશાસ્ત્રી રસોઈ કરવા બેઠા વેદશાસ્ત્રી શાકભાજી લેવા ગયા ન્યાયિથી પતરાવળી અને દડિયા લેવા ગયા તથા તર્કશાસ્ત્રી ધી, દૂધ, દહીં, તેલ વગેરે લેવા ગયા.

બનરનાથી નવા હાડલા-હાડલી લઈ આવી, ચૂરો ચેલાવી ચોખા નાખ્યા, તો સંતશાસ્ત્રીને ચૂલામાંથી-ખડખડ ખડખડ એવો અવાજ સંભળાયો. સાંભળનાર સુર એ તો બોલવા માથા ઘાસર બરાબર ન લજવાય ત્યારે સંતશાસ્ત્રી ચિડાઈ જતા પાચ-પાત વખત હાલાને હૂકમ કર્યો પણ ઘાસર કયાથી બરાબર મળેલ એ તો ચિડાયા ને પાચે લાલહ હાલ તેનાથી ભરેથી પ્રદાર કર્યો કે હાડલા ફૂટી ગયા ને ચૂરો ચોલવાઈ ગયા.

વેદશાસ્ત્રી શાકભાજી લેતી વખતે વિચારતા હતા 'મોણ વાણ કર ને રીખણ ગરમ પડે ટીડોરા જુદિતાયક છે ને સાજ રેયક છે' ને આમ બધાન શાકમા કોષાંતોપણ કરી, પિના શાકે એ પાછા આવ્યા.

• ન્યાયિથી બાજરિયા માટે વડના જાડ નીચે ગયા ને જાડ ઉપર ચડવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં જ મેગાળીએ ટકટક એમ બે-ત્રણ વખત અવાજ કર્યો અપહરણ! રૂપ પર ચડવાથી નરેર અનર્થ થનાર છે, માની એ મારા ધાકડ જેવા પાગ કર્યો.

ધી, દૂધ, તેલ, દહીં વગેરે બરીને માટીના પાત્રમા લાવતી વખતે તર્કશાસ્ત્રીને વિચાર થયો કે આ બધું પાત્રધારે છે કે એમને આધારે પાત્ર છે? ચોક્કસ નિશ્ચ માટે પાત્રને બીધું વાળ્યું ને એ પણ ખાલી હાથે પાછા આવ્યા.

આથેય વિદ્વાન, મૂર્ખા આમ તે દિવસે ભોળા વિચાર રહ્યા.

અખાની અનોખી સિદ્ધિ

અખેગીતા

અધ્યા. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

એમ. એ. એલએલ. બી.

પથ્થર, સારડી, બૂંગળી, લાલકૂસ પાકી માટીનાં લોખંડની પાટી, ચીપીયો, કાનસ ને એવીએવી અસંખ્ય નાની વસ્તુઓની વચમાં, સદા યે સોનાં-ચાંદીના દરદાગીનાનો સતત સંપર્ક છતાં એણે વિરક્ત લોગવી ને સમાજની એરણ પર, તે સમયે પ્રવર્તતી સામાજિક બીઓ પર એણે ધા પર ધા કર્યાં. અખેગીતા એની અત્યંત બાણીતી કૃતિ છે. એનો એકએક છપ્પો સોના જેવો નકર, નકરી મદ્યો, પાસાદાર ને અમરંતો છે. જ્ઞાનની સૌરભ તો સર્વત્ર ફેલાયેલી છે નં. : વિદ્વાન પ્રોફેસરે એ સૌરભની સુવાસ માણવાની આપણને આહ્વાં તક આપી છે.

અખેગીતા એ અખાની પરિપકવ પ્રતિભાની પ્રસાદી છે; પરિણત પ્રજ્ઞાનું ફલ છે; અભ્યાસવ્યુત્પન્ન મતિનો પરિપાક છે; અનુભવ-આરંભ શકેતો આવિર્ભવ છે. અખેગીતા એટલે અખાની અનોખી સિદ્ધિ.

અખાની કસોટીએ ચડેલું નિર્લેખ કૃત્યન તે અખેગીતા. અખાની ભક્તીમાં તપેલું નિર્મળ કુંદન તે અખેગીતા. અખાની એરણ પર ઘડેલું વિશુદ્ધ સુવર્ણ તે અખેગીતા. અખાની અન્ય કૃતિઓ ગમે તે ધાતુની બહે હો-અખેગીતાનો ઘાટ તેા જિયામાં જિયા સોનાનો ઘડેલો છે.

સત્તરમી સદી ગુજરાતી સાહિત્યનો સુવર્ણયુગ છે. એ સુવર્ણયુગ સર્જવામાં સુવર્ણકાર અખાનો હિસ્સો નાનો રહ્યો નથી. વેદાંતી કવિ અખો, મહાકવિ પ્રેમાનંદ અને વાર્તાકવિ શામળ એ યુગની જ્વલંત જ્યોતિષો છે. તેમાં યે અખાએ ઉત્તમ કક્ષાના અધિકારી-ઓનાં હૈયાં જ્ઞાનરશ્મિથી ઉજ્જ્વલ રચ્યાં છે.

જ્ઞાનની ખોજમાં અખો ખૂબ રણડ્યો. જ્ઞાની કહેવાતા અનેક પુરુષો સાથે પ્રસંગ

સત્તરમી સદીના સાહિત્ય-આકાશમાં અમરતા આપણા ત્રણ કવિ-ચિંતારા : મહાકવિ પ્રેમાનંદ, જ્ઞાનીકવિ અખો ને વાર્તાશાખીન કવિ શામળ. એ ત્રણેયમાં શુદ્ધ જ્ઞાનોપાસનારો અખાની જ. ભાષાની પરવા કર્યા વિના, તળપદા સાધારણવંથી લાવને હૃદયમાં સોંસરવો કતારી દેવાની કળા પણ એની જ. એ બંતે સોની હતો; એરણ, હથોડા, કસોટી

પાડ્યા પણ કર્યાં યે એની જ્ઞાનભૂખ સંતોષાઈ નહિ. આખરે એને કાશીમાં બ્રહ્મસમરસ સંત બ્રહ્માનંદની કથા સાંભળવાનો સુયોગ સાંપડ્યો અને સ્વામીએ સહભાગ્યે એને શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો. ત્યાંથી 'આતમની સૂઝ' મેળવી એ અમદાવાદ પાછો ફર્યો. એ આતમની સૂઝનો ઉકટ આવિષ્કાર તે અખાની અખડ અખેગીતા.

વિદ્વાન સાક્ષર શ્રી. કે. હ. કુવળા શબ્દોમાં કહીએ તો 'સદ્ગુરુ બ્રહ્માનંદ પાસેથી બ્રહ્મજ્ઞાનનો પ્રસાદ પામી યાત્રાળુ અખો સ્વભૂમિએ પાછો ફર્યો. એ બ્રહ્મનિષ્ઠનાં પવિત્ર પગલાંએ એનું નાનકડું ઘર કે 'બોલિયું' ચોક્કપુરીનો મઠ થયું; અને ત્યાં ખારે દિવસ ને ચારે માસ બ્રહ્મમેધ વરસતો રહ્યો. એ મેઘની ઝીણી ફરફર તે અનુભવ-બિંદુ અને ચોધાર વૃષ્ટિ તે અખેગીતા. બંને કૃતિ અંતિમ ભૂમિકાએ પહોંચ્યા પછીના અંતિમ લેખ છે. અનુભવબિંદુમાં ગ્રીષ્માન્તે નવા મેઘનાં આછાં છટાં ફેરાંઓ છંટાવાનો આહ્વાદક અનુભવ માય છે. અખેગીતામાં

બ્રહ્મવિદ્યાના સાગરના તરંગોમા મસ્તપણે
હૃદીએ છીએ ' આપણે એ તરંગોના રંગો
જરા ભેઈએ

અખે કુલધર્મે દ્રેષ્ટુવ અને વિદ્યાબ્યાસ એ
વેદાત્મી હતો. જન્મસંસ્કારે ભક્ત અને
અવણુસંસ્કારે જ્ઞાની હતો. અર્થાત્ અખે
ભગત-એકલો ભગત જ ન હતો, પરંતુ
જ્ઞાની-અનુભવી પુરુષ હતો, 'જ્ઞાની ભક્ત'
હતો. દી બ ન દે મહેતા કહે છે તેમ
'તેનામાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ભક્તિ બેનું
સમિશ્રણ થતાં તેના ચિત્તને રંગ કેવળ
તત્ત્વજ્ઞાનને દર્શાવનારો ધાળો ન હતો,
તેમ કેવળ ભક્તિને દર્શાવનાર લાલ ન હતો,
પરંતુ તેનો રંગ, 'ભગવો' (કાષાય) હતો.

શ્રી ગોવર્ધનરામ અખાની કવિતાના
બે ભાગ પાડે છે અને એકને દેવસેવા તેમ જ
બીજાને મનુષ્યસેવા કહે છે પરંતુ અખે-
ગીતામાં એ બેમાંથી કોઈ નથી વેદાત્મના
તત્ત્વજ્ઞાને સંસ્કારભરી અખેગીતામાં તે છે
એકલો શ્રદ્ધાસેવા અને એમાંથી ઉદ્ભવતો
અભિનવ આનંદ

'અખેગીતા' અભિધાનમાં અખાને કૃતિ
સાથે ચોતાનું નામ ભેડતું અભિપ્રિત નથી
અખેગીતા દ્વારા અક્ષયગીતા, બ્રહ્મગીતા એ
અર્થ જ વિવક્ષિત છે કેમકે કોઈવાર એ એને
નિરજનગીતાને નામે શ્રી ઐળખાવે છે
વળી 'અણુછતો અખે અધ્યારોષ કરે'
એવું સાવધાનીથી ઠીક અખેગીતા શરૂ કરતો
બ્રહ્મવિદ્ અખે એવી એવણા રાજે એ
સંભવિત નથી લાગતું છતાં એ શિષ્યક્રમાં
કવિનું નામ સુરમ્ય રીતે વ્યન્નિત થાય છે
એની ના પડાય નહિ

અખેગીતામાં સુપ્રમિત નવરસમાનો એક
રસ નથી, પણ એમા એક અજબ
અભિનવરસ છે, જેને આપણે 'ચિદ્રસ'નું
નવીન નામ આપી શકીએ. એમાં 'આત્મરતિ'
ભાવ છે અને એ એટલો સર્વાંગપુરુષ છે કે
તે રસનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે રસની
પરિભાષામા કહીએ તો અખેગીતામા
'આત્મરતિ' સ્થાયી ભાવ છે, જેને 'નિર્વેદ'
અને 'અદ્યુત' નામક બે વ્યક્તિચારી ભાવથી
પુષ્ટિ મળે છે અને જે 'ચિદ્રસ'રૂપે
પરિણમે છે

અખેગીતાની વાચનામા નરસિંહ કે
મીરાના પદોની પેઠે ફેરફાર નથી થયો અને
સમાગમે એ મૂળસ્વરૂપે સચવાઈ રહી છે,
કેમકે એક તો વેદાત્મના તત્ત્વજ્ઞાનને ગદન
વિષય એટલે સામાન્ય માણસ એમા અચૂપમા
કરી શકે જ નહિ બીજું કવિએ કાવ્યરચના-
ના પ્રબળની બહુ સુદર યોજના કરી છે
પ્રથમ ચાર કડવા અને પછી એક પદ અને
પ્રત્યેક કડવામા ૧૨ કડી એ રીતેનો કાવ્યપ્રધ
યોજનો છે તદુપરાંત 'બારે છાંદા પાંચસે
(૪૮૮) છે અખેગીતાના ચરણ' કહી છેલ્લે
આખા કાવ્યની કડીઓનો સરવાળો બાધ્યો
છે એટલે અદર વધપટ થવાનો કે ક્ષેપક
પક્ષિઓ પેસી જવાનો ભેગ પણ અવકાશ
નથી કાવ્યજ્ઞને આ પ્રકાર બહુ રચિકર
ચર્ચ પડ્યો છે અને મુક્તાનંદ તેમ જ અન્ય
કવિઓએ એવું અનુકરણ કયું છે

અખેગીતાનું પૃથક્કરણ કરતાં પ્રત્યેક
કાવડના ચાર કડવાં પ્રમાણે એને સાધારણ
રીતે નીચેના દસ કાવડમા વહેચી શકાય છે
આપણે દરેક કાવડ માટે વિશિષ્ટ સૂત્રા યોજી
એમા સમાયેલો વિષય સંક્ષેપમા ભેઈએ

ક્રમાંક	ક્રમાંક	નામ	વિષય
૧-૪	૧	મંગલકાવ્ય	મંગલાચરણ, પ્રારંભસ્તુતિ.
૫-૮	૨	માયાકાવ્ય	માયાના સ્વભાવનું દિગ્દર્શન.
૯-૧૨	૩	મુમુક્ષુકાવ્ય	૯. નિર્વેદ, ૧૦. સદસદ્વસ્તુવૈવેક, ૧૧. વૈષ્ણુવી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, ૧૨. પ્રભાસાક્ષાત્કાર.
૧૩-૧૬	૪	શૂન્યમુક્તકાવ્ય	શૂન્યમુક્ત દશાનું વર્ણન.
૧૭-૨૦	૫	પ્રભાકાવ્ય	પ્રભાસ્વરૂપ નેરૂપણ.
૨૧-૨૪	૬	" "	પ્રભાવેશેષ વર્ણન.
૨૫-૨૮	૭	શન્યકાવ્ય	વેદાંતનો શન્યવાદ, બૌદ્ધધર્મ તથા જૈનધર્મ આદિ સાથે તુલના.
૨૯-૩૨	૮	દર્શનકાવ્ય	પ્રથમ નાસ્તિક દર્શનોનું દર્શન કરાવી આસ્તિક પદ્ધતિ નેરૂપણ.
૩૩-૩૬	૯	સત્સંગકાવ્ય	સત્સંગ મહેમા.
૩૭-૪૦	૧૦	પૂણ્ડ્રિકાકાવ્ય	સમાપ્તિ.

આ વિકાગો અતુલ્યતાની દૃષ્ટિએ માત્ર સૂચનરૂપે પાઠ્ય છે. સૌએ એ સ્વીકારવા બંધેઈએ એવું કહેવાનો આશય નથી. કોઈની ઇચ્છા થાય તો તદ્દરેક કાવ્યાના વિષયને 'નેરાળું' નામ આપી શકે છે અને જેટલાં કાવ્યાં તેટલા ખંડ પાડી શકે છે. એ જ રીતે અન્ય કોઈ દસને બદલે સ્વેચ્છાનુસાર ઓછા ખંડ પણ ચોજી શકે છે. પ્રદ કવિએ પોતે અજેમીતાની વસ્તુને મુખ્ય છ વિકાગમાં વહેંચી છે અને અજેમીતાના સંપાદક શ્રી. બ. ન. દે. મહેતા એ વર્ગીકરણને અનુસર્યો છે. અજેમીતામાં વર્ણવેલા વિષયોનો ઉલ્લેખ કરતાં કવિ કહે છે:

‘એમાં જ્ઞાનભક્તિ વૈરાગ્ય છે,

મોઢે માત્રા નિરીક્ષણ દષ્ટિ;

શૂન્યમુક્તને મહામુક્તનાં,

જેન ને વળી પુષ્ટિ.’ (૪૦-૫)

છતાં ઉપર્યુક્ત દસ કાવ્યમાં અજેમીતાનું વિકાગીકરણ કરવું એ વધુ સારસ્ય અને સામંજસ્ય ભયું છે એવું મારું માનવું છે.

‘જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ’ કહેનારો જ્ઞાની અજો પોતાને કવિ માનતો નથી. પણ વસ્તુતઃ એ કવિ છે અને પ્રથમ પંક્તિનો સમર્થ કવિ છે. હા, એ વાત સાચી છે કે એ કવિતાની કલા તરફ બેઠવું લક્ષ્ય નથી આપતો કે પોતાની વાણીને રસસુંદર કરવા નથી યોચતો; પણ એની વાણીનો ઘોષ એવા વેગથી વહે છે અને એનો બિરલ અને વિપુલ શબ્દભંડાર એના વક્તવ્યને એવી સુરેખતા અને સચોટતાથી વ્યક્ત કરે છે કે પેલી કલામર્યાદા કોઈના લક્ષમાં પણ આવતી નથી. તથાપદા ને ધરગણુ શબ્દો અને દર્શતિથી ખમ્મિત એનો કાવ્યપ્રવાહ એવો વેધક અને ઉત્કટને અસરકારક નીવડે છે કે કવિતાકલાની અપેક્ષા જ કોઈને નથી રહેતી. રસશાસ્ત્ર કે અલંકારશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર કે કાવ્યશાસ્ત્રનો એને અભ્યાસ નથી તેમ જ એની એને પરવા પણ નથી. અજેમીતામાં એ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે:

‘તેણે અંથ પહેલું એમ બાણવું,

અજો મગણ જગણ નથી બાણતા;

પુક યોડ ને ઝડઝમક,
અમો લઘા વિના નથી આણતા,
એમ ગણિતપણે ગરુડા થયા,
કરુણા ઉપજાવી કવિનને;
હું તો એટલું કહીને રતપુ,
રખે કવિ બાણે મુજને.

અખાને પડ્યા છે માત્ર પોતાનું કથન
સીધી અને સચોટ રીતે રખૂ કરવાની અને
એમ કરી વાચકના મનને શબ્દબાણે વીંધવાની
ભાષા અને ચિંતનની એની અજબ સમૃદ્ધિને
લઈ શોમ કરવું એને મન રમત વાત છે.

કવિશ્રી ખજરનાર કહે છે તેમ કવિતા
અને તત્ત્વચિંતનનો યોગ મહાવિરલ છે
હજવી ફૂલ જેવી કવિતા તત્ત્વચિંતનનો ભાર
સંહી શકતી નથી એટલે એ ઉભયને મૂકવા
જતા કાંતો તત્ત્વજ્ઞાન અસ્પષ્ટ જની બગડી
બધ છે કે કવિતા ભારે જની કમળી બધ
છે કાઈ અપૂર્વ શક્તિશાળી કવિએ જ એ
જેનો સુભગ સમન્વય સાધી શકે છે આપણો.
કવિ અજો એવો મહાસમર્થ કવિ છે અને
એની અખેગીતા કવિતા અને તત્ત્વચિંતનના
મહાવિરલ યોગનું જવસત દર્શાવે છે.
અખેગીતાનું ગહન ચિંતન કવિતાના મનોરમ
રંગોમા કેવી રીતે મૂત કરાયું છે એના
ચોડા ઉઘાડરણ આપણે જોઈએ.

જેમ સૂર્યજિભના કિરણો પચરગી
કાચના મહિર પર પડે એથી વિચિત્ર રથો
દેખામ તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યના અનેક છવરૂપી
આભાસો માયાના મહિર વડે દેખાય છે
બ્રહ્માના માયા મારફત મગતતા અનંત રંગ
અત્યંત મનોરમ ઉપમા દ્વારા કવિ કેવી
રગીન રીતે રચું કરે છે.

‘જેમ કાચનું મહિર રચ્યું,
નીલ પીત શુભ શ્યામનું,
તે ઉપર તપો સૂર બ્યારે,
ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયું ધામનું.

કેવલ સૂરજ તપે મહા,
માયા તે મહિર કાચં,
ઈશ્વર નામ તે તેહનું,
‘પણ છવ થઈ માન્યુ સાચ’ (૧૬-૮-૯)

કિરણ અને કાચનું આ દિલચસ્પ દર્શાવ
કવિને પણ પરમપ્રિય ધર્મ પાડ્યું લાગે છે
જીવનવલિદું નામક અનુપમ કાવ્યમા એ
એનો મધુર વિનિયોગ કરે છે.

‘મોટા મહિર મહી તહીં છે કાચજ ઢાળ્યા,
નીલ પીત બહુ રંગરંગના લેહો ભાળ્યા;
ઊંચો ઊંચાણે સૂર ફરથી અતર બલકે,
દેખાડે બહુ રૂપ ધૂપ, વિવિધ પેર ચલકે;
અખા’ ઉપર અવલોકતાં તહાં તેમનું તેમ છે,
એમ ત્રિલોકી બાણે, વસ્તુ વડે એ એમ છે’
(૧૭)

શાનીભક્ત અજો ખજે તો ભક્ત છે,
એટલે એ વેદાંતી બનવા છતાં ભક્ત મટતો
નથી માત્ર એની ભક્તિનું સ્વરૂપ બદલાય
છે હરિ સંબંધ માટે ‘વિરલ વૈરાગ્ય જેહનું
મન તપે’ છે એવો મુમુક્ષુ ‘૩૩ માંહે હરિને
જયે’ છે અને સદ્ગુણ વચન માની ભક્તિ
આદરે છે એ જ્ઞાનમૂલક ભક્તિ વલ્લુવતાં
અજો કહે છે.

‘બાઈ ભક્તિ જેવી પંખડી,
જેને જ્ઞાનવૈરાગ્ય બે પાખ છે,
ચિદાકાશમા તે જ બિંદે,
જેને સદ્ગુણરૂપી આખ છે
તે નેન દેખે પરિબ્રહ્મા
પરિબ્રહ્મા કહ્યું માન,
પાદપાણિ પરિબ્રહ્મા,
પરબ્રહ્મ દાતાને પાન.
પરિબ્રહ્મ વિના નહિ કામ કાલો,
એમ દેખે તે ભરપૂર
જિભા તિહાં દેખે હરિ તે,
એના પડળ થયા હોય દૂર’ ૧-૧૭, ૮-૧૦

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિપરનો અખાનો અનુસંગ
શાની યવાથી જોડો થયો નથી ઊલટી

એની ભાવના વધુ વિશુદ્ધ અને વિસ્તૃત બની
છે અને સર્વાત્મભાવ તે જ પ્રેમભક્તિ એમ
એ માને છે. આવા બક્તિવિશેષથી ભરેલા
ભક્ત માટે એ સાધક કહે છે:

‘નિત્ય રાસ નારાયણ કેસે,
હેમે તે અનંત અપાર;
જિહ્વા જેવો તિહાં તેવો,
નારાયણ નર ને નાર.
ગદ્ગદ કંઠે ગાતે થકે,
શૌચાંચિત હોયે જાત;
હર્ષ આંસુ હેત હહે,
પણ પ્રેમ કરું ખાત.
નવનીત સરખું રહે કોમલ,
કહું ન માયે હેત;
આંખ્ય માંહે અનૃત ભયું,
હરિભક્ત કરું ખેત.’ (૧૧-૬ ૮)

આતમની સૂક્ષ્મતા અથવા જેમ ભ.કેત-
પ્રગર્ભે વળગી રહેતો નથી તેમ જ્ઞાનને
પણ અંધપણે સ્વીકારી દેતો નથી; એથી
તો એ સાચા જિજ્ઞાસુને ગુરુની શોધમાં
આટઆટલું રખડવું પડ્યું. મોટામોટા જ્ઞાનીઓ
પણ ખંડનખંડન માટે જે તકબાજી કરે છે
તેનો અખાને સખત અણુગમે છે. વડ્ઢલો નના
જૂજવા મતો તરફ તીક્ષ્ણ કટાક્ષ કરતાં
અથવા કહે છે:

‘છ દરશન તે મૂળમાં, ભાઈ શાસ્ત્ર કેવં નામ;
તેહનાં થયાં પાખંડ છનુડું, તે શાલ્યાં ગાસેગામ.
પાખંડનાં બહુ ફડકુઆં, ગણુતાં ન આવે છેક;
તે મત ભાળે જૂજવા, પણ ચાલ્ય ન મળે એક.
એકએકને નિંદે માંહોમાંહે, અને પોતાને કહે સાર;
એમ ખટ દરશન ખટપટું, પણ ન કરે મૂળ વિચાર.
ભણીભણીને લેદ પાડે, અક્ષર તણી લે એટ,
સિદ્ધાંત નાવે સમજ માંહે, ખાંધી રહ્ય ખટકોટ.
છએ કરે વાઢ માંહોમાંહે, ત્યારે સૌને પેષે માય;
સમાસ માયા આપે સરજો, હાર્યાં કોએ ન ભાય.
કહે અથો સહુકો સુણો, મત નોહે મહંતને;
નિરહાવે નાચાયણ તળશે, જો સેવે હરિચરંસતને.’

(૧૬-૬-૧૧)

એ જ રીતે પાખંડી જ્ઞાનીઓ જે માયામાં
રચાપચા રહે છે અને શાસ્ત્રનો સાચો
‘મર્મ’ નહિ સમજતાં માત્ર મોઢેથી શુકશબ્દો
બોલે છે તેમના પ્રત્યે પણ અથો રમૂજ
કટાક્ષ કરે છે: એવા સાંખ્યનાદીઓ અને
માયાવાદીઓ માટે કહે છે:

‘સાંખ્યને આંખ્ય પા વસાલી,
જો ચાલે તો ચાલી શકે;
વેદાંતીને વાટ સુળે સુધી,
જો માયા સુખથી નવ બકે. (૩૧-૯)

ચિંતન અને કવનના આવા ‘સુમશ-
સમન્વયનાં અનેક ઉદાહરણો અભેગીતામાં
વેરાયેલા પછાં છે. અખાની વાણીનું ખરું
સામર્થ્ય એના અર્થભારભયં તળપદા શબ્દોમાં
અને શ્રીચલ્લભયં’ ધરગથ્યુ ઉપમાનોમાં
રહેલું છે. એ તો એક જુદો જ અભ્યાસવિષય,
બની રહે એમ છે. શબ્દના તીક્ષ્ણ વાણુ
છોડતા એના છપ્પા એવી સામગ્રીનો વિપુલ
ભંડાર છે. અભેગીતામાં પણ એવા અસંખ્ય
ઉદાહરણો મળી રહે છે. નેરહવૈરાગ્યથી
આતુર જીવને અથો ‘મીન વિચયુ’ નીરથી’
કહે છે, હરેપરાયણુ ભક્તને ‘ભર વહુધી
જીવતી’ સાથે સરખાવે છે, અને માયાની
અનંત ઉપાધિ માટે સુરમ્ય ઉપમા ચોને છે:

‘તે અનંતમર્થ ઉપાધિ બહોળી,
તે બહોળા અહંકૃત્ય,
સામસામા સુકુરમાં અનંત દીસે,
જેમ રૂપની સંસૃત્ય.’ (૨૨-૧૦)

જ્ઞાની કવિ. અખાના અને એની અખોડ
અભેગીતાના આટલા દર્શન પછી આપણે બોઈ
શકીએ છીએ કે તે કેવો પ્રથમ કક્ષાનો કવિ
છે, છતાં એનામાં અહંકારનો છાંટો સરખો
નથી. એણે વેદાંતને માત્ર મનનવિષય માન્યું
નથી, પણ જીવનવિષય અને કોઈ જ
કવનવિષય ગણ્યું છે. વેદાંતને એ પચાવી
ગથો છે માટે તો એ અભેગીતા બેવા ઉત્તમ

નવો અવતાર .

શ્રી પ્રજ્ઞાંત

આ વાર્તા છે ગુજરાતની જ ભૂમિમાં લેખેલી
વાતાવરણ તમને ઘેરે-બધુ મેક લાગે, પણ માન
નહી ફેરવે વિના સત્ય હંમેશાના પાયા પર
આત્મ મંડાણ છે આ મિત્રો સ્વયં દર્શિએ મુજબને
છે, પરંતુ એના મૂળ તો ગુજરાતને ઘેરઘેર માળવાતા
સામુ-વદના સજ્જોમાં છે આ સનાતન પ્રથ વિશે
એક નવો દર્શિકા અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે

‘જેણે આ, એમાં મારો શો વાક ?’

‘ત્રણત્રણ વરસ ઘરમાં રહી તો શે ખબર

‘ ન પડે કે કઈ વસ્તુ ક્યાં મૂકવી ?’

‘સસરાજીએ રાત્રે પોતાને પીવાને દૂધની
તથેલી એમની પાસે જ મુકાલેલી પછુ એ
પીવાનું બૂધી ગયા હશે !’

‘એ મૂકી ગયા તો તારે ધ્યાન રાખવું !
બેઠું કાઢું નામ ?’

‘અરે પણ આ, હું સૂતા ગઈ ત્યારે તો
એ છાત્ર વાચતા બેઠાં-તો-મને શી ખબર
સસરાજી મારે સતા તે !’

‘એ હો હો શી ચમક ને ચમક હસ
લીપડે છે ! મોઢા મૂલુ દૂધ મિલાડીને મોઢે
મથું ને મીડીએ ધર્મ આવું નુકસાન ઘરમાં
કેમ કરી વેઠાય ?’

‘પછુ આ એમાં મારો શો વાક દતો !’

‘મારો શો વાક દતો !’ હળકા કરતી
ને ઘૂંટતી સામુએ અસાની ધાર જેવા તીક્ષ્ણ
ને લટકાળા શબ્દો ફેર્યા ‘અરે વદુગણી, તને
આગની નથી બહુતી, આવી છે સારની
ઓળખુ છું વદુના લખખલુ આગલામાંથી
એ તો ક્યારનાં પે વરતી લીધા છે ને કઈ
નુકસાન થાય તે બીજાને જ વોકમાલ છે ! બીજું
તે કોણ ઘરમાં છે ?’ આ તો જેમાં તેમાં
ખમ-મારો શો વાક ! નિઠેર જ્યાંયે !’

‘હવે શું કરતી’તી રેણ ?’

‘ચાક્રો બંધતી’તી જા !’

‘તે તાન સમગ્ર અર આઘા તૈની જે
તને ખબર ન રહી ?’

અ ધમે અ તે વીત ગયી કહે છે

‘નાશ નિરજન અથ કરતા, અખોતે નિમિત્ત માત્ર,
એમ વાણુ દીસે વાજતુ, પણ વળડે શુભ પાત્ર
એ પૂરણુ ઘણ પૂરી રહ્યો છે, ઘટઘટ બોતણુદાર,
જોણે આપે આપનું વરણુન હીણું, સ્વસ્ત્યકર
નિરંધાર’ (૪૦-૯-૧૦)

‘આવા મહાત્માનીને, પરમ વેદાંતીને,
ઉત્તમ અધિકારીને શ્રદ્ધાસાધારકાર ગાય અને
રોનો અવલુનીય ‘અભિનવ ને આનંદ’ મને
એમો નવાઈ શી ? નીરખને ગગનમાં ઓણ
ધૂમી રતો’ એ નરમિદ મંદેતાના પ્રભુદાનના

અદ્ભુત સુદ પદ સમોવદુ અખાતુ પ્રસ-
માધારકાનું એ કિડટ કવિ રમય કાવ્ય બેઠું
આપણે વિરમોએ

‘અભિનવો આનંદ આનંદ,

અગોચર ગોચર સુખ એ;

પરપ ચપાર મતાર,

તે પૂરણુ ઘણ સતતુ હ એ

કહે અખો આનંદ,

અનુભવીને લહેવાતળો એ;

પૂરણુ પરમાનંદ નિત્ય,

મરજિ અતિ ધણો એ (૧-૧૮)

‘પણ આ, અંદર તો એ આવી. આવવાની ખબર તે હું રાખું કે એ ?’

‘પાછી વાત લખાવી નેલજી! બસ કહીએ તે સીધું સાંભળવું જ નહિ! મૂકી દીધાં લાજ ને શરમ નેવે! એ-શ-ર-મ !’

‘મુંબઈ આવી કે ભૂલી ગયાં ખામડું! ઇસવારે નાટક-સિનેમા કેવાં ?’

પતે સાથે ત્રણ મહેને આજે સિનેમા જોવા ગયેલ રેણુ પાછી ફરી કે તરત જ સાસુએ ધમકાવી કાઢી.

‘પ...ણ...આ...’

‘અને એ આખી જિંદગી કાઢી, પણ ધણી સાથે આટલી છૂટથી તો કદી એ નથી થયાં.’

‘મુંબઈમાં રહ્યાં તો પણ...તમે...’

‘અરે, તે અહીં રહી છકી જવાનું એમ ? પિયેરમંદ તો કેલુંકે છે તે આખું મલકે બાણે છે!’

જ ભૂલ હોય કે નહીં હોય, જૂના જમાનાની બંધી સાસુ બહુ જોઈને શબ્દોના ઊનાળિના લારુ વહુને ચાંપતી જ ગઈ. પિયેરથી ભરી-ભરી ઉમેલે લાવેલ રેણુની આ દશાથી પડોશીઓ પણ ત્રાસી ગયા હતા.

મુંબઈના પરામાં-વિદેપાલેમાં વસતા આ કુટુંબમાં મા, બાપ, બે દીકરા, એક નણદને એક વહુ છે ખરાં; પરંતુ આ સર્વે ઉપર વચસ્વ, બેહકમી કે ચલણુ જે ગણા તે-સાસુનું આવડું હતું. લગભગ ઘોડિયામાંથી જ ઝપાચેલો મોટો દીકરો જમુ ઘણુંઘણું ભણ્યો. એમ. એ. થયો. એવાને કહે, એક વખત દીધેલા કોલના વજન પર, રેણુને ટાંગવામાં મોટી ભૂલ થઈ ગઈ હતી એમ ભૂરી મજમ-પણે ‘માનતી હતી. સાસરિયા પણ પાડેલું રેણુ નામ કેલું મઝાડું હતું ? પણ નામ પ્રમાણે ઓછા જ કાંઈનામાં ચુલ હોય છે! સૌદર્યમાં, શરીરમાં, ભણતરમાં, કુદિમાં, વ્યવહારમાં કે

કુશળતામાં વહુ જમુના હજરમા ભાગ જોટલી એ ન હતી એમ વરની માતા ભૂરીનો દલ નેણું થઈતો. પરંતુ પ્રતિદાને જોરે લગ્ન કરી નાખવાં પડ્યાં હતાં. છૂટાછેડા તો દેવાય એમ નહોતા.

દીકરાના ગળાપર વીંટળાયેલું આ ઘંટીનું પડ કેમ કરી છોડાવવું એને માટે રાતરેવસ વિચાર કયો પછી ભૂરીએ એક માગ કાઢ્યો હતો—વહુને સતાવવાનો, રિખાવવાનો, ત્રાસ દેવાનો, સાચી કે ખોટી રીતે વહુને બળબળતા અંગારાની શબ્દભટ્ટી પર ચોવીસે કલાક શેક્યા કરવાનો. ભૂરીનું ચોક્કસ ધારણું હતું કે આમ કરવાથી ભલે લોકોમાં પોતે ચોખ્ખા મહેતા વગોવાય પણ એમી દીકરાનું ભવિષ્ય તો સુધરવાનું જ હતું. અતેશય રિખામણને પરિણામે કાં તો વહુ સાસરે આવતી અટકી જશે, અગર તો વિદેપાલેનો કોઈ દૂવો કે દરેયો પ્રશે-કાઈ પણ રીતે એ આપઘાત કરશે; અને માની લો કે કદાચ આમ નહીં કરે તો સતત જળતી રહેવાથી વહુ વહેલી-મોડી ક્યારે ભોગ બનશે અને વધુમાં વધુ ત્રણચાર વરસમાં તો એ ખતમ થઈ જ જશે! ને પછી.....

જમુ માટે પોતે મનગમતી નવી વહુ લાવશે ને...પછી...

તમે કહેશો ‘આવી ફર સાસુ તે હોય, પણ ભૂરીએ આ વાત રાઈને એ-પતેને એ મુઠ્ઠા કરી નહોતી એટલે તમને આમ થઈ હશે, બાકી વાત સાવ સાચી હતી.

સરઆતમાં તો માથાપે વળગાડેલા આ ‘ઝેડ’ તરફ જમુને ઘણા જ આલુગમો થતો; પરંતુ એના પ્રત્યેનો માતાનો ફર વતવ એ જેમજેમ જોતો ગયો, તેમતેમ ચોતાની જનની પ્રત્યે એ મનમાં ને મનમાં ગુસ્સે થવા લાગ્યો. એની આંખ ઊઘડી ગઈ. જમુથી આ આ સાંખી સકાતું નહોતું, પરંતુ આજ્ઞાકિત પણાના કોણ બાણે કેવા એ માઠા સંસ્કારો

એનામાં નાનપણથી ભરાઈ બેઠા હતા કે માતા સામે એ આંખ પહોંચી ચીકરી શકતો નહિ એ સમજો. ઊભરો એનાથી રેણુ સમક્ષ લેવાઈ જતો, પણ રેણુ કેમ કશુંયે કહેતી નહોતી? કવચિત્ તેા બહુીબૂતીને જમુ માતાની ઝાડો કાઢતો કઈ કરતા રેણુ મા વિશે બૂરુ બોલે છે? પણ ના, રેણુ તો સાચી આયમદિલ્લા બની દિવસભરની એકે વાત એ પથિને કહેતી નહિ, એના કાન બહારની નહિ, માતાના વર્તવ સામે એકે શબ્દ બોલતી નહિ. 'શીરેધીરે જમુએ બેયુ કે પત્નીને આ ભતનો વર્તવ બળજબરી કે ધરાદાપૂર્વકનો નહોતો, પરંતુ રેણુનો એ તો એક ઉમદા ગુણ હતો. પત્ની વિશેની એની માન્યતામાં ત્યારથી જખ્ખર પહોંચી આવી ગયો પહેલાં કર્તા બનેને સારું બનવું ગયું

એક ખીજ વાત પણ આ પ્રાંતમાં ઊડે બીતર્યાથી જમુ બહુી શક્યો. નાનો વાઈ દાંડ હતો. માનો વધુપડતો લાડો હતો. પત્નીને ત્રાસ દેવામાં આનો એ દિરસો હતો. માતા તરફથી હોયેક ઘતા ગેરવર્તવમાં નાનામાઈની મૂળી સમ્મતિ હતી પરંતુ એ તો રહ્યો રખડેલ મૈનફાળે તેમ એ પોતાની સાથે વર્તી બય તો અપમાન થઈ બય એ દહેશતથી સમજુ જમુ જરા ગમરાતો હતો.

‘આ તે કુટુંબ છે કે કકાસંધર?’ એક રાત્રે એણે પત્ની આગળ ઊભરો છલગ્યો રેણુ મૂંચી રહી.

‘આ કકાસમાથી છૂટવાનો એક માગ’ એ શોધી કાઢ્યો છે,’ એણે કહ્યું. પત્નીની પૂછક દષ્ટિએ બહુ પ્રશ્નો માગ્યો. ‘પાસે પેસા નથી, પણ ગમે તેમ કરીને એ ભૂંડ રહીએ.’

‘ના, ના, એવું આપણે નથી કરવું,’ રેણુ બોલી. ‘હોમ એ તો બાની એ હવે ઉમર થવા આવી થરેઘાપણુ આપણે એમને કુખ

નથી આપવું.’

‘કુંજ છે મુદ્દા જેવી.’ માતા પ્રત્યે બતાવાતી વધારેપડતી મેહની લાગણીથી જમુ એકદમ ગુસ્સે થઈ ગયો. ‘સાપ કરડે નહિ પણ કૂકાડે મારતાં એ શીખવું બોઈએ?’

‘પણ હું કોની આગળ કૂકાડે મારું? હજી તો નાનાં છીએ આમ ધડાતાંધડાતાં જ ગીબીશું.’

‘ભારે તો બાના શબ્દો તને લીની નાળ જેવા લાગતા હશે નહિ?’

‘અરે રે, શું તમે કાં તે બીજી કાઈ હોમ તો સાસુની સામે બોલતી વહુને દગાવે, તમે તો ભતે જ મને બાની સામે થવા ઉરડો છો.’

‘પણ તો એ તારા પેટનું પાણી’માં હાલે છે, બે ને?’

રેણુકા માત્ર હસી-બહુ જાતનાં તમામ કુબો પ્રત્યે એ હાસ્યમાં સહાનુભૂતિ હતી. ‘હસે છે શું, તું તારી’ગમે રહેને સાસુજા પાસે, હું તો જુદો રહીશ.’

બાઈનાં જુદા રહેવાની આ વાત બહેન સાંભળી ગઈ બાને એણે બે બેમુ’ કે સાબીના કહેવાથી જ બાઈ જુદા રહેવાની ખટપટ કરતો લાગે છે.

બૂરીને થયું હવે તો વહુનું કાસળ કાઢ્યા વિના છૂટકો જ નથી.

કુટુંબજરના ગાગાને ભાર બને વાહો-સાસુ ને વહુ જુદીજુદી રિવાજો એ થવા મથતી હતા.

*

આ તો હજી ગઈ કાલની જ વાત. સાસુએ અને વહુએથી બનેલા હિંદુસમાજનું એ મહાન કલક હતું. પવિત્ર માનવસંસ્કૃતિ પર અકિત થયેલું બહુ એ ઘોર પાપ હતું. સર્જનબૂના સાસુવહુના અજાણ એ અતિમ નિદાન હતું. ઝરસાના આવેશમાં આવેલી

રેણુકાના સહસ્રશત આત્માઓએ ત્યારે ચોસો શાપ પોકાર્યા હશે. એ મૂર્ખી વેદનાઓની ચીસોના લાણુકારા તો હજી ચાલારે પણ સંભળાય છે.

બુઝો...બુઝો...પ્રસ્થિતાલના ખાટલા પર અચેત સતેલી રેણુ પણ બહુ બેઠી અર્થઘર્ષણે હાથે હાથે 'વિનાશનો અંદેશ' પાડવી રહી છે. એના કેશ વિખરાયેલા છે. રડીરડીને એની આંખો અંગારા જેવી ઘર્ષ ઘર્ષ છે... આવેલા, પાસે ઊભેલા સન્નમનો, સમાજના ધૂરીણો બહુ એનો શાપ સાંભળે છે. માથે હાથ મૂકી સૌ વિચારે છે. પરંતુ રેણુના અશોનો જનાજ દેતાં એમની જાણે મૌનનાં તાળાં વાળી ગયાં છે. સૌ કોઈ 'ઉપરવાળા' તરફ આંગળી ચીંધે છે.

આખરે શું સાસુ જ છૂટી ચારે? રેણુએ અપ્રધાત કંઈ હતા? એ જે કંઈ હોય તે. કારણ તો સાવ નહોતું જ હતું એમ કહી શકાય.

*

જ્યામ તો સાવ ફીકી પડી ગયેલી રેણુના હાથમાં સખત દુઃખડું હતું. બેએક દિવસ સુધી એ બેચેન રહી. માથામાં એને બચકર સળ ઊપડ્યું હતું. સાધારણ દિવસોમાં આવતો ઘાટી પણ હમણાંના દેશમાં ગયો હોવાથી આવતો નહોતો. ત્રણ દિવસ સુધી રેણુથી પથારીમાંથી ઉઠાયું નહિ. એણે દિવસે પણ કામકાજ કરવાની પોતાની અશક્તિ વિશે જ્યારે નમ્રતાથી એણે સાસુને નાકહી ચારે તે પહેલેથી કરેલી ગણતરી મુજબ એના પર સખત ચિદાયાં. ગાળો દીધી, વહુના બાપની સાતેસાત પેઢીને એણે રાણુગારી કાઢી!

સતેલી વહુની પાસેથી દૂર ખસતાંખસતાં સાસુએ છેવટે કહી પણ દીધું:

'ખીબને ભારૂંપ થવા કરતાં તો બાઈ,

ન હોઈએ તે સારાં!'

—રેણુ ચાલત દુઃખથી પિડાતી હતી. આદ્ર સ્વરે એ બોલી:

'મોત ઓછું કાઠતું માગ્યું મળે છે, બા?' હમણાંહમણાંથી એનાથી ગમે તેવું બોલાઈ જતું હતું. શારીરિક પીડા ભોગવનાર વ્યક્તિત્વ માનસિક સમતોલપણું રહી શકતું નથી. આડે દેવસે અચાંત નમ્ર રહેતી રેણુ આવે, પ્રસંગે ક્રવ્યિત ગુસ્સે પણ ઘર્ષ ભય તો એનો દોષ કેમ કાઢી શકાય?

'તમારે અહીં અમારા જીવ પર તાગડવેના કરવા હોય પછી શા માટે તારે મોતને બોલાવવું બેઠીએ? કે કાઠની ચે કશી જરૂર તને પડે?'

'શું કામ આ બેઠેલીને બાળો છે...'

'તને કાણ કહે બેઠેલી? શરીર તો ખારસું વધ્યે બધ છે!' સાસુએ વહુની કરેલી આ કેટલી દૂર ગોંઘના હતી? અહીં આઆ બાદ ગુમાવેલી તમામ શક્તિમાં, હોમાઈ ગયેલા તમામ ચેતનમાં, ગામડાની નારીના હવે બાકી રહેલા હાડપેંજરમાં સાસુને શક્તિ, ચેતન ને સૌંદર્યના બાસ થતો હતો!

બૂરીએ આબાદ રીતે સાસુપણું અરિતાર્થ કયું. વાતમાં ને વાતમાં એણે વહુને મરવાનું ચે સચન કરી દીધું!

પથ્થરનો ધા થતાં જે દશા પાકા ફળની થાય તે જ દશા, આ શબ્દોને ધા થતાં ધૂષવાઈ રહેલા રેણુના હૈયાની ચર્ષ. તે પાકા ફળની માફક જ એ તૂટી પડ્યું. એ શાંતિ ચાહતું હતું ત્યાં અશિનો વરસાદ વરસ્યો, આનંદને બદલે એને ક્રોશ મળ્યો; જીવનની વસંત કંખતી કાચલને પાનખર મળી. તૂટેલાં એ હૈયાને, નીચે પડ્યા પછી બહુ કંથું ચે. ભાવ ન રહ્યું, આપોઆપ રેણુના મુખમાંથી શબ્દો સર્વા:

‘જો જો, બળી મરીશ હ’

‘બાસ હાંકનાર મેં વળી કેંદરે સખ
પાજે છે’

‘બા !’

‘કે’તી હોય તોં ઘાસલેટ આપુ’

આમ બોલી બૂરીએ વદને આસતેલનો
શીશો બતાવ્યો એ બરો પોતાના પાગલપણનું
રેણુને હુ ખર્માં જાન ન રહું ચીમળ કોષી
એનો કબજો લીધો હતો આસતેલના શીશા
તરફ એ વળી એટલે બૂરીએ વળી ઘવ
અજગાર્યો

‘રહેવા દે રેણું હું તો અમતી કે’તી તી
આવુ તે હોય ?’

• અને બૂરીનું માનસચાચ સાચુ પડ્યું
હાર્યો જુગારી ને કોષાન્નિત મનુષ્ય બને
• સરખા જમજમ ના કહીએ તેમતેમ એ
વધારે આગળ વધવાના ગુન્માં આલેલી
રેણુએ શીશો લીધો ‘રહેવા દે રહેવા દે’ની
વિનંતી દ્વારા શીશો જૂટવી લેવાનો ડોળ
કરતી સાચુએ બૂરીના લગાડ ઉપર જ એ
ડોળી દીધુ

• દરમિયાન હોહા વધી પડી લોકોએ
• જારણું બખડાવ્યું

‘રહેવા દે અહીં વદ, રહેવા દે’ ય કરે
છે તેનું જાન છે કે નહિ ?’

‘ના, ના, છોડી દો, મને છોડી દો !’

પણ આ રકઝકમાં રસોડાના ઘોડની
નીચેની દીવાસળીની પેટી બૂરીએ દેસ મારી
બંધાર કાઢી હતી !

‘આ રહી પે ટી !’ જારણે સખત
ટકારા પડ્યા લોકોએ જારણું બખડાવ્યા
રેણુએ દીવાસળી ચેતાવી લગાડની કોર
પર ચાં પી ! મોટો બડકો થયો

એક જ ચેકડમાં બધું જની ગયું બૂરીએ
પ્રાયમસ, પીન ને ચા કરવાનો સામાન
નીચે ઉતારી મૂકી દીધો બહારના લોકોને

કોલાહલ વધતો જ જતો હતો હવે જારણું
એકમ ઉમ્મણી બૂરીને મોટેથી ગડ પાડી

‘ધાએ રે કોઈ બચાવો રે રેણુ દાઝી
રેણું દાઝી !’

‘પણ તમારે ચા સારુ આ લપમા પડ્યું
એકલે આપણે હવેર કામ છે દાટિયાતોડી
કરવાની ને પોલીસના લકરામાં પડવાની હું
તમને સાફ ના જણાવી દઉં છું’

‘હર, એક તક વહુની જિંદગી બચાવવા
હું ગમે તે કરીશ’

‘ગાડાં ન કાઢો આગળપાછળને પૂતો
ચિચાર કરો સાચી વાંત મગટ કરી દેશો
તો એ કુટબ સાથે જિંદગીભરનો અજુગતાવ
નહિ થાય ?’ પડોશની પાતીએ પોતાના
પતિને કહ્યું

‘ભાખીટૂંકી હું કાર્ડ ન સમજું આ
એક રેણુનો નહિ અમ ખ્યુ રેણુકાએનો સવાલ
છે, સાચુને ખબર પાડી જ રેની એકલે
વહુને હરિપતાલમાં લઈ ગયા છે તે રોણુ
જણે ત્યાં શી ચે સ્થિતિ દશે ? મારા જોવા
મણેલો માપુસ આ અનિષ્ટ ન અટકાવે તો
બીજી રોણુ અટકાવવાનું દગુ ?’

‘રે, પણ એના પેલા નાના દાડ છોકરાને
સેજનો ત્રાસ વછી મારાથી તો નાદિ વેળવ
તમે તો જશે ઓરિસે ને ઘેર હું અહીં એકલો
નહિ, નહિ, આપણે આ વાતમાં નથી પડ્યું
ના કરું છું હું’

‘હું તો આ ચાલ્યો પોલીસવાળું’

‘અરે આપણા બચુડાના સમ છે તમે
બચો તો’

‘બચુડા કત્તા અત્યારે તો રેલની સ્થિતિ
અગત્યની છે’ કહીને પડોશી પોલીસવાળો
ચર અપાટભેર ચાલ્યો ગયો

પોલીસચોક્કી પર પડોશીએ પોતાની કેફેયત નોંધાવી. પોતાના માળામાં બનેલા એક કેરસામાં વહુને સાસુએ બળાતકારે બાળી નાખી છે એવું જણાવ્યું.

‘કાણુ છે સાક્ષી ?’

‘ક્યારે બન્યું આ ?’

‘તમને ક્યાંથી ખબર ?’

‘તમે કેમ વધુ રસ લઈ રહ્યા છો ?’

‘તમારાં કર્મ સગાં ખરાં કે ?’

‘આવા તો રોજના કિસ્સાઓ બને છે !’

‘ખોટું હશે તો ખૂસ હાલ થશે !’

આવી તો કેટકેટલાય પ્રશ્નોની ઝડી વરસી ગઈ. વજસ્તંભ સાસુ ચોરેલું પોલીસ ખાતાનું અંગ ઘણીવાર માંડમાંડ હાથ્યું.

સર્વે ઇસ્પતાલમાં આવ્યા.

એક ખાટલા પર રેણુને સુવાડવામાં આવી હતી. એના શરીર પરની ચામડી ચામડી નહોતી રહી. પગના ભાગ આગળ તો મોટામોટા ઝળેળા ઊઠ્યા હતા. સાસુ એને કદ્રૂપ કહેતી હતી ને ? અત્યારે બાણે એણે ‘પોતાનું સાચું’ રૂપ દેખાડ્યું હતું.

કાગળની કટકી અડકે, દોરાની અણી અડકે, અરે પવન અડકે તો થે વેદના થાય એવી સુલાયમ ચામડી બની ગઈ હતી. માંસના લોહા દેખાતા હતા. રૂપ કદ્રૂપ બન્યું હતું કે કદ્રૂપે રૂપ ધારણ કયું હતું તે કળવું મુશ્કેલ હતું. વેસેલીનનો તો કેઈ હિસાબ નહોતો. બીજા અનેક પ્રકારની ઠંડી દવાઓની વાસ આવતી હતી. એના શરીર પર ગરમ શાળ ઓઢાડવામાં આવી હતી. પાછલા જેવણુ કલાકમાં જ બાણે રેણુ સાવ ફિક્કી પડી ગઈ હતી. એની આંખો બાણે ફવા જેટલી ઊંડી બની રહી હતી. એમાં તેજ નહોતું. આગલા દિવસની પહેરેલી પેલી સાડી ને કબજે કાળાકાળાં બળેલાં ચામડાં સાથે,

એના પહેરનારની દશા પર કલ્પાંત કરતાં ખુણામાં પડ્યા હતાં.

કાળાં નહે પણ એવા જ લાલ ચામડાં રેણુના શરીરે હતાં.

નેરાશવદને, જમુ ઊંભો હતો. બૂરીની ખાતી ધડકધડક થતી હતી. નવી વહુ લાવવાના ઉમંગમાં ને ઉમંગમાં આ ગભરુ બાળા પર ચુમરેલા સીતમૌ-અત્યાચારોની સીમા એ બૂલી હતી. આજે એ પરિસ્થિતિનું પરિણામ પ્રત્યક્ષ બેયું. પોતે ધારેલું કાથું આવું ભયંકર પરિણામ લાવશે તેની એને મુદ્દે કલ્પના નહોતી.

પોલીસ આવી હતી. પોલીસકેસ તરીકે પોલીસ આ કેસ હાથમાં લેવા માગતી હતી. એવી વખતે આ વહુ જો સાચી બુબાની આપે...તો આ પોલીસ...અમંગળ બનાવોની આ આગાહી હતી ? વહુ જો એમ કહે કે સાસુએ મને બાળી છે તો તો...આ પોલીસ...જેલ...મારજૂ...સખ...દંડ...કુટુંબ...થર...આખી થે ઇસ્પતાલ બાણે ચકર ચકર ફરતી હોય એમ સાસુને લાગ્યું.

રેણુ જરા સ્વસ્થ થઈ હતી. વેદના થોડીક ઝોછી થઈ હતી. દાકતરે નાડ તપાસી! બુબાની દેવાની શરૂઆત થઈ. પોલીસોએ ને દાકતરે રેણુને દઝરાનું કારણ પૂછ્યું. રેણુ શું જોલે ?

એના મનના મહેરામણમાં એકસાથે વિચારોની ભરતી ને ઓટ શરૂ થયાં હતાં. સાચી વાત કહી દેવાનું, એ બહાને હિંદુ સંસારની બીજા અનેક સાસુઓ પર ધડો ઘેસાડવાનું એને મન થઈ આવ્યું, છેક ગળા સુધી સત્ય હકીકત આવી પણ તરત જ આ એ અટકી ગઈ.

રેણુએ સાસુ સાથે બેયું.

સાસુની લાચાર દષ્ટિ ભેદીને રેણુનાં નયનો એમના અંતરતમ ભાગ સુધી પહોંચી

ગયાં જૂરીના હૃદયને ત્યાં એણે છદી પોકે
રડતું એયુ કેવળ લાચારી, કેવળ પશ્ચાત્તાપ,
કેવળ જીવનો એકરાર એ હૃદય કરતું હતું
એ પશ્ચાત્તાપના કુર્મા સ્નાન કરીને જહાર
નીકંજતો સાસુનો આત્મા સિદ્ધ નારીનો-
માતાનો આત્મા જતી ગયો હતો એ
આત્માએ સાસુપણનાં વસ્ત્રો ઉતારી કાઢ્યાં
હતાં 'મા' તરીકેનો નવો સ્વાગ ધારણ
કર્યો હતો સાસુના આ નવા અવતારે,
વહુના આત્માને-શુદ્ધ નારીના આત્મા તરીકે
પહેલી જ વાર પિછાળ્યો ને સતકાર્યો
પોતાની બાલુમાં જ, પોતાના એક અંગ
તરીકે એને સ્થાન આપ્યું

પાળ શણુમાં નેત્રો દ્વારા યથેલી આ
અંજ્ઞાજ્ઞાનીની કૌર્મીને કરી શે ખજર ન પડી
જુમાનીમાં રૈલુએ લખાવ્યું

'આ જનાવ આ કરતાં નોકો રૂબનો
અકસ્માત જ માત્ર છે પેલા પડારીબાઈ ને
કર્મ કહે છે તેમાં એમની સમજકર યર્ષ લાગે
છે અમે જને તો મા-લીકરી નેવાં છીએ'

સાસુના આત્માએ પણ આ શુદ્ધ ને

સાત્તિક ભાવનો સામો પાલો પાલ્યો દાખરને
એણે ચિંતા વ્યક્ત કરતાં પછયુ

'કેમ લાગે છે દાખર સાંજ મારી
વહું મારી રેલુને'

'ગભરાવ નહિ બહેન, ઈશ્વર સફ સાદાં
વાનાં કરશે' દાખરે આશ્વાસન આપ્યું
જૂરીએ તેને તે જ પળે વહુને પોતે કરેલી
તણ વધેની અગિયારસનું ફળ આપ્યું ફુવા
આપી રેલુ બચી બચ તો જિંદગીભર
અથાણુ નહિ ખાવાની ને કોકોલણ પળે
લગાડી આવવાની એણે ત્યાં ને ત્યાં જ
બાધા લીધો

સાથે જ પૂર્વજને પ્રતાપે કે સાસુની
ફુવાથી કે જમી તે કાગણે રેલુ બચી

ધરિપતાલમાં દોઢ મહિના રહ્યા પછી
આજે રેલુ છે જતી હતી બારણાંમાં, દાખલ
થતાં જ રિમતથી આવકારતી જૂરી બોલી

'આવ હીકરો, આજ'

ને દુરત જ વહુને એ લેડી પડી-અણે
પૃથ્વીમાતાની ગોદમાં સીતાદેવી ન જિમો હોય

★

આવતી રહી નવેમ્બરે જેમનો દબો જન્મદિન જાળવવા માટે દિવસ માનીતા નેતાઓએ
અમુક્ત અપીલ જહાર પાસે છે તે દકરબાપના યવનનો આ પ્રયત્ન છે

લગભગ પાંચસ વર્ષ પહેલાની વાત દરિજન સાથે વાત વરવામાં પણ જ્યારે પાંચ મહાદ્વ હતું
ત્યારે તેમની સાથે પ્રીતિસાજનની તો વાત જ કયા કરવાની? માર્ચન પ્રધર ફૂડ' વરસી થીતયેલા
એક સમારકમાં દકરબાપએ બાગ તો લીધો પણ એથી માંડ ધને જિગને રહેવા, ક્ષાતિપટલ તરીકે
મળ ભોગવવા, એમના પિતાજીને સખત આધાર પહેાળ્યો ક્ષાતિ નો સેખા મળ્યા 'પ્રાવશિત નો,
નહિ તો કુદૃષ સમસ્ત ન્યાવ જહાર રહેશે'

'શું કરવું? એક વરસ પિતૃસક્તિ બીજ વરસ મળવએવા' હુમલુ હુલને અતે પિતૃસક્તિ છડી
દકરબાપએ પ્રાર્થિત હતું, પણ એમના દિવનો વધોવાત અકસ્મ હતો

એણે ૧૯૧૩માં પિતાજી મૃત્યુ થયું ને પેદાશન દિવસ જાહ એમના નાના ભાઈને હતું 'હવે હું
મેકરી છોડું છું પિતાજીની ધ જરીને કારણે જીવ વધી જનામ લગભગ અડધાનો થી હવે મારા
આત્માને સાત્તન મળે તે ધમો હું અગીવાર કરીશ'

પેન્થન મળવાને એકાદ જ સમય બાકી હતો, પણ અમૃતલાલનાઈ દુનિશ્ચયી હતા ૧૯૧૪માં
એમણે મેકરી છોડી, જનતાની નેચારું વડ લીધું કુદૃષવા અમૃતલાલ દકર મગી, ત્યારથી એ દિવસ

'દકરબાપ' બન્યા

આવા એકનિષ્ઠ સેવકની જન્મજયંતી કેમ ન ધિનથી છે?

★

પક્ષીઓનો ઋતુપ્રવચન

શ્રી વિજયગુપ્ત મૌર્ય

આવે, રાત્રે ચોમેર અધકાર હોય, અંધી ભમરે, વરસાદ પડે છતાં વખત યાચ એટલે, માખાપને પાછળ મૂકીને, ચારપાંચ મહિનાનું જમ્યું પ્રવાસ ખેડવા નીકળી પડે! કુદરતની બેલિંદારી જ કે ખીલું કંઈ? પક્ષીજગતના નિષ્ણાતને હરતક પક્ષીઓના આ હૃદયંગમ હૃદયનું, ને એની સાથે સંલગાયેલા અનેકવિધ પ્રશ્નોનું અહીં નિરૂપણ થયું છે.

ક્યાં ઉત્તરાખંડ ને ક્યાં હિંદુસ્તાન? કોઈ આશુભણ્ણતરંગેરિત હબરો માર્હલનો અવિરત પ્રવાસ ક્યાં ને ક્યાં પક્ષીનું નાનકડું કદ! ન કોઈ વિશ્રામ, ન કોઈ બંધ ને ન કોઈ હોઠાચર્ચ-પણ. તણ હબર ફેટે જાયે જીવ હબરો માર્હલનો દરિયા ખેડવો પડે, વચ્ચે પહાડો આવે, દીવાદાંડીઓ

હયું હું ત્યારે મારી કલ્પના ઉત્તરાખંડમાં ઊડી રહી છે. ચોમાસાનો અંત પાસે છે અને ત્યાં શિયાળો દૂર નથી. ઉત્તરાખંડ પ્રવૃત્તિથી ગાળે છે. પક્ષીઓ હબરો માર્હલનો પ્રવાસ ખેડીને હિંદુસ્તાનમાં શિયાળો ગાળવા માટે આવવાની તૈયારી કરે છે. સંવનન અને પ્રજનનનો કાળ પૂરો થયો છે. જાલઉછેરનું કાર્ય પાર પડ્યું છે, જમ્યા પાંખો પસારીને ઊડતાં શીખી ગયાં છે અને ખાતાપીવામાં સ્વાશ્રયી બની ગયાં છે. હવે તેમને માતાપિતાની જરૂર નથી, માતાપિતાને જમ્યાની ચિંતા નથી. યુગયુગના સંસ્કારો એમને પ્રેરણા આપે છે. પ્રકૃતિ એમના કાનમાં કહી જાય છે કે ઉત્તરાખંડના વાયુ પર સવાર થઈને કઠોર શિયાળો આવી રહ્યો છે અને તમારે આ પ્રદેશ છોડીને હિમાલયની દક્ષિણે હિંદુસ્તાનનાં દરિયાળાં ખેતરો, મેદાનો, પહાડો અને ઉદ્યાનોમાં જઈને કછીલ કરવાનો વખત આવી રહ્યો છે. હજી તો હમણાં જ ત્રણચાર માસ પહેલાં અંડમાંથી નીકળીને ગ્રહાંડમાં આવેલું નાનકડું જમ્યું શું જાણે કે શિયાળો કેવો હશે અને હિંદુસ્તાન ક્યાં હશે? એ સુકુમાર જમ્યું શું જાણે કે દક્ષિણ દિશા ક્યાં છે અને ઉત્તરાખંડ છોડી જવાનો સમય થયો છે! અરે, એ શું

જાણે કે ઉત્તરાખંડ છોડી જવો જોઈએ? અને છતાં દર વર્ષે હુનિયાનો એક મહાન ચમત્કાર બને છે, વિશ્વની એક મહાન અઅંયબી બને છે. કુદરતે નિર્મણ કરેલા દિવસે સુકુમાર બાળપંખીઓ પોતાની નાનકડી પાંખ પસારે છે, દક્ષિણ દિશામાં મુખ ફેરવે છે અને હવામાં તરતાં થઈને હિંદુસ્તાનને માર્ગે ઊડવા માંડે છે. માખાપ તો પાછળથી આવે છે. જમ્યા એકલાં જીજ્ઞે જાય છે, અંધારી રાત કે અંધાવાતનો એમને ડર નથી. જે માર્ગ તેમણે કદી જોયો નથી ત્યાં પહોં તેઓ ભૂલ્યા પડતાં નથી. એમની પાસે હોઠાચર્ચ નથી, સેકસ્ટન્ટ નથી, નકશા નથી, અક્ષાંશ-રેખાંશનું, તેમને જ્ઞાન નથી. સૂર્ય અને તારાઓ ઉપરથી તેમને દિશા અને અંતર શોધતાં આવડતું નથી. એમને કોઈ રસ્તો દેખાડતું નથી, તેઓ કોઈને રસ્તો પૂછતાં નથી. સાઈબીરિયા, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને આફ્રિકાનાં અદ્યતન વેરાન અને જંગલ જેટલાં આપણે માટે અઅણ્યાં છે તેના કરતાં પણ વધારે અઅણ્યા આ ખેચાર માસની વયનાં પક્ષીઓ છે. વિદાય લેતી વખતે પોતાની કળા સંકેલી રહી છે. મેલ ગાળે છે, વીજળી સળાકા મારે છે, ઓમમાં વાદળો ઘૂંટાય છે, આંધી દહિનેા અવરોધ કરે છે. મેલ જેમ

જાળવીજ અને પવનના તોફાન સાથે આવે છે તેમ તોફાન મચાવીને વિદાય લે છે. પરંતુ માખાપની દૃઢ અને માર્ગદોરવણીથી વિમુક્ત બનેલા આ સૂક્ષ્મર પક્ષીઓ કુતરતની કંઠારતા અને પ્રવાસની વિષમતાથી જરાય ઝ્યાં વિના પોતાનો પ્રવાસ પૂરો કરે છે.

ઓગસ્ટ માસ જિતરતાં એમના આગમનના દિવસો ગણી શકાય છે. કેઈ અધારી રાત્રે કે સુદર સવારે હું પહેલાં આગ વુકનો અવાજ સાંભળીશ ત્યારે આનંદ અને ઉત્સાહમાં 'જીવીને બહાર દોડી જઈશ અને કહીશ, 'તું હેમજેમ આવી મહોંચો કે' બહુ સારું થયું મને તારા વિના જરાય ગમતુ ન હતું'.

• તમે તમે ચાની લેતા કે આ બધી બાલિશા કર્ફપના જે વાતવિકતા ઘણીવાર કર્ફપના કરતાં વધુ મનોહર, વધુ ઉત્તેજક અને વધુ રોમાંચક હોય છે.

શિયાળુ પક્ષીઓના આગમનનું મનોહર દ્રશ્ય જોવા મળે છે કુચ અને સીરાજીમાં એવાંય નહિ પણ હબરો પક્ષીઓને તમે આવતાં જોઈ શકો મને યાદ છે અમારા બાળપણના દિવસો, જ્યારે શરદઋતુના આરંભ સાથે સ્વચ્છ ઘર્ષ ગયેલા આકારમાં રાત્રિના કાળજીવોરા અધકારમાં અગણિત હીરાની જેમ તારાઓ તગમગતા હોય ત્યારે પાણી કાંતાના શિયાળુ પક્ષીઓનો પહેલો અવાજ કાને પડતો આકારમાંથી આવતો એ તીક્ષ્ણ, મીઠો અને દૂરદૂર સુધી સંભળાતો અવાજ અમારાં જાળહૃદયને કેવા ઉજરતથી દ્રશ્યમયાની રેતો! અમે બાંકુઓ અગાસીમાં ચડી જતાં અને અધારા આકાશ તરફ મીટ માંડતાં પણ આ તારાઓ સિવાય તે કશું દેખાતું નથી અને ઉંતાં હૃદયને દ્રશ્યમયાની દે એવા ઝીંપિયા, બટન, ગોલિય, ચક્રા, છોટાગળપાઉ, ટીમટીમાં વગેરેના સરીલા અવાજ રાત્રિના શાંત વાતાવરણમાં ગાન્ને છે કેઈ વાર સ્થાંસત

પક્ષી તરત જ કુજ અને કુલ મનો મીઠો અને માદક અવાજ સંભળાતા, ત્યારે અમે એ સુદર પક્ષીઓનું સ્વાગત કરવા દોડી જતા દૂર ક્ષિતિજ પર વાદળ દેખાય છે ના, એ વાદળ નથી, એ તો છે હબરો કુજો અને કુલ મનો સમુદાય ક્ષિતિજ પરથી ઊંચે ચડતા મેઘની જેમ તેઓ ઉપર આવે છે ક્ષણેક્ષણે આકાર બદલતા વર્ષાના વાદળની જેમ એ સમુદાયનો આકાર પણ બદલાતો જાય છે મેઘનો ગોરજો ચલ્યો હોય એવા આ પક્ષીઓનો ગોરજો જેમ ઉપર આવે છે તેમ ઊઘડતા ફૂલની જેમ તેની શોભા ખીલતી જાય છે દરિયાની ભરતીમાં મેખની જેમ એ પક્ષીઓનાં મેખ આગળ વધે છે દરેક ટોળાને એકેક નાયક છે અને ક્ષણેક્ષણે તે પોતાના અનુયાયીઓને આગે આપતો જાય છે અને અનુયાયીઓ તેને અનુસરે છે 'સાએ સામવાદ શુ આ પક્ષીઓમાં જ 'રો' કાત' માક'સ, લેનિન અથવા તેમના કોઈ સુપાત્ર કે કુપાત્ર શિષ્ય અથવા અનુયાયી સ્વીકારવાને તેવાગ ન થાય એવા કુજના સામવાદમાં નેતા વારા પ્રમાણે બદલાતા જાય છે! એક પક્ષી એક વાદળ આવતું જાય અને વરસીને ચાલુ જાય તેમ કુજ અને કુલ મનો એક પક્ષી એક ટોળું આવતું જાય, મગજને મગજનું જાય અને આગળ જઈને ક્ષિતિજમાં જિતરી જાય લાખી ડોક લંબાવીને, સુદર પાણે પસારીને દળવે દળવે ઊડતા જતાં કુજ અને કુલ મનો ગોરજા એવા એ મિંદગીનો એક લડાવો છે.

મને યાદ આવે છે બાળપણના એ દિવસો, જ્યારે પક્ષીનાં જમ્યાં માળો છોડીને ઝાંઝી ઝાંઝીપર ફૂદાફૂદ અને ઊગઊડ કરે તેમ અમે ઘરમાંથી બહાર નીકળીને પાસેના દરિયાકાંઠે જતા મથા પાણીકાંતાનાં શિયાળુ પક્ષીઓ સાથે મારેત્યારથી નેત્રી ચાલી આવે છે શરદઋતુની યજ્ઞગતથી જેમજેમ શિયાળુ પક્ષી આવવા

માંડતાં તેમતેમ અમે આનંદમાં આવી જતા. શરદઋતુના પહેલા પરાણાના પ્રથમ દર્શનના રોમાંચની શી વાત કરવી? પરંતુ વસંતના અંતસમયે જ્યારે સાગર ભસ્ત બને છે અને પ્રકોપ પામેલા સૂર્યનાં દેરણીથી પરાજય પામીને રહીસહી શીતળતા પણ ગુમાવીને શિયાળો નાસી બય છે, ત્યારે એક દેવસ સવારે અમે ભેટા કે દરિયાકાંઠા સુના પહોં છો! પાણી ઉપરથી અને પાણીકાંઠા પરથી બધાં શિયાળા પક્ષીઓ અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે! પક્ષીઓના કલ્લોલથી જે કાંઈ ગાજતો હતો તે હવે વેરાન લાગે છે. મારું મન ઉઘાસ થઈ બય છે. મને જિજ્ઞાસા થાય છે: આટલાં બધાં પક્ષીઓ ક્યાંથી આવ્યાં હતાં? કેમ આવ્યાં હતાં? કેમ ઊડી ગયાં? ક્યાં ઊડી ગયાં? અને આ અભયળી તો જુઓ: બધાં પક્ષીઓ શું સંપ કરીને એકસાથે જતાં રહ્યાં? પણ બાળકો દુનિયાની આ એક મહાન અભયળી કેમ સમજી શકે? અને કોણ સમજવે?

ગયા ઉનાળામાં હું હિમાલયમાં હતો. વસંતના અંતમાં દર વરસે હિમાલયના પહાડો અને જંગલોમાં પ્રજનન માટે જતાં મારા પક્ષીમિત્રોને હિમાલયમાં મળી આવવાની મારી ઇચ્છા ઘણી વરસોથી હતી. ધૂવળતા નિર્મલ ઝરાઓને કાંઈ મેં દિવાળીવોડા બોલા, કાજરાપીદાને કલ્લોલ કરતાં બોલા, કસ્તૂરને દરિયાળી ઘટાવાળી ખીણોમાં વહી જતી નદીઓ ઉપર ખૂલતાં વૃક્ષોની ડાળે હલ્લુગમ મીઠાશથી ગાતા સાંભળ્યા. અરે લગભગ બાર હજાર ફૂટ ઊંચે બરફમાંથી ઝરતા ઝરા પર શ્વેતશિર ચરથરાને હવામાંથી જીવડાં પકડતાં અને કાંઠાની ઝાડીમાં બાંધેલા માળામાં બચ્ચાંને ખવડાવતાં બોલા, ત્યારે આવાં બહુ બહુનાં પરિચિત પંખીઓને વરથી-અને ન્યાં તેમને દર શિયાળે ભેટ હું ત્યાંથી-હજાર માઈલ દૂર બોલાં ત્યારે મારા એ મિત્રોને ભેઈ મેં મેં

કહ્યું: 'અરે એ મિત્રો, હું તમને અહીં મળવા આવ્યો છું.'

તમે તમારા વતનથી હજારો ગાઉ દૂર અબળા દેશમાં ફરતા હો, ત્યારે તમારા વતનના માણસને મેળાપ થાય તો કેવા આનંદમાં આવી જવ? કેવો ઊમળકો આવે? પછી ભલેને તમારે તેની સાથે માત્ર આંખની જ યોગબાણ હોય. ત્યારે મારા પ્રિય પક્ષીમિત્રો જેમને મળવા માટે મેં આટલો પરેશમ બેઠ્યો હતો, જંગલો, પહાડો, નદીઓ, ખીણો, કોતરો અને કંદરાઓ વટાવ્યાં હતાં, તેમને મળીને આટલો બધો આનંદ થાય તેમાં નવાઈ શી?

નવાઈ તો એ જ છે કે ઘડિયાળ જેવી નેયમિતતાથી યાયાવર પક્ષીઓ દર વર્ષે આપણે ત્યાં આવે છે અને પાછાં બય છે. શિયાળામાં કોઈ દિવસ તાપ પડે કે વરસાદ આવી પડે તોપણ તેઓ છેતરાઈ નથી જતાં કે શિયાળો પૂરો થઈ ગયો છે. જે પક્ષીઓ સમૂહચારી છે તેઓ પણ વિચારોની આપણે કેવી રીતે કરે છે તે એક કાયડો છે, ત્યારે જેઓ સમૂહચારી નથી તેમનું શું? પ્રાણીસૃષ્ટિ 'ટેલીગ્રાફીકેશન' (માનસિક વ્યવહાર)ની કોઈ રીત બહુતી હશે? નહિતર જંગલમાં તમારાં એકસાથે 'કેમ ગાવાનું શરૂ કરે અને એકસાથે કેમ બંધ કરે? પક્ષીઓની જ વાત કરીએ તો આપણી સુઝરીનું ટોળું જ્યારે ગાય છે ત્યારે એકસાથે ગાવાનું શરૂ કરે છે અને બંધ પડે છે ત્યારે એકસાથે જ. તેમાં જરા યાદેર પડતો નથી, પણ એ તો ખીજ વાત થઈ.

ઘણાં યાયાવર પક્ષીઓ દિવસે ચારે ચરે છે ને આરામ કરે છે અને રાત્રે પ્રવાસ કરે છે. પછી ભલે રાત અજવાળી હોય કે કાજળેરી અધારી હોય! કેટલાંક પક્ષીઓ ધરતીથી બહુ ઊંચે નથી ઊડતાં, કેટલાંક પક્ષીઓ આકાશમાં ઊડતાં બય છે અને

કેટલાક પક્ષીઓ તો એટલે જીંદગી છે કે નીચેથી નદી આગળ દેખાય નહિ. જમની અને સાઈબીરિયામાંથી આપણે ત્યાં આવેલાં પક્ષીઓ દિલ્હીમાં ઘાસ આબ્યાના ઘણવા નોંધાય છે એ બંને દેશોમાં અને યુરોપના ખીંમ દેશોમાં મોટી સંખ્યામાં યાયાવર પક્ષીઓને પકડીને તેમના પગે એલુમિનિયમની હલકી વીટી પહેરાવી છોડી ચૂકવામાં આવે છે એ વીટી પર વીટી પહેરાવ્યાના રચળ અને તારીખ કેતરેલા હોય છે યાયાવર પક્ષીઓ કયે રસ્તે જ્યાંસુધી ભય છે તે ભણવાની આ ઉત્તમ રીત છે આવતા જતાં દર વર્ષે દસ-બાર હબર માર્કેટની મુસાફરી કરવી એ કંઈ જેવુંતેવું પરાક્રમ છે. એ રીતે નુવ પ્રદેશની વાગળલી સૌથી વધુ પરાક્રમી છે, કારણકે તે દર વર્ષે વીસ હબર માર્કેટનો પ્રવાસ કરે છે તે દર વરસે ઉત્તર ધ્રુવથી દક્ષિણ ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવથી ઉત્તર ધ્રુવ ભય છે.

સાધારણ રીતે યાયાવર પક્ષીઓ ત્રણ હબર ફૂટથી વધારે જીંદગી પ્રવાસ નથી કરતાં કેટલાક જમીનથી થોડી જ જીવાઈએ જીંદગી કરે પરંતુ જ્યારે ઉત્તુગ પર્વતમાળાઓ વટાવવી હોય છે ત્યારે તેઓ નીચી ખીણો શોધવા નથી જતાં તેઓ સીધી લીટીમાં પ્રવાસ કરે છે અને તેમ કરતાં વીસપચીસ હબર ફૂટ લેવા કે તેથી પણ જીંદગી પર્વતો ઓળંગવા પડે તો તે પણ ઓળખી ભય છે.

નિસાચ પક્ષીઓ તો રાત્રે જોઈ શકે છે, પરંતુ દિનચર પક્ષીઓ રાત્રે બહુ ઓછું જોઈ શકે છે અને છતાં તેઓ રાત્રે પ્રવાસ કરે છે એ એક અભયખી છે ને. તેઓ રસ્તા કેવી રીતે શોધે છે એ એક કાવો છે એ એમ માનવામાં આવે કે તેઓ માત્ર પ્રેરણાથી જ સાચી દિશામાં જીંદગી ભય છે, તો જ્યારે ધુમ્મસ હોય છે ત્યારે પ્રવાસ

પક્ષીઓ અટવાઈ ભય છે અને બૂઝા પડી ભય છે તેનો અર્થ એ કે પ્રવાસમાં દરિયા મંદર છે જ પરંતુ દરિયા ઉપયોગ મયાક્તિ છે એ પક્ષીઓ જિંદગીમાં પહેલી જવાગ પ્રવાસે જીંદગી છે તેઓ આજો વડે જોઈને પણ કેમ ઓળખી શકે કે તેમનો રસ્તો ક્યાં જ છે અને દરિયા પરથી પ્રવાસ કરનારાં પક્ષીઓ માટે દરિયા પર રસ્તા માટે ચાલ રાખવા જેવું તો કંઈ હોતું નથી એટલે એક જ અનુમાન પર આવવું પડે છે, કે વારસામાં મળેલા યુગયુગના સંસ્કારોથી પ્રેરાર્થને જ પક્ષીઓ પ્રવાસ કરે છે અને સાચા માર્ગે જ આવે છે અને ભય છે.

રાતના પ્રવાસ દરમિયાન દીવાદાંડીઓ પક્ષીઓ માટે વિધાતક આકર્ષણ બની રહે છે ધાંડેલા અને અંધારાથી કઠાળેલાં પક્ષીઓ દીવાદાંડીના પ્રકાશથી અત્યંત પ્રેરિત થઈને તેની સાથે મટકાઈ પડે છે અને દર વર્ષે લાખો પક્ષીઓ આવી રીતે નાશ પામે છે હવે તો તેમને બચાવી લેવા માટે દીવાદાંડીઓ પર યુરોપ-અમેરિકામાં ખાસ ગોઠવણ કરવાનું શરૂ થયું છે.

તેવર, લાવરી, બટેર વગેરે નળખી પાઓવાળા પક્ષી પ્રવાસમાં ધાંડીને મોટી સંખ્યામાં નાશ પામે છે જ્યારે તેઓ યુરોપ અને આફ્રિકા વચ્ચે પ્રવાસ કરે છે ત્યારે કુદરતે તેમને એટલા ભૌગોલિક જ્ઞાનની પ્રેરણા આપી છે કે ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઓળંગવો હોય તો પશ્ચિમમાં ગિબ્રાલ્ટર પાસે અને મધ્યમાં સીસીલી અને માલ્ટા ધઈને જવાથી દરિયા પર ઓછું જીવું પડશે એમ તેમને લાગે છે એટલે બહુધા તેઓ એ રસ્તે જ પ્રવાસ કરે છે, અને તેમ છતાં અસખ્ય પક્ષીઓ ધાંડીને દરિયામાં પડી મરણ પામે છે કેટલાં ધાંડેલા પક્ષીઓ મધ્યદરિયા આગળોરો અને વહાણોમાં આશરો લે છે આજુ ભૌગોલિક જ્ઞાન દુનિયામાં બધે

કેટલાં પ્રવાસી પક્ષીઓ જતાને છે.

પક્ષીઓ થાકી ન જવાય તે માટે ઉતાવળે નથી જીડતાં. આસાનીથી જીડતાં ભય છે. કેટલાંક પક્ષીઓ રોજના ૪થી આઠ કલાકે જીડીને રોજના બસો માર્ગલ કાપે છે એવા અંદાજ ટાઢવામાં આવ્યો છે.

પક્ષીઓનો પ્રવાસ કંઈ ઉત્તરાખંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે જ થાય છે એવું નથી અને શિયાળામાં જ પ્રવાસ કરે છે એવું પણ નથી. વર્ષના કોઈ પણ સમયે દુનિયાના કોઈ ને કોઈ ભાગમાં તેમનો પ્રવાસ ચાલુ જ હોય છે. એ પ્રવાસ પૂર્વથી પશ્ચિમ કે પશ્ચિમથી પૂર્વ હોય, ઉત્તરથી દક્ષિણ કે દક્ષિણથી ઉત્તર હોય કે પછી એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા તરફ હોય.

પક્ષીઓ એક “કૂદકા”માં વધુમાં વધુ કેટલું જીડી શકે છે તેનો આધાર પક્ષીની જાત પર છે. તેતર અને લાવરી એક કલાકની અંદર થાકી ભય. વાજબલી આખો દિવસ જીડ્યા કરે તોપણ ન થાકે. યુરોપથી દક્ષિણ અફ્રિકા સુધી જનારાં બગલાં અને અળાળીલ ૬,૦૦૦ માર્ગલનું અંતર કાપતાં રોજ થાકે ખાતાં હોય છે, પરંતુ સોનેરી ઝિરિયા નામનું પાણીકાંડાનું નાનકડું પંખી ઉત્તર અમેરિકાના એલારકા અને પ્રશાંત મહાસાગરના હવાઈ ટાપુઓ વચ્ચે ૨,૦૦૦ માર્ગલનો પ્રવાસ વચમાં ક્યાંય થાકે આધા વિના એક જ મજબૂતમાં કાપી નાળે છે !

ઉનાળામાં બહુધા નર જર તરફ પ્રથમ પ્રયાણ કરે છે. ઉત્તરાખંડમાં તે પોતાના અસલ સ્થાને જ પહોંચે છે, તેના કબજે કરી લે છે, ગાય છે અને કસ્ટોલ કરે છે અને માદા આવે ત્યારે પોતાના અનેક નખરાંથી તેને આકર્ષે છે. જો જીવનકરની લગ્નઅગિમાં આનનારાં પંખી હોય તો સંવનન ઔપચારિક જ હોય છે. પરંતુ જોઓ એવી લગ્નઅગિમાં

નથી માનતાં એવાં પક્ષીઓને માદાને આકર્ષી તેની ઉપર પોતાનો અધિકાર બજાવી રાખવા સંવનનની પરાકાષ્ટાનું પ્રદર્શન કરવું પડે છે. તેમને હરીફ નરો સામે લડવું પડે છે. પોતાના આદેશિક સામ્રાજ્યનો કબજો ટકાવી રાખવા પણ લડવું પડે છે અને તે માટે ગ્રીષ્મના પ્રવાસમાં નરને અગળ જવું જરૂરી છે.

શિયાળુ પ્રવાસમાં પક્ષીઓનાં બચ્ચાં પ્રથમ પ્રવાસે જીપડે અને માળાપ પાછળથી આવે એ નિયમ પણ બધાં જ પક્ષીઓ માટે નથી. દાખલા તરીકે યુરોપી કાર્થલની જે, દરેક જાત પોતાના ઈંડા પારકાં પક્ષીઓના માળામાં મૂકી આવીને જો પારકાં પક્ષીઓ પાસેથી પોતાનાં બચ્ચાં ઉછેરાવે છે. તેમાં કાયલ પોતે શિયાળુ પ્રવાસે જીપડી ભય છે. જુદી જ જાતનાં પાલક માતા-પિતાથી ઉછેરાયેલાં કાયલનાં બચ્ચાં મોટાં થાય ત્યારે પાછળથી એકલાં શિયાળુ પ્રવાસે જીપડે છે.

આવી મહાન અભયખીઓથી હેરત પમાડતાં પક્ષીઓના સ્થળાંતરનું કારણ શું? શા માટે અનેક નિટંબનાઓ, માતાનાઓ, આદતો અને મત્યુનો પણ સામનો કરીને આટલો પરિશ્રમ જોડીને પક્ષીઓ વર્ષમાં બે વખત હર્બરે માર્ગલની સુસાફરી કરે છે? પક્ષીઓને પોતાનો જ્ઞાન હોય કે ન હોય, પણ તેમને આ પ્રવાસથી બે લાભો મળે છે જ. હિમપ્રદેશ અને શીત પ્રદેશમાંથી સમશીતોષ્ણપ્રદેશ અને ઉષ્ણપ્રદેશમાં કેટલાંક પંખીઓ દર શિયાળે જતાં ન રહે તો જરૂર અને સખત ઈંડીમાં તેમને ભૂખે મરવું પડે અને થીજીને મરી જવું પડે. હિમપ્રદેશના તોફાની શિયાળાની ભયંકરતા તેઓએ કદી નજરે તો બોધ નથી; કારણકે પાનખરમાં જ તેઓ એ પ્રદેશ છોડી ભય છે, એટલે શિયાળાની ભયંકરતાના બાનથી પ્રેરાઈને તેઓ સ્થળાંતર કરે છે એવા જ્ઞાનનું આરોપણ ન થઈ શકે. તેઓ યુગયુગના જે સંસ્કારો

વાગ્દામાં મળ્યા છે તેથી પ્રેરણાને જ સ્થળાંતર કરે છે જ્યારે તેઓ ઉષ્ણપ્રદેશમાં આવે છે ત્યારે ત્યાં આબોહવા ખુશનુમા હોય છે અને ખોરાકની વિપુલતા હોય છે

વસંતમાં ઘર તરફ પાછા ફરવા પક્ષીઓને કેમ પ્રેરણા થાય છે ? સંવનન અને પ્રજનન કાળની વિહ્વળતા તેમના મનમાં એ પ્રેરણા પ્રગટાવતી હશે જેમને પ્રજનન ન કરવું હોય એવાં કેટલાંક પક્ષીઓ અહીં જ રહી જાય છે પ્રજનન માટે બિડી જનારાં પછી જ્યારે મોતાનાં વાનમાં પહોંચે છે ત્યારે ત્યાં વસંત સોળે કળાએ ખીલી હોય છે, ખોરાક વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે અને અહીં કરતાં ત્યાં દિવસ લાંબો હોય છે એટલે ખાદ્યધરાં બધાંનું પૈટ ભરવડું તેમને સગવડ પડે છે આ સગવડોનું તેમને જ્ઞાન હોય છે અને તેથી જ તેઓ ઉત્તરાખંડના પ્રવાસે લીપડી જાય છે એવું નથી, એવા જ્ઞાનનું આરોપણ યદ્યપિ તેમ નથી દાખલા તરીકે જે બધાં પહેલી જ વાર પ્રજનન માટે ઉત્તરાખંડમાં જવા લીપડી જાય છે તેમને ઉત્તરાખંડની એ સગવડોનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય ?

દરેક વસ્તુને શુદ્ધિની કસોટી પર કસવાને ટેવાયેલા પશ્ચિમના જડનાદી નિજાનવેતાઓ એ પણ કબૂલ કર્યું છે, કે પક્ષીઓના પ્રવાસની આ અભ્યયળીઓને ઉડેલ શુદ્ધિ વડે મળે તેમ નથી, કારણકે તેઓ ઉડેલ છે જ નહિ કેમકે જે પ્રેરણા પક્ષીઓને આ મહાન અભ્યયળીઓ

સરજ્યા પ્રેરે છે તે ઇશ્વરજ્ઞ છે

શુદ્ધિ જેનો ઉદ્ભવ કરી શકતી નથી, કલ્પના જેને પહોંચી શકતી નથી, તત્ત્વસંક્રિત જે સમજતી શકતી નથી, એવી ઇશ્વરજ્ઞ પ્રેરણાથી પ્રેરણેલા આ ચમત્કાર કેણુ મણે કેટલા યુગથી જન્મ્યા કરે છે, હજી જનતા આવે છે અને જન્મ્યા કરશે વિજ્ઞાનની મિદિઓ તેની પાસે કાંપી લાગે છે નાનકડા ને નાનકડા પછી પાને અણુશક્તિ પર સ્વામિત્વ મેળવવા મથતો વિરાટ માનવી પણ તુદ લાગે છે, કારણકે તુદ લાગતાં નાનકડા પછી વિરાટ કાર્ય કરી શકે છે

નિરાટમાં શુદ્ધતા અને તુદમાં વિરાટશક્તિ આપનારની અકળ કળાને કેણુ કળી શકે ? આ કાયદો નિરીક્ષરવાદીઓને પાકાર દે કે છે

કુદરતની એ અકળ કળાનું જ્ઞાન કરાવતી આ અભ્યયળીઓ પાંચાંગની નિયંચિતતપુથી દર વર્ષે આપણે ત્યાં બને છે, પણ જીવનની રોશિદી જ અભ્યયળીઓ મુક્ત બનીને એનો આનંદ માણવાની કુદરત દોને છે ?

તા ૬ આ સ્થળ પૂરો કરીને ધરીવાણુ ધુ ત્યાં ચાર જગીયામાંથી અવાજ આવે છે 'ચિ-ર-સીટ, ચિ-ર-સીટ' સિવાણુ પછીઓમાં દિવાળીયોડો આવી પહોંચ્યા ? બહુને બારીમાંથી જોઈ છુ તો દર વર્ષે અમારા જગીયામાં આવોને રહેતો દિવાળીયોડો (જનમ) શુદ્ધિવાળી જનમવતો દરે છે એ આજે જ આવી પહોંચ્યો અને બરોબર પ્રસન્ન થઈપર ! આ પણ એક અભ્યયળી જ છે ને ? છુ તેની તપાસ ચેલ દરેતો હોતો

★

ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથ ને તેમના શિષ્ય ગોરખનાથની આ વાત છે

એક વખત ગુરુએ તેમના શિષ્ય ગોરખનાથને કેટલીક સોનાની ઠંડો આપી ગોરખનાથે તે સોનાની ઠંડો લઈ ફાગા નાખી દીધી

ત્યારબાદ ગુરુશિષ્ય ચાલતાચાલતા, એક સ્થળે દક્ષપટ્ટા નીચે સાત વિતાવવા રોકાયા ગુરુને ખજૂર તલિ કે ઠંડોની ૩૦ વ્યવસ્થા થઈ છે એટલે એમણે પૂછ્યું 'આ સ્થાને કઈ બધ જેણુ તો છે નહિ ને ?'

'લખને તો ફારતો ચે ફાગા નાખી દીધો છે,' કહી જનતા શિષ્યે જણાવ્યું દ્રવ્યથી બધ કલ્પન થાય છે, એ વાત શિષ્ય બરાબર ભણેતો હોતો આ જ્ઞાનળી શુદ્ધને સંતોષ થયો

અખીલ-ગુલાલ

૩. મોહનચંદ્ર

પાસે શબ્દશક્તિ વિના ખીલું કયું સાધન હોઈ શકે? શબ્દના અખીલ-ગુલાલના આદી છાંટણાં છાંટાયાં છે. સચરાચરના વિશાળ મંદિરને દ્વારે દીપાત્સવના દિવસોમાં એની મોહકતા મુગ્ધ કરે એવી બની રહી !

હું ગમે તેટલો પતિત અને નીચ હોઉં
તોય હું તારો છું, તેથી મારા હૃદયમાં
અભિમાન બગે છે.

ભલે તારા મુખારક હાથે આવિષ્કૃત
અથેલી વાડીમાં હું ગુલાબનું ફૂલ ન હોઉં,
તેની પાંખડી થે ન હોઉં, અરે, એ પાંખડીના
અણુ જેટલો થે ન હોઉં, તોપણ વાડીમાં
હોડતી ધૂળની રજકણુ જેટલો તો હું જ અને
એક દિનસ વાયુરૂપી તારા સૂક્ષ્મ હૃતના શીતળ
એલે જીડીને એ જ ગુલાબના મધ્યપ્રદેશમાં
નિવસીશ, એ બણી મારું અંતર પુલકિત
બર્જે છે.

ભલે તારા રચેલા આ વિશાળ રાજ-
મહાલયનો મોટો અમલદાર ન હોઉં, નાનામાં
નાનો સેપાર્ક પણ ન હોઉં; પણ તારી
પ્રજાથી અનાદર પામેલા અને હઠધૂત થયેલા
વર્ગનો, તારું નામસ્મરણ કરતો, અહર્નિશ
તારા દર્શનની અંખના અંખતો, ઘસાનુઘસ
તો હું છું જ; અને દૂરદૂરથી તારી સચારી
નીકળેલી એતાં, વિનાહકનો, તારી પૂઠ
પાછળ ડોકિયું કરી આનંદામૃત મેળવીશ
એ બણી હું મને ધન્યધન્ય ગણું છું.

*

મારાં પાપનો આ નાનો ઘડો એક
વખત પૂરેપૂરો ભરાશે અને તારા આ અનંત,
તેજસ્વી ઘટમાં ફરી ફલવાશે, ત્યારે એ

હૃદયમંદિરમાં બિરાજતા વિરાટના સ્વામી
સચરાચર દેવને કોઈ નેવેલ ધરાવે, કોઈ એનું પૂજન-
અર્ચન કરે, કોઈ આરતી હાતારે, કોઈ ગંગાબળ
વડે પાદપ્રક્ષાલન કરે, ધનિક એને કાતે ખીલું
મંદિર પણ બનાવી આપે, વિચકાર એની છંપી
ચીતરે, શિલ્પી મૂર્તિ ઘરે, ત્યારે કવિ શું કરે?
આબન્ધ અર્ધચન્ રહેવા સૂનંધેલ એ અક્તિ

તારા કરની સોનેરી અંશુલિઓનો અગમ્ય
સ્પર્શ પામીને ધન્યધન્ય બનશે એ આશાએ
હું જીવું છું.

મારો આ કાણુમંચુર ઘડો પાપથી
ભરાતો હોય અને ખરેખર હું પાપી હોઉં
તોય તારા પોતાના મુખારક હાથે મારા
આ ઘડાને નેમળ કરવા તું મને પ્રેરણા
કરશે, એમાં મને જરાય શંકા નથી.

મારે તો મારા દેહનો અને આત્માનો
ઉત્કર્ષ કરવો છે : એટલે આ પાપનાં
રજનીઘોર અધારાં વટાવનાં પડે છે, પણ
એ રજનીઘોર અધારાંમાં તારી પ્રતીતેની
અટલ શ્રદ્ધાનો મારો પ્રાણુપ્રદીપ વણખૂંદ્યો
બળતો રહે છે, ત્યાંસુધી મને લેશમાત્ર
ચિંતા નથી; કારણ મને ખબર છે કે આ
ગદ અધારાંની ઘોર રાત્રિ સમી જશે ને
ઊપા રક્તવણી એટણી એટી મલકાતે મુખે
ફૂલછાજ ભરી આવશે અને બાલસૂરજ પણ
તેનાં નયનોમાં નયનો મિલાવી અટહાસ્ય
કરતો ક્ષિતિજમાં ઊગશે, ત્યારે હું જે અત્યારે
પારાવાર પશ્ચાત્તાપનાં આંસુઓમાં ડૂબી
રહ્યો છું, તે આંસુઓની ફૂલમાળ તું તારે
પોતાને હાથે તારા કંઠમાં અહોપી મને
નવપ્રસુદિત કરી તારા જોળામાં બેસાડી
હસાવશે; એ આશાએ હું જીવું છું.

*

આજ મારી હૃદય તરીના તાર તારે જ
સંખીત છેડવા પ્રયત્ન કરે છે

આજ મારા હાથની અગ્નિઓ તારો જ
જીવંત સ્પર્શ મેળવવા આહે છે

આજ મારી ઝંડીમાં પ્રતિપક્ષે તારો જ
અનાસી નામના જીવંત ધમકારા ચલા કરે છે

આજ મારા અતરવતુંબના મધ્યમાગ
માંથી તોરો જ સોડહમ્ સોડહમ્ને રસધનિ
નીકળે છે

આજ મારા નયનદ્વંદ્વાં કિરણો તારો જ
આગમનના પથ પર પથારીલા છે

મારા અંગનો પ્રત્યેક અવયવ તારો જ
આસ્થાકર કરના તત્પર બની રહેલ છે

આજ મન તને જ વાહે છે, વિચાર
તને જ ચોકારે છે અને કર્તવ્ય તારો જ દિવ્ય
સંદેશ પ્રતિપાલિત કરના મથે છે

*

સસારમાં ખદબદવાને બદલે હું તારા
પાદપદા ઉપર ભ્રમર ચર્ચ યુગોના યુગો પર્વત
સર્વંધા શુભા કરુ તો કેવુ સારું !

હસરતિ ધરીને તારા સસારમાંથી
નીરથીર-ન્યાયે ક્ષીર પારખીને તેનું અહોનિશ
ધાન હગતો રહું તો કેવુ સારું !

કાવલ બનીને તારા સદાવસતભયાં
આશ્રયે કૂચવડ કરુ તો કેવુ સારું !

અડોળતુ રૂપ લઈને તારા દિવ્ય દેશના
આકાશમાં હમેશાં તારા ગીતો ગાતો
હોઈએ કુચવડ કરતો રહું તો કેવુ સારું !

આ આંખો મુઝ-અદ્રશ બની નાથ અને
વાવાપ્રધિનીનું રૂપ લઈએ અહોનિશ રાત્રિસ
હ પ્રકાશી રહું તો કેવી મજા પડે !

*

મારું વિરાટ પ્રાણના સવ્ય મંદિરમાં
તારા આદેશનો ઘટ નિરતર વાગતો રહો !

મારી પાસે તો શુભાય છે રહું ખાલી
હાથે એક કૂચ લઈ આવીશ અને વિનમ્રતા

પૂર્વેક તારે ચરણે મુકીશ

મને કઈ તારી પૂજા કરતાં આવડે ના
હું મારા આ નાનાં મુખે તારા મુખ પલ્લ
સાં ગાઉં !

હું તો તારા ચરણ આગળ મારું દેહક
લગાવી પડીશ અને તારા પુણ્યપાદરવિમાં
મારું જીવનકૂલ સમર્પણ કરીશ.

*

પૃથ્વીનો પટ ફેડીને તારા વિષુવ પ્રકાશનો
કુચારો ફૂટે છે તેની પ્રત્યેક ધારા મારા
સરીરના અતરસાગને સ્પર્શ કરે છે અને
મારું હૃદય ધનગની ઊઠે છે !

તારી આંખોમાં પ્રેમાત્મી તાજબી ભરી
છે સોનેરી અને રૂપેરી કળશથી તું અમી
વતસાવે છે, આ પૃથ્વી તે તારી આનંદગ્યોદિની
એક મિશાલ સરખી છે, આ હકીકત
સાંભળીને મારું અંતર પાવન બને છે

કેમળ ગીતની મગલ ધાનાઓ તોના
વિરાટ સરીરના પ્રત્યેક છિદ્રમાંથી નુસપણે
વહી રહી છે તારા આત્માનું અમિત સ્વરૂપ
પ્રત્યેક પદાર્થના બીતરમાં વસી રહ્યું છે

ઓ મારા પ્રાણપ્યારા મિત્ર ! સોનેરી
કિરણોએ ઘડેલી તારી આ વિરાટ કૃતિ એક
સજીવ વિરાટ કાવ્ય છે અને એ કાવ્યના
રસનિમજ્જન-સાગમાં મારું હૃદય બીંધી
બેઠે છે !

*

હું જ્યારે જ્યારે તારું ચિત્ત કરુ છું,
ત્યારે ત્યારે તું મારી સમીપ હોય તેમ મને
લાગે છે તારી હાજરીની સુગંધ મારી
આસપાસ ઘૂમી વળે છે, હું બધું એ સુગંધ
વચ્ચે રિયર હોઉં તેમ મને લાગે છે

એક બાળતણ મને થયું હું જ શામ છે
કે આ હાજરી મારા હૃદયને સ્પર્શે કરી
ચક્રવી નથી, મારું હૃદય કેટલું બધું કળિત
છે ! કેવળ તારી હાજરીની સુગંધ મારી

દશે દિશાએ ફરી વળે એટલું જ હું નથી ઇચ્છતો, તે મારા હૃદયના ભીતરમાં પ્રવેશ કરે અને મારા ભીતરને સુવાસિત કરે તો કેવું સારું !

મેં તે માટે ઘણી રાતના ઉઝગરા વેઠ્યા છે, ખૂબ આંસુ સાચું છે. આ આંસુ તારા ચરણ પાખાળવા કે તારા કિલ્લે નમાવવા સમર્થ થયાં નથી !

હા, એક બાળત મને યાદ આવે છે.

કેટલીક વખત અચાનક આકાશમાં વાદળો ચઢી આવે અને સુસળધાર વરસાદ પડે તેમ મારા નયનાકાશમાં કાળો મેઘ ચઢી આવતાં, ઓથિલી અશ્રુધારાઓ વરસવા માંડે છે, આથી મારું મન મને કહ્યા કરે છે કે 'તારી હાજરીનો કંઈક સ્પર્શ' હું અનુભવું છું.'

ચારે બાજુ પાણી અને વચ્ચે સોનાસુખી કમળ. તારું ચિંતન એ કમળ જેવું છે ! અને તારી હાજરી પાણી જેવી છે.

✽

માલિક, શી આજ્ઞા છે ?

સેવક દરવાજે આપના ફરમાનની રાહ લુએ છે. મધ્યરાત્રિ સુસવાટા કરતી આવી અમ છે. પ્રભ અનુપમ શાંતિની નિદ્રા લે છે.

નિઃશબ્દ આકાશમાં તારાઓ ચોંટી કરતા, જગતના યોગલોગની કમસમીક્ષા કરે છે.

આપના બીજા પહેરેગીરો તો અત્યારે એકાં ખાલ છે. તેમની ઉપર દેખરેખ રાજનાર કેવળ સમયચંદ્ર 'ટકટક' અવાજથી અવિરત ગતે કરી રહેલ છે.

તે તો પોતાના બન્ને હાથથી નિરંતર ગતિશીલ રહી અખિલ જગતને કમના અમોલ પાઠ શીખવી રહેલ છે.

હું કેવળ અનિશ્ચય નજરે આપની આજ્ઞાની રાહ ભેઠ રહ્યો છું. નેહિષ્ટ કરેલું કામ સમાપ્ત થયું છે.

નવા કામની જ આજ્ઞા માગતો આપને બારણે આવી બિલો છું.

✽

દૂરદૂરથી અવાજ આવે છે. અંધારાની ગહન શાંતિમાંથી કોઈ અવાજ આવે છે.

જગતના લોકો તે સાંભળતા નથી- સાંભળી શકતા નથી. તેમના મોહ અને માયાથી ઘેરાયેલા વાતાવરણમાં એ અવાજ ક્યાં ચે છુપાઈ જાય છે.

દૂરદૂરથી કોઈ અવાજ આવે છે.

એ ફૂટ ઊંચી પથ્થરની તળેટી પરના પથ્થરો ફેડોતો મજૂર તે સાંભળી શકે છે.

ધોમધમ્યા મધ્યાહ્નના પ્રચંડ આતપમાં એતરમાં એતી કરતો જેડૂત તે સાંભળી શકે છે.

પ્રત્યેક ચરાચર વસ્તુમાં અલૌકિક સ્વરૂપ નિહાળતો કવિ તે સાંભળી શકે છે.

નિર્જીવમાંની નિર્જીવ વસ્તુમાં પણ પ્રાણુલ્લ આરોપણ કરનાર કલાકાર તે સાંભળી શકે છે.

સચરાચર વિશ્વ સાથે એકાત્મતા અનુભવતો કોઈ મહાનુભાવ યોગી તે સાંભળી શકે છે.

દૂરદૂરથી કોઈ અવાજ આવે છે.

✽

ઓ મારા પ્રાણુધારા પ્રભુ ! હીરાની કણી પ્રકાશે તેમ તારા નામનો અક્ષરેઅક્ષર પ્રકાશે છે. તારો એકેક અક્ષર મને નવું ઉત્સાહ અને નવું બળ આપે છે. તારો એકેક અક્ષર જડમાં ચેતન પૂરે છે. તારા એકેક અક્ષરમાત્રના રટણથી પતિત પાવન બની જાય છે. તારો એક જ અક્ષર માયા અને મોહના બંધન તોડવા બસ છે.

ઓ મારા પ્રાણુધારા મિત્ર !

એ તારો એક જ અક્ષર મારી નિહવાયે

હૃદય પુલકો

શાસ્ત્રી ગો.વન વલ્લભ શર્મા

સોનાગરને-વેપારીને હમેશા પોતાના વેપારમાં જ રસ હશે ? એને હૃદય જેવો કોઈ ચીજ હશે કે નહીં ? લેખકે એક ચકલીવાળાના જીવનમાં આ દૃષ્ટિએ આપણને અહીં ટાંકેલું દરાવ્યું છે.

નૂ' સ્વપ્નજીવનમાં, માટીની પૃથ્વી પર, મીણનાં રમકડાં જનાવવાનો અને વેચવાનો વેપાર અચોગ્ય તો ન જ ગણાય. પણ પૂંજો આ જ કરતો હતો. એ મીણની ચકલી જનાવતો. એમાં લાલ, પીળો, લીલો, આસમાની ને સિંદૂરિયો રંગ પૂરતો. દોરા વડે ચકલીઓને બાંધી, લાકડી ઉપર લટકાવતો - જાણે રંગબેરંગી ચકલીઓનું જાડ ન બીજું હોય ! જાણે પૃથ્વીની ચકલીઓ ને દેવચકલીઓ ટોળે મળી ને પૂંજની લાકડી પર રમવા માટે ન આવી હોય ! રોજ વહેલી સવારે આસપાસની ગામોમાં ફેરી કરવા નીકળી પડતું ને સાંજ પહેલો ઘડિયો જોવાઈ પેટે કમાઈ લાવતું-આ હતો તેનો નિત્યનો કાર્યક્રમ. બપોરે કોઈ હોટલમાં અથવા વધારે પૈસા મળ્યા હોય તો લોજ-વીશીમાં ગરમાગરમ જમવામાં તેને એર લહેજત પડતી. ભાતભાતની એની ચકલીઓની હારમાં બાળકોનાં મન લટકી રહેતાં. એવા મોટા સાદે, એવા લહેકાથી, એવી મોહકતાથી ને મધુરતાથી એ લલચાવનારી ખૂબ પાડતો કે ન લેવાની ઇચ્છાવાળાં બાળકો પણ ધડીલાર ચકલીઓનો એ શુભ મનોજો જોવા તો ખૂબ રહી જ જતા. એ કહેતો :

‘આવી, આવી ચકલીઓ :

બીડતી બીડતી ચકલીઓ :

એબીએનાં ફેરી ચકલીઓ :

લઈ...લો...લ...ઈ લો,

રંગીલી જીવનની ચકલીઓ !’

દરરોજ શેરીમાં ફેરિયાઓ આંટા મારે છે : તાળાફંચીવાળો, પેપરવાળો, ખાલી હબ્બાવાળો, ચૂણાવાળો, રમકડાંવાળો, ઘંટી ટાંકવાવાળો, ચમ્પુ, ઘસવાવાળો, મોચી ને બીજા બલબલતા અનેક આવે-બચ છે પણ એમના જીવનમાં, જિંદગીને આપણે કદી થે તપાસ કરી નથી. એ લોકો કેમ જીવે છે તે બાબતની દરકાર લીધી નથી, હેતા નથી. નાનકડા ‘એ

ને વળી જરાક આગળ જઈ એ ફેરી વેણ કાઢતો :

‘આ બીડતી આવી-બીડતી આવી, નાની નાની ચકલીઓ...લેવી છે કે ?’

આને પણ એની ખૂબ નાનાં નાનાં બાળકોનાં હૃદયને હચમચાવી મૂક્યાં. ખડકી વીંધી આખા ય ગામમાં ખળસળાટ મચી ગયો. કેટલાંક ઘરોમાં ‘અ’ મા...બીંગો, અને રાફું-ઝઘડતું પણ શરૂ થઈ ગયું.

પણ પૂંજનાં આ લલચાવો તો કેંકે માતાઓને કંઈકાવી મૂકી. નિર્દોષ ભાવે એ જોઈયો :

‘હશે જેને ઘેર ખેલનાર ભૂલકાંઓ, તે હશે મારી ચકલીઓ ; અહા, કેવી મજાની ચકલીઓ !’

રંગ-બેરંગી ચકલીઓ !

ખૂબ પૈસામાં ચકલીઓ !’

ટોણું હતો. બાળકોનાં વગરનાં માત-પિતાઓએ એક લાંબો દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો, ત્યારે આંજણમાં જેને ઘેર બાળકોપાંજ ખેલતાં હતાં તેમના હૃદયમાંથી એક અજ્ઞાત પણ અનિર્વચનીય સુખદીપ્તિ મુખ પર અંકિત થઈ આવી. ને આમ લાહેરમાં પૂંજે સાંધ્યો જતો હતો. ખરીદનારાઓ એરે જોલવતા. કેટલાક ભાવ કરતા, કેટલાક ખરીદતા તો કોક વળી પાછો ચાળતા. બાળકો પણ જોલાવતા ને ભાવતાલ કરતા.

જયોરનો સમય હતો મકાનની લાંબી દાર જને બાલુએ જડી હતી સાધારણ બોલીના ઓટલા ઉપર એક વૃક્ષ બેઠી હતી તેની ખાસે ચારપાંચ વર્ષની એક છોકરી હતી બાલિકા ધરડી માતા બાળામાં માથુ મૂકી સૂતી હતી, તે આ ચકલીવાળાની જૂમ સાંભળી એકદમ 'બેઠી યઈ મઈ ચકલીઓનું આવડુ મોડુ રોળુ પોતાને અંગણે આવેલું બોઈ એ ખીલી ઊઠી એને થયું 'મા એક ચકલી તો જરૂર અપાવશે' મોટેથી હક મકડી બોલી

'મા, આજ લાલ-લાલ-'

'આપણે શું કરવી છે, ધરમાં ધણી છે બેટા!'

'ના, 'મા, બધી લઈ આવે એ પેલી લાલ!'

'ઠી ક!' મા બોલી એણે પૂબને બોલાવી પૂછડ

'અલ્યા શું લે છે ચકલીનું?'

'બધે પૈસા માથ!'' પૂબે બોલ્યો

'બધે પૈસા તે હોય? જરાબ કહે તો તે વળી એકાદી લઈ લઉં'

છોકરીનું હૃદય ધબકધબક થઈ રહ્યું હતું મનમાં તે કહી રહી હતી

'હેરામ, આ ચકલીવાળો મારીનું બચા!'

આશા, સંદેહ, ઘર્ષ અને નિરાશાની એક-સામટી ભરતીએ તેના નાનકડા હૈયામાં ખજાણાટ મથાવી મૂક્યો હતો આકાંક્ષા તેના હૃદયમાં તરફડિયાં મારી ગઈ હતી ચકોરની માફક ઇન્જ એકધારી ગણ્યોતરી બેઠી હતી ચકલીનો આ સોળગર શો જવાબ દશે? તે તેને માટે જાગ્યેના પ્રશ્ન હતો જવાબ સાંભળવા તેના કાનની તીવ્રતા વધી રહી હતી

પૂબએ મક્કમ સ્વરે કહ્યું

'ના માથ, એણુવતું નહીં થાય, બધે

પૈસે જ જમાને લીધી છે એક ગામમાં બે લાવ ન હોય ને એથી ઓછું મને પોવાડુ પછુ બોઈએ ને!'

'ઠી ક તો લાઈ, તારી મરજ આવડી ચકલીના બે પૈસા તો ઘણા કહેવાય તારો માવ છે, તું બહુ'

• ચકલીના સોળગરે પૂા ફેરવી ને ખાલી ટહેલ નાખી

'આવી, આવી ચકલીઓ

ઊડતીઊડતી ચકલીઓ

નાનીનાની ચકલીઓ

રંગબેરંગી ચકલીઓ

ફેવી મજાની ચકલીઓ

બધે પૈસામાં ચકલીઓ

લેવી છે?'

ચકલીવાળો પાછો ફરતો જ છોકરીનું શો ઊતરી ગયું-તેનું હૈયું ખિન્ન થઈ ગયું રી હતી તેની આશા, ચકલી સાથે રમવું હતું, તેને હાવતા હાવતા હોડવું હતું હવે શું? એની બીજી બહેનપણીઓ ચકલીઓ સાથે રમશે, ખેલશે, ફૂંદશે ત્યારે શું પોતાની જાસે કશું નહીં હોય? ખાલી હાથે એમની સાથે રમવું પડશે?

'મા, બે પૈસા શું વધારે છે? મારી બા આજે જીવતી નથી તારે ને? નહીં તો શું મને તે આટલા માટે ટટગાવત?'' તેનો આત્મા ચીસ પાડી ઊઠ્યો

'ભાઈ ચકલીવાળા, એક પૈસા ઓછા કરવામાં તારું શું બગડે જતું?'

તેની આકાંક્ષા વિશાળી રહી હતી.

છોકરીની મોટીમોટી આંખો સોળગરને યજ્ઞગર બેઈ રહી લાકડી પર બેરબેલી ચકલીઓને પકડવા વ્યર્થ ફાંફાં મારી રહી ચૂંચ માનવીની માફક તેની આશાનિશાના બાણે મોડું વિકાસી કહેતી હતી 'જરા ઊભો

રહે ભાર્ગ, ક્યાં ભય છે?' પણ વૃદ્ધાએ પૌત્રીના માથા પર હાથ ફેરવી, બચકારતાં કહ્યું :
'જવા દે બેન, બીજો કોઈ આવશે તેની પાસેથી આનાથી થે સરસ તને ચકલી લઈ આપીશ હં...!'

પણ અત્યાર અંગાઉ, રમકડાં લેવામાં આવી તો કેટલી થે આશા માટે આપી હતી તે એ બહુતી હતી. આ એક વધુ હેતરામણ હતી, તેની એને ખાતરી હતી. પૈસા નથી, આપણે ગરીબ છીએ, આવુંતેવું ગરીબવાની આપણી શક્તિ નથી, એવુંએવું ઘણીધાર કહીને માએ એને સમજાવી પટાવી હતી, તે એને અત્યારે યાદ આવ્યું. પરેણામે તેની આંખમાં અળગળિયાં ભરાઈ આવ્યાં. માના બોળામાંથી ઊઠીને તે સીધી ઘરમાં ચાલી ગઈ. એને આ રીતે જતાં પૂંબએ જોઈ.

એને 'પૂંબના હૃદયમાં આ નિર્દોષ છોકરીની નિરાશાભરી આંખોએ કારી ધા કર્યો. બોળામાં આપવાની ના કહી તે પાછો ફર્યો તો ખરો. પણ તેને લાગ્યું કે બહુ ગંગાના પત્રેજ કિનારા પરથી નાલા વિના તે પાછો ફર્યો. આ ભાવ ભૂલવા માટે જેમજેમ તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેમ તેમ તે પોતે જ તેમાં બહુ ભૂલાર્થ ગયો. કાણુ બહુ ક્યાંથી તેના પર આગના દગ્ગાતા તણુખા વરસવા માંડ્યા :

'ના, ના, હું બરાબર નથી કરી રહ્યો. મારી 'ના'થી તે બિચારી છોકરીની આશાઓ પર મેં કેવું ખંજર ફેંક્યું! એ કુચળા દિલને મેં કેટલું દુઃખ આપ્યું? તેવું મુખ કેવું ઊતરી ગયુંતું? અને તેની આંખો...આહ! કેવી દેખાતી હતી?' ના...ના...મારું પગલું શેષ નથી. ધંધારોજગારનો અર્થ એવો ઓછો જ છે કે માનવીએ લાગણીશ્ય ને હૃદયવિલેણા ખની જવું? પૈસા ખોટ ખાઈને એ છોકરીને-એની માને ચકલી વેચી હોત તો હું શું ઘસાઈ જવાનો હતો? મારા ઉપર દુઃખના

કયા કુંગર ઢળી પડ્યાના હતા? બહુબહુ તો એમ કરવાથી હું થોડી બીકી નં પી શકત, જમતો વખતે હું શાક ન લઈ શકત, ચાનો એકદ કપ ઓછો પીવાનું મળત-ગર. આથી વધુ મારે કયો ભોમ આવેલો પડત? પ...હુ સામે પછે એ બાલિકાનું આવું મોહું તો ન જ ભેવું પડત ને? બાળકનું મન તોડવું એ ભગવાનની મૂર્તિ તોડના બરાબર છે...તો શું કરું? બહુ? પાછો જઈ આપી આવું? પ...હુ હવે શું? કેટલો દુર નીકળી ગયો હું, અને હવે પાછો બહુ? પૂંબ! તું ખરેખર ખૂબ છે. ધંધો કરવા નીકળ્યો છે કે પારકાનાં છોકરાનાં મોઢાં ને એ મોઢા પરના ભાવ ભેવા? આવા જ વિચારો ક્યાં કરશે તો પછી ધંધો કેમ ચર્ચ શકશે? અને કોઈ ન ખરીદે, શકે તેમાં મારો શો વાકે...જેવા જેનાં નસીબ!'

બહુ બિંધમાંથી બગ્યો હોય એમ પૂંબએ પોતાનું મસ્તક ઊંચું કર્યું.

ઉંઝા ચાસને બઢાને હૃદયમાં હિંમત ભરી. આટલા તકેવિતકે પછી પણ તેણે એવું કે હૃદયમાં ઊંઝેજોડે કંઈ જેવું રહ્યું છે. ચૂપ રહેવાથી તો અંદરના વિચારો વધારે ભેરથી ઊભરાય છે. જે વસ્તુ તે દાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે તો વધારે ને વધારે બહાર આવવા પ્રયત્ન કરે છે. ભેરથી બૂમ પાડનારે બઢાને અંદરના અવાજનો ઊભરો બહાર ફાલવી દીધો હોય તો? તેણે માથું ઊંચું કર્યું ને બૂમ પાડી :

'એબી બાળકોની ચ...' પણ આ શું? તેનો લાંટો ભેસી ગયો હતો. સજ્જો તેના ગળામાં જ અટકી ગયા. કંઈમાં બળ નથી. તેવું મન જ બહુ ઊભવાની ના કહી રહ્યું હતું! ક્યાં ચાલી ગઈ બાલવાની શક્તિ? એને થયું કે વગર બૂમ પાડે જ ચકલીઓ ખપી ભય તો બહુ સારું ને એમ કરી એક પગલું ભણું કે તરત જ કોઈએ ગંભીર અવાજે પ્રશ્ન કર્યો :

‘ભય છે ક્યા ?’

પૂએ તરત પાછો-ફરી ગયો મલે થવાનું હોય તે થાય તે આમ આગળ નહીં જ વધી શકે બાલિકાના રુધિરથી સી ચીસી ચી પોતાનો જાગીયો બનાવવા તે માગતો નહોતો તે છોકરીના મનના તૂટેલા કડકાઓથી પોતાનો મહેલ બનાવવો અસહ્ય હતો તે પાછો આશ્વો-ઉતાવળે પગલે પાછો ચાલ્યો રસ્તામાં ચકલી દેવા બીભઓએ બૂચો પાડી તેાપણ ન રોકાયો આબૂ સીધો પેલી વૃદ્ધાની ખાડીમાં એની ઝોગડી આગળ બારણેથી જ બૂમ પાડી

‘હો મા, જ ચકલી લઈ લો’

અવાજના મોભ ઘન્ટી પરસાજમાં અથડાતા ડોસીએ પકાર કર્યો ‘કાણુ છે રે?’

પણ આ અવાજની અસર બાલિકા ઉપર લુહી જ પડી હતી, એની આંખો ચમકી ગઈ હતી ચકલીઓનું વૃદ્ધ તેના જ આંગણે પુન ખેલવા-ફૂલવા આવેલું એઈ તે વિદુરજ બની ગઈ દોડતી બહાર આવી પાછી અદર મઈ ને અત્યાનદથી મોલી જીડી

‘તે જ ચકલીવાળો મા, તે જ!’ ને પછી માનો પાલવ પકડી કહ્યું ‘ચાલોને, જલદી જલદી મારા માને’ હા હા’

આંગળી પકડી વૃદ્ધાને તે બહાર જો ચી લાવી

‘મઈ લો માજી પૈસા-પૈસામાં’ વૃદ્ધાને એઈ પૂઅએ આંખોથી બાલિકા પર હબરો આશીર્વાદ વરસાવતાં કહ્યું

વૃદ્ધા મોલી

‘લાવ આમ, આટલો બધો હેરાન થયો તે કરતાં પહેલેથી જ ચાલી હોત તો?’ પણ

આ દપકો સોલજવાને પૂઅને કાન નહોતા તેની આંખો તો છોકરી તરફ જ મગાયેલી હતી બહુ જ સરસ એક ચકલી તેણે જીવકી ને છોકરી સામે ધરી તે તો ખુશખુશ થઈ ગઈ તેની આંખોમાં ડાઈ ઓર ચમક નાચી જીડી ક્યારેક તે હાલતી ચકલીને ભેટી, ક્યારેક પોતાની દાદીમાને દેખતી તો ક્યારેક પૂઅને તેનું શિશુહૃદય આનદથી જીભરઈ ગયું હતું

ને પૂઅએ ચકલી એકેક પૈસે આપ્યાની વાત તો વિહુતવેગે ધસરી મઈ આંખના પલકાગમાં બણે એના-આંગણમાંથી પાળેલી-પોપેલી ચકલીઓ જીડી મઈ!

પૂએ ધર તરફ પાછો ફર્યો રસ્તામાં કિસાજ કરતાં જણાણ કે મૂળ મૂડી પણ પોતાને માસ મઈ નહોતો બે આનાની ઘટ આવી હતી મહેનત તો વળી જણાય જ ક્યાંથી? જો તો નહાની તેમ છતાં એને એને રજ નહોતો, એની આત્મા આનદથી પુવ્રક્ષિત બની ગયો હતો પૂઅ તાગ જેવા પોતે વેચાઈ બનાવથી વેપાર નહીં થાય, વેપાર માટે તો પાપાણુ હૃદય એઈએ

એટલામાં જ તેનો નાનો છોકરો જયો બહારથી દોડતો આવી તેને બળગી પડ્યો

‘બાપુ જા ચ કી લો?’ તરત જ પૂઅએ તેને હાથમાં લીધો ને હૃદય સરસો ચાંપી બોલ્યો

‘આજ તું પછો જ સારો લાગે છે, મારા બેમા’

જેમાને રમાડતી વખતે તેને જેટલી શાંતિ આજે મળી હતી તેટલી ક્યારેય મળી નહોતી! [દાવાનુવાદ]

★

મુજ મુજથી જજ છે કોઈના ઉપર બાલ્યો એટલે તમે પણ તેની સુગંધ પામશે

x

પદાર્થનું બંધારણ

ક્રી. શા. મ. સુધાર

આપણને પરિચય કરાવ્યા છે. આવા લેખો એકાદી તરફથી વધુ ને વધુ મળતા રહે તો કેવું સારું?

૨૪ પછી આસપાસ આપણે જુદાજુદા પદાર્થો એક-એક છીએ, આ પદાર્થોનું બંધારણ કેવું હશે? જેવી રીતે આપણું મકાન ઈ. ઈ. બુનો વગેરેનું બનેલું હોય છે તેવી રીતે દરેક પદાર્થની બનાવટ માટેની પણ કોઈ ઈંટો હશે ખરી?

ઘણા વખતથી વિદ્વાનો આ બાબતનો વિચાર કરતા આવ્યા છે. ઘણી ચર્ચાઓ તથા પ્રયોગોને અંતે પદાર્થના બંધારણ અંગેની હાલની માન્યતા બંધાઈ છે. એ હાલની માન્યતા કઈ છે તે આપણે આગળ ઉપર એકરૂં. આપણે બધા એટલું તો જાણીએ છીએ કે કોઈ પણ પદાર્થના નાના-નાના ભાગ પાડી શકાય. દા. ત. એક ચાકનો ટુકડો હોય તો તે એક સાકરનો ગાંગડો હોય તો તેના આપણે નાનાનાના અનેક ભાગ પાડી શકીએ. પરંતુ પદાર્થના આપણે ક્યાં સુધી ભાગ પાડી શકીએ? પદાર્થના ભાગ પાડવાની કોઈ હદ હશે ખરી? કોઈ પણ પદાર્થનો નાનામાં નાનો ભાગ કેવડો સંભવી શકે?

પહેલાંના વખતમાં વિદ્વાનોમાં આ બાબતની ચર્ચાઓ થતી. કોઈ કહે કે કોઈ પણ પદાર્થના જેવડા અને જેટલા નાના ભાગ પાડવા હોય તેવડા અને તેટલા પાડી શકાય. એને કોઈ હદ હોઈ શકે જ નહીં. કોઈ કહે કે ના તેમ નથી. પદાર્થના અમુક હદ સુધી જ ભાગ પાડી શકાય; તેથી નાના

આણુઓએ હિસોશિમા પર કારમે અભ્યાસ કર્યો તે પછી જગતની આંખ એકદમ બિઘડી ગઈ, આણુ ને પરમાણુ શબ્દો નિત્યના થઈ પડ્યા. એ બધું સાંભળવા કદાં આણુ-પરમાણુ વિરોધ આપણામાં નાં ઘણાં જ્ઞાન તર્કન મર્યાદિત છે. વિજ્ઞાનના આણુ વિરોધના અત્યંત જાણીર ને અતિ સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતો લેખકે સાહજિકતાથી બહુ જ સરળ ને સચક ભાષામાં

ભાગ સંભવી શકે જ નહીં અને નાના ભાગ પાડવા જઈએ તો પદાર્થનો નાશ જ થાય.

ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમી, સદીમાં આ બાબતમાં ડેમોક્રિટસ (Democritus)નામના વિદ્વાને પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા. તેની માન્યતા હતી કે પદાર્થના નાનાનાના ભાગ પાડી શકાય; પરંતુ અમુક હદથી વધારે નાના ભાગ પાડી શકાય નહીં. આરપછી લગભગ ૨,૨૦૦ વર્ષ સુધી કોઈએ આ બાબત પર ખાસ વિચાર કર્યો નહીં. એ વાત લગભગ ત્રીસારે પડી. પદાર્થનું બંધારણ કેવું છે, તે જાણવાની અને વિચારવાની દરકાર બહુ ઓછાએ કરી. પરંતુ એ દરમિયાન દુનિયામાં ઘણાં ઘણાં ફેરફાર થઈ ગયા. નવી દુનિયાની શોધ અર્થે યુરોપના લોકો હેંડ સાથે વેપારની હરીફાઈમાં પડ્યા. યુરોપમાં ઔદ્યોગિક પરિવર્તન થયું. જાપાનની શોધ થઈ ચૂકી હતી. લોકો હેંડેહેંડે નવી શોધો કરવા તરફ લક્ષ દેવા લાગ્યા હતા.

આ પરિવર્તનના જમાનામાં ઓગસ્ટીસમી સદીની શરૂઆતમાં ડાલ્ટન (Dalton) નામનો વૈજ્ઞાનિક થઈ ગયો. એણે પદાર્થના બંધારણ વિશેના પોતાના વિચારો લોકો તેમજ વિદ્વાનો સમક્ષ મૂકવા માંડ્યા. લોકોને પણ નવી વસ્તુ અહણુ કરવાનો સ્વભાવ થઈ ગયો હતો; તેથી નવી વસ્તુમાં-વિચારોમાં સાર લાગે તો તેને અહણુ કરવાનું અતે ન

સાર લાગે તો તેને છોડી દેવાનું શીખી ગયા હતા યદ્યપે પદાર્થના બધારણ વિશેના પોતાના વિચારો ભારપૂર્વક લોકો સમક્ષ મુકવા માલ્યા તેણે; કહેવા માંડ્યું કે (૧) હરેક પદાર્થ ધણી જ નાના કણોના બનેલો છે (૨) આ કણોનું બિભાજન થઈ શકે નહીં (૩) આ કણોના આકાર ગોળ હોય જોવા હોય છે (૪) આ કણો વચ્ચે થોડી જગ્યા હોય છે પદાર્થ વાયુસ્વરૂપમાં હોય ત્યારે તેમની વચ્ચે જગ્યા સોથી વધારે અને ત્યારે ઘનસ્વરૂપમાં હોય ત્યારે જગ્યા સોથી ઓછી હોય છે (૫) આ કણો નિરતર હાલ્યા કરે છે આ કણોને યદ્યપે અણુ (અ મોલેક્યુલ) નામ આપ્યું

ત્યારે હવે એ બધા જ પદાર્થો અણુઓના બનેલા હોય તો આ બધા જ પદાર્થોના અણુઓ સરખા જ હશે? હા ત આક, હોખડ, ખાંડ એવા જુદાજુદા પદાર્થો હોઈ એ તેમની અણુઓ એકસરખા જ હશે કે તેમનામાં-તેમના આકાર, કદ, વજન વગેરેમાં-કોઈ ફેરફાર હશે? અહીં આપણે જુલુ બોઈએ નહીં કે કોઈ પણ પદાર્થનો અણુ એટલે તે પદાર્થનો નાનામાં નાનો કણ-જેમાં તે પદાર્થના બધા જ ગુણધર્મો સમાયેલા હોય પરંતુ હોખડ, આક, ખાંડ વગેરે દેખાય છે તો જુદાજુદા તેમના ગુણધર્મો પણ જુદા જુદા છે ત્યારે તેમના અણુઓ કેવી રીતે એકસરખા હોઈ શકે? ન જ હોઈ શકે એ સહેજ કહી શકાય પરંતુ આપણી આસપાસ દુનિયામાં તો આક, હોખડ, ખાંડ જેવા લાખો જુદાજુદા પદાર્થો છે આપણી વિચાર સત્ત્વે કુતૂબ તે લાખો પદાર્થોના અણુઓ પણ જુદાજુદા પ્રકારના હોવા બોઈએ એમ હોય તો આ દુનિયાના પદાર્થોની બનાવટમાં લાખો પ્રકારની ઈટા(અણુઓ)ની જરૂર પડે તેમ હશે ખરું? ના તેમ નથી હોય

ન બોઈએ કુશળ કારીગર તો થોડામાંથી જ થણું નવું પેદા કરે આપણી દુનિયાના ઘડનાર કારીગરને આપણે ઓછો કુશળ કેવી રીતે કહી શકીએ? ત્યારે આ દુનિયાના પદાર્થોની બનાવટ બાબતમાં ખરી વસ્તુ-સ્થિતિ શું છે તે તપાસીએ

• જેવી રીતે એક કુશળ કડિયા એકડા જુદીજુદી રચનાઓ કરવામાં ઈંટ, ચૂનો, સીમેન્ટ વગેરે થોડાક જ પદાર્થો વાપરે છે, તેવી રીતે આ દુનિયાના રચનાર કડિયાએ દુનિયાની રચનામાં-દુનિયાના લાખો પદાર્થો બનાવવામાં ફક્ત બાણું મૂળ પદાર્થો વાપર્યા છે આ બાણું પદાર્થોને મૂળ તત્ત્વો કહે છે કોઈ કહેશે બાણું જ શા માટે, સોંછાવતા કેમ નહીં? વાત ખરી છે, પરંતુ આ તો જિજ્ઞાસને માનવાનો જમાનો છે વિજ્ઞાને એમ નક્કી કરી આપ્યું છે કે મૂળતત્ત્વો બાણું જ હોવાં બોઈએ એથી વધારે કે સોના હોઈ શકે નહીં એટલે આપણે પણ એમ માનવાનું રહ્યું કે મૂળતત્ત્વો બાણું જ છે એ અતનો નિયમ મેન્ડેલીફ નામના રશિયાના એક વૈજ્ઞાનિકે ૧૮૬૯માં શોધી કાઢ્યો બીજા દેશોના વૈજ્ઞાનિકોએ પૂરતી ચર્ચા-વિચારણાને જ તે, તે નિયમ માન્ય કર્યો એ નિયમની સાબિતી માટેના બીજા કારણો મળ્યા, એટલે એ માન્યતા વધુ દૃઢ થઈ હાલની માન્યતા પણ એ જ છે કે મૂળતત્ત્વો બાણું છે અને તે મૂળતત્ત્વોની મિલાવટથી જ દુનિયાના બીજા પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા છે

ત્યારે આ બાણું તત્ત્વો તે કયા કયા? આપણે એમનામાના કેટલાકને તો સારી રીતે ઓળખીએ છીએ. સોનું, ચાં, તાંબુ, ગંધક, એલ્યુમિનિયમ-એ બધાં તત્ત્વો છે અને એમનો સમાવેશ આ બાણું તત્ત્વોમાં જ થાય છે હવે એ બાણું તત્ત્વોની રચના તપાસીએ તેમની રચનામાં કેવી અતની

ઈંટોનો ઉપયોગ થયેલા છે તે તપાસીએ.

કોઈ પણ એક તત્ત્વનો એક ટુકડો લો. તેના બે ભાગ કરો. જે ભાગ પછા તેના વળી વધુ ભાગ પાડો; એમ તે તત્ત્વના નાનાં ને નાના ભાગ પાડતા જ જવ. એના ક્યાંસુધી નાના ભાગ થઈ શકે? એના ભાગ પાડવાને માટે કંઈ હદ હશે ખરી? વિજ્ઞાને બતાવ્યું છે કે હદ છે. તમે કોઈ પણ તત્ત્વના નાના-નાના ભાગ અસુક્ર હદ સુધી જ પાડી શકો. એ હદથી વધુ નાના ભાગ પાડી શકાય નહીં. એથી નાના ભાગ પાડવા જઈએ તો પદાર્થનો જ નાશ થઈ જાય. તે તત્ત્વનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય.

આમ આપણે જોયું કે કોઈ પણ તત્ત્વનું વિભાજન કરતા જઈએ તો આપણને તેનો નાનામાં નાનો કણ મળે. આ કણથી નાનો કણ મેળવવા જઈએ તો તત્ત્વનું પોતાનું જ અસ્તિત્વ રહેતું નથી. આવા નાનામાં નાના અણુને પરમાણુ (અ. એટમ) કહે છે. એ પરમાણુનો આકાર દડા જેવો ગોળ માનવામાં આવ્યો છે. કોઈ કહેશે કે આ પરમાણુનું કદ કેવડું હશે? તેને નરી આંખે જોઈ શકાય કે નહીં? સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે તેને જોઈ શકાય કે નહીં? આ પરમાણુ એટલું સૂક્ષ્મ હોય છે કે નરી આંખે તો શું પરંતુ સારામાં સારા ખૂબ શક્તિશાળી સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે પણ તે જોઈ શકાય નહીં. એ આગ જ હોય તો એક શંકા ઊઠે કે પરમાણુનો આકાર ગોળ દડા જેવો છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય? અને આવા અતિશય સૂક્ષ્મ પદાર્થનાં કદ અને વજન તો બહુ શકાય જ નહીં? પરંતુ આપણી-પૃથ્વીના વૈજ્ઞાનિકો એમ હાથ જોડીને 'એસી' રહ્યા નથી. તેમણે બીજી એવી કેટલીક પદ્ધતિઓ શોધી કાઢી છે કે જે વડે પરમાણુના આકાર, કદ અને વજન નક્કી થાય. એ પદ્ધતિઓની મદદથી તેમણે નક્કી કર્યું કે

પરમાણુનો આકાર ગોળ દડા જેવો છે. હવે પરમાણુનાં કદ અને વજન કેટલાં છે તે જોઈએ. પહેલાં કદનો વિચાર કરીએ. ધારે કે હરકરમાં જેમ સિપાર્ફોની હાર થાય છે તેમ પરમાણુઓની હાર બનાવીએ. આવી રીતે હારમાં એક પછી એક એમ આશરે દસ કરોડ પરમાણુઓને ગોઠવીએ તો માંડમાં એક ઇંચ લાંબી હાર થાય. એ પરમાણુઓ એટલા બધા સૂક્ષ્મ છે કે એક સોયની અણી પર રહી શકે. એટલા નાના સરખા ઈણુમાં સમાયેલાં પરમાણુઓની સંખ્યા આશરે આપણી પૃથ્વી પરના મનુષ્યોની સંખ્યા જેટલી થાય!

આમ આપણે જોયું કે આપણા વિશ્વની રચના કરનાર ક્રિયાએ પોતાની રચના માટે આવી અતિ સૂક્ષ્મ ઈંટોની પસંદગી કરેલી છે. એ ઈંટોને આપણે પરમાણુના નામથી ઓળખીએ છીએ. મૂળતત્ત્વો બાણ છે; અને બાણ મૂળતત્ત્વોનાં પરમોણુઓ દરેક જુદાજુદા પ્રકારનાં હોય છે. કોઈ પરમાણુ હલકાં તો કોઈ ભારે. હાઈડ્રોજન નામના તત્ત્વનું પરમાણુ સૌથી હલકું અને યુરેનિયમ નામના તત્ત્વનું પરમાણુ સૌથી ભારે છે. આમ હાઈડ્રોજનના પરમાણુ કરતાં યુરેનિયમનું પરમાણુ આશરે ૨૩૮ગણું ભારે છે. ભારે હવે આ હલકામાં હલકા પરમાણુનું વજન કેટલું છે તે જોઈએ. વિજ્ઞાને આવા અતિ સૂક્ષ્મ પદાર્થનું વજન પણ કરી બતાવ્યું છે. હાઈડ્રોજનના એક પરમાણુનું વજન ૧.૬૬૪૧-૨૪ ગ્રામ જેટલું થાય. બીજી રીતે કહીએ તો હાઈડ્રોજનના એક પરમાણુ પરમાણુઓ ભેગા કરી તેમનું વજન કરીએ તો તે એક વાલના દાણાના આશરે દસ લાખમા ભાગ જેટલું થાય; અથવા તો એમ કહી શકાય કે આપણી પૃથ્વીના વજન આગળ જેટલું આપણું વજન થાય, તેટલું

વજન એક પરમાણુનું એક સીસાની નાની ગોળી આગળ થાય. આમ વૈજ્ઞાનિકોએ બાણુ એ મૂળતત્ત્વોનાં પરમાણુઓનાં વજન નક્કી કર્યા છે પરંતુ દરેક પરમાણુનું વજન હજુ અધર પડે તે હેતુથી 'સગળતા ખાતર કોઈ પણ તત્ત્વનું પરમાણુ હાઈડ્રોજનના પરમાણુ કરતાં કેટલાગણુ ભારે છે તે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે આ પ્રમાણે કોઈ પણ તત્ત્વનું પરમાણુ હાઈડ્રોજનના પરમાણુ કરતાં કેટલાગણુ ભારે છે તે જતાવતો આંકડા નક્કી કરવામાં આવ્યો છે આ આંકડાને પરમાણુ-ભારાંક કહે છે આ રીતે શોધેલા સીસાનો પરમાણુ-ભારાંક ૨૦૭ છે અને ચોનાનો પરમાણુ-ભારાંક ૧૯૭ છે

હવે આવી મુદ્દમાતિસૂક્ષ્મ ઇલા વડે જુદાજુદા પદાર્થોની રચના આપણાજ્ઞપ્રસિદ્ધ, અનાદિ, અજગ, અમર એવા કડિયાએ કેવી રીતે કરી છે તે ભેદજો શખવા તરીકે ઓક્સીજન અને હાઈડ્રોજન-એ બે તત્ત્વો હો એ જાનેની ખાસ પ્રકારે મિલાવટ કરીએ તો થુ બને' એ જાનેની ખાસ પ્રકારે મિલાવટ કરીએ તો પાણી ઉત્પન્ન થાય પાણીનો એક નાનામા નાનો કણ ઉત્પન્ન કરવા હોય તો બે હાઈડ્રોજનના પરમાણુ અને એક ઓક્સીજનના પરમાણુની વિશિષ્ટ પ્રકારે મિલાવટ થવી ભેદજો આવી રીતે બે હાઈડ્રોજનના અને એક ઓક્સીજનનું-એમ ત્રણ પરમાણુના સંયોજનથી-વિશિષ્ટ પ્રકારના સંયોજનથી ઉત્પન્ન થયેલા અને પાણીના રૂપમાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એવા પાણીનો નાનામા નાનો કણ તે પાણીનો અણુ (અ મોલેક્યુલ) કહેવાય આ અણુનું કદ પદ્મ અતિસૂક્ષ્મ છે પરમાણુના કદ કરતા તેનું કદ મોટું પરંતુ અણુને પણ આપણે અતિશય શક્તિશાળી મુદ્દમદ્દા'કે યત્ર વડે ભેદ, શક્તિ એ નહીં હવે પાણીની માફક

બીજા પદાર્થોને મૂળતત્ત્વોમાંથી કેવી રીતે પેદા કરી શકાય તે ભેદજો કેરિયમ, કાર્બન અને ઓક્સીજનના પરમાણુઓની ચોખ્ખ મિલોવટ કરીએ તો આક ઉત્પન્ન થાય આકના એક અણુમાં એક કેરિયમનો, એક કાર્બનનો અને ત્રણ ઓક્સીજનના પરમાણુઓ વિશિષ્ટ રીતે જોડાયેલા હોય છે અહીં એ માટ શખજુ બરડી છે કે અણુ એટલે બે કે ત્રણ મૂળતત્ત્વોના રાસાયણિક સંયોજનથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોના નાનામાં નાનો કણ, જે સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એ જ પ્રમાણે ખાડનો એક અણુ ઉત્પન્ન કરવા હેમ તો કાર્બનના ૧૨, હાઈડ્રોજનના ૨૨ અને ઓક્સીજનના ૧૧ પરમાણુઓનું રાસાયણિક સંયોજન થવું ભેદજો આ પ્રમાણે જુદાજુદા મૂળતત્ત્વોના રાસાયણિક સંયોજનથી જાણે જુદાજુદા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરી શકાય મનુ આપણે ભેદતા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવા માટે આપણે કયાં તત્ત્વોની નિર્વાવટ કરવી ભેદજો તે અણુનું ભેદજો બીજા બે તત્ત્વોની મિલાવટ કયા પ્રમાણમાં કરવાથી આપણે હચ્છિત પદાર્થ મેળવી શકાશે તે પણ આપણે જણવું ભેદજો

હા ત આપણે ખાડ ઉત્પન્ન કરવા માનતા હોઈએ તો આપણે અણુનું ભેદજો કે ખાડ કયા કયા મૂળ તત્ત્વોની બનેલી છે બીજા બાજત એ અણુની ભેદજો કે જે મૂળતત્ત્વો ખાડમાં કયા પ્રમાણમાં સંયોજાયેલા છે આ બે બાજતો શોધવી સહેલી છે ખાડના બધારણુમાં રહેલાં મૂળતત્ત્વો અને તેનું પ્રમાણ તો એક માપાણુ વિજ્ઞાનનો સ્નાતક નક્કી કહી શકે એ બાજતો બધુવા માટે કોઈ મોટા વૈજ્ઞાનિકની પામે 'કુ ન પડે પરંતુ અધરામાં અધર કામ તો ખાડમાંનાં મૂળતત્ત્વોને ચોખ્ખ પ્રમાણે સંયોજ તેમાંથી ખાડ ઉત્પન્ન કરવાનું છે વિજ્ઞાન

સ્થનાર કડિયાએ એ રહસ્ય આપણાથી ખૂબ જ છુપું રાખ્યું છે. ભુદાભુદા મૂળ-તત્ત્વોમાંથી ભુદાભુદા પદાર્થો મેળવવાની કળા હજી આપણા હાથમાં આવી નથી. ખાંડમાં એકાદ ભાગ્યશાળી વૈજ્ઞાનિક વર્ષોના અથાગ પરેશમ પછી એકાદ ઉપયોગી પદાર્થ પોતાની પ્રયોગશાળામાં પેદા કરવાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. જે દિવસે મૂળતત્ત્વોની વિશિષ્ટ પ્રકારની મિલાવટથી ઈચ્છિત પદાર્થો મેળવવાનું રહસ્ય વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તે દિવસે ભારે ક્રાન્તિ થશે. ખાંડ મેળવવા માટે આપણે શેરડીનું વાવેતર કરી, તેને ઊગાડી, પીલી ખાંડ ખનાવવાની કડાકૂટમાં પડવું નહીં પડે. કોલસો, હાઇડ્રોજન અને ઓકિસજનમાંથી આપણે બેઠતા પ્રમાણમાં ખાંડ ઉત્પન્ન કરી શકીયું. એ જ પ્રમાણે ખીબ પદાર્થોની બાળતમાં સમજવાનું. પરંતુ હાલને તબક્કે તો આ રીતે—કૃત્રિમ રીતે પદાર્થો પેદા કરવાના દિવસો ખૂબ જ દૂર લાગે છે.

આમ આપણે બેયું, કે ભુદાભુદા મૂળતત્ત્વોની મિલાવટથી ખીબ ઈચ્છિત પદાર્થો મેળવવાનું શક્ય છે. પરંતુ હાલને તબક્કે તો તે લગભગ અશક્ય લાગે છે. આવા મૂળતત્ત્વોના સંયોજનથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોના નાનામાં નાના, સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એવા, કણને આપણે આણુ નામ આપ્યું. હવે એ આણુ સંગથી હાલની માન્યતાઓ આપણે બેઠીએ.

(૧) આણુ એ કેઈ પણ પદાર્થનો સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવી શકે એવો નાનામાં

નાનો ભાગ છે; પદાર્થના એથી નાના ભાગ થઈ શકે નહીં; જે નાના ભાગ કરવા બંધે એ તો પદાર્થનો જ નાશ થાય—તેનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ જાય. દા. ત. આક્રમક આણુના એથી નાના ભાગ પાડવા બંધે એ તો આપણને આજ ન મળતા કાર્બન, ઓકસીજન અને દેશાયમનાં પરમાણુ મળે.

(૨) ઘન પદાર્થોના આણુઓ પાસે પાસે, પ્રવાહીઓના આણુઓ એથી દૂર અને વાયુઓના આણુઓ એકબીજાથી સૌથી વધારે દૂર હોય છે.

(૩) પદાર્થના આણુઓ વચ્ચે જગ્યા હોય છે, જેમાં ખીબ પદાર્થના આણુઓ ઘણીવાર સમાઈ શકે છે. દા. ત. પાણીમાં ખાંડ ઓગાળીએ તો ખાંડના આણુઓ પાણીના આણુઓ વચ્ચેની જગ્યામાં ભેસી ભય છે અને તેથી પાણીમાં ખાંડ નાખવા છતાં પાણીનું કદ વધતું નથી. આ આપણા અનુભવની વાત છે.

(૪) પદાર્થના આણુઓ હંમેશાં હાલ્યા કરે છે. તેઓ નિરંતર ગતિમાં હોય છે. જ્યારે તેમને ગરમી આપવામાં આવે છે ત્યારે તેમની ગતિમાં વધારો થાય છે, અને ગતિમાં હોવાથી તેઓ એકબીજા સાથે અથડાય છે અને આમ અથડાવાથી તેમની ગતિની દેશા બદલાય છે.

(૫) ઘન પદાર્થોમાં આણુઓની આ ગતિ સૌથી ઓછી, પ્રવાહીઓમાં તેથી વધારે અને વાયુઓમાં આ ગતિ સૌથી વધારે હોય છે. (બાકીનો ભાગ આવતે અંકે)

★

એક શેઠનો નોકર એટલો બધો મૂર્ખ હતો કે શેઠ તેને મૂર્ખનો રાત્ન કહીને જ બોલતે. આથી એક દિવસ અત્યંત ઠંડાળો નોકર બોલી બેઠ્યો :

‘તમે મને શેઠ કહ્યા જ કરો છો તેમ મને મૂર્ખનો રાત્ન બનાવો તો ઘણું જ સારું; કારણકે તે પછી હુનિયાના બધા લોકો અને તમે પણ મારી પ્રેમ થાઓ !’

માનવતાનો જય.

શ્રી 'ભાલચંદ્ર'

નથી, માનવતાનો જય છે,' બિનતા જીવાન વાર્તાકારે

કે જેતર દૂર ચાલે અને સાંઘણી સવાર
 સાથે સમાઈ બધા એવા રેતીના દગ
 રણમાં ભમતા ગયા સંઘણી પગ
 ઉપાડે કે તુર્તજ એમાં રેતી પુરાઈ જમીન
 સપાટ થઈ બધા એટલા ભેગી રેતી ફોગોળાવા
 રાગી રેતીની કણ નાનકડા અગારતુ
 તરૂપ પારણ કેતી ઊડવા લાગ્યા વેશાળ
 મહિનાના દાઝતા કિવસો હતા, ત્યારે કચ્છના
 રણમાં આંધી ચાવાની શરૂઆત થઈ

સૂરજ ઊઘાને એક પહોર પણ નહોતી
 પથે, તેા પણ તાપ સખત હતો જિની લૂ
 ઝરઝર કરતી રણની કિનારીએ ન્યાં આકાશ
 બને વદમીન મળતાં હતાં ત્યાં કઈક
 હલેનું આશાભિંદુ બની વહી નહીં હતી.

ભે-પાથ પળમાં જ વાતાવરણ બદલાઈ
 ગયું લૂ ઝરતી અદસ્ય ન્યઈ મર્ઝ, સૂજના
 તપતા તાપે, એ તાપે તપેલી રણની રેતીએ
 થારે બાણ દાઢાકાર મચાવી દીધા રણના
 સીમાના ગામડાંઓ સુધી તેજાનની અસર
 પહોંચી મર્ઝ

આકાશમાં છ્યાં ય એકેય વાદળી નહોતી
 તેજાનતુ એક પણ ચિદ્ર નહોતું બધે જ
 વાતાવરણ સપૂર્ણ શાંત અને સ્વસ્થ હતું
 ત્યારે કચ્છના નાનકડા ગામમાંથી એક
 માંદણી ગણની પેલી પાર જતા પરોડિયે
 વાના મર્ઝ એની પીઠ ઉપર એ માલુસો
 હતાં એક સાંઘણી સવાર ગણુવ અને

જેમ સત્યનું પારખુ લુખમાં નથી થઈ ચક્ર
 તેમ માનવોમાં રહેલી માનવતાનું નાથ પણ જાણ
 સહેજોમાં નથી નીકળી ચક્રનું ઝુખનો ઝગ એક
 પછી એક વચ્ચે જતી હોય છત્રવાનો માર્ગ ખારો
 ન હોય, ત્યારે અધમરથેયો વાતાવરણમાં પણ
 કોઈ એક ઢગ્ગવળ આદર્શ માટે માનવો ફના થઈ નહય
 ત્યારે સહેજે યોડી ઉઠાય 'આમાં માનવોનો જય
 એક અતિ ઉમદા રહસ્ય આ વાર્તામાં ગયો લીધું છે

બીજો મુસાફર-માસ્તર પરમાનંદ

વહેલી સવાંગના હાડા પરોડે, કઈક
 ધારણા બાંધી પરમાનંદે સાંઘણી ઉપર બીજે
 ગામ જવા પ્રયાણ કયું, ત્યારે એતુ
 અતર થોડી ચિંતા અનુભવતુ હતું એ
 પરીક્ષક હતા એક ગામથી બીજે ગામ
 પરીક્ષા લેવા જવાનું એમને પછી વખત
 બનતુ આમ તો એ એક ગામડાની
 શાળાના મુખ્ય શિક્ષક હતા, પણ લેખા
 સમયની એમની નોકરી ધ્યાનમાં લઈ
 કેળવણી ખાતાએ એમને આલુગાલુનું

પદર-વીસ ગામના પરીક્ષક તરીકે નીમ્યા હતા
 પરમાનંદ બહુ ગરીબીમાં ઊઘ્યાં હતા
 નાનપણથી જ ઈશ્વરમજનનો એમને શોખ
 બહુ નાના હતા ત્યારે એ ગામના પાંચ-સાત
 ગોઠિયાઓને ભેગા કરતા અને એક નાની
 ભજનમંડળી રચી મંદિરે ધૂન જગાવતા
 ઈશ્વરની પૂજા કરવી, પૂજા ચડાવવી, વગના
 કરવી એ બધું કામ યત્રવત મર્ઝ પડતુ હતું

પણ પરમાનંદ મોટા થયા ત્યારે એ
 સિધ્ધિમાં ફો પડ્યો નાના ગામડામાં
 પરમાનંદ કઈક વધુ ભણેલા ગણતા એટલે
 વાગતદેવારે, લગ્નપ્રમોદે કે ધાર્મિક દિવસોમાં
 પરમાનંદને કયા-વાર્તા કરવા જતાનું આમ-
 તણ મળતું પરમાનંદ જતા, અને શ્રદ્ધાથી
 કયા કહેતા, એમાંથી એમને થોડું મળી રહેતું
 વખત ગયો અને ગામડામાં શાળા શરૂ

થઈ. પરમાનંદે વધુ ભણેલા એટલે એમને તક મળી અને શિક્ષક તરીકે એમની નેમણૂક થઈ. બાળકોને ભણાવવાની પ્રવૃત્તિ અંગે કથા-ભાત' કે ભજન કીર્તનમાં જવાનું બહુ ઓછું જનતું.

બળી મંદિરે દર્શનાર્થે આવતા લોકો, કહેવા પૂરતાં દર્શન કરી મંદિરના જ ચૌરે પાંચકાની કુથલી, નિંદા કરવા માંડી જતાં એ પરમાનંદને પસંદ નહોતું. પરમાનંદે એની સામે ઘણી થે વખત આજુગમે વ્યક્ત કર્યો હતો, પણ લોકો અટક્યા નહિ, ત્યારે પરમાનંદે મંદિરે જવાનું બંધ કર્યું અને મંદિરે કરવાની ક્રિયા ઘેર પતાવવા માંડી.

એમના ઘરમાં કોઈ મૂર્તિ નહોતી કે કોઈ મઠ પણ નહોતો, મંદિર જેવી કોઈ નાનકડી જગ્યા પણ નહોતી. ભીંત ઉપર એક છબી ટિંગાડેલી હતી. મનમાં એનું ધ્યાન ધરી પોતાની જાતને હરહંમેશ સેવક બનાવવાનું ઈશ્વરને કહેતા.

બહુ વિચારને અંતે પરમાનંદને સમજ્યું હતું, કે ઈશ્વરને પામવા માટે, એને ઓળખવા માટે મંદિરે જવું જ ભેઈએ એવું કશું નથી. ઘેરબેઠાં પણ એ કામ થઈ શકે છે. મૂર્તિ કે છબી એ તો ધ્યાન ધરતી વખતે લીન થઈ જવા, સામાન્ય કોટિના માણસો માટેનું સાધન છે. જે સમજે છે તે ઈશ્વરના સ્વરૂપને પામવા મંદિરે ગયા સિવાય પણ મહે છે.

ઈશ્વરમાં અચળ શ્રદ્ધા અને ભરોસો રાખનાર પરમાનંદ, રણુના આ અંગવાતથી દિગ્મુઠ થઈ ગયા.

સાંઘણી સવાર રાણુલ ચોસઠ વરસની ઉંમરનો નૈઃ આદમી હતો. એને આંખે પૂરું સ્વપ્ન નહોતું. વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે એને શ્રમ પડતો હતો. તો પણ રાણુલ સાંઘણી-સવાર તરીકે પચાસ ગાઉના લેસવાના પડેલ ગામમાં ફાળેલ ગણાતો.

રાણુના આમ એકાએક બદલાતા રંગે રાણુલને વિચારમાં નાખે દીધો. પરમાનંદે સદા ચલચલેલ હતો તોફાન આગળ ને આગળ વધી રહ્યું. વંદોળિયો પૂર વેગે ધરથો આવતો હતો. એની ઝડપ એટલી વધી હતી કે આંખ મીચીને ઉધાડો ત્યાં માર્ગ લો સુધી એ આગળ વધી ગય.

બહુ રાણુલે આંખ ઉપર હાથ મૂકી, હાથની પેલ્લી કરી દૂરદૂર નજર કરી, એણે સાંઘણીની ગતિ ધીમી કરી. પરમાનંદે પૂછ્યું: 'શું છે રાણુલ? તોફાન છે?'

રાણુલે દૂરદૂર નજર કરતાં કહ્યું: 'લાગતું નથી. વંદોળિયો લાગે છે' એ તો આડો ફંટાર્જ્યો.'

પરમાનંદનો શ્વાસ નીચે એડો. સાંઘણી એની અંધે આગળ વધતી હતી. થોડીવારે, અપારખંધ પવન ફૂંકાવા લાગ્યો. ફરી પરમાનંદે એવાકળાથઈ બોલી બોલ્યા: 'રાણુલ તોફાન છે, સાંઘણીને ચોભાવ!'

રાણુલે સાંઘણીને ચોભાવી. થોડે જીથે થઈ એણે ફરી ચારે બાજુ નજર કરી. દૂર દૂર આંધી ચડતી દેખાઈ. રેતીના લેપ ઊછળતાં લેયાં. રાણુલ ચિંતામાં પડ્યો. એનું મોઢું લેવાઈ ગયું.

તોફાન છે તે?'

'હા આપ!' રાણુલે ભોંટપ અનુભવી.

'હવે શું થશે? પરીક્ષા નહિ.....'

'સાંઘણી ઝુકાવીએ' કહી સાંઘણી ઝુકાવવામાં આવી. રાણુલ નીચે જતર્યો. પરમાનંદે ને હળદેથી એણે નીચે ઉતાર્યો.

રાણુલ પચાસેકે ડગલાં દૂર ગયો. ફરીને એણે બધી બાજુ નજર કરી ભેઈ. થોડીવારે એ પાછો ફર્યો: 'રસ્તો ભૂલ્યા છીએ, સાળ!'

પરમાનંદનો જીવ જોડો જિતરી ગયો!

તોફાન તો ત્યારે પૂર અંધે ડાબી બાજુ આગળ ને આગળ ધધી રહ્યું હતું, સાંઘણીની

આડમાં પરમાનંદ અને ગભુલ ભેટી ગયા

સુરજ તપતો ચાંદ્યો રેતીમાંથી બહુ
વરાળો વહુટવા લાગી કુદરતે ભયકર સ્વરૂપ
પકળ્યું હતું અને એમાં ય આજે તો કુદરતે
માર્ગ મૂકવા માંડી હતી રેતીના ગરમ કણો
ઊડીઊડીને પરમાનંદ અને રાહુલના દેહને
નાસ આપવા લાગ્યા રાહુલ તો આવા
મસજોથી ટેવાઈ ગયો હતો, જ્યારે
પરમાનંદને આવો અનુભવ આ જિંદગીમાં
પહેલી જ વખત હતો

સચ્ચે બધેલી મસકમાંથી બલે જણા
પાણી પી, તોફાન શમવાની રાત્રી બોલો
બેઠા હતા પરમાનંદને તો કંઈ સુઝતું નહોતું,
રાહુલ ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો હતો
સૂરજનો મૃગ્યુ તપિ વધુ ને વધુ તપવા લાગ્યો
બલે જણા પાણી પીતા બેઠા રહ્યા

એક કલાક ચાંદ્યો ગયો તોફાન
શમવાના કોઈ ચિન્ને જણાતાં નહોતાં મસક
માંહેતું પાણી ખૂટી જવા આબુ હતું ગભુલ
ચિંતામાં ને ચિંતામાં ઊભો ગયો એણે
જમણી જાણુ રસ્તો શોધવા વાટ પકડી

કુદરત ને છે ત્યારે માનવી ઉપર એટલા
એચી ત્રાટકી પડે છે કે માનવીને મારા
નગસાતું જાન રહેતું નથી એના જ્ઞાનતણ
ઉત્ક્રાંતિને નબળા પડી જાય છે, એની
બુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે

તોફાનની ક્રાંતિ, એનું સ્વરૂપ અને
પરિણામનો વિચાર કરતાં પરમાનંદ વિચારે
ચંદ્રમા

‘પર વરસમાં એકેય દિવસ એવો
નથી ગયો, જ્યારે હું સમયસર પહોંચ્યો ન
હોઉં, અને આજે જ એ મોડા મવાશે ?
આજે તો મુખ્ય અધિકારી પરીક્ષાની તપાસ
માટે અધિવાસ છે સમયસર નહિ પહોંચાય
તો ? પર વરસથી જમાવેલી ઈર્તિ ઉપર
એક દિવસમાં પાણી ફરી વળશે ?’

એને પડેલી શણે પોતાની જાત ઉપર
ગુસ્સો આવ્યો ખીણ મણે એ રાહુલ ઉપર
ગુસ્સો થયો રાહુલે જ રસ્તો ભૂલાવ્યો એની
એક નાનકડી જૂલ એક માનવીની પદર
વરસની ઈર્તિ ઉપર પાણી ફેરવી દેશે એની
ગમત રાહુલને કદાપતિ હતો ?

જેમ જેમ પરમાનંદ વિચારતા ગયા
તેમ તેમ ઉઘ્ર જનતા ગયા તરસ વધતી
આવી અતરમાં રહેલું પાણી ગરમ ધીરેધીરે
સૂકાતું ચાંદ્યુ અને થોડું વધુ છતી જવાની
લાલચે મસકમાં રહેતું જણા પાણી પરમાનંદ
પી ગયા, તોપણ એમના છત્તને શાંતિ
ન થઈ

ગભુલ અધીપોણી કલાક રખડી પાછો
આવ્યા ત્યારે પરમાનંદ ગુસ્સામાં હતા એમની
અંજો લાલ મઈ મઈ હતી પરમાનંદને
ગુસ્સામાં ભેદ રાહુલનું માથું નીચે નમી જતું

‘આ બધા તારા કામ છે, તારી સૂઝને
કાલે, મારે પેટનું સદન કરવું પડશે તેની
તને ખબર કે ?’

ગભુલ ચૂપ ઊભો હતો
‘બોલો ! કેમ કંઈ બોલતો નથી ?’
‘શું બોલું સા જ ? તોફાન ધીમું પડતું
જાય છે થોડી વધુ વાર ધીરજ ગખતો તો
અડધા કલાકમાં રસ્તો મળી આવશે’

‘અડધો કલાક !’
‘હા ! પણ એટલો સમય તો આમ
ચપટીમાં વીતી જશે રખડી આવ્યો એટલે
તરસ ખૂબ લાગી છે, લાવો જરા પાણી મઈ’

‘પાણી તો ક્યારનું થ ખૂટી ગયું !’
પરમાનંદ એકી શ્વાસે બોલી ગયા ગભુલ
ગમ ખાઈ ગયો એને પરમાનંદ ઉપર ગુસ્સો
પણ ન આવ્યો કે ન રોષ પેદા થયો
આકીને એ નીચે બેઠો ને ઊંડા વિચારમાં
પડી ગયો

બરો બપોર મઈ ગયો હતો તોફાન

લગભગ શાંત પડવા આનંદ હવે રણમાં ફરીને મુગબળ-ઝરવું કોઈ કોઈ ટેકાણે શરૂ થયું હતું. દૂરદૂર મુગબળને ઝરવું ભેઈ પરમાનંદે પૂછ્યું :

‘રાનૂલ ! ત્યાં પાણી છે ?’

ઝડપાનવું એક તણખલું ચ શોધ્યું ન જડે એવા રણમાં પાણીની નદી વહેતી હોવાની વાત કરવી એ ગાંડપણ જ કહેવાય. રાનૂલ એ બોલ્યો હતો.

પરમાનંદનો કંઈ સુકાવા લાગ્યો. સૂરજનો તાપ એટલો ભયંકર હતો કે બંને બંધા પરસેવે તરખોળ બની ગયા હતા. પરમાનંદે એબાકળા થઈ ખૂમ પાડી :

‘રાનૂલ પાણી ! પાણી રાનૂલ !’

‘પૂટી ગયું સા’બ !’ રાનૂલની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. લૂતકાળના છ પ્રસંગોનાં દફરોની એની આંખ સામે ઝડપથી પસાર થઈ ગયાં. પાણીનાં એકએક ટીપાં માટે આમ જ તરફડતાં ‘છ જીવો એને દેખાયાં. અને...અને...એ વધુ કંઈ ન ભેઈ શક્યો. એ વધુ કંઈ જ વિચારી ન શક્યો. એણે આંખો બંધ કરી દીધી.

‘આટલામાં ક્યાંયથી નહિ મળે ?’

પરમાનંદે તુપાતુર બન્યા હતા.

‘ના આપુ, આ વીસ ગાઉનાં ઘેરાવામાં ઘાસનું એક તણખલું ચ ન મળે, ત્યાં પાણીની તો વાત જ ક્યાં રહી ?’

‘ત્યારે...હવે...શું...?’

‘જેવી રામની મરજી બાપજી, દુખિયાનો એલી જે કરે તે સાચું.’ કહી રાનૂલ ચૂપ રહ્યો.

‘પણ તરસ ખૂબ લાગી છે, મળે શોષ પડે છે, જીવં મુકાય છે. પાણી...પાણી...પાણી...ભાઈ...ઈ !’ એટલું કહેતાં પરમાનંદે એકાન થઈ ગયા. પાણી માટેની એની ખૂંસ વાતાવરણમાં ત્રેલીન થઈ ગઈ.

બુદ્ધો રાનૂલ ભેઈ રહ્યો. એનું અંતર

ફવી ઊઠ્યું. એની આંખો પરમાનંદના દેહ ઉપર મંડાઈ. ગદ્યલત એની હતી, વાટ એ ચૂક્યો હતો, એની બૂલને કારણે જ પરમાનંદની જિંદગીનો અંત આવી રહ્યો હતો. ‘શું કરવું?’ નો પ્રશ્ન એના મગજ ઉપર હથોડીના થા કરતો હતો. એ બહુ ઊંડા વિચારમાં દૂબી ગયો.

થોડીવારે પરમાનંદ ભાનમાં આવ્યા. એમને મુખે એક જ પ્રશ્ન હતો : ‘રાનૂલ, પાણી મળ્યું ?’

રાનૂલ વિચારમાંથી એકદમ ઝબકી ગયો.

‘હા બાપજી, ઊંઘા રહ્યો પાણી આપું છું.’

પાણી મળવાની આશાએ પરમાનંદના ચહેરા ઉપર આનંદની રેખા ઝબકી ગઈ. પણ બીજી જ પળે એને થયું, કે આ રણમાં પાણી મળવું શક્ય નથી. ત્યારે એ અદસ્ય થઈ ગઈ.

રાનૂલ એક પળ ઊંડા વિચારમાં ઊતરી ગયો. પરમાનંદે રાનૂલ સામે ભેઈ રહ્યા હતા. બીજી જ પળે રાનૂલના ચહેરા ઉપર લોહી ધરી આવ્યું, રેખાઓ તંગ થઈ ગઈ અને ત્રીજી પળે ‘લેઈ મારેતું નાહું’ પારેશું સૂરજના તાપમાં ચમકી ઊઠ્યું !

‘રાનૂલ ?’ પરમાનંદે ભયભીત થઈ ખૂમ પાડી. ‘આ શું બંધે છે ?’

‘પાણી ભેઈએ છે ને ?’ બુદ્ધોના ચહેરા કરડો બન્યો.

‘હા રાનૂલ.’ પરમાનંદે થોથરાતી જાહેર બવાબ દીધો.

‘તો ખસ, આ સાંદણીને પારેશાના એક જ જાટકે લગવાનના ઘરભેગી કરું છું. એના ગળામાંહેની પાણીની કાચણી કાઢી લઈશ અને તમને જિવાડીશ.’

પરમાનંદની કુટેત બુદ્ધિના તંત્ર હાલી ઊઠ્યા. સતેલી માનવતા બગવા લાગી. રાનૂલને એકલો રાખી છવી જીવવાની આશાએ

જુલુ પાણી પી જનાર પરમાનંદ રાજૂલની પાસે ભોલો પડ્યો રાજૂલની છેલ્લી દિવસે એના માથાને નીચું નંમાવી દીધું.

‘રાજૂલ એવા અનર્થ ન થાય, બીજો કોઈ રસો કાઢે’.

‘બીજો કોઈ રસો નથી માસ્તર સા’બ ! પાણી મળશે તો એ-ચાર કલાક છવી જવાશે, અને ત્યાંસુધીમાં ઈશ્વર કરશે ને આપણે પાર કિતરી બંધાય, જીવતા હાથે તો સાંઢણી બીજી મળી રહેશે પણ ત મેં ‘એ વધુ ઘાલી ન શક્યો’.

‘એમ ન માય રાજૂલ ! એક જીવની હત્યાને ભોજે જીવુ એમા માનવતા નથી’.

‘ત્યારે ?’ માર્ગસૂચક ઉત્સુકતાથી રાજૂલ ભેંઈ રહ્યો.

‘અત્રે ખર્ચાવી બીજને વિવાહમાં જ સાચી માનવતા છે આ તો અધર્મ કહેવાય, અનર્થ કહેવાય એ કરવા કરતાં તો ઈશ્વરનું નામ લઈને મરવું બહેતર છે’ કહી પરમાનંદ ચૂપ રહ્યા.

‘ઈશ્વર તો કેટલેય છો રહ્યો ! પાણી વિના જીવ જશે તો એ બચાવવા નહિ અત્રે !’ રાજૂલના મુખની રેખાઓ જરા તમ જાળી એતું મન ઈશ્વરચર્ચાની ગૂચમાં પડવા ના પાડતું હતું એણે વાત લખાવી ‘સા’બ તો વગમને હવે ત્યારથી આ ધધી કરુ છું તરુ વીસુમાં આઠ વરમ જોઈ આ ધધી કરતાં યથા મારા સગા હાથે મેં મારી ૭ સાંઢણીને સુવાડીને તરસ્યા મુસાફરોના બન બચાવ્યા છે એ ખરખર ઈશ્વર હોત તો આવીને મારી આ સાતમી સાંઢણી અને મુસાફર બંનેને ન બચાવી દેત ?’

‘જુલો છે રાજૂલ, એમાં પણ ઈશ્વરનો કંઈક સંકેત હશે’.

‘એ હું કંઈ ન સમજી અમારી તો

બિંદબી જ એવી બાપુ, અતે ખુવાર યદને બીજને વિવાહવાની !’

‘પણ આ સાંઢણીનો શો ગુનો ?’

‘ગુનો કંઈ નહિ એની બત જ આ માટે સંભંધ છે એટલે જ સાંઢણીને વગોવ-વામાં જગત પાણુ નથી પડતું’.

‘ના રાજૂલ, તુ ગમે તે કહું પણ એમ તો ન થઈ શકે’.

‘તો જીવ જશે !’ રાજૂલની આંખ લાલ થઈ

‘ભલે ભય’ પરમાનંદ મંદમ બન્યા ફરી પાછો રાજૂલ વિચારમાં પડ્યો જીવકાળના પ્રસંગો ફરી ફરીને એની આંખ સામે આવી ગયા એને એની ફરજ યાદ આવી, હોકવાવકા યાદ આવી ‘સાંઢણી ! તો કહે રાજૂલની’ અને આજે ?

રાજૂલની યાદાસ્ત આગળ વધી, છુ છ સાંઢણીને બનથી દાર કરવાના પ્રસંગો એને યાદ આવ્યા એ વિચારતો જ્યો છ છ સાંઢણીને સુવાડ્યા પછી પણ હોક મને ગોઝારો કહેશે. કહેશે કે ‘સાંઢણી જેવા તું પ્રાણીના જલ્દમાં રાજૂલે એક કિ મલી માનવજિંદગીનો લોંગ લીધો’ એ વિચાર આવતાં જ એ વડ મંદમ બ-ધો.

‘સા’બ ?’

‘જોલ રાજૂલ’.

‘સા’બ તમારા માટે નહિ તો માત્ર માટે પણ હું સાંઢણીને જરૂર દાર કરીશ’.

‘નહિ રાજૂલ, હું એમ નહિ થવા દઉ’.

રાજૂલની આંખમાં લાલ લીટીઓ તલુપાં એના અંગે અગમ ગુસ્સાની આગ બાપી ગઈ ‘પરમાનંદ, તમાર મરવું દોય તો સુધેથી મરો પશુ મને નથી જીવવા દેવો ?’

પરમાનંદ પાગ પહ્યા એમના હાથ હેઠ પડ્યા ‘રાજૂલ, એક વાત માનીશ ?’ પરમાનંદે આજીજ કરી

અમેરિકની સ્ત્રીઓ

ક્રી.મર્. નીલાંજના મહેતા

એમ. એ. (અમેરિક)

પરંતુ સામાન્ય રીતે તો બાળમાવજત કરવા ઉપરાંત ત્યાંની સ્ત્રી ઓફિસનાં કામમાં, પુરુષને મદદ કરે છે. હાથે કપડાં ધૂએ છે, હાથે રાંધે છે, વારૂંણ અળવાળે છે, રાત્રે બાર-એક વાગે સુઈ ને સવારે પહેલી જાગે તોપણ એટલી જ પ્રકૃતિવત રહી શકે છે. તે હિંમતવાળ છે, ખડતલ છે, આનંદ ભોળવે છે, જીવન માણી નહોતું છે. અહીં નિરૂપાયેલ અમેરિકન નારીના ચિત્રમાંથી આપણી બહેનોને કેટલુંક સીખવાનું મળી રહેશે. હિંદી નારીમાં કેટલાક વારસાગત શુભ સંસ્કારો છે, તેની સાથે આજના યુગની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ મર્યાદામાં દાખલ થશે તો લાભ થશે જ. થોડા જ વખત ઉપર અમેરિકાથી વિદ્યાર્થ્યાસ કરીને લેખિકા પાછાં ફર્યાં છે.

જુ. 'ખી કુનિયામાં કોઈ પણ દેશની સ્ત્રીઓ

.. કરતાં અમેરિકાની સ્ત્રીઓ કદાચ

.. વધારે સ્વતંત્રતા ભોગવતી હશે.

દરેક બાબતમાં-બોલવાચાલવામાં, કરવા-કરવામાં, ઘરમાં કે બહાર બધે-અમેરિકાની સ્ત્રીઓ પુરુષોની, સમાવડી ગણાય છે. આપણે ત્યાં હજી પણ કોઈ સ્ત્રી છોકરાને જન્મ આપે તો બધાં એને ભાગ્યશાળી ગણી પરંતુ પુત્રીના જન્મને ખાસ મહત્ત્વ આપાતું નથી. અમેરિકાના લોકોને કલ્પનામાં પણ આવા ભેદનો ખ્યાલ નથી હોતો. આપણે કહીએ તો એ લોકોને અત્યંત આશ્ચર્ય થાય છે ને હસવું આવે છે. નાનપણથી ત્યાં છોકરા-છોકરીઓને એકસાથે એક જ પદ્ધતિથી ને એક જ સરખા લાડથી ઉછેરવામાં આવે છે. કોઈ પણ અમેરિકન બહેનને કહી પણ એમ નહિ લાગ્યું હોય, કે પોતે પોતાના ભાઈ કરતાં કોઈ રીતે ઊતરતી છે, અથવા તો ત્યાંની છોકરીઓ આપણે ત્યાંની છોકરીઓની જેમ પોતે છોકરો થઈને જન્મી હોત તો સારું એવી ઇચ્છા પણ લાગ્યે જ કરે છે. એનું કારણ એ જ કે અમેરિકામાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચે સંપૂર્ણ સમાનતા હોય છે.

અપણી પ્રચલિત માન્યતા એવી રહે થઈ ગઈ છે કે અમેરિકાની સ્ત્રીઓ એટલે તો સિનેમામાં દેખા દેતી, હોલીવુડની ગતિકૃતિ એવી બાલ યાપ-દીપથી ભરપૂર, ઉજાંઘળી અને એકવીસમી સદીમાં વસતી, પુરુષ સમાવડી થવા ઇચ્છતી સ્ત્રી. પણ આ માન્યતાને હકીકતની 'સનાણું ચઢાવવાથી ફેલી જોઈ રહે છે : હા, એવી સ્ત્રીઓ પણ છે ખરી,

અમેરિકામાં છોકરાં નાનાં હોય ત્યારે માબાપ તેઓની ખૂબ સંભાળ રાખે છે ને ખાવાપીવામાં અને ઊંઘવામાં ખૂબ નેયમિત પણે બળવે છે. તેઓ છોકરાંઓને દરેક બગ્યાએ સાથે બહાર નથી લઈ જતાં પણ એ લોકો દરેક બાબતમાં સારી ટેવા ને રીતભાત કેળવે તેના પૂરો પ્રયત્ન કરે છે. છોકરાંઓ ૧૮ વર્ષના થાય ત્યારપછી માબાપ પોતાની જવાબદારી પૂરી થઈ એમ સમજે છે. પોતાનાં બાળકોને દરેક બાબતમાં પૂરતી છૂટ આપે છે. જે આ પ્રમાણે તેઓ ન વર્તે તો અમેરિકન છોકરાંછોકરીઓ પોતાનાં માબાપને મુખ પર જ સંભળાવી દે કે તેઓ પોતે પોતાની સંભાળ રાખી શકે એમ છે. ત્યાંની છોકરીઓને છોકરાંઓની જેમ પૂરેપૂરી હરવા-કરવાની, બોલવાની અને આચારવિચારની સ્વતંત્રતા મળે છે. તેઓ પોતાની પસંદગીથી લગ્ન કરે છે, કોઈ પણ બાબતમાં એ લોકોનાં માબાપ વચ્ચે પડતાં કે યોગતાં અચકાય છે. ફક્ત છોકરાંઓ જ્યારે માબાપની સલાહ પૂછે ત્યારે જ તેઓ સલાહ આપે છે.

કોલેજમાં ભણતી અમેરિકન છોકરીઓ ઘણી હિંમતવાળી, આનંદી, સ્વતંત્ર, જખરી

અને સ્ત્રાશ્રયી હોય છે પેતાનો ખાધા ખરચ કંઈ વધારે થતો હોય તો તે તરત્ત માબાપ પાસેથી પૈસા મગાવતી નથી ન્યાસુધી અને ત્યક્તુસુધી પોતે જ કમાઈ લે છે ત્યાંની કોલેજોમાં પણ-સોળાપણુ પૈસા કમાના હોય તો-વિદ્યાર્થીઓ માટે ઘણા રસ્તા ખુલ્લા હોય છે પુસ્તકાલય અથવા તો હોટેલ(અ કોફેટરીઆ)માં નોકરી કરીને, બીબના નિબ ધો વગેરે ગ્રાઈપ કરી આપીને, પ્રોટેસ્ટોને પરીક્ષાના ફેપરો તપાસવામાં મદદ કરીને, શાળાનાં છોકરાઓને ભણાવીને, થોડા કલાક દુકાનદાર તરીકે કામ કરીને-એટલું જ નહિ પણ રસ્તા સમઢ કરીને અથવા તો બીબનાં કપડાં તથા વાસણુ ધોઈને પણ અમેરિકામાં વિદ્યાર્થીઓ કમાઈ શકે છે ત્યાંની છોકરીઓ બોલવા ચાલવામાં એટલી જીદી ને ઓછી શરમાળ હોય છે, કે આપણે તો લેખરી ચકિત થઈ જઈએ કોઈ પણ અભવયા મુજબ તેઓ તરત દોરતી કરી શકે છે ન્યારે નવાઈની વાત તો એ છે, કે અમેરિકાના છોકરાઓ એવું નથી કરી શકતાં તેઓ ત્યાંની છોકરીઓ કરતાં *એક દરે વધારે શરમાળ અને ઓછાબોલા હોય છે ઘણીવાગ અમેરિકન છોકરીઓ જ છોકરાઓ સાથે બોલવામાં પહેલ કરે છે- છોકરાઓ નહિ આપણા દેશ કરતાં આ તદ્દન ઊંધુ જ છે ત્યાંની છોકરીઓ આટલી દ્રઢથી હરેફે તેથી પેતાની પૂરી સભાળ પણ લઈ શકે છે કોઈ પણ સંજોગમાં ગમરાતી નથી આ વાત એમ પુત્તાર કરે છે કે સપૂર્ણ રીતે શારીરિક તથા માનસિક સ્વાતંત્રતા મળવાને લીધે તેઓ આ કક્ષાએ પહોંચ્યા છે *

અમેરિકામાં સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વતંત્રતા પણ પૂરેપૂરી હોય છે બાપની મિલકતમાં છોકરા-છોકરીઓનો સરખેસરો ભાગ હોય

છે ને પરણ્યા પછી સ્ત્રી પેતાના પતિની બધી મિલકતની ભાગીદાર બને છે ઘણાં ડુકાનોમાં તો પુરુષ પેતાની બેરીને બધી સપતિની માલિક બનાવે છે અમેરિકામાં સખ્યાબધ સ્ત્રીઓ પુરોવાની માફક નોકરી કરે છે

* ત્યાંની નિશાળોમાં સ્ત્રી-શિક્ષકો પુરુષો કરતાં ઘણી વધારે હોય છે આપણા દેશ કરતાં ત્યાં ઘણી વધારે સ્ત્રીઓ પ્રોફેસર પ્રૅક્ટર, વકીલ, નર્સ વગેરે બને છે ઓફિસોમાં મત્રીઓ તરીકે તથા સ્ટેનોગ્રાફર (લઘુ વિપિ બણે ને ગ્રાઈપ કરી શકે તે) અને દુકાનોમાં વરતુઓ વેચનાગ ચોટે ભાગે સ્ત્રીઓ જ હોય છે એ કે મારે એ કહેવું જોઈએ, કે રાજકીય જીવનમાં ભાગ લેવાનો ત્યાંની સ્ત્રીઓને જાદુ શોખ નથી હોતો અને તેથી અમેરિકામાં આજે પણ રાજકીય એલચી કે પ્રધાનની દરાજમાં સ્ત્રીઓ ઘણી ઓછી હોય છે પણ ત્યાં સ્ત્રીઓને પુરોવાની સમાન મતા પ્રકાર હોય છે અને ત્યાંના પ્રમુખની ચૂટણી વખતે ત્યાંની બહેનો પણ અત્યંત ગમ લે છે ને કે ઘણીખરી રાજકીય બાજતોમાં સામાન્યતઃ સ્ત્રીઓ પુરોવાથી જ દોરાય છે

આટલી બધી સ્વતંત્રતા અને ૪૮ દોવા જતાં અમેરિકાની ૧૦૦માંથી ૮૦ ટકા જેટલી છોકરીઓને જનતાની ઘણીખરી સ્ત્રીઓની જેમ આખરે પરણવાનું ને બાળકોની માતા ધવાનું જ મન હોય છે બરી છોટરીઓને, જેઓ નોકરી કરતી હોય કે ભણતી હોય તેઓને પણ જેમ બને તેમ વહેતું પાણુ હોય છે, તેથી તેઓ ન્યારથી મમજણી થાય ત્યારથી પેતાને માટે સારો વગ રોધવાનો પ્રમત્ત કરે છે ત્યાં છોકરા-છોકરીઓમાં ડેટિંગ પ્રકૃતિ બહુ પ્રચલિત છે એક છોકરો ને એક છોકરી કોઈ પણ ગયાએ બધાં દરવા,

જમવા, સિનેમામાં કે નૃત્ય કરવા એકલાં સાથે બધ એને 'ડેટિંગ' કહે છે. આવી રીતે છોકરાઓ સાથે મળવા-કરવાનો ને ઘનિષ્ટ પરિચયમાં આવવાનો ત્યાંની છોકરીઓનો મોટો હેતુ તો એ જ છે, કે કોઈ સારો છોકરો ગમી બધ તો એની સાથે વહેલું મોહું પરણવાનું થાય. ત્યાંની કોલેજની છોકરીઓ કોઈવાર હસવામાં અમને કહેલી, કે 'તમારા દેશમાં સારું કે વર શોધી આપવાનો કાર માળાપ પર હોય છે. અહીં તો અમારે બંને જ વર પસંદ કરવાનો તથી માથા પર મોટો કાર રહે છે।' પણ ખરેખર તો એ લોકોને પોતાનો જીવનસાથી કોઈ બીજું શોધી આપે તે વસ્તુ જ બહુ હારજનજનક લાગે છે. ત્યાંની છોકરીઓ, વર મેળવવાની કળામાં અત્યંત પ્રવીણ હોય છે. એ લોકોના દેશમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરુષો કરતાં ઘણી વધારે હોય છે તથી તેમને આ બખિતમાં બહુ જ હોશિયારી ને ચેતવણીથી કામ લેવું પડે છે.

અમેરિકાની બહેનો લગભગ આખી જિંદગી પેતાની આકૃતિને-શરીરના ધારને, રૂપને શણગારવા પાછળ બહુ જ મહેનત લે છે અને વખત ગાળે છે. એને માટે ખાસ કેસરત, જોરાક ને શણગાર પાછળ ખૂબ કાળજી રાખે છે ને પુષ્કળ પૈસા પણ ખર્ચે છે. આ બધું કલ્પ આખર સુધી પુરવનું ધ્યાન ખેંચવા ને એનો પ્રેમ પોતા પર કાયમ રાખવા માટે હશે. એ કે હું એમ ન જ કહી શકું કે તેઓ આપણી સ્ત્રીઓ કરતાં દેખાવમાં વધારે સુંદર હોય છે; પણ પૌષાક, વાળ, દેહધાટ ને તદુરતી તરફ આટલું બધું ધ્યાન રાખવાથી તેઓ આપણી સ્ત્રીઓ કરતાં વધારે આકર્ષક, તૈનરસી, ટટાર ને હસમુખી લાગે છે. એ લોકોની સરખામણીમાં આપણી ખાસ કરીને શહેરોની બહેનો તો એટલી નીચી, નિર્માલ્ય ને નિસ્તેજ લાગે છે કે આપણે

શરમાઈ મરીએ.

નાનપણથી બહુ કેસરત ને પુષ્ટિકારક ખોરાક ને લીધે ત્યાંની સ્ત્રીઓનાં શરીર બહુ તંદુરસ્ત ને ખડતલ હોય છે. દેખાવમાં સૂકલકડી ને પાતળી લાગતી અમેરિકન છોકરી આપણા કરતાં ઘણું વધારે કામ કરી શકે છે. એ લોકોમાં કામ કરવાની ને થાકી ન જવાની કઈક અજબ શક્તિ હોય છે. બધી બતની રમતગમતમાં ત્યાંની છોકરીઓ છોકરાઓ જેટલી જીટથી ભાગ લે છે. ત્યાંની કોલેજની છોકરીઓ આખો દિવસ બહુ ને દોડદોડ કરે, સાંજે કોલેજની બતબતની પ્રવૃત્તિઓમાં અને રમતગમતમાં ભાગ લે, રાત્રે ૧૨-૧ વાગ્યા સુધી બગે તોપણ જરા થે થાકતી નથી. બીજી દિવસે સવારે વહેલી ઊઠીને એટલા જ ઉમંગથી મોટી ફ્લગો ભરી શાળામાં બસવા બધ નવરાં બેસીને ગપ્પાં મારતાં તો ત્યાંની છોકરીઓને આવડતું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. આખો દિવસ દોડદોડ અને કંઈ ને કંઈ કામ કરતી જ હોય. આપણને ઘણીવાર થાય કે આટલી બધી ધમાધમ ને દોડદોડ શું કામ કરતાં હશે? અમારા જાત્રાલયની છોકરીઓને, માત્ર રાત્રે, જ્યારે સૂતાં પહેલાં પોતાનાં કપડાં ધોતી હોય કે ઈસી કરતી હોય કે સીવતી હોય ત્યારે જ એકબીજા સાથે વાતો કરવાની ફરસદ મળતી !

અહીં રહે આપણને એવો ખ્યાલ હોય છે, કે અમેરિકાની બધી સ્ત્રીઓ તો હોલીવુડ ની નટીઓ-આપણે સિનેમામાં જોઈએ છીએ એવી હશે. બસ, પાઉડર-ક્રીમ લગાડે, સારાં કપડાં પહેરે ને આખો વખત મોજમુજલ કરે અને વારંવાર જીટાછેડા લે, પાલુ આ ખ્યાલ તદ્દન જોડો છે. ત્યાંની સામાન્ય સ્ત્રીઓને મૂલ્યસંસાર માંડી સુખી જીવન ગાળવું ગમે છે. તેઓ ખાસ સંજોગોમાં જીટાછેડા લે છે. આજે અમેરિકાની વિચારશીલ સ્ત્રીઓ વારંવાર

હટાછેડાની વિરુદ્ધ લોકો છે ને ત્યાંની કોલેજોમાં હટાછેડાની વિરુદ્ધ આજ્ઞાકાલ થયો પ્રચાર કરવામાં આવે છે

અમેરિકાના લેન્ડને આપણા કરતાં મોજશોખનો અને આનંદ માંલુવાનો શોખ વધારે હોય છે, પરંતુ ત્યાંની સ્ત્રીઓ ધરકામમાં પણ એટલી જ પાવરથી હોય છે જે બર્મની ઘણી શ્રી મત સ્ત્રીઓને સ્પર્ધા કરવાનો કે ધરકામનો શોખ નથી હોતો ને તેઓ આજો વખત બુનીનીને કલ્લો સિનેમા ને પાર્ટીઓમાં રૂચી કરે છે, પણ અમેરિકાની સ્ત્રીઓમાં આવી તો કોઈક જ હોણ છે ત્યાંની અલ્પ તમેલિવારી ને લીધે લોકો વધારે ભાગે તો એક પણ નોકર સખી ચકતા જ નથી ત્યાં મોટર, રેડિયો કે ફ્રિજીડર કરતાં નોકર વધારે મોલો મડે છે, તેથી ઘરની સ્ત્રી જ રસોઈ, કપડાં ધોવાં, વાસણ માલવાં, ઘર સાફસૂક કરવું, પથારીઓ ફરવી, છોકરાંને સભાળવા વગેરે બધું કામ પોતાને લાગે જ કરે છે એ કે ત્યાંની આધુનિક સાધનોની સગવડ થી આ બધું કામ બહુ ઝડપથી પતાવી શકાય છે આપણી રસોઈ બેટલી એ લોકોની રસોઈમાં કુકાટ નથી હોતી ને અડધુપડધુ ખાવાનું તો, પતરાના ડબ્બામાં, બજારમાંથી જ તૈયાર મળે છે વળી ત્યાંના પુરુષો પણ પોતાની સ્ત્રીઓને ધરકામમાં—કુરસદે, ઘણી જ મદદ કરે છે વાસણ ધોવામાં ને લૂછવામાં, ઘર ચોખ્ખું રાખવામાં છોકરાંને સભાળવામાં, બજારમાંથી શાકભાજી, ફળ વગેરે ખરીદવામાં પુરુષો દરેક બાતની મદદ કરે છે ઘરનું સમારકામ અથવા તો બગીચો સાચવવાનું કે ફૂલભાજી ઉગાડવાનું કામ તો પુરુષો જ ઘણે ભાગે કરે છે પત્નીને કંઈક કાંતુસર બહાર જવું હોય તો પતિ પોતાની ખુશીથી ઘેર રહી છોકરાં સભાળે છે પ્રતિષ્ઠા આવી રીતે પોતાની પત્નીઓને ધરકામમાં મદદ કરે તે એક ફરજ છે એમ અમેરિકન સ્ત્રીઓ માને છે એ કે બહુલી

પત્નીઓ પોતાના પતિઓને એડિસનના કામમાં ટાઈપ કરી આપી અથવા તો આર્થિક મુશ્કેલી હોય તો કમાઈ ને વગેરે ઘણી રીતે મદદ કરે છે એ લોકો એમ માને જ છે કે પરિણીત જીવનમાં પરસ્પરના દરેક કામમાં રસ લેવાની ને મદદ કરવાની પતિ અને પત્નીની ફરજ છે

• ત્યાંની સ્ત્રીઓ આટલું કામ કરવા છતાં પોતાનાં ઘર, બિજાનાં સ્નાનગૃહ ને પોતાનાં બાળકોને દમેશ ઘણા જ સ્વચ્છ ને સુખ્ય રાખે છે નિશાળો ને કોલેજોમાં—ખાસ છેકરીઓ માટે—રાખણકળા, ઘર સ્વચ્છ ને સુદર રાખવાની કળા, બાળકોર, બાળ-માનસ, લગ્ન અને કૌટુંબિક જીવન, વગેરે વિષયો શિખવાય છે પરણેલી સ્ત્રીઓ માટે પણ આ વિષયો પર વખતોવખત ભાષણો તથા ચર્ચાઓ થાય છે અને એવી બાબતમાં સલાહ આપવા માટે જરૂર ગામ કે શહેરમાં સ્ત્રીને માટે પુરુષદાક્તર ને નિખાતો હોય છે ત્યાંની સામાન્ય સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોને ઉછેરવામાં ને ભણાવવામાં ખૂબ રસ લે છે ને તેઓને દરેક બુનની મદદ કરે છે છોકરાં મોટા થઈ બધા ત્યારે પણ ત્યાંની સ્ત્રીઓ આજસુની જેમ બેસી રહેતી નથી પોતાના ગામ અથવા શહેરની અનેક પ્રશ્નોઓમાં અને સમાજસેવાનાં કામમાં ભાગ લે છે અથવા તો કોઈ જાતની નોકરી પણ કરે છે

અમેરિકાનાં યુવકયુવતીઓ દમેશ ચેતન ને યનગનાટથી ભરેલાં, તોફાની, મસ્તીખોર ને ચચળ હોય છે તેમને રમતગમત ને મોજમજાનો ખૂબ શોખ હોય છે મને એવું લાગે છે કે ત્યાંની ઘણી ખરી કોલેજની છોકરીઓને કોઈ પણ ગભીર વિષય પર ચર્ચા કરવા કરતાં પોતાની કોલેજની નાનકડી ડુનિયા, પોતાના મિત્રો ને પોતાનાં કપડાં વગેરે વિષયો પર જ વાતો

ભગવત્નામ સ્મરણ

ક્રી. નાનુકલાલ નંદલાલ ચૌકર.

મનોબળવાળા પુરુષને શરીરપીડા બહુ જ ઓછી અસર કરે છે, તેમ જ ભગવત નામના રહસ્ય દ્વારા મનની શક્તિને વેગથી અમુક જ દિશામાં વાળી હોય તો તે પછી શરીરનો રોગ કેટલી હદ સુધી મરી શકે છે એની પણ શક્યશક્યતા વિશે માનસશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ પણ વિચારતું જરૂરી છે. અહીં રવ્દ્યથી પૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક નથી એ સાચું, પરંતુ અમુક હદ પછી વિજ્ઞાન પણ આગળ ટક બરી શકતું નથી એ આપણે સૌ બાહ્યીએ હીએ. પૂ. બાપુ સર્વ રોગના નિવારણ માટે કુદરતી ઉપચારમાં સામનામનું એક આજીવતા હતો. આ લેખની વિગતો કંઈક અંશે એવું જ કહી બધ છે.

૨૦ રા વિષયની પસંદગી ઘણાને વિચિત્ર.

લાગશે. કોઈ કંઈ વિચારવા લાગશે ને

કોઈ કંઈ આજના બહુરંગી જમાનામાં

બધે જુદીની ઓલખાલા છે ત્યારે કોઈકને

કંઈક કહેવું એ તો પાણીની સપાટી પર

લીટીઓ દોરી ચિત્તામણ રચવાને મથવા

જેવા મિથ્યા પ્રયત્ન કરવા જેવું છે. વિજ્ઞાનની

મહોરજા પ નથી વાગી એવી કોઈ પણ વાત

આનંદાલ કાને ધરવામાં નથી આવતી. તર્ક

સંમત ન હોય યાને જુદિમાં ન જીતરે એવી

કોઈ જ વાત સાંભળવામાં નથી આવતી.

દોસ્તો ને સગાસંબંધીઓ તે સાંભળીને

છળી જીરે છે; જીલટા હાંસી જીડાવે છે. મને

એ વાતની પૂરી ખબર છે તેથી પહેલેથી જ

જણાવી દઉં છું, કે જે વાત હું રજૂ કરવા

મારું છું તે વિજ્ઞાનના ધોરણે જ રજૂ કરીશ.

તર્કવાદીઓને બડકાવનારી કોઈ જ વાત

એમાં નહીં હોય.

ભગવત્નામસ્મરણ એ શારીરિક રોગ

માત્રનો અકસીર ઇલાજ છે, એમ મારું

કથન છે. તરત જ કોઈ પ્રશ્ન કરશે 'અને

એવું કોઈ પૂર્ણ શકે ખરું કે 'ભગવત્નામ

સ્મરણથી શું એવા આદમીનો પ્રભુ રોજ

મટી શકે છે કે જેના દિલમાં નામસ્મરણ

વિષે માત્ર કહેવા પૂરતી જ આસ્થા હોય, ને

તેના પ્રભાવમાં જરા ય વિશ્વાસ ન

હોય ?' જગર 'શું ભગવત્નામનું મનમાં

ને મનમાં કે ચોટેથી રહજીમાત્ર કર્યા કરવાથી

કરવામાં વધારે રસ પડે છે અમેરિકાના

પુરુષોની જેમ ત્યાંની સ્ત્રીઓ આપણી સાથે

તરત હળી બધ ને આપણને બનતી મદદ

કરે. તેઓ મહેમાનગીરી પણ બહુ સારી

રીતે કરી બાણ છે. દોકોને, નાના બાળક

પેટે, બીજા દેશો ને ત્યાંના રીતરિવાજ ને

રહેણીકરણી વિષે અત્યંત કુતુહલ હોય છે

ને ઘણીવાર આપણને એ વિષે સલાહો

પૂછીને અકળાવી દે છે. આવી ટેવ તો

આખી અમેરિકન પ્રજામાં છે; કારણકે

અમેરિકન પ્રજા કુનિયાની બીજી પ્રજાઓની

સરખામણીમાં હજી તરુણ વયની ગણાય, પણ

એકંદરે આપણે એ દોકોની સ્ત્રીઓ ખસેથી

થઈ શીખવાનું છે એમ મને લાગે છે.

રોગી સ પૂર્ણ સાથે થઈ જાય ખરેખર ?

હું પોતે તેમ જ મારા જેવા વિચાર-ધરાવનારાઓ આ પ્રશ્નોના જવાબ હકારમાં જ આપીશું અમારા એ નિર્ણયનું પ્રમાણ માંગવામાં આવે તો કહીશું, કે “અનુમાનની વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા એ જ અમારું પ્રમાણ છે કેટલાક ઉદાહરણો એકાં કરીને તે જથી એક સામાન્ય નિયમ ઉપજાવી કાઢવો તેને ‘વિજ્ઞાનની પરિભાષામાં અનુમાનપદ્ધતિ’ કહે છે એ અનુમાનપદ્ધતિ જ અમારા કિપરોક્ત નિર્ણયનું પ્રમાણ છે.”

મારા કથનની પુષ્ટિ માટે થોડાંક ઉદાહરણો ટાકવાનું થોડું ગણુ છું એમ કરવામાં મારી પોતાની અગત યાજતો આવી જાય તો તેને માટે ‘વાચકવર્ગ’ મને હમા કરે

સન ૧૯૩૫ના એપ્રિલ મહિનાની વાત છે એકાએક હું ગભીર બીમારીમાં સપડાયા બીમારી અજબ પ્રકારની હતી મારા હૃદયના ધબકારા કદગી રીતે વધી ગયા હતા ને આખા શરીરમાં એક અજબ પ્રકારની વેદના થતી હતી આખું શરીર અદરખાનેથી કપતું હતું બહારથી ન્તો કઈ જ અસર જેવું નહોતું થતું દુઃખદર્શનમાં આવી પડતી ન હોય તેવો વિચિત્ર અનુભવ થતો હતો મગજમાં હમધડા વગરના વિચારોનો જીવળતા ને પાછા રાખી જતા કરોડના ઉપલા ભાગમાં એક વિચિત્ર ફફટાટ થતો હતો, જેને લઈ એ ભાગ વારાફરતી સંકોચાતો ને ફેલાતો હોવાનો અનુભવ થતો હતો મારી જીવનરોડી તૂટી રહી છે ને હું આ સાથે એમ મનમાં થતું હતું મનમાં ને મનમાં અતિમ કુચની તૈયારી કરી રહ્યો હતો નાહીઓમાં લોહી ફરવાની ક્રિયા બહુ વેગથી ચાલતી હતી આમ છતાં નવાઈની વાત એ હતી કે શારીરિક કે માનસિક બેમાંથી એક પ્રકારની નબળાઈ જણાતી નહોતી મારી

આ માંડગીની વાત સરખી થે મે કાઢીને કરી નહોતી મારા પ્રેક્ષકમિત્રોને કાને મારી આ માંડગીનો અણસારો સરખો પહોંચવા ન પામે તેની મે ખાસ ખબરદારી રાખી હતી, કારણકે એ દિવસોમાં બનારસમાં ભેરીભેરી રોગનો ઉપદ્રવ પૂરબેસમાં ચાલતો હતો એ જ મહિના પર મારા એક પૂતળ, જેમની સાથે કામ કરવાનું સદ્ભાગ્ય પણ મને પાછળથી પ્રાપ્ત થતું હતું, તેઓ આ જ રોગનો શિકાર બન્યા હતા એટલે મારી આ વિચિત્ર બીમારીની ગંધ કાઢીને પણ પહોંચે તો તેઓ કમતું કઈ મારી થે ને એડતું થોડ વેતરી નાથે એનો મને ડર હતો આપણા ઘણાખરા પ્રેક્ષકોની નિયત તો સારી હોય છે, પણ એમાંના કેટલીક વખારે પડતા રેખાડો પણ કરે છે હવા ફરાવવા આવેલા પ્રત્યેક રોગીની બાજુમાં, તપાસને નામે તેઓ કઈ ને કઈ કરવાનાં તો ખરા જ દરદીને છતાં સુવાડશે, જાણી ફગવશે, ભૂગળીઓ મૂકશે, છાતી પર ને પાંસળીઓ પર ટકારા મારશે, છાત્ર કઢાવશે આંખોના પોપચાં ફાડશે વગેરે કઈ ને કઈ ધમાલ કરશે અને દરદીની ગુભ્યા હશે તો પિયકારી વાટે હવા પહોંચતી કરવાનું ઠરાવી પિયકારીઓ પણ લોચશે પ્રેક્ષકો આવું કઈ કઈ કરે છે, પરંતુ માનવીનું જીવન એ કઈ રમકડું નથી મારી માંડગી ખરેખર કદગી હતી મારી કરોડમાં તેમ જ મસ્તકમાં વિકાર થઈ ગયો હતો એ બિબકુલ સાચી વાત હતી પરંતુ મારા લાવકાતવાળા પ્રેક્ષક મિત્રો એને કેવી ચૂંચાચૂંમ કરશે, કયો રોગ ફગવશે તે તે પ્રશ્નને જ ખબર આવાઆવા તરણેને લઈને મૂળામૂળ પકી રહી સહન કરવાનું જ મે થોડું ગણ્યું કાંઈ ને કમી જ વાત કરી નહિ પરંતુ તેની સાથે બીમારોના ખરાબમાં ખરાબ પરિણામ માટે હું મારી

જાતને તૈયાર કરી રહ્યો હતો.

મારી એ તૈયારીમાં 'રામનામ'ના ઉચ્ચાર મારા મુખમાંથી સહજ ભાવે નીસરવા લાગ્યો. કાર્મ પછુ જાતના ખાસ પ્રયત્ન વગર રામનામનો અપ ચાલુ રહ્યો. રાત્રે ખાટલા પરની મારી પથારીમાં હું પડ્યો હતો, ત્યારે મારી જાતી એટલા બધા ભેરથી ધડકવા લાગી હતી, કે એ ધડકારને પરિણામે મારો ખાટલો પછુ હચમચવા લાગ્યો હતો. એ ધબકારાનો વિચાર કરતાંકરતાં એકાએક એવી ભાવના મારા મનમાં પ્રગટી; કે હૃદયના એ ઉતાવળે ધડકવામાં 'રામ રામ'નું ઉચ્ચારણ થઈ રહ્યું છે-હૃદયમાં રામરટણની ક્રિયા ચાલુ થઈ છે. એવી ભાવના પ્રગટવા સાથે જ મારું દરદ હલકું પડેલું જણાયું. મને કંઈક આરામ લાગવા માંડ્યો. અનાયાસે જ મને એક કિંમતી જૂલીકુટ્ટી મળી ગઈ; એની સાથે જ મારા હૃદયમાં ઝાંખી પડવા માંડેલી આરામની જ્યોત ફરીને ઝગમગવા લાગી, એક સારા નિશાળિયાની માફક હૃદયરામ એકવાર ફરીને મારા કાષ્ઠમાં આવી ગયો ને તેનું બહુ ઉર્જાજળાપણું શમી ગયું. અપૂર્વ શાંતિ અને શીતલતાનો અનુભવ હવે મને થવા લાગ્યો. મારા શરીરની બધી જ વેદના નષ્ટ થઈ ગઈ. જૂન મહિનાની આખર સુધીમાં તો મારી તબિયત બિલકુલ સુધરી ગઈ. એક વાત અહીં સ્પષ્ટરૂપે સમજાવવાની છે અને તે એ કે 'રામનામ'નું ઉચ્ચારણ કરતાં રટણ કરતી વખતે મારા મનમાં રામનામ પ્રતિ ખાસ પ્રેમભાવ વહેતો. મારું ધ્યાન તો હૃદયના ધબકારા બાણી જ હતું. રટણની તમામ ક્રિયા પરીક્ષાના રૂપમાં ચત્રવત ચાલતી રહેલી.

એ પછી આ વાત મેં હૃદયરોગથી પીડાતા મારા બીજા મિત્રોને કરીને તેમને એ ઉપાય અજમાવી એવાની લાલામણુકરી હતી. તેમાંના ઘણાએ એ પ્રયોગ અજમાવી એવાની હા

કહી હતી, છતાં એકે ય વાર તેની અજમાયશ કરી નહોતી. તેમને એ વાત કદાચ કાર્મ બહુ પ્રત્યાજ્ઞા જેવી લાગી હશે. પણ કેવળ તેમને શ્રમ હતો. ત્યારે વર્ણી બીજા કેટલાક મિત્રોએ મારો ભતાવેલો ધલાજ અજમાવ્યો તો તેમને તરત ફાયદો પડ્યો જણાયો.

મારા મનમાં હવે એ બાલુવાની ચટપટી થઈ કે આ પ્રયોગ મારા એકલાના જ રોગમાં કારગત નીવડ્યો છે કે બધાંની જ ખામતમાં એકસરખો ઉપયોગી નીવડી શકે છે? તે માટે મેં એવી જાતના દાખલા જ્યાંયાંથી એકઠા કરવા માંડ્યા. એવા તો કેટલાય દાખલા હું સંઘરી શક્યો છું. તેમાંના વિશેષ પ્રકારના થોડાક દાખલાઓ વાચકવર્ગની ખાતરી માટે આ ઠેકણે ઉતારું છું. એ ઉદાહરણો-દાખલાઓ એટલા સ્પષ્ટ છે કે એના વિષે મારે કાર્મ પછુ જાતની વિશેષ ટીકા ઉમેરવાની જરૂર નથી રહેતી.

(૧) એક ગૃહસ્થની વાત છે. તેમને જ્યારે જ્યારે તાવ આવવા માંડતો ને ટાઢ ભરાઈ શરીર કંપવા લાગતું, ત્યારે ત્યારે તેઓ ટાઢની ધુન્ડીની સાથેસાથે જ રામનામની ધૂન રાફ કરી દેતા ને પરિણામે થોડી જ વારમાં એમનો તાવ ઊતરી જતો અને કંપારી અદસ્ત થઈ જતી. તાવ ભરેલે શરીરે એકવાર તેઓ શાંત, સ્થિર અને નિશ્ચેષ્ટ ભાવે બિજાનામાં પડ્યા હતા. એ વખતે મેં એમને પૂછ્યું કે 'આપ આ શું કરી રહ્યા છો?' તેના જવાબમાં તેમણે પોતાના 'રામરટણ'ના પ્રયોગની બધી વાત કહી સંભળાવી હતી.

(૨) એક સુશિક્ષિત સજ્જન છે. તેમને સખત પ્રકારની ખાસીનું દરદ લાગ્યું પડ્યું હતું. પ્રતિષ્ઠિત ડોક્ટરો પાસે ચિકિત્સા કુરાવતાં કેટલાક ડોક્ટરોએ ક્ષય લાગુ પડ્યો હોવાનું મત ઉચ્ચાર્યું. પછી તો પૂછ્યું જ શું? ક્ષયની લાડમાં જ એ દરદી દિનપ્રતિદિન ગળાવા લાગ્યો

અને આ ઉપચાર ને પેલો ઉપચાર કરવા લાગ્યો. મોટા ગણાતા તમામ ઝેક્ટર, વૈદ અને હકીમો પાસે એ ફરી વળ્યો. તેમણે જે જે ઉપાય બતાવ્યા ને જેને ઓસડો ખવડાવ્યા તે તે તમામનું સેવન કરતાં એ હેરાનહેરાન થઈ ગયો. પૈસા તો એણે પાછોની માફક ખર્ચ્યા ધીરજ અને શાંતિ બંને એને છોડી ગયાં, પણ હઠીલા દરદે એનો કેડો ન ચૂક્યો તે ન જ મૂક્યો દહાડો કીંગે ને હાથત વધુ બગડેલો જણાવા લાગે બિચારો છેક જ નિરાશ થઈ ગયો. છેવટે કટાળીને પોતાનો ચેપ બીબ કાઢીને લાગશે એમ માની, કાઢીને પણ કલાકારના વગર, તે ઘરમાંથી ભાગી ગયો, પણ ઘસાચેલ શરીરે જઈજઈને થે કેટલું જઈ શકે? થોડેક દૂર ગયો ત્યાં તો ચાકીને લોપ થઈ માર્ગમાં પડી ગયો. એ માર્ગે સાધુઓની એક જમાત જતી હતી જમાતના સાધુઓ ચીપિયાના રણકાર સાથે 'સીતારામ સીતારામ'ની ધૂન ગાતા ચાલતા હતા એ ધૂન પેલા દરદેને કાને અચડતાં તેણે પણ પોતાની રહીસહી સંક્ષિપ્ત એકઠી ફરીને 'સીતારામ સીતારામ'ની ધૂન પકડી લીધી જમાત તો પમાન થઈ ગઈ, પણ પેલા દરદેની ધૂન ચાતુ રહી 'રામરામ', 'સીતારામ' જપતો એ પહોંચા દતો તેમજ ઘરના માણસો એને જોળતાજોળતા આવી પહેંચ્યાં ને એના અશક્ત દેહને ખાટલામાં નાખીને ઘેગ લઈ આવ્યા ઘરભેગ થયા પછી પણ એની રામધૂન ન છૂટી અનેક રીતે સમજાવ્યા છતાં પણ એનું 'સીતારામ'નું રટણ એકધારે ચાતુ જ રહ્યું થોડાજ દિવસમાં એની તબિયત સુધારતી જણાઈ હવે તો એ ગૃહસ્થ બિલકુલ નીરોગી બની ગયા છે ને જીવનભર કાઈ પણ બતની દવા ન ખાવાના એમણે સોગંદ લીધા છે દવામાત્રને એ 'જેર' ગણે છે.

• (૩) એક આદમીના મસ્તકમાં અસહ

વેદના ઊપડી હતી એ વેદનાનો માર્ગો બિચારો મરી રહ્યો હતો તે બેઈ એક ભલા મિત્રે સલાહ આપી કે 'ગભરા નહિ ભાઈ! માથામાં ચસકો મારે તેની સાથે રામનામનો ઉચ્ચાર કરવા માંડ એથી તને આરામ જણાશે.'

એ દરદેએ પોતાના બવા મિત્રની શિખામણ પ્રમાણે કંઈ કે નહિ તેનો તો મને કંઈ ખ્યાલ નથી પરંતુ તે પછી ને પોતે માથાના વરદમાં એ ઉપાય અનેક વાર અજમાવ્યા છે ને મને તકાળ ફાયદો જણાયો છે આવા સહેલા ધ્વાજને એકાદ વાર પણ અજમાવી એવાની 'વાચકવગ'ને મારી વિનંતિ છે ફાયદો નહિ થાય તો ય એથી તુકસાન તો કંઈ થવાનું છે જ નહિ.

(૪) પ્રોફેસર બલદેવ ઉપાધ્યાય નામના મારા એક મિત્ર છે તેમની પાસેથી હું બહુ શક્યો છું કે એક ઘરા માસ્તરને જુનાત્તિખાજ નાશી લત લાગુ પડી હતી એ બૂરી લતમાંથી છૂટવાની ઇચ્છા તો એ માસ્તરની ઘણીય હતી, પરંતુ એ છોડી છોડવી નહોતી બિચારો લાચાર હતો દારૂગાજ એ ક્ષેત્રના જીવનમાં હવાપાણી જેમ સ્વાભાવિક થઈ પડી હતી તેવામાં એકવાર એને એક સાધુરામનો ભેટો થયો સાધુરામ એને રામનામ જપવાની સલાહ આપી માસ્તરના દિલમાં એ વાત વસી જતાં તેણે રામનામનો બપ રાત્ર કરી દીધો તેને પરિણામે દારૂ પ્રત્યેની એની આસક્તિ ધીરેધીરે ઓછી થવા લાગી અને હાલ તો તે એ બૂરી લત માંથી સમૂળગો મુક્ત થઈ ગયો છે અને એવો તો ભગત થઈ ગયો છે, કે પીવાની વાતસરખી એને રચવી નથી એની ઉમર જલ્દારે સિતેર વર્ષની થઈ છે, છતાં એની તદુરસ્તીમાં કંઈજ બગાડો થયો નથી.

(૫) થોડાક વર્ષો પૂર્વે મારા પોતાના અનુભવમાં પણ એવો જ એક દાખલો મળી

આઓ હતો. એક શેઠ ગાંબજોરીની જૂરી લતથી હેરાનપરેશાન બની ગયા હતા. એક વાર એ શેઠના ગામમાં કાઈ એક મોટા સંન્યાસી આતુર્મસ ગાળવા આવી પહોંચ્યા. શેઠએ સંન્યાસીને પ્રાર્થના કરી, કે 'મહારાજ, કાઈ એવી તદ્દખીર બતાવો કે જેથી હું ભગવાનને માર્ગે ચડી જઈ.' વાત વાતમાં સ્વામીજીને ખબર પડી ગઈ, કે શેઠ તો ભારે ગાંબજોર છે. રોજ સવા રૂપિયાનો ગાંબે કૂંડી નાખે છે. સ્વામીજીએ એ જ દિવસે શેઠ સાથે વિશેષ કંઈ જ વાત ન કરતાં તેને વિદાય કરી દીધે. બીજે દિવસે પાછા શેઠ સ્વામીજીના દર્શને આવ્યાને સ્વામીજીના ચરણોમાં પડી કાકલૂદી કરવા લાગ્યા, કે 'મહારાજ, મેં બહુબહુ કશિષ કરી બેઠું છે; છતાં આ અસનમાંથી છૂટી શકાતું નથી. છૂટવાની ધમ્મણ તો છે પણ શું કરું? લાચાર છું.' શેઠની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં હતાં. શેઠની એવી લાચાર અવસ્થા બેઠું તે સ્વામીજીએ એને ઉપદેશ આપ્યો, કે 'ઠીક છે, રાત્રે સૂતા પહેલાં રોજ રામનામનો દસહજાર જપ કરવાનો નીમ લેજો.' સ્વામીજીએ ઉપદેશ શેઠએ માથે ચઢાવ્યો ને પૂરી આસ્થાથી પાળ્યો. તેને પરિણામે મહિના-ભરમાં તો તેની ગાંબજોરીની જૂરી લત સમૂળથી છૂટી ગઈ. સ્વામીજીને પૌતાને મોટે જ આ વાત મેં જાણી છે. સ્વામીજી અમને એ વાત કહી સંભળાવતા હતા ત્યારે શેઠ પોતે પણ હાજર હતા.

(૧) બીજો એકોય એક પ્રસંગ મને યાદ છે. એક વૃદ્ધ કારકુન હતા. તેઓ સરકારી હોદ્દેદાર હતા. તેમને પીવાની લત હતી. પાકા દારૂગ્રાહી હતા. એક વાર સ્વ. શ્રી. સ્યામાચરણ લાહિરી સાથે એમની મુંઝાકાત થઈ. અસનમાંથી છૂટવા બાબતની વાત-ચીતમાં લાહિરીજીએ ટકાર કરી, કે 'ભાઈ,

રામનામનું શરણું લ્યો. બીજો કાઈ જ માર્ગ નથી.' એ બાઈના દિલમાં વાત વસી ગઈ. રામનામને પ્રભાવે તેમની બાટલી કાયમ માટે છૂટી ગઈ.

આવા તો બીજા કેટલાય દાખલાઓ છે, પણ એ બધાને ટાંકી બતાવીને લેખનુ કદ વધારતું ઉચિત નથી ગણતો. આજ કાલના ભણેલ જુદિવાળાઓ આવા પ્રસંગોને નવીન 'લક્ષિતપ્રકાર' શા ગણી કાઢશે. પરંતુ હું તો શરૂઆતમાં જ કહી ચૂક્યો છું કે મારો અભિપ્રાય એથી જુદો જ છે. ભગવતનામસ્મરણ બાબતમાં બિહારી બધી શંકાઓનું નિવારણ કરવાની મારી શુભશ નથી, એ તો હું કહી દઉં છું. રામસ્મરણ એ તે અધ્યાત્મ ક્ષેત્રની સૌથી શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. એ ચમત્કારી ચીજના પ્રભાવે મનુષ્યના અંતરમાં રહેલા સર્વશ્રેષ્ઠ ભાવો ભગ્નત થઈ દિવ્ય ચેતનવંતા બને છે. દુઃખી-આત્મ હૃદયોને એનાથી પૂરી શાંતિ મળતી રહી છે.

જગતના મોટા ભાગના લોકો કાઈ ને કાઈ દેવી સત્તામાં વિશ્વાસ ધરાવે છે. એ સત્તાને તેઓ પછી ચાહે તે નામથી સંબોધતા હોય, ચાહે તે નામથી ઓળખાવતા હોય પણ એવી કાઈ દેવી સત્તાના અસ્તિત્વમાં તેઓ માને તો છે જ. મોટામોટા જુદિમાનો પણ 'એ'નો ઇન્કાર નથી કરી શક્યા. એ બધા જ જુદિમાનો ઘોર મૂર્ખ હતા, જડભસ્ત હતા એવું માની લેવું એ તો નાદાની જ ગણાય. આ દિવ્ય માર્ગ પર ચાલવાવાળાઓ માટે એ મહાપુરુષો ઠેરઠેર દીપસ્તંભો રાખતા ગયા છે. એ મહાપુરુષોનાં માર્ગ-દર્શન તથા નિશ્ચિત ધોરણને કારણે જ ચાકલા ને માર્ગબૂદેલા સુસાધરેષિ જૂરડી બળ અને પ્રોત્સાહન મળે છે અને એવા વિશ્વાસ બંધાવા પામે છે કે જે લક્ષ્યને પહોંચવા તેઓ મથી રહ્યા છે તે સત્ય

છે પ્રાપ્ત કરવાનું એ હૃદય એક જ છે, એનાં નામ તથા એને પામવાના માર્ગ નિરનિગળા છે એટલે એના વિષેની અનુભૂતિઓ પણ નિરનિગળી હોય જ છતાં એ હૃદય પોતે તો સંસાર સૂન્ય, સનાતન, અદ્વિતીય અને નિત્ય પ્રકાશમાન હોય છે.

એ સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ અને સર્વવ્યાપક એક પ્રભુની સત્તાનો સ્વીકાર કરવાની સાથે જ એ વાતનો પણ સ્વીકાર કર્યા વગર છટકો નથી કે એ સત્તાના ચિંતન-સ્મરણથી માનવી બીતર તેમ જ બહારથી પવિત્ર બની શકે પરંતુ શબ્દનો આધાર લીધા વગર એનું ચિંતન શી રીતે શક્ય બને ? એટલે એ નામહીનનાં નામો પૈક્યાં પ્રભુ પેસે સર્વેષે વિશ્વસતા હોવા છતાં નામ તેમ જ રૂપમાત્રી પર છે અને કેવો છે મદિમા એ નામનો ? 'ચન્દ્રોજ આપણે કાને પડે છે 'જાગન રામ ! નામ તે.' એનો અર્થ એક જ છે 'ભગવન' કેવું પવિત્ર છે તારું નામ !' મમલુ અને શાણા બંનેને આ મહાન સંખીતમાં કોઈ ભતનો વિસવાદી સૂર ટીકી જ નથી સંભળાયો. પ્રભુનામનો પ્રભાવ પારસમણિ સરખો છે. પારસમણિના અપરંપારથી લોહુ જેમ કચન બની ભય છે તેમ પ્રભુના સ્મરણના પ્રભાવે માનવકુળના હીન અને નમળા વિચારોમાં એકાએક પલટો આવી જઈ દિવ્ય ચેતના અને અદ્ભુત શક્તિ સ્ફુરવા લાગે છે. હૃદયની પ્રયોગશાળામાં ભાવની વિદ્યુતજ્યોત જલાવીને સંલલહરીઓની મદદથી એક એવી શક્તિ પ્રગટાવી શકે છે કે જેની આગળ વિજ્ઞાન બિચારું મૂકી બની ભય છે અહીં આગળ તો એ પરાપર શક્તિ ભુદ આવિર્ભૂત થાય છે કે જેના વિષે માનવીઓનું તમામ જ્ઞાન સાવ અધૂરું છે, એટલે એનું વર્ણન તો કોઈ પણ માનવી

કેમ જ કરી શકે ? ભગવાનના અસંખ્ય નામોમાંથી હરકોઈ એકનું ભાવપૂર્વક વારંવાર ગટલું કરવાથી અવાજનાં મોઝા ઉત્પન્ન થાય છે નામસ્મરણના પ્રભાવ સંબંધમાં નામસ્મરના અનુભવી સંજ્ઞાનોતા દિલમાં કોઈ ભાતની આશંકા કદાપિ જન્મી નથી- એક પલક માટે પણ નહિ જ સંદેહ કે આશંકાને એવાના હૃદયમાં અવકાશ જ ક્યાંથી મળે ? અતરમાં ઓતપ્રોત રહેલી નામ સ્મરણની શક્તિ દ્વારા 'નામ'ની સાથે એમને સંબંધ એટલો તો ગાઢ બની ગયો હોય છે કે તેને પરિણામે નામ વિષેની એમની આશંકા અવિચળ-દૃઢ બની ગઈ હોય છે એટલે જ નામસાધનામાં પ્રવૃત્ત થયેલા અને નામરસે રંગાયેલા પુરુષના શાંત ગળીગ હૃદયમાં સંદેહના પરોપાટા કદાપિ બિહતા નથી, એટલું જ નહિ પણ વિપરિત ભાવ પણ કદાપિ પ્રગટવા પામતા નથી સકા-કુશકાઓ તો અનાદીઓના માર્ગમાં ઉપરિચિત થાય છે કે એમને સંદેહનાં મોઝા અને પરોપાટા એને ચીરીને, તરેહવાર સંસારીની અધારી ગલીઓને વટાવીને એ મધુમય પરમધામમાં પહોંચવું પડ્યું છે એ પરમધામમાં નિત્ય વસત સગુ વિવસે છે, સર્વ જ લીલાલેન છે.

ભગવાનનું નામ કેવું ભદ્રું અસંનિષબ્ધ છે તે વાસ્તવિક જ્ઞાનના અભાવ વાળા અને આ વિષયના કેવળ બીનઅનુભવી શબ્દને જતાવવાની કે સમજાવવાની ચેષ્ટા કરવી એ બિલકુલ મિથ્યા છે. ભગવત્નામ છાત્રાત્રાની અત્યંત ચેતના તથા સુષ્પ ચેતનાને કેવી ભચત કરી આપે છે, એ તો માર્ગ મનોવિજ્ઞાનનો નિષ્ણાત જ બતાવી શકે છે. જો કેટલાક વર્ષોમાં મનોવિજ્ઞાને સારી પ્રગતિ સાધી છે, તો પણ અત્યંત ચેતનાના સ્તરથી આગળ તો તે વધી શક્યું નથી મનોવિજ્ઞાનના પરિતો પણ આ

મહમૂદ ગઝનવી

શ્રી. દ.નશા કાવસજી સંધવા

કે ઇતિહાસકારને માટે આ કેટલી મોટી જોડ છે? હંઈક આતું જ બન્યું છે આપણા ઇસ્વી સન પછીના ઇતિહાસ માટે. મૂળ પુસ્તકો કે બનાવોની આસપાસ આજે ન માની શકાય એવી કેટલીક હંતકથાઓ પણ વાળાઈ ચૂકી છે. એવી અનેક વ્યક્તિઓમાંની એક તે હકાલ ગઝનીનો શાહ મહમૂદ હશે. થોડાક ઇતિહાસકારોએ શરૂઆતમાં વહેલી મહેલી ખચરંગી વાતોએ મહમૂદ ગઝનવીને કેવો થોર અન્યાય કર્યો છે તે જોઈને સપ્રમાણ નહીં કહ્યું છે.

ચીન હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ સાથે, ખાસ કરીને હિંદુસ્તાનના યુદ્ધને લગતા ઇતિહાસ સાથે, સોમનાથ પર સત્તર-સત્તર સવારીઓ કરનાર, ગઝની શહેરનો સુલતાન મહમૂદ વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. એ સુલતાન ઈ.સ. ૯૯૮થી ૧૦૩૦ સુધી ગઝનીમાં રાજ્ય ભોગવી ગયેલ છે.

હિંદુસ્તાન પર બધી મળી એણે સત્તર સવારી કરેલી ઇતિહાસે નોંધી છે; પરંતુ કોઈ કોઈ ઇતિહાસમાં થોડી પણ લખાઈ છે. રતનજી ફરામજી શેઠના કૃત 'સાનચક્ર' પુસ્તક ૮ માં આર સવારીઓનું જ વર્ણન છે. એ બધું જ એ તેમ હોવા છતાં સવારી થયેલી છે તે ખરી જ; પરંતુ સવારીનું જે ભાવનું વર્ણન મળે છે, તે તદ્દન સંપૂર્ણ રીતે માની શકાય એવું નથી; અને એવો મત અન્ય સુપ્રસિદ્ધ ને વિખ્યાત નિદાન ઇતિહાસકારોના પણ છે.

આ વિષયમાં અત્યાર અગાઉ ખૂબ સંશોધન થયું છે. સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર મુંદરલાલજી નો એવો અભિપ્રાય છે, કે આ સવારીઓ અને તેને લગતા ઇતિહાસ કંઈક અતિશયોક્તિથી ભરેલા છે.

સ્વતંત્ર ભારત જ્યારે આ સવારીઓના ભોગ અનેલા સોમનાથનો જીજ્ઞાસુ કરવા

ચાલ્યા-ઠીલાવાના કલામંડપોના સર્વોચ્ચે કોઈ પણ સ્થળે પોતાના નામનો કે રેખાંકનો વર્ણનો હલ્લેખ સરખોયે આવવા લીધો નથી, પ્રાચીનકાળના નકશિસુનિઓએ ક્યાંય પોતાની અંતર-મહત્ત્વ આપ્યું નથી, આપણને થાય છે કે નામ-કીર્તિ મોટેનું કેવું ભવ્ય બલિદાન! પણ બીજી દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ થાય છે, કે સંશોધક

ધારે છે, ત્યારે આ વાત સ્મૃતિપટ પર ફરી સજીવન થાય છે અને એ સાથે સાચે જ શંકા પણ ઉદ્ભવે છે, કે મહમૂદે સત્તર-સત્તર સવારીઓ શા માટે કરી હશે? અંદકે વર્ષમાં બમ્બે સવારીઓનું વર્ણન મળે છે. તે શું એ બધી સવારી ગઝની શહેરથી જ શરૂ થઈ હશે? અને બધીમાં એ નેજા પામ્યો હશે? છતાં માની લઈએ કે તેમ થયું પણ હોય, તે હિંદુ ઇતિહાસકારો મહમૂદે કરેલી આ સત્તર-વારની ભયંકર પાલખાલી કેમ કરી શકેલી નથી ગયા? હા, એક બીના મહમૂદની અદે તેની સવારીઓ માટે ઘણું જ લખી જનારાં એની બેરુદ્ધ પણ છે, કે મહમૂદે સત્તર સવારી કરી તેનું વર્ણન ત્યાર પછી લગભગ ૨૦૦ વર્ષે પ્રથમ વાર આપણને મળે છે. એનું પ્રથમ વર્ણન 'ઈન્નઅસીરે' ઈ.સ. ૧૨૩૦ માં 'કામિલુ તવારિખ' નામે લખેલા પુસ્તકમાં કયું છે. રેવાભાવિક્ક રીતે જ પ્રશ્ન થાય છે કે શું મહમૂદની સવારીઓનું વર્ણન કરનાર છેક બસો વર્ષે પાક્યો?

ઇતિહાસકાર મુંદરલાલજી આ સવારીઓ વિશે લખતા કહે છે: "ઇતિહાસમાં એવા કેટલાંયે આશ્ચર્યો ભરેલાં છે. કલકત્તાની 'હાથી કોટડી' (જ. બેલક હોલ)ના કિસ્સાનો

વાત સાવ જૂઠી છે, એવું કહેવાની આજની પચાસ વર્ષ પર કોની હિમત હતી ? અને આજેય કેટલાક લોકો જાણે છે, કે અઢારસો સપાવનની કાનપૂરમાં થયેલી જીર્ણોદ્ધવાળી કતલે અને ત્યાંના 'કૂવા'ની નવાતા જનાવટી નથી ? દુનિયાના પ્રચલિત ઇતિહાસમાં તે કોને ખબર એવી કેટલીય વાતો આત્મા કરતી હશે !

ખરેજ, આ સખ્તો સાચા જ છે અને આપણું પૂરતું લક્ષ માગી લે છે આજના શૌર્યજોજના યુગમાં ઘણા ઇતિહાસ પન્નિધાસ મૂકી શકાતો નથી, એટલે ઇતિહાસને ગમે તેમ ઉપલાંવવાનો કાર્પને કશેય ય હક્ક કે અધિકાર નથી ઇતિહાસ તો અમુક યુગનો સાક્ષી છે

સોમનાથ પંરની તથા પ્રભાસપાટણ પરની સવારી વિશે મહારાષ્ટ્રના નિદાન ઇતિહાસકાર થી ચિત્રામણિ વિનાયક વેદે નિદતાપૂર્ણ એક અગ્રેજી ગ્રંથ 'હિસ્ટરી ઓફ મિડિવલ હિંદુ ઇન્ડિયા' લખ્યો છે તેમાં એઓ લખે છે "આ સોમનાથ પરનો હત્લો મહામૂંઢની સૌથી મોટી કામગીરી મનાય છે" તોપણ 'હિતળી'ના લખેલા ઇતિહાસમાં એનું વર્ણન એવા મળતું નથી આ હિતળી ઈ સ ૧૨૨૯ સુધી, એટલે જે એ યત્ન બની કહેવાય છે ત્યારપછી, ચાર વર્ષે જીઓ હતો 'રશીદુદ્દીને' ચૌતાનું પુરતક ત્યારપછીથી ખસો વર્ષે રહીને લખ્યું છે તેમાં પણ સોમનાથ પરના આક્રમણનો કશે જ ઉલ્લેખ નથી 'હમીદલામુરશી'નું પુસ્તક પછી વીસ વર્ષે લખાયું, તેમાં પણ સોમનાથ પરના આક્રમણનો કાર્પન ઉલ્લેખ નથી એ હુમલાનો પહેલવહેલો ઉલ્લેખ ઈબ્ન અસીરના ગ્રંથ (ઈ સ. ૧૨૭૦)માં મળે છે અને ત્યારપછીના ઇતિહાસ લખનારાઓએ અસીરના વર્ણનમાં જ વખાને રંગ પૂર્ણ છે "

ઈ સ ૯૬૧માં સોલકી વશનો પ્રથમ ગઝ મૂજરાજ અલ્હુદીલવાડ પાટણની માદીએ આવ્યો ત્યારથી યુગરાતના અનેક રાદેશોનો અમિ ગઝઓનો ઇતિહાસ ઘણું ઠેકાણું કરી જ મળે છે કોક ઠેકાણું વળી તૂટકતૂટક પાડુ ઇતિહાસ તો મળે જ છે જ ન્યારે આ મુદીના અતથી શરૂ થયેલી મહામૂંઢની હિંદ પરની સવારીઓનો ઇતિહાસ કેમ ન નોધાયો ? શા માટે હિંદુ ઇતિહાસકારોએ મહામૂંઢના આવા કૃત્યોને ઉઘાડા પાગી કાક ટીકા ન કરી ? શા માટે આવી પ્રવારીઓને ધર્માધ ન ગણાવી ? તે ઉપરાંત આ સમયના અનેક શીલાલેખો, તામ્રપત્રો, તાલપત્રો યા કાર્પક એવી હસ્તલિખિત સાહકતો શા માટે ન રહેવા પામી ? આ અને આવા પ્રશ્નો સહેજે આપણા મનમાં ઉદ્ભવે છે

પ્રસિદ્ધ લેખક અને ઇતિહાસકાર કનેટ્રાલાલ મુનશીએ સોમનાથ પરની મહામૂંઢની સવારીઓનું વર્ણન 'જય' સોમનાથ' નામની એમની નવલકથામાં કર્યું છે એના 'આમુખ' માં તેઓ લખે છે 'આ આક્રમણના મૂળ સાધનો મુસ્લિમ તવારિખોમાં મળે છે, પણ અનેક સામગ્રીઓ એવા પછી એમાં તથ્ય ઓછું છે, એમ મને લાગે છે' તે માટેનાં કારણો આપતા તેઓ લખે છે

"૧ હિંદી તવારિખોમાં આ આક્રમણ માટે કંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી

"૨ મુસ્લિમ ઇતિહાસકાર ફરીસ્તા કહે છે, કે 'નહરવાલ' (અલ્હુદીલવાડ)નો રાજ બિરહમદેવ (બીમદેવ), અજમેરના નરેશ તથા અન્ય રાજઓના સૈન્યને અકષિત કરી તેનો સ્તોત્ર રોકવાની પ્રબળ તૈયારી કરી રવો હતો, એથી સુલતાને સિંધને માર્ગે મુલતાન જવાનો વિચાર કર્યો માર્ગમાં અસર તાપને લીધે સૈન્યનો ઘણો ભાગ પાગલ થઈ મરણ પામ્યો તો બીમદેવનો આવા મોટા

વિજયનો ઉલ્લેખ કેમ કોઈ પ્રસન્નતામાં, દયાશ્રયમાં, કીર્તિ-કૌતુહીમાં કે કોઈ બીજા પ્રતિહાસમાં નથી?

“૩. મુસ્લિમ તવારીખો એમ કહે છે, કે મહમૂદે પાટણની ગાદીએ કોઈ ડાબિ.શેલીમને ખડેયા તરીકે બેસાડ્યો. પણ આ વાતને કોઈ હેઠી સાધનનો આધાર નથી. ૬

“૪. આપણા ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક સાધનો લીમદેવનો રાજ્યકાળ હમેશાં વણતરથી ગણે છે. વિક્રમ સંવત ૧૦૮૬ના તામ્રપત્ર પરથી લીમદેવ ૧૦૭૭ પર રાજ્ય કરતા લાગે છે ને વિક્રમ સંવત ૧૦૮૮માં એનો મંત્રી જેમલ આણુ પર મોટું મંદિર બંધાવે છે. આક્રમણ ૧૦૮૨-૮૩માં થયું હોય તો આ સત્તા ને સમૃદ્ધિ જરા અજબ જેવા લાગે છે.

“૫. સોમનાથનાં આક્રમણનો પહેલો વિગતવાર ઉલ્લેખ મહમૂદના સમય પછી બસે વર્ષે આસરે ઈ. સ. ૧૨૩૦માં ઈબ્ન અસીરની ‘કામિલુ તવારિખ’માં મળે છે.

“૬. કેટલાક મુસ્લિમ તવારિખકારો ને સોમનાથની મૂર્તિનું વણન આપે છે એ કિંકુની દૃષ્ટિએ અસંભવિત છે, એટલું જ નહિ પણ અલબરની-જેણે એ મૂર્તિ બતે બેઠી હતી તે, સાક્ષી પૂરે છે કે સોમનાથનું લિંગ હવું અને તે શિવમંદિરમાં હોય છે તેવું નક્કર હવું. મહમૂદની કીર્તિ ગાનારા કહે છે તેમ એ મૂર્તિ પોલી નહોતી.”

મુનશીનાં આ કારણોમાં મુસ્લિમ તવારિખ લખનારાઓ સહથી કેટલા વેગળા હતા તે આપણે બેઠી શકીએ છીએ.

વળી ચિંતામણિ વૈદ્ય કહે છે, કે ખુદ સોમનાથ જેવાં મોટાં મંદિર અને તેના રાજ્ય પર આવડી મોટી આક્રમ વરસી તો શા માટે કિંદુ લેખકોએ તેવું કંઈ ન લખ્યું? આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે, કે આ પ્રસંગ શરૂઆતથી જ વધારીને તથા એના

ઉપર વધુ પડતો ઓપ ચડાવીને વણવાયો છે.

મહમૂદે મૂર્તિઓ તોડી અને તે કાપે એણે ‘કુરાનેશરીફ’ના નિયમે કયું, એવી પણ વાતો વહેતી મુકાઈ છે. સોમનાથનાં મંદિરમાં સોમનાથની મૂર્તિ અખડ ન હતી, પણ અંદરથી પોલી હતી; એટલે તેમાં પુષ્કળ ધન, ઝવેરાત વગેરે ભંડારમાં આવતું. મહમૂદે એ મૂર્તિને તોડનાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે કિંદુ બ્રાહ્મણોએ એ મૂર્તિ ન તોડે તો કરોડો રૂપેયા આપવાનું કહ્યું. તેના સેનાપતિઓએ મહમૂદને એ માગણી સ્વીકારી લેવા કહ્યું, ત્યારે મહમૂદે કહ્યું: ‘ખુદની હબુરમાં હું સુતકરોશ (મૂર્તિઓનું સાડું કરનાર) કરતાં સુતરોકન (મૂર્તિઓ ભાંગનાર) તરીકે હાજર થઈશ.’ ઉપબલી કાઢેલો આ એક તુકો જ છે. ધર્મ જન પ્રકટાવવાનો આ કથનમાં ધરાદો છે.

મુસ્લિમો હમેશાં આવી ઘટનાઓ વખતે કુરાનને આગળ ધરે છે. પરંતુ વૈદ્ય એમ લખે છે કે: ‘અલ્લા સેવાય ને દેવદેવીઓ (મૂર્તિઓ વગેરે)ની પૂજા કરવામાં આવે છે તે બધાને ખૂરા ન કહેશે’ એમ કુરાન કહે છે. હવે મુસ્લિમ તવારીખનવેશો થું કહેશે?

એટલું સોમનાથ માટે લખાયું અને એને એટલું મહત્ત્વ અપાયું એટલું તેના લિંગને પણ અપાયું. છતાં અલબરનીએ-જેણે ઘણી વિગતો લખી છે; અને આને પણ તેણે લખેલાં પુસ્તકોની યુજનાતી કૃતિઓમાં ‘અલબરનીનું કિંદુ’ વાંચવા મળે છે. તેણે, આ લિંગ જોયાનું જણાવ્યું છે અને તે નક્કર હવું એમ તે જણાવી ગયા છે. તો પછી લિંગ પોલું ક્યાંથી આવ્યું? અને ખબરો શામાટે મૂર્તિમાં જ ભરી રખાયો?

આ લિંગના સંબંધમાં પ્રતિહાસકાર વેલ્સને લખ્યું છે કે: ‘આની પહેલાનાં મુસલમાન લેખકોમાંથી, મૂર્તિનાં અંગ તોડી

નાખવામા આવ્યા હતા, એવો કાંઈ ઉદ્દેશ કયો નથી માયી. વાત એવી છે, કે એ મૂર્તિને અજો જ ન હતાં, અને તેની અંદર ગહેલા ખજનાનો મુલ્ય ઠાપા ઉદ્દેશ નથી આતુ કારણ પછુ સાદુ છે મૂર્તિ નક્કર હતી અને તેમાં ખજનો ભગવાતુ બની શકે તેવુ જ નહોતું. કાર્ધ પછુ જાતના આધાર વિના ફિસ્તાઓ મોતી ને નીલમથી ભરેલા ખજનાની વાત ઉપખવી કાઢે છે, આથી વધુ પૂરવો શો હોઈ શકે? આ તો સ્વતંત્ર ઇતિહાસ લખનારા એક તરફનો મત છે.

મુસ્લિમ લેખકો પોતે તેમના સુવર્ણનાની નજરમાં પ્રિય દેખાવાને માટે જ અનેક જાખતો ઉપખવીને અથવા ઊલટી રીતે બનાવીને લખવા આજે પૂરાવો એક બીજા પ્રસંગે પછુ મળે છે.

અયો રિપતમ જરથુત સાથેની લગભગ બધી જ જાખતો ગૂઢ છે એમા એક 'સપ' કેશમર' ના જૂથની ખીના પછુ છે જરથુસ્ત સાહેબ ખુના ઈમારમાંથી એ જૂથ લાન્ના હતા એના ઉપર 'ગુરુતરપ રાજવીને દીન કબૂલ' કરવાની ચેતવણી જેવુ લખાણ પાદેપાંડે હતું એવુ અવકારિક ભાગમાં લખાણ છે આ એક ઐતિહાસિક બનાવ છે.

અયો જરથુસ્ત યર્ધ' ગયા પછી ૧૪૫૦ વર્ષ' બાદ 'મુતવકકેશ અખ્યાસી' નામે એક મુસ્લિમ બાદશાહ યર્ધ ગયો તેને આ જાડ વિષે ખુબ પડી એટલે એ જાડ પોતે જોવાની ખવાયેશ દર્શાવી એણે હુકમ કર્યો કે એ જાડ કાપી મારી સમસ લાવો જ્યારે આ જાડ કાપવા માલુમે ગયા ત્યારે કહે છે કે ત્યાં રહેતા માલુસોએ જાડ ન કાપે તો (જેમ સ્તેમનાથના લિંગને ન તોડે તો કુરોડો રૂપિયા નિંદુ બ્રાહ્મણોએ મદમદને આપવા કહ્યા હતા તેમ) માગે એટલો ખજનો આપવા કહ્યું, પરંતુ રાજાએ હા

છેડી નહિ અને તે જાડ કપાયુ, અને એના માલુસોએ જે ચતામે ચતાં એના દરવારમાં એ જૂથ લઈ જવા માંડ્યું પરંતુ તેવામાં જ એક વિચિત્ર થટના બની રાહેથી માત્ર એક જ ગાઉ દૂર આ જૂથ હતું ત્યાં જ રાજા મુલ્ય પામ્યો-શુવામોએ રાત્રે એને મારી માખ્યો હતો.

હવે જરથુસ્તને યર્ધ ગયાને આજથી લગભગ ૯,૦૦૦ વર્ષ' થયા જ્યારે મુસ્લિમ રાજા જ દોઢ હજાર વર્ષ' પૂર્વે મદમદ પયગ બરે દીન ફેલાવ્યા બાદ પ્રકાર પામ્યો તો પછી આ જાડ વચ્ચે કેટલા નબરનો તફાવત? છતાં આ એક વિચિત્ર ભેખતુ જ પરિણામ છે એ જાડ જેવુ જ હતું તો તે જાડ આગળ જર્ધને ભેઈ આવત કાપીને લાવવાની વાત જ ઉપખવી કાઢેલી છે.

હવે ધર્મ' માટે કુરાનનો મત ભેઈએ જે કુરાનની દુ અહીં ચકાસત લોક પુ તે પ્રત હબીબ મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ તરફથી ૧૯૪૩માં પ્રગટ થયેલો છે 'જેઓ અસ્વાદ સાથેનો કાગ તેના નક્કી થયા પછી બોડી નાજે છે તેઓ નુકસાનમાં નરનાર છે' (જુઓ કુરાન ભાગ પહેલો-૨૭) અસ્વાદ સાથેનો કાગ ધર્મ'ને લગતો જ દોષ છે એટલે તે તોડવાતુ ફરમાન કુરાન આપતુ નથી 'જે પોતાના દીનથી ફરી જગે અને બેઈમાનીની દાલતમાં મરી જશે, તેવા લોખનાં કર્મો આલોક તેમજ પરલોકમાં નહ યર્ધ જશે' (ભાગ ૨ જો-૨૧૭) દીન ધર્મ'થી ફરી જર્ધ, બેઈમાની કરનારને શુ પગિલામ મળે છે તે કુગને સ્પષ્ટ કયું છે ૧૦૫ કુગન તો આગળ વધીને કહે છે, કે 'ધર્મ'માં કાર્ધ જાતની જખગતી નથી' (કુરાન ભાગ ૩ જો-૨૫૬) હવે મદમદ જેવો સુવર્ણના કુાનના આ મતમાં કદી પત્તુ ઊલટો ચાલે જ નહિ કુરાનતુ ફરમાન જ

ધર્મ માટે જાનજીવનની કલ્યાણ નથી. આજે ધર્મ પલટો જળજળરીથી કરવામાં આવે છે અને તેને ધર્મનું ફરમાન કહેવામાં આવે છે. ત્યારે કુરાન તો જુદી જ દિશા જતાવે છે. મુસ્લિમભાઈઓએ પોતાના આત્માની શાંતિ અને ઉદ્ધારાર્થે આ ધર્મ પલટાની કહાણી-ઓથી દૂર રહેવું જોઈએ. વળી કુરાને તો 'કતલ કરવાને પણ હરામ ગણી છે' તો પછી પોતાને કેવા ગંભીર ગુનાનો બોજ ઊઠાવે પડશે, તેના વિચાર કરવો જરૂરી છે. સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર મુન્ઝરલાલજી લખે છે, કે 'મહમ્મદ સાહેબે કદી પણ મૂર્તિને હાથ સ્પર્શ્યા અડાલ્લો નથી, તેમ કદી અપમાન કયું નથી; તથા અપમાન કરવાની કોઈ મુસ્લિમને પરવાનગી પણ આપી નથી. બીજી વેળાએ તેર વર્ષ બાદ મહમ્મદ સાહેબનું મક્કાની યાત્રાએ જવાનું થયું, ત્યારે કાબામાં ૩૬૦ મૂર્તિઓ હતી, છતાં ખુદ મહમ્મદ સાહેબે પોતે અથવા તેમના હબર સાથીઓ-માંથી કોઈ એકે પણ એવું ન કયું, જેથી મૂર્તિની ખેંચાબંધ થા અપમાન થાય.'

મહમ્મદ ગઝનવી માટે ઇતિહાસકાર શ્રી. વૈદ્યે લખ્યું છે, કે 'તે એક મહાપુરુષ હતો. તેનામાં ખડુ સારા ગુણો હતા. ઘણા ઓછા લોકોમાં જેવામાં આવે એવી કાબેલિયત હતી. કોઈ પણ સ્ત્રી પર કે સ્ત્રીની હિજ્જત પર તેણે હુમલો કર્યાનો કશો ચે ઉલ્લેખ નથી. મહમ્મદ ન્યાયપ્રિય હતો. જ્યારે એનો સગો દીકરો વ્યભિચારના ગુનામાં પકડાયો ત્યારે તેને પોતે મોતની સજા ફરમાવી હતી. તે પ્રજાનું રક્ષણ કરતો; લૂંટારાઓ અને ખાડપાકુઓને પીછો પકડતો. લાહોરથી ખોરાંસાન સુધીના માર્ગે પર તેની પ્રજા સહીસલામત ફરી શકતી. એ ગરીબોનો સાચો બેઠી હતો. દુકાનદારો ખોટા તોલ

ન વાપરે અને ગરીબોને ઘોઠા ન દે તે માટે ખાસ અ.થેકાર્ડ, ઓ નીમતો. લગભગ દર સાલ એક લાખ દીનાર તે દાન-ધર્મમાં આપતો. જંગીસખાન અને તૈમુરને હાથે થઈ હતી તેવી નેરાધાર તેમ જ નિર્દોષ લોકોની હત્યા મહમ્મદને હાથે કદી થઈ ન હતી. વેશા ફેલાવવાના હેતુથી દર સાલ તે લાખો રૂપિયા ખર્ચતો, મોટા પગારથી અધ્યાપકો રોકતો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે મફત ખાવાનો જંદોખરત કરતો.'

મહાન ઇરાની સંસ્તનતના 'ઈરાની. બાદશાહોનો સાચો ઇતિહાસ, લખવાને તેણે 'ફિરદોસ્તી' જેવા એક લાયક કવિ ને લેખકને નાણાની સહાય કરી હતી.

મહમ્મદનાં લશ્કરમાં હિંદુઓ પણ હતા અને તેઓ સર્વે પોતાનો ધર્મ પાળતા. તેના એક હિંદુ સેનાપતિનું નામ તિલક હતું. તિલકની સહાયથી એણે ઘણા પ્રદેશો પર જેજ્ય જેજ્યો હતો.

આ છે મહમ્મદનાં જીવનનો ઝાંખો ખ્યાલ! મહમ્મદ એક સુલતાનને બાજે એ રીતે જીવ જીવી ગયો છે. પોતે એક હિંમતવાન રાજવી, હોવાથી, વિશેષ વ્યવહારકુશળ હોવાથી અને પોતાની આજુ પોતાના સમયમાં વિશેષ હોવાથી કેટલાક કુરસદીઆ ઇતિહાસકારોએ એની શેઠીક અડાઈઓને વધારીને અને ખૂબ રંગરોગાન આપીને અડાઈનાં વર્ણન લખ્યાં છે, એનાં કરતાં એમણે જે મહમ્મદ ગઝનવીના જીવનના અનેક પ્રસંગોને ઇતિહાસમાં સંપૂર્ણ અને સારી રીતે સફળતાપૂર્વક ઝળકાવ્યા હોત તો 'સુલતાન મહમ્મદ ગઝનવી માટે કોઈ જુદો જ ઇતિહાસ લખાત અને ગઝનીના મહમ્મદને 'સાચો ન્યાય મળત !

પાઘડી, વિના

શ્રી પુરુષોત્તમદામ છગનલાલ શાહ

એમ એ બી ટી

‘ મુ રેન્દ્ર હવે માસ્તરખીરીથી ક ટાળ્યો હતો
સમાજનાં માતર એટલે પટુલ ગિલકુલ
‘ હું જ માન નહિ બીજી બાલુ લીપણુ
મોથવારીમાં જમાઉધારનાં પાસાં સરખાં
માથ જ નહિ તે ક્ષ્માસુધી નભે? સ્વર્ગમે
નિષ્પન્ન થેવ એ ન્યાયે બીજા કાઈ ખાતામાં ન
જવા સુરેન્દ્ર મૂન મનાવી રહ્યો હતો, પણ
ન્યારે તેણે પોતાની પછીના શિશુમને
રેશનિંગ ઇન્સ્પેક્ટર, ચીફ ઇન્સ્પેક્ટર કે
ગોઝાઉન મેનેજર થતા બોધા, તેમનો નિહાર
ફરી ગયેલો બોધો, ત્યારે તેને પણ એમ થયું
કે હવે માસ્તરખીરીમાંથી છુટાય તો સારું

એક દિવસ તો ખરેખર તેને ક ટાળો જ
આવી ગયો અને ‘ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા ’નાં
‘ પાનાં ફેરવતાં મુબર્કની એક બેકમાં ચીફ
એકાઉન્ટન્ટની જરૂરિયાત વિશેની જાહેરખબર
નાખી ચોરે જાહેરખબરોને જોઈને એક ઢોઈ
પત્તો ખાઈ જશે એમ લાગવાથી અરજી લખી
અને પાસે પડેલાં બેથાર પ્રમાણપત્રો અરજી
સાથે બેઠી પોસ્ટમાં કવર નાખી દીધું

‘ બીજે જ દિવસે પોસ્ટમાં હડતાળ પડી
તેની અરજી બેકના મેનેજરને મળશે કે
કેમ તેની તેને ખાતરી ન હતી, છતાં તે
આશાભર્યાં દરરોજ પોસ્ટ ઓફિસે ધક્કા
ખાતો એક દિવસ તેની આશા ફળી
‘ જયશારત બેક ’ના ચીફ એકાઉન્ટન્ટ તરીકે
તેની નિમણૂક થયાનો અને તરત હાજર મર્ધ
જવાનો પત્ર તેને મળ્યો

મુબર્ક રાહેરગા ઝીડિવારા મારફત દશાયેલી
વસ્તીને લીધે રહેઠાણના મકાનો, બોલ કે રૂમો
ઓછી જ સહેલાઈથી મળી નથી? સહુ કોઈના આ
અહમ્મશ છે સરકાર હાથમાં હરે તોપણ તેને નિમ્નજ
જનાવનાર મકાનમાલિકોની કળા આપણે ત્યાં ખોટ
છ? એ સંભોગમાં કામ દલાવતું હોય તો કાતો
આળો થે કિરનો પોલીસને સોંપવો બેઈએ કે કા
તો પણ વાર્તા જ એનો કતર આપરો

હવે સમય બોવા જેવો ન હતો સુરેન્દ્ર
શાળાના સચાલકોને મળ્યો. પોતાની સાચી
વસ્તુરિથિતિ તેમને સમજાવી

કોઈને સારી તક મળતી હોય તો
તેને તોડી રાખવા શાળાના સચાલકો ખુશી
ન હતા તેમણે એક સભા બોલાવી વિચાર
કરી બોધો અને બીજે જ દિવસે સુરેન્દ્રને
શાળામાંથી છૂટો કરવામાં આવ્યો

સુરેન્દ્રના ધરતુ મુકાન તેની ધર્મપત્ની
જયોત્સ્નાના હાથમાં હતું તે ધણોખરો વખત
મુબર્કમાં તેના કાકાને ત્યાં ઊભરેલી ઢોઈ
મુબર્કમાં રહેવાનું તેને બહુ ગમતું મુબર્ક
જેવું સ્થળ પસંદ કરવામાં સુરેન્દ્રની પત્નીનો
આગ્રહ મુખ્યત્વે હતો

સુરેન્દ્રનો એક બાલમિત્ર મહેન્દ્ર મુબર્કમાં
લીમાદલાવતું કામ કરતો સુરેન્દ્રને જ્યારે
જ્યારે મુબર્ક જવાતું થાય ત્યારે ત્યારે તેને
મહેન્દ્રને ત્યાં જ ઊતરવાનું હોય, કારણકે
જયોત્સ્નાના કાકા તે વખતે દેશમાં આવી
ગયેલા ઢોઈ ત્યાં બીલું ઢોઈ સહુ નહોતું
આવખતે પણ પત્ર લખી મહેન્દ્રને આ જાણતની
જાણ કરવામાં આવી અને જરૂરી સામાન
લઈ સુરેન્દ્ર અને જયોત્સ્ના મુબર્ક આવી
પહોંચ્યાં

સુરેન્દ્રને લાગતું હતું, કે અકાઉન્ટવાની
મહેનતે પણ મુબર્કમાં મકાન મળી રહેશે
પરંતુ મહેન્દ્રને ત્યાં એક અનાધિય પસાર
મર્ધ ગયું બીલું પસાર થયું છતાં પણ જ

અક્ષરોમાં મિસ શબ્દ વાંચ્યો ત્યારે તેમને લાગ્યું, કે આલો બોઈએ તો ખરા, આ મિસ શા માટે મળવા માગે છે! મિસને ઉપર લાવવા તેમણે ધાડીને નીચે મોકલ્યો.

મિસ ઇન્દિરા ઉપર આવી. પાતળી ઓકવડી દહેલતા પર દક્ષિણી દબે એણે સાળુ પહેર્યું હતો. શેઠે તેને પુરશીમાં બેસવાનું કહ્યું, પણ તેમ ન કરતાં ટેબલને અડેલીને જ તે બેસી રહી અને પોતાના અગમનનું કારણ જણાવ્યું:

‘શેઠ, તમારા બંગલાનો બીજો માળ ખાલી પડ્યાની મને હમણાં જ ખબર મળી. હું ધોબી તલાવ પર એક સંગીતવર્ગ ચલાવું છું. આજ સાહે એટલી બધી ઓકરીઓ વધી ગઈ છે, કે આ બાલુની ઓકરીઓ માટે આ લક્ષમાં સંગીતવર્ગની એક શાળા ધોરણ વગર ચાલે તેમ નથી. તમારા મંકાનનો બીજો માળ મને વધુ અનુકૂળ પડશે. બોલો તમારે શું બાહું લેવું છે?’

‘માફ કરો મિસ, તમે એક જ કલાક પાં પડ્યાં. હમણાં કલાક પહેલાં જ આ બીજો ભાઈને ભાડે અપાઈ ગયો. એક મહેનાતું બાહું પણ એડવાન્સ તરીકે મળી ચૂક્યું છે પણ તે તમને શી રીતે આપી શકાય?’

‘તમે શું ગલત વાત કરો છો શેઠ! હા, હા, હું સમજી, તમારે પાઘડી બોઈએ છે એમ ને? આ બાજુ મારે મકાનની ઘણી જ જરૂર છે. મકાન ન મળે તો મને દસ હજારનું નુકસાન થાય તેમ છે. હું તમને પાઘડીના રૂપિયા પાંચહજાર આપીશ, ઉપરથી તમે જે માગો તે માસિક બાહું બોલો શો વિચાર છે?’

‘મિસની પાંચહજારની રકમ સાંભળી શેઠના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. સવારમાં જ ઉતાવળ કરી ન હોત તો પાઘડીની ઘણી સારી રકમ મળત, પણ હવે શું થાય? ’

‘મિસ, હું બહુ જ દેલગીર છું. એડવાન્સ બાધાની પહોંચ આપી છે એટલે મારાથી કશું બની શકે તેમ નથી. પણ હા, એક રસ્તો છે; કદાચ બેંક તરફથી તેમને માટે જગાની સગવડ થાય તેવી વાત એ ભાઈ કરતા હતા. તેમને મકાન મળે અને જો તે ના પાડે તો જરૂરી તમને જ ભાડે આપીશ. મારે તો તે ભાડે જ આપવાનું છે ને?’

‘હા, તેમ કરો, ગમે તેમ કરો પણ બીજો માળ મને મળવો જ બોઈએ. સાંજ સુધીમાં મને ખબર આપશો તો ચાલશે. હો આ મારો ટેલીફોન નંબર.’ એમ કહી મિસ સડસડાટ નીચે ઊતરી પડી.

શેઠ જમવા બેઠા પણ તેમને ખાનાનું બાવ્યું ન.હ. આડે પડખે થઈ પણ બિંબ ન આવી. જરાક ઉતાવળ ન કરી હોત તો પાંચ હજાર જેવી રકમ અને સાત બાહું જતું કરવું ન પડત. એ દેસાઈએ જો ના કહેવડાવે તો સારું થાય. જો તે હજી એડવાન્સ તૈયાર હોય તો તેની પાઘડીની બધી ચે રકમ પાછી સોંપી દઉં પણ તે હજી છોડે શાનો? એ ક્યાં ઓછો ગરબહ છે? વધારામાં ભાઈ ખેરાં સાથે અહીં આવ્યા છે એટલે તો વળી આશા જ શી રાખવી?

આમ વિચારવંમળમાં મકનદાસ શેઠ ગોથાં ખાતાં હતા તેટલામાં તેમના નસીબે સુરેન્દ્ર દાખલ થયો. બે હાથ બેડી નમસ્કાર કરી પાસેની પુરશીમાં બેઠો. શેઠને તે બહુ વિનયી લાગ્યો. સુરેન્દ્રે તેની વાત શરૂ કરી:

‘શેઠ, મેં તમને કહ્યું હતું ને કે અમારી બેંક તરફથી મકાનની ગોઠવણ થવાની હતી; તે પ્રમાણે ગોઠવણ થઈ ગઈ છે, એટલે મારે હવે મકાનની જરૂર નથી. હવે મેં તમને જે એડવાન્સ બાહું આપ્યું છે તે બલે બાક, પરંતુ મારી પાઘડીની રકમ પાછી મળે તો મારો હજી ઉઠાવી લેવા તૈયાર છું.’

શેરને લાગ્યું કે ભગવાનની અનહદ મહેરમાની યર્ષ પાણીની રકમ લલે લઈ બચ પણ ભાડું તો આપણને પડ્યું ને !

‘ જુઓ ભાઈ, આમ તમે ના પાડો તે તો ઠીક નહિ તમારો વિચાર ન હોય તો મારે કે ઈંચોછી જખરદરતીથી આપણે છે ? એ તો એમ માનો કે હું સીધા માણસ છું એટલે પાણીની રકમ પાછી મોપી દઉં છું બાકી મુળમિ બીજા કોઈ પાછી ન આપે, સમજ્યાને ? ’ એમ કહી શેઠ ગઈયા અને તિરેરી ઉધાડી બે હજારની નોટોના થોડા સુરેન્દ્રના હાથમાં મૂકી દીધા. હવે શેરને એમ લાગ્યું, કે આ માણસ ક્યારે અહીંથી બચ અને ટેલીફોનથી હું મિસને ક્યારે ખબર આપુ અને ક્યારે પાચ હજાર રૂપિયા ગણી લઉં

સુરેન્દ્ર એકહજારની નોટો બરાબર ગણી લીધી સાચવીને ખિરસામાં મૂકી અને ઉતાવળે ઘરે ઉતરી પડ્યો શેરને યથુ પાપ ગયું । સુરેન્દ્રે જે સમય લીધા તે શેરને એક યુગ જેટલો લાંબો લાગ્યો હતો

સુરેન્દ્રના ગયા પછી શેઠ ઊઠ્યા અને ટેલીફોનનું બૂગટું હાથમાં લીધું મિસ ઇદિરાએ આપેલા નખરના આંકડા ફેરવી જોઈવા લાગ્યા ‘ એલાવ, એલાવ, કોણ ? ઇદિરા ? ’

‘ હાજી, કોણ આપ ? ’

‘ જી, હું મકનદાસ શેઠ, ચોપાટી પરથી બોલું છું ’

‘ હા બોલો શેઠ શા ખબર છે ? ’

‘ રમ તમને આપવાનું નહીં કશું છે, સવારના ભાડવાત આવીને ચોખ્ખી ના કહી ગયા છે, જલદી આવો, મળી અઓ ’

‘ વાર, તમે તેમના મેહબર રૂપિયા પાણીના પાણ આપી દીધા ને ? ’

આ રાખેલો સાંભળતાં જ શેરને કે પારી આવી યર્ષ મિસને આ જામતની કેવી રીતે ખબર પડી તે શેરને સમજાયું નહિ તે દરમિયાન સામેથી અવાજ ચાલુ હતો

‘ શેઠ, મિસ ઇદિરા તે બીજી કોઈ નહિ પણ મિસિસ સુરેન્દ્ર સવારે આવનાર દેસાઈની ધર્મપત્ની પાચહજાર લેવાના લોભમાં ને લોભમાં એવાન્સ ભાડાની પહોંચ પાછી માગતાં બૂલી ગયા ને ? હવે તો અમે તમારા બીજા માળના રીતસરના ભાડુઆત થયાં છીએ રસીદ મોકલું છે, તકદીરે માફ કરશો કાલે વહેલી સવારે સામાન સાથે આવી પહોંચીએ છીએ ! ’

શેઠે ધ્રુવનાક દઈને રીસીવરને ધુસ્સામાં નીચે પછાડ્યું, પણ એમના હાથ જ ધાયેલા હતા

અવાક ખની તે બાલુના સોફા પર જ ફસાઈ પડ્યા !

★

ઈમાલીમ આદમ પહેલા તો રાત્રી હતા, પણ પાછળી નિહાનીમાં એમણે ફરીથી લીધી હતી એક વાર રાત્રીમહેલને ઉપલે માળે તે સુતા હતા ત્યારે કોઈનો અવાજ થયો
આવનારે કહ્યું ‘ હું તમારો દુસ્તર નથી, મિત્ર છું માત્ર જાંટ બોલાયું છે તે જવા અહીં આવ્યો છું ’

ઈમાલીમ બોલ્યા ‘ મૂખ ! આટલે જાંટ માળે જાંટ શોવનાઉ હોય ? ’

આગળે જવાબ આપ્યો ‘ પણ મૂખ, આટલે જાંટ રાત્રીમહેલ ઉપર સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર ’

અસીને, મુસ્લમાન વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ તે જોઈશ્વર થોડે તો હું અહીં જાંટ કેમ ન શોધું ? ’

ઈમાલીમ રાખેલો મૂખ પાછળી ગયા ! કહે છે કે તે પાછળી જ ગલમાં જઈ તેણે ફરીથી રવીકારી

કોઈ વૈદ્ય પણ નથી.

આ પ્રમાણે વિચારી, તેમણે સર વિલિયમ જેન્સને સંસ્કૃત શીખવવાનું બીડું ઝડપી લીધું. એક તો માસિક સો રૂપિયાનો ખર્ચ, અને દરરોજ સહક્રિયાથી ઔરંગી સુધી પાલખોમાં જવા આવવા મળતું એ તો નફામાં. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે, કે તે વખતે પાલખીનો માસિક ખર્ચ ઓછામાં ઓછો ત્રીસેક રૂપિયા થતો. આમ બધી બાબતો વિચાર કરી, પોતાને બધી જ રીતે લાભ થવાનો છે એમ ખાતરી થતાં, રામલાયને સર વિલિયમને સંસ્કૃત શીખવવાનો આખરી નેશ્ચય કરી લીધો. કવિ ભૂષણજીએ સર વિલિયમ જેન્સ પાસે કેટલીક આકરી શરતો રજૂ કરી. પરંતુ સર વિલિયમને મોટું મન રાખી પંડિતજીની બધી જ શરતો કબૂલ-મંજૂર રાખી.

તેમના ખર્ચલામાં નીચે એક ખંડ હતો. તે ખંડનો એક ઓરડો શિશુલુએ પસંદ કરવામાં આવ્યો. તે ઓરડાના લેખતબિંદે આરસની લાઠીઓ મઢવામાં આવી. એક હિંદુ નોકર પણ રાખવામાં આવ્યો. દરરોજ હુગલીથી ગંગાજળ લાવીને ઓરડાની લાઠી અને કેટલીક દીવાલોને દૂર સુધી ઘોઈ સ્વચ્છ કરવાનું કામ આ નોકરને સોંપવામાં આવ્યું. આ ઓરડામાંથી લાકડાની બે-ચાર ખુરશીઓ અને એકાદ ટેબલ સિવાય બીજી બધી ચીજો દૂર કરવામાં આવી. આ ખુરશીઓ અને ટેબલને પણ હમેશાં ધોવાની શરત હતી. શિશુજી માટે સવારનો સમય મુકરર કરવામાં આવ્યો. અધ્યયનગૃહમાં પગ મૂકતાં પહેલાં સર વિલિયમને આહવા એક પ્યાલા સિવાય બીજું કંઈ ખાવું કે પીવું નહિ 'એવી' ચુરઆજ્ઞા થઈ. આ આજ્ઞા પણ સર વિલિયમને માન્ય રાખી. વળી કવિ ભૂષણજીએ હુકમ કર્યો, કે હવે પછી ગૌમાંસ, વૃષમાંસ કે હુક્કરમાંસ વગેરે મકાનની અંદર લાવવું

નહિ. આ પ્રસ્તાવ પણ મંજૂર થયો. એક ઓરડો, પંડિતજીને ખાસ કપડાં બદલવા માટે કાઠી આપવામાં આવ્યો. તે કપડાં પણ દરરોજ ધોવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. પંડિત મહાશયે એ બેઠ કપડાં રાખ્યાં. તેમાંથી એક બેઠ કપડાં આ ઓરડામાં સંભાળપૂર્વક રાખવામાં આવતાં. રોજ સવારે, પંડિતજી બે કપડાં પહેરીને આવતા, તે બધા જ પેલા ઓરડામાં મૂકી દેતા અને તેમાં સાચવી રાખેલી કપડાંની બેઠનો ઉપયોગ કરતા.

આટલાટલી માથાકૂટ પછી જ અધ્યયનના કાર્યના શ્રીગણેશ મંડાયા. જતી વેળા પંડિતજી કપડાંની બેઠ બદલી નાખતા અને ઘરવાળાં કપડાં પુનઃ પહેરી દેતા. આ રીતે ગાડું ચોક્કે પડ્યા પછી, સર વિલિયમ 'રામ રામો રામો' ની શરૂઆત કરવા લાગ્યો. શાળી નીવડ્યા. 'મુસીબત બે ડગલાં આગળ ને આગળ' એ ન્યાયે એક તરફ સર વિલિયમ સંસ્કૃત તો બાબતો નહિ, ન્યારે બીજી તરફ કવિભૂષણ અંગ્રેજી ભાષાનો કમ્પો એ બાબતો નહતા. હવે ગાડું આગળ ચાલે શી રીતે? નસીબજોગે સાહેબ વૃદ્ધીકૃતી હેઠી ભાષા બોલી શકતા. એ જ સાધ્ય વડે પાહાર ભ થયો. બંનેએ તેનો આશરો લીધો. સદ્ભાગ્યે અધ્યાપક અને અધ્યેતા બંને બુદ્ધિશાળી હતાં; નહિ તો આવી વૃદ્ધીકૃતી હેઠીથી કોઈ બીજાનું ગાડું ભાગ્યે જ આગળ ચાલ્યું હોત!

સર વિલિયમને તનતોડ મહેનત કરી એક જ વર્ષમાં તો તેઓ સરળ સંસ્કૃતમાં પોતાના અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરવામાં કૃતેહમંદ થયા. સંસ્કૃતમાં લિંગભેદ અને ક્રિયાઓનાં રૂપ અતિ મુશ્કેલ છે. સંભવ છે કે, પહેલાં તો સર વિલિયમને કેટલીક સંજ્ઞાઓ અને ક્રિયાઓનાં રૂપો કાગળ ઉપર લખી લીધાં હશે. તે પરથી સચિપત્ર બનાવી લીધું હશે. આની મદદથી જ તેમણે કામ આગળ વધાવ્યું હશે. તેઓ

પણિત રામદોચન પાસેથી 'વી રીતે સંસ્કૃત શીખ્યા તેની માહિતી મળતી નથી જો તેમની પાંચઘણુ પ્રણાલિની વિગતો પ્રાપ્ત થઈ હોત તો, તે રીતો જાણીને આપણને અત્યંત કુતુહલ થયા વિના રહેત નહિ અરે' હાતેમાં આગળીઓનાખવી પડત આગળીઓ.

એક દિવસ સગ વિલિયમ જોન્સ પણિત મહાશય સાથે વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા વાતચીતમાં નાટકની ચર્ચા થઈ ત્યારે જ સર વિલિયમને જણ્યુ કે સંસ્કૃતમાં પણ નાટ્ય વિષયકે ગ્રંથો છે તે સમયે કવકતાના ધનાઢ્યોના નિવાસસ્થાને નાટ્યો મજવાતાં, અગ્રેજોને આ વાતની ખબર હતી પણિત રામદોચને કહ્યું કે અસહના વખતમાં પણ રાજ્યો અને અમીન-ઉમરાવોને ત્યાં આ જ જાતનાં નાટ્યો મજવાતાં આ સામળી સર વિલિયમને નવાઈલાગી અને પણિત રામદોચન પાસે તેમણે 'શાકુતલ' શીખવુ ચાર કથુ 'શાકુતલ' ઉપર સર વિલિયમ વારી ગયા અને તેનો ગદ્યપદ્યમય અનુવાદ પણ કરી નાખ્યો જો કે અનુવાદ ભેઈ જો તેટલો સારો ન હોવા છતાં તેણે યુરોપવાસીઓની આજો ખાલી નાખી તેના વાંચનથી, સંસ્કૃત સાહિત્ય આટલું જાણુ ઉત્તર છે, તે વસ્તુ ઘોઠોએ પહેલી જ વાર જાણી સર વિલિયમને અનુવાદ વાંચીને જર્મન કવિ મેટ્ટે અનોડિકે આનંદથી નાન્યો હોવાનુ કહેવાય છે જો જ મસ્તાવસ્થામાં તેણે તો 'શકુતલા-સ્તુતિ' નામકે કાવ્ય પણ રચી નાખ્યુ.

કહેવાય છે, કે સર વિલિયમ જોન્સના સંસ્કૃત શિક્ષક જનુ તીખા સ્વભાવના હતા જે વાત સર વિલિયમમાં સમજાતી નહિ તે કવિ મહાશયને પૂછવી પડતી. કવિ મહાશય ચોખ્ખી રીતે શીખવી સકતા પણ નહિ નિચા બોના વિદ્વાનોએને જે રીતે શિક્ષણ આપવા

મા આવે છે, તે જ જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે સ વિલિયમને સંસ્કૃત શીખવવામાં આવતુ આથી સર વિલિયમને ઠાઈ ઠાઈ વાત વિશે જાણે કે ત્રણ ત્રણ વખત પણ ખુવામો માગવો પડતો એક જ વાર સગ જાન્યાથી ઠાઈ પણ વાત તેમના ગળે ઉતરતી નહિ આવા પ્રસંગે મુશ્કેલના કોષનો પાર નહોતો નહી તેઓ તરત જ રોડકુ પરખાવી દેતા, 'આ વિષય અતિ કઠીન છે ગૌમાસ ખાનારાઓ એને કહી પણ સ પૂછું પછે સમજી શકે એ અસંભવિત છે' પરતુ સર વિલિયમ જોન્સ પણિત મહાશય પર ખૂબ પ્રેમભાવ રાખી તેમને એવુ જાણુ માન આપતા, કે આ જાતની ટીપ્પણો અને કટાક્ષોને તેઓ પ્રસન્નવંને ટાળી દેતા.

પણિત રામદોચન કવિગૂણુ ઇ.સ. ૧૮૧૨ મુધી જાન્યા તેઓ એક પ્રખર પણિત હતા કાવ્ય, નાટક, જલકાર અને વ્યાકરણમાં ખૂબ જ પ્રવીણ હતા પરતુ ધર્મશાસ્ત્ર અને દર્શનમાં તેમની ચામ ઊંડે મુધી જૂડતી નહિ આ કારણથી વ્યાકરણ અને કાવ્યને વધેષ્ટ અભ્યાસ કરી ચૂક્યા પછી જ્યારે સ વિલિયમને ધર્મશાસ્ત્રનુ અધ્યયન ચાર કથુ, ત્યારે એક વધુ પણિત રાખવો પડ્યો.

ઇ.સ. ૧૭૮૩માં ન્યાયાધીશની પદવીએ સર વિલિયમ જોન્સની નિમણુક કવકતા મુકામે થઈ અને ઈ.સ. ૧૭૯૪માં તેઓને સ્વર્ગવાસ પણ ત્યાં જ થયો દિદુસ્તાનમાં જાન્યા પહેલાં તેમણે ઓક્સફર્ડમાં શાસ્ત્રી અને અગ્રણી ભાવાનુ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કથુ હતું તેમણે તૈયાર કરેલો શાસ્ત્રીનો વ્યાકરણ ગ્રંથ ઉત્તમ મનાય છે હવે તે અપ્રાપ્ય છે જગાજની એશિયાટીક સોસાયટીનુ કાયમી સ્વરૂપ સર વિલિયમ જોન્સને આજ્ઞાત છે.

અનુવાદ

શ્રી અ દ્રકાત શ્રીમનગાઢ જ માત્રી

રામ : ત્યારે તમે પણ ઘોઘા વિના
અમને નોકામાં નહિ બેસવા દો, એમ જ છે ?

નિષાદરાજ : નહિ બેસાડું મહારાજ !

રામ : (લક્ષ્મણ અને સીતાની તરફ જોઈને
હસતાંહસતાં) વારુ, તો તમે પણ ઘોઘ લો.
પણુ જોજો, ઉતાવળ કરજો. અમારે હબ્બુ
નદીપાર બવાવું છે.

નિષાદરાજ : (રાજ ધર્મને) આપ ચિંતા
ન કરો. હું હમણાં જ સૌને નદીપાર ઉતારી
દઉં છું.

[જાય છે.]

લક્ષ્મણ : નિષાદરાજની ભક્તિભાવનાની
પ્રશંસા કાણુ કરી શકે તેમ છે ?

સીતા : સાચે જ, અપૂર્વ છે.

રામ : તમે એ શું જાણો ? નાગરિક
વિદ્વાનો પણ શું જાણે ? ભક્તિભાવના મનને
ભક્ત જ જાણે છે.

લક્ષ્મણ : (મસ્તક નમાવી) સાચું કહ્યું,
મહારાજ !

[રામ-સીતા અને લક્ષ્મણ કીરિધીરે ગંગાતટ
પર હાલે છે.]

દશ્ય બં.બુ.

સ્થળ : વનમાં નંદીનો કિનારો.

સમય : બપોર.

[રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા ગંગાકાંઠે બેઠાં છે.
લાકડાંનાં નાનાંમોટાં વાસણો લઈ નિષાદરાજ, એની
સ્ત્રી અને બાળકો એક પછી એક આવે છે. બધાંય
જઈને ગંગાજળથી પોતપોતાનાં પાત્રો ભરી લાવે છે.]

નિષાદરાજ : (પોતાની સ્ત્રી તથા બાળકોને)
તમે સૌ આ તરફ મારી પાછળ-પાછળ
જાવો.

[આગળ-આગળ નિષાદરાજ અને પાછળ પાછળ
બેનો પરિવાર ચાલે છે.]

રામ : (હસતાંહસતાં) બહુ જ જલંદી
વાળી પહોંચ્યા.

નિષાદરાજ : હા, આવી પહોંચ્યા છું
મહારાજ ! (સૌને) લાવ, જળ અહીં લાવ.
હું ઘોઘ.

[હાથ લંબાવીને જળપાત્ર લે છે અને રામચંદ્રના
પગ પકડીને ઘોઘ બેસે છે. વારાફરતી બધાં પગ
પૂએ છે અને ચરણામૃત પીએ છે.]

રામ : (નિષાદરાજને) હીક, હવે તો કોઈ
જાતનો લાય રહ્યો નથી ને ?

નિષાદરાજ : જરાયે નહિ, મહારાજ !
હવે હમણાં જ તમને સૌને પાર ઉતારી
દઉં છું.

[કમર કસવાનો અભિનય કરે છે.]

રામ : (સીતાને) ચાલો, નાવમાં બેસી
જાઓ !

સીતા : ચાલો. (બંદીને બધાં ચાલે છે.)

રત્ન : ભાઈ લક્ષ્મણ ! તારી ભાભીને
રસ્તો દેખાડ.

લક્ષ્મણ : આ તરફ, ભાભી ! આ તરફ,
તમે જે માર્ગે જાઓ છો ત્યાં ધાસ બહુ છે.

સીતા : (અડકીને માર્ગ બદલતાં) આ તરફ
તો ક્યાંય રસ્તો દેખાતો નથી.

લક્ષ્મણ : હો, હું રસ્તો કરી ન્યાયું.
[અનુચયથી ધાસ દૂર કરીને રસ્તો બતાવે છે.]

દશ્ય ત્રીબુ.

સ્થળ : ગંગાનો સામો કિનારો.

સમય : ત્રીજો પહોર.

[નાવ કિનારે આવી પહોંચે છે. લક્ષ્મણ પહેલાં
ફેરીને બહાર આવે છે, પછી રામ બીતરે છે; અંતે
છવટે હાથનો ટેકો આપીને સીતાને ઉતારે છે.]

રામ : (નાવમાંથી બીતરીને રેતીમાં બિશા રહી
ચારે બાજુએ જોઈને) આ કાંઈનું દશ્ય તો ખૂબ
સોહામણું છે.

લક્ષ્મણ : હા, ભાઈ ! આ તરફ વનનું
દશ્ય પણ અત્યંત રમણીય છે.

નિષાદરાજ : મહારાજ, અહીં નજીકમાં

જ મહર્ષિ ભરદ્વાજનો આશ્રમ છે

રામ : હા, આ તીર્થરાજ પ્રયાગની
પવિત્ર ભૂમિ છે (પૃથ્વીની રત્ન ગાયે ચલાવે છે)

સીતા : (અજાણને નમન કરતા) ગંગામા !
હું તમને પ્રણામ કરું છું માતા ! હું મારા પતિ
અને દિયગની સાથે કુશળપૂર્વક પાછી ફરીને
પુનઃ તમારી પૂજા કરવાનું સૌભાગ્ય મેળવી
શકું એવું કરજો !

રામ (સીતા અને લક્ષ્મણ તરફ જોઈને)
નિષાદરાજને હવે જવા દેવા બોલું છો.

લક્ષ્મણ : જેવી આપની ઇચ્છા !

[સીતા રામના કથનનો શ્રાવણ સમયને દર્શાવતું
કંઈક દારીને આપવા મારે છે]

રામ (નિષાદને) નિષાદરાજ ! આ
તમારું મહેનતાણું બાઈ લો !

નિષાદરાજ : (ચાણોમા પડીને) બસ
મહારાજ ! આજે મને શું નથી મળ્યું ? જે
ચરણોને માટે દેવતાઓ અને ઋષિઓ પણ
તલસી રહે છે એ ચરણોને આજે મેં ખૂબ
ખૂબ ધંધોને ધોઈ લીધા આજે મારું અને
મારા આખા કુટુંબનું જીવન ધન્ય બન્યું છે
મહારાજની કૃપા સિવાય હવે મારે કોઈ
વસ્તુની જરૂર નથી

રામ : સહે જેવી તમારી ઇચ્છા ! તો

હવે તમે જાઓ અને ધરખારની સમજા લો
હવે અમે આગળ ચાલીશું

નિષાદરાજ : એમ તે કેમ બની શકે,
મહારાજ ? મને યોછામાં યોછા ચાર દિવસની
મેવાનો અવસર આપો હું મહારાજને રહેવા
માટે સદર પલ્લુકુટી જાંધી આપીશ જે
ગ્રાહ્ય કરશે તે પૂરી કરીશ, આપને કોઈ
પ્રકારનું કષ્ટ નહિ લાગવા દઈ

[નિષાદરાજની ભક્તિ જોઈને સીતાની આજમા
આતુ ભેમરાઈ આવે છે]

રામ નિષાદરાજના તમારી ભક્તિને
ધન્ય છે ! તમે મને બાઈ લક્ષ્મણના જેવા જ
પ્રિય છો !

લક્ષ્મણ બાઈ, નિષાદરાજની ભક્તિ
આગળ મારો ભાતુભાવ સાવ દૂષિત પડી
બધ છે

રામ : હું એ માતું છું

[નિષાદરાજ વિનયપૂર્વક ચાણોમા પડી પ્રણામ
દે છે રામ અને હાથે એને ઊઠાડે છે અને દેવે
ચરે છે]

લક્ષ્મણ : નિષાદરાજનો બધ !

[લક્ષ્મણનો અવાજ સંજાના કલકલ નાદમા
બળે બધ છે]

પડશે

કપૂરની પાછળ પડેલું જાળપટ્ટી પારધીના હાથમા સપડાઈ ગયા બોલે

‘ભલા બાઈ, મેં તારું મું બગાડ્યું છે ? મને છોડી દેના !’

‘વાદ સાચો, પણ પેલા કપૂરને તારો શો અપરાધ કર્યો હતો ? જેમ કપૂરને ને છ, તેમ હું ને છ
હવે આજી સા કામની ?’ પારધી બોલે

એક વખત એક માતાએ તેના પુત્રને કહ્યું

‘દીકરા, રાજદારણ એ તો મેલી રમત છે, એમાં પણ શોખ તથા, કારણકે તે રમતમાં જ એ
સત્ય જાણશે તો લોકો વને ખિકારો અને અસત્ય જાણશે તો ઉધર ખિકારો’

કોલેજમાં લોકોનો વિષય શીખતા પુત્રે જવાબ દીધો

‘મા, હું રાજદારણમાં જરૂર પડીશ, કારણકે એ હું સત્ય જાણીશ તો ઉધર મને આહરો અને
અસત્ય જાણીશ તો લોકો મને આહરો’

વિ. ૩. ૬૨.

અધ્યા. મ. ૯. મહેન્દ્રજી.

એમ. એ.

અજબની તરફીય તે છે 'વિષકન્યા'ના ઉપયોગની. 'જુહાત્કથા', 'કથાસરિત્સાગર', 'જુહાત્કથામંજરી', 'સુદ્રાક્ષસ', 'ત્રિવિધિ શલાકા પુરુષચરિત' તથા 'શુકસમિતિ' સમા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આ પ્રકારની પ્રથાના ઉદ્દેશો મળી આવે છે એટલું જ નહીં, પણ એરિસ્ટોટલે લખેલા કહેવાતો 'સોક્રેટીસ સોક્રેટોસમ'માં પણ એને વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. બિંદુઓના પ્રારબ્ધથી થોડુંક થોડુંક ઝેર આપેલી બિહરેલી આ વિષકન્યાઓને દુરસ્તન રાખના વિનાશનું કેવી રીતે હથિયાર બનાવવી તથા લલિત સંસ્કૃત વાક્યમયમાં આટલું, ત્યાં પામેલી આ વિષકન્યા ખરેખર શું છે, શું હોઈ શકે? અને આગ્રહવિદ્વાન પેંઝર આ વહસ્યનો કેવી તર્કયુક્ત રીતે ઉકેલ લાવે છે તે બધું લેખકે અહીં જોડાયેલા પૂર્વક વિચાર્યું છે.

૨. એજમાં કહેવત છે, કે પ્રેમમાં અને યુદ્ધમાં કંઈ પણ કરવું ન્યાય છે. એકવાર એ પક્ષોની વચ્ચે શત્રુભાવ બન્યા પછી એક પક્ષે બીજાની સાથે અસુક એટ રીતે જ યુદ્ધ કરવું જોઈએ અને અસુક એક બતનાં જ શસ્ત્રાસો વાપરનાં જોઈએ એવા નિયમો કેમ કરી શકાય? સામે થનાર પક્ષને કોઈ તરવારનો ઘા કરી. કાપી નાખે તો બીજને કોઈ વળી તેને કોઈ પણ પ્રકારના વિષપ્રયોગ દ્વારા હણી નાખે. પણ આતું હોવા છતાં થે ઘણા પ્રાચીન કાળથી યુદ્ધશાસ્ત્રના પણ કેટલાક નિયમો કહેલા છે અને તે અનુસાર યુદ્ધમાં કેટલાક ઉપાયો ગ્રાહ્ય તો કેટલાક અગ્રાહ્ય મનાય છે. આવા જે અગ્રાહ્ય ઉપાયો છે તેમાં વિષની ગણના યુરોપના અંતિ પ્રાચીન રણશાસ્ત્રકારોએ કરી છે. લડાઈ વખતે કોઈ પણ રીતે વિષનો ઉપયોગ શત્રુ પર કરવા એ દંવી અગર માનવી નિયમોની વિરુદ્ધ છે એવું એમણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે.

પણ માનવસ્વભાવ કેવો અજબ છે ! વિષપ્રયોગ પરની સખત ટીકા પ્રમાણુભૂત

વીસમીસદીના પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મનીએ ને બીજામાં બપાને યુદ્ધક્ષેત્ર પર ઝેરી ગેસનો ઉપયોગ કર્યો હતો એવો આરોપ છે. સખત મનાઈ છતાં હિંદમાં પણ ભૂતકાળમાં દુસ્મનને મહાત કરવા માટે બાણ પર ઝેર ચોપડવાનાં કે ખોસક-પાણી વગેરેમાં ઝેર ભેળવવાના બનાવો બન્યા છે, પણ વેરીનો નાશ કરવા માટેની સૌથી

માની શકાય એવા ક્ષેપકોએ કરી હોવા છતાં આજસુધી યુદ્ધમાં જરા થે વિષપ્રયોગ થયો જ નથી એમ માનવું મુશ્કેલ છે. પુરાવા માટે ઘણું પાછળ જવાની જરૂર નથી. પહેલા મહાયુદ્ધમાં જર્મનીએ મિત્રરાષ્ટ્રોની સામે ઝેરી વાયુનો ઉપયોગ કર્યો હોવાનો એના પર આરોપ હતો. આ બીજા મહાયુદ્ધમાં પણ તેવો જ પ્રયોગ ચીનમાં બપાનીઓએ કર્યાનો આરોપ મુકાયો હતો.

દુરદેશની યુદ્ધનીતિને છોડી દઈ આપણે ભારતીય યુદ્ધનીતિ તરફ જોઈએ તો ત્યાં પણ યુદ્ધમાં વિષનો ઉપયોગ કરવો એ અધર્મ છે એમ કેટલેક ઠેકાણે કહ્યું છે. પ્રાચીન વખતમાં લડવાનાં મુખ્ય સાધન તે ધનુષ્ય ને બાણ. એના ઉપયોગના નિયમો યુધિષ્ઠિરને કહેલી વખતે મહાભારતમાં ભીષ્મ કહે છે, કે શત્રુપર બાણ છોડતી વખતે એ વિષથી અગર તેવા જ બીજા કોઈ ઝેરી પદાર્થથી ભીંજાએદું ન હોવું જોઈએ.

પણ બીજે ઠેકાણે યુદ્ધમાં વિષનાં જેવું

÷ હુષ્કિંતો ન કર્ણી સ્પાદયતામેતદાયુધમ્ ।

જ્ઞાન્તિપર્વ ૧૨-૯૫-૧૧

ઘાતક દ્રવ્ય અપ્રત્યક્ષ રીતે વાપરવાની છટ આપ્યા જેવું ઘાતે છે એવાના સ્મૃતિઅથમા રાજધર્મ ઉપર લખતાં મનુ કહે છે, કે એક રાજાએ બીજા પર ચક્રાઈ કરી હોય ત્યારે એણે એ રાજાના શહેરને ચારે તરફથી ઘેરી નાખવું અને એના ચારા, પાણી, અન્ન અને બળતણ દ્વેશ માટે અપદ્મનના પ્રયોગથી બગાડી નાખવા *

આ શ્લોકમા વિષનો ઉલ્લેખ ખુસ્તી રીતે કરવામાં આવ્યો નથી, અને ઘણાખરા દીકાકારોએ 'દ્વયેત' શબ્દનો અર્થ આપતી વખતે શત્રુના દાણા-પાણી બગાડવા માટે કાઈ પણ અપદ્મનના ઉપયોગ કરવો એવું કહ્યું છે હવે એ અપદ્મનમાં વિષની પણ ગણના થઈ શકે અને એક દીકાકારે તેમ ખુસ્તી રીતે લખ્યું પણ છે તેથી એ કે રણગણ પર નહિ પણ એકાદ શહેરને ઘેરી નાખ્યું હોય ત્યારે અદર ગોધાયેલા સોકાને ત્રાસ આપવા માટે વિષનો ઉપયોગ ક્ષમ્ય ગણાયો દેખાય છે -

'કથાસરિસાગર' નામના સંસ્કૃત ગ્રંથમા વિષકન્યાનો ઉલ્લેખ એના જ એક મુદ્દપ્રસંગે વિષપ્રયોગના એક પ્રકાર તરીકે આપ્યો છે આ ગ્રંથ અગિયારમા સૈકામાં થઈ ગયેલા સોમદેવ નામના એક કાશ્મીરી પદિતે લખ્યો છે એ પુસ્તકમાં 'ઉદ્યન રાજની કથા ઘણી વિસ્તારથી આપી છે એ રાજાનો પ્રધાન મંત્રી મૌગધરાયણ રાજાને એકદુરાર જુદીજુદી વાર્તાઓ સભળાવી દિગ્વિજય કરવા માટે પ્રવૃત્ત કરે છે ઉદ્યન એવાના મંત્રીનું કહેવું મળી લે છે અને શકરની આરાધના કરી તરત જ દિગ્વિજય માટે બહાર નીકળે છે પ્રથમ જ એ કાશીના

રાજા બ્રહ્મદત્ત તરફ સૈન્યને દોરે છે બ્રહ્મદત્તને જ્યારે એ વાતની બાતુ થાય છે ત્યારે એનો મંત્રી શેગકર ડક ઉદ્યનના માર્ગમાં બળભાતની અડચણો નિર્માણ કરવા મથે છે એના એ પ્રયત્નોમાં વિષપ્રયોગનો પણ ઉપયોગ થયો છે ઉદ્યનના માર્ગમાં આવેલાં ઝાડા, લતાઓ તેમ જ પાણી અને ચારામાં એ વિષ અને એના જેવા જ બીજાં જેવી પદાર્થો છાંટી રાખે છે એટલું જ નહીં પણ શત્રુસૈન્યમાં એ કેટલીક વિષકન્યાઓને તૃસ્યાગનાને મિથે મોકલી આપે છે ઉદ્દેશ એટલો જ કે ઉદ્યનનું સૈન્ય અને બને તેા ઉદ્યન પોતે જ અથવા તેા એના સેનાપતિઓ વિષપ્રયોગીના ભોગ બને પણ મૌગધરાયણ તેા એના કરતાં જ વધારે દક્ષ હતો એને એવાના યુક્ત બસસે તરફથી એ માહિતી પ્રથમથી જ મળે છે અને તેથી એ રસ્તામાં ઠોકઠોકાણે મળતાં દાણાપાણી જુદીજુદી ઓવધિઓ વડે મુદ્દ કરી લે છે, અને વિષકન્યાથી કોઈ મૃત્યુ ન પામે તેટલા માટે એ એવાની ડાવણીમાં કાઈ પણ અજ્ઞાત સ્ત્રીની સાથે સબધ ન રાખવાનો હુકમ આપે છે x

વિષકન્યાની બાબતમાં આ કથાસરિસાગરમાંના ઉલ્લેખ દ્વારા વધારે માહિતી મળતી નથી તેથી એના ઉપયોગ વિષે જરા ચે રાકે રહેતો નથી વિષકન્યા સાથે જેનો સબધ બધાય તે મૃત્યુ પામવાનો જ એ નિશ્ચિત હતું આ ઉલ્લેખ પરથી એમ પણ દેખાય છે, કે તે વખતના રાજાઓ એવી કેટલીક કન્યાઓ એવાના પાસે રાખતા અને વિશેષ પ્રસંગમાં શત્રુને હણવા માટે એમને ઉપયોગ પણ કરતા

સોમદેવનો આ કથાસરિસાગર ગ્રંથ મૂળ ગુણાદ્યના પૃથક્કથા નામના ગ્રંથને

x અપૂર્વેલીસમાયોગ કટકે નિષિધેષ વ

* સ્વપરિવારિમાણીત રાષ્ટ્ર ચાત્યોપવીર્યેવ ।

વૃષયેન્નાસ્ય સતત યવવાન્નોદલેન્નમ્ ।

મનુસ્મૃતિ ૫-૧૨૫

આધારે લખાયો છે. તે જ ગ્રંથના આધારે સોમદેવના સમકાલીન 'ક્ષેમેન્દ્રે બૃહત્કથામંજરી' નામનો ગ્રંથ રચ્યો. કથાસરિત્સાગરની સાથે સરખાવતાં બૃહત્કથામંજરી અતિ સંક્ષિપ્ત છે. એ પુસ્તકમાં પણ ઉદયનની કથા તો છે જ. પણ તેમાં ચોગકરંડકે થોળેલા જે ઉપાયો કથાસરિત્સાગરમાં આપ્યા છે તે બધા હોવા છતાં એકલો વિષકન્યાનો ઉલ્લેખ નથી; તેથી ક્ષેમેન્દ્રને વિષકન્યાનું વિશેષ મહત્ત્વ ન લાગ્યું હોય એમ દેખાય છે.

એકંદર રીતે જોતાં સંસ્કૃત વાલ્મયમાં વિષકન્યાના ઉલ્લેખો ઓછા જ છે. પણ જે શ્રેણીઓ છે તે બધામાં વધારે મહત્ત્વનો ઉલ્લેખ વિશાખદત્તના 'મુદ્રારાક્ષસ' નામના નાટકમાં છે. એ નાટક ઘણું લાગે ઇસવી સન પછી પાંચમા અગર છઠ્ઠા સૈકામાં લખાયું. પણ તેમાં જે કથાભાગ આપ્યો છે તે ઇસવી સન પહેલા ચોથા સૈકામાં થયો હોવાનું ખતાવવામાં આવે છે. મુદ્રારાક્ષસમાંના ઉલ્લેખ પરથી વિષકન્યાનું ભીષણ સ્વરૂપ તો નજરે આવે જ છે, પણ સાથે સાથે એ સ્ત્રીસંબંધમાં એક ઘણું મહત્ત્વનું વિશિષ્ટ તત્ત્વ પણ જણાઈ આવે છે. તેનું વર્ણન કરતી વખતે રાક્ષસ તેની તુલના કરે છે. કહ્યું 'અર્જુનના નાશ માટે રાખી મૂકેલી શક્તિ સાથે અને તે બનેલો સમાનધર્મ' 'એક પુરુષ આધાતેની' એ છે. કહ્યુંની શક્તિ વડે જેમ કોઈ એક જ વીરને હણી શકાય એમ હતું તેમજ એ વિષકન્યાના સંબંધથી કોઈ એક જ અશ્વિત બન ગુમાવે એવું હતું. એક વાર એ સંબંધ થઈ ગયા પછી બધું એના શરીરમાંનું બધું વિષ નીકળી જવાથી એ તદ્દન નિરુપદ્રવી થઈ જતી એમ સૂનાવું હતું.

જૈન પંડિત હેમચંદના 'ત્રિષ્ટિથલાકા પુરુષચરેત' નામના ગ્રંથને જોડેલા 'પરિશિષ્ટ પર્વ' નામના ગ્રંથમાં ચંદ્રયુક્ત સંબંધી

એ જ હકીકત થોડો ફેરફાર કરીને આપવામાં આવી છે. એમાંનું કથાનક કંઈક આનું છે:

નંદનું પતન થયા પછી ચંદ્રયુક્ત અને એનો મિત્ર રાજા પર્વત નંદના રાજમહેલમાં પ્રવેશ કરી એની સંપત્તિ અંદરોઅંદર વહેંચી લેવા લાગે છે. ત્યાં જ સુરક્ષિત રીતે રાખેલી એક કન્યા તેમની નજરે પડે છે. એ કન્યાને નંદરાજએ એના જન્મથી જ એર પર પોષેલી હોય છે. એને જોતાંની સાથે જ પર્વતકે એના પ્રેમમાં સપડાઈ બચ છે અને એ વિષકન્યા છે એમ ખાતરી હોવાથી ચાણુક્ય ઘણી ખુશીથી એને પર્વતકે માટે જતી કરે છે. તરત જ દ્રવ્યવિભાગનું કામ પડી રહે છે; અને પર્વતકે એ કન્યાની સાથે લગ્ન કરવાની તૈયારીમાં પડે છે. પણ એ મંગલ વિધિ આણુ હતો ત્યારે જ હોમ થતા અગ્નિને લીધે ગરમીથી પર્વતકે અને વિષકન્યાને પરસેવા છૂટે છે અને એ પરસેવા દ્વારા વિષકન્યાનું વિષ પણ પર્વતકના શરીરમાં મળી બચે છે; તેથી પર્વતકનાં ગાત્રો ધીરે ધીરે ઢીલાં પડતાં બચે છે અને થોડી વારમાં એ મરી બચે છે.

પરિશિષ્ટ પર્વમાં આપેલી વિષકન્યાની એ વાર્તા ઉપરથી આપણને એ વિચિત્ર ઊકરી વિષે એ મહત્ત્વની વસ્તુઓનું જ્ઞાન થાય છે. એમાંની પહેલી વાત છે વિષકન્યાના 'જન્મ' સંબંધમાં. શરીરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ કન્યા બીજી કન્યાઓ જેવી જ જન્મે છે, છતાં ત્યારપછી એના ગાનપણથી જ એને થોડું થોડું એર ખદાવવાથી આગળ જતાં એ એક એરી કન્યા બને છે. અને બીજી વાત એના સંબંધથી આવતા મૃત્યુની બાબતમાં છે. એના સંબંધથી થનારા વિષયોગ માટે એ કન્યાની સાથે પ્રત્યક્ષ શરીરસમાગમની જરૂર રહેતી એવું નથી. એનો પરસેવા પણ એ બીજાના પરસેવામાં મળી બચે તેથી

પણ બીજી અસ્થિત મરણીયું

સંસ્કૃત વાદ્યમયમા વિષકન્યાના સબધમાં જે મહત્ત્વના ત્રણ ઉલ્લેખ છે તે આપણે જોયા હવે બીજા જે એકાદ બે ઉલ્લેખો છે તે જોવા પહેલાં આપણે યુરોપિયન વાદ્યમયમાં એના સબધમાં જે વાર્તાઓ છે તે જોઈ લઈએ એ વાર્તાઓનો પરમર્શ અડી લેવાનું કારણ એટલું જ કે એ વાર્તાઓમાં પ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞ ઍરિસ્ટોટલે મહાન અલેક્ઝાન્ડરને વિષકન્યાના પાંચમાંથી બચાવી લીધાનું જે કથાનક છે તેનું કોટિલે ચન્દ્રગુપ્તને બચાવ્યાની સાથે થઈ સામ્ય છે

ઈસવી સનના બારમા સદ્કામાં એટલે જ્યારે આ તરફ સોમદેવે કથાસંગિતમાર સ્વયં તે વખતે યુરોપમાં 'સેક્રેટુમ સેક્રેટાસમ' નામના ગ્રંથનો જન્મ થયો એ ગ્રંથમાં ઍરિસ્ટોટલે એના શિષ્ય અલેક્ઝાન્ડરને મોકલેલા મહત્ત્વના અને ગુપ્ત ખરીતાઓ એકત્રિત કર્યાનો દાવો છે એ શુકશિખ્યાની ભેડી યુરોપમાં યહૂદી જ માન્યતા પામેલી હોવાથી એ પુસ્તકનું લગભગ ત્યાંની બધી જ ભાષાઓમાં ભાષાંતર થયું, અને એમાંની વાર્તાઓ ઓછાવતા ફેરફારથી બધી ભાષાઓમાં પ્રસિદ્ધ થઈ, પણ વિદ્વાન સંશોધકોની માન્યતા પ્રમાણે 'સેક્રેટુમ સેક્રેટાસમ' એ 'પેડ્રો ઍરિસ્ટોટલે લખેલા લેખોનો સંગ્રહ નથી જ' જે પ્રમાણે આપણા દેશમાં અનેક ગ્રંથો વ્યાસના નહીં તેા કાલિદાસને નામે ચાલતા આવ્યા છે તેમ એ ગ્રંથ પણ બીજા કાર્પએ લખી આપી ગ્રંથને હોકપ્રિયતા મળે તે માટે ઍરિસ્ટોટલના નામ સાથે તેને ભેડી દીધો છે

એ ગ્રંથમાં એક ઠેકાણે ઍરિસ્ટોટલ અલેક્ઝાન્ડર ને પોતાના જીવનું સગ્ગણ જીવનવા માટે સૂચનાઓ આપે છે એ કહે છે, કે શરીરસેવા માટે સ્ત્રીઓને રાખવી નહીં તેમ જ વિષપ્રયોગ થવાના ઘણા પ્રકારો

હોવાથી તે સબધમાં સાવચેત રહેવાનું એને કહ્યું છે એ બધી સૂચનાઓ કેવી રીતે આવશ્યક છે તે બતાવવા માટે પહેલા બની ગયેલા એક પ્રસંગની એને યાદ આપતાં એ કહે છે

'હિંદુસ્તાનના રાજ તરફથી મુલ્યવાન બેટા આવ્યા હતા તે તને માદ છે? તેમાં એ પર પોપેલી પેલી મુંદર છોકરી? મારા વહેમથી અને તેની કરેલી પરીક્ષા પરથી મેં જો એનું ખરું સ્વરૂપ પારખ્યું ન હોત તો એ છોકરીએ તારો નહીં નાશ કર્યો હોત'

આ વાર્તાનાં યુરોપિયન ભાષાંતરોમાં થોડા ફેરફારો જણાઈ આવે છે અહીં આપણી દૃષ્ટિએ મુખ્ય ફેર તો વિષની અસર થવાના પ્રકાર સબધોનો છે ઉપર આપેલી હકીકતમાં એ વિષનું પરિણામ ઍલિગન અથવા તેા પરસેવાથી ધર્ષ આવ્યું હોત એવું કહ્યું છે પણ બીજી કેટલીક વાર્તાઓમાં એ સોફને દરા કરવાથી કે વિષકન્યાની દૃષ્ટિ માત્ર કરવાથી પણ ધર્ષ આવવાની શક્યતા બતાવી છે

સંસ્કૃત વાદ્યમય તરફ આપણે ફરી એકવાર નજર કરીએ તો 'શુકસસતિ' નામના ગ્રંથમાં એક વિષકન્યા આપણને મળે છે એ ગ્રંથમાં વ્યકિતચારી સ્ત્રીઓએ પોતાનું અતેતિક વર્તન છુપાવવા માટે કરેલી શુદ્ધિઓ આપી છે એમાંની એકી વાર્તામાં સોમશર્મા નામના એક વિદ્વાન પ્રાદાણુની મોહિની નામની છોકરી વિષકન્યા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલી બતાવવામાં આવી છે તેથી એના ગામનું કાર્પ પણ એની સાથે ચરણુ નથી પણ તેનાં લગ્ન ગોવિંદ નામના એક દૂર દેશના મુખ્ય અને ગરીબ પ્રાદાણુ સાથે થાય છે કેટલાક દિવસ પછી એ બંને જણ મોહિનીના પિતા પાસે પૈસા માગવા નીકળે છે રસ્તામાં એમને બીએ એક મુસાફર મળે છે અને મોહિની એની સાથે પ્રેમમાં પડે છે આગળ એ વાર્તામાં મોહિનીના

આ નવા ત્રિયકરે એને આલિંગન આપ્યાનું પણ ખતાવવામાં આવ્યું છે. પણ તેથી એનો એ ત્રિયકર અથવા એનો પતે ગોવિંદ કાઈ પણ મૃત્યુ પામ્યાનું ખતાવ્યું નથી. એ પરથી એનો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે મોહિની એ ખરી વિષકન્યા ન હતી પણ એની બાબતમાં આ એક જૂઠી કદપના ફેલાઈ હતી. અગર હો જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અમુક એક યોગપર જન્મેલી કન્યાને વિષકન્યા કહે છે; તેવી એ મોહિની હોવી ભેઈએ.

એ ગમે તેમ હોય પણ આ વાર્તા જ્યારે પ્રથમ કહેવામાં આતી હશે ત્યારે વિષકન્યા બધાને પરિચિત હોવી ભેઈએ અને તેના બધા લોકોને ભય પણ લાગતો હોવો ભેઈએ એટલું તો ચોક્કસ છે. 'સુવામહુકત્તરીકથા' નામના રાજરથાની ભાષામાં લખેલા કથા-સંગ્રહમાંની* એક વાર્તા પરથી પણ આવો જ નિષ્કર્ષ નીકળી શકે. આ ગ્રંથનો કર્તા કાઈ દેવદત્ત છે. એ વાર્તામાં કામસુંદર નામના રાજાની કન્યાની કાઈ ધર્મદત્તે માગણી કરી હતી. કામસુંદરને એ લક્ષ માન્ય ન હતું, પણ ધર્મદત્તને માહું લાગે તેવું કરવાની પણ એને ઇચ્છા ન હતી. તેથી એના મંત્રીએ એ રાજકન્યા 'વિષકન્યા' છે એમ પ્રસિદ્ધ કરી રાજાને એ કહણું પ્રસંગમાંથી મુક્તિ અપાવી હતી.

વિષકન્યા વડે અગર બીજા કાઈ પ્રકારથી રાજા પર વિષપ્રયોગ કરવામાં આવે તો તેમાંથી એને અચાવવા માટે કેટલાક કથાકારોએ રાજાને પણ ધીરેધીરે વિષ ખવડાવ્યું

* આ ગ્રંથ દેવદત્તે કાઈ સંસ્કૃત ગ્રંથનું ભાષાંતર કરી લખ્યો હોય એવું લાગે છે. એ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ અથવા તે એનું રાજધાની ભાષાંતર અને જોવા મળ્યું નથી. પણ જે હાઈલે 'Feshschrift für Ernst Windisch' માં એ પુસ્તક પર લખેલો લેખ જોવા મળ્યો છે.

છે. આવી ઉદાહરણો અલગત ઓછાં છે. ઉપર જોના એક વાર, ઉદ્દેશ આવી ગયો છે એ પરેશિષ્ટ પર્વમાં જ એવું ખતાવ્યું છે કે ચાલુક્યની આજ્ઞાનુસાર ચંદ્રગુપ્તના અલ્પમાં રાજ થોકુથોકું, વેષ મેળવવામાં આવતું અને એનું પ્રમાણ ધીરેધીરે વધારવામાં આવતું. તેથી થોડા દિવસ પછી એનામાં એટલી બધી પ્રતિકાર ક્ષમતા આવી કે ગમે તેવા ઝેરની પણ એના પર કંઈ અસર ન થતી. પણ વાતમાં એ યુક્તિ ઉમેરતી વખતે કથાકાર એક વસ્તુ ભૂલ્યો અને તેથી એની કથામાં થોડી વિસંગતિ નિર્માણ થઈ. વિષકન્યાએ વેષ ખાધેલું હોનાથી એના સંજ્ઞ વડે જો કાઈ પુરુષ મરણ પામતો તો તેવી જ રીતે ચંદ્રગુપ્ત જોવા 'વિષપુરુષ'ની સાથે સંજ્ઞમાં આવ્યાથી એની સ્ત્રીઓને કેમ કંઈ ધોકો ઉત્પન્ન ન થયો? એ વિસંગતિ ઘણા આગળના કાળમાં ગુજરાતના મહમૂદ શાહ વિશેની કથામાં સુધારી લેવામાં આવી છે. એ રાજાના પિતાએ એને વિષપ્રયોગથી અચાવવા નાનપણથી થોકુથોકું વિષ આપવાનું શરૂ કર્યું. આખરે તેનું શરીર એટલું બધું વેષમય બન્યું, કે તેના શરીર પર જો માખી ભેસે તો એ પણ તરત મરી જતી. એ મહમૂદ પાસે એક દેવી રક્તિવાળી અંગૂઠી હતી અને એ અંગૂઠી જે સ્ત્રીની પાસે હોય તેના પર મહમૂદનાં વિષની અસર થતી ન હતી.

આમ સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં વિષકન્યાબદ્ધ ઉદ્દેશો અલ્પ છે અને જે છે તે બધા કથાવાઙ્મયમાં છે. એનું વાઙ્મયમાં એકંદરે જે સ્વરૂપ દેખાય છે તે પરથી જોતાં એ વિષકન્યા ખરેખરી અસ્તિત્વમાં ન હોઈ, તે કેવળ કથાકારની માનસકન્યા હતી એ તરત ધ્યાનમાં આવે છે. એકાદ વ્યક્તિ થોકુથોકું વિષ ખાઈ પોતાને વેષના પરિણામથી

આગળ જતાં બચાવી શકે પણ તેથી તેની સાથે જેનો સબધ થાય તે વ્યક્તિને વિષ ચઢે એ કલ્પના સમત્કારિક લાગે છે આપણે અભ્યારસુધી બેઠાં એ તો કૃત્રિમ વિષકન્યા પણ ખુદ નાગકન્યા આપણા દારૂસપ્તમાં ક્યાં આપણને મળતી નથી ? એના સૌદર્યની એટલી ખ્યાતિ કે તેનો રૂપવતી સ્ત્રી માટે ઉપમાન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે પણ એ નાગકન્યાની સાથે સબધ બાંધ્યાથી કોઈનું મૃત્યુ ઊપજ્યાનું ક્યાંય નજરે પડતું નથી મહાભારતમાં અશ્વિન તીર્થયાત્રા કરવા ભય છે ત્યારે ઉલૂપી નામની એક નાગકન્યા એના પર મોહિત થઈ એને પાતાળમાં લઈ ભય છે અને ત્યાં એનાથી એને ઓકરો થયાનું પણ પ્રસિદ્ધ છે !

આવી એકાદ કલ્પના વાર્તામાં અદ્ભુત રમ્યતા લાવવા માટે કલાકારને મંત્રી શકે વિષકન્યાથી તદ્દન ઊલટી ભતની કન્યાની એક વાર્તાને અહીં ઉલ્લેખ કરીએ તો વિષકન્યા એ કેવી કલ્પનામાત્ર છે તે જાણીએ આવશે બોદવાદમયમાં આસરે હજી સંજ્ઞામાં લખાયેલો તથાગત ગ્રંથક નામનો એક તત્ત્વમય છે તેમાં એક ઠંડાણે એવું વર્ણવ્યું છે કે બોધિસત્ત્વની સાથે સપ્તમાં આવે તેની બર્માન્યાતકોમાંથી મુક્તિ થાય છે આ અજબ પ્રકારના દર્શન માટે એક વૈદ્યકન્યાની વાત કહી છે જીવકનામનો એક સર્વશ્રેષ્ઠ વૈદ્ય હતો તેણે સર્વભૂતની ઔષધિ એકઠી કરી તેમાંથી એક ઓકરી તૈયાર કરી પછી એને ત્યાં જ રાખીએ આવતા તેમને એ કન્યા સાથે મેળાપ મતો કે તરત એ બધા સાબ થઈ જતા ! આ વાર્તામાં તો એ ઓકરીની ઉત્પત્તિ મૂળમાં જ અવિશ્વસનીય છે પણ ધારો કે એ વાર્તામાં એમ બતાવ્યું હોત કે વૈદ્યરાજે પોતાની ઓકરીને બધી ભતની દવાઓ ખવડાવી

એને 'દવાકન્યા' બનાવી હતી, તો એ કન્યાની સાથે સબધમાં આવવાથી રોગીઓ રોગમુક્ત થતા એમ ત્રતાવડું જેટલું હાસ્યાસ્પદ લાગે તેટલું જ વિષકન્યાથી વિષપ્રયોગ થઈ શકે એમ કહેવું હાસ્યાસ્પદ છે

તેથી એ વિષકન્યાનો ઉત્પત્તિની ચર્ચા કરતી જે ઉત્પત્તિઓ આગળ પડિત પેઞ્જ સાહેબ બતાવી છે તેનો આપણે હવે વિચાર કરીએ સ્ત્રીની સાથે શરીરસબધથી યનારા વિષપ્રયોગનો આપણે વિચાર કરીએ ત્યારે તરત જ એ ખ્યાનમાં આવે છે કે એ કોઈ ગુપ્ત રોગનો પ્રકાર હોવો બેઠાં છે પણ એ ઉપપત્તિને આપણે ત્યાગ કરવો પડે છે, કારણકે આવા ગુપ્તરોગો હિંદુસ્તાનમાં પદરમાં સેકા સુધી ઉદ્ભવ્યા જ ન હતા એને વિષકન્યાની કલ્પના તો થણી જૂની છે તે સિવાય ગુપ્ત રોગથી મરું થયું વિષપ્રયોગથી થતા મૃત્યુ જેવું તાત્કાલિક હોવું નથી નળી ગુપ્તરોગ થયેલી સ્ત્રીની સાથે સબધમાં આવનાર એક જ નહીં પણ અનેક પુરોષોને હેરાન થવું પડે, પણ વિષકન્યા તો એક જ પુરુષને હણી શકતી તેથી એ વિષકન્યાનું સ્પષ્ટીકરણ જુદી જ રીતે એવું પડશે થણાખરા દેશોમાં લગ્ન પછીના પહેલા શરીર સ્પર્શ કરી આજ્ઞાતમાં થણે જ રહે છે અને તેનું દુષ્પરિણામ ટાળવા માટે પતિ કેઈ અન્ય રીતનું અવલ બન કરે છે વિષકન્યા-એ શબ્દમાંના 'વિષ' શબ્દનો એ આપણે શબ્દશઃ અર્થ ન લઈએ અને તેનો 'બેખમ ભરેલો' કે 'શય કર' એવો અર્થ લઈએ તો આ ઉપપત્તિ અનુસાર વિષકન્યા એટલે, ન પરણેલી કુવારી કન્યા એટલે જ એનો અર્થ થાય અને એ વિષકન્યાની કલ્પનાનો ઊગમ આ લગ્ન પછીના કરમા બોળી શકાય પણ પેઞ્જ સાહેબ આ

* 'Ocean of Stones,' (Vol II)માં

ઉપપત્તિને પણ તણ દે છે; કારણકે વિષકન્યાની જે વાર્તાઓ છે તેમાં વિષખાધાના ચોક્કસ ઉલ્લેખો છે અને ઉપર જે ડર જેશે લખાયું છે તેમાં એવા વિષપ્રયોગના બીકની બરાબર કલ્પના નથી.

આથી આ વિષકન્યાના કાલગણનો ઉકેલ લાવવા માટે પૈંઝર સાહેબ બતાવે છે તેમ આપણને લુદ્ધ જ માર્ગતું અવલંબન કરવું પડશે. અને તે માર્ગે આપણે જઈએ તો પહેલાં આપણે વિષયકન્યા સંબંધી ત્રણ વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખવાની છે; કારણકે એ વસ્તુઓ સાથે મેળાપ ન થવાથી જ ઉપર આપેલી બે ઉપપત્તિઓ આપણને છોડી દેવી પડી. એ ત્રણ વસ્તુઓ તે આ છે: (૧) એક તો જે વસ્તુમાં આપણે વિષકન્યાનું જન્મસ્થાન શોધીશું તે હિંદુસ્તાનમાં ગતિ પ્રાચીન કાળથી અસ્તિત્વમાં હોવી જોઈએ; (૨) બીજી વાત એ કે એનાથી માણસને મૃત્યુ તરત આવવું જોઈએ; (૩) અને છેલ્લી વાત એ કે એ મૂળ ઊગમનો એરની સાથે પ્રત્યક્ષ અને તરત જણાય એવો સંબંધ હોવો જોઈએ.

હવે આ ત્રણ વસ્તુઓ સાથે મેળાપ કરાવે એવી બે કાંઈ એક જ વાત હોય તો તે સર્પદંશની. હિંદુસ્તાનમાં સાપ કે નાગ ઘણા પ્રાચીન સમયથી છે અને એમને વિશે જે એક લીતિયુક્ત આદર છે તે નાગપૂજાની પ્રથા પરથી દેખાઈ આવે છે. સર્પદંશથી બીજાનું મૃત્યુ તાત્કાલિક સ્વરૂપનું હોય છે એ પણ ગદ્યાને પરિચિત છે. સાપના વિષની એને પોતાને બાધા થતી નથી, અને વિષકન્યાને પણ પોતાનું એર ચઢતું નથી. હિંદુસ્તાનમાં સાપની સાથે મદારીઓ પણ પ્રાચીન સમયથી છે જ. એ મદારીઓને સાપના જીવનની પૂર્ણ માહિતી હોય છે અને સાપને પકડતી વખતે કે પછી એમને પાળતી વખતે એ હોકા એ માહેતીનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે એ જરૂર,

પણ મદારી પોતાને સાપથી લય ન ઉપજો તેથી જે સાવધાની રાખે છે તે પણ આપણે જોવી ઘટે. સર્પદંશથી બાધા ન થાય તેટલા ખાતર દરેક મદારી રોજ થોકુથોકુ એર પથવે છે. તે માટે જે કાંઈ વિશિષ્ટ બતના સાપનું એર એ ઉપયોગમાં લે છે તે બતના સાપથી જ પછી એને લય રહેતો નથી. પણ બીજી કાંઈ બતનો સાપ બે એને કરડે તો તેની અસર એના પર થાય છે જ. જે પ્રાચીન કથાકારોએ વિષકન્યાને એમના કથાનકમાં સ્થાન આપ્યું તેમને સાપ અને મદારીઓના જીવનની સારી પેઠે બાણ હોવી જોઈએ તેમણે એ માહેતીનો ખૂબીથી ઉપયોગ કરી અને મદારીની જગ્યાએ એક સુંદર કન્યાને મૂકી એક બહુલુત માનસકન્યાને જન્મ આપ્યો. એ માનસકન્યા એ જ વાતોમાં આવતી વિષકન્યા! મદારીની પેઠે એમણે પોતાની કલિપત કન્યાને રોજ થોકુથોકુ એર ખવડાવ્યું, પણ એટલાથી વિષકન્યા પૂરી ન થઈ શકી; કારણકે એકલો મદારી પોતે પચાવેલા વિષથી કાંઈને વિષપ્રયોગ કરી મારી શકતો નથી. તેથી એમણે વિષકન્યાની કલ્પનાને પૂરી પાડવા માટે સાપને હાથમાં લીધો. સાપ જેમ દંશ કરવાથી પોતાનું એર બીજાના શરીરમાં ફેલાવે છે તેમ વિષકન્યા પણ પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુરુષના શરીરમાં એર ફેલાવી શકે એમ એમણે કલ્પ્યું. વિષકન્યા એક સ્ત્રી હોવાથી એના વડે થતા વિષપ્રયોગનો સહેજે સમજારો અને વાર્તાઓમાં રસ લાવી શકે એવો માર્ગ તો વિષકન્યા સાથે મનાર શરીરસંબંધનો જ. તેથી એ સંબંધને અથવા તો એનું કાંઈ પર્વાધને કથાકારે વાર્તામાં સ્થાન આપ્યું. દૂંકમાં આપણે હવે એમ સમજી શકીએ કે કથાકારની વિષકન્યાનો ઊગમ મદારીનું જીવન અને સર્પદંશથી થતું માણસનું મૃત્યુ

એ છે વસ્તુઓમાં રહેલો છે

પેઠે સાહેબને, વિષકન્યાનો ઉત્પત્તિ બાળતનો નિષ્કર્ષ આવી જતનો છે અને એને સ્વીકારી લેવામાં કંઈ અડચણ દેખાતી નથી તેમ છતાં આ બાળતમાં એક વસ્તુ તરફ ધ્યાન એવી એમના નિષ્કર્ષમાં સહેજે સુધારો થઈ શકે તેમ છે વિષકન્યા ફક્ત એક જ માણસને હણી શકે છે અને સાપ તો ઘણા જણને મૃત્યુપથે પહોંચાડી શકે છે, એ આ બંનેમાંનો ઘણો મહત્ત્વનો ફેર છે વિષકન્યાથી થઈ શકતો ફક્ત એક જ વિષ-પ્રયોગ અને ઉપર આપેલી ઉપપત્તિઓમાંથી ખીણ ઉપપત્તિમાં સ્ત્રીના કેવળ પહેલા જ સબધથી વિષનો ડર-એ છે વસ્તુઓમાંની સમાનતા, પેઠે સાહેબની નરજામીથી છટકી ગયા જેવું લાગે છે નહીં તો એ સામ્યનો શામ્ય ઉપયોગ એ જરૂર કરી દેત. એ સામ્ય વિષકન્યાની ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ થઈ મહત્ત્વનું છે અને એની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતી વેળા એ બુદ્ધી શકાય એમ નથી ઘણાં વરમ સુધી એ ઉપર ઊભરેલી સ્ત્રી કેવળ એક જ સબધમાં વિષરહિત થઈ જાય એ કલ્પનો વાતોઓમાં કંઈ અમસ્તી જ આવી ગઈ

હોય એમ નથી એવું કાગલુ એ વિષકન્યાની કલ્પનાના મૂળ ઊગમમાં જ હોવું એઈએ વિષકન્યાની કલ્પનાનો, એટલે જ કોઈ સ્ત્રી પોતાની સાથે સબધ ધરાવતા પુરુષને ફક્ત એક વાર જ હણી કાઢી શકે એ કલ્પનાનો મૂળ ઊગમ તો એ પ્રથમ શરીર સબધ વિષે કેટલીક બગાડો કરે રાખવામાં આવે છે એ વર્તમાં જ હોવો એઈએ એક વાર આવી કલ્પના નીકળ્યા પછી હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં કે જ્યાં સાપ અને મદારીઓનું જીવન વધારે સુપરિચિત છે, ત્યાં એ કલ્પનાનો આગળ વિસ્તારમાન એ બંનેની મદદથી થયો હોવો એઈએ એમ કહેવાથી વિષકન્યા, એટલે કે અનુપભુક્ત સ્ત્રી સાથેનો સબધ, ખાસી કોઈ વહેમના ડરથી જ નહીં પેટુ એના વડે થતા વિષપ્રયોગથી ચોક્કસ મૃત્યુ ઉપજવી શકે એમ બતાવવું સહેલું થઈ પડ્યું પણ તેમ છતાં મૂળ કલ્પનાની પકડ ઘણી ભેરવર હોવાને લીધે કમીકારે પોતાની માનસ કન્યાને સાપ જેવી ઝેરી બનાવી તોયે કયામાં અણુગમતા માણસોને હણી કાઢવા માટે એકથી વધારે વખત એને એ ઉપયોગમાં લાવી શકાય નહિ

★

એક વાણિયાના ઘરમાં એઈ નામચીન ચોરે ખાતર પાડવા માંડ્યું ખાકોરામાંથી કેટ સુધીનો આન ચોરે ધરમાં ધાલ્યો કે તરત જ વાણિયાએ તલવારવડે એને ધા કરી અધમ્મો કરી નાંચ્યો ને પછી નજીકના પોલીસ સ્ટેશને જઈ જમાદારને વિગત કહી કમીકારે 'હવે તમે આપોને એક ધા કરો ને જરા દયા એને મેં માર્યો છે એ વાત હું કોઈ આગળ કહીશ નહીં'

મહત્ત્વેના જરા કોને દડવો લાગે? જમાદારે તે પ્રમાણે કહ્યું 'વાત નકેર થઈ, જમાદારે નામચીન ચોર માર્યો, ચોર માર્યો સગલ તમ્મથી જમાદારને પોતલી (પાપટી) બધાવી આપવામાં આવી' ને કનામ મળ્યું તે પધારાનું વાણિયલે કહ્યું 'તમે ચોર મારવાનો જરા લીસો દોષ, તો, આં છનાય, તમને જ મળતને?' વાણિયાએ જવાબ દીધો 'પોતલીના ધોણ આગળ નવારો'

થોડા દિવસ પછી ચોરના મિત્રોએ આવી જમાદાર સુતો દતો ત્યારે તેનું કાસળ કાઢી નાખ્યું જમાદારની પત્ની છોડો વાળી મોટાથી રડતી હતી તે બાળી વાણિયાએ કહ્યું

'જે, પોતલીના ધોણ નવાય છે તે સાચા'

કારના પ્રણવમંત્રો વાતાવરણમાં સ્પર્શક સ્પર્શનો પ્રસરી રહ્યાં હોય ત્યારે, સાધના કરવામાં કેવો આનંદ મળે છે તે તો અનુભવ કર્યાં સિવાય ક્યાંથી ખબર પડે !

જિજ્ઞાસુ : નરસિંહ મહેતા, મીરાં, સુરદાસ, તેમજ હાલમાં જ થઈ ગયેલા શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી રામતીર્થ વગેરેની કાલિકા, શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીરામ નજરોનજર બોલા હતા અને કાનોકાન સાંભળ્યા હતા. મહાશય, મારે ભગવાન બેવા-સાંભળવા છે.

સ્વામી : અંગાઉ ભક્તોએ બોલા, સાંભળ્યા તેમ તમે પણ શ્રીપ્રભુને ભેટ-સાંભળી શકો.

જિજ્ઞાસુ : ક્યાં છે એ ? બહુ શોધું છું : જેને તેને પૂછતો ફરું છું, પણ કોઈ પતાવતું નથી.

સ્વામી : શોધ કર્યા કરો અને તે જરૂર મળશે. ભગવાન ઈષ્ટએ કેલું છે, કે 'માગો ને તે આપશે.' 'દરવાજો ખખડાવો ને તે ઊઘડશે.' પણ, કોઈને પૂછવા કરતાં, વધુ નહિ તો એક જણ માત્ર, જ્યાં કંઈ પણ હોતું નથી તેમાં તમે લીન થઈ શકો તો ઈશ્વરને ભેટ-સાંભળી શકો.

જિજ્ઞાસુ : કંઈ પણ હોય નહીં તે સ્થળે જવાનું થાય ? એ કેવું ?

સ્વામી : ફક્ત થોડીક જ જણો તમારા સથળા વિચારો અને મનસખાઓને તદ્દન અટકાવો, તો કંઈ પણ જ્યાં નથી એ બિલકુલ દૂર નહીં, પણ તમારા પોતામાં જ જણાશે. ત્યારે ઈશ્વરના શબ્દો તમે સાંભળી શકશો.

શ્રીકૃષ્ણ જેમ મનદીપી કાળીનાગને નાથ્યા હોતે તેમ મનને નાથવાનું મંજુષાર્થ એક વખત થયું કે મણી ભેઈ લો એ અનુપમ દુનિયાનો તેજસ્વીનાર ને ઝગમગાટા બ્રાહ્મસૂત્રો, પ્રોત્સાહનનક વાતાવરણમાં ફરફરતી હિમાદિની યુક્તિઓમાં પરબ્રહ્મને આરાધતા યોગીમહાત્માઓના કલ્યાણકારી શુભાશિષો દુઃખી જગત પર વર્ષો રહ્યાં હોય અને

જિજ્ઞાસુ : પરંતુ બધા ય વિચારો ને ઇચ્છાઓનો અભાવ એટલે તો મૂઢતા.

સ્વામી : મૂઢતા નહીં પણ મીન. મનની ચંચળતાને વેગ ન આપવો. એનાથી તમામ વિચારો ને આકાંક્ષાઓનો જથ્થો થતાં, તમે શાંત ને સ્વસ્થ બની રહો ત્યારે, ઈશ્વર સૃષ્ટિ સર્જી તે અંગાઈ તે બેવા હતા તેવા તમે હો છો. પ્રકૃતેના સર્જન પહેલાં ઈશ્વર પોતે હતા તે જ તમે બનો છો. ઈશ્વર ત્યારે જે વડે પોતાને બેતા, સાંભળતા તે વડે તમે ભેટ-સાંભળી શકશો. મૌન ચાલિમ ગુહાનામ્...

જિજ્ઞાસુ : એ તો સર્જનની પેલે પારની વાત થઈ. પરંતુ મારો સવાલ એ છે કે સર્જનની પેલે પાર જવાય કેવી રીતે ?

સ્વામી : ત્યાં જવામાં અંતરાય તરીકે તમારી અનેકાંક્ષાઓ, તમારી પોતાની સાંભળવા-બેવાની વૃત્તિઓ જ છે. આ વૃત્તિઓ ઈશ્વર જે વડે જુએ અને સાંભળે તેની આડે પડેલો ભૂલો કરે છે. ઈશ્વરની ઇચ્છાની વચમાં જ તમે તમારી ઇચ્છા ભાગલ કરી દો છો; તે જુએ તેમાં વચ્ચે તમારી દૃષ્ટિની દરમ્યાનગીરી કરી મૂકો છો એથી તે બેવાતા-સંભળાતા નથી.

જિજ્ઞાસુ : હું સાંભળું છું, ભેઈ છું, એ કુદરતી રીતે જ બને છે. એમાં હું કોઈ બીજાના સાંભળવામાં કે કોઈ બીજી દૃષ્ટિમાં

દખલ કરતો હોઈ એમ બિલકુલ મને લાગતું નથી.

સ્વામીજી : ઈશ્વર અને તમારી વચ્ચે જે પડે છે તે એ જ છે તમે સાંભળો, જુઓ એ કુદરતી ક્રમ માનો છો એને જ આધ્યાત્મિક કાવમાં માયા કહે છે માયા એટલે જોડાતું જરૂર માનવું તે દાખલા તરીકે દોરડાને સાપ માનવો કે મૃમજળને સાચે જ પાણી માનવું તમે સાંભળો, જુઓ એ કુદરતી નથી, પણ બનાવટી-વિકારી છે. **નિઝામુ** બનાવટી? સ્વામીજી, માણસમાં ભેવા, કે સાંભળવાની બનાવટ કરવાની શક્તિ હોય તો દુનિયામાં કોઈ બહેર ન હોય, કોઈ અધણું ન હોય.

સ્વામીજી : હા, બનાવટી, અને તેના બનાવનાર પણ તમે જ. જુઓ મારા કમનગરી પુષ્ટિરૂપે એક દર્શાત કદુ એક ગામમાં એક સ્વામી કમા કરતા હતા સંજ પછી વાળુ વગેરેથી પરવારી ગામનાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો કમા સાંભળવા આવતાં જે દુનિયામાં કમા થતી તેમાં એક વાલિયાનું મકાન હતું એને ત્યાંથી કોઈ કમા સાંભળવા જતું નહિ એક દિવસ વાલિયાનાં દસેક વર્ષના એકના એક લાડકા દોકરાએ કમા સાંભળવા જવાની હઠ લીધી, એથી વાલિયાભાઈ પાથરણું લઈ પુત્ર સાથે કમા સાંભળવા ગયાં ને પાથરણું પાથરી બાપડીકરો કમા સાંભળવા બેઠા કમામાં શ્રીકૃષ્ણના ગૌપાલનનો વિષય હતો વિવેચન દરમ્યાન કમાકારે કહ્યું, કે કદાપિ ગામ કોઈ દાલાના પાત્રમાં મોડું નાખે તો તેને વાગવી ભેઈએ નહિ કમા પૂરી થતાં વાલિયાએ પુત્રને પાથરણું બરોબર ખેંચી નાખવા કહ્યું ખીજે દિવસે વાલિયાને દુકાન બહાર જવાનું થયું દુકાન તરફ નજર રાખવા પેલા છોકરાને બેસાડી માતા પણ ઘરના કામમાં રોકાઈ તે વેળા એક ગાય

આવીને જુવારના દૂધમાંથી ખાવા માંડ્યું છોકરાએ રાત્રે કમામાં સાંભળ્યા પ્રમાણે ગાયને વારી નહીં ને ગાયે દૂધ સંક્રાંચત કયું એવામાં વાલિયા આવી પહોંચ્યા. તેણે ગાયને વાળતાં છોકરાને ઠપકો આપ્યા છોકરા બોલવા ગયા, કે 'કાલે કમામાં તો સાંભળ્યું 'તું' એટલે તો વાલિયા ઘણા આવેશમાંથી મોટથી કમાકારને બે સુણાવતાં તરફથી 'કમા પૂરી થતાં પાથરણું ખેંચેરી નાખ્યાં હતાં તે જૂલ્હી ગયા' આપણે રજા વેપારી, આપણને કમા સાંભળવી બોલે? ને કદાચ સભળાઈ જાય તો સાંભળેણું ખેંચેરી નાખવું.

તાત્પર્ય કે ગામમાંના ખીબ ઘણાં સ્ત્રી-પુરુષો કમા સાંભળવા દરેકજ આવતાં તે વાલિયા ભેતો, પણ તે ભેવાથી તેને થતું નહીં કે પોતે પણ લાભ લે, એટલે તે ભેતો પણ અધળા ભેવો હતો, તેણે કદી કાનોકાન સાંભળી પછી સાંભળેણું ખેંચેરી નાખ્યું, એટલે કાન છતાં તે બહેરો જ હતો.

બોલો, ભેવાતું અને સાંભળવાનું બનાવટી હોય ખરું ને? તોતો પણ જે સાંભળો છો અને જુઓ છો તે એ પ્રમાણે, તમારી પોતાની રીતે જ.

નિઝામુ હું કઈ બનાવટ કરતો હોઈ એમ મને તો નથી લાગતું.

સ્વામીજી વાલિયા મારે 'કમા'નું ખેંચેરી નાખવાનું જેમ સાધારણ હતું, તેમ તમને પણ તમે જે સાંભળો અને જુઓ તે સાધારણ મઈ ગયું હોય છે.

નિઝામુ હું ભેઈ, સાંભળું એ બનાવટી વિકારી છે તો કુદરતી રીતે સાંભળવા ભેવાનો કોઈ જુલો પ્રકાર છે ખરો?

સ્વામીજી તમને બ્યારે થયું, કે હું ભેઈ છું તે વડે ઈશ્વર નથી ભેઈ શકતો, જે સાંભળું છું તે વડે પ્રશ્ન નથી સભળાતો.

એટલે તો તમે જેનીતેની પાસેથી ભેવા-સાંભળવાની જિજ્ઞાસા કરી. એ પરથી સાધારણતઃ તમે બુદ્ધિ-સાંભળો છો તે કરતાં કંઈક બુદ્ધિ પ્રકાર તો હોવો બેઠો ને ? સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે, કે ભેવાનું-સાંભળવાનું આપણી બહારની વસ્તુ છે. એથી ઈશ્વર પણ બહાર માની બહાર જ. તેને ભેવાસાંભળવાનાં કાર્કા મરાય છે, પણ ભેવા-સાંભળવાનું બધું અંદર છે. એથી એ પ્રકાર આપણી અંદર ભેવા-સાંભળવાનો છે.

જિજ્ઞાસુ : ભેવા-સાંભળવાનું આપણી અંદર, એટલે ભેવા-સાંભળવાની ક્રિયા આપણી અંદર થતી હોય, પણ ભેવાસાંભળવાના વિષયો તો બહાર જ હોય તેને ભેવાના સાંભળવાના હોય ને ? મારે રેડિયો સાંભળવો હોય તો રેડિયો નજીક જઈ બેસું; સિનેમા ભેવો હોય તો થિએટરમાં બેઠે ને પડા પર નજર મારું. એ માટે તમે શું કહો છો ?

સ્વામી : રેડિયો સાંભળવા જઈએ તો અગાઉ તમને રેડિયો સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ હતી. એ ઇચ્છાના ઉદ્ભવ અગાઉ રેડિયોમાં કાનને મધુર લાગે ને બુદ્ધિને ગમે એવું બહુવા જેવું થઈ સાંભળવાનું હોય છે એવો અનુભવ હોતો. એવી અનેક, એક પછી એક આંતરિક ક્રિયાઓ થઈ ગઈ હોય છે, તે એટલી ઝડપી અને સૂક્ષ્મ હોય છે કે તે માલુમ પડતી નથી, કે આ ક્રિયાઓનું મૂળ ક્ષેત્ર તો આપણી અંદર હૃદયમાં છે. એ ક્ષેત્ર ભે બી વાવવાને લાયક ન હોય તો ગમે તેવાં ઉત્તમ જાતનાં બી તેમાં નાળવામાં આવે તો તે નકામાં જ જવાનાં. બહારનું સાંભળવા કે ભેવા રૂપી બી, જેને સંઘાતે કે સંસ્કારો કહે છે, તે એ ક્ષેત્રમાં દાખલ જ થઈ શકતા નથી. સારો ય દિવસ અતિ પ્રતાપી સૂર્ય તેજના અખાર ફેંકતો હોય છે, પણ ધુવડની આંખો તે બેઠે શકતી

નથી. કુ. હેલન કેલર નામની એક અંગ્રેજ વિદુષી બહેન જેઓ ૧૬ મ. હેનાના હતા ને બહેરાં, આંધળાં ને મૂળાં થયાં હતાં, તેમણે પછી વાંચન, શ્રવણ, સંભાષણ શક્તિઓ અદ્ભુત રીતે ખોલવી હતી. તે ચરેત્ર સાંખ પૂરે છે, કે ભેવા, સાંભળવાનું બધું અંદર જ છે. અર્થાત્ ભેવા-સાંભળવાનું પણ મૂળ અંદર હોય છે. આપણી અંદર એ સંસ્કારો ગ્રહણ કરી શકે એવું ક્ષેત્ર પહેલાં તૈયાર હોય તો જ બધું ભેવાય-સંભળાય.

જિજ્ઞાસુ : અંદર કેવી રીતે ભેવાઈ ?

સ્વામી : અંદર ભેવા મૂટે પોતાના સમજા બાહ્ય અને આંતરિક હલનચલનને અટકાવવાં બેઠો છે : એટલે કે શરીર ને મનને સ્થિર કરવાં બેઠો છે. મનમાં જે કાર્કાં વિચારો આવતા હોય તેને અટકાવી શાંત કરી દેવા બેઠો છે.

જિજ્ઞાસુ : સ્વામીજી, મનને શાંત તો મૃત્યુ કરડું હશે ! માણસ એટલે મન. મન નહીં એવો માણસ નહીં પણ મૃત્યુ. અર્જુન જેવા મહા સમર્થને પણ એ અશક્ત લાગ્યું :
 चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
 तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥

મન એ ચંચળ, તોફાની, બલિષ્ઠ અને દૃઢ છે, એટલે એને વાળવું કઠણ છે. વાયુની ગાંસડી બાંધવાની પેઠે એનો નિગ્રહ કરવો અત્યંત દુષ્કર છે.

સ્વામી : તેનો જવાબ શ્રીકૃષ્ણ આપે છે ને ? કે અમ્યાસેન હુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેન ચ યજ્ઞતે । અમ્યાસથી અને વૈરાગ્યથી તે શક્ત બનશે. માટે અમ્યાસ રાખો.

જિજ્ઞાસુ : અમ્યાસ તો શું બાકી નહોય ? અડધી જિંદગી અમ્યાસમાં ગઈ ? એનું એટ થયા, પણ.....

સ્વામી : એ અમ્યાસ નથી. અંદર હૃદયમાં ઊતરવાનો અમ્યાસ બેઠો છે.

જિજ્ઞાસુ ખર કહું સ્વામીજી, કે શરીર ને મનને સિંચ કરવા બદલે એટલે તો નહીં આવતા વિચારો ગહરાવી નાખવા માટે છે એનાં કરતાં તો તેજુ નહીં કરવાની સામાન્ય પ્રિયતિ જ સારી લાગે છે •

સ્વામીજી એક અધારી ચોરડી હોય ને તેમાં એકાએક એક ઝીણો પ્રકાશ લઈ જવામાં આવે તો અદરનું અધારુ બહાર નાસવા બારણું આગળ સામયે ધસારો કરશે શેરડીના રસની કલાઈની નીચે બહારનો તાપ લાગવાં માટે કે મેલ ઉપર આવવા માટે એ પ્રમાણે આતુરિક પ્રકાશનો પ્રયત્ન થતા જ વિચારોથી અધારુ બહાર ભાગવા ધસારો કરશે વિચારો એ મેલ છે એમ ખચિત માનો, અને તે જ ઈશ્વરદર્શનની વચ્ચે કાળો પડેલો નાખે છે •

! જિજ્ઞાસુ • ઈશ્વરદર્શનનો ટાઈ સહેલો માર્ગ નહિ હોય સ્વામીજી ?

સ્વામીજી . છે જ દરેક જ વહેલી સવારે ઉઠવાનો નિયમ રાખો, સવારના ચારથી છ વાગ્યાના સમયને પ્રાણમુહૂર્ત કહે છે એ સમયે વાતાવરણ શાંત અને પ્રેાસાદક હોય છે કૂદો ખીલવાનો એ સમય હોય છે પ્રકૃતિ પોતાની ઉચ્ચ વિકાસકળામાં હોય છે ઉપા તમસને ત્રિદાત્તી હોય છે, દ્વિમાલ્ય અને એવા ગિરિગુફાઓમાં તપ કરી રહેલા મહાત્માઓ, યોગીઓ એ સમયે જગત પર શુભાશિષો વર્ષાવી રહ્યા હોય છે ઋષિઆશ્રમોમાં, મંદિરોમાં, મઢિજ્યોમાં પ્રાર્થનાઓ, આરતીઓ, બાગ પોકારોના સાસ્ત્રિક સ્પંદો વાતાવરણમાં ફેલાઈ રહેલા હોય છે આપણાં શરીર ને મન પણ લાંબ લીધા પછી સ્વસ્થ અને શાંત બનેલા હોય છે હજી મનમાં સંસારના વિચારોનો ધારો લટકેલો હોતો નથી, એ સમયે શરીર અને મનને સ્વસ્થ કરી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરવી એઈએ પ્રભુને

પ્રાર્થના કરવાથી, તમો કહો છો તેમ નહીં આવતા વિચારોનો ધસારો ધર્મ શકશે નહીં, કારણ મન પ્રાર્થનામાં રોકાયું હોય છે બીજી બાજુ બીજા વિચારો પણ મનમાં ઉદ્ભવ પામી શકશે નહીં, કારણ મન પ્રભુની પ્રાર્થનામાં કામે લાગેલું હોય છે ઈશ્વરના મહાન ગુણો, દયા, પ્રેમ, શાંતિ, સમભાવ વગેરેનો ખ્યાલ કરો, એ તેજના તણુખા છે એનાથી અદર વધુ ને વધુ ઉમશ થશે પ્રાર્થના તમારા પોતાના ધર્મસ્વાર્થ માટે કરશે નહીં, પણ સમસ્ત વિશ્વના કબાણુ, સુખ, ને શાંતિ માટે પ્રાર્થના કરશે. હૃદયથી પ્રાર્થો કે

સર્વતુ સર્વ કલ્યાણ હોજો !

સર્વતુ મંગલ હોજો !

સર્વને તનમાં પૂર્ણ આરોગ્ય હોજો !

સર્વને મનમાં પૂર્ણ શાંતિ, પ્રસન્નતા હોજો !

સર્વને પૂર્ણતાનો પરમાનંદ હો જો !

શાંતિ શાંતિ શાંતિ

બીજાનું શુભ, કલ્યાણ, સુખની સદ્ભાવના એ તમારા પોતાના હૃદયને વિકસાવનારી કૂકણી છે

સંધ્યાકાળે પણ એ પ્રમાણે પ્રભુની પ્રાર્થના કરો સવાર ને સાંજ પ્રાર્થના કરવાનો નિયમ જ રાખો નિયમ એ અભ્યાસનું મુળ છે નિયમ વિના અભ્યાસ આગળ વધશે નહીં નિયમ-મત વિના અભ્યાસ નથી અભ્યાસ વિના સયમ નથી અને સયમ વિના શક્તિ-બળ નથી પૂ ગાંધીજીએ • સવારે પ્રાણમુહૂર્તમાં અને સાંજે સંધ્યાકાળે નિયમિત પ્રાર્થના કરવાનું મત લીધું હતું એ પ્રાર્થનાએ તેમને અનન્ય શક્તિઓ લાવી આપી હતી માટે મતનો મહિમા યોષો માનશે નહિ નિયમ-મતરૂપી મૂળમાંથી અભ્યાસરૂપી વૃક્ષ ઊગશે, ખીલશે અને ફાલશે

આ પ્રમાણે થોડા જ રિતસો સવાર ને

ઈતિહાસમાં ગાયનું સ્થાન

અનુ. શ્રી. લલિત પરંપરા

ભગવાન કૃષ્ણની આપણે કલ્પના કરી છે, તાલએ સ્થાન આપ્યું છે અને પ્રાચીન ઋષિઓ સાથે જ જોડાયેલી છે તે ગાયના પાત્રને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકવાનો અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

કૃષ્ણની ગૌપૂજામાં મોટું સ્થાન છે. ગાયની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં ત્રણ પ્રકારના પ્રસંગ આવે છે. બ્રહ્મદેવ એક મુખથી અમૃતપાન કરી રહ્યા હતા અને બીજા મુખમાંથી શીશુ નીકળ્યાં, જેમાંથી સુરભિની ઉત્પત્તે થઈ. એક બીજા સ્થળ પર એમ કહેવામાં આવે છે, કે આદે પિતા દક્ષ પ્રજાપતિ હતા. તેમને સોએક પુત્રીઓ હતી, જેમાં સુરભિ તેમને સૌથી વધુ પ્રિય હતી. વળી એમ પણ કહેવાય છે, કે સંસારના કલ્યાણાર્થે જ્યારે દેવદાનવાએ મળીને સમુદ્રમંથન કર્યું ત્યારે સમુદ્રમાંથી જે ચૌદ રત્ન નીકળ્યાં હતાં તેમાં આ સુરભિ પણ છે. સુરભિથી સુવર્ણ રંગની કપેલા ઉત્પન્ન થઈ, એનાં થાનના દ્વંદ્વમાંથી ક્ષીરસમુદ્ર બન્યો. કપેલાનાં બન્ધાં કેલાસ પર ચરતાં અને ધૂમ મચાવતાં. નીચે મહાદેવજી ધ્યાનમગ્ન હતા. આ બન્ધાઓનાં તોફાન અને હાહોરારથી

માનવીએ જેને ઢોરની ભતિમાં ગણી છે, છતાં જેનાં છાણુ-મૂત્રને પણ પવિત્ર ગણ્યાં છે એવી ગાય આર્યોના હિંદમાં આવવા સાથે જ તેમની સાથે સંકળાયેલી છે. જેના શરીરના દરેક ભાગમાં આપણે દેવાનો વાસ કલ્પ્યો છે, જેના પુત્ર તરીકે આપણે ભગવાન શંકરનું વાહન બનાવ્યો છે, જેની પડખે ભ્રમા રહીને ખંસી બળવતાં

પાળવાના ધર્મમાં-ગૌધર્મ પ્રતિપાળ-જેને પ્રથમ નહિ, આજે ય આપણા બેતીપ્રધાન દેશ સાથે જે

મહાદેવજીના ધ્યાનમાં વેદ પઢ્યું અને તેમણે ત્રીજું નેત્ર ખોલી દિધે ફેંકી. એ સમયથી જ ગાયનો સોનાનો રંગ અનેક સુંદર અવતર રંગોમાં ફેરવાઈ ગયો.

આપણે માનીએ છીએ કે ગાયના શરીરમાં બધા જ દેવાનો વાસ છે. આ પ્રસંગની એક કથા એવી છે કે, પૃથ્વી પર સૌથી છેલ્લે લક્ષ્મીજી આવ્યાં. ગાયે તેમને પેતાના છાણુ અને મૂત્રમાં સર્વથી પ્રથમ સ્થાન આપ્યું. કહેવાય છે, કે જ્યારે પૃથ્વી પર ઘોર અન્યાય અને અત્યાચાર થાય છે ત્યારે એ ગૌસ્વરૂપે ભગવાન પાસે જાય છે અને એનું દુઃખ દૂર થાય છે. આને મળતો એક પ્રસંગ પારસીઓના ઇતિહાસમાં પણ છે. વળી ગાયનો મદિમા વધુ મનાય છે, એનું એક કારણ એમ પણ છે કે ગંગા પહેલાં પૃથ્વી પર આવવા કોઈ કરતાં કોઈ વાતે તૈયાર ન હતી; કેમકે એમાં પાપી દોષો સ્નાન કરી એને જ

સાંજ નિયમિત પ્રાર્થના કરશે તો તમારામાં પોતામાં અમત્કારિક ફેરફારો થશેલા અને થતા જણાશે. મનની સ્પષ્ટતા સાથે જીવનમાં ઉમંગને સ્ફૂર્તિ આવેલાં જણાશે. આ રીતે અંતરમાં બેવાનો મહાવરો પડશે. તેના બેના

પછી તમને ગમશે નહિ. એનાથી ઈશ્વર દર્શનની સાધનાના બીજા સાચા માર્ગે, વિવેકવૈરાગ્યની શુદ્ધ સમજે તમારામાં ઊતરવા માંડશે અને એમ કરતાં ઈશ્વરનું દર્શન થશે.

અપવિત્ર બનાવી નાખે તો ૧ એવી એને બીક હતી પરંતુ ન્યારે એને કહેવામાં આવ્યું કે ફક્ત ગાયત્રી જાત્રીના સ્પર્શથી જ એની કૈંક અપવિત્રતાઓ ચાલી જશે ત્યારે છેવટે એ પૃથ્વી પર ઊતરી ગઈ જોત્ર શબ્દ ઉત્પન્ન થયો છે પાછળથી આપણા બિભિત્ત વંશોના પરિચય માટે આ ગોત્રનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. અધિગણ ગાયોનાં શુક રાખતા, આ પરથી ગોત્ર શબ્દ બન્યો છે એવું પણ મનાય છે તે સમયે કન્યાઓનું મુખ્ય કામ ગૌસેવા જ હતું એટલે તો એ કુલિતા કહેવાતી પશ્ચિમમાં આ જ પણ ગાયોની પરિચય વિશેષતઃ સ્ત્રીઓને સુપ્રગત છે.

કહે છે કે એક દિવસ ભરવાન શકર બ્રહ્મદેવને ઘેર ગયા પિતામહે તેમનો જલુ આદરસહકાર કર્યો અને તેમને જલુ ગાયો આપી ગાયો મેળવી શકર ખૂબ પ્રસન્ન થયા, અને ત્યાંથી તેમનું નામ પશુપતિ પડ્યું આને પણ નેપાલમાં પશુપતિ પ્રથમ આરાધ્ય દેવ ગણાય છે મહાદેવજીએ અન્ય શીશગામી સવારીઓનો ત્યાગ કરી પોતાની સવારી માટે નહીં નામના બળદને થોડાં ગરથી શોહિતપુર (વત્માન નેપાલ) નો રાજ બાણાસુર શકરનો મોટો ભક્ત હતો એકવાર મહાદેવજીએ પ્રસન્ન થઈ સારીસારી બારેક ગાયો એને ભેટ આપી એ ગાયોને મેળવી બાણાસુર અત્યંત પ્રતાપી અને ચક્તિશાળી બની. બાણાસુરની હાવણ્યવતી પુત્રી સાથે અનિરુદ્ધને ગ્રામ પ્રેમ થઈ ગયો હતો આ ભેદની ખબર પડતાં જ બાણાસુરે અનિરુદ્ધને કેદ કરી લીધા આ ખબર મળતાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાની વિશાળ વિજયી મેના લઈ ગોહિતપુર પર ચડી આવ્યા આ સમાચારની જાણ થતાં બાણાસુરે પોતાના મંત્રીઓ સાથે એકાંતમાં મંત્રણા ચલાવી રાજ્ય ચાલુ બંધ કરી બાણાસુર મદન કરી શકે, પણ ગાયો ગુમા

વવી તો અસહ્ય જ હતી બધાની સમતિથી ગાયો કુબેરજીને ત્યાં થાપણ તરીકે મુકવામાં આવી લગ્નમાં તો બાણાસુર હારી જ ગયો સંધિ થઈ હતી મેળવી બેંગ્લોગાદો સાથે કૃષ્ણ થાણ દારકા જતા હતા, ત્યાં કોઈએ ચાકી ખાધી કે 'મનવાન, આપને અસહ્ય જોત્ર તો હાથ જ નથી લાગી સસાર આખાની સપાને લબલે એવી બાર ગાયો તો કુબેરજીને ત્યાં સત્તાડવામાં આવી છે' પછી તો કૃષ્ણ કુબેરને ગાયો આપી દેવા કહેલું મોક્ષેષ્ઠ કુબેરજીએ ઇન્કાર કરી નાખ્યો ફરી લગ્નના કાકા વાળી ઊડ્યા દેવતાઓ ડરી ગયા શાંતિદાત દોડવા મડી પડ્યા અને મદામુઝેલીએ, કૃષ્ણને સમજાવી ફરી દાગડા થાણ લઈ ગયા.

મહારાજ દિલ્હીએ એક દિવસ રસ્તે ચાલી જતી નંદિનીને પ્રણામ ન કર્યા એના ગ્રાપથી મહારાજ નિસતાન થઈ ગયા 'મહારાજ ગુરુ વસિષ્ઠના આશ્રમમાં ગયા તેમણે પોતાના નિસતાન થવાની આખી થે વાત ચુરુજીને કહી સભળાવી અને ગ્રાપથી મુક્તિ મેળવી આપવાની પ્રાર્થના કરી ચુરુજી તેમને નંદિની ભેટ આપી અને કહ્યું 'આની બધી રીતે પૂલ કરો' ચુરુજી આદેશાનુસાર ગભ અને રાણી પ્રેમપૂર્વક એ દિવ્ય ગાયની પરિચય કરવા લાગ્યા મહારાજ પોતે ગાયને ચગવવા વનોમાં જતા.

એક દિવસ મહારાજ વનનાં કુદરતી દરશો જોવામાં મસ્ત હતા ત્યાં નંદિનીનો ચિત્કાર સભળાયો એક સિંહ નંદિની પગ ત્રાપ મારી એને દયાવી રહ્યો છે એ ભેદ ગભ નંદિનીની પ્રાણરક્ષા માટે ધનુષ્ય ધીરથી હાથ લાગ્યા અતે રાજાએ પોતાનું શરીર સિંહને સમર્પણ કરી ગાયને બચાવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી અને ચૂપચાપ માયુ નમાવી પડ્યા ત્યાં પ્રણીવારે તેમણે મસ્તક ઠીંચુ

કયું તો જોયું, કે નંદેની હસતી હતી. નંદેની રાજના ખરા પ્રેમથી પ્રસન્ન થઈ અને રાજને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો.

મહર્ષિ વસિષ્ઠની નંદેનીની મહત્તા તો બધા જાણે જ છે. એક દિવસ મહારાજ વિશ્વામિત્ર પોતાની વિશાળ સેના સાથે એમના વનમાં થઈને જતા હતા. વસિષ્ઠના આગ્રહથી રોકાઈ ગયા અને તેમની મહેમાનગીરીનો લાભ લીધો. નંદેનીની કૃપા અને દુધથી આખી સેનાએ સંતુષ્ટ થઈ લોભન કયું. ગાયનો મહેમા અને ચમત્કાર ભેઈ વિશ્વામિત્રને ખડુ આશ્ચર્ય થયું. તેમણે એ ગાય સાગી. વસિષ્ઠે મનકાર કયે; આથી વિશ્વામિત્ર નારાજ થયા અને બલપૂર્વક ગાયને લઈ જવા લાગ્યા. બસ, લડાઈ જમી પડી અને છેવટે નંદેનીની કૃપાથી વિશ્વામિત્રને વસિષ્ઠે પરાસ્ત કર્યા.

એકવાર પોતાની વિશાળ સેના સાથે કાતંવીર્યભૂત તપોવનમાં જમદગ્નિ ઋષિના અતિથિ બન્યા. ઋષિએ કામધેતુના દુધથી રાજની અને એના સૈનિકાની સારી ખાતર-ખરદાસ્ત કરી. રાજ તો ગાયનો ચમત્કાર ભેઈ ગાય પર લદ્દુ જ થઈ ગયો. ઋષિ પાસે ગાય માગી, પણ ઋષિએ એ માગણી નકારી દીધી. રાજની આજ્ઞાથી રાજનાં માણસો ગાયને બલપૂર્વક લઈ જવા માંડ્યા. ઋષિએ રોક્યા. રાજના હુકમથી ઋષેનું મસ્તક કાપી નાખવામાં આવ્યું. ઋષિપત્ની રેણુકા રોઈ રોઈ ચિત્કાર કરવા લાગી. જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ નિકટના પર્વત પર તપસ્થા કરી રહ્યા હતા. તેમનું આસન ડોલ્યું. તેઓ તુરત ઘેર આવ્યા અને આખું દસ્ય ભેઈ અત્યંત ગુસ્સામાં આવી ગયા. તેમણે ક્ષત્રિયો સાથે ભયંકર લડાઈ આરંભી દીધી. ત્યારથી આખી પૃથ્વીને નક્ષત્રી બનાવવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી.

ગણેશજન્મ વિશે એક મનેરંજક વાત

છે. મહાદેવે તેમનું મસ્તક કાપેલું અને એ અદસ્ય સ્થાનમાં ચાલ્યું ગયું. પાર્વતી ખૂબ રોવાં. દેવવૈદ્ય અશ્વિનીકુમારને બોલાવવામાં આવ્યા. પાર્વતીએ સોંમાગ્યું વરદાન આપવાનું વચન આપ્યું. અશ્વિનીકુમારે આ શરતે મસ્તક ભેડી દીધું અને વરદાનમાં તેમણે મહાદેવજીને જ માગ્યા. ખડુ જટલ સમસ્યા ઉપસ્થિત થઈ. દેવતાઓ સાથે વિષ્ણુએ ચર્ચા કરી અને છેવટે મહાદેવની કિંમત એક ગાય જેટલી રાખવામાં આવી અને એ ગાય આપીને જ પાર્વતીએ મુક્તિ મેળવી. આથી અશ્વિનીકુમાર ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

ભગવાન કૃષ્ણના વિષયમાં પણ અનેક પ્રસંગો છે. બાળપણમાં ગાયો ચરાવવાની, ગાયોને હેરાન કરનારને મારી નાખવાની, ગોવર્ધન ધારણ કરી ગૌરક્ષા કરવાની અને આવી કંઈકે વાતો વિરતૃત રૂપે વર્ણવવામાં આવી છે. શ્રીકૃષ્ણનું બધું જ્ઞાન ગાયો ચરાવવામાંથી જ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમણે ખીતામાં કહ્યું છે કે: ‘પશુઓમાં હું કામધેતુ છું.’

ભગવાન છુદના જીવનનો પણ એક બહુિતો પ્રસંગ છે. તેમણે ૪૯ દિવસ સુધી ઉપવાસ કર્યો તો ખરા પણ જ્ઞાન કે મુક્તિ ન મળી. ગાયની પાસે બોધિવૃક્ષ નીચે તેઓ ઉત્તસચિત્તે ધ્યાનમગ્ન બેસા હતા. આ ધ્યાનકાળ એક ગામમાં એક સરદારની રૂપાળી પુત્રી સૂજતાએ એક ઓવું ત્રત લીધું, કે બે ઓની અમુક અભેલાપા પૂરી થાય તો વટવૃક્ષ પર ૧૬૦૦ ગાયોના દૂધની ખીર અગવશે. ઓની અભેલાપા પૂરી થઈ. એણે ૧૬૦૦ ગાયો દોહીને એ દૂધ ૮૦૦ ગાયોને પાચું, પછી તેમને દોહી ચારસો ગાયોને પાચું. આમ કરતાં છેલ્લે ૧૬ ગાયોનું દૂધ દોહી ૮ ગાયોને પાચું અને પછી એ દૂધની પ્રેમપૂર્વક ખીર તૈયાર કરી વટવૃક્ષ સામે ઉપસ્થિત થઈ ત્યાં છુદ ભગવાનને બેઠેલા જોયા એટલે એને તો.

એમ જ ઘાગુ કે પોતાનો ઉપહાર સ્વીકારવા વૃક્ષે મનુષ્યસ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું છે એના આનંદનો પાર ન રહ્યો ગોતમે એ ખીર ખાધી અને તુરત તેમને જ્ઞાન થયું અને મુક્તિનો માર્ગ મળ્યો.

૧. પાંડવોમાં એક એવા નિયમ હતો, કે જ્યારે દ્રૌપદી કોઈ એક કાર્ધ સાથે વાતો-ચીતો કરતી હોય ત્યારે બીજા કોઈએ ત્યાં ન જવું આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનારને બાર વર્ષનો વનવાસ કરવો પડે એકવાર અર્જુન પોતાનું ગાંડીવ ખનુષ્ય મહેવમાજ બૂલી ગયેલા ત્યાં કોઈએ આવીને કહ્યું, કે ચક્રાવે ગાયેનિ હેરાન કરે છે અને તેમનું દરજ્જું કરી ભય છે બાર વર્ષના વનવાસની પરવા ન કરતા અર્જુન મહેવમા ઘૂસ્યા અને પોતાનું ગાંડીવ લઈ ગાયેની રક્ષા માટે નીકળી પડ્યા. કારણકે ગાયની રક્ષાથી વધીને સક્ષારમા બીજાને કોઈ પુરુષ નથી.

અર્જુને ઋષિને વિશે પણ એક રોચક કથા કહેવાય છે તેઓ ગંગાના મર્મમાં જણાઈ એકવાર તપસ્યા કરતા હતા એટલામાં માછીઓ માછલાં પકડવા આવ્યા તેમણે ગંગામાં જળ નાખી અને તેમના આશ્ચર્ય વચ્ચે આ મુનિજન જળમાં આવી ગયા ઋષિની વિનંતિથી માછીઓ તેમને વેચતા રાખે ત્યાં લઈ ગયા રાજાએ ક્રિમતમાં અલગ ધન આપવા ઇચ્છ્યું પણ મુનિ સંતુષ્ટ ન થયા અર્જુન રાજ્ય આપ્યું તોય મુનિએ તો ડોક જ ધુલ્યાવું.

છેવટે રાજાએ આપ્યું ય ગજ આપવાની તૈયારી બતાવી પણ તોય ઋષિને સંતોષ ન થયો છેવટે વિનયપૂર્વક રાજાએ પૂછ્યું 'તો આપની ક્રિમત આપ કેટલી માનો છો ?'

'મારી ક્રિમત એક રાજમથી તો અનેકગણી વધારે છે મારી સાચી ક્રિમત તો એક ગાય સિવાય કંઈ જ નથી આપ એક ગાય જ આપી દોને.'

રાજાએ આ જવાબ સાંભળી પ્રસન્ન થઈ એક ગાય આપી દીધી આ વાતથી દેખાઈ આવે છે, કે પ્રાચીન કાળમાં ગાયનું મહત્ત્વ કેટલું હતું !

તથાવનમાં ઋષિના સિમ્બ ઉપમન્યુ આકાંક્ષાનું પાન ખાનાંથી અન્ન થઈ ગયા હતા યજુષ્પાથી ગાય ચરાવતાં ચરાવતાં જ તેમને દરિદ્રાલ થયો પ્રાચીનકાળમાં બ્રહ્મચારીઓને ગોપાલનનું શિક્ષણ દેવાનું તે સમયે ગાયોનું ખૂબ માન હતું જેમ આપણે ગોપાલમા માનીએ છીએ તેમ પારસીઓ સંદોની પૂજા કરે છે એવું કહેવાય છે મિથમાં વાગરડાની પૂજા થયા કરતી ત્યાંના પ્રાચીન સિકાઓ પર પણ આવી જ મૂર્તિઓ અંકિત છે આજ પણ કેટલીક જાતિના હોદ્દા ગોપાલમા માને છે એ સમયે તમામ મુસ્લિમ ક્ષેત્રોમાં ગાયોની પૂજા થતી અને જોડત્યા કરનાર હડને પાત્ર બનેતા.

આમ માનવજીવનમાં ગાયોનું સ્થાન ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ રહ્યું છે અને ગાયોની સેવા સાથે જ એનું ઉત્થાન થયું છે.

★

એક ગરાસિયાના ધરમાં મૂકે લગાડવા માટે તેલ નહોતું એટલે દીવામાંથી વહેલું તેલ ચોપડતું ચોપડતા દીવાની પાતળી કિલેટ પણ નકારતી મૂકી આમે ચોપડાઈ ગઈ કાઈ સામે જઈએ તેણે પડ્યું.

મહત્ત્વ આ શું છે કાઠાર ?

કાઠારે જવાબ દીધો

'આજ સેવ ખાધી છ તે તાતલો રહ્યો હતો.'

તે આમ વટના માર્ગ દીવેટ ખાઈ જવી પડી !

જીવન અને મરણ

શ્રી 'ચંદ્રક'

પોતાની રીતે જીવાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે .

જે 'ભદ્રજીએ' એતાં જીવનમરણનો પ્રશ્ન બિલકુલ સંદિગ્ધ નથી. જન્મ અગાઉ ને કાર્મ જીવનનું અસ્તિત્વ ન હોય. સામાન્ય માનવદષ્ટિ નિહાળી શકે તેમ જિવાનું જીવન નષ્ટપ્રાય ન થાય ત્યાં સુધી જીવનનું અસ્તિત્વ કાયમ મણાય અને મૃત્યુ પછી જીવન સમુદયનું ન હોય.

મૃત્યુનો ભય અંજોય તેમ અચોચ છે. જન્મ પહેલાં માનવી જે સ્થિતિમાં હોય તેથી વધુ ખરાબ પરિસ્થિતિ મૃત્યુ પછી ઉત્પન્ન થશે એમ માનવાને કારણ નથી. જન્મ પહેલાં માનવઅસ્તિત્વ ન હોય તે મૃત્યુ પછી ક્યાંથી હોય? જન્મ પહેલાં જ માનવીનું અસ્તિત્વ નિર્માણ હોય તે તેનું નિર્માણ મૃત્યુ પછી પણ સંભવી શકે. ગમે તેમ હોય, પણ જીવનમરણનો સંબંધ અખાંધિત રહે છે.

મૃત્યુનો ભય વાસ્તવિક રીતે પ્રાકૃતિક ભય છે. માનવી જાણે છે કે જીવંત જીવનમાંથી ભયાનક રીતે જીવનતત્ત્વ જેથી લેવામાં આવે છે. આ તેનું જ્ઞાન ભવિષ્યમાં આવનાર મૃત્યુરૂપી ભયનું કારણ બની જાય છે.

મૃત્યુ પછી સ્વર્ગવાસ કે નર્કવાસના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન થાય છે, પણ નર્કવાસનો કારણથી જ મૃત્યુનો ભય પ્રસરે છે એમ કહી શકાય ખરું? ભાવિ સ્વર્ગવાસના કારણે જ મોતને ભેટનારા કેટલા?

સ્વર્ગ કે નર્કના ઉપાદાન-તત્ત્વથી મૃત્યુ

જીવન અને મરણ ! મનુષ્યજીવનને આવરી લેતા આ ગહન ને સનાતન કોયડાઓને આદિદાનથી માનવી વિચારતો આવ્યો છે. જુદાજુદા ધર્મો ને તત્ત્વજ્ઞાને એને જુદીજુદી રીતે ઉકેલવાના પ્રયત્નો કર્યા છે, તથાપિ એનો કોઈ ચોક્કસ અંતિમ નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. આ સીમાં કર્મવાદ-કર્મફળનો સિદ્ધાંત વિશેષ ખુલ્લમચ્છ લાગે છે. લેખકે આ પ્રશ્નને

પછીની માનવીની પરિસ્થિતિ સમજાય તેપણ જન્મ પહેલાંની તેની પરિસ્થિતિ કયા પ્રકારની? મૃત્યુ પછી સ્વર્ગવાસ હોય કે નર્કવાસ, પણ એ જીવનનું મૂળ તો હોયું જ બોધ્યું ને ?

મૃત્યુની દહેશત માનવીને કેમ ગભરાવે છે તે સમજવું મુશ્કેલ નથી. જન્મ પછી માનવી જીવનની ગડમથલ આરંભે છે. એ ગડમથલના કડવામીઠા પ્રસંગોમાં તે જીવંત પ્રોત્ત બને છે અને પછી તેને જેનો સહજ પણ ખ્યાલ ન હોય તેવા મૃત્યુ-ગતિમાં ધકેલવામાં આવે છે. આ અસીમ જીવંત ગતિમાં ધકેલાવાના પ્રસંગે માનવમન નેહલ બને એ સ્વાભાવિક છે.

જતાં જીવનમાં મોતની દહેશત બહુ જોડા માનવીને ગભરાવે છે. એ મૃત્યુનો ભય કાયમ ટકી રહે તે માનવીમાત્ર નિર્બળ તેમ જેતર્નબિહીન બની જાય અને જીવન અસહ્ય બને. પરંતુ મોતની બીક ખરી રીતે તો કાલ્પનિક છે. માનવમાત્ર મૃત્યુવશ હોવા છતાં મોતને સફાતર જીતીને જ જીવન જિવાય છે.

જગતમાં સર્વેથી વિચિત્ર વસ્તુ કઈ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ધર્મશાસ્ત્ર બુધિ. છેરે જણાવેલું કે 'પોતાની નજર હળે સેકંડો માનવીને મૃત્યુવશ થતાં નિહાળ્યા છતાં માનવી પોતે મરનાર નથી એમ માને છે તે.' મહાભારતના સમયની આ વિચિત્રતા અત્યારે

પણ કાયમ છે

મૃત્યુ માટે વખત, કાયદો કે નિયમ કશું જ નથી. મૃત્યુનો સમય માત્ર અનિશ્ચિત છે. મૃત્યુ પોતે તો નિશ્ચિત છે. જીવનનો અસ્તિત્વકાળ અનિશ્ચિત. છતાં દેહ કે લાભા એ સમયની મીઠાશ મૃત્યુભયથી જરાય ઓછી. થતી નથી કોઈક સમયે મૃત્યુની ડાઘા જીવન ઉપર જણાય તો ભલે, બાકી તો જીવન સદાય મૃત્યુભયથી અલિપ્ત રહી શકે છે. અધારથેરી નિયાતા બાદ તિમિરની કલ્પના તેજોમય ગવિકિરણને નિદ્રાજવાથી ન ઉઠાવે તેમ.

મૃત્યુનો ભયિશા માટે વિનાશક વસ્તુઓથી તૈયાર થયેલો પચ્ચૂતનો દેહ કુદરતી રીતે વિનાશ પામે જ. જીવન એટલે શું ? ગર્ભ કાલનું જીવન આજે મૃત પ્રાપ્ત મનાય છે. આજના જીવનનું અસ્તિત્વ આવતી કાલે કયા પ્રકારનું ? સેકેડો વર્ષ પહેલાંનું જીવન અને ગર્ભ કાલનું જીવન એમાં તમાવત માત્ર વખત-જોનાં નિર્માણ માનવસૃષ્ટિએ રચ્યા છે તે-નો જ ને ?

આપણે બધીએ છીએ કે દેહનું અધારણ બાજુ આપણા અસ્તિત્વ માટે પૂરતું નથી. માનવસૃષ્ટિ બધા કુદિત ચર્મ બધ છે એવી કોઈ અમાય વિભૂતિનું અસ્તિત્વ માનવ શરીરને અચોથ ચેતના અર્થે છે.

જીવનની સર્વમાન્ય કામપ્રણાલી શરીરના અવયવોથી સાધી શકાય છે એ શારીરિક યુત્તમી ગતિ અટકી પડે, તોપણ માનવીનું અસ્તિત્વ સપૂર્ણ નાશ પામતું નથી.

વિનાશી વસ્તુઓ વિનાશ બાદ કોઈ તત્ત્વને ટકાવી ન શકે એ દેખીતું છે. વિનાશી શરીરમાં અવિનાશી આત્મતત્ત્વ પોતાનું કોઈક સ્થળે છૂપું, કોઈક સ્થળે જલદત-સ્થાન અનોખી રીતે જમાવે છે. સ્પર્શજન્ય પ્રત્યેક વસ્તુનો વિનાશ

અનિવાર્ય છે. જગતની પ્રત્યેક વસ્તુ વિનાશી છે તો અતુલ જળધારી મનાતો માનવદેહ માનવીની અપ્રતિમ આકાંક્ષાની આ કાલીકૃતી તરંગમહેસાતો શા હિસાબમાં ? મહાન નાજો, અદ્ભુત મોરચમરી તેમની મદત્તા, અતુલમ રાજમહલો અને ગગનચુબી પ્રાસાદો અત્યારે દરિયાગર થાય છે ખત. પોતાની સપાટી ઉપર વિનાશકોએ સર્વને ધારણ કરતી ધૂળ ભરી પૃથ્વી સર્વને ધૂળમય બનાવે છે.

વખતના વહેણ અવિરત છે. મહાન મોરચવતા રાષ્ટ્રો સમયના વહેણમાં અદસ્ય ચર્મ બધ છે. વહી જતી નાનકડી પણ ફરીથી મેળવી શકાય ખરી ?

સમયનું અભાષિત વહેણ નથી સ્પર્દીત. શકતું માત્ર અવિનાશીને અવિનાશી આત્મ સિત્તનના પરિભ્રમ દ્વાર કરી શકાય ? આર્થાત્તનું તાજકીય સાવંભોમત્વ અદસ્ય થયું હતું, પણ આર્થબુદ્ધિના વિચારવિનિમય ભ્રમતને આસ્થર્થયુગ્ધ બનાવતા થ બધા હતા ખરા ? નષ્ટપ્રાપ્ત થયેલ ઝોસ અને રામની બૃતકાલોન સંસ્કૃતિ આજે ૫ યુરોપમાં પ્રસરેલી છે.

કુદરતી કાર્યોની જલદત પ્રતિજ્ઞામાં કોઈ અચોષ બળ અવશ્યમેવ સતાયેલું હોય છે. પનનથી કોઈ વધુ શક્તિવાન છે ? વીજળી કરતા કોઈ અધિક વેગવાન તેમ જ ભયાનક શક્તિ છે ? છતાં તેમનું મ નિયમન કરનાર અદ્ભુત શક્તિનું અસ્તિત્વ અવશ્ય છે. આમ સત્ય, શાશ્વત અને શાંત છતાં જગતની જલદત શક્તિ કરતાં પણ વધુ શક્તિવાન આત્માનાં ઓજસ પન્નાય છે.

હજારો વર્ષ સુધી માનવવિચારના પાઘા વાતાવરણમાં ઘૂમ્યા કરે છે. વિનાશી માનવી અવિનાશી વિચારસદૃશી જગતને ચેતના અર્થે છે નાશકત શરીરના વિનાશ બાદ

વર્ષો સુધી એ શરીરધારીનું વિસ્મરણ ન થાય તેવા વિચારો સૂઝી જવાનું કાર્ય માનવી માટે શક્ય બનાવે છે—આત્મશક્તિ. માનવ-અંતરમાં વિરાજીત તેજ પુંજના અંશ સમ આત્માની પ્રતિભા નિરાળી છે.

માનવઅંતરમાં નિવાસ કરનાર આત્મ-ચૈતન્ય અવેનાશી છે; કારણકે ગીતા કહે છે તેમ જૂના વસ્ત્રને સ્થાને નવું વસ્ત્ર પહેરી શકીએ તેટલી જ સરળતાથી તે એક વિનાશી દેહને તણ બીજામાં પ્રવેશ કરે છે.

પુનર્જન્મને માનનાર પ્રજા આ તત્ત્વને આવકારે છે. પુનર્જન્મની વાતો બિલકુલ વાહિયાત પણ નથી જ. શુદ્ધ સમ અદ્ભુત તત્ત્વજ્ઞાની પૂર્વજન્મની અનોખી વાતો જગતને સંભળાવે છે, પણ પૂર્વજન્મના પ્રતેભાશાળી મહાત્માને વર્તમાન જન્મમાં પિછાનવાનું સાધન શું?

શુદ્ધતા નામસ્મરણ સાથે એ પુણ્યમાની ભવ્ય આકૃતિ અંતર સમક્ષ રજૂ થાય છે. જુમિતું આધિપત્ય ત્યજી જગતની શાંતિનાં સુરો શોધનાર એ મહાત્માનું શાંત મુખારવિંદ કેટલું અનુપમ હશે?

શુદ્ધની વર્તમાન તસવીરો માત્ર કલ્પનાનાં આલેખન છે. તેમના જીવનકાળમાં એક પણ તસવીર નથી લેવાઈ એટલે એ જ શુદ્ધ ફરીથી નિઃસ્વરૂપે જગત સમક્ષ રજૂ થાય તોપણ જગત તેમને કઈ રીતે પિછાને?

માનવી પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરતાં જે માનવ-સ્વરૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે માત્ર આચ્છાદન છે. ભવ્ય આત્મતત્ત્વ અગોચર છે. માનવી પોતા (વધે સંપૂર્ણ) જાણ્યા સિવાય જ પોતાની વાતો જગત સમક્ષ રજૂ કરે છે. બાહ્ય વસ્તુ વિષયક વિગતો પણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે ચર્મસક્ત જણાવી શકતાં નથી; એ વસ્તુનાં ઊંડાં નિરૂપણ સધાય તો જ સત્ય તત્ત્વ સમજાય. તે જ

પ્રમાણે અંતરમાં ઊંડા ઊતરી નિહાળનારને જ સત્ય આત્મતત્ત્વનું માન થાય છે.

તસ રેતીમાં જમણું કરનાર પંથી મૃગજળ-પ્રભાવે શીતળ વારે અને થટાદાર તરુવરના આભાસથી અથડામણમાં અટવાય છે. આત્માની શોધમાં ભમનાર મહાપુરુષને મૃગજળ સમ માયા સત્યદર્શનથી દૂર રાખી અશ્વાશ્વત પ્રલોભનથી લલચાવે છે. એ પ્રલોભનના આવરણને ભેદી આત્મદર્શનના પ્રયત્નમાં મચ્છો રહેનાર સાધક માયાપાશનાં નિવારણ સાધી શકે છે.

માયા રહસ્યમય છે. માયાબળના પ્રભાવે ભ્રાંતિની બૂલવણીમાં માનવી અટવાય છે. તેજબળાના અવનના દર્શનથી માનવમન વિચલિત કરવાની અજબ શક્તિ માયા ધરાવે છે. માયાની જમણાનાં પ્રતાપે અશક્ય વસ્તુની ભાલચમાં લપટાઈ માનવી શાશ્વત સત્યને અવગણુવા તૈયાર થાય છે.

જગતની આ માયાબળ અને આત્માનાં ઊંડાણ જગતના પ્રત્યેક માનવીને એક કે બીજે સમયે અસર કરે છે, પણ આ ઊંડાણનો તાગ મેળવવાની વાંચના કાંઈકેને જ થાય છે.

માયાબળને છિલછિલ કરવા કાંતો માનવી પોતે અંતરના અવાજને માન આપી પ્રયત્ન કરે છે. અગર તો સત્સંગપ્રભાવે તેણે વિચાર માનવઅંતરમાં પ્રવેશે છે.

પ્રથમ ભાગ આત્મપ્રકાશનો છે. અંતરની એકાગ્રતાના પ્રભાવે બાહ્ય જગતને વીસરી માત્ર અંતરજગતનું અવલોકન સધાય છે, જગપ્રવૃત્તિ અદૃશ્ય થાય છે, ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રવૃત્તિ બંધ પડે છે અને શાંત તેમ જ શિથિલ જણાય છે. બાહ્યદૃષ્ટિએ આમ શિથિલ જણાતો માનવી અનુપમ વેગથી વિચારપ્રવાહમાં આગળ ધસે છે. અંતરમાં ઊંડા ઊતરતો જતો સાધક છેવટે વિચાર કરવાના સાધનરૂપ મનને પણ બાહ્યે સૂઝી આત્માની સાથે

તાદાત્મ્ય સાધે છે આપોઆપ અતરના ઊંડા તિમિર ભેદતો મહાન પ્રકાશ ફેલાય છે આત્મતેજની શોધતું મ ધન કરતો સાધક અમત યર્ધ પેકારી ઊઠે છે તોહમ્

અભિમાનમા અકુલ બની મહાવતો માનવી આત્મતત્ત્વ બૂઝી 'હું'વદમા ભમે છે માયાને પ્રતાપેન્સધળુ કાય' રથૂલ શરીરને પ્રભાવે થતું જણાવાથી માનવી મગર જની વિશ્વપતિને વીસરે છે અતરના ઊંડાણમા છુપાયેલા આત્મતત્ત્વને કોઈક જ અનેરો સાધક શોધી શકે છે

બીજની સરખામણીમા આગળ વધવાની ક્ષમ્યા ધરાવનાર માનવી અભિમાન કે ઉચ્ચતાની શાગણીના પ્રદોષનને વશ બને છે, પણ આત્મતત્ત્વને પિછાન્યા બાદ સમગ્ર જગત એક જ તત્ત્વમય જણાય એટલે અભિમાન આપોઆપ અદશ્ય થાય છે

'હું'વદમાનવીને એકબીજની સરખામણી કરવા પ્રેરે છે સરખામણીનું મૂળ જ્ઞાન, સંકિત કે લઈમો ગમે તે હોય પણ અન્યથી ઉચ્ચ હોવાની અભિલાષા માનવીને જગતમાં સમદોષવા સમર્થ બને છે આત્મતેજના મલાવે જ્યારે સમગ્રય કે માનવી સ્વતત્ર નથી, એક માનવીનો અતરાત્મા બીજથી સ્વતત્ર નથી, પણ એક અમાપ વિશ્વેશ્વરનો અશમાત્ર છે, માયાભજને પ્રથમે જણાતું જીવનિય કે સારુનરમુ કશું જ નથી અને સિધ્ધીનીમાં વિભક્ત જણાતા ચક્રિરણુ જેમ એક જ ચક્રથી પ્રગટે છે તેમ એક જ

વિષુવર જગતના પ્રાણીમાત્રને ચેતના અર્પે છે, ત્યારે સરખામણી, સ્વાર્થ, સતોષ કે અભિમાન કશું જ ટકી શકતું નથી

સત્યની શોધમા ડગ ભરવાની શરૂઆત થતા જ માયા ખીંચીખીંચે દૂર ખસે છે અને આત્મતેજના પુનિત પ્રભાવે માયાતિમિરનો સમગ્રો નાશ થાય છે સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી મેળવવા જેવું કશું જ નથી રહેતું એટલે અણ્ય શાંતિ અનુભવાય છે

શાંતિપ્રભાવે આત્માનું અવિનાશીપણુ સમજાય છે આત્માની ઉત્પત્તિ માનવી શોધી શકે તેમ નથી સ્થળ અને સમયથી પર, આત્મા અચરામર છે સમય આવે કે જાય, આત્માનું સ્થાન અવિચળ છે

પ્રત્યેક જન્મ અને તે અગેના જીવનમાં પાપપુણ્યની લેવાડેવા ઝોલાવત્તા પ્રમાણમાં અવસ્થ હોય છે નિષ્કામ કર્મપ્રભાવે પુનિત બનતો ભગ્નાત્મા પુનર્જન્મથી અલિપ્ત રહે છે

જીવનવ્યવસ્થામા કોઈપ્રકારના અકરમાતને સ્થાન નથી પૂર્વજન્મના સંપૂર્ણ દિસાણ સાથે જ જીવાત્મા નૂતન જન્મમાં પ્રવેશ કરે છે આ લેવાડેવડામાં ઓછું વધતું કરવાની ચત્તા માનવી ધરાવે છે

ગહના કર્મજો ગતિ । કર્મપ્રભાવ અનુપમ છે કર્મફળનું નિવારણુ અસંભવિત છે માનવી સારાંરસાં કર્મનું નિરપણુ કરવાની પ્રશ્નિરત્ત જુદી ધરાવે છે એ જુદીશક્તિનો વધારોઅ ઉપયોગ જ કરનાર પૌતાના કર્મપ્રભાવે યાતનાવશ બને એમા વાંકે કોનો ।

★

રેશનિજા નમાનાની વાલ છે મધ્યમ વર્ગના એક કારકુને ત્વા અતિથિ આવ્યો કારકુને થયું 'આ પીડા ક્યાથી આવી, નવ તો સારું' એટલે પોતે માંદો હોવાનો ટોચ કરી, પત્નીને પણ દાનવાનું કહી, મોઢે-ગાયે કોઢી પાસું ફેરવી છૂઈ ગયા આ વખતે મહેમાન મૂંઝો મૂંઝો બેસી રહ્યા હતાં એવિતુ જ કઈ યાદ આવવાથી પત્ની અદરના રસોડામાં ગઈ, એટલે મહેમાન ધીરે રહીને પણ કીજવા બેસી ગયા પત્ની જ પણ દાણે છે એમ માની કારકુને કહ્યું 'પેલી પીડા ગઈ?'

'પણે જ વળગી છે।' જવાબ મળ્યો

×

સં. 'સફર જહાં'

કાંચન

[૧]

૦ કીમાં છે મુસાફરો કંઈ કામ ન હોવાથી વાતો કરવા લાગ્યા : એકે કહ્યું, 'આ સાધુઓને કદી કંઈ આપવું ન ભેદીએ. આ લોકો સમાજનું કશું જ ઉપયોગી કામ કરતા નથી.'

બીજાએ કહ્યું : 'મધા જ સાધુઓ એક-સરખા હોતા નથી. અનેક સાધુઓ હરે-ભજન કરે છે. એમને દાન આપવાથી પુણ્ય થાય છે, અને વળી કેટલાય સાધુઓ ભત-ભતના ઉપદેશોથી જનતાનું કલ્યાણ કરે છે. એવા સાધુઓના ભરણપોષણની ચિંતા કરવી એ તો સમાજનો ધર્મ છે.'

આ સારીય ચર્ચા ગાડીમાં બેઠેલા એક સાધુને સંભળાવવા જ થઈ રહી હતી. સાધુ ચૂપચાપ બેઠો હતો. જે ભાઈ સાધુઓને કંઈ પણ આપવાના વિરોધી હતા તે એક રેશને કોઈ કામને લીધે નીચે ઊતર્યા. પછી જ્યારે ચઢવા ગયા ત્યારે સાધુને હાથ દરવાજાની અંદર હોવાથી એકાએક દરવાજો ખંધ કરતી વખતે સાધુની એક આંગળી અંદર આવી ગઈ. આંગળી છાપાંને ઝેલી તો થઈ ગઈ કે બહુ રેલગાડીનાં પૈસાં નીચે મૂકેલા પૈસાં ન હોય ! સાધુએ એકવાર આંગળી તરફ ભેંચું, અને પછી સૂઢીમાં આંગળી દબાવી, હાંત ખંધ કરી ચૂપચાપ બેસી રહ્યો.

ધાર્મિક જીવનની પરાકાષ્ઠા સંતસાધુઓમાં ને મુનિઓમાં દિલ્લોચર થાય છે, યવી ભેદીઓ-પરંતુ આને તો ધર્મનું બંધુ શીર્ષાસન થયું હોય એમ લાગે છે અને સાધુસંતામાં પણ દંભ ને પાખંડ પ્રવેશી ગયાં છે. ખામ છતાં કાદવમાં ક્યાંક ક્યાંક કમળ પણ દેખા દે છે. કાંચન અને કથીરસમા સાધુઓના સાધુત્વ અને અસાધુત્વને

જે કોઈની નજર સાધુની આંગળી પર પડતી તેના મોંમાંથી ચીસ નીકળી જતી. પરંતુ સાધુ તો બહુ કંઈ જ બિન-યુ ન હોધ તેમ, બેઠો હતો. થોડી જ વાર પછી મુસાફરોએ ભેંચું કે એ જ શ્રીમાન-જે સાધુને કંઈ પણ દેવામાં 'પાપ' સમજતા હતા, તે-થોડું દુઃખ, થોડી મીઠાઈ, થોડી પૂરીઓ વગેરે લઈને સાધુની સમક્ષ હાજર થઈ ગયા. સાધુએ કહ્યું : 'ભાઈ, પણ તમે તો કહી રહ્યા હતા કે સાધુને કંઈ પણ ખવડાવવું એ પાપ છે.'

'મહારાજ ! હું આપની સાધુતા ભેદી બહુ જ પ્રભાવિત થયો છું. ધન્ય છે તમને !'

'ભાઈ ! આમાં સાધુતા ક્યાં છે ? તમારી ભૂલથી વાગી ગયું તે વાગ્યું, અને મારી ભૂલથી વાગત તે પણ વાગત. વાગ્યા પછી એને સહન કર્યું સિવાય છૂટકો નથી. તમારી આ મીઠાઈ લઈ લો.'

'નહીં મહારાજ ! એને ગ્રહણ કરો. મને સંતોષ થશે.'

'સાધ ! આવી નાનીનાની વાતોથી પ્રભાવિત થઈ પોતાના વિચારોને ખદક્ષા કરવા એ સારું નહિ.'

સાધુએ મીઠાઈ ન જ ખાધી.

[૨]

શહેરના શેઠસાહેબ પોતાની ધર્મ-લાલનાને મારે અખ્યાત હતા. જે સાધુ આવતા તેમને તીર્થયાત્રા કરાવી દેતા. એકવાર એક સાધુ

આપી ચલ્યો અને ભોલ્યો 'ટિકિટ લઈ દો,
શેઠ સાહેબ! હરદાર જતુ છે'

'નહી જને!'

'મને જ નહિ લઈ દો, કે કોઈને લઈ જ
દેતા નથી?'

• નહી, લોકો ટિકિટ લઈને ખર્ચ બચ છે'

'ઠીક વાત છે ત્યારે તો ટિકિટ લઈને જ
જઈશ.'

સાધુ શેઠના દરવાજા પર જ ભેસી ગયો,
ભેસી રહ્યો પૂરા ચોવીસ કલાક

'શેઠસાહેબને પણ ચોડી છદ ચડી હતી
બીજો દિવસે લોકોએ કહ્યું 'લઈ આપો
શેઠ, કાલથી મેઠો છે'

શેઠ ભોલ્યા 'સારુ, લો ચાલો, કહો
તો, ત્રીજા વર્ગનું શું બાકુ થાય છે?'

'ત્રીજા વર્ગની ટિકિટ તો હું કાલ લેતા,
આજ તો હવે ઈન્ટરની લઈશ'

શેઠને યુરસો ચલ્યો, ભોલ્યા 'આટલા
નખરાં! પશ્યો રહો!'

સાધુ ચોવીસ કલાક વધુ મેઠો થોતોએ
કહ્યું 'શેઠસાહેબ, ઈન્ટરની જ લઈ આપો'

'સારુ, લો ઈન્ટરની લો, વાત મૂકો હવે.'

• 'ઈન્ટરની તો કાલ લેતા, આજ તો હવે
સેકન્ડ ક્લાસની લઈશ' સાધુએ કહ્યું

શેઠને જ નહિ આસપાસના બધા લોકોને
યુરસો ચલ્યો ભોલ્યા 'જુએ તો આની
અવગજગઈ રહેવા દો એ ભેઈમાનને'

સાધુના ચહેરા પર યુરસો તો શું ખીજ
પણ નહોતી એ તો ખાધાપીધા વગર
ભેસી રહ્યો બીજો દિવસે કેટલાક ભક્તોનાં
દિલ ડ્રવ્યાં, તેઓએ કહ્યું 'શેઠસાહેબ!
મારે હાથોગી છે નહીં જીટું, વધારે પૈસા
નહિ થાય સેકન્ડની જ ટિકિટ લઈને એને
વિદાય કરો'

શેઠ ભોલ્યા 'જીટું મહાત્મા! સેકન્ડ
ક્લાસની જ ટિકિટ લઈ આપુ છું.'

'શેઠ, ફર્સ્ટ ક્લાસમાં કદી ગયો નથી
બપોરે ટિકિટ લઈ આપવા ઇચ્છો છો તો
ફર્સ્ટ ક્લાસની જ લઈ આપો'

• સાધુને ખાધાપીધા વગરનો ચોથો દિવસ
યથો એક દિવસ ઉપર પણ ચર્ચ થયો શેઠને
ડર લાગ્યો કોણુ હયા માથે લે'

ભોલ્યા 'સારુ! મહાત્મા! ક્ષમા કરો!
ચાલો, ફર્સ્ટ ક્લાસની જ ટિકિટ લઈ આપુ છું

'નહી, તમારો કઈ વિશ્વાસ નહિ.
જીટી ગયા પછી અપાવો કે ન અપાવો
અહીં જ મગાવી આપો'

શેઠ ફર્સ્ટ ક્લાસની ટિકિટ મગાવી
આપી સાધુને આપતાં કહ્યું 'લો ભગવાન લો!'

સાધુએ ટિકિટ લઈને ફેટી દીધી
ભોલ્યો 'રાખ તારી ટિકિટ આને તું કહેતો

હતો કે સાધુ વેચીને ખર્ચ બચ છે!'

સાધુએ કામગીરી ઉઘાડી ચલતી પકડી!

[૩]

એક મહાત્મા નદીકિનારે પોતાના
આશ્રમમાં રહેતા હતા એક ભક્ત એમને

રાજ ચણા આપી આવતો હતો આધુનું
આજ ખાત કાળતું જળપાન હતું એટલે

ભક્ત ચણા લાવ્યો ત્યારે મહાત્મા ભોલ્યા
'રહેવા દે, જલેબી બનશે ત્યારે ખાઈશુ'

ભક્ત મેઠો વિચારવા લાગ્યો કે, કોણુ
ભણે, મહાત્મા છે કોઈ કોમિથો બતાવશે

જલુ સમય પસાર ચર્ચ થયો બે કલાક
બાદ મહાત્મા ભોલ્યા 'લાવો, હવે ખાઈ
લઈએ'

ભક્ત ભોલી જીજ્યો મહાત્માનું આ
તો ચણા જ છે જલેબી તો બની જ નહિ'

સાધુએ જવાબ આપ્યો 'અરે ભાઈ,
પહેલાં જૂખ થોડી હતી એ વખતે એ ચણા

હતા અને હવે તો જૂખ ઠકડીને લાગી છે,
હવે એ જલેબી છે'

કાણે બાણે કેમ. પણ આ સાધુની બાબતમાં કોઈએ એવી વાત ફેલાવી દીધેલી કે સાધુ તો ચણાગાંથી જલેબી બનાવી દે છે. વાહ લોકો!

[૪]

એક સાધુ વિશે એવી વાત ચાલતી હતી કે તે મીઠાની ખાંડ બનાવી દે છે એક દિવસ કોઈએ પૂછ્યું: ‘મહારાજ! લોકો કહે છે. કે આપ મીઠાની ખાંડ બનાવી દો છો, શું એ વાત સાચી છે?’

‘શું સાચું બાઈ! વાત એમ બનેલી, કે એક દિવસ એક ગૃહસ્થને ત્યાં લોગન કરવા ગયો હતો. એમણે ખીર બનાવી હતી. ભૂલથી ખીરમાં ખાંડને બદલે મીઠું પડી ગયેલું. ખાતાં જ ખખર પડી. પરંતુ વિચાર કર્યો કે, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે શોધવાથી શું ફાયદો? ટીકા કરવાથી ક્ષતાનું મન એણું થઈ બચતું છે. મેં ચૂપચાપ વગર શોધે ખીર ખાઈ લીધી.’

‘પરંતુ, પછી ઘરવાળાઓએ તો ખાધી હશે ન?’

‘હા, જ્યારે ઘરવાળાઓએ ખાધી ત્યારે તેમને ખખર પડી કે ખીરમાં તો મીઠું પડ્યું છે. એમણે વિચાર્યું—આવી ખારીખારી ખીર સાધુ મહારાજ કેવી રીતે ખાઈ ગયા? જરૂર મીઠાની ખાંડ બનાવી દીધી હશે. ત્યારથી આ વાત ચાલી આવે છે, કે હું મીઠાની ખાંડ બનાવી દઉં છું. મારો તો આમાં કશોય દોષ નથી.’

કથીર

[૫]

એક સાધુ મહારાજની બાબતમાં એવી વાત ચાલતી હતી, કે તેઓ કદી બજરું જતા જ નથી. લોકોએ સાધુ મહારાજને

બહુ માનતા. સાધુ મહારાજને એમના બકતો જેટલો જ શિષ્યસમુદાય હતો.

એકવાર તેઓ પોતાના શિષ્ય સમુદાય સાથે એક નાનાશા શહેરમાં આવી ચઢ્યા. શહેરમાં એક ભક્તને એાં ઉતારો કર્યો. પોતાના ઉપદેશાનુસાર આપવા શરૂ કર્યો. સાથેસાથે થોડા થાણા અરથાપરથા પણ ખતાવતાં લોકો તો ભારે નવાઈ પામતા.

એ શહેરના યુવકમંડળે જ્યારે આ સાધુ મહારાજના પરચાની વાતો બહુ અને તેમાં જ જ્યારે સાંભળ્યું, કે સાધુ બજરું જતા નથી ત્યારે આશ્ચર્ય થઈ પડ્યું! પરંતુ તેમને આ બાબતમાં શક ગયો. ‘તેમણે આના સાચાખોટાપણાની સામિતી શોધવા માંડી.

હવે આ સાધુ મહારાજ થોડું થોડું જ્ઞાન અને કીમિયાશાસ્ત્ર બહુતા હતાં. તેમને પોતાની મહત્તા વધારવાની અને લોકોમાં પૂજવાની અભિલાષા હતી. તેમની આ અભિલાષા પૂરી કરવા શિષ્યસમુદાય સારી રીતે ફાળો આપતો.

માણસ ખાય એટલે તેને ટટી તો જવું જ પડે, એ તો કુદરતી વસ્તુ છે. નહિ તો તે માણસ પેટના અનેક રોગોથી પેદાઈને મરણ જ પામે. આ સાધુ મહારાજ બહુ જ વહેલા-અધારામાં ઊઠીને શહેરના છેડે આવેલા તળાવે નાહવા જતા. સાથેસાથે મહારાજના ભક્તો અને શિષ્યો પણ જતા. આથી મહારાજ, જોકે વહેલા ઊઠીને નહાવા જવાના બહાના હેઠળ તેઓ બજરું જ જવા મજબૂતા છતાં તળાવમાં પોતાના ભક્ત અને શિષ્યસમુદાય સાથે સ્નાન કરવું પડ્યું. હવે સ્નાન કરતી વખતે તેઓ તળાવના પાણીમાં જ હાજત કરી લેતા; અને પોતે કદી બજરું જતા નથી એ વાતને સાચી ઠેરવતા.

એકવાર જ્યારે સાધુ મહારાજ આ પ્રમાણે નિત્યકર્મ માટે તળાવે નહાવા જઈ

ગળા હતા, ત્યારે કેટલાક યુવક કાર્યક્રમે પણ
સકત સમુદાયમાં ભળી જઈ સાથેસાથે ગયા
તેમણે બારીક અવલોકન કરતા જ ઉપરની
વાત ધ્યાનમાં આવી ગઈ

સાધુ મહારાજ બહુી ગયા કે પોલ
ઉઘાડી પડી ગઈ છે, તેથી તેમણે એ જ
દિવસે વિનાય દીધી એકે ભક્તસમુદાયે તો
રહેવા ધણે જ આશ્ચર્ય કર્યું

પરંતુ જ્યારે લોકોએ સાચી બીના
બહુી ત્યારે તેમને તો ભારે તિરસ્કાર એ
દેખી સાધુ મારે વ્યાધ્યો

• [૬]

એવા જ એક બીજા સાધુની વાત છે
એ સાધુરાજ જ્યાંજ્યાં જતા ત્યાંત્યા ભક્તો
આગળ મનમોહ માગણીઓ કરતા એ
માગણી પૂરી કરવામાં ભક્ત આત્મકાંક્ષાની
કરતો તો તેને ભરમ કરી દેવાની ધમકી
દેતા ચોતાનામાં એવી શક્તિ છે એ
દર્શવવા મહારાજ 'થૂ' કરીને થૂકતા
અને ભક્ત એતો, કે તરત ત્યાં ભડકા ઉપલ
ધર્મ જતા

લોકો તો ભારે આશ્ચર્ય પામતા સાથે
સાથે મહારાજથી કરતા તેમની ગમેતેવી
માગણીઓ પણ લોકો કરને લીધે પૂરી પાડતા
પરંતુ કેટલાકના મનમાં જ્યાં ત્રિષે

નકાઓ ઉત્પન્ન થઈ તેમણે બપર્યુ, કે કદાચ
મહારાજ પામે એવી ટાઈ દવા અગર
જડીબુટ્ટી લેવી જઈએ, જેને લીધે મહારાજ
આ જેનેતેને ભરમ કે વાની શક્તિ ધરાવતા
હોવા એકંદરે

અતે કેટલાક જણા તૈયાર થયા તેમણે
એક રાત્રે જ્યારે મહારાજ સૂતા હતા ત્યારે
જઈને તેમને ખોખરા કર્યા મહારાજ એ
થૂકતા તો લોકો આધા જતા રહેતા આ
પ્રમાણે જ્યારે મહારાજમાં ભીમા થવાની
તાકાત ન રહી, ત્યારે તેમણે નિરાતે તપાસ
કરી તપાસ કરતાં તેમને મહારાજ પાસેથી
એક ફોસ્ફરસનું પડીકું મળી આવ્યું આગળ
તપાસ કરતાં મહારાજના મોંમાં એક-એ
દાંત જ પોલા હતા મહારાજ આ દાંતમાં
ફોસ્ફરસ ભરતા બીનાશને લીધે ફોસ્ફરસ
સળથી બિડતો નહિ પરંતુ જ્યારે તેઓ
થૂકતા ત્યારે લોકો ફોસ્ફરસ થૂક સાથે બહાર
નીકળતો અને હવાના સંસર્ગમાં આવતાં
સુકાર્બને સળગી જતો, અને પરિણામે ભડકા
ઉત્પન્ન થતા આમ જ્યારે લોકોએ આ બધું
બપર્યુ ત્યારે તેમણે મહારાજને ખૂબ મીઠીપાક
જમાડી ચોતાના ગામમાંથી દાંડી કાઢ્યા

• આ વાચ પ્રસંગોમાંથી પ્રથમ ત્રણ દિહી
ઉપરથી છે અને પાછળના બે સામગ્રીના છે - સ્વામીશ્વર

★

એક સામુદ્રિક શાસ્ત્રીએ જાહેર કહ્યું

'જ્યાં પગમાં ભિખરેખા હોય, તેના નસીબમાં વટવાને ધોડ મળે' આંતમાંથી એક જણે
ચોતાનો પગ જોયો, તો ધિવરેખા નહોતી એટલે શિક્ષાને આપિયો તપાવી જમણા પગને વળિયે રેખા
પાડી પથારીવશ રહેવું પડ્યું ને પગને કાયમની ખોડ આવી, આથી થોડી વડે ચાલવાનો વખત આવ્યો
એક દિવસ માર્ગમાં પેલા સામુદ્રિક શાસ્ત્રી મળી ગયા એણે પૂછ્યું 'તમારા કયા પ્રમાણે મારા
પગમાં ભિખરેખા પાડી પણ કેમ મને ધોડી બેસવા ન મળી ?'

સામુદ્રિક શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું

'અમારું શાસ્ત્ર લઈ ખોડ નીવડવું જ નથી તમારી બે-વરખા ખરી હોય તો ખરી થોડી મળત,
પણ દુસ્વપ્ન ભિખરેખા પાડી તો તમને દુસ્વપ્ન શિક્ષાની થોડી મળી'

★

માર્ગશીર્ષમાં આઠમ ઘટા, વોજ સમેતી હોય;
તો શ્રાવણ વરસે ભલો, સાખ સવાઈ નેય.

પોષ

પોષ સુદિનો સપ્તમી, ને આઠમે ગાજ;
ગર્ભ હોય તે જાણજો, સરસે સઘળાં કાજ.
પોષ માસનો સાતમે, નલે પાણી નવ હોય;
વરસે આદ્રી સહી, જળસ્થળ એક જ નેય.
પોષ વદિ ને સાતમે, આલ વીજળી છાય;
શ્રાવણ સુદિ પૂર્ણિમા, નિશ્ચય વર્ષા થાય.
પોષ વદિ દસમી દિને, વાદળ ચમકે વીજ;
પૂનમ અમાસે શ્રાવણે, જળ વરસે ધરી ખોજ.
(તો વરસે ભડ ભદ્રવો, સાધુ ખેલો ત્રીજ).
પોષ વદનો તેરસે, ચૌદશ વાદળ હોય;
પૂનમ અમાસ શ્રાવણી, જળધારા અતિ નેય.

પોષ અમાસે મૂળથી, સારા ચારે માસ;
નિશ્ચે ગાંધો ઝૂંપડાં, વસો સુખેથી વાસ.
શનિ, આદિત્ય ને મંગળે, પોષ અમાસ હોય;
ખમણા, ત્રગણા, ચોગણા, ધાન્ય મોંઘાં હોય.
સોમ, શુક્ર ને શુર શુર, પોષ અમાસે હોય;
ઘરઘર હોય વધામણાં, ખૂરા ન માને કોય.

મહા

મહા માસમાં ન પડે રોત, મોંઘું જાણો અત્ર ખચિત;
યંચ હોય મહામાં રવિવાર, તો જોશી તું કાળ વિચાર.

અજવાળી છઠ મહાતણી, વાર હોય જો ચંદ્ર;
તેલ, ઘી સોંઘું નહિ, ભાવે સાચો છંદ.
ગાજે નહિ મહા છઠ દિને, મોંઘો હોય કપાસ;
સાતમ યેજો તિરમળી, તો નવ સારી આશ.
મહા સુદિ ને સપ્તમી, સૂર્ય નિર્મળો હોય;
ભડદ. ભાખે એમ જે, જળ વિષુ પૃથ્વી હોય.
સપ્તમી મહાનો બિજળી, વાદળ મેઘ કરંતે;
આષાઠમાં ભડદ. કહે, ઘણો મેઘ વરસંત.
મહા સુદે જો સપ્તમી, હેમ વીજળી હોય;
વરસે ચારે માસમાં, સોચ કરો નવ કોય.

મહાની સાતમ જિજ્ઞાસી, આઠમ વાદળ હોય,
અષાડમા તો ધૂમિયા, વરસા જોવી જોય
ચંદ્ર આઠમે નિર્મળ હોય, વાદળમા સૂરજ જો જોય,
તો ભાશે મળ જાય લે, એમ કહે જોવી સહદેવ

મહાની નવમી નિર્મળી, તો સૂકો અષાઢ,
કણ વેચી ચોતું કરી, ભડલી કહે હુ ખ કહાડ
અથવા નવમી નિર્મળી, વાદળ કરે વિશાળ,
ભાદરવે જળ આવશે, સરોવર ફેડે માળ
અથવા નવમી નિર્મળી, વાદળ દેખ ન જોય,
તો શાવણ સૂકો જશે, મેહ છુદ નવ હોય

મહા નવમીનો ચંદ્રમા, મંડળ સહીતે વ્રાસ,
અષાડમા તો વરસશે, મૂકીય નહિ વિદ્યાસ
વાદળ મહા મુઠ પૂનમે, આજ પહોળ જ હોય,
ચોમાનાના આઠ માસ, કમચી મોઘા જાય,
મહા સુદિ પૂનમ દિને, ચંદ્ર નિર્મળો હોય,
પશુ વેચો કણ સંઘડો, કાળ હજારજ સોય
મહા અધારી સાતમે, મેષ બીજ ચમકત,
માસ ચારે વગમશે, ન કરો દોષણ ચંત
અધારી નવમી મહા, મૂળ અર્ધ જો વાર,
ભાદરવા નવમી વદિ, વગસે જળ નિરધાર

કાગણ

કાગણ ને પડવે વળી, શતભિષા કઈ હોય,
તો તો કાળ પડે નહીં, કહે સુકાળ ન કોય
કાગણ સુદમી મસમી, આઠમ નોમ ગાજત,
અમાવાસ્યા ભાદવી, વરસા તો વરસત

હોળી દિનનો કરો વિચાર, ગુલ ને અશુભ રૂળ સાર,
પશ્ચિમનો વાયુ જોવાય, સમય એજ સારો કહેવાય.
વાયુ જો પૂરવનો વાય, કોંગે ને કઈ ભીનો જાય,
દક્ષિણ વાયુ ધનનો નાશ, એ સમય નવ ઊપજે ધાસ
ઉત્તરનો વાયુ બહુ હોય, પૃથ્વી પર પાળી બહુ જોય
જો વ ટોળો આગે વાયુ, મગ હુ ખમા મૂરે રાય

જો વાયુ આઠાશે જાય, પૃથ્વી ગણ સુગ્રામ ખતાય,
કાગણની પૂનમને દિન, હોળી સમય માગ્ય કીન

ફાગણ વદિ ભે ધન દિન, વાદળ હોય, ન વીજ;
 વરસે શ્રાવણ ભાદરવો, શોધો ખોળા ત્રીજ.
 મંગળવારી અમાસને, ફગણ, ચેતી ભેય;
 પશુ વેચો કણ સંઘહો, પશુ દુકાળો હોય,
 શુક અસ્ત ભે હોય વર્ગ, કદી પણ ફાગણ માસ;
 ભડદ. હું કહું છું તને, કણ્ઠી ન પીએ છાશ.
 પાંચ મંગળો ફાગણો, પોષ પાંચ શનિવાર;
 કાળ પડે ભડદ. કહે, વિરલા ભવે ધાર.

ચૈત્ર

ચર્ધતરે દસ નક્ષત્ર ભે, વાદળ વીજળી હોય;
 ભડદ. તો એમ જ ભણે, ગર્ભ ગયા સહુ કોય.
 તિથિ વધે તો તૃણ વધે, નક્ષત્રે બહુ ધાન;
 ચોત્ર વધે તો રાગ બહુ, પહેલે દિને એ માન.
 નેવે પાણી ખરભડે, મૃગશીર વાયુ વાંચ;
 જેટલું આવે પુનર્વસુ, એટલું અન્ન વેચાય.

અંજવાળી પણ ચૈત્ર જ ભાળ, આઠ દિવસ વરસતા રાખ.
 નવમીને દિને વીજળી હોય, કાળ હળાહળ દેશે ભેય.
 ચર્ધત્ર સુદિ રેવતી ભેય, વૈશાખે ભરણી ભે હોય.
 જેઠ માસ મૃગશીર દીસંત, પુનર્વસુ આષાઠ વરસંત.

જેટલું નક્ષત્ર વત્યું બધ, તેટલા શેરનું અન્ન વેચાય.

ચૈત્રી પહેલ. પંચમ, વરખાકી વીજ;
 સાતસે શ્રાવણ હરે, નોમે ભાદર ખીજ.
 પૂનમ દિન પડ્યા પડે, કોરા ચારે માસ;
 ભડદ. હું તુજને કહું, રી ભવ્યાની આશ ?

પંચમ ફાલ્ગુણી, સાતમ આદરા, નેસે પુષ, ચિત્ર પુનચંદ્ર;
 ચૈત્ર માહી વરસંત દેશ, જરભ શિયાળે વંઘ્યા પેખ.

સુદિ પડવે ચૈત્ર દિન, મેષ થકી નવ બધ;
 હું તુજને ભડદ. કહું, કયા થકી ન ખીલીવાય,
 ચૈત્રી પૂનમ દિને, ગુધ, સોમ, શુભવાર;

ઘરઘર હોય વધામણાં, ઘરઘર મંગળ ઉચ્ચાર.

ચૈત્ર માસ દસ કૃષ્ણકા, ભે કળુ કોરા બધ;
 તો ચોમાસે વાદળાં, ભદ. ભાત વરતાય.

(જગ મધ્યે સર્વે સુખી, તદ્દુઃખ દારિદ્ર હણાય;)

અમાસ વદિ ચૈત્રની, રવિ આથમતો ભેય;

ખીજે બાળો જગશે, સમો કહેશે સોય.

ઉત્તર ઉત્તમ આલીઓ, મધ્યે મધ્યમ ઠાળ,
બે બેગે કદી દક્ષિણે, પૃથ્વી પડે હુકાળ

વૈશાખ

વૈશાખી પડવા દિને, વાદળ વીજ ઠરેહ,
દાણા વેચી ધન ઠરે, પૂરી શાખ ભરેહ

• અખાત્રીજ તિથિને દિને, ગુરુ રોહિણી સંયુક્ત,
સહદેવ પક્ષ એ ભણે, નીપજે અત્ત બહુ બુક્ત.
અખાત્રીજ રોહિણી નવ હોય, પોષ અમાસે મૂળ ન ભેય,
રાખી શ્રાવણે હિત વિચાર, પૂનમ કાર્તિકે કૃતિકા ન ધાર
મહા મહિને ઉત્પાત પ્રકાશ, કહે ભડલી તો થાય વિનાશ

જેઠ

જેઠ સુદિ પડવાદિને, બુધવાર ભે હોય,
મૂળ આષાઢી ભે મળે, પૃથ્વી ઠપે ભેય
જેઠ આગત્રી પડવા દેખ ઢોણ વાર છે તે સો પેખ,
રવિવારે બહુ વટીળ થાય, મંગળવારે બ્યાધિ બતાય
બુધ અનાબને મોઘુ કરે, પ્રભ શનિવારે થરથરે
અરુ, શુક્ર, શનિ ને ગુરુવાર, ભરો અત્ત તો સહુ સસાર

જેઠ બીજે ગરજીઓ, ભે અજવાળી પક્ષ,
ગર્ભ ગળ્યા સહુ પાછલા, ઠહું તુળને પ્રત્યક્ષ.
જેઠ સુદિ ત્રીજને દિને, આદશ વરસત,
ભડલી ભાષે ભેષથી, નક્ષત્રે દુર્ભિક્ષ કરત
જેઠ પક્ષ અજવાળામા, આદ્રોદિક દશ રીછ;
સજળ હોય, નિર્મળ ઠહો. નિર્જળા મગ્ગ પ્રત્યક્ષ.
જેઠી બીજ અધારી દિન, આવી અત ખાવત,
થોડે થોડે દિવસે, ભક્ષણ ફૂં કરત
દશમી જ્યેષ્ઠ મામની, આવે ભે રવિવાર,
પાણી ન પડે જન મરે, હુકાળ ભડલી ધાર
જ્યેષ્ઠ વદિ દસમી દિને, શનિવાર ભે હોય,
પાણી ન હોય ધગણીમા, વિગ્ધા છવે ડોય
મામ જેઠમા રવિ તપે મહા શિયાળો બથ,
ભડલી તો તું બલબે, પાણી નેવ ન માય
સ્વાતિ, વિશાખા, ચિત્રકા, જ્યેષ્ઠ શું ડોર બથ ?
ગર્ભ ગાયા પૂંના મહુ, વણિકે શાખ મિટાય

આષાઢ

આષાઢી છઠ ખીજડી, નોમે નોરખો જોય;
સોમે, શુકરે સુર ગુર, જળ ઘંખારણ હોય.
રતે તાતો યુધ શોતળો, મંગળ વૃદ્ધે ન સોય;
વળી સંજોગે શનિ ચડે, વિરલા જીવે કોય.

આષાઢી સુદિ પંચમી, જો અષ્ટકે વીજ;
દાણા સર્વે વેચીને, રાખો ઘળદ ને ધોજ.
સુદિ આષાઢી પંચમી, ગાજત ધન ધનધોર;
ભરદ. કહે તો બાણજે, મધુરો મેઘાશોર.
ધોરી આષાઢી પંચમી, વાઢળ હોય ન વીજ;
વેચી હળ ઘળદને, નોપજે કાંઈ ન ચોજ.

સુદિ આષાઢી સપ્તમી, શરી જો નિર્મળ દેખ;
જાં પોયુ તું માળવે, લોખ માંગવો પેખ.
નવે આષાઢી વાઢળે, જો ગાજે ધનધોર;
ભરદ. ભાખે જોશથી, કાળ તણું ઘણું જોર.

આષાઢ સુદ. નવમી દિને. નિર્મળ ઊગે સૂર;
ભરે બહુ આલા કરે, મેહ હોય ભરપૂર.
આષાઢી સુદિ નવમી દિને, વાઢલડાંનો ચંદ્ર;
તો બાણે ભરદ. ખરું, લોખ ઘણો આનંદ.

શનિ, રવિ ને મંગળે, જો પોઢે જડુરાય;
અન્ન બહુ મોઘું સહી, દુઃખ પ્રજને થાય.

સુદિ આષાઢે પુષ્પનો, ઉદય થયો જો દેખ;
શુક અસ્ત શ્રાવણ થયો, મહાકાળ અવરેખ.

આષાઢી પૂનમ દિને, ગાજવીજ વરસંત;
હોય ન લલણ કાળનાં, આનંદે સૌ સંત.

આષાઢી પૂનમ કદી, નિર્મળ ચંદ્રા ભાગ;
પિયુ! તું તો જ માળવે, હું દુઃખમાં કરું વાસ.

આષાઢે પુષ્પ ઊગમે, શુક શ્રાવણે માસ;
ભરદો હું તુજને કહું, છાશ તણી શો આશ?

જેઠ ગયો, આષાઢ ગયો, શ્રાવણિયા તું જ;
ભાદરવે જળ રેલશે, કહે અનુરાધા.

ચિત્રા, સ્વાતિ, વિશાખડી, આષાઢ વરસે માસ;
માલો નરો વિદેશડે, સુકાળની શી આશ?

પૂર્વાષાઢા શું ત્રણે, દિન હોય શુભવાર;
ઘરઘર હોય વધામણાં, ઘરઘર મંગળ ધાર.

આપાલી પૂનમની સાજ, દિન વાદળ હોય નભમાય,
પૂર્વદિશા, ઉત્તર ઈશાન, બેરે વહેતો મમયો માન
અંત્રિ નૈઋત્ય વાયુ કોણ, નાસે સખળો પવન બળુ,
દક્ષિણ પશ્ચિમ આધો એવ, દહે બહુયો ભેરી સહદેવ

શ્રાવણ

શ્રાવણ પહેલી ચોથમા બે મેયો વગ્ગમાય,
ભરૂલી ભામે મુજને, માકર સવાઈ બાય
શ્રાવણ મુદિની પચમી, પવન ચાલતો વાય,
ભરૂલી ઠહે દેશે ભલુ, ગાને પક્ષી વસાય
શ્રાવણ પહેલી પચમી, બેરે ઘડુડે મેહ,
ચાર માસ વરસે સહી, સહદેવ નિ સદેહ

શ્રાવણ શુકલા સપ્તમી, સ્વાતિનો બે ચેખા,
બોળે નીરને અત્ર દેઘણે, ભડ પાયા સજેગ
શ્રાવણ પહેલી પક્ષમા, દસમે રોહિણી હોય,
અનાજ મોઘુ અત્ર જળ, વિરલા છવે કોય
શ્રાવણ વદિ એકાદશી, બેટલી રોહિણી હોય,
સામે નોપજે તેટલો, ચિતા કરે નવ દોય
ઠરે કૃત્તિકા ઠરવર, રોહિણી ઠરે સુકાળ,
બે મૃગશિર આવે કલી, દુકાળ તુ સભાળ
શ્રાવણ વદિ 'એકાદશી, ગગને મેઘ અધગત,
બાએ બટ પિયુ માળવે, બઈશ હુ શુભગત

શ્રાવણ વદિ એકાદશી, વાદળ ભોગે સૂર,
ભરૂલી તો એમજ બણે, ઘરઘર વાજે તૂર
ચિત્રા, સ્વાતિ, વિશાખડી, શ્રાવણ નવ વગ્ગસત,
અત્ર તુરત મહુ સગ્રહો, જમણુ મૂલ ઠરત
કર્ક જ લીને કાકરો, સિંહ અબીનો બાય,
ભરૂલી તો એમજ બણે, ક્રીડી ફરીફરી ખાય
મીન શનિશ્વર, કર્ક ચુરુ, તોલા મગળ હોય,
ઘડે ગોરસ ને ગોરડી, વિરલા વિલસે દોય
હોય શનિશ્વર મીનનો, કે તોલા નો હોય,
વિગ્રહ નૃસાળ, ક્ષય પ્રજા, વિગ્લા છવે કોય

* કૃષ્ણપક્ષ શ્રાવણમા દેખ, તોલા મગળ હોય ગિશેખ,
કર્ક રોશિએ ચુરુ બે ચાય, શુક સિંહ ગગી સોહાય
કાળ નહિ નવ વરમા બણુ, કર્ક ન ભપને ભરૂલી વાણુ,

ભાદરવો

ભાદરવા મુદ્દિ પંચમી, યોગ સ્વાતિનો હોય;
 શુભ ભેગે એ બે મળે, મંજળ વરતે ભેય.
 ભાદ્ર આસ અજવાળીઓ, લખો મૂળ રવિવાર;
 ભડદ. ભાખે એમ બે, સાખો ભદ. નિરધાર.
 દિન ઊગતો ભાદરવો, અમાસ ને રવિવાર;
 ધનુષ્ય ઊગે પશ્ચિમે, હોયજ હાહાકાર.
 સ્વાતિ દીવા ભે બળે, વિશાખા ખેલે ગાય;
 ઘણાકે ભડદ. રણ ચડે, ઊપજી સાખો નસાય.

આસો

આસો વદિ અમાસડી, ભે આવે શનિવાર;
 સમય આવશે આકરો ભેશે ભેષ વિચાર.
 મૂળ નક્ષત્રે પાણી હોય, શ્રવણ વળી રાખો તું ભેય;
 ભે એત્રામાં ખેલે ગાય, તો સાખો નવ ખાદ. બાય.
 વિજયાદશમ બે વારી હોય, સંવત્સરનો રાજા હોય.

જળચર જળ ઉપર ભમે, ગો નભ લણી ભેવંત;
 ભડદ. તો એમજ ભણે, જળધર જળ મેલંત.
 પિત્તળ કાંસા લોહને, બે દેન કાળચ કોય;
 ભડદ. તો તો બાણને, જળધર આવે સોય.

હોય પાણી કળશે ગરમ, ચલ્દ.ઓ ધૂળે ના'ય;
 ઇલાળી કીડી દીસે, તો વરસા બહુ થાય.
 બોલે મોર મહા તૂટે, હોય ખાટી ભે છાશ;
 પડે મેઘ મહી ઉપરે, રાખો રૂડી આશ.
 આતઃસમે ડંબરા, રાત્રી ભિન્નજી હોય;
 સૂર્ય તપે બે પહોરમાં, હુકાળ તો તું ભેય.
 શુક્રવારી ભે વાદળી, રહે શનિશ્ચર છાય;
 ભડદ. તો એમજ ભણે, વેણુ વરસા નવ બાય.
 રાત્રે બોલે કાગડા, દહાડે રૂવે શિયાળ;
 તો ભડદ. એમજ ભણે, નિશ્ચે પડરો કાળ.

રવિ અંગારો સુરશુર, શશી શુક પરિવેશ;
 દિન ભે થોથે પાંચમે, રુધિર વહો ગણી લેશ.
 ઊગે સૂર્ય પશ્ચિમ દિશે, ધનુષ્ય ઊગતો બાણ;
 તો દિન થોથે પાંચમે, રૂડા મૂળ મહિ માણ.

ઉત્તર ઉત્તર આપીઓ, હસ્ત મોડી સુખ બધ,
 બીજે ચિત્રા ને કમ્બે, પ્રભ સુખી તો ધાય
 ધનનો સુરજ હોય તો, મૂળાદિક વરસત,
 ગરલ સહિત ને બેઈએ, વરસાની નહિ ચેત,
 વીત્યા વરસેત. ત્રિગણા વાટ, ધરતી માહી ગયા ને અધાટ
 ભાગ સાતનો લેતા હોય, લક્ષણ તો વરસાદના નેય
 સોધુ શૂન્ય વધે કે ચાર, પાચ વધે ત્રણ કાળ ધાર,
 અટ, એ, એક છે સમભાવ, એવી નેપી થાખ બતાવ.
 ને વારે રવિ સકમે, અમાવાસ્યા હોય,
 ખપર માથે બગ લમે, વિખ ન ધોળે દોય
 ને વારે રવિ સકમે, સાતે, ચોથે વારે,
 અશુભ ટાળી શુભ કરે, નેશી નેષ વિચાર.
 બીજે ત્રીજે કરવર, કુમુમ રસ મોઘાય,
 પહેલે છઠે આઠમે, પૃથ્વી પ્રલે થાય
 શિયાળે સૂતી ભડી, બેડી વરસા કાળ,
 ઉનાળે ઊભી ભડી, ચોખો કરે સુકાળ.
 જ્યેષ્ઠા આશ્વિન ચતુર્થિયા, સ્વાતિ શ્લેષા માહી,
 સક્રાંતિને બળુને, મોઘુ અન્ન વેચાહી.
 ઠકે સક્રાંતિ મગળવાર, મકર સક્રાંતિ શનિજ વિચાર,
 પદર મુહૂર્ત વારી હોય, દેશ ઉજ્જડ કરે તું નેય
 મુનર્વસુ ને રોહિણી, વિશાખા ત્રણ ભાળ,
 ઉત્તમમા ને સકમે, કથે મૂર્તિ એ પિસ્તાળ
 કરણી, આશ્વિન, અશ્લેષ, સ્વાતિ, ચતુર્થિયા ગણી લેશ,
 સંકમે ને જ્યેષ્ઠા, માય, મૂર્તિ એ દશ પથક થાય
 શેષ નક્ષત્રો ને રહ્યા, મૂર્તિ ત્રીસે બાણ
 સક્રાંતિ મૂર્તિ કહે, બાર તણુ જ પ્રમાણ
 સુક્તવાર એકે કહો, લાલ તિથિમા બાણ,
 ઘટિ આદિ દશ પથક, મક્રાંતિ મન આણ
 નક્ષત્રો એ રીતણુ, આઠ મેહુના એક.
 એ રીતે ગણતા કહું, નક્ષત્ર રવિનું નેક
 વેદ ચારમા દીણ્યે, તિથિમા સાત મુકાય,
 સાંઠે સવત્સર થશે, ચૌદ ઘડી નેડાય
 સવતાશ શશી ન્યૂન છે, વરસ પાત્રીસે બાણ,
 શેષ રહ્યા તે શાકય છે, નિચે કહું છ વાણ

શકમાં ત્રણને લેળીએ, ભાગ્ય પદારથ કામ;
દોષ કહે તે સાંભળો, કહીએ મેઘનું ત્રામ.

અવતિકા એકે લહો, સવતિકા ધીજે જ;
ત્રણ વધતા તે પુષ્કરા, વેદે દ્રોણજી ધીજે જ.
બારગણી સહુ કહો, યોગણીસે લો ભાગ;
શેષ રહે તે સાંભળો, અધિક માસનો લાગ.
કૃષ્ણ પક્ષ જે માસમાં, પાંચમદિન સંક્રાન્ત;
અધિક માસ તે આવશે, પંચાંગે નહિ શાન્ત;
વરસ રાજ ગુરુ શરીનો, દોનું મેદાંએ અંક;
નેત્ર ગણા તેને કરો, ધરો પાંચ નિશાંક.
અંક સર્વે લેગા કરી, પંદર ભાગે લે જ;
શેષ રહે તે સૂણજો, સર્વ આયપત એ જ.

અંક ભાગ લેતા રહ્યા, શેષ આંકડા હોય,
નેત્ર ગણા તેને કરો, પંચ મેળવો સોય.
લેતાં પંદર ભાગથી, વરો વધેથી જાણ;
પરકાર એથી કીલજો, બારે રાશી પ્રમાણ.
સુદ પડવે જે ચૈત્રનો, જે વારી તે રાય;
મેઘે મંત્રી જાણજો, કર્કે અનેરો થાય.
આર્દ્રા જે વાર છે, મેઘાધિપતિ એક;
પરભવે સંક્રાન્તિ તુલે, રસાધિપતિ તેક.
ધન ધાને પશ્ચાતમાં, મકર કૃણાધિપતિ જાણ;
ગણ કર્કે પતિ જાણવો, દંડપતિ મન આણ.

દિવાળી જે વારમાં, ધનાધિપતિ થાય.
કાર્તિક સુદિની પંચમી, કોટવાળ કહેવાય;
પડવો સુદિ આસો તણી, સેનાનાયક સોય.
મિન દુરગે શો કીલજો, કાળી રોહણી હોય;

★

એક સુતારે પોતાની પત્નીને ખરે જગેરે દીવો કરવાનું કહ્યું. આથી બાન્દૂમાં બેઠેલાને આશ્ચર્ય થયું. તેણે પૂછ્યું : ‘ભાઈ, ખરે જગેરે દીવો કેા ?’

સુતારે જવાબ દીધો : ‘એ તો અત્યારે કહીશ ત્યારે મારી પત્ની માંડ રાત્રે દીવો કરશે !’

યુગ પ્રવાહ

શ્રી સોપાન

નવું વર્ષ

રૂપ પછા દેશમાં દિવાળી એ સૌથી મોટું
પર્વ મનાય છે દરેક માણસ નિત્ય

જીવનનાં સુખદુઃખ ભૂલી જઈ તે દિવસે
આનંદ માણવા ઇચ્છે છે એથી સમભુ અને
સરકારી છે તેઓ નવા વર્ષે કેટલાક સકલ્પો
પણ કરે છે વર્ષ પૂરું થાય છે ત્યારે કોઈને
એમ નથી લાગતું કે જિંદગીનું એક વર્ષ
ઓછું થયું, પરંતુ એમ લાગે છે કે ગયા
વર્ષની ભૂલો ને ખામીઓ ભૂલી જઈ નવેસર
જિંદગી જીવવા માટે નવા વર્ષનો મગજ
પ્રારંભ થયો દિવાળીએ વેપારીઓ સરવૈયું
કાઢે છે તે નવા વર્ષના કાર્યક્રમને ગોઠવવા
માટે ભગ્ય વેપારી પૈતાના નાનુંકસાનને
દિસાત્ર હમેશાં રાખતો હોય છે, છતાં વર્ષને
અ તે એ બધાના સરવાળા તે મૂકે છે અને તે
ઉપર એક સળંગ દૃષ્ટિ નાજીને ભેઈ લે છે કે
હ્યાં ભૂલ ખાધી, હ્યાં ટોકર ખાવી પડી, ક્યાં
સફળતા મળી, ને ક્યાં આશા નિરાશામાં
પક્ષપાઈ ગઈ માનવીની જિંદગી પણ એક
વેપારજ છે આપણે સહુ બહીએ છીએ કે
કેવળ આપણી હે શિવારી જ જિંદગીમાં કે
વેપારમાં કામ આવતી નથી જહારવા
સ શોગોને, આપણે કિરમત કહીએ કે
ઈશ્વરની કૃપા કહીએ, તે મદત્તને ભાગ
ભજવે છે આમ છતાં આપણે માટે તેા
હોશિયાર રહેવું અને કામ કરવું એ જ
નિર્માણ ધુણેલું છે, કારણકે જહારવા સ શોગો
આપણે બહી શકતા નથી, ઈશ્વરની કૃપા
કે આપણા નસીબની આપણને મુક્તિ જાગર
પડતી નથી આવી રિયતિમાં ઈશ્વરે આપણને
શ્રમ કરવાની, લુહિ વાપરવાની, દંડ રહેવાની

પગે ને શક્તિઓ આપેલી છે તેનેા
ઉપયોગ કરી જીવનનેા આનંદ માણવો એ જ
સાચો માર્ગ છે

દિવાળી દર વર્ષે આવે છે અને નવું
વર્ષ પણ દર વર્ષે શરૂ થાય છે આપણે
નવા વર્ષના પ્રારંભે પાછલા વર્ષનું અવલોકન
કરવું ભેઈએ ગયું વર્ષ, જ્યારે શરૂ થયું
જ્યારે આપણે જ્યાં હતા જ્યાં જ હતા,
પાછા હતા છીએ કે આગળ વધ્યા છીએ
તેનેા દિસાત્ર માંડવો ભેઈએ ગયા વર્ષના
પ્રારંભે આપણે આગળ વધવાના સકલ્પો
ક્યાં હતા? પ્રગતિનેા કોઈ કાર્યક્રમ થયો
હતા? પાછલા અનુભવોને આધારે જીવન
પથમાં ફેરફાર કર્યો હતો? આ બધું આપણે
યાદ કરવું ભેઈએ સહેજ નિરીક્ષણ કરતાં
આપણને ખાતરી થશે કે આપણે સકલ્પ
કર્યો નહોતો, કાર્યક્રમ થયો નહોતો,
જીવનની ચોક્કસ દિશા નક્કી કરી નહોતી
અને જીવનને આધારે ચાલતા જહાગની
માફક આપણ જીવન આપણે ત્રિતાબ્ય હતું
આવા જીવનમાં ભે સફળતા સાંપડે તેા તેને
ઈશ્વરની કૃપા જ સમજવી ભેઈએ, અને
જિજ્ઞાસા મળે તેા તે માટે આપણને
પૈતાને જ દોષ દેવો ભેઈએ સફળતાની
બાબતમાં એટલું બહુ જરૂરી છે, કે ભે
આપણે જાગર અને પ્રયત્નશીલ રહ્યા હોત
તેા ઈશ્વરની કૃપાને વિશેષ ઉપયોગ કરી
ચક્રા હોત, આપણી મદ્યતા વધુ ઉદ્ભવ
બની હોત જેમ જીવનની દિશામાં ટોટ
મુકવાથી ઓળ થાકે આગળ વધી શકાય
છે, તેમ જન્યુ હોત એ જ રીતે ભે આપણે
જીવનનેા કાર્યક્રમ થકી ગમ્યો હોત અને

દંતાથી તેને વળગી રહ્યા હોત તો નિષ્ફળતાનું પ્રમાણ અવશ્ય ઘટાડી શકાત. નેરુદ્ધ પ્રવાહમાં તરતી વખતે માણસ પોતાની અંતરે જાણવવા જેવો પ્રયત્ન કરે છે તેવો પ્રયત્ન આપણે કર્યો હોત તો કદાચ નિષ્ફળતામાંથી ઊભરી જઈ શકત.

ગમે તે દૃષ્ટિએ વિચારીએ, સંકલ્પને, ચોક્કસ કાર્યક્રમને અને પુરવાયને અવકાશ છે જ. ઈશ્વરી શક્તિમાં માનનારાએ સમજી લેવું જોઈએ કે ઈશ્વરે આપણને વિચારવાની અને કાર્ય કરવાની, શક્તિ આપણા વિકાસ માટે જ આપી છે. તેનો જે ઉપયોગ ન કરે તે ઈશ્વર પ્રત્યે અસ્તિક છે એમ કેમ કહી શકાય? દીપોત્સવી ઊજવવા જેવું આજે વાતાવરણ નથી. આપણે સ્વતંત્ર છીએ છતાં અનેક દુઝોમાં દુઝેલા છીએ. દુનિયાની હાલત પણ સારી નથી. માનવજાતનો મોટો ભાગ એક જ પ્રકારના સંકટમાં સપડાયેલો છે. જે દેશો સમૃદ્ધ છે તે દેશો સમૃદ્ધિએ સભાવેલા સાધનોથી પીડાય છે. આ ગંધી વેદનાઓ સાથે આપણે નવા વર્ષમાં પગલાં માંડીએ ત્યારે આપણે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ ભૂલી જઈ તરંગી ન બનવું જોઈએ. આપણે જ્યાં છીએ ત્યાંથી કંઈક આગળ વધીએ, આપણો દેશ છે તે કરતાં વધુ સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી બને એવી આશા રાખીએ અને એવો જ સંકલ્પ કરીએ તો તે વાસ્તવિક ગણાશે. આ જગતમાં બહુ જ નિયમપૂર્વક ચાય છે. આપણે જેને ચમત્કાર કે અકસ્માત ગણીએ છીએ તે પણ કુદરતના કોઈ ગૂઢ નિયમનું જ પરિણામ હોય છે. કુદરતનું અવલોકન કરતાં એમ દેખાય છે કે બહુ ધીમેધીમે અને વ્યવસ્થિત જ બને છે. આપણે આ નવા વર્ષે ધીમે પગલે છતાં વ્યવસ્થિત રીતે ચોક્કસ દિશામાં આગળ વધવાનો નિશ્ચય કરીએ.

ગાંધી જયંતી

રે. પૂ. પેતાના મૃત્યુ પછી આખા દેશે હમણાં એમની ધીજી જન્મજયંતી ઊજવી. દેશનું સુકાન, જેમના હાથમાં છે અને રાષ્ટ્રની સેવામાં જેમણે પોતાનાં જીવન અર્પણ કર્યાં છે તેવા નેતાઓએ ફરીને આપણને યાદ આપ્યું કે પૂ. ગાંધીજીએ પ્રયોધેલા સિદ્ધાંતો અનુસાર ચાલવામાં જ વ્યક્તિત્વ, રાષ્ટ્રત્વ અને વિશ્વત્વ કલ્યાણ છે. પૂ. બાપુ આપણી વચ્ચે નથી, પરંતુ એમણે લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી જે ઉપદેશ આપ્યો છે અને પોતાના જીવન દ્વારા જે ઉપદેશને ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યો છે તે આપણી સાથે છે. ગાંધીજીને જય પાઠારવી વખતે આપણે એમના આદર્શોનો વિજય થાય એવું કશું ન કરીએ તો એમના જયને કશો અર્થ નથી. દેશની સાથે જે સવાલો ઉઘડે છે તેમાં એકેય સવાલ એવો નથી, જેનો ઉકેલ ગાંધીજીએ આપણને બતાવ્યો ન હોય. આપણો દેશ આજે આર્થિક વિઠંબણાઓમાં પડેલો છે વડાપ્રધાન કહે છે કે દેશનો સૌથી ગંભીર સવાલ, એ જ છે. આ સવાલ ઉકેલવા માટે આપણે સૌથી પહેલું બાન જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો ઉપર આપણું ઝેડીએ. અનાજની બાબતમાં આપણે પરાધીન છીએ. વડાપ્રધાન દ્વારા આપણા રાષ્ટ્રે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, કે ૧૯૫૧ના અંત પહેલાં અનાજની બાબતમાં સ્વાવલંબી બની જવું. આ પ્રતિજ્ઞા જાહેર થયા પછી આર્થિક પરિસ્થિતિ વધુ બગડી છે માટે એ પ્રતિજ્ઞા વહેલી પૂરી કર્યા સિવાય આપણો છૂટકો નથી. વડાપ્રધાને ગાંધીજયંતીને દિવસે પ્રત્યેક ભારતવાસી પાસે જે અપેક્ષા વ્યક્ત કરી છે તે આપણે પૂરી કરવી જોઈએ. અનાજનું ઉત્પાદન

વધારવું, જગાડ થતો અટકાવવો, અનાજની જગ્યાએ અન્ય ખાદ્ય પદાર્થોથી ચલાવવું વગેરે કરવાનું અધરું નથી આપણી અનાજની જોડ જલ્દી થોડી છે. આપણે નિશ્ચય કરીએ તો માત્ર એક વર્ષમાં જ આ જોડ પૂરી કરી શકીએ, એમાં શંકા નથી ગાંધીજી તી ની ઉમ્મવણી આવી કાર્મ પ્રતિજ્ઞાના પાલનથી જ સાચુંક માય

કાશ્મીર પ્રકરણ

- .. કાશ્મીરની પરિસ્થિતિ છેલ્લા મહિનામાં વધુ જગડી છે. કાશ્મીરપંચ નિષ્ફળતાનો એકરાર કરી અહીંથી આશ્ચર્ય ગર્ભ છે છેલ્લા નવ મહિનાની કાશ્મીરપંચની કામગીરી આપણા મનમાં જે વહેમો ઉત્પન્ન કરતી હતી તેમાંનું ઘણું સાચું પશ્ય છે. કાશ્મીરપંચે હિંદ-પાકિસ્તાનમાં આવીને ખરેખર પ્રપચ બેઠેલા છે. કાશ્મીરપંચનો પાકિસ્તાન અને હિંદ સાથેનો પત્રવ્યવહાર દમણા જ પ્રગટ થયો. પંચની છેલ્લી લવાદીની દરખાસ્ત અને તેનો હિંદ-પાકિસ્તાને અરોરે જવાબ પણ દમણા જ પ્રગટ થયા આ બધાનું વાંચન એમ જતાવે છે, કે પચે પાકિસ્તાન તરફ ભારે મોટો પક્ષપાત કર્યો છે એટલું જ નહીં, પણ હિંદને અપાયેલી ખાતરીઓ પણ મૂલી જવામાં આવી છે. મુખ્ય ત્રણ કાશ્મીરના પાકિસ્તાની પ્રદેશમાં આજાદ કાશ્મીર હોતો અને ઉત્તર પ્રદેશના વહીવટ અંગે હતા તે ત્રણ કાયમ રહી છે આ અને આવી બીજી જાણતો અંગે પચે લવાદીનું મૂચન કયું તે ભારે વિચિત્ર છે. આવા આલુપ્રદેશમાં હિંદ લવાદી સ્વીકારી શકે નહિ. જે સવાલ એકવાર નક્કી થયો છે તે સવાલ કાર્મ લવાદી સોંપી શકાય નહિ. કાશ્મીરની ભૂમિ ઉપર આજાદ કાશ્મીર હોતો, એટલે કે વેશપલટો કરેલી પાકિસ્તાની

સેના, કાયમ હોય ત્યાંસુધી એ પ્રદેશમાં નિષ્પક્ષ દોષમતની આશા જ ન રાખી શકાય આ જાણતો હિંદ સરકારે જે મંજૂર વલણ દાખવ્યું છે તેને સમગ્ર પ્રજાનો ટેકો છે. કાશ્મીરની રાષ્ટ્રીય પશ્ચિદે પણ આ જાણતો એ જ વલણ અખત્યાર કયું છે.

હુંડિયામણનો ફેરફાર

હુંડિયાની સરખામણીમાં હુંડેડે પાઉન્ડની કિંમત ઘટાડી તે સાથે હિંદ સહિત ઘણા દેશોએ પોતાના ચલણની હુંડર સાથેની કિંમતમાં પણ ઘટાડો કર્યો. હુંડરની સરખામણીમાં રૂપિયાની કિંમત ઘટવાથી આપણને લાભ કેટલો થશે તે શકારપદ છે, તુલના તો ચોક્કસ થશે જ પરંતુ હિંદ સરકાર પાસે આમ કર્યાં સિવાય છૂટકો જ નહોતો. પાઉન્ડની કિંમત ઘટે અને રૂપિયાની કિંમત ન ઘટે તો આપણા વેપાર ઉપર મોટો હુકો પડે. આપણા વેપારના લગભગ ૭૫% જે દેશોએ ચલણ મટાવ્યું છે તે દેશો સાથે છે એટલે ચલણ ઘટાડ્યા સિવાય બીજો માર્ગ જ નહોતો. દરે આપણને અમેરિકાનો માલ મોંઘો પડશે. આપણે માલ અમેરિકાને સરતો પડશે. આપણી અમેરિકાથી આયાત એાછી કરીએ અને આપણી નિકાસ વધે તો જ આ લાવણટાકાના મારમાંથી આપણે જીતી જઈએ. આ સંકટ એક રીતે આપણને સ્વાવલંબન તરફ પરણે છે. જેથી જનતા છે અને તે શુભ ચિન્ન ગણાય. આપણે આપણી જરૂરિયાતો આપણા દેશમાંથી જ ઉત્પન્ન કરી લેવી એમ જે બધાં એ શક્ય ન હોય ત્યાં જે દેશોએ ભાવ ઘટાડ્યો છે તે દેશોમાંથી એ જરૂરિયાતો મેળવવી નોંધે. અને અત્યંત આવશ્યક હોય તેટલી વસ્તુઓ જ દાખલા તરીકે જેવી અને ઉદ્યોગો માટેની પત્ર સામગ્રી, અને આવશ્યક દવાઓ પૂરતો

આધાર અમેરિકા ઉપર રાખવો જોઈએ. આપણે અનાજની બાબતમાં સ્વાવલંબી બનીએ અને બીજા બાબતો વિશે પણ કચકસર તથા વિશેષ ઉત્પાદનમાં સફળ થઈએ તે જ આ અનિષ્ટમાંથી ઇષ્ટ સર્જવાની આશા છે જ.

પાકિસ્તાનનો અવળો રાહ

સ્ટર્લિંગ વિસ્તારના બધા જ દેશોએ પોતાના ચલણના બાબમાં ઘટાડો કર્યો, પણ પાકિસ્તાને એ દિવસ રાહ જોયા પછી પોતાનો રૂપિયો સ્થિર રાખવાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે છેલ્લા એક વર્ષમાં સંબંધો બગડતા જ રહ્યા છે. કાશ્મીર, નિર્વાસિતોની મિલકત, નહેરુનું પાર્લુ. વગેરે ઉચ્ચ સવાલોમાં પાકિસ્તાનના રૂપિયાએ એક મોટો ઉમેરો કરી દીધો છે. પાકિસ્તાનનો હેતુ ગમે તે હોય, પણ તેનું સીધું અને તાત્કાલિક પરિણામ હિંદ માટે તુકસાનકારક જ આવે એમાં શંકા નથી. પાકિસ્તાન પોતાનું ચલણ ટકાવી શકે એમ કોઈ માનતું નથી; કારણકે પાકિસ્તાન અમેરિકા જેવું સમૃદ્ધ અને સ્વાવલંબી રાષ્ટ્ર નથી. પાકિસ્તાનનું વેપારપાસું સાકું છે, કારણકે તેની પાસે શણ, રૂ અને અનાજ નિકાસ કરવા માટે છે, પરંતુ દુનિયાના આર્થિક અંતરાલમાં એની તાકાત નહિવત્ ગણાય. અને વેપારપાસાંનું સારાપણું મુખ્યત્વે હિંદ ઉપર જ આધાર રાખે છે. હિંદુસ્તાને પાકિસ્તાનને ઠેકાણે લાવવા માટે તટાળ યોગ્ય પગલાં લ્યાં છે શ્રિલંકા અને સ્ટર્લિંગ વિસ્તારના બીજા દેશો પણ યોગ્ય પગલાંની વિચારણા કરી રહ્યા છે. પાકિસ્તાનના અનાજની આપણને જરૂર નથી. રૂવગર પણ આપણે ચલાવી શકીએ એમ છીએ ઈશ્વર. પૂર્વ આફ્રિકા વગેરે દેશોમાંથી આપણા રૂની જરૂરિયાત પૂરી પડી શકે એમ

છે. આપણું પોતાનું ઉત્પાદન પણ વધતું જાય છે. પાકિસ્તાનના શણની આપણને જરૂર છે, પણ આ બાબતમાં આપણા કરતાં પાકિસ્તાનની સ્થિતિ વધારે નાણુકે છે. તેનું સાકું-સિત્તેર-ટકા શણ આપણે ન લઈએ તો દુનિયામાં ઘરાક મળી શકે તેમ નથી, ઉપરાંત શણની નિકાસ માટે પણ કલકત્તાના બંદર ઉપર આધાર રાખવો પડે એમ છે. આપણી શણની મિલો છ મહિના ચાલે તેટલો જથ્થો તો આપણી પાસે છે જ. આ સ્થિતિમાં પાકિસ્તાન ટકી શકે એમ કોઈ માનતું નથી નાકે કાપીને અપશુકન કય. જેવું પાકિસ્તાનનું આ પગલું એણે પાછું વાળવું જ પડશે.

સામ્યવાદ એ

હિંદ સરકારે આ દેશના સામ્યવાદીઓ સામે ગંભીર તહોમતનામું પ્રગટ કર્યું છે. આ તહોમતનામાનું વાંચન ઉશ્કેરાટ પ્રેરનારું છે. સામ્યવાદી પક્ષે જે માર્ગ સ્વીકાર્યો છે તે માર્ગ ખૂન, લૂંટ, આગ ને અત્યાચારનો માર્ગ છે. હિંદની સ્વતંત્રતા આપણે બચાવવી હોય તો સામ્યવાદીઓને આ માર્ગથી પાછાં વાળવા જોઈએ અથવા તો તેમની શક્તિ હણી નાખવી જોઈએ. પ્રાંતિક સરકારો તથા હિંદ સરકારની ગૃહખાતાંઓ આ વિશે પૂરેપૂરું સાવધ છે તે આપણા દેશનું સહકાર્ય છે.

પ્રજાએ સામ્યવાદી પક્ષને કદી ટેકો આપ્યો નથી, પણ આજની સ્થિતિમાં એટલું જ પૂરતું ન ગણાય. સામ્યવાદી કાવતરાંઓને ઉઘાડ્યાં પાડવાની માંડીને બધા પ્રકારની મદદ પ્રજાએ કરવી જોઈએ, સામ્યવાદીઓના વિનાશક કાર્યક્રમને આ દેશમાં સ્થાન હોઈ શકે નહિ.

સંસ્થા-સમાચાર

‘અખંડ આનંદ’ના આહુકાંડોએ

‘અખંડ આનંદ’(માસિક)નું આ ત્રીજું વર્ષ તા ૧લી નવેમ્બરથી શરૂ થાય છે ત્રીજા વર્ષનો આ પહેલો અંક ‘દીપોત્સવી અંક’ રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તે દિવાળી-ઉપર આહુકાંડો મળે તે માટે ઑક્ટોબરની ૧૭મી તારીખે મોકલી આપવામા આવ્યો છે. હવે પછી ડિસેમ્બર માસથી નિયમ મુજબ દર માસની પહેલી તારીખે અંકો આહુકાંડો મોકલાશે.

જે આહુકાંડો નવા વરસનું લગ્નમ મળ્યું નથી તેમને આ અંક તા ૨૫મી ઑક્ટોબરથી વી પી થી મોકલાશે દરેક મર્યાદિત સંખ્યામા વી પી મોકલી શકાતા હોવાથી અનુક્રમ નબર પ્રમાણે વી પી રવાના થાય છે એટલે એ રીતે જેમનું લગ્નમ વી પી મોકલીને વસૂલ કરવાનું છે, તેમને અંક થોડો મોડો મળે તે માટે અમે નિરુપાય છીએ

છેલ્લાં નવાં પ્રકાશનો

શ્રીશાકર ભાષ્ય સહિત ભગવદ્ગીતા • અનુ વામનચંદ્ર પ્રા પટેલ બી એ એલએલ બી સર્વ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ ગીતાશાસ્ત્રનો યોગ્ય અર્થ બાધ્યાથી થાય છે, એના ઉપર ભગવાન શકુનચાર્યે કરેલા ભાષ્યના સરળ ગુમ્ફાતી અનુવાદ આવેનો કેટલાય વરનોથી અપ્રાપ્ય થયે પાન ૪૪૮ દિ ૪-૦

શામળતા છપ્પા સ કેશવચંદ્ર કા શાસ્ત્રી શામળતા ઉપલબ્ધ થતા લગભગ બધા ગ્રંથોમાથી છપ્પા ઉપગત બીજી ચૂટેલો બોધક કવિતાઓનો ઉપયોગી મસલ પાન ૧૬૦ દિ ૦-૧૦

ખેંજાનો ખૂદનાર • લે૦ પીતાળ પટેલ આપણા ગ્રામ્યજીવનને સ્પર્શતી અને પહેમ તથા અજ્ઞાનનો ભોગ બનતી સ્ત્રીઓનો તાદ્ય ચિતાર રજૂ કરતી મામાલિક વાર્તાઓ પાન ૧૨૮ દિ ૦-૧૦

કહેવતો : સંપાદક : શાંતિલાલ ઠાકર ખી. એ. : ભાષાનું જ્ઞાન કહેવતોના જ્ઞાન વિના અધૂરું જ ગણાય; તેથી દરેકે ભાષાનું સાચું જ્ઞાન અને અમૂલ્ય દુન્યવી ડહાંપણ મેળવવા, કહેવતો બાણી તેનું તાત્પર્ય સમજવું જરૂરી છે. જીવનરહસ્યને માર્મિકતાથી દર્શાવતી અને જ્ઞાનના સર્વદેશીય અર્કવાળી લગભગ ૨૫૦૦ ઉપરાંત કહેવતોનો સંગ્રહ. પાન ૧૫૬ : કિં. ૧-૪

છેદ. ગુ. મ. સ. નં. ૩૬૨. ને.

કેસા ગોતર્મ. અને ખ. જા. સ્વ. રત્નો : બૌદ્ધકાલીન ભારતનો ૮૬૩ સત્તારીઓનાં રહસ્યમય ચરિત્રો. પાન ૨૦૬ : કિં. ૧-૪

રૂપસુંદર. અને ખી. જા. સ્વ. રત્નો : રજપૂત યુગની ૭૪ શ્રેષ્ઠ સત્તારીઓનાં પ્રેરક ચરિત્રો. પાન ૨૪૦ : કિં. ૧-૪

સુલતાના આંદર્ખ. ખ. અને ખ. જા. સ્વ. રત્નો : મોગલ યુગનો ૮૨ સત્તારીઓનાં બોધક ચરિત્રો. પાન ૨૬૪ : કિં. ૧-૪

રાજમાતા જીજ્ઞાષા અને ખ. જા. સ્વ. રત્નો : જૈન-મરાઠા યુગની ૬૨ સત્તારીઓનાં પ્રેરક ચરિત્રો. પાન ૨૭૪ : કિં. ૧-૪

મહારાષ્ટ્ર. લક્ષ્મીબાઈ અને ખ. જા. સ્વ. રત્નો : પ્રાચીન-અર્ધાચીન યુગની ૬૩ સત્તારીઓનાં સુંદર ચરિત્રો. પાન ૨૭૪ : કિં. ૧-૪

ભ. ગિ. ને. ને. દેવતા અને ખ. જા. સ્વ. રત્નો : વર્તમાનકાલીન ૪૧ સત્તારીઓનાં શ્રેષ્ઠ ચરિત્રો. પાન ૨૬૦ : કિં. ૧-૪

દોહારતનાવર્ત : શ્રીકૃષ્ણકાવ્યનાં ધર્મપત્રો શ્રીરત્નાવલિકૃત ખાસ સ્ત્રીઓ માટે બોધક દોહાઓ, સરળ ભાષાંતર સાથે. પાન ૬૪ : કિં. ૦-૩

નરસિંહ સહેતાનાં ભજનો : ન્યાયમૂર્તિ શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયાના આસુખ સાથે, પસંદ કરી ચૂટેલાં ૧૮૮ ભજનોનો સંગ્રહ.

કેદ પા"૪૮૧", પાન ૮૦ : કિં. ૦-૧૦

સ્ત્રીઓનાં ભજનો : સં. ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા. પસંદ કરી ચૂટેલાં ૨૨૭ ભજનોનો સૌથી મોટો અઘતન સંગ્રહ.

પાન ૮૦ : કિં. ૦-૧૦

ગીતાંજલિ : (ટાગોરકૃત) અનુ૦ સ્વ૦ મહિષાસુર મર્દિન (કાન્ત)
સરળ શુભરાત્રી બાપાતર પાન ૧૦૪ કિ ૦-૬

શ્રીસત્યનારાયણની કથા મૂળ શ્લોકો સાથે સરળ બાપાતર
વિષ્ણુસહસ્ર નામના પાઠ સહિત પાન ૧૨૮ કિ ૦-૧૦

સોભજનો : મુનિશ્રી નાનચંદ્રજીએ ચૂટીને પસદ કરેલાં સો ભજનોના
કંઠે કરવા જેવા ઉપયોગી સંગ્રહ પાન ૬૪ કિ. ૦-૬

બાળકોનો આનંદ : લે૦ શ્રી, સોમાભાઈ બાવસાર બાળકોને સફલિત
અને મારી બાવનાઓની જ્ઞાનમામત્રી પૂરી પાઠનું પુસ્તક પાન ૬૬ કિ ૦-૬

પચાગ-શુદ્ધ ગ્રહલાઘવીય (સં. ૨૦૦૬નું) :
ધાર્મિક મતો, મતનિર્ણયો, ચમત્કારિક વ્યાપારી ભવિષ્ય, રાશિવાર ભવિષ્ય,
શુદ્ધતા ને ધાર્મિકતામાં અભેદ છતાં સૌથી સર્વત્ર પચાગ તમારી
નકલ આજે જ મેળવી લો ક્ર. ૬૧૧૧"X૧૦", પાન ૧૧૨ કિ ૦-૬

ગુલાબસિંહ : (સ્વ૦ મહિલાલ નભુભાઈ દિવેરી કૃત) જીવનના અતિશુદ્ધ
તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોથી ભરપૂર છતાં ઉત્તમ જીવન જીવવાની બાવના
પ્રેરતી નવલકથા સામાન્ય વાચકોને પણ લીન કરી દે તેવી આકર્ષક છે
પાન ૪૪૦ કિ ૪-૦

પુનરાવૃત્તિઓ

દયાળુ માતા ગરીબાઈ અને સકટમાં જે મુદ્દાપીડિત માનવીઓને સહાય
કરતી દયાળુ માતાની યોગ્ય અને બાવનાસ્પર્શી વાર્તા પાન ૮૦ કિ ૦-૪.

સદ્ગુણી પુત્રી કુટુંબના સરકારધનની ગ્રેરણા પામીને શ્વશુરગૃહને
નહનવન સમુ બનાવનાર સદ્ગુણી પુત્રીની ગ્રેરક અને રસભરી વાર્તા
પાન ૬૬ કિ ૦-૪

શિવમહિમ્નઃ સ્તોત્રમ્ : મૂળ સહિત સરળ શુભરાત્રી અનુવાદ પૂવોપર
સળધયુક્ત વિવરણ અને સમશ્લોકી અનુવાદ સાથે
પાન ૧૨૦ કિ ૦-૬

હવે પછી પ્રગટ થશે.

શ્રીભુલક્ષ્મીકૃત રામાયણ : નવી ૧૦મી આવૃત્તિ છપાય છે. તે લગભગ માગશર માસમાં બહાર પડશે.

દેશ અને કાળ : લે૦ સ્વામી માધવતીર્થજી : છપાય છે. પ્રો. આઈન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદનો વેદાંતના વિવર્તવાદ સાથે એકતા કરતા આ પુસ્તકમાં, ગીતા અને ઉપનિષદોમાં દેશકાળ સંબંધે જે હકીકતો મળી શકતી નથી, તેનું વિસ્તૃત વર્ણન ને સમજૂતી આપવામાં આવી છે.

વનરાજ ચાવડો : મહીપત્રરામ ત્રોલકંઠકૃત નવી આવૃત્તિ છપાય છે.

૧૯૬૬-૬૭-૭૮

આ માળાનાં ચાલુ વરસના પહેલા હપ્તાનાં પુસ્તકો ઓગસ્ટ માસમાં નીચે પ્રમાણે મોકલાઈ ગયાં છે.

૧ પંચાંગ (સં. ૨૦૦૬નું)	૪ પરમપૂજ્ય બાપુ
૨ કહેવતો	૫ મૈમખંધ (ભા. ૨ભે)
૩ ગીતાંજલિ	

હવે પછીના બીજા હપ્તામાં : (૧) શામળતા છપાયા, (૨) પ્રહુમંથ જીવનનું રહસ્ય, (૩) ઝેર ઉતારવાના તારકાલિક ઉપાયો, (૪) દોહા-રત્નાવલિ, (૫) નળાખ્યાન અને (૬) શારદામણિદેવો, (૭) પાકશાસ્ત્ર, (૮) દેશ અને કાળ તેમજ બીજાં પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરીને અપાશે.

આ માળામાં દર વરસે ૧૬૦૦ પાનનું વાચન ૬ થી ૮ પુસ્તકરૂપે ઘેરઘેરાં માત્ર રૂા. ૬-૮-૦ અપાય છે. આજે જ આહક બનીને ઉત્તમ વાચન સસ્તામાં સસ્તું મેળવવાનો લાભ મેળવો.

લેખકોને

★ ‘અખંડ આનંદ’ ની લેખ-પસંદગીનું ધોરણ પાછળા જે વર્ષમાં લખાયા નિશ્ચિત યર્થ ચૂક્યું છે ‘અખંડ આનંદ’ કોઈ ચોક્કસ વિષયના વર્ગનું માસિક નથી, એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી યામ એવા અમારા પ્રયત્નો છે

★ સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા, નાટક, જીવનચરિત્ર, ધર્મકથા, પ્રમંથકથા, રેખાચિત્ર, પત્ર, નિબંધ, પારિચય, અપાસ-ચૂર્ણન વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને જોડે લાવનારા પ્રેરણા આપનારા ઉપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારના લખાણો ‘અખંડ આનંદ’ માટે સ્વીકારવામાં આવે છે એ માટે ભાષામાં ને મરણ શૈલીમાં આલેખાયેલા હોવા જોઈએ ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, શિક્ષણ-શાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થકારણ, સામાજિક પ્રશ્ન, નિર્દોષ આનંદ કે જ્ઞાન આપતા પરિચયો વગેરેને યથાન છે

★ ‘અખંડ આનંદ’ પ્રત્યે ગુજરાતના લેખકો, વિદ્વાનો, વિજ્ઞાનીઓ કેળવણીકારો, અભ્યાસીઓ, લોકમેલકો, માધકો અને ધર્મજો અમતા રાખે છે અને તેથી લેખો પુષ્કળ પ્રમાણમાં આવે છે તુત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ એક અહવાડિયામાં આપવામાં આવે છે, પરંતુ લેખ ચોક્કસ કથા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે લખાણોની પદ્ધતીમાં મૌલિક કૃતિને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવે છે, પરંતુ સારી જરૂરના સારા અનુવાદો પણ સ્વીકારાય છે કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો

લેખકની જ રહે છે

★ લખાણ પ્રસિદ્ધ થતા જ લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પાચ પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે આ બાબતમાં ‘અખંડ આનંદ’ ખૂબ નિયમિત છે

★ અસ્વીકાર પામેલા લેખની માથે તેના કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે એથી અર્થમાં ઊતરવું પડે છે કેટલાક લેખકોને મારું પણ લાગે છે એટલે જે વર્ષના અત્યુત્ક્રમ પછી ‘અસ્વીકાર્ય’ એવી મેળવ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું નહીં કરવું પડ્યું છે લેખકો આ બાબતમાં ગેરસમજ ન કરે એવી વિનંતિ છે લખાણના અસ્વીકારના અનેક કારણો હોઈ શકે છે

★ લેખકની કૃતિ શાહીથી, કામળની એક જ બાજુએ, સારા ચક્ષુરે લખેલી હોવી જરૂરી છે અંગ્રેજી, મંડૂત કે ખીજી કોઈ ભાષાના અવતરણો મૂકવા હોય તો તેનું ગુજરાતી ભાષાતર આવશ્યક છે સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે અને અસ્વીકાર પામેલ લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલ-ખર્ચ મોકલવું આવશ્યક છે જેનું ટપાલખર્ચ ન મળ્યું હોય તે લખાણકરે એકાદ માત્ર પછી રદ કરવામાં આવે છે

★ તત્રી સાથેના તમામ પત્ર-અવહાર કરવાનું, લખાણો મોકલવાનું, બત્તાના પત્રો માટેનું મરનામું નીચે પ્રમાણે છે

તત્રી ‘અખંડ આનંદ’
ગુલબહાર, મેટ્રો પાછળ,
ગેરેજ રોડ, મુબમ્બઈ

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ મનની સ્વરૂપતા	શ્રી	૧
૨ જીવન કલા	શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ	૨
૩ ધર્મપ્રથતી ઉપચોગિતા	શ્રી કિશોરલાલ મશરવાળા	૩
૪ ધર્મમય જીવન	શ્રી રવિશંકર મહારાજ	૪
૫ જન ધર્મ	મુનિશ્રી સંતમાલજી	૧૦
૬ મહાભિનિષ્ક્રમણ (નાટક)	અધ્યા. મન મુખલાલ ઝવેરી	૨૦
૭ ત્રણ ધર્મો (ગાંધીજી સાથે વાર્તાલાપ)	શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ	૨૪
૮ નિદાના પ્રકારો (કટાક્ષ લેખ)	શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે	૨૬
૯ એક ચિત્રમારી (વાતી)	શ્રી ધૃષ્ટિર પેટલીકર	૩૩
૧૦ ગુજરાતીઓનું આરોગ્ય (આરોગ્ય)	શ્રી દરરાય ઝા. દેસાઈ	
	બી. એ.; એસ. ટી. સી.	૩૬
૧૧ કેટલીક વૃત્તિઓ (મનોવિજ્ઞાન)	અધ્યા. શશિન્દ્ર ઝોઝા એમ. એ.	૪૬
૧૨ તેજને કુંકારો (પ્રસંગચિત્રો)	શ્રી તારાચંદ પો. અણાવળ એલ. ટી. એમ.	૫૭
૧૩ બીજા સંસ્કૃતિ (મંત્રોધન)	શ્રી રમણલાલ ધી. શાહ	૬૦
૧૪ અપકૃતા (વાતી)	જિમિલ	૬૭
૧૫ પદાર્થનું બંધારણ (વિજ્ઞાન)	શા. મ. સુથાર	
	બી. એ. બી. એસ. સી. બી. ટી.	૭૬
૧૬ દરિયાન ગીતા	શ્રી. ઇન્દ્રવદન ત. દેસાઈ	૮૧
૧૭ કૌશિલ અને મનુરો	શ્રી 'અભ્યસી'	૮૭
૧૮ વિદ્યાપતિનું પદલાક્ષિત્ય	શ્રી 'શૂબેન્દ્રનાથ'	
	બી. એસ. સી. ટી. એસ. ઇ.	૯૪
૧૯ હાલરખાપાનાં મંત્રમરજો	શ્રી કરસનદાસ જી. ચીનીલયા	૧૦૧
૨૦ માગલિકા ઉપકરણો	શ્રી નર્મદ ટી. મ. ચોડી	૧૦૮
૨૧ કવચાયેલાં (વાતી)	શ્રી અનુષ્ઠ જોષી	૧૧૪
૨૨ તંત્રાંતી ટપાલ		૧૨૦
૨૩ યુગપ્રવાહ	મોપાન	૧૨૨
૨૪ મંત્રવા-સમાચાર	કાર્યાલય	૧૨૬

***

સરવૃ સાહિત્ય વર્ષ ૬ બયાલક વરકયા તંત્રી સોપાન

મુદ્રક ને પ્રકાશક: વિલુનનહાસ કો કમર

મુદ્રક અને પ્રકાશન સ્થાન: સરવૃ સાહિત્ય મુદ્રણાલય, સોયખટ-અમદાવાદ

સ્વસ્થતા

વર્ષ ૩, અંક ૨]

તંત્રી : સો પાન

[ડિસેમ્બર ૧૯૪૯

મનની સ્વસ્થતા

૨. હૃદયની પ્રગતિનો મોટો આધાર મનની સ્વસ્થતા ઉપર છે. આપણે ધ્યેય નક્કી કરી લઈએ, રસ્તો પસંદ કરી લઈએ એટલું જ બસ નથી, એ માગે આલસા માટે મનની સ્વસ્થતાની જરૂર પડે જ છે એટલું ખાતરીપૂર્વક માની લે. કે મને તેવા સ્ત્રીલા દેખાતા માર્ગમાં પણ લેવામણા આગ રસ્તાઓ આવવાના છે અને ચૂટેલાં પૂઠોની પથારી કરી હશે તો મેં માર્ગમાં કાંટા રહી જવાના છે. આ સંસારમાં એક પણ પ્રવાસ એવો ને પાથો નથી કે જ્યાં માર્ગમાં અતરાયો ને અલુધારી મુશ્કેલીઓ ન આવ્યાં હોય. ડાહ્યો ગણાતો માણસ પણ આવે વખતે હારી જતો, માછી જતો, શ્રદ્ધા યુમાવતો માણસ પડે છે સાચે માત્રે હોય તો મેં વચ્ચે અટકી જવાનું અને છેવટે પાછા ફરવાનું પસંદ કરે છે.

મનની સ્વસ્થતા જે સાચવી શકે તે અતરાયોથી ડોળે નહિ, ડૂંડે નહિ, દારે નહિ શક્તિ હોય તો આગળ વધે, શક્તિ ન હોય તો રિપર રહી શક્તિ પ્રાપ્ત કરે ને પછી આગળ વધે. પાણીનો આ સ્વભાવ આપણે સૌ બહીએ છીએ. દિમગિરિથી કિતરતી ગંગાનો માર્ગ સરળ હોય. જ્યાં અતરાય આવે ત્યાં નદીનાં નીર મધી ભય ને નુકસાન એકત્ર કરે, છેવટે એ અતરાયને પાર કરી ભય ને આગળ વધે. જ્યાં પાર કરવું શક્ય ન હોય ત્યાં બાંધુમાંથી તરી ભય, પણ પાછા વળવાનું કોઈ સંયોગમાં વિચારે જ નહિ, એ નદી પાછી ફરે તો તેનું પ્રગટ થવું જ મિથ્યા ને નિરર્થક ગણાય ને.

સકડો આવશે જ એમ સમજી લે. મને તેટલા વિચારપૂર્વક જીવનનો નકશો દોર્યો હશે તો મેં વચ્ચે પહોંચે ઊભાં મશે લોહોની નિદા-ટીકા તો ઠીક, પણ ડાહ્યા ગણાતા લોહોની સલાહ પણ મળશે કે નિરર્થક મહેનત હોડી હો. આવે વખતે જે પોતાનું મન સ્વસ્થ રાખશે તે સહાસલ્યની પરીલા કરી શકશે ને આગળ વધી જશે. મનની સ્વસ્થતા એક પ્રકારનો દીવો છે. એ જ્યાંસુધી જલતો હોય ત્યાંસુધી સ્વસ્થ રૂપી ભય તો મ આપણે માર્ગ શોધી આગળ વધી શકીએ એ દીવો જુઝાર્ય ગયા પછી આપણે પરાધીન બની જઈએ આપણે તો સ્વસ્થ ચિત્તે, ધીમે પણ મક્કમ પગલે આગળ વધવું જ જોઈએ. દુનિયાના બાવલારમાં આપણા મનને ડોહારનાતો બનાવો હમેશા બન્યા કરે છે ને બનતા જ રહેશે એ બનાવો ઉપર આપણે કાબૂ નથી. પરંતુ પરમાત્માએ આપણને એવી ચિત્તશક્તિ આપી છે, જેના વડે એ બનાવોની અસરથી આપણે નુકત રહી શકીએ. ઈશ્વરની આ કૃપાનો ઉપયોગ કરી આગળ વધીએ.

જીવન શા માટે છે એ વિચારવું જોઈએ. આવતી કાલે એ જીવનનો શો ખપ છે એ દરેક જણે પોતાને માટે નક્કી કરવું જોઈએ. શરીરની સુખ-સગવડ એ જ જીવનનું ધ્યેય હોય તો ઘણા માણસો તે મેળવ્યા પછી પણ દુઃખી કે દુષ્ટ રહે છે. તેમના મનમાં જાણી બતનો અસંતોષ હોય છે. તેમના જીવનમાં ઉમંગ કે ઉલ્લાસ દેખાતો નથી; કારણકે તેઓ તેમના મન કે આત્માને અસલ રાખી શકતા નથી. એવા માણસને જો ચિત્ર, સંગીત, શિલ્પ, નૃત્ય કે નાટ્ય જેવી કલાઓમાં રસ પડે તો તે દુઃખ કે અસંતોષ ભૂલી શકે છે ને જિંદગીમાં નવો રસ અનુભવી શકે છે. આ રસ કલાથી જ ઉત્પન્ન થઈ શકે. જેમનામાં ઉમંગકો હોય છે તેઓ તેને પોતાની કાંઈ ને કાંઈ સાધના દ્વારા પ્રગટ કરે છે. તેમાં ભાવ, વિચાર અને સુંદર ચેત્સનાનો મેળ થાય ત્યારે તે કલાસ્વરૂપ પામે છે.

મધુર વચનો, શોભાયમાન ઘર, આનંદ દર્શનવાળા પહેરેલાં વસ્ત્રો, પૂજા, અર્ચા, સત્કાર એ બધા કલાના સાદ્ય પ્રકારો છે. કલા આનંદ અને ઉલ્લાસનું વાહન છે. તે નેત્રને, કાનને તથા સ્પર્શને વિવિધ પ્રકારના સૌંદર્યનો અનુભવ કરાવી શોકતું નેવારણ કરે છે અને આપણી આસપાસ ચારિત્ર્યમાં અને જીવનમાં સુંદર વાતાવરણ દેખાડે છે. દયા, પ્રેમ, બંધુભાવ, શુચિતા જેવા સદ્ગુણોના સાથમાં કલાનું રચન છે. કલાનો પરિચય જેમને થાય છે તેમને સમજાય છે કે સત્તા, પદવી કે સંપત્તિ કરતાં વધુ પવિત્ર, દિવ્ય અને અમર તત્ત્વ છે ખરું.

ઘણા મોટા રાજ્યવિસ્તારો પલાટમાં

મયા. મહાન પુરુષો અને ધનાઢ્યો વાસ્તવ ગયા, પણ રામાયણ, મહાભારત સમા ઉત્તમ કાવ્યગ્રંથો અને અજંતી, ઈલોરા અને આણ્વી ઉત્તમ શિલ્પકૃતિઓ આજે પણ સન્માન અને પૂજા પામે છે. આ વિશ્વમાં દરેકે કૃતિને જે કંઈ અનુભવની જેવું, હંમેશાં આનંદ આપે એવું લાગે છે તે નૃત્યકાર, કવે, શિલ્પી કે ચિત્રકાર પોતાની કલાકૃતિમાં સંઘરી લે છે. જે લોકો તેનો અભ્યાસ કે સમાગમ પામે છે, તેઓ તેમાંથી ધનકાર કરતી ઊર્મિઓ અને મનોમંથનનો રસાસ્વાદ મેળવે છે.

કલાના પ્રત્યેક સર્જનમાં તેના સ્રજાની અભિરચિ, ઊર્મી અને કૌશલનું સમગ્ર રૂપ સંચિત થતું હોય છે. તે અનુભવવાને આપણે તેની કૃતિઓ અહમ્મયતાથી જોવી જોઈએ.

કાંઈ નવી ભાષા ઘણા વખત સાંભળ્યા કરીએ, થોડીથોડી જાણતાં શીખીએ, તેનો શબ્દભાંડર અને રચના સમજીએ ત્યારે જ તેનાં કથા અને કાવ્યો સમજવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી જ રીતે કલાનાં સ્વરૂપોમાં રહેલાં રૂપરંગ, આકાર, કદ, માપ અને પ્રમાણો પારખવાની શક્તિ પરચયથી મળે છે અને પછી તેમાં ઉતારેલી વિચાર અને ભાવની સૃષ્ટિ સમજવા વધુ નિરીક્ષણ અને ચિંતન કરવું જોઈએ. એથી કલાકારે જે જે ભાવ, અંગો અને અલેખનથી રેખામાં, રૂપ કે રંગમાં પ્રતિબિંબિત કર્યાં હોય તેનો અર્થ સમજીએ, અને તેમાંથી ચિત્ર કે પ્રતિમાના સાચા સૌંદર્યનું દર્શન થશે. પરિણામે આત્મા કે મનને આનંદ તથા પરમ શાંતિનો અનુભવ થશે.

ધર્મગ્રંથની ઉપયોગિતા

શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા

અર્થ દાદવામાં આવે છે, ત્યારે સામાન્ય માનવીએ શું કરવું જોઈએ? કોને માનવા? શાસ્ત્રને, શાસ્ત્રાર્થ કરનારાઓને કે પોતાનામાં રહેલા સદૃશ્યો ને સરકારને? શ્રી રમણીકવાલ યોદી દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ આ લેખમાં શ્રી કિશોરલાલમહાશયે આ પ્રશ્નની સ્વતંત્ર, ક્રાંતિકારી ને તર્કશુભ વિચારણા કરી છે.

નિશ્ચિત કર્મ થુ અને અનુશિત કર્મ થુ તેનો નિર્ણય કરવામાં જ્ઞાનીઓની ભુદિ પણ ગોઝળામાં પડી બધ છે, માટે હું તને ઉચિત કર્મ બતાવુ છુ, જેથી તું અયુષમાંથી બચી જઈશ.' ૪-૧૬ એવી પ્રતિજ્ઞા ગીતાકારે કરી છે પરંતુ જ્યારે આશ્રી ગીતામુ જીવન પર્યંત વાચન અને મનન કરતાં છતાંયે જ્ઞાનીઓની ભુદિ યે જોમ ને તેમ અક્ષરમાં પડેલી જલુઈ આવે છે ત્યારે ગીતાને નામે કોઈ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરવામાં બધ માલુમ પડે છે.

આજ ગીતાને આધારે ગાંધીજી સત્યમય જીવન અને સર્વોદયના સિદ્ધાન્તો નિશ્ચિત કરતાં રહ્યા અને કહેવાય છે કે એનું જ નામ ગોઝારીને તેમના ખૂનીએ તેમના પર ગોળીઓ ચલાવી.

આ વિચાર ફક્ત નાથૂરામ ગોડસેનો છે એવું નથી સંસ્કૃત અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગોટા મોટા આચાર્યો પણ ગભીરતાપૂર્વક કહે છે કે ગીતાનો ઉદ્દેશ અર્જુનને શુદ્ધ માટે તૈયાર કરવાનો હતો. ગીતાને અહિંસાનું પ્રતિપાદન કરનારો અથવા માની શકાય 'માનવુસ્તર ગુદ્ય ન' ૮-૭ (મારું સ્મરણ કર અને લડાઈ કર) એવી આજ્ઞા 'લગવાન' આપે છે અને છેવટે અર્જુન 'લગવાન'ની પાત્રે 'કરિષ્યે. યવનં તવ' - ૧૮-૭૨ (હું તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરીશ), એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ગીતાનું તાત્પર્ય કાદવા માટે આનહથી

કેટલું ધર્મઝંખની ચત્રતા પૂર્યાછતેના સૂચનાત્તેનુશુભ મગ્ગ, આરિવધનેરેપમાન-ઉત્તરિનો જ હોય છે, તેમ છતાં સ્વીકૃત્યે વિરોધી વિચારસરણી ધરાવતી વ્યર્થિયેત એમાંથી બિતભિત વચસાં દાહી જનતા સખસ મુકે છે ગીતા, કુરાન, બાઈબલ તથા અન્ય ધર્મઝંખોમાંથી આવ્યા પૃથ્થરપરે ભેગા

વધારે પ્રમાણ થુ જોઈએ? હબર ગાંધી અને વિનોબા ગીતાને નામે હિંસાનો નિરેધ કરે તોપણ તે કેવી રીતે માન્ય કરી શકાય?

આ પ્રમાણે પૃથ્થર વિરોધી અર્થો કેવળ ગીતામાંથી જ કાઢવામાં આવે છે એવું નથી બાબલ, કુરાન અને બીજા બધા ધર્મઝંખોમાંથી આવ્યા એકબીજાથી ભિન્નતા અર્થો કાઢવામાં આવે છે અને જે અર્થો માલુસોને ધર્મ અને અધર્મમાં વિવેક શિખવાડનારાં શાસ્ત્ર માનવામાં આવેલા છે, તે જ અર્થો નિદાનોના હાથમાં પડીને તેમને વધારે ગૂચવણમાં નાખનારા બની ગયા છે.

ખરીવાત એ છે કે ધણુખર માલુસ થુ કરવા કે જોળવવાની ઇચ્છા રાજે છે તેનો નિર્ણય તે પરંપ્રેથી પોતાની મેળે કરી શકે છે અને પછી તેના નૈતિક સમર્થન માટે ધર્મ અને નીતિમાં જોઈ માનેલા લોગોનાં વચનોને ગોધે છે એ તેમાંથી થોડો પણ અનુકૂળ નાધાર મળી બધ તો તેને પકડી શકે છે અને તેનો ટટોરો પિગાવે છે.

ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથામાં આનું એક ઘણું સરમ ઉદાહરણ આપ્યું છે નાનપણ માં તેમને એક નાટક એવાની ઇચ્છા ધર્મ પિતાની આજ્ઞા માગી તેમણે અનુમતિ ન આપી પોરે ૧૬ પકડી અને લેશાગ વાર આજીજી કરતાં જા છેવટે પિતાજીએ ગુસ્સે ધર્મને કહ્યું 'બ, ખા.' ધણુ, આજ્ઞા મળી ગઈ કયા લાગથી 'બ' એમ કહ્યું એ

જોવાની શી જરૂર? 'જ' કહ્યું એટલું પેતાના આધારકે થવા માટે બસ હું!

૧૯૪૨ના આદિલનમાં જધા નેતાઓના પદ્ધતિ ગયા પછી, 'ભાગદોડ'નો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. એ કરવા છે એવું તો એના પ્રચારકોએ પહેલેથી જ મનમાં નક્કી કરી રાખ્યું હતું. પરંતુ તેમાં વધારે પ્રાણ નાખવા માટે અને વધારે પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે કેઈ અદિસાવાદીનો આધાર લેવો એ સારું હતું. મશરૂવાળાએ કહી દીધું કે 'અમુક અમુક શરતોથી તાર 'કાપવા અને રેલના પાટા ઉખાડવા એ અહિંસાપૂર્વક કરી શકાય છે.' બસ! કામ થઈ ગયું! શરતોની વાત તો અતિ ડાહ્યા લોકો કહેતા જ રહે છે! તેમનું કશું મહત્ત્વ નથી હોતું. મહત્ત્વની વાત તો આ કામ કરી શકાય છે એટલી જ માનવામાં આવી. આ અભિપ્રાયની લાગે પત્રિકાઓ વહેંચવામાં આવી અને મશરૂવાળાની 'ગીતા'ને આધારે આ કાર્યક્રમ ચાલુ થયો!

મહત્ત્વ એ કે માણસ ધર્મશ્રંથને ઘણું ખરું ધર્મ સમજવા માટે નથી શોધતો, બલકે પોતાના વિચાર પ્રમાણે કામ કરવા માટે શાસ્ત્રનો આધાર શોધે છે.

જો તેને અહિંસા વિષે ઘૂણા હોય અને દેસાને તે વાળખી દરાવવા ઇચ્છતો હોય તો ગીતામાંથી જ નહીં, શુદ્ધ, મહાવીર અને ગાંધીજીનાં વચનોના જળ પર યજ્ઞ તે હિંસાનું સમર્થન કરે છે. જો તેની પહેલેથી જ અહિંસામાં રુચિ જામી ગઈ હોય અને દેસા માટે ઘૂણા પેદા થઈ હોય તો તે અદિસાનાં અતુક્રૂણ પ્રમાણુ આઈસેનહોવર, ટ્રિડેન્બર્ગ, હિટલર આદિ યુદ્ધનેતાઓના શબ્દોમાંથી પણ મેળવી શકે છે.

આપણે પોતાની સ્વાભાવિક શ્રદ્ધા, સંસ્કાર, મનોરથના અને વૃત્તિઓ એ જ મૂળ

વસ્તુ છે; નહીં કે શાસ્ત્ર દરેક શાસ્ત્રમાંથી આપણે પોતાના વિચારોને અતુક્રૂણ અર્થે કાઢી શકીએ છીએ. યોગ્ય ભાવના અને ચુલોના પોષણ વગર ધર્મક્ષમ દરાવવા માટે શાસ્ત્ર નકામાં છે, જોખમકારક છે.

ગીતાના સોળમા અધ્યાયના અંતે અર્જુનને કહેવામાં આવ્યું છે: 'શાસ્ત્રને પ્રમાણુ સમજને હું કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિર્ણય કર.' પરંતુ આ અધૂરી વાત છે. શાસ્ત્રનું પ્રમાણુ કોણે? કેવી રીતે લે? એનો અર્થ કેવી રીતે બેસાડે? કોઈ વિદ્વાનના અર્થનું બીજે એટલો જ મોટો (જળરહસ્ય) વિદ્વાન ખાંડે દે છે.

ત્યારે શાસ્ત્રથી વધારે મહત્ત્વની વાત છે. શાસ્ત્ર વાંચનારની શ્રદ્ધા, રુચિ, ચુલુ, સંસ્કાર વગેરે, જે પ્રમાણુ ભૂમિ અને ખાતરથી બીજ સ્વતંત્ર અને અસલ વસ્તુ છે, જે પ્રમાણુ ભૂમિ અને ખાતરમાંથી બીજ પોતાની પ્રકૃતિને અતુક્રૂણ તત્ત્વો બે ચીં છે અને તેમાં ફેરફાર કરે છે તે પ્રમાણુ, શાસ્ત્રવિધિ અને શાસ્ત્ર પ્રમાણુથી વધારે અસલ વસ્તુ છે શાસ્ત્રનો અર્થ કરનાર.

શાસ્ત્રવિધિને છોડીને કામ કરનારા બે જાતના હોય છે: 'યો વતંતે કામકારતઃ' ૧૬-૨૩ (પોતાના રાગદ્વેષાદિથી ચાલનાર) અને 'યો યજ્ઞતે શ્રદ્ધ્યાન્વિતઃ' ૧૭-૧ (શ્રદ્ધાથી ચાલનાર). રાગદ્વેષથી ચાલનાર શાસ્ત્રનું પ્રમાણુ ખતાવે તો શ્રે મિથ્યા છે, ન ખતાવે તો સારું જ છે. પરંતુ જે શ્રદ્ધામય છે, અને સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાપુકત છે તે શાસ્ત્રવિધિને છોડીને ચાલે તોપણ સલામત થઈ શકે છે, શાસ્ત્રવિધિથી તે કુશળકર્તા થાય છે. આપણે શાસ્ત્રો કરતાં સુસંસ્કાર, સદ્ચુલો અને સદ્ભાવનાઓ પર વધારે નોર આપવું જોઈએ. તેની પછી જ શાસ્ત્રની ઉપયોગિતા વિચારી શકાય છે.*

* સર્વોદય-ગ્રામર ૧૯૪૯માંથી.

ધર્મમય જીવન.

શ્રી રવિશંકર મહારાજ

જ્ઞાનના ગમે તેમના વિપુલ બહારો બેલા
 હોય પણ પાછળ પરિશ્રમનું વધન હોય આંધરનું
 ન હોય, કલ્પન, ધર્મ, સત્યાગ્રહ ને પવિત્રતાના
 યુગોનો પાશ ન લા ચો હોય તો ધર્મમય જીવન
 ક્યાથી છી રહ્યાય ? માનવીના વચારે શક્તિ હોય
 છતાં મન અને ઈન્દ્રિયોને બંદેશવા માટે સમિત ચય
 થતો હોય તો એના જેવું મોટું પાપ બીજું એકેય

નથી જેને પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનું જ્ઞાન આત્માની સૂક્ષ્મથી ઉત્પલ થાય છે તેનું આચરણ
 કેવું વિશદ્ય ને પ્રેરક હોય છે તે અહીં સચોટ દાખલાઓ દ્વારા લેવા મળે છે

૧. લક્ષ્મીકૃત સામાયજીમાં એક પ્રસંગ છે
 'એમાં એવું વલ્લુધનામાં આવ્યું છે, કે
 ૭ કાગમુશ્કીની સભામાં જુદાજુદા દેવો
 પોતાનાં રૂપ બદલીને દસના શરીરરૂપે
 સાંભળવા માટે આવતા હતા એટલે કે
 આપણે બાર્પણા સાંભળવા માટે નીતરીર-
 રૂપ વિવેકની દૃષ્ટિથી જવું બેઈએ એવાં
 બધાં જ બાપણા કે બધું જ જ્ઞાન બધી રીતે
 વ્યક્તિને કાઢ્યો કરે છે એવું નથી, તે ક્યારેક
 નુકસાન પણ કરે છે જીવનમાં અતિ જ્ઞાન
 હરકતરૂપ બને છે, જેમ અતિ સ્વચ્છતા પણ
 ક્યારેક આડે આવે છે તેમ શીતકારે
 કેલું છે

૨. નિદિ જ્ઞાનેન સદય પવિત્રમિદ વિચરે
 તત્ત્વ સ્વયં યોગસાધિદ કલેનાત્મનિ વિન્દતે
 જ્ઞાનના જેવી પવિત્ર ચીજ બીજી એક
 નથી, પણ જે ક્રમ' હગવામાં કુશળતા મેળવે
 છે તે વખત જતાં અદરથી-આત્મામાંથી મળે
 છે, બાપણા દ્વારા કે બહારથી નહિ.
 ૩. ગાંધીજી બેંરિસ્ટર ચર્ચને આવ્યા ત્યારે
 જ્ઞાન મળું હતું એટલે જ ત્યારે એમણે
 પ્રથમ કેસ દાખમાં લીધા ત્યારે ત્યાગ-
 ધીશ, આરોપી, વકીલ ને આખી ટાટ' તેમને
 ફરતી લાગી. એમને વકીલાતની શરમાત,
 અજી' લખવાથી કતલી પડી પણ ત્યારે
 પ્રાણજી તે જ્ઞાન આત્મામાંથી ઊઘ્યુ ત્યારે
 આખા યે જગતની વકીલાત એમણે કરી

મુનિ સતગ્રાહજીનું નામ તો ઘણાએ
 સાંભળ્યું હતું ધર્મ'દૃષ્ટિએ સમાજરચના
 કેવી હોવી બેઈએ તેની ચર્ચા તેઓ
 ચાતુર્મામનાં પ્રવચનોમાં કરે છે

વખતોવખત હું ત્યાં જઈ શકતો નથી,
 પરંતુ બેતલુ પ્રવચનોમાં હું દાઝરી આપી
 શકું છું એક જાતનો એક માણસ ત્યાં રહે
 રોજ મદાતક(સતગ્રાહ)ને આવીને કહે

'મહારાજ તમે રૂઝેજ વહેરવા નીકળો
 છો, તો કેક દા'ડો મારો પર પણ સમારખે'

નહી થયું ત્યાં મુલા ગામની ભાગે જો,
 સુદર ને સ્વચ્છ એક ખેતરું હતું બદલી
 નહી, બેસતું મમાણુ પણ સ્વચ્છ, આસ
 થાસનું વાતાવરણ પણ નિર્મળ ક્યાં થે
 અસ્વચ્છતા નહીં એના પરની સ્ત્રીએ અડધા શેર
 જોટલા રોટલા કર્યા-ખારસા મોટા ને સુપડ
 પણ પછીથી અમને ખતર પડી, કે રોટલા
 બગતાર આ બાઈને યગ નહોતા છતાં
 પોણા મણુ દળે, બેસ દોઢે ને રસોઈ કરીને
 પતિને જમાડે પરંતુ આંગણુ ને ધરની
 એસરી-પરસાળ ત્રિભક્ત સ્વચ્છ રાજે
 વાઈ કહે, 'હું એમને કથા દુખ પડવા દેતી
 નથી દણુ છું ખાંડુ છું દેરનું ઝામ કરું
 છું રૂપ પાણી એમને આપતું પડે અને મને
 તો માન પતિએ ખસે બેસારીને જાવા
 કરાવી છે' એટલે એના પતિએ કહ્યું 'ગાડી
 મોટર વગેરે મળ્યાં ત્યાં એમનો ઉપયોગ કર્યો

ન મળ્યા ત્યાં માથે બેંસાડીને બત્રા કરાવી છે.' સુસાદરી ને બત્રામાં હોદ હોય છે. બત્રા માનવી ધર્મદષ્ટિએ કરે છે. બત્રાગુના દેહમાં એમ હોય છે, કે હું પરમેશ્વરનાં દર્શન માટે બઈ છું. મારાથી જુદું ન બોલાય, કોઈને દુઃખ ન દર્શ સકાય. ધર્માઈ છૂટવાની વૃત્તિથી માનવી બત્રા કરે છે. સુસાદરી કરનારમાં આ વૃત્તિ હોતી નથી. એ તો દેશ બેવાના, સ્ટેશનો પર ફરવાના, ગમેતેમ અગવડ વેઠી મોજ મેળવવાના. ન મળે તો ધમકાવવાના ને લાંબા-તકેરાર કરવાના. હોટલો ને લોન્-વીશીઓમાં ગમે તેવું ખાઈ, ગમે ત્યાં સૂઈ રહેવાનાં. કોઈ બહાર રથગે કોલસાથી આત્મ-અહેરાતો કરવાના. ને આમ કરી પાછા આવવાના. આ રીતે નહિ પણ બત્રાના સાચા અર્થમાં એ લાઈએ પોતાની અપંગ પત્નીને બત્રા કરાવી.

અમે તે બાંધના ભતિને પૂછ્યું :

‘ભાઈ, આ સ્ત્રી આવી છે તે કશ પછીથી થઈ કે પહેલેથી જ એવી હતી? આવી બોલવળી બણીને પરણેલા કે પછી...’

‘મહારાજ, હું પહેલેથી એ સ્ત્રીને બણતો તો. એને પગવિનાની બોઈને મને થયું : અરર! આ બિચારીને કોણ પરણશે? લાવ હું જ પરણું!’ અને હું પરણ્યો.’

અન્યોન્યના સહવાસમાં જીવને કેમ દુઃખ ન થાય તે રીતે એકબીબની ગરબ બોઈને પરણું, ને તે પ્રમાણે લાવ ટકાવી રાખવો એનું નામ ધર્મ. આપણે ત્યાં ‘આ મારું’, આ તારું’, આમાં મારો ભાગ, તારો મુદ્દે નહિ ની કુટુંબમાં જે રોજની હબરો તકરારો લીઠે છે તેમાંનું ત્યાં કશું નથી. અભારના જમાનામાં સ્ત્રીપુરુષો પોતાના અધિકારો માટે જે પક્ષ-પક્ષી કરે છે ને અધા કરે છે તે ત્યાં નહોતું. સાચા ધર્મમાં તો એકબીબની ફરજ વિના કશું હોતું નથી; કારણકે ફરજ પૂરી થાય ત્યાં

અધિકાર એની મેળે દાડતો આવે છે. આ દંપતીમાં આંબું હતું. પુરુષની ઉંમર પચાસ વર્ષની છે, સ્ત્રી છે ચાલીસ વર્ષની. બંને જ્ઞાનવૃક્ષનું ફળ ખાવા બેઠાં છે. પોતે જ, વાવેલા વૃક્ષનું ફળ ખાવું એ બહુ જ અઘરી વસ્તુ છે. બાઈબીલમાં જ્ઞાનવૃક્ષનાં ફળ ચાખવાની આદમ ને ઈવની વાત આવે છે. એ જ્ઞાન-વૃક્ષનાં ફળ દોડવાની ઈશ્વરે આદમને ને ઈવને મનાઈ ફરમાવી હતી. આદમને ના પાડેલી છતાં શયતાને એને જ્ઞાનવૃક્ષનાં ફળ ખાવાની પ્રેરણા આપી ને આદમને એ ફળ ખાધાં; એટલે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ સામાને માટે ન કરતાં પોતાને જ માટે કરના, એટલે નકંમાં જવું, આ એનો ભાવ છે. આ એડભાઈ તો પોતે જ પોતાના જ્ઞાનવૃક્ષનાં ફળ ખાગે છે. ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો એણે પાયાની કેળવણી લીધી છે.

એક બીબે દાખલો આપું.

રાખનપુરમાં હું હમણાં કામ કરું છું, ત્યાં પાણીની પુષ્કળ તાંગીના દિવસોમાં જે ક્લેક્ટરને અરજ કરી ને રાધાસર તળાવ બોદવાનું નક્કી થયું. ત્યારપછી એક દહાડો એક રખારી મને મળ્યો અને કહે :

‘મહારાજ, રાધાસરનું તળાવ તમે બોદાવાના છો?’

‘હું તો શું બોદાવું ભાઈ, પણ સરકાર એ કામ કરવાની છે.’

‘તો જુદું આ મેથાસરનું તળાવ જાંધાવા ને?’ ને પછી એના કોરણમાં એણે મને વાત કરી. એની ભાષા તો નહીં બળવી શકું, પણ વિચાર થોડાવણા મૂકીશ.

‘લાખો નામે એક વણુઆરો રહે. એની પાસે લાખ પોટો હતી. મોટો જળરસ્ત વેપાર કરે; પણ એક વેળા નસીબનું કરવું તે પૈસા ખૂટ્યા... એક વાણિયાને થેર ગયા. કહ્યું, ‘શેઠ, રૂપિયા ખીરો.’

‘પણ રૂપિયાની સલામતી માટે તારે કશુંક આપવું જોઈએ શું આપીશ ?’

‘મારી પાસે તમારે ઘેર સપ્તામાં મૂકવા જેવું તો હવે કર્યું જ રહ્યું નથી’

‘ત્યારે એ રૂપિયા ધીરંવાની વાત ન બને, પણ એક વસ્તુ છે જેવટ તારે જો રૂપિયા લેવા જ હોય, તો આ તારો ફૂતરો મારે ઘેર મૂકી જ’

તે પછી અમુક મુદત નહીં કરવામાં આવી આ મુદત દરમિયાન જો વલ્લુજારો શેઠના રૂપિયા ન આવે તો શેઠના પૈસા લેણું રહે, પણ પેલો ફૂતરો વલ્લુજારાને પાછો ન મળે એ તે સોરા નહીં થયો

વખત પસાર થવા લાગ્યો મુદતને યોગ્યક જ દિવસ બાકી રહ્યા વલ્લુજારાને ત્યારે વિચાર આવ્યો ‘હું મુદતે શેઠના પૈસા આપું તો એમાં ધર્મ શો ? મારે લાવ, એ મુદત વીતી જાય તે પહેલાં જ રેવું ચૂકવી દઉં’ ને આમ વિચારી તે પૈસા ભેગા કરવાની તૈયારી પડ્યો

હવે આ બાબત યત્ન જેવું કે વાલ્કિયાને ઘેર ખાતર પડ્યું બીજે દિવસે સવારે જ ચોક્કીદારોને બોલાવી પગલાં ભેગાવવામાં આવ્યાં, પણ પચ્ચરિયું ગામ, કરાંથી પગલું પારખી શકાય ? પણ પેલો ફૂતરો અમુક સુધી નય અને પાછો આવે, જ્યારે પાછો આવે કોઈએ કહ્યું ‘ભાઈ, આ ફૂતરો વલ્લુજારાને છે નહીં કઈ લોક દશે, નહીં તો આમતેમ આવજ ન કરે’ ને પછી ફૂતરાની પાછળપાછળ જતાં ફૂતરો એને ચોરાં થે જ્યાં આગળ ખંન દાટયું હતું ત્યાં લઈ ગયો બોલ્યું તો વાલ્કિયાની બધી થે મિલકત દામ લાગી રાને ત્યારે બધા સતાં દતાં, ત્યારે આ ફૂતરો પેલા ડીકોની પાછળપાછળ ગયેલો હવે આ રૂપિયા મળવાથી વાલ્કિયાને શો વિચાર આવ્યો ? એને થયું

‘મારું જ લેણું હતું, તેના કરતાં ઘણા વધારે રૂપિયા આ જ ફૂતરા દારા મને મળ્યા

છે, મારે મારે હવે એને છોડી દેવો જોઈએ’

એણે તો ફૂતરાના ગળામાં ચિટી બાંધીને લખ્યું ‘તમારા ફૂતરાએ વ્યાજના ય વ્યાજ સાથે બધા રૂપિયા મને પાઠ કર્યા છે, મારે એના ઉપર મારો હવે કશોય હક્ક-દાવો નથી’

ફૂતરો આ ચિટી લઈને જતો હતો, એટલામાં રસ્તામાં રૂપિયા આપવા માટે આવતો પેલો વલ્લુજારો મળ્યો એના દિવમાં થયું

‘શા માટે મુદત પહેલાં એને છોડી દીધો દશે ? નહીં ફૂતરાએ લેણુંદાને વારે તાલ આપ્યો દશે’ ને એણે ફૂતરાનું મળું જાલી કહ્યું ‘કાણુ કર, મારા આગળથી જ, જતો રહે’ ફૂતરાને સખન આધાત થયો એ માયું પછાડીને મરી ગયો પછીથી પેલા વલ્લુજારાએ ગળે બાંધેલી ચિટી જોઈ એ રૂપિયા મેલા વલ્લુજારાએ તળાવ બધાવવામાં વાચ્યાં, ત્યારથી આ તળાવનું નામ મેલા-તળાવ પડ્યું છે’

આહી આપણી આયસરૂતિ પડી છે આ કથાની ત્રણેય પાત્રો જુઓ વલ્લુજારો, વાલ્કિયો ને ફૂતરા-ત્રણેયે પોતાપોતાને ‘ધર્મ’ પાળ્યો છે તેને બદલે અસારનો કોઈ વાલ્કિયો દેખ તો ? પેલા વાલ્કિયાના દિવમાં કેટલા સરકાર ભયાં દશે ? નાનપણથી એને તાલીમ મળી દશે વલ્લુજારાને થયું, મુદતે રૂપિયા આપવા તેનો અર્થ શો ? ને ગમે તેમ કરીને એણે એ રૂપિયા એકદમ કમો દશે ફૂતરાને થયું જો પછીએ મને પાળ્યો-પોળ્યો છે, જેવું જો લાગુ ખાણું છે તેનો તિરસ્કાર કેમ વેરી શકાય ? હવે નિવાય જ કેમ ? હવે છવવાનો અધિકાર જો છે ?

આમ જો કિંયા કવ્વાથી સમાજ દેકે તે ધર્મ જાણમાં, દેખાવમાં, સભા, સરખસો કે મંદિરોમાં જવાથી ધર્મ નથી આવતો, એ આચારમાંથી આવે છે નાનપણથી કળ્યો હોય તો આવે છે આ આપના

એકડા જેવી છે ને બીજી બધીય વસ્તુઓ મીઠા સમાન છે.

આપણે ક્યારેય ચિંતન કયું છે- વિચાર કર્યો છે? સમામાં જઈ આવીએ છીએ, તે તો કાણે ભાષણ કેવું કયું તે જોવા, જાણવા ને સાંભળવા માટે. છટાદાર બોલનારની આપણે વાહવાહ બોલાવીએ છીએ, પણ આપણું શું?

એ જ નેયરને કશું પણ બનાવવું હોય તો તે પ્રથમથી પોતાની યોજના નક્કી કરે છે. નકશા દોરે છે. હું માખાપોને પૂછું છું, તમારાં બાળકો માટે આવો વિચાર કદી થે કર્યો છે ખરા? નેચિંતતાથી ને દીર્ઘદષ્ટિથી તમે કેમ એમને વિચાર ન કરો?

ચિન્તકાર, સંગીતકાર, સાહિત્યકાર, વેપારી, વિજ્ઞાની, દેશનેતા, કોઈ પણ આદર્શ નજર સમક્ષ કેમ ન રાખો? તમે મોટેથી કહો છો, ગાંધીજી બહુ સારા, પણ સંતાનોને એમના જેવાં બનાવવાં નથી. કોઈ સાધુને સારા કહેશે, પણ તમારા બાળકને એના જેવા બનાવવાની વાત આવે તો કહેશે: 'આપણાથી બાપા ન થવાય!' ને આમ આપણે જાણે બધે ઘડે પાણી ભરીએ છીએ. વિચાર તો કરો. આજે આટલી બધી સગવડો મળી શકે છે, વિજ્ઞાન આટલું બધું આગળ વધ્યું છે, છતાં સરવૈયું કાઢીએ તો શું જણાય છે? આપણે આગળ વધ્યા છીએ કે પાછળ? આપણે પાછળ જ પડ્યા છીએ!

ધર્મદષ્ટિએ આપણે જીવીશું નહિ તો જિવાશે નહિ. આપણા દિલમાંથી નમ્રતા, આદર્શતા, કેમળપણું જતાં રહ્યાં છે. આપણે માનવી રહ્યા છીએ ખરા, આપણે નર રહ્યા છીએ ખરા, પણ નરસિંહરૂપ ધારણ કયું છે-આપણે માણસ હર્ષણું પણ આપણું અસ્તક તો સિંહનું હશે.

આજે વધારે શક્તિ મેળવવા માટે

સાલ પાક ને વસંતમાલતી ખાઈએ છીએ, પણ એ મેળવેલી વધારાની શક્તિનો શો ઉપયોગ કરીએ છીએ? એનો જો ઉપયોગ ન લેવાય તો વધારાની શક્તિ બિલકુલ નેરુપયોગી છે. તેમ જ્ઞાન પણ વધારેપડતું હોય તેનો આચરણમાં ઉપયોગ ન કરી શકીએ તો મૂખ બનીએ, અક્ષલહીન બનીએ ને એમાં વાંક જ્ઞાનના વધારાનો છે. વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાની આશા કરતાં એવું આચરણ કરીએ તો જ એ અંદરથી, આત્મામાંથી જીગી આવશે. મેં આગળ દાખલો આપ્યો છે તે લગડી સ્ત્રીને સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય આપવાની શી જરૂર છે?

આપણે બીજાનું જ પડાવેલું પઢીએ છીએ. જાણવાળાઓ ચર્ચા કરે છે: રામ હતા કે નહિ? સીતાનું વાસ્તવીકિને ત્યાં શું થયું? સીતા જેવી કોઈ વ્યક્તિ હતી ખરી? એમને તો આવું બધું લોકોમાં રસ જગાડવા માટે જરૂરી છે. પણ આપણે એ વાંચીએ છીએ, ભાષણો પર ભાષણો સાંભળીએ છીએ, છતાં કેટલા પોતાની શુદ્ધિને, પોતાના શરીરને, ને પોતાના અંતઃકરણને ઉપયોગ કરતા હશે? દરરોજ વિચારવું જોઈએ, શું હું લોકોને જોભરૂપ થવા માટે સરખાયા છું? એને બદલે સમાજને હું કેકારૂપ ક્યારે બનું? કયા કાર્યથી બની શકું?

રોમન કેથોલિક ને પ્રોટેસ્ટન્ટો વચ્ચે તકરાર થાય છે. શું છે એવું મૂળ? 'ક્રાઈસ્ટને હું માનું છું. પણ સામો નથી માનતો તો તેને માનતો કરી આ તે વધ કરીને પણ મારા પંથમાં ભોળવવાનો હું પ્રયત્ન કરું!' આવું નામ ધર્મ?

પણ આજની સમાજરચના જ એવી દુષ્ટ છે. જો પેલા ઓડોનાઈની બહેન પાસે મોઠર હોત, એમણે ભાષણો કર્યાં હોત, એ બોલ્યાં હોત તો એનો ભાવ સમાજ પ્રગત,

પણ એ વસ્તુનું મૂલ્યાંકન કરવાની દૃષ્ટિ આપણને હજી મળી નથી.

ગાંધીજી કહેતા, 'ગામડામાં જન્મીએ' પણ આને તો 'આવા લોકો ગામડામાં આવીને ઊભા ગામને ભારે પડે છે આપણે મહેનતની-શ્રમની કિંમત બોલવામાં માનીએ છીએ, પણ આચરણમાં એને મૂકતા નથી આપણે મકાન, ઈજા-વસ્તુ વગેરે ઘણું બધું વાપરીએ છીએ, પણ એમની મહેનતની કદર કરતા નથી.

આને તો ભણેલી-ગણેલી બહેન પોતાના છોકરાને ભણાવવા માટે માતર રાજે છે. આ માટે તે બંને જ છોકરાને ન ભણાવે. મધ્યમ વર્ગ આપણામાંથી જ ઉત્પત્ત થયો છે શરીરશ્રમ એ ધર્મનો માગ છે અપરિમણી કોણ થાય! જેને શ્રમ કરવો પડે તે શ્રમ વિના સમાજ ટકવાનો નથી શ્રમ જ એક છે એમ કહીએ-કમ્મીએ, પણ તે પ્રમાણે વર્તીએ નહીં તો એનો શો અર્થ? કામ નથી કરતો ને ખાવ છે ત્યારે માણસ બહુ બગાડે છે ને કહે છે, 'હું કરકસર કરું છું!'

ગરીબાઈ શ્રમ વિના ટકવાની નથી લોકો પાસે રૂપિયા વધારે ભેગા થાય છે, કારણ એટલું પાપ એમને વધારે કરતું પાંચુ છે લોકોની એટલી વધારે ઉત્તરિડી કરી છે, છતાં આપણને આત્માને મનાવવાની

ટેવ પડી ગઈ છે.

મને એક દાખલો યાદ આવે છે એક ઠાકરડો હતો એના ખેતરની વકરાંર મેં બંને લખાણ કરીને મિટાવી હતી મછી હતી તે જલમાં મધો બહાર રહી એણે જેનું ખેતર હતું તેની પાસે પોતાના દિરસાની માગણી કરી ને કાટે' મધો સામાવાળાએ કાટ'માં કહ્યું કે 'આ તો નિશકર મદારાજના દામનું લખાણ છે ને ત્યારની અડધી જમીન મને મળેલી છે,' પણ એણે તો કાટ'માં મદો(મદોસામર નદી)ના સમ ખાધા ને કહ્યું, 'આ જમીન વાતો સાવ ભૂલી છે.'

જેવલું વર્ષ પછી જલમાંથી છટકા બાદ જેને અન્યાય થયો હતો તે મારી પાસે આબોધા વાત કરી મેં પેલાને પૂછ્યું ત્યારે કહે

'તે મદારાજ હું કંઈ સમજતો નથી એમ મહીના ખોટા શ્રમ ખાધા તે થોડા પ્રાણિયોને જમાડી દઈશું.'

આવી છે આત્માની ઉત્તરામણી એની એકની નહીં આપણુ સર્વની જેટલું 'ખર્ચ' થટ્યુ તેટલું પાપ થટ્યુ, જેટલી કરકસર થઈ તેટલો ધર્મ થયો જેટલી જરૂરત વધી તેટલું પાપ વધુ માનતો.

આપણે પરિશ્રમ, સદાચાર, સત્ય અને પરિવ્રતાનું મૂલ્ય અંકિતાં શીખીશું નહિ, તો હિંદુ ધર્મ હતો ન હતો થઈ જશે.

પ્રથમ એક ગરીબ સ્થિતિનો માણસ હતો તેને કાઈએ પૂછ્યું 'ભાઈ અમુક વખતે ક્યા મળીશ?' પોતાનો રોજ દેખાડના વાણી કહે 'હા તો વાણી વાડીએ, હા તો ગામડોર!'

ગ્રામમોગ નામ સામગ્રી પછનાર તો અલઈ જ ગયો તેને ખજર નદી કે વાણી વાડીમાં ખાતી પાવાનું કામ કરતો હતો અને રાત્રદારમાં વાસીકું વાળતો હતો.'

જૈન ધર્મ

મુનિશ્રી સંતબાલજી

આપણે એક શકીએ છીએ. જૈન-સંસ્કૃતિના અભ્યાસી જ નહિ, પણ તેને જીવનમાં ઉતારનાર ને તત્ત્વજ્ઞો માટે આપણે અભિમાન લઈ શકીએ એમ છીએ તેમાં આજન્મ લોકરોવક મુનિશ્રી સંતબાલજીનું નામ પણ શોભે છે. સાચા શ્રમણે અહીં શ્રમણ-સંસ્કૃતિનો એક પરિચય આપ્યો છે.

હું પણ પહેલાં જ વિચારી ગયા કે ભારતીય પ્રજામાં જે પ્રકારની સંસ્કૃતિએ પ્રાચીન સિંચ્યા છે. એક બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃતિ અને બીજી શ્રમણ-સંસ્કૃતિ. આપણે પહેલીને વિચાર કરી ગયા. બીજી શ્રમણ-સંસ્કૃતિના શ્રમણો વિશેષે કરીને જંગલમાં રહેતા અને એકાંતે તત્ત્વચિંતન કરતા. તેથી શ્રમણ-સંસ્કૃતિને એક વિશેષે કરીને નિવૃત્તિ તરફ રહી છે. જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ એ આ શ્રમણ-સંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તા હતા. તે પૈકી અહીં જૈન ધર્મનો વિચાર કરીશો.

‘જિ’ એટલે જીતવું, જેણે જીત્યું તે જિન. અને તેમના અનુયાયીઓ તે જૈનો. વિદ્ એટલે જાણવું, એના પરથી, વેદ શબ્દ થયેલો છે. હમેશાં પહેલાં જ્ઞાન થાય છે, પછી તે વસ્તુ પર જીત મેળવાય છે. એટલે આ જે સંસ્કૃતિઓ સિદ્ધ નથી, પણ એકબીજાની પૂરક છે. વૈદિક ધર્મને જે આપણે શાળાનું શિક્ષણ કહીએ તો જૈન ધર્મ એ મહાવિદ્યાલયનો અભ્યાસક્રમ છે. જીત મેળવતા પહેલાં જાણવાની ક્રિયા એટલી જ અગત્યની છે. બંનેમાં કંઈ ફેર નથી, માત્ર ભૂમિકામાં ભેદ છે. જે જાણે છે તે જીતે છે. મહાવીરના મોટા ભાગના શિષ્યો બ્રાહ્મણો જ હતા.

જૈન લોકો ચોવીસ તીર્થંકરોને માને છે. તીર્થં એટલે જ્યાંથી ઘાટ ઉતરાય તે સ્થાન-

દરેક રાષ્ટ્રને પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ હોય છે. પર-રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ ત્યાંમે કે પોતાના જ દેશમાં થયેલા સંસ્કૃતિસંઘર્ષ સામે જે ત્યારે જ ટકી રહે જ્યારે એનામાં એનાપણું હોય. હિન્દુ-બ્રાહ્મણ-સંસ્કૃતિના અધઃપતનના કાળે જન્મેલી જૈન-શ્રમણ-સંસ્કૃતિ આજ પર્થત ટકી રહી છે. પૂ. બાપુની જીવન-ફિલસૂફીમાં જે સંસ્કૃતિના તાણાવાણા

ઓવારો. સંસારરૂપી સરેતાને પાર કરવાને જૈન ધર્મ એ ઘાટ છે; અને જે એ ઘાટને બાંધનારા છે તે તીર્થંકરો કહેવાય છે. આવી તો અનેક ચોવીસીસો ધર્મ મર્ષ છે, એમ તેઓ માને છે. આ ચોવીસીમાં પહેલાં તીર્થંકર ઋષભ-દેવ છે. તેઓ અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં ધર્મ ગયા.

જૈન ધર્મમાં કાળના બે ભાગ ક્રમ છે : એક ઉત્સર્પિણી અને બીજો અવસર્પિણી. ઉત્તર એટલે જાણે લઈ જનાર વાતાવરણ હોય તે ઉત્સર્પિણી અને નીચે લઈ જનાર વાતાવરણ જે કાળમાં હોય તેને અવસર્પિણી કાળ કહે છે. અભ્યાસે અવસર્પિણી કાળ આવે છે. હવે જે છ આરા મનાય છે તે દૃષ્ટિએ અભ્યાસે પાંચમો આરા આવે છે. ઋષભદેવ ત્રીજા આરાના અંતમાં ધર્મ ગયા. એટલે ઘણાં સમય પહેલાં, એટલી ચોવીસીના તેઓ પ્રથમ તીર્થંકર હતા એમ સહેજ કદાપી શકાય. વેદમાં પણ એમનો કોઈ કોઈ સ્થળે ઉલ્લેખ આવે છે. વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારોમાં પણ એમનું નામ મળવામાં આવે છે. એમનું જીવન ખૂબ અગત્યનું છે. એવી દંતકથા છે કે પહેલાં લોકો વૃક્ષ નીચે બેસતા અને એવી કલ્પના કરતા કે મારે અમુક ખાવું છે, અમુક પીવું છે તો તે મળી જતું. ‘અમુક પ્રકારનું મહાન જોઈએ છે તો તે તરત જની જતું. આવે વળતે ઋષભદેવે કહ્યું કે ‘નહી’.

આ વસ્તુ બરાબર નથી આપણે આપણા શ્રમથી મેળવવું જોઈએ' એ દૃષ્ટિએ એમણે તે વખતના લોકોને ત્રણ વસ્તુ આપી અર્થ, મસિ અને કૃષિ જાણે એટલે રક્ષણ કરવાને માટે શસ્ત્રો મસિ એટલે હાંબવા વગેરે માટે શાણી અને કૃષિ એટલે ખેતીનું શાસ્ત્ર આ વસ્તુ બધારે તેઓ રાજ હતા ત્યારે આપી હતી તે વખતે પણ તેઓ સમ્યક્ આત્મજ્ઞાની તો હતા જ આ ઉપરાંત તેમણે ચોસઠ અને યોતેર કળાઓનું જ્ઞાન આપ્યું એટલે સમાજના ઘાતરમાં અને સમૃતિના ઘાતરમાં પણ એમનો મોટો ફાળો છે ત્યારપછી તેમણે યુક્ત્યાગ કર્યો અને સાધનાની પરાકાષ્ઠા સાધી વીતરાગ થયા

ઋષભદેવ અને મહાવીર સ્વામીના જીવન કાળ દરમ્યાન વચ્ચે બીજા બાવીસ તીર્થંકર પણ યર્ધ ગયા એમાં યોગણીસમા તીર્થંકર મહિલનાથ થયા તેઓ સ્ત્રી હતા એ કે નામ પાછળ નાથ લગાડેલું છે એટલે દિગ્બરો કહે છે કે તેઓ પુરુષ હતા, ત્યારે શ્વેતાંબરો એમને સ્ત્રી માને છે અને વર્ણુન પણ એ જાતનું જ આવે છે દૂકમાં જૈન ધર્મે સ્ત્રી જાતિને પણ મોક્ષ અને તીર્થંકરપદની અધિકારીણી માની છે ત્યારપછી તેવીસમા પાંચનાથ આવે છે તેઓ મહાવીર સ્વામીના જીવનકાળ પહેલા લગભગ ૨૫૦ વર્ષ ઉપર યર્ધ ગયા

જૈન-સમૃતિ ક્યારથી શરૂ થઈ એ પહેલી કે વૈદિક-સમૃતિ પહેલી એનો ઉલ્લેખ લાવવો એ બહુ કઠિન છે પેણ જે વાતો શાસ્ત્રોમાં આવે છે તે પરથી એમ લાગે છે કે સમૃતિ ખૂબ પ્રાચીન છે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વૈદિક સાહિત્ય જૈન સાહિત્ય કરતાં પ્રાચીન છે એટલે તે સાહિત્ય જૂનું છે, પરંતુ તેમાં પણ આપણે જોઈએ છે કે ઋષભદેવનું વર્ણુન આવે છે ઉપરાંત નૈનાચાર્યોએ કહ્યું

છે, કે આવી તો અનેક ચોવીસીઓ યર્ધ યર્ધ છે આ બધા ઉપરથી આપણે એટલું જાણ કરી શકીએ કે વૈદિક અને જૈન બંને વિચાર-ધારાઓ જૂની છે કઈ પહેલી અને કઈ પછી એ કહેવું કઠિન છે તથા એ વિગત જણવાથી ખાસ અર્થ સરે તેમ પણ નથી ચલણત, આજે દરેક ધર્મ પોતાના ધર્મને જૂનો અને સનાતન માનવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ એક વસ્તુ જૂલવી ન જોઈએ કે જે જૂનું છે તે જ સારું છે એમ નથી ગામ તો અસત્ય પણ જૂનું છે અને સત્ય પણ જૂનું છે અધાર જૂનું છે અને અજવાળું પણ જૂનું છે એટલે નવું અને જૂનું એ કાંઈ બહુ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન નથી, છતાં ઋષભદેવે, અર્ધ, મરિ, કૃષિ, તથા ચોસઠ અને યોતેર કળાનું જ્ઞાન સમાજને આપ્યું તે ઉપરથી આપણે સમાજજીવનની શરૂઆતના સમયને જ એમના ફાળ તરીકે આંકી શકીએ

લાંગિગાળે ધર્મમાં શિધિલતા આવી બધા છે પરાપૂર્વથી આવતા આવેલા ધર્મમાં પણ એવી શિધિલતા પેહી મળે ત્યારે પશુપત્નું ભેર વધવા લાગ્યું એ શિધિલતા મહાવીર સ્વામીએ દૂર કરી અને સમૃતિને નવો ઝીપ આપ્યો એટલે આજે આપણે જૈન ધર્મને જે હાલનમાં જોઈએ છીએ તે મહાવીર સ્વામીના જીવનકાળ પછી જ શરૂ થયો છે

મહાવીર સ્વામીનું મૂળ નામ તો વર્ધમાન હતું તેમણે માતાના આજ્ઞાદને વશ મર્ધ ત્રીસ વર્ષ સુધી અવધાર ચલાવ્યો અને માતાના અવસાન પછી તરત જ ત્રીસમે વર્ષે દીક્ષા લીધી પછી ઘોર તપશ્ચર્યા શરૂ કરી અને પાંચ મહાવ્રતોને અંગીકાર કર્યો ત્યારે મ્યેઝર રહેતા હતા એવા પ્રદેશમાં તેઓ વિચરતા હતા ત્રણ બપોરે જોને સમગાને સદન કર્યા અને સામાજિક વર્ષ અને પદ

દિવસ સુધી ઉચ્ચ તપસ્યા કરી; તેથી તેઓ મહાતપસ્વી અથવા તો દીર્ઘતપસ્વી કહેવાય છે. આ સમય દરમિયાન છ માસના, ચાર, માસના, બે માસના, પંદર દિવસના આર્ત જાતજાતના હાંઆ ઉપવાસો એમણે કર્યા. આ ઉપવાસની વિશેષતા એ હતી કે તે સહજ આત્મતત્ત્વનીતામાંથી ઉદ્ભવ્યા હતા. તેમણે શુદ્ધ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં લોકોને બોધ આપ્યો. એમણે પોતા બુદ્ધબ્રજવાનની જેમ કંઈ જાતે બાંધ્યું નથી પણ એમના શિષ્યોએ એમના વિચારો ખૂબ સુંદર અને રોચક રીતે આગમોમાં રચી ક્યાં છે.

આપણે તીર્થંકરની એક વ્યાખ્યા તો એકી ગયા કે જે તરે અને તારે તે તીર્થંકર. એટલે કે લોકોને તારવા માટે સંઘ સ્થાપે તે તીર્થંકર કહેવાય. મહાવીર ચાર અંગોને સંઘ તરીકે સ્થાપ્યા. તે ચાર અંગ આ મુજબ છે: (૧) સાધુ, (૨) સાધ્વી, (૩) શ્રાવક અને (૪) શ્રાવિકા. વૈદિકધર્મમાં સંન્યાસી સંસ્થા છે, પણ સ્ત્રી-સંન્યાસીની-ઓને માટે તેમાં કોઈ વ્યવસ્થા નથી. જ્યારે મહાવીર સ્વામીએ તો સ્ત્રીઓ માટે પણ સંઘ સ્થાપ્યો અને તે પણ તદ્દન સ્વતંત્ર. જરૂર પડે તેને સાધુઓ મદદ કરતા પણ એની બધી વ્યવસ્થા સ્ત્રીઓ જ કરતી.

મહાવીર સ્વામીના સમય પછી કેટલોક કાળ તો એક જ ધર્મ ચાલ્યો; પણ પાછળથી એમાં મુખ્ય બે પંથો પડી ગયા: (૧) દિગંબર અને (૨) શ્વેતાંબર. દિગંબરો એમ માને છે કે મહાવીર નક્કજ રહેતા હતા. જ્યાંસુધી વસ્ત્ર છે ત્યાંસુધી પરિગ્રહ છે અને જ્યાં પરિગ્રહ હોય ત્યાં મોક્ષ કેમ હોઈ શકે? એટલે દિગંબરો મોક્ષ માટે નશ્વરતાને આવશ્યક માને છે. જ્યારે શ્વેતાંબરોની માન્યતા બુદ્ધી છે મોક્ષ એ તો અતરૂની વસ્તુ છે. બે આસક્તિ ન હોય તો કંઈ બંધન

કરતું નથી. સમાજમાં રહેવું હોય તો સંકેદ વસ્ત્રો પહેરવાં એક એવસો કાંઈ મોક્ષમાં આડા આવતાં નથી. નશ્વર અને અનશ્વર એ જ આ બે પંથોના વિરોધનું મૂળ છે. એમાંથી જ સ્ત્રીબુક્તિનો પ્રશ્ન સહેજે ઊભો થાય છે. સ્ત્રી તો સમાજમાં નશ્વર રહી ન શકે; એટલે એણે તો પછી વસ્ત્રો પહેરવાં જ રહ્યાં અને વસ્ત્ર પહેરે તો પછી મોક્ષ નહીં. એટલે દિગંબરો માનવા લાગ્યા કે સ્ત્રીને મોક્ષ નથી. જ્યારે શ્વેતાંબરો કહેવાં લાગ્યા કે સ્ત્રીને પણ મોક્ષ હોઈ શકે છે. એમાંથી મલ્લિકનાથ સ્ત્રી હતાં કે પુરુષ એ પ્રશ્ન ઊભો થયો. પછી તો ભેદ વધતા ગયા અને પૂજા, શણગાર વગેરેમાં પણ એ ભેદો પ્રવેશ્યા. દિગંબરો મૂર્તિને કાંઈ જ અગત્યતા નથી, જ્યારે શ્વેતાંબરો આંગી ચઢાવે છે. આવા ગૌણ ભેદો થણા પ્રકારના છે. બે એક મૂળ પ્રશ્નનો નિકાલ આવી જાય તો બીજાનો ઉકલ તો આપોઆપ જ આવી જાય. શ્વેતાંબર પંથના પણ બે ફાંટા છે: શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક અને શ્વેતાંબર સ્થાનકવાસી (અમૂર્તિપૂજક).

શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકો મંદિરમાં જાય છે, પૂજા કરે છે; જ્યારે સ્થાનકવાસીઓનું માનવું છે કે ચૈત્યપૂજા એ જૈન ધર્મનું અગત્યનું અંગ નથી, પણ મનુષ્ય જૈન કુટુંબમાં જન્મવા મોગથી જૈન યર્ષ જતો નથી. એટલે એને માટે આજ્ઞાનરૂપે શરૂઆતમાં મૂર્તિ હોય તો ભલે; પણ એ અગત્યનું અંગ છે એવું કાંઈ નથી. મૂળ ભેદ તો આ જ છે, ધીમેધીમે એમાંથી બીજા ભેદો ય ઊભા થયા.

જૈન ધર્મનાં કુલ ચોવીસી અંગો છે પણ તેમાંથી ફક્ત પિસ્તાલીસ ભળે છે. મૂર્તિપૂજકો બધાને માને છે. જ્યારે સ્થાનકવાસીઓ ચૈત્યપૂજા, ઉલ્લેખો તથા પાછલા આચાર્યો દ્વારા રચાયેલા આગમોને સ્વીકારતા નથી. એટલે કે તેઓ બીજા સ અંગોને જ

માને છે દિગ્ગજરા પાછળથી થયેલા આચાર્યોનાં પુસ્તકોને પ્રમાણભૂત માને છે અને તેમાં સમમસાર, જ્ઞાનાર્ણવ વગેરે પુસ્તકો મુખ્ય છે દિગ્ગજરાના પછુ વીસાપથી, તેરાપથી, તારણપથી એવા કૌટા છે તારણ પથીએ ધર્મશ્રેણી પૂજ કરે છે સ્થાનકવાસીમાં પછુ અનેક પથો અને સપ્રદાયો છે હમણાં સ્થાનકવાસી સપ્રદાયમાંથી તેરાપથી નામની એક સાખા નીકળી છે તે આજે દયા અને દાન વિષે જે ખ્યાલો ધરાવે છે તે ખ્યાલો ઠાઈ પછુ તટસ્થ વિચારકને વિચિત્ર લાગે એવા છે બાકી તેઓનું સંગઠન ખ્યાન જે ચે તેતુ છે બીજો ધીજડી સપ્રદાય છે તેમાં વળી નાનો ને મોટો મૂનેપૂજકોના પછુ નાનામોટા અનેક દિગ્ગજરો છે દિગ્ગજરામાં બધી મળીને જૈનોની વસ્તી બારતેર લાખની મનાય છે જ્યારે એમના સપ્રદાયો અને ઉપસપ્રદાયોની સખ્યા ઘણી છે

જ્ઞાત્રો જૈન ધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથો 'પૂર્વ' અને 'અગ' છે પૂર્વ શોદ છે અને અગ જૂર છે એ બાર અગમાંનું એક દૃષ્ટિવાદ નામનું અગ મળતું નથી, એટલે અત્યારે અગિયાર છે એ અગોની રચના મહાવીરના પછી એમનાં સિષ્યોએ (શિષ્યકેતોએ) કરી છે અગોની રચના પહેલાં જેપરપતથી આવેતુ શ્રુત તે પૂર્વ એમ કહી ચકાવ્યું જોડાને સમજવામાં મદદ કરવા માટે ઉપાગ લખ્યા છે તે અગ, ઉપાગ અને બીજા મળીને કુલે પિસ્તાલીસ મોનૂ છે મૂર્તિપૂજા એ બધાને માને છે, જ્યારે સ્થાનકવાસી બત્રીસને જ માને છે એ વાત આપણે ઉપર જોઈ ગયા દિગ્ગજર લોકો દિગ્ગજર આચાર્યોના ગ્રંથો સિવાય બીજાને નથી માનતા 'સમયમાર' એ સમુદાયમાં જ્યારે પ્રમાણભૂત ગણાય છે તેમાં નિશ્ચયનય

પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેઓ વ્યવહાર એ વ્યવહાર છે એમ માને છે અને દરેક વસ્તુ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ મટાવે છે તેઓ કહેશે, 'ભાઈ, કમ' અને જીવ બાળ્યાં એ વાત સાચી, પછુ જડ ચેતન ન માય, આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, એટલે ભોધ થાય એટલે બસ' આ વિચારસરણી સ્વંર છે, પછુ જો એ માનવાણીમાં રહી ભય તો મણા જનવોં માય આ આચાર્યના સમયે લોભ ૩૬ કર્મકાંડમાં રચાયેલો રહી એમાં જ ક્ષતિ કર્તવ્યતા માનતા હશે. ત્યારે શકરાચાર્યની જેમ તેમણે જ્ઞાનતરંગને વધુ વેગ આપ્યો હોય એ બનવાજેગ છે પછુ વાચકે ભૂમિકા અને ભાવ એમાં બિના વસ્તુ પકડવી ન હટે આ સિવાય ધણા ગ્રંથો દિગ્ગજર સપ્રદાયમાં પાછળથી લેખાયા છે 'હરિવત્' તથા બીજા પુરાણો વગેરેને પછુ તેઓ માને છે

આચાર્યો મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પછી ત્રણ કેરળી, એટલે કે જેમને પૂર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એવા આચાર્યો, ધર્મ ગયા ઉદ્દમૂર્તિ ગોતમાં, સુતમાં અને જણુ સ્વામી આ ગોતમ ઉદ્દમૂર્તિ અને ગોતમ શુદ્ધને કેરલાક એક માને છે, પછુ એમ નથી, દિગ્ગજરોના મુખ્ય આચાર્યોનાં કુલ સખ્યામાંનું નામ મોખરે છે એમને તેઓ 'પૂર્વ' જ્ઞાની માને છે પરંતુ આ આશમાં તો ઠાઈને પૂર્વ જ્ઞાન થાય નહિ મનાવિરેદ ક્ષેત્રમાં એ માય એવી છટ રાખવામાં આવી છે એટલે તેઓ ત્યાં ગયા અને સીમધર સ્વામી નામના એક તીર્થંકર પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આવ્યા જૈન ધર્મની માન્યતા મુજબ અત્યારે ઠાઈને મોક્ષ નથી, મોક્ષનાં દ્વાર આ આશમાં બંધ છે એના અર્થે એટલે કે સામાન્ય વાતાવરણ એવું દરો કે મોક્ષ મેળવવો કઠિન ધર્મ પડે અને જ્યાંમુખી

દેહભાવના નહીં ન થાય ત્યાં સુધી મોક્ષ ન થાય. એટલે કે જનક વિદેહીના જેટલી ઉત્કૃષ્ટ ક્રાંતિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે જ મોક્ષ મળે. એનો આવો ભાવ દેવાય કે 'મહાવેદેહ શ્રેયમાં જ મોક્ષનાં દ્વાર ખુલ્લા છે' તેા મોક્ષનાં દ્વાર બંધ છે એમ કહેવાનો આશય સમજાશે.

શ્વેતાંબર આચાર્યોમાં ભદ્રબાહુતું નામ જાણીતું છે. આ આચાર્યને તેા દિગંબર પણ સ્વીકારે છે. સંસ્કૃત યુગમાં શ્રીહરેભદ્ર-સરીતું નામ ઉલ્લેખને પાત્ર છે. એમણે જ દર્શનોનો અભ્યાસ કરી સમન્વયવાદ શું છે તે સુંદર રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે. આઠ દષ્ટિ પર પણ લખ્યું છે, ત્યારપછી સમર્થ જ્યોતિષ્ઠર આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય થઈ ગયા. એમની અસર આખા ગુજરાત પર છે અને ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક અસ્મિતામાં એમનો મોટો ફાળો છે. એમણે જૈન સાધુ હોવા છતાં રાજકારણમાં ભાગ લીધો હતો અને સુંદર માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. આજે એવી જડ માન્યતા ઘૂસી ગઈ છે કે જૈન સાધુ માટે એવું ન કહેવાય; પણ જૈન ધર્મ એ તેા વિશ્વધર્મ છે. એણે તેા બધા પ્રશ્નોમાં જોગ્ય માર્ગદર્શન આપવું જ ભેદ્ય છે; અને જ્યાં વિશ્વધર્મને માનનારા હોય ત્યાં રાષ્ટ્રધર્મને અવગણી જ શી રીતે શકાય? સિદ્ધરાજ ને કુમારપાળના દરબારમાં એમની ભારે અસર હતી. પાછળથી તેા જૈન સંઘે તેમને કબિલાળસર્વજ્ઞ તરીકે પણ સ્વીકારી લીધા છે. ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતના આચાર-નિષાર પર તેમની ઊંડી છાપ છે. તેમણે લગભગ સાહિત્યનાં બધાં શ્રેણી પર કલમ ચલાવી છે. તેમણે 'સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ' ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરાંત યોગ પર પણ તેમણે લખ્યું છે.

ત્યારબાદ યજ્ઞોનિજયજી નામના એક આચાર્ય થઈ ગયા. તેમનો પણ યોગ અને

સાહિત્યમાં સારો ફાળો છે. જે પુરુષને ઉલ્લેખી શકીએ તે પુરુષતું નામ છે: ધર્મ માણુ દોષક-શાહ. તે એક ગૃહસ્થાશ્રમી હતા; છતાં એમના જીવનની અને ક્રાંતિકારક વિચારની આખા સમાજ પર ભારે અસર પહોંચી.

વિ. સં. ૧૫૩૦ના અરસામાં સ્થાનકવાસી સમાજની સ્થાપના થઈ. આના મૂળમાં જે કારણો હતાં: એક મૂર્તિનો આ રીતે આડંબર કરવો, પૂજા કરવી એ જૈન ધર્મનું અંગ નથી. જૈન ધર્મ એ તેા શુદ્ધપૂજક ધર્મ છે. પછી એમાં મૂર્તિપૂજા હોય જ ક્યાંથી? ખીજું જૈન સાધુઓ મંદિરમાં રહેવા લાગ્યા અને ધીમેધીમે ધર્મમાં શિથિલતા આવવા લાગી. સાધુઓ ધન વગેરે રાખવા લાગ્યા અને ધર્મમાં પરેશવાદને સ્થાન મળવા લાગ્યું. ત્યારે આ મહાપુરુષે એ બધાના મૂળ કારણરૂપ મૂર્તિપૂજાનો નિરોધ પોકાર્યો અને આજે જૈન ધર્મના ફિરકાઓમાં એની સંખ્યા લગભગ દિગંબર અને શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જેટલી જ થાય છે.

ઉમાસ્વામિને કેટલાક ઉમાસ્વામી પણ કહે છે. તેઓ એક એવા સમર્થ આચાર્ય થઈ ગયા કે તેમણે બંને પંથોનો સુંદર સમન્વય કર્યો અને બંનેને માન્ય એવું સાહિત્ય સંબંધી. 'તત્ત્વાર્થધિગમ સૂત્ર' નામનો ગ્રંથ (જૈન ધર્મનો પ્રામાણિક ગ્રંથ) એમણે લખ્યો. તે ગ્રંથ બંને સંપ્રદાયને માન્ય છે.

એના જ ખીજા પુરુષ આનંદજયજી થઈ ગયા. તેઓ જોગી હતા. સાચા સમન્વયવાદી હતા. પરિવ્રજીતવાદની પૂજા અને સંપ્રદાયવાદનો પ્રચાર એ બંને એમને ગમતાં નહોતાં તે સંબંધી નીચેનો પ્રસંગ એનો પુરાવો આપશે.

એક વખત તેઓ એક ગામમાં ગયા. ત્યાં એમનું પ્રવચન હતું. સમય થયો એટલે એમણે તેા સડકરી દીધું. દોષા બોલી ઊઠ્યા: 'મહા-

રાજ દલુ તો નાર છે 'તેમણે જવાબ આપ્યો
'બહા, સમય તો થઈ ગયો ને ?' 'સમય
તો થઈ ગયો, પણ પ્રવચનનો સમય નથી
થયો ને ?' હોઝાએ કહ્યું છતાં તેમણે તો શરૂ
કયું તે મામમાં એવો વિવાદ હતો કે બધી
સભા નગરશેઠ આવે પછી જ શરૂ થાય, પણ
આ પુરુષ એવા ન હતા પ્રવચન શરૂ થયા
પછી નગરશેઠ આવ્યા બેઠાંને આશ્ચર્ય
પામ્યા અને પ્રવચન પૂરું થયા પછી બીઠીને
'આનંદનંદ પાસે પહોંચ્યા ને બોલ્યા

'મહારાજ, તમને ખબર નહીં હોય'

'શાની ?' મહારાજે પૂછ્યું

'અહીંના વિવાદની કું અહીંનો
નગરશેઠ છું'

આનંદનંદએ કહ્યું 'નગરના શેઠ અને
શુ મારા ય શેઠ ?'

શેઠને તો શ્રમો ચલ્યો, બોલ્યા

'મહારાજ, હલુ આ ગાર અન્ન તો
તમારી ઘડીમાં છે અને આ કામળી '
તરત જ તેમણે કામળી ત્યાં જ આપી
દીધી અને ચાલી નીકળ્યા તેમણે શેઠ
સાધના કરી અને એક ડાચા મકારના
ચોગી વર્તમાન તેમણે 'આનંદનંદ બહુતેરી'
અને 'આનંદનંદ બોલીતેરી' નામક એ ચો
લખ્યા વિશ્વની ધર્મ માત્રની એકતા પર ખૂબ
સ્પષ્ટ આપ્યો તેઓ જૈનધર્મને એક જુમિકા
માને છે એમનો સમન્વયવાદ કેટલો અસરકારક
નીવલ્યો હતો તે એમણે પોતાના જીવતાં જ
આચરણથી સિદ્ધ કર્યો છે

• સાધ્વીમાં અદ્વનગાળાનું નામ મુખ્ય છે
તે જ આખા સંઘનું સચાલન કરતી હતી,
પણ આજે એવી માન્યતા કે ધર્મ ગઈ છે કે
સાધ્વી-ગમે તેટલા દીક્ષિત હોય છતાં પણ
તેણે સાધુને નમસ્કાર કરવા બેઠકો, આ
રૂઢિ પાંછળથી ધૂસી ગઈ છે પરંતુ એને
કાઢવી બેઠકો સાધ્વીમાં પણ સાધુ સમાન

રક્તિ પટેલી હોય છે

આચરણ ધર્મ : આ ધર્મ આચરણ
પ્રધાન ધર્મ છે અને આચાર પર ખૂબ
ભાર અપાયો છે સાધુ અને સાધ્વીના
આચારમાં ફેર નથી પાંચ મહાવ્રત (અહિંસા,
સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ) પાંચ
સમિતિ (ધ્યાન, ભાવા, કોષણ, આદાન નિલેપ
ને પરિણામના) અને વલુ ગુસિ (મન, વચન
અને કાયાનું ગોપન તે ગુસિ-મનને
સાચવવું તે-વાકુગુસિ અને કાયગુસિ એટલે
વાણી તથા શરીરની માચવણી) તથા ચાર
ભાવના (મૈત્રી, પ્રેમ, દારુણ્ય, માધ્યમ્ય)-
આ બધાં વ્રતોનું સીધું અને સાધ્વી જને
દારક રીતે પાલન કરે છે

શ્રાવક અને શ્રાવિકાના આચારમાં સાધુ
અને સાધ્વીની અપેક્ષાએ ફેર છે તેમનાં શ્રેય
અને સ્થાન નિરાળાં છે, તેઓ મહાનતોને બદલે
અણત્રત સ્વીકારે છે અને તે પણ મધ્યમમાં
ગીને સ્વીકારે છે મધ્યમ તરીકે બ્રહ્મચર્યમાં
શ્રાવક, શ્રાવિકા મધ્યમિત બ્રહ્મચર્ય સ્વીકારે છે
અહિંસાતત્ત્વની વાતમાં મધ્યમગતે અન્યાયી
વિરોધ કરવાને શસ્ત્ર પણ લે છે અને પછી
પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નાંખે છે તેમના આ
નણવતને મધ્ય કન્વાને ત્રણ ગુણવત્ત હોય છે

(૧) રિગ્વત-એન્થે કે દિલાઓમાં
સયમ રાખવો એનો દેવ એ કે જ્યાં રહેતા
હોય, જ્યાં જન્મ્યાં હોય તે જગમગથી જ
ચેટ, પટેરણ અને પમારી એવવી લેવાં
બેઠકો ધન ઉપાર્જન માટે દરેક વસ્તુ
એકતા ન બેઠકો છતાં એમાં જ્ઞાન અને
સેવા માટે પડેલાં એવાની છૂટ રાખી છે

(૨) બોગોપભોગ-નિયમન વત એટલે કે
શ્રાવકે પોતાના ભોગઉપભોગની વસ્તુઓનું
અમુક મધ્યમમાં નિયમન કરવું બેઠકો
મતવજ કે મહારમ ન કરવો અહિંસાની
સાધના માટે આ જરૂરી છે પધાની

મર્યાદા પણ ખાંધવી ભેઈએ. યત્રો એ મહારંભ છે અને તેથી જ જૈનધર્મમાં તેનો વિરોધ કયો છે. યત્રવાદની સાથે મહારંભ આવી જ ભય છે. મહાયત્ર આપણી શક્તિને હણે છે, આપણે જ્યારે મહાયત્રોથી કામ કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે યત્રોની પાછળ દોડવું પડે છે અને તેથી હૃદય, છુદ્ધિ ને મનની તાલીમ અટકી પડે છે. જ્યારે રેડિયા જેવાં સાદાં યત્રો માનવીની પાછળ ગતે કરે છે. શ્રાવકો માટે કૃષિ, વાલિન્ય અને ગોપાલનની છૂટ છે. એ મર્યાદામાં રહીને શ્રાવકોએ પોતાની આશુવિકા મેળવી લેવી ભેઈએ. જૈન-સંસ્કૃતિમાં ગાયને તો ખૂબ જ પ્રાધાન્ય અપાયું છે. આપણે જો તેવા મતનાં શ્રાવકોનાં જીવન તપાસીએ તો માલૂમ પડે છે કે તેઓ હજારો ગાયો રાખતા હતા. એટલે જગતના ધારણુ અને પેપણુને માટે જ કોઈ જરૂરી છે તે તો કરવું જ ભેઈએ, અને તેમાંથી ખાસ કરીને અહિંસક સંસ્કૃતિના છુનિયાદ કૃષિ અને ગોપાલન છે. જો જો ન સ્વીકારવામાં આવે તો અહિંસક સમાજ ટકી જ ન શકે. એટલે જ પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવે અસિ, મસિ અને કૃષિનો ઉપદેશ આપી સમાજને અહિંસા તરફ વાળ્યો.

(૩) અનર્થદંડ નિષેધ મત: કોઈ પણ નકારી ક્રિયા ન કરવી. હ્યારપછી ચાર શિક્ષામતો આવે છે:

સામાયેક: જે ઘડી માટે જગતનાં પ્રાણી-માત્ર મતિ સમત્વલાન ધારણુ કરી એકાંતમાં તત્ત્વચિંતન કરવું-આત્મભાવમાં રહેવું.

દેશાવકાશિક: તેથી વિશેષ અર્થમાં.

પૌષ્ઠ: ચોવીસ કલાક પૂરતું સાધુમત લેવું અને તે પ્રમાણે જીવનચર્ચા કરવી. ઉપરાંત અન્નપાણી પણ ન લેવું.

અતિથિ સંવિભાગ: અતિથેને લોખન આપ્યા વેના જમવું નહીં.

સ્વાદવાદ અને અહિંસા: કોઈ આપણને કહે કે ભાઈ આખા જૈન ધર્મનો સાર ફક્ત એ જ શબ્દોમાં કહે, તો આપણે કહીશું કે 'વિચારમાં સ્વાદવાદ અને આચારમાં અહિંસા.'

સ્વાદવાદ: જ્યારે આપણે કોઈ પણ વસ્તુને ભેઈએ છીએ ત્યારે આપણી દષ્ટિ અપેક્ષાવાળી હોય છે. સ્વાદવાદને દષ્ટેવાદ, સાપેક્ષવાદ, ને અનેકાંતવાદ પણ કહે છે. સ્વાદવાદને માનનારો કોઈ પણ વસ્તુની એકાંતિક રજૂઆત નહીં કરે. તે કહેશે મને આમ લાગે છે, આમ હોઈ શકે છે, આપું હોય; પણ કોઈ દેવસ એકાંતિક નિશ્ચયનું મતિપાદન તે નહીં કરે. દરેક વસ્તુને અનેક દષ્ટિ હોય છે, અને પ્રત્યેક વસ્તુ અપૂર્ણ હોય છે. તેથી આપણે એક દષ્ટિ સંપૂર્ણ માનીને ચાલીએ તો તેમાં અભિમાન અને દુરાશ્વદનો સંભવ છે. આ ઉપર એક નાનું દર્ષાત લઈએ તો તે વાત બરાબર સમજાશે. દાખલા તરીકે આપણું કોઈને પૂછીએ કે તમે દાડમ ભેડું છો? તો તે હા કહેશે; પણ ખરેખર એણે તો તેના રંગ જ ભેડ્યો છે. એના સ્નાંદ, સુગંધ, વગેરે નથી અનુભવ્યાં. જ્યાંસુધી દાડમનાં આ બધાં અંગોનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી તે જ્ઞાન અપૂર્ણ જ ગણાય. મનુષ્ય દરેક વસ્તુને પોતાની દષ્ટિથી જુએ છે, એટલે જ જૈનદર્શન કહે છે કે કોઈ પણ ધર્મ પૂર્ણ નથી અને બધા ધર્મો પોતપોતાની મર્યાદામાં જ સાચા છે.

કોઈ એક મહાનને ત્રણ મજલાઓ છે. એમાંથી કોઈ કહેશે ખરા કે ત્રીજો મજલો જ સાચો છે? જો ત્રીજો સાચો છે તો શું પહેલો ને બીજો સાચો નથી? ના. સ્વાદવાદ તો કહેશે કે પહેલો થ સાચો અને બીજો થ સાચો. પહેલો છે તો બીજો છે અને બીજો છે તો ત્રીજો છે. માત્ર ભૂમિકાભેદ છે. એટલે સ્વાદવાદ એક સુંદર વિચારસરણી મૂકે છે, જેથી બધા ધર્મોનો સમન્વય થઈ શકે. આને શંકરાચાર્ય કદલીવાદ કહે છે, પણ એમ

નથી જ્યુ જ સાચુ છે અમુક દૃષ્ટિથી આ વાદને નયવાદં પણ કહે છે કોઈનું પણ પ્રમાણ નહીં કરવું હોય તો તે પહેલાં તેના અનેક વિચાર આવે છે એટલે જે આપણને પ્રમાણ તરફ લઈ જાય તે નય આ પ્રમાણ જ્યાંસુધી ન મળે ત્યાંસુધી તે અપૂર્ણ રહે છે તેમ જ આત્માતુલ્યિતે જે જ સાચુ પ્રમાણ છે તેથી જ કોઈ પણ દર્શન પૂર્ણ નથી કારણકે આત્માતુલ્યિતો વિષય એ વાણીગમ્ય વિષય નથી તેથી જૈન શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે ભગવાન અનુભવે છે તે તેઓ વાણીમાં રજૂ કરી શકતા નથી અને જે મહુધરો સાંભળે છે તે જૂથી શકતા નથી એટલે કે શાપામાં અનુભવરૂપ ઊતરી શકતું જ નથી અને જે કોઈ છિતરે છે તે પણ વાચકો જરાજર સમજી શકતા નથી એટલે કે શાસ્ત્રો પૂર્ણ છે એમ માનીને ન ચાલવુ ભેદો સહજુદિ, અનુભવ અને શાસ્ત્ર એ ત્રણેમાં મુશ્કેલ આવેલા ભેદો સ્વાધ્યાસ આપણને અનેક દૃષ્ટિએ ભેવામાં દૃષ્ટિ આપે છે

વ્યવહારમાં અહિંસા અહિંસા એટલે ન મારવું એટલું જ નહીં, પણ જાવાવુ અહિંસાના સામાન્ય અર્થ ન મારવું એટલો જ સમજીએ છીએ, પણ અહીં ખૂબ હિંમતથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ન મારવું એટલું જ નહીં પણ વાતચત્તીને રક્ષણ કરવું અને તેથી જ મહાવીરને નરજતસલ કહેવામાં આવે છે માધુર્ય અને સાધ્વીઓ મુટે પણ કહેવાય છે કે તેઓ 'કાય જીવનાં પિયર' છે એટલે કે જગતમાં જીવમાત્ર તેમનાં ભાળકો છે એમના પ્રતિ પ્રેમ વધાવડો જે જ અહિંસાનું સાચુ સ્વરૂપ છે

સિદ્ધાંતો : જૈનો ઈશ્વરમાં માનતા નથી, તેઓ નાસ્તિકો છે, એવા જ સામાન્ય ખ્યાલ છે, અને વાત પણ એક દૃષ્ટિએ સાચી છે તેઓ ઈશ્વરને જગતનો

કર્તા કે ન્યાયાધીશ તરીકે નથી માનતા, પણ જે આપણે એમનો કર્મવાદનો સિદ્ધાંત વિચારીએ તો સ્પષ્ટ સમજશે કે એમની માન્યતા નિરીશ્વરવાદી નથી, પણ ગીતાના પાંચમા અધ્યાયના ૧૪-૧૫ માં મોક્ષ જેવી છે સાચો કર્મવાદ અને સાચો ઈશ્વરવાદ અને પરસ્પર વિરોધી છે જ નહીં હાથપા તરીકે કર્મવાદ-કર્મનો નિયમ સ્વચલ છે આપ જગત એ કર્મના નિયમથી જ ચાલે છે- એમ કહે છે ત્યારે ઈશ્વરવાદ-ઈશ્વર જ સર્વ-શક્તિમાન છે, એ જ જગતનો સચાલક છે-એમ પ્રતોષિ છે .

આ પરથી બહુી થકી ઇતે જૈનો ઈશ્વરમાં માને છે, પણ તે આત્માની પર શક્તિને ઈશ્વર માને છે અને તેવા ઈશ્વરને જગતની જનજમાં પાયાની જરૂર નથી

તત્ત્વો : જગતમાં મૂળ તો એ જ તત્ત્વો છે, જીવ અને અજીવ પણ જીવ અને અજીવના સળધથી બીજા પાંચે અથવા તો સાત તત્ત્વો કરવામાં આવ્યા છે

જીવની સાથે પ્રદેશલ કર્મનો સ્વજન એ બધ છે આ બધ ક્યારે થયો એ પ્રશ્ન પર એ લોગો મીન રહે છે અને કહે છે કે ભાર્ગ, એ અનાદિ છે પણ એ આમ જ માને તો પછી પ્રુષ્ઠાપાને રથાન જ ક્યાં ગયું ? એટલે કહે છે કે અનાદિ છે, પણ શાંત છે એટલે કે જીવ એ કર્મપ્રદેશલના બધનમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે

આ બધનનું જે કારણ તે આસક્તિ છે જે શુભ હોય તે પુણ્ય અને અશુભ હોય તે પાપ

સામાન્ય રીતે ઘન રેળવણુ, રૂપ રેળવણુ એને આપણે પુણ્યમાં ગંભીરી છીએ પણ અહીં ખૂબ હિંમતથી વિચાર કરતાં જણાય છે કે કર્મ શુભ હોય કે અશુભ હોય તે બંને બધન કયા : છે

નિર્જરા : કર્મ પુદ્ગલના ખરી પડવાને નિર્જરા કહે છે. આના બે પ્રકાર છે : એક સકામ અને બીજું નિષ્કામ. પ્રત્યેક શણે આપણાં કર્મો તો ખરે જ છે. એટલે ખરવાની ક્રિયા તો સતત ચાલુ હોય છે; પણ તેની સાથેસાથે બંધનની ક્રિયા પણ ચાલુ જ હોય છે. એટલે સકામ નિર્જરા જ મોક્ષમાં પરિણમે છે.

સંવર : આશ્રવને નિર્જરા પ્રત્યે લઈ જનારું તત્ત્વ તે સંવર.

મોક્ષ : મોક્ષને 'પણુ તત્ત્વ માનવામાં આવ્યું છે. મોક્ષનો અર્થ કર્મ પુદ્ગલોમાંથી જીવની સંપૂર્ણ મુક્તિ છે.

જીવ બંધાયેલો છે. મોક્ષ એ જીવનનો હેતુ છે. એને માટેના બે માર્ગો તે મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે.

સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રાણિ મોક્ષમાયઃ ।

દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે.

ઉપર બે તત્ત્વો બહુઆવ્યાં તેમાં શ્રદ્ધા એ જ દર્શન છે. એથી વિપરીત શ્રદ્ધાને મિથ્યા દર્શન કહે છે. સમ્યક્ દર્શન બે રીતે થાય છે : (૧) કુદરતી રીતે, એટલે કે આવરણ-વાળાં કર્મો નાશ પામતાં આયોઆપ ઉદય થાય છે અને (૨) કાર્ષ્ણિ નિમિત્તથી, જેમકે યુરુ, પુસ્તક, પ્રસંગ વગેરે.

દર્શન પછી જ્ઞાન આવે છે. જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર છે. મતિ, શ્રુતિ, અવધિ, મન, ધર્માય અને કેવળ જ્ઞાન. આ બધાં જ જ્ઞાન છે અને આ સંબંધી તેમાં ખૂબ હોડા વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ બધાં ઉત્તરોત્તર સદૃશ થતાં બન્યા છે. અને છેવટે કેવળ જ્ઞાન એટલે કે માત્ર જ્ઞાન માત્રઆત્માનું જ જ્ઞાન એ જ સાચું જ્ઞાન છે, તે મળે છે.

જ્ઞાન પછી ચારિત્ર્ય. જ્ઞાન અને દર્શન હોય પણ બે ચારિત્ર્ય ન હોય તો બધું જ

નકામું છે; કારણકે ચારિત્ર્ય એ મુખ્ય વસ્તુ છે. પણ બધાં સમ્યક્ ચારિત્ર્ય હોય ત્યાં ત્રણે હોવાનાં જ.

ધર્મનું લક્ષણ શું? સ્વારે કહે છે અહિંસા સંલ્લભ્યો તવો વર્મા અહિંસા, સંયમ અને તપ. અહિંસાના આચરણ માટે સંયમ અનેવાય છે; કારણકે સંયમ ન હોય તો પરેશ્વર રહેવાનો જ : અને પરેશ્વર હોય એટલે હિંસા થવાની જ. એટલે સંયમ પર ખૂબ કાર-મુકવામાં આવ્યો છે.

અને તપ-તપસ્ય વ નિર્જરા તપથી જ કર્મો ખરી પડે છે, એટલે એ મોક્ષમાર્ગનું અગત્યનું સાધન છે. અને જૈન ધર્મમાં આ તપ ઉપર એટલી કાર અપાશે છે એટલી બીજા ધર્મોમાં અપાશે નથી. એક નાનું જૈન બાળક પણ બાલ્ય તપ-ઉપવાસ-એટલે શું તે સમજાડું હશે અને કરતું હશે. આ તપના બે પ્રકાર છે : આંતર અને બાહ્ય. મુખ્ય વસ્તુ તો આંતર તપ છે. અનશન, ઉભોતરી, રસપરેત્યાગ વગેરે બાહ્ય તપ છે. બાહ્ય તપની જરૂર છે, પણ તે આંતરિક તપની સદ્દ માટે જ. એટલે આંતરિક તપ એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે.

દ્રવ્યો : જૈન ધર્મમાં છ દ્રવ્યો માનવામાં આવ્યાં છે : જીવ, અજીવ, અજીવના બે ભાગ છે. રૂપી અને અરૂપી. પુદ્ગલ એ રૂપી છે. બાકીના ચાર અરૂપી છે : તે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ને કાળ.

જગતમાં બધા પુદ્ગલ રકંઘા ગતિ કરે છે. એ ગતિમાં સદ્દ કરનાર તત્ત્વને ધર્મ કહે છે.

અધર્મ : આપણે જોઈએ છીએ કે વસ્તુ સ્થિર રહી શકે છે. બે એને સ્થિર રહેવામાં મદદ કરનાર કાર્ષ્ણિ તત્ત્વ ન હોય તો સહેજ ગતિ મળત તો તે પણ ગતિમય જ રહેત. એટલે બે સ્થિર કરે છે તે જ અધર્મ તત્ત્વ.

આકારી ખાલી જગ્યા

કાળ કાળને પૂણ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માનવા-
માં આવ્યું છે કેટલાક એને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય
તરીકે માનતા નથી સર્વ અને ચક્રના ફરવાથી
જે મપાય તે કાળ

જૈન ધર્મમાં આપણું ધ્યાન એ ચે
એવી ત્રણ વસ્તુ છે

(૧) જૈન ધર્મ એકાધિ ધર્મ નથી, પણ
દશન છે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો
તે ભૂમિકા છે એ ગુણપૂજક ધર્મ છે આપણે
એકાધિ તો દોષ દેકાણે નમો મહાવીરાય, નમો
વર્ષમાનાય, નમો નદી પડે બીજા ધર્મમાં શુદ્ધ
શરણમ્ ગચ્છામિ । શરણમ્ શરણમ્ ગચ્છામિ ।
વગેરે કહે જ્યારે અહીં તો અરિહંતને
નમસ્કાર હો, “અરિહંત કે જેણે પોતાના
કુરમોને દણ્યા છે તે તે શમે તે વ્યક્તિ
હોય. આગળ આવતાં તેઓ કહે છે કે
સિદ્ધોને નમસ્કાર હો. આચાર્યોને નમસ્કાર
હો. ઉપાધ્યાયને નમસ્કાર હો જગતના સર્વ
સાધુ પુરુષને નમસ્કાર હો

એટલે જૈનો વ્યક્તિને પૂજતા નથી, પણ
ગુણપૂજાએ જ જૈન ધર્મની મુખ્ય વસ્તુ છે ત્યારે
આપણને સહેજે એમ થઈ જાય કે, ‘ભાઈ બો
આમ જ હોય તો પછી મૂર્તિપૂજા તો જૈનોમાં
ખૂબ જ છે’ પણ અહીં યાદ રાખવાનું છે કે એ
મુખ્ય અંગ નથી જૈન કુળમાં જન્મવાથી જ
જૈનને શોગ્ય લાયકાતો આવી નથી જતી
તેમને જોયે લાવવામાં શરૂઆતમાં એ મદદગાર
મથ એટલા માટે મૂર્તિ એ પ્રાથમિક સાધન છે

(૨) સીઓને જૈન ધર્મમાં ખૂબ જીવુ
ર્યાન અપાય છે જૈન ધર્મે આવી પહેલાની
રૂઢિમાં કડકા માર્યો ત્યાર પહેલાં સીઓને

સન્યાસની મનાઈ હતી અને તેમને મોક્ષનો
અધિકાર નહોતો જૈન ધર્મમાં સીઓને
પણ મોક્ષ અને ત્યાગનો અધિકાર છે અને ૨૪
તીર્થ કંઠોમાં એક સી તીર્થ દર પણ છે

(૩) વલ્લુશ્રમ વેદિક ધર્મની વલ્લુશ્રમની
૧૬ થયેલી માન્યતા પર એણે પ્રહાર કર્યા
અને કહ્યું કે જન્મથી માત્ર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય,
વૈશ્ય અને શૂદ્ર મવાતુ નથી

કમ્મળા હોબી વગમળો, રવડતીયો હોબી કમ્મળા ।
કમ્મળા વગીસો હોબી, દુસો હવગી કમ્મળા ॥

મનુષ્ય બ્રાહ્મણ છે કે ક્ષત્રિય છે તે માત્ર
જન્મથી નહીં પણ ધર્મથી-એ વસ્તુ પર
ખૂબ ભાર આપ્યો અને ભતિવાદનાં ૧૬
જાણે તોટ્યાં આશ્રમ બંધાયામાં પણ
વેદિક ધર્મની માન્યતા તો એ જ હતી કે
વાનપ્રસ્થ અને મન્યાસ પહેલાં શુદ્રથ થવું
જ એકાધિ મહાવીરે કહ્યું ‘ના એવું કાંઈ
ખરી એ અનિવાર્ય નથી માણસ ધારે
તો સીધો પણ સન્યાસ ગ્રહણ કરી શકે-’
આથી અમલગની વાત એ હતી કે જ્યારે
સુધીનાં ધર્મપુસ્તકો પ્રાય સરૂતમાં જ
લખાયાં હતાં તેથી આખા ભરદને સીધું સાસ-
વાચન બાગ્યે જ મળતું મહાવીરે જોડાપામાં
-તે વિકાસગતી પ્રચલિત ભાષામાં જ ઉપદેશ
આપવાનું ચર કયું આની ખૂબ અસર થઈ
અને ધર્મમાં જો આમાં જોઈયાં તત્ત્વો
સામાન્ય સમુદાય સુધી પહોંચ્યાં તેથી
આપણે એને શોકધર્મ પણ કહી શકીએ
ઉપરથી કેટલીક બાબતોમાં ભૌદ ધર્મ
પણ એનો સાથી હતો તે આપણે આગળ
વિષય જોઈશું

★

મહાભિનિષ્ક્રમણ

અ. મન:સુખલાલ ઝવેર.

નહિ, પણ રાજકુમાર-લક્ષ્મી ને વેલવ બંતે જેના ચરણોની સેવા કરતાં હતાં, જેને સૌંદર્યવંતી સુલક્ષ્ણી ચરોધરા રાણી હતી, સુકુમાર પુત્ર હતો-ગૌતમને આમ બોલ્યો તો શું કુઞ્ઞ હઈ? પણ પોતાનો નહિ, સંતોષ જગતનો દાવાનળ શુભવવા માટે-સમષ્ટિ માટે એમણે બચ્ચિનો લોગ આપ્યો ને બહોળદાલીના મહેલતા બાગને છોડી એ જંગલના કાંધા ને કાંકરા, યાદ ને તડકા વેઠવા ઉઘાટે પડે ચાલી નીકળ્યા. આને મહાભિનિષ્ક્રમણ કહે છે. આવો પ્રસંગ કોને પ્રેરણા ન આપે? દુનિયાની માયામયતા હજી પૂરું ત્યજ્યાં નથી એવા રાજકુમાર ગૌતમના હૃદયમંથનના લાગે લેખકે નૃત્ય-નાટ્યરૂપમાં સુંદર રીતે આઢી આલેખ્યા છે.

[પ્રેક્ષાગૃહનો પ્રકાશ ધીમેધીમે ઝાંછા થતો બચ છે. પ્રસન્ન, સંપુર, હૃદયસપ્રેરક સંગીતના સ્વ નેપથ્યમાંથી ભગે છે.]

પ્રવક્તા : વખે પહેલાંની વાત છે.

ભારતવર્ષ તે દિવસે સ્વાધીન હતું. એની ગંગા અને યમુના, એની બ્રહ્મપુત્રા અને સિંધુને કિનારે સામ્રાજ્યો સ્થપાતાં હતાં ને સ્થિર થતાં હતાં. એનાં તપોવનોમાંથી વેદોનો મત્રોચ્ચાર ગાજતો ને વરૂધૂત્રની ધૂપર રેખાઓ વનરાજેનાં પલ્લવોમાંથી ચળામળાઈને આકાશે પહોંચતી. તે દિવસે ભારતવર્ષ સમૃદ્ધ હતું, સ્વાધીન હતું; સુખ અને શાંતિ, સંતોષ અને પ્રસન્નતાનું ધામ હતું. એના રાજાઓ ગાયો અને બ્રાહ્મણોનું પ્રતિપાલન કરતા. એના બ્રાહ્મણો તપ અને ત્યાગથી, જ્ઞાન અને અભ્યાસથી, શીલ અને સંતોષથી શોભતા ને જગદ્ગુરુ બનતા. એના વૈશ્યો દરેથો ખેડતા, પૃથ્વીની લક્ષ્મી અને રતનરાશિઓ ભારતવર્ષને કિનારે લાવતા ને એનો ખોળો છલકાવતા. એના શ્રમજીવીઓને પરસેવો પાડવાની શરમ નહોતી, ને એમના પરેશમે કઠોર દેખાતી ધરતી એ હસી ઊઠતી ને એનો પાલવ

મહાપુરુષોના જીવનમાં અચુક પ્રસંગો એવા ઉદાત્ત, પ્રેરણાદાયી ને ચિત્તોત્કર્ષક બને છે. કે વખતોવખત એનું ગનન-ચિંતન કરતાં આપણે ધરાતા નથી. વૃક્ષત્વ, કુઞ્ઞ ને મૃત્યુ આપણે દરરોજ બોલ્યો-આનુભવીએ જોએ તેમ છતાં કોઈ ગૌતમજ સદાચર્મીએ યાતનામાંથી જગતને મુક્તિ અપાવવાનો સફળ પ્રયાસ કરે. સામાન્ય માનવી

સ્સકસથી હચેંભચેં થઈ જતો.

[પડેલા ધીમેધીમે ઊપડે છે. નર્તકવંદ પ્રવેશ કરે છે. રંગભૂમિ પર પૂરા પ્રકાશ હોય છે.]

તે દેવસે શાંતે હતી, આરામ હતો, સ્વસ્થતા ને સરજતા હતાં. તે દેવસે નાનાં-મોટાં સૌ પોતપોતાનાં કામ કરતાં નેશાથી, પ્રેમથી અને અનૈવાર્ધ કર્તવ્યશુદ્ધિથી. તે દેવસે ઋતુએઋતુએ ફૂલો પમરતાં, ફળોથી ધૂણે લાચી પડતાં, પક્ષીઓ ફૂંજતાં ને કંદલોલતાં અને પશુઓ નાચતાં. યથાકાળે શેઠ વરસતા ને ભાગવતી વસુંધરા સુખલા, સુરલા, શશ્યશ્યામલા બની જતી.

તે દિવસે-

[લોકનૃત્યની રમઝડ મચે છે. નૃત્ય પૂરું થતાં પ્રકાશ ધીમેધીમે ઝાંછા થતો આવે છે.]

-પણ એ દિવસ એમ ને એમ નહોતો ઊઝ્યો. એ દેવસના ઉદય ષાછળ તો સમસ્ત માનવજાતિનો આત્મનાદ હતો, એક મહા-માનવીનો પુરુષાર્થ હતો, તપસ્વીનું તપ હતું, અભિજાત આયોધિતની મંગલ ને મનોહર પ્રેમપરિણુતિ હતી.

એ દિવસ ઊઝ્યો તે પહેલાં-આજથી અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે આકાશમાં અધાર

હતી, સર્વ-ચદ તપતા ને તાગ ટમટમતા
છતાં આકાશનું નરૂં બીડી ગયું હતું ને
પૃથ્વીનું પદ્મ કરમાઈને ઢળી ગયું હતું

ગાયકવૃદ્ધ :

નભ વરસે ધન અધાર,
નરા મૃત્યુ ને વ્યાધિકેરા દાવાનળની લાય,
મનની-મનની, પૃથ્વીપટે

શી બૃષાળવી લહેરાય ?
દ્રેષ અસૂયા ભય દિસાના ધન ઘગને ઘેરાય,
રક જગત આ તલસી-

તલમી આકુલ શું અકળાય !

નભ વરસે ધન અધાર

પ્રવક્તા : એ દિવસે વસુધરા અકળાવી
હતી, માનવતા મુરજાતી હતી, માનવજીવન-
ની કળીઓ આંધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિના
દ્વેશમાં કરમાતી હતી આખી પૃથ્વી આકુળ
હૃદયે અને આત્મિક ડે યુગગળને પોદારી
રહી હતી

ગાયકવૃદ્ધ

ભગો ! ભગો !

યુગરાજ ! આજ આવ ભગો !

આ વસુધરા અકળાતી,

આ માનવતા મુરજાતી,

આ જીવનતાપુરી કળીઓ પ્રતિપળ

શી કલેશ વિશે કરમાતી ?

આ જલથલ ધરણી ગગન પરે શી

સોઠન્દ્રે ધાય ઇર્ષ્યાતી ?

યુગરાજ ! આજ આવ ભગો !

ભગો ! ભગો !

[પડદો પડે છે ફરીથી પડદો લપટે છે ત્યારે
રત્નભૂમિ પર સિદ્ધાર્થ અને યથોપદ્રા હોય છે]

પ્રવક્તા માનવજાતિને આ પુકાર સમજાવ
છે એનાં પૂર્વનાં પુણ્યોનો હિત ધાય છે
યુગરાજ ભગે છે

કપિલવસ્ત્રને ! રાજકુમાર શાસ્ત્રસિદ્ધ
ગોતમ એ યુગનો અવતાર બને છે એના
હૃદયમાં સ્નેહ અને સમભાવ છે, કાળ્ય અને

કરુણા છે, એટલે જ માનવજાતિનાં જરા,
મૃત્યુ અને વ્યાધિનાં દુષો મારે અજ પો
અને અકળામણ છે

રાત ભમી છે જગત જ પી ગયું છે,
પવન પોદી ગયો છે નદીઓનાં નીર નીંદરી
રહ્યાં છે, પૃથ્વીને પોપચે મહિકા મેલાઈ
ગયા છે કપિલવસ્ત્રના રાજ્યમહાલમાં પણ
નીરવ શાંતિ ફેલાઈ ગઈ છે એના આંગણના
મધ્યે ડોક ઢળીને જ પી ગયા છે, એનાં
કપોતો વલભીઓમાં લપાઈને ઢળી ગયાં
છે એના લીપોની જ્યોતિ પણ બલે લેનમાં
ઘેરાઈ ન ગઈ હોય !

અહીં યથોપદ્રા મ્મી છે ને આ પેલો
બાલ રાહુલ ! જનેતાની સોડમાં એ ફોનો
નિતંતે નીંદરી રહ્યો છે !

સૌ સતાં છે નથી સૂતા એક સિદ્ધાર્થ
ગોતમ એની નીંદર બીડી ગઈ છે. એનું
હૃદય અધીરું બની ગયું છે શોકની ઝાઈ
મધુર વેદના એના ઉરને વલોવી રહી છે

અરેરે ! માનવીના હૃદય ! તપુવુ એટલે
જ શું જળવુ ને ? વિચારવુ એટલે જ શું
વલોવાવુ ને ? નદિ નીંદર, નદિ જ પા !

[ગોતમ બારી પાસે નબ છે]

આ સ્વપ્ન, નિરુદ્ધ ને બૂર, અગાધ ને
અનંત આકાશ, ને આકાશમાં તપતો આ
મયકનો મનોહર મહિ ! અહીં શાંતિ છે,
શીતલતા છે, સ્વપ્નતા છે, પ્રસન્નતા છે
અહીં હૃદયને હરી લે એવી મનોહરતા છે,
અને મનને સભર ભરી દે એવી મધુરતા
છે નીચે પૃથ્વી મલકતો ગોંઝે પડી છે,
ઉપર અગાધ સ્નેહનું અમીવર્ષણ કરતું
આકાશ ઝૂંકી રહ્યું છે તારાઓ અમકર્તા
નમને આ મન્ય દાય ભેઈ રહ્યા છે

આને બલે શાસ્ત્રસિદ્ધ ગોતમના હૃદયની
જન્મજન્માંતરની સ્મૃતિઓની ચાલુઈ વજ
બીડી છે એના હૃદયનાં દ્વેષ આને બીધી

રહ્યા છે. ને તેમાંથી વિશ્વરનેહ અને મહા-કારુણ્યનો પરિમલ ધમરી રહ્યો છે. આજે સિદ્ધાર્થના જ જીવનની નહે, સમગ્ર માનવ-જાતિના મહાભાગ્યની ઐતિહાસિક પણ ભીમી છે.

ગૌતમ! ચંદ્રાને આ યુધ્ધ, શુક્ર, ને મંગળ! આજે જો બધા જો ક્રમમાં ગોઠવાઈ ગયા છે, જો ક્રમ પૂર્વે યોગીઓએ અને સિદ્ધોએ બાંધ્યો હોતો!

[યશોધરા પાસે આવે છે.]

આકાશનો જો ચંદ્ર ને પૃથ્વી પરની મારી યશોધરાનો આ મુખચંદ્ર! આકાશનો ચંદ્ર મને યોદ્ધાવે છે. આવ! કુમાર! આવ! બહાવરી ને યોદ્ધાકળી માનવજાત તારી રાહ ભેઈ રહી છે. આવ, ગૌતમ! આવ. કુમાર! રોની ખાસ છુટાવ! તેને જીવનની જડીછટ્ટી ખતાવ! આવ, મારા લાલ! મારા પ્રાણુ! ...મારી યશોધરા! એને કેમ છોડાય? કેવી નિરાંતે જો પોલી ગઈ છે! બધું માનસસરો-વરનું સુભગસુંદર પદ્મ! ક્યાંય દેખાય છે એના, મુખ પર ચિંતા, અજપો કે લય? એના મોંના મલકાટમાં કેવી ગળકી રહી છે વિશ્વાસની ને વિશ્રમધતાની રેખાઓ!

સૂઈ રહે, મારી લાકડી! સૂઈ રહે! તારી નીંદર કોઈ ન ઉઠાડે. તારી સ્વપ્નચિત્રે અમર ને અખંડ રહે. ગૌતમ તારો જ છે; તારો જ રહેવાનો છે.

[સંગીતના સર]

પણ...પણ...જગતના આ દુઃખ ને દુઃસકાં! આ વરવી વદ્ધાવસ્થા, આ નિષ્કુર મૃત્યુ ને આ નિત્યનવીન વ્યાધિ...ઉપાધિની જંગળ! એને મારાથી કેમ ઉવેળાય? કેમ ઉવેળાય એને? જગતે આ દેહ આપ્યો ને આ પ્રાણને પોષ્યો સ્નેહથી, સૌન્દર્યથી, મમતાથી ને માદવથી. આજે જો મને યોદ્ધાની રહું છે, એની યાતનાઓમાંથી એને ઉમારવા, એને

જાતિનો ને સત્યનો રાહ ખતાવવા. એને હું કેમ છેલ્લે દઈ શકું? કેમ છેલ્લે દઈ શકું?

[સંગીતના સર]

પણ છેલ્લે તો આ યશોધરાને ય શેં દઈ શકાય? જગતને ગૌતમ છીએ મળશે, યશો-ધરાને નહિ.

આ રાહુલ, મારા દેહનો દેહ, મારા પ્રાણનો પ્રાણ! મારા હૃદયની કવેતા, મારા પ્રાણનો પરિમલ, મારા જીવનની અલૌકિક અમૃતવર્ષા! ના...ના...એને ન છોડાય એને ન તરછોડાય.

[સંગીતના સર],

ત્યારે જગતને છોડાય? જગતના દિલગ્ના દાવાનળ! થલો! થંભો! સિદ્ધાર્થ રંક ભલે હોય, નેજાંજ નથી. એના આંખોએ આંધુમાં ભરી છે ભાવના આતમજળને વરસી જવાની. તમારા દાહ શમે તો ભલે, ન શમે તો શે ભલે, મારો ધર્મ તો વરસાવવાનો, વરસી-વરસીને હળવા ફૂલ જેવા ધર્મ જવાનો. યશોધરા-રાહુલ તમારાથી જુદાં નથી. એમંદુ ને તમારું કલ્યાણ જુદું જુદું કેમ હોઈ શકે? હું આવું છું...દુઃખદૂખ્યાં જો જગજન!... હું આવું છું...આ હું આપ્યો રે...

[ખાસણું સુધી નય છે.]

યશોધરા! રાહુલ! મારા જીવનપ્રવાસનો સાથી! મારા...મારા...મારા...

[યશોધરા પાસે નય છે.]

મારી યશોધરા...મારો રાહુલ...મારા પ્રાણ! મારા જીવન! તમારી મમતા શેં છટે? (સંગીતના સર: 'આવ! આ...વ! આ...વ!') આવું છું...આવું છું...જગતના માનવી! આ હું આવું છું...યશોધરા મને પ્રિય છે, હું મને આજું પ્રિય નથી.

[ફરી ખાસણું સુધી નય છે.]

એકવાર! ફરી પાછું જો મલકતું વદન, જો નેહનમણી આંખો અને જો પાવનકારી-

એમ ક્યારે બેવા મળશે ? એકવાર

[પાછા આવે છે]

હૃદયના સ્નેહ ! કેવી વિચિત્ર છે તારી
લીલા ! માનવીનું તુ જ મોટામાં મોટું બળ !
ને તું જ મોટામાં મોટી નિર્બંધતા ! જીવનની
તું જ પ્રેરણા ને તું જ જીવન ! અરેરે !
માનવીની મમતા ! કેવી છે તારી ઘટના !

[સંગીત]

મને કોઈ જોલાવે છે મારા હૃદયને
જોલાવે છે મારા પોદી ગયેલા મનોરથોને
જગાડે છે સ્વસ્થતાની, સંતોષની, સ્નેહની,
ને બંધુત્વની કોઈ નવીન સંદિનાં સ્વપ્નો
મારાં નેત્ર પાસે ખર્ચ કરી દે છે મારા
પ્રાણનાં બધાં તૂટતાં જણાય છે મારા
ચરણમાં તવુ બળ ઊભરાય છે મારાં નયનમાં
નવી શ્રદ્ધા ને નવાં સ્વપ્નો રોપાય છે મને
કોઈક જોલાવે છે દુર્દમ ને દુર્નિવાર સાદે
મને કોઈ ફરીફરીને જોલાવી રહ્યું છે :
આવ ! આ વ ! આ વ !

ના, હું નહિ ઉભેયુ આ સાદને જગનના
સે કડો રાહુદોની નિરાધારતા કરતાં, દબરો
વ્યથાધરાઓનાં આંસુના સમુદ્ર કરતાં, લાગો
અને કરોડો ગૌતમોના વ્યકિતજીત જીવનના
સુખના વિલય કરતાં વધારે મોઘિા ને
મુશ્કવાન આ સાદ છે એ જીવંતી તો કોઈ
નહિ મરે, એ મરને તો જીવવામાં જોને
રસ રહેશે ?

જૂયો, જૂયો, જૂટી બઝો બધી મમતા
ને માયા ! જૂયો, સસારનાં બધાં મારી
યથોપદાની સ્નેહચિન્ત્રા ને મારા રાહુવના
મનમોહક સ્મિત ! મને ક્ષમા કરો ક્ષમા
કરો આજે ગૌતમને તવુ સ્વપ્ન લાધ્યું છે

એના હૃદયમાં કોઈ નવા સમુદ્રની રત્નજા
બગી ઊઠી છે મને ક્ષમા કરો મને જવા
દો તમે બધાં મને પ્રિય છે મારા જીવનને
નિકટતમ છે અને તેથી જ, હા, તેથી જ
હું તમને આજે તણુ છું મને ક્ષમા કરો
હું આવું છું, આવું છું ભૂતકાળ મને પ્રેરે છે,
ભવિષ્ય પુકારે છે, વસુધરાના રોમેરોમમાંથી
કોઈ અકળ ગહન સાદ ઊઠે છે, ને મારા
અણુ મે આણુ એમાં વિલીન થઈ બચે છે

[આલ્પા બચે છે ને પડી પડે છે]

દશ્ય બીજું

[પડોલપડે છે રંગમુખ પર હૃદયની ધ્યાનરથ
મુવિં તેની પાછળ તેજસ્વર્ણ વાદાવત્સ્ય પ્રસન્ન
અને હતાસમય છે]

આયકવૃદ્ધ

મ ગળ દિન, મ ગળ અતિ, મ ગળ પળ આજે !
ધન ધન ધન મનુજગત ! મહિમા તવ ગાજે !
આજ પૂર્વતા મમરત પુણ્ય પાગર્થા,
આજ પ્રાણ પૃથ્વીર્થા ધર્મા વમ તત્તા,
આજ વાયુ મન્દમન્દ મહાપતા વહો,
આજ અરજુન્દારવેયી ગીત નિર્જરો !
આજ નયન હૃદયનાં કયાદં ઊધર્મો,
આજ આધિબ્યાધિતાત્ત જગતના રાખ્યા,
આજ શરણ સાપડ્યાં અનાથ વિશ્વને,
હૃદય-ધમ્મ-અધની શી ચ દિશા અમે !
નય નય નય મનુજગત ! નય નય તવ ગાજે !
મ ગળ દિન, મ ગળ અતિ, મ ગળ પળ આજે !

મુદ્ર સરણ ગચ્છામિ ।

સપ સરણ ગચ્છામિ ।

ધમ્મે સરણ ગચ્છામિ ।

[પડશે]

૦ પહેલીવાર ભજવાયુ સરકાર મહાના વાર્ષિક
રસોત્સવમાં, ધા ૧૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૯ને દિવસે

ગાંધીજી સાથે વાર્તાલાપ

૨૧૫ દિ. ૨૬

નોંધનાર : કી. ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ

ખ્રિસ્તીધર્મ વિશે કહેલી ચર્ચા આ જ પણ એટલી જ માર્ગદર્શક, એટલી જ પ્રેરક ને એટલી જ ઉપયોગી બની રહી છે. આ વાર્તાલાપ આજસુધી ક્યાંય પ્રસિદ્ધ થયો નથી.

સૌ-સ્વદેશપ્રેમ એ શું હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યનો પાયો છે ?

જૌ-સ્વદેશપ્રેમ એ હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યનો એકમાત્ર આધાર નથી. એ સિવાય બીજા પણ આધાર છે. દાખલા તરીકે ઈશ્વરનું એકત્વ ઘો. હિંદુઓ પણ એ માને છે. ઈશ્વર એક નથી પણ અનેક છે, એમ માનનારો એક પણ માણસ હિંદુ ધર્મમાં નથી. ઈશ્વર એક જ છે. તે સર્વવ્યાપી છે. ઈશ્વરના અવિભવ અપરિમિત છે. ઈશ્વર અગણિત રૂપે પ્રગટ થાય છે. કોઈ પણ હિંદુ અનેક ઈશ્વરને માનતો નથી; પણ એને એમ કહેવામાં આવશે કે 'તમારો ધર્મ' તે એકશ્વરવાદ (અ. મોનોથીઝમ) નથી પણ ત્રેશ્વરપ્રજ્ઞવાદ (અ. પોલેથીઝમ) છે.' મારે મન આ બે પ્રયત્ન શબ્દો છે. અલ્લા કંઠ સાવમાં આસમાનમાં જ છે ને બીજે ક્યાંય નથી, એવું કોઈ પણ મુસ્લિમ માનતો નથી. એકશ્વરવાદ અને ત્રેશ્વરપ્રજ્ઞવાદ વચ્ચે હું પોતે ભેદ માહી શક્યો નથી. પણ આ કુર્ષીએ કામ વચ્ચે કળિયાતું કારણ નથી. ધરમજનો ભેદ મૂર્તિપૂજ પરત્વે છે. હિંદુઓ પાપાણને ઈશ્વરના પ્રતીકરૂપે પૂજે છે. પ્રત્યેક હિંદુ-ધર્મમાં પૂજા માટે આવું પ્રતીક રાખેલું હોય છે. ઈશ્વર તેમાં વાસ કરે છે એમ મનાય છે. હિંદુ માનસ ઈશ્વર અને તેના પ્રતીક વચ્ચે એકતા જુએ છે. મુસ્લિમ

ગાંધીજી જન્મે હિંદુ હતા, હિંદુ ધર્મ એમનાં શરૂઆતમાં આત્મસાત્ થઈ ગયો હતો, છતાં અન્ય ધર્મોના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિથી કદીય એમણે ભર્યું નથી. શું ઈસ્લામ કે શું ખ્રિસ્તીધર્મ એમને મન હિંદુ-ધર્મ જેટલા જ પવિત્ર હતા. હો. કોનર સાથેના વર્ષો મુધમે ૧૯૩૩ના નવેમ્બરની ત્રીજી તારીખે થયેલા વાર્તાલાપમાં હિંદુધર્મ, ઈસ્લામ ને

માનસને તે રચતું નથી. મુસલમાન કહે છે : 'આ પથ્થર ખુદા ન હોઈ શકે.' એના પોતાના દરિયાઈ ધર્મો એની વાત સાચી છે. પણ હિંદુ કહે છે : 'આ પાપાણમાં ઈશ્વર વાસ કરે છે, અને હું તો એ ઈશ્વરની પૂજા કરું છું.' આ દલીલ મારી જુદીને ગાલ લાગે છે; પણ એ અર્થમાં તો ગમે તે વસ્તુને ઈશ્વરરૂપે પૂજા શકાય. બળી ઈસ્લામ ઈશ્વરની ચિત્રાકૃતિની મનાઈ કરે છે. એ વચ્ચેનો ખરો મહત્ત્વનો ભેદ આ વાતમાં છે. હિંદુને મન એત્ર યા મૂર્તિ તે પવિત્ર પદાર્થ છે. એનો નાશ થાય છે ત્યારે હિંદુનું મન દુષાય છે. એ કામમાં જે વેદાન ને મુશિક્ષિત માણસો કહેવાય છે તેમણે હિંદુ અને મુસ્લિમ આમવર્ગોને લગાવી સાચું છે. માણસમાન તે ઈશ્વરની સંતતિ છે એમ બે સામાન્ય દોષોને સમજાવવામાં આવે, તો એથી ગંધડો ખાંધ પડવામાં મદદ થાય. એ ઉપરાંત, આ બે કામ વચ્ચે ઘણી વસ્તુઓ સમાન છે. હિંદુ અને મુસ્લિમ બંનેની સંખ્યા દેશમાં ઘણી મોટી છે. એમાંની એક કામથી બીજાનો નાશ કરવાનું કે તેને દેશ બહાર કાઢી મૂકવાનું બની શકે એમ નથી, અથવા તો તેને ધર્મોત્તર કે તલવાર વચ્ચે પસંદગી કરવાની ફરજ પાડી શકાય એમ નથી. હિંદુ જનસમૂહના માનસને ધર્મોત્તરની વાત સહેજે રુચે, એમ નથી. હું

જે મુસ્લિમો થા હિંદુઓ પાસે ધર્માંતરની બ્રહ્મચરેલી વાત ઘોઝાવી શકુ, તેા તેઓ કદાચ એ ઠોડે બાકી તેા તેઓ પોતપોતાના ધર્મોના ઉપદેશ બસે કરે, પણ તેમણે શસ-બંધથી લોકોનું ધર્માંતર ન કરાવવું જોઈએ

સં-એક્યની વિનવણી પાછળ સ્વેચ્છાએમ કરતાં ધાર્મિક હેતુ વધારે પ્રબળ છે, એમ કહી શકાય ખરું ?

જ-એવો મારો મત છે પણ કદાચ એને ટેકા ન આપે. અમે રાજકીય કારણોસર લક્ષ્યાં છીએ હું હિંદુ ધર્મને સાચો ધર્મ માનું છું, પણ ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ પણ સાચા ધર્મો છે તમારા દૃષ્ટિબિંદુથી ખ્રિસ્તી ધર્મ સાચો છે, મારા દૃષ્ટિબિંદુથી હિંદુ ધર્મ

સં-મૂર્તિપૂજા વિષે શું ?

જ-મૂર્તિપૂજા માનવહૃદયમાં જન્મથી જન્મીલી છે દુરાનમાં મૂર્તિપૂજા છે મસ્જિદ એ શું છે ? એ એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજા છે 'મૂર્તિ' શબ્દ કેવળ મનુષ્યામૂર્તિને લાગુ નથી પડતો જાણ ને કર્મ જોઈ શકે તે મૂર્તિ છે અલ્લા મસ્જિદમાં વસે છે એ માન્યતા, અને નૈમાજ વખતે મહા તરફ ચોં ફેરવવાનો રિવાજ, એ એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજા છે પણ મુસ્લિમો સાચો જવાબ વાળશે 'એ બધે મૂર્તિપૂજા કે ખૂતપરસ્તી છે, પણ તમારી ખૂતપરસ્તી સાવ ભુદી જ જાતની છે' સાચી, ધરમજની વાત એ છે કે આપણે જ્યાં જ મૂર્તિપૂજા છીએ

સં-ખ્રિસ્તી ધર્મ અને હિંદુ ધર્મ વચ્ચે આદર્શ સબંધ કેવો હોય એમ આપ માનો છો ?

જ-ઇસ્લામ અને હિંદુ ધર્મ વચ્ચે હોય એવો જ સર્વ ધર્મોના સાર એક જ

છે, માત્ર ત્યાં પહોંચવા માટેના એમના રસ્તા ભુલભુલ છે

સં-પશ્ચિમમાં કહેવાય છે કે 'માધી તે ઈશુનો ઉપદેશ આશરણમાં ઊતર્યાનું એક અતિ ઉજ્જવલ ઉદાહરણ છે'

જ-સત્યના ખૂમરી તરીકે હું માનું છું કે મને મહામહ કરતાં ઈસુ પાસેથી વધારે મળ્યું છે હું ધણીવાર, અગાઉથી ધારી રાખ્યા વિના જ, ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મોમાંથી સમાન વચનો ને વિચારો ટાંકી જતાવું છું પણ હું એટલું કહું કે બાઈબલના નવા કરારમાંથી હું અહિંસા કાઢી શકું છું, પણ દુરાનમાંથી અહિંસા કાઢવી મને અપરી શકો છે ઈશુના ગિરિપ્રવચને મારા મન પર ઊડી જાય પાડી છે હું ગિરિપ્રવચન પર આચો ત્યાંસુધી બાઈબલ મને શુધ્ધ અને નીરસ લાગેલું એ વખતે મારી ને મર્યાદિત છુદ્ધિ હતી અને સત્ય વિશેની ને મર્યાદિત કલ્પના હતી, તે અનુસાર મેં મારા મનને મનાવેલું કે મેં બાઈબલ વાંચ્યું આને હું બાઈબલનો જૂનો કરાર જ આઘ્યાંથી પાંચું છું, ને તેમાંથી લાભ મેળવું છું જૂના કરારથી ઘણી વાતોમાં દવે મને ગૂઢ અર્થ ભરેલો લાગે તેમ દેખાય છે

સં-ઇસ્લામની ખૂબી શામાં રહેલી આપને લાગે છે ?

જ-આત્મની ભાવના ઇસ્લામના જેટલી 'ઠાઈ' પણ ધર્મમાં પ્રગટ થયેલી નથી બેશક એ ભાવના મુસ્લિમો પૂરતી મર્યાદિત છે પણ ઇસ્લામે સમાનતા સ્થાપવાનું કામ કર્યું છે તેટલું બીજા ઠાઈ ધર્મો કર્યું નથી 'આપી દુનિયા એ એક ત્રિરાટી છે,' એમ બે ઇસ્લામના અનુયાયીઓ કહે, તેા તે ઘણું જલેદર ગણાય

નિદ્રાના પ્રકારો

*

ક્ર. જ્યોતિન્દ્ર દવે

કેટલાક દેવો આશુતોષ એટલે તરત પ્રસન્ન થનારા હોય છે; કેટલાક દેવોને રીઝવવા માટે ભારે તપશ્ચર્યા કરવી પડે છે. નિદ્રાદેવીને એમાંથી કયા વર્ગમાં મૂકવી એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. એની કૃપા કેના પર ને છંપારે ઊતરશે એ કલ્પવૃં કઠિન છે. મારા જેવા કેટલાયે એને પ્રસન્ન કરવા ખૂબ કષ્ટ વેઠે છે, તો યે એ તરત રેઝાવી નથી, છારે કેટલાકને તો માત્ર સ્મરણ કરવાથી એની કૃપા સ્પષ્ટી બળે છે.

‘પિક્વિક્વિ કેપ્સ’ માં એક બડા ઊકરાની વ્રાત આવે છે. એ કામ કરતાંકરતાં ઊઘી જતો. કોઈકે એને કંઈ કામ કરવાનું સોંપે તો એ કામ કરવા જતાં વચ્ચે જ ઊઘી જતો. આ વર્ણન પહેલવહેલું મેં વાંચ્યું ત્યારે ખૂબ અતિશયોક્તિ ભારેલું લાગ્યું હતું; પણ કેટલાક ર્ષ પર મારા નિકટના સગાના લક્ષપ્રસંગે વ્યવસ્થાગમથી એક તરણ આવ્યો હતો અને એક અઠવાડિયું અમારા ભેગો રહ્યો હતો. એને ભેઈને રિક્ત-સે બડા ઊકરાના વર્ણનમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી કરી એમ મને લાગ્યું હતું.

પહેલે દિવસે અમે એને શહેરમાં ફરવા લઈ ગયા, પણ શહેરમાં એને કંઈ પણ બેવા જેવું ન લાગ્યું. એ તો ગાડીમાં બેઠો હોય તેટલી વાર ઊંઘતો, ગાડી ઊભી રહેતાં અમે એને જગાડતા, એ આંખો યોળતો આળસ

નિદ્રા મેળવતાં પહેલાં ને તે દરમિયાન માનવી વિવશ થઈ બધું જ એ સાંકું છે. નિદ્રા લેનારાના પ્રકારો પણ સિત્તિભિન્ન છે. એના આસાધકોની આસિયતોનો પાર નથી. આ બલગૃત અવસ્થામાં થતી કેટલીક વેદાઓ માનસશાસ્ત્ર માટેનો અદ્યપરો કાયદો બની રહે છે. આવા કેટલાક વિચિત્ર ને રહસ્યમય લાગતા કિસ્સાઓ તેમજે જીવનની દિતાજમાંથી ઉપાડી અહીં લાક્ષણિકતાથી રજૂ કર્યા છે.

મરહીને ગાડીમાંથી નીચે ઊતરતો. અમે એને કોઈક બેવા જેવી જગા બતાવવા લઈ જતા, પણ રસ્તામાં એકાદ ઘરનો ખુદો આવે તો તેના પર એ લંબાવતો. ‘તમે ભેઈ આવો, હું અહીં સૂતો છું’ એમ કહીને એ ત્યાં સૂઈ જતો. ‘કદાચ આગલી રાતે મુસાફરીને કારણે ઉબગેરા થયો હશે’ એમ ધારી અમે આગળ જવાનું માંડી વાળી એને લઈને ઘેર પાછા ફર્યા. પણ આ તો એ જેટલા દિવસ રહ્યો તેટલા દિવસ આમ જ ચાલ્યું. વેવાઈને ઘેરથી જમવા માટેનું તેડું આવે ને અમે અંબોટિયું બદલી તૈમાર થઈએ ત્યારે એ ભાઈ દેખાય નહિ, હમણાં અંબોટિયું બદલીને આવશે. એમ ધારી વાઢ ભેઈએ, પણ લાંબા વખત સુધી એમનાં દર્શન ન થાય. એટલે એમની શોધ કરવા નીકળીએ, અને ન ધારીએ એવે ઠેકાણે એક હાથમાં અંબોટિયું ઝાલીને ઊઘી ગયેલી એમની સૂતિ દેખાઈ આવે! એમને મલામહેનતે જગાડીને તૈયાર કરીએ ને વેવાઈને ઘેર પહોંચીએ ત્યાં પાછા એ ગૂમ થઈ ગયેલા દેખાય. ‘એ છાંકે બૂલા પડી ગયા હશે’ એવી ચિંતા કરતા બેચાર જણ પાછા ફરી એમની શોધ કરે ત્યારે કોઈકના ઓટલા પર ઘસઘસાટ ઊંઘતા એ જણાઈ આવે. જમવા બેસ પછી પાણી લેવાનું રહી ગયું હોય ને કોઈ એમને કહે: ‘જરા આ

હોંટો નળ પરથી ધારતા આવેતી ' અને એ દોરો લઈને જાય. તે જમવાનું પુરુ થાય ત્યાંસુધી એમનાં દર્શન જ ન થાય. જમી રહ્યા પછી 'એ કેરુ હજી આવ્યા નહિ' કહીને નંબ આગળ જઈને બેઠાં એ તે દોરો નળની નીચે મૂકીને બાલુમાં જ દૂરિયું વાળીને એ પોટી મથેલા કૃપાય !

'તમે અફીલુઅફીલુ લો છો ?' એકવાર મે એમને પૂછ્યું

'અફીલુ' અફીલુ શું કરવા લઉં ?' એમણે સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો

'આ તમે જરાજરામાં દળો પડે છે, આખો દહારો તમને લિધ જ આવ્યા કરતી દેખાય છે એટલે કદાચ અફીલુ લેતા હશે એમ મે ધારી લીધું ' મે બવાજ દીધો

'હું અફીલુ-અફીલુ કઈ લેતો નથી પણ મને લિધ બરાબર આવતી નથી, તેથી આમ લાગે છે ' એમણે બવાજ દીધો

કુલકલુંની વાત આપણને કવિની કલ્પના જેવી લાગે છે બાલુમાં દોવનાસાં વગાડે, નસરાગમાં સર્પો ચલાવે, તેપણુ ન જાગે એવો લિધનાર કોઈ હોય જ નહિ, પરંતુ 'કુલકલું'ની નાની આગતિ જેવા એક યુવાનનો અનુભવ મને થોડા જ વખત પર થયો હતો. અમારી સામેના 'બ્લોક'માં રહેતા એક સદૃશ્ય પોતાના કુટુંબ સાથે નાટક બેવા ગયા હતા કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો એમનો જુવાન પુત્ર પરીક્ષાને કારણે એમની સાથે ન જતાં ઘેર જ રહ્યો હતો. માતાપિતા તથા ભાઈ-બહેનો નાટક બેવા ગયા પછી એ કોલેજિયને થોડીવાર ચોપડીમાં ચોદુ જોસી રાખ્યું, પણ પછી ચોપડી અને બારણાં બધ કદી પથારીમાં જઈને એ પછો ને પછો તેવો જ ઊંઘી ગયો, સરસ્વતીની આરાધના કરવા જતાં નિદ્રાદેવી એના પર પ્રસન્ન થયાં મોડી રાતે નાટક બેઈને એમના પિતા

સહકુટુંબ પાછા ફર્યા ને બારણાં ધીમેધી ખખડાવ્યાં. થોડીવાર વાટ બેઈને પછી જવાજ ન મળ્યો એટલે જરા બેરમાં ખખડાવ્યાં તેા એ ધરતી અદરતી શાંતિમાં જરા ય ભગ થવાનાં ચિહ્ન ન જણાયાં એટલે વધારે બેઠી બારણાં ઠોક્યાં છતાં એ અદરથી કઈ અણસારો મળ્યો નહિ એટલે મોટે અવાજે બૂમ પાડી

'તરવાડી બાગ્યાં બોલો,' (એ પોતાના પુત્રને લડમાં તરવાડી કહીને બોલાવતા) છતાં પરિણામ કઈ ન આવ્યું એટલે નાટકમાં બધાં પાત્રો એકસાથે ગાતાં ટોચ એવી દબે ધરનાં બધાં માથુસોંજો ભેગા બળથી બૂમ મારી 'એ તરવાડી! બાગ્યાં બોલો!' પણ તરવાડીની સમીધિમાં જરા ય ભગ ન પડ્યો આખરે બધાંએ મળીને બારણાં ધમધમાવી નાખ્યાં અને આ અવાજથી બગી લીડીને બહાર ધૂ થયું તેનો તપાસ કરવા આવ્યાં અમારી માફક નીચેના તેમજ બાલુના બ્લોકમાં રહેનારાઓ પણ આ અવાજથી બગી જઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા

'શુ થયું ?'

'ચોર ભરાયો છે ?'

'કુચી જડતી નથી ?' એમ વિવિધ પ્રશ્નો આવનારાઓ એકબીજાને પૂછતા હતા, પણ જવાજ મળતો ન હતો આખરે સાચી વસ્તુચિત્તિનો ખ્યાલ આવતાં દરેક જણે બધારણાં પર બને તેટલા બળથી પ્રહાર કરવા માંડ્યા અને સાથેસાથે 'તરવાડી! તરવાડી!' 'બારણાં બોલો' એવી ટીપના સુરે બૂમો પાડવી ચાલુ રાખી પણ પાનરચ છુદના તપનો ભગ કરાવવા આવેલી અગ્રગ ઓનો પેઠે અમારા સૌના પ્રયાસો બધાં નીવડ્યા. આખરે એક જણે ધરમાંથી ઘોળડો મોટો ગળિયો લઈ આવી તે

ઊંઘમાં યોગતા એક બાળકને. સેં સાંભળ્યો હતો. પહેલાં તેા મને થયું કે એ જાગતો હશે. પણ પછી એને પૂછ્યું: ‘અલ્યા, શું છે?’ ત્યારે એણે જવાબ ન દીધો ને સેં એનાં સામું બેસું તેા એ નિરાંતે ઊંઘતો હતો. ‘કંઈ સ્વપ્નું આત્મું તું?’ સેં એને જરા ટંકોળીને પૂછ્યું. ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં એ ફરી બોલ્યો, ‘સાચું કહું છું, જા અહીંથી ખસ!’ કેટલાક બાળે શત્રુનો સમૂળ સંહાર કરવા તૈયારી કરતા હોય તેમ ઊંઘમાં ખૂબ જોરથી દાંત કચકચાવે છે.

એકવાર ટ્રેનમાં મારા જ ડાખામાં એક બહુ બહુલીતા સમાજસેવક મુસાફરી કરતા હતા. બારેક વાગ્યા સુધી અમારા બધા સાથે ગપ્પાં માય. પછી એ સૂઈ ગયા. અસે બધાએ પણ દીવા હોલવી બેડેંગ પાથયાં હતાં, તે પર લખાતું. થોડીવાર થઈ ને એ સમાજ-સેવક સૂતા હતા ત્યાંથી ઢોઈક વિચેત્ર જંતુનો અવાજ આવતો. મને સંભળાયો; ‘કચકચચ-કચકચચ-કચકચ-કચકચ-’ એવો કંઈકે એ અવાજ હતો. હું ગભરાયો. કદાચ એ જંતુ સમાજસેવકને કરડે કે કંઈ દબા કરી બેસે તો? સેં સ્ત્રીય ઊઘાડી ને બત્તી કરી ને બેસું તેા એ નિરાંતે સૂતા હતા ને ત્યાં ડાઈ જંતુ કે જીવડું કશું નહોતું. કંઈ નથી, એ તો બહાર ઢોઈ જીવડું યોલતું હશે એમ ધારી બત્તી બંધ કરી હું સૂઈ ગયો. થોડીવાર થઈ ને પાછો એ અવાજ આવવા માંડ્યો. ‘હશે જે હશે તે’ કરીને હું પડી રહ્યો. થોડીવાર સુધી એ અવાજ ચાલુ રહ્યો ને પછી બધું શાંત થઈ ગયું. દશેક મિનિટ પછી વળી પાછો એ અવાજ શરૂ થયો. આ છે શું તે બાળવાનું કુતહલ મને થયું, પણ એ કુતહલ-વૃત્તિને દબાવીને હું પડી રહ્યો. થોડીવાર પછી એ અવાજ અટકી ગયો. હવે અહીં પંચાત કયાં વિના સૂઈ બેઠું એમ મન સાથે નક્કી કરી સેં ઊંઘી જવા માટે તૈયારી કરી. પાછો અવાજ

આવ્યો. આ શેનો અવાજ આવે છે તે બપુથા જેના મારાથી ઊંઘી નહિ જ શકાય એમ મને લાગ્યું. સેં દીવો સળગાવ્યો. સમાજસેવક સૂતા હતા ત્યાં આગળ જઈ ને હું ઊભો રહ્યો. જંતુનેહું કંઈ પણ જણાયું ન.કે. છતાં થોડીવાર અહીં ઊભા રહેવું બેઠું એ અવાજ ક્યાંથી આવે છે એમ નક્કી કરી હું ત્યાં ઊભો રહ્યો. પાંચેક મિનિટ પછી પાછો અવાજ સંભળાયો ને મારી નજર સમાજ-સેવકના મુખ તરફ ગઈ. એ બેરમાં દાંત પીસીને કચકચાવતા હતા ને તેઓ એ અવાજ આવતો હતો. ખીજે દિવસે સવારે એ ઊઠ્યા ત્યારે સેં એમને પૂછ્યું, ‘આપ તેા માનસશાસ્ત્રના સારા બાણકાર છો. એક ખુલાસો આપને પૂછવો છે.’

‘બેશક, પૂછો.’ એમણે કહ્યું.

‘ઊંઘમાં કેટલાક માણસો દાંત પીસે છે ને કચકચ કચકચ એવો અવાજ કરે છે તેનું શું કારણ?’ સેં પૂછ્યું.

‘એ તો બહુ સહેલું છે. સમાજ પોતાને અન્યાય કર્યો છે એમ જોને લાગતું હોય ને બદલો લઈ શકતા ન હોય તે ઊંઘમાં દાંત પીસીને સમાજ પરતું પોતાનું વેર બહાર કાઢે છે.’ એમણે કહ્યું.

એમની વાત સાચી હોય તો ભગૃત અવસ્થામાં એ સમાજની સેવા કરતા હતા ને નેદા-વસ્થામાં સમાજ સામે વેર બેઠા કરતા હતા!

પણ મુખ ને દાંત દ્વારા આવતા આ બધા અવાજ નસકોરામાંથી નીકળતા અવાજ આગળ ઝંખા પડી બચ છે. થણા ઊંઘનારાઓ નાકથી ધમણ ચલાવતા હોય એવો અવાજ કાઢે છે. ભગૃત દશામાં એવો અવાજ કાઢવાનો સેં થણો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ મારાથી એવો અવાજ નીકળી જ શકતો નથી. ઊંઘમાં ઘોર યોલાવનારાઓ બીબને કેટલા હેરાન કરી શકે છે તેની-એનો

નેને અતુલ ન હોય તેને-કલ્પના પણ આવવી કઠિન છે નાસિકાના અવાજ દ્વારા આરોહ-અવરોહ, તાન, ગમક, મીડ એ બધાનો ખ્યાલ ઘોર યોધાવનારા આપી શકે છે શરૂઆતમાં ધીમેધીમેથી. શ્વાસ દાર્ઢ પહોં પર ચડતો હોય એમ લાગે ને લાગે ચડવા માંડે છે પછી. એનો ગતિમાં વેગ આવે છે ખૂબ ભેરમાં એ લાગે ને લાગે ચડતો ભય છે શિખરે આવીને એ જરાક થોભે છે, ને પછી અવરોહલુ આરંભે છે કોઈક વાર બૂસકા મારીને એક સમારે એ નીચે આવી ભય છે, તે કોઈક વાર ધીમેધીમે ગૌરવ-ભર્યા ડગલાં ભરતા હોય તેમ એક પછી એક પગથિયાં ઊતરતો ખીલુ સુધી આવી પહોંચે છે ત્યાં આવી જરાક આરામ લઈ એ ફરી આરોહલુ કરવા માંડે છે

આ વખતે એ પહેલે જ સપાટે શીષ્ય-ગતિથી ચડવા માંડે છે અધવચ આવીને થાઈ જવાથી થોડો આરામ લેવા થોભે છે પછી ફરી મજલ શરૂ કરે છે, આ વખતે શિખરે પહોંચતાં એને જરા વિલંબ થાય છે, પરંતુ આ વિલંબનો બદલા એ શિખરે પહોંચી ગયા પછી નીચે ઊતરતી વેળા બાળી લે છે પર્વત પરથી મોટો હાથી ગમડી પડતો હોય એમ પ્રસારાળખ એ નીચે ઊતરી આવે છે આટલા ક્ષમ પછી ઊંધનાર બેઠક હાલીને 'ખુક-ખુક' એવો અવાજ કરી પાસુ ફેરવીને સૂઈ ભય છે ને થોડીવાર સુધી એનો ઘોર બોલતી બધ થાય છે

અર્ધાંશક કલાક સાંતિમાં પ્રસાર થયા પછી ફરી એમની ઘોરને અવાજ આવવા લાગે છે આ વખતેનું એનું સ્વરૂપ ભુલુ જ હોય છે થોડો વખત આરામ મળવાથી એ અવાજ વધારે પરિપુલ્ક થયા હોય એમ લાગે છે 'પહેલાંની' ઘોરનો અવાજ જનાની ઘડનો, જરા નાભુક પ્રકારનો હતો આ વખતેનો મહાની ઘડનો, ઘેરો

ને ગળીર હોય છે પહેલાનો અવાજ ગળામાં થી આવતો હોય એવો લાગતો હતો તે આ અવાજ છેક ડૂંટીમાંથી આવતો હોય એવો લાગે છે એકસામટા કાઠસરેલા પાંચ-સાત કાપડના તાકા ડાઈ ફાટુ હોય એમ એ સામળોને આપલુને લાગે છે જરાકવાર પછી બારેક કડિયારાઓ એકસાથે લાકડાની ગાંઠો ઠરવત વડે વહેરતા હોય એવો અવાજ આવવા માંડે છે થોડીવાર એમ ચાલ્યા પછી અવાજનું સ્વરૂપ એકદમ મદ ધઈ ભય છે નળમાંથી પાણી આવતું બધ થતાં પહેલાં એવો અવાજ આવે છે એવો ધ્વનિ નાસિકા-માંથી ટાઢી પછી એકદમ મોં ઉઘાડી તે વડે રહેસાઈ જતા બકરા એવો દયામણો અવાજ કરી લીધનાર બ્યક્તિ માંજો થોડી નાખે છે ને ઘેનભરી નજર આસપાસ ફેંટી પાસુ ફેરવી ફરી પાછી સૂઈ ભય છે

ખૂબીની વાત એ છે કે જેની ઘોર બોલતી હોય તેને એ ખાતની ખજર પડતી નથી કોઈ કહે કે 'તમારી ઘોર બોલે છે' તે એને જોડુ લાગે છે, એટલું જ નહિ એ લીધવા સુતી હોય ને બીજા લીધતા માણસની ઘોર બોલતી હોય તે તે સાચે એ વાંધા પણ ઉભા છે

થોડા જ સમય પર ઈંગ્લેડમાં બનેલા એક પ્રસંગનું વર્ણન વર્તમાનપત્રોમાં આવ્યું હતું એક હોટલના માલિકની પુત્રી લગ્ન પછી, ચાર જ દિવસમાં કરાળી મર્ઝ એના પતિ બિચમાં એવી ઘોર બોલાવતા કે એનાથી બિચી સકાતું નહિ ત્રણેક રાતના ઉબગરા થયા પછી કરાળીને થોડી રાતે એ પતિને સૂતો રહેવા દઈને પોતાના પિતાની હોટલમાં મર્ઝ 'મારે માટે સરાની વ્યવસ્થા તમારે જાણી કરી આપવી પડશે' એમ કહીને એણે પોતાના પિતાને બધી દહીકત કહી. ઓરડા વધા ચોખાઈ ગયેલા હતા, એટલે એના પિતાએ

સોંધી જહેને મને કહ્યું, જો તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે લઈ જાઓ. એટલે આપણે લૂંટ કરનાર પાસેથી પણ લેવાનો નથી.’

વેતુભાઈએ તત્કાલ કહ્યું : ‘લૂંટનો માલ મદત મળતો હોય તો પણ ન લેવાય.’ સરલા જહેન મોં કટાણું કરી નાખી પતિ આગળ દલીલ ન કરતાં ચાલ્યા ગયાં. પતેને એ સમજતાં હતાં એટલે એમને થડીભર થયું કે એ ધર્મરાજનો અવતાર છે, છયારેય નરો વા કુંજરો વા પણ એમને મોઢે ન હે કહેવાના. એમને પૂછ્યા વગર સોંધી જહેન પાસેથી બધું સાંત પડી ગયા પછી ઘરમાં લાવીને મૂકી દર્શાવે.

રેડિયો, યંત્રાગ, સાયકલ, પેન વગેરે લુંટીલુંટી ચીજો પાડોરીઓએ લૂંટનારાઓ પાસેથી પાણીને મૂલે ખરીદી લીધી. સરલા જહેન સાયકલની ખરીદી વખતે સંયમ ન રાખી શક્યાં. એમનો મોટો પુત્ર સુરેશ, જે વર્ષથી સાયકલ માટે ટળવળતો હતો. એના બધા મિત્રો પાસે સાયકલ હતી એટલે એ સંસ્થા જહેન પાસે માગણી કર્યા કરતો હતો. વેતુભાઈ તો સાધુ પુરુષ જેવા હતા. પગાર આવે તે પત્નીના હાથમાં મૂકી દેતા. પછી એટું જ કરવું હોય તે પત્નીને છૂટ હતી; પરંતુ આજની મોંઘવારીમાં સરલા જહેન એ રકમમાંથી ઘરખર્ચ પરાણે પૂરું કરતાં ત્યાં પોતાના હાથમાં પગાર આવતો હોવા છતાં બીજી કોઈ વસ્તુ વસાવી શકતાં નહિ. વહીવટ એમની પાસે હતો એટલે બાળકો માગણી-હક પણ એમની આગળ જ કરતાં. પેતા હોવા છતાં વિતુભાઈનું બાળકો નામ ન દેતાં એટલે સરલા જહેનને માતા તરીકે બાળકોને પ્રેમભરી હાંકે આપવાની અને પેતા તરીકે એમનાં સ્વપ્નાં પણ સંતોષવાનાં રહેતાં હતાં. એ સંજોગોમાં દીકરા માટે સાયકલ ખરીદવાની વૃત્તિ એ

ન રોકી શક્યાં. વીસ રૂપિયામાં એમણે સાયકલ ખરીદી.

વેતુભાઈએ એનો વિરોધ કરતાં કહ્યું : ‘સરલા! આ તને શું ચર્ચ થયું છે? આમ લૂંટનો માલ લેતાં તારો જીવ કેમ ચાલ્યો?’

સરલા જહેને મનથી પતેના વિરોધને પહોંચી વળવાનો નેશય કરીને જ પગલું મથું હતું એટલે એમણે જવાબ આપ્યો : ‘હું ગાંડી થઈ ગઈ છું, તમારી સાથે રહેવા છતાં આટલી સોડી હું ગાંડી કેમ થઈ એ જ મને નવાઈ લાગે છે! તમે વૈરાગી થઈને બેસી ગયા છો, પણ મારાથી વૈરાગી બવાય એમ નથી. એકરાં સારો જીવ ખાય છે. સુરેશને પૂછો, એ કેટલા વખતથી સાયકલ ઝંખે છે? અને આ સાયકલ બેઈ એ કેટલો ખુશ થઈ ગયો તે તમારે ક્યાં જોવું છે? જસ, તમારે તો ધર્મને નાસે જિંથે હવામાં ઊડવું છે.’

બીડા ને સાસો નાખતાં વેતુભાઈએ કહ્યું : ‘સરલા! આટલાં વર્ષ મારી સાથે રહીને તે ધર્મની આટલી જ કેમત કરી?’

સરલા જહેન : ‘આમાં અધર્મ ક્યાં છે એ મને સમજતું નથી. કોઈને તુકસાન થઈ રહ્યું છે તે સાચું, પણ એ આપણે કરતાં નથી. આપણે એ માલ ન લઈએ તેથી એ તુકસાન અટકાવાનું નથી, તો પછી સાયકલ મેં ખરીદી તેમાં અનીતિ ક્યાં?’

વેતુભાઈએ આગળ દલીલ ન કરતાં કહ્યું : ‘સરલા, તું નીતિ-અનીતિ ન સમજે એવી અણુધ નથી તે હું જાણું છું. આ દલીલ કરીને કેવળ હું દિલમાં બગેલી આસક્તિને છુપાવે છે એટલું જ.’

સરલા જહેન : ‘સંસારમાં બેઠાં એટલે આસક્તિ કેમ ના જન્મે? આવહારિક થવું એને જો તમે આસક્તિ કહેતા હો તો એવી આસક્તિ છેડતી નથી.’

વિતુભાઈ થડીભર અવાક થઈ ગયા.

જાણીએ માણસનું અનેકગણું નૈતિક ચતન આપ્યું હતું એ એમણે સમી આંખે જોયું હતું પરંતુ પૈસાદાર માણસે પણ તોફાનના લાભ લઈ ને લૂટને માલ સધરી ન્હા દતા, તેથી વિનુભાઈ હતાશ ઘઈ ગયા દતા છેવટ એ સળગતું પોતાના પગ નીચે આવી પહોંચ્યું ।

વિનુભાઈ જીવન હારી ગયા હોય તેમ તદ્દન નિરાશ ઘઈ જતાં છેવટ જોવા 'સરલા' આવી ધૈર્ય ચીએ લેવાથી આપણી જિંદગીનો ઉદ્ધાર નથી થઈ જવાનો ખાલી મોંઘામૂઝ જીવને કાદવમાં યુ કામ રમદોડે છે ?'

સરલાજહેને કહ્યું : 'દવામાં બાયકા જરવા જેવી તમારી વાતો સાંભળીસાંભળીને હું યાદી ગઈ છું આખા માણનાં એમાં કઈ જાદુ જોતાં નથી પછી તમને શો વંધો છે ? તમે એ ખરીલી નથી, મેં લીધી છે પછી તો તમને પાપ નહિ લાગી જાય ને ?'

વિનુભાઈ 'તું અને હું જુદાં છીએ છીએ ?'

સરલાજહેને 'આ વાત પૂરતાં જુદાં માની ફોડા !'

વિનુભાઈ ફરી અનાક જન્મી ગયા બાર વર્ષથી સાથે રહેલી બહેન આ સરલા જ ન હોય તેમ એમને લાગ્યું સુદીલ, નસ, ચાંત અને દહીંદમાં ન હિતરવાના સ્વભાવવાળી સાંત્વિક સરલાને રથાને જાગે ને મ લા જવાશે આથી ગહી હતી ને રાજસ અને તામસના મિઠાણની વનેલી મુનિ દેખાતી હતી.

સરલાને થી રીતે સમજાવવી, કાદવમાં રમદોડાતી જવાવવી અને કઈ રીતે પોતાનો 'ધર્મ' જાળવવો એની શોધમાં વિનુભાઈ પડી ગયા સરલાજહેને એ સિધ્ધિનો લાભ લઈ એમના મોં આગળથી ખસી ગયાં અને એ વખતે બૂમ પડી કે જાણુમાં આવેલી દોડિયા

વાગમાં આગ ચ પાઈ ગઈ છે ।

શહેરનું વાતાવરણ તમ થયું ત્યારથી સાલસ અને પોચા દોડિયા દોડો પોતાનાં ખર્ચાંભર્ચાં મકાનોને એમ ને એમ મૂકીને પહેર્યે લૂગડે ચાલી નીકળ્યા દતા લાખોપતિ દોષીના ધ મા શું ન હોય ? છેલ્લા બે દિનમથી શહેરનું એકતરફી જ વાતાવરણ હતું મકાનોમાં આગ ચ પાતી હતી સામેથી કોઈ સામનો કરનાર ન હતું લૂટનારને કોઈ રોકનાર ન હતું એટલે દોડિયાવાડ સળગી એમ જાણતાં વિનુભાઈ રહેતા એ માણનાં સળગનો એ તરફ દોડ્યા કીક ખુણે આગ લાગી હતી, ત્યારે બીજે ખુણેથી બારણાં તોડી લૂટ શરૂ થઈ હતી મનુભાઈ અને નટવરલાલ જેવા સળગનોને લૂટને યોડી રકમોથી ખરીલો માલ સંધ્યાથી વધુ બૂમ ભથત થઈ હતી બામાં સાદસ જેવું ન હતું એટલે યુ કામ આવેલો મોડો જતો કવો એકંકી, માની એ સદ-ગુદરથો સાથે જ પરામ દોડોનાં મકાનોમાં પૂન્યા

વિનુભાઈની અખમ્બા ઉઠેલી પડિગિતિ ઉપર વિચાર કરતાં પાણી આવી થયું હતું કદ રૂપાઈ ગયો હતો નાકમાં પણ પાણી આવી ગયું હતું એટલે સ્વસ્થ થતાં એમણે બારીએ ડોક કાઢી નાક સાક કપું એ સાથે એમણે નડવ લાલ અને મનુભાઈને માથે મોટી ટ્રકે ઉપાડીને જાગતા ભેગા । વિનુભાઈને ચક્કર આવ્યા એ બારી પાસે જ ખુરસી હતી તેમાં બેસી ગયા, જાગરમાંથી દસ શેર વગ્ન ખરીદી હોમ તો મળ્યું પાસે ઉચકાવી લાવનાર સળગનો મોટા ટ્રકે માથે મૂકીને આવતા દતા । જેમ પરમામાના જ્ઞાનને ન પહોંચી શકનાર વેદ છેવટ 'નેતિ, નેતિ' કહીને આગળ જટકા ગયા છે, તેમ નૈતિક ચતનની પરાકાષ્ટા બેઈ વિનુભાઈના મોંમાંથી એક જ ચબ્દ નીકળ્યો 'મજા ! મજા !'

અને એ પેટીઓ લેર લાવીને જોલી ત્યાં આખા માળાનાં સ્ત્રીપુરુષો ભેગા ભરાઈ ગયાં. આંખને આંધ્ર નામે તેવા રેશમી કપડાં એમાં ભરેલાં હતાં. એક ટૂંકમાંથી સોનાના દાગીના પણ નીકળ્યા. એ ટૂંક ભાગનાર કુટુંબ સાથે લઈ જવા તૈયાર કરી હોય તેમ એ ઘરેણાં ભેતા ચોખ્ખું લાગદું હતું. પરંતુ છેલ્લી ઘડીએ તે લઈ શકાઈ નહિ હોય એટલે રહી ગયેલી. બાકી ટૂંકમાં કેમતી ઘરેણાં તિખરીઓ રાખનાર જંગલમાં હોય નહિ. જેના ટૂંકમાં કેવળ રેશમી કપડાં નીકળ્યાં તેને એથી અસંતોષ થયો એ તત્ત્વ પોતાને ભાગ પણ ઘરેણાંની ટૂંક લાગી બધા માની વિદાય થયો જે પુરુષો મનમાં સંકાય અતુલવી નહોતા જતા તે પણ આ વખતે પાછળપાછળ ચાલ્યા. એક ભાઈ મરી રેડિયો ઉપાડી લાવ્યા. બીજા લૂંટનારના હાથમાં એક એવો રેડિયો હતો, તે વેચવા નીચે આવી પહેંચ્યો. મોઢીબહેને સરલાબહેનને યૂમ પાડી કહ્યું : 'તમે જો ટ્રિનિસ રેડિયો લઈ જવાનાં હો તો ચોક્કસ કહે, હું આ બીજો ખરીદી લઉં. મારો મનહર કહે છે કે મારે પોતાને આગવો એક રેડિયો જોઈશે.'

સરલાબહેને મરી રેડિયો સામે બેસ્યું. બહુ મનાનો એનો દેખાવ હતો. લેવો હોય તો આ જ શું કામ ન લેવો એમ વિચારી એમણે પૂછ્યું : 'કેટલે રૂપિયે આપવો છે?'
લૂટારો : 'તમે આપો એટલા.'

સરલાબહેન : 'માલ તારો છે, તું કહે.'

મોઢીબહેનને થયું કે મેં વળી ભલાઈ બતાવી મારો રેડિયો આપવાની વાત કરી હતી ત્યારે આ તો મારો મરી રેડિયો જ પચાવી પાડવા માગે છે! એમણે દ્રેષમાં કહ્યું : 'સરલાબહેન, આ રેડિયો તમને નહિ પોષાય. મોંઘો છે. તમે ટ્રિનિસ લેજો ને. એના અમારે તમારી પાસેથી વધારે રૂપિયા લેવા છે?'

સરલાબહેને પૂછ્યું : 'આ કેટલામાં જાને એમ છે એ તો મને જોઈ લેવા દો. મોંઘો વધશે તો પછી એ લઈશિ.'

મોઢીબહેને બાવળ પૂછ્યો : 'બાલ શું લેવું છે?'

પેલાએ કહ્યું : 'ત્રીસ રૂપિયા.'

સરલાબહેને કહ્યું : 'ત્યારે તો હું આ જ લઉં.' અને મોઢીબહેન તરાપ ન મારે એ બીકે એમણે પેલાના માથેથી રેડિયો હાવી લઈ ઘરમાં જઈને મૂકી દીધો અને રૂપિયા આપી દીધા.

મોઢીબહેને પાડોશીને કહ્યું : 'આપણે આ મારતરને ધરમરાખનો અવતર માનતાં હતાં, પણ કંચન દેખી સુનિવર થયો તેમ એણે ખાયડી પાસે લૂંટનો માલ ખરીદાવીને સંઘરવા માંડ્યો છે!'

પાડોશી કનકબહેન વિનુભાઈને વધુ જોળખતાં હતાં એટલે એમણે કહ્યું : 'માસ્તર બણતા નહે હોય અને સરલાબહેન શલાં હશે તો ખરીદતાં હશે.'

મોઢીબહેન : 'એવું અઘરું તે કંઈકાઈના ઘરમાં હોતું હશે? ઘણીની મરજી વગર કંઈ સોની મળતી છે કે વસ્તુ ખરીદે? ને તેમાં થ લૂંટની!'

કનકબહેન : 'આપણા પુરુષો ભલે લૂંટ કરવા બધા છે પણ આપણે એમને શું કહેવાનું હોય?'

મોઢીબહેન : 'આપણે કે દહાડે ધનનેા જોઈ લઈને ફરીએ છીએ? કાળાબબરનો ધંધો કરી કમાઈએ છીએ એમ બધાંને ચોખ્ખું કહીએ છીએ. પણ એ માસ્તર ધરમરાખનો ડોળ રાખે છે એટલે કહેવાનું.'

ત્યાં જાનેના ઘણી માલ લૂંટીને આવ્યા એટલે વાત ત્યાં અટકી.

મરી રેડિયો પોતાના ઘરમાં ભેતા વિનુભાઈની ધીરજનો આંત આવ્યો. એમના

સ્વભાવમાં નહોતો એ યુક્તિ કરતાં એમણે પત્નીને કહ્યું 'હવે હું થાય છે મારાથી આ સહુ જીવ નથી'

સરલાબહેન બીબના ઘરમાં લૂટનો માલ ખડકાતો હતો તેથી બળી રહ્યા હતાં એટલે એ પણ તપી જતાં બોલ્યા 'આમાં શાની હદ થાય છે? હોદાના ઘરમાં કેટલો માલ ખડકાશો છે તે તો જરા ભુલો.'

વિનુભાઈ 'લોકો શું કરે છે તે ભેઈને મારે શું કામ છે? હું તો મારી રીતે જીવવા માગુ છું'

સરલાબહેન 'તે તમને તમારી રીતે જીવવાનું શોખ ના કહે છે? કઈ તમારી જેમ ધરનાં યે બધાંએ જીવવું એમ બોલ્યું છે?'

વિનુભાઈ 'એટલે તમે અષમ આપો અને મારે ભેઈ રહેવું'

સરલાબહેન 'ન ભેવ હોય તો આંખો ચીંચી બહો'

સાચે જ વિનુભાઈ આંખો મીચી ગયા એમને સમજતું નહોતું કે કયો મેરી પવન બોલિતો નાચો હતો કે બીબ તો ઠીન, પણ ખુદ સરલા પણ બદલાઈ ગઈ હતી? એ બંને બદલાઈ ગઈ પણ પોતાનાથી કેમ બદલાવાય? પોતે એ ચીજ ધરમાં કેમ સધરી શકે? બીબે કાંઈ રસો ન હોય તો એ ચીજે બહાર ફેંકી દેવા એ ઊભા થયા ત્યાં બારીએથી લાજરથી કરથી બોલાતો અવાજ આવ્યો-માલમતાનું રક્ષણ કરવા નાગરિકોએ મદદ આવવું

એક બાબુ આગતે બોલવવા બબાએ પ્રયત્ન કરતા હતા, પરંતુ રંગરોગાનવાળાં મકાનો બહાર બળતાં હતાં એને બચાવી શકાશે કે કેમ એ પણ શકા હતી એટલે સત્તાવાદીઓએ મિલકતને બચાવવા નાગરિકોની મદદ માગી જે પુરોષે કઈ સહાય રાખી રહ્યા હતા તે પણ આ હાકલથી

ફોડી ગયા તેમાં વિનુભાઈ જેવા નિસ્વાધી પણ ફોડી ગયા હતા આગમાંથી બચવા છતાં લૂટમાંથી કેટલું બચ્યું તે સવાલ હતો, છતાં કમકિશ્વરો ધરો માની સત્તાવાદીઓએ આ પ્રયોગ કર્યો હતો જે ખૂણે આગનો ભય ન હતો તે બાબુએ પુરોષોની મદદમાં સ્ત્રીઓએ જવાની દિશા બતાવી હતી એ પાઠળ મદદની ભાવના કરતાં સ્વાધીતાકવાની સુક્તિ હતી કુદરતે એવી માયા શરૂ કરી હતી કે બધાં એમના નજર સ્વરૂપમાં દેખાતા લાગ્યા હતાં વિનુભાઈ જેવા થોડા સ્થિર હોય શક્યા હતા, ત્યારે સરલાબહેન જેવાં એમને પણ ગળાળી રહ્યાં હતાં પ્રભુ બધે એમની દસેડી કરી રહ્યો હોય તેમ સરલાબહેનના હાથમાં હીરામાંથીને દાખડો આવ્યો!

સલાબહેન હવે કઈ કાચાં ન હતાં કે એ વાત પતિને કહીને મુકેલી ઊભી કરે, એમણે એ દાખડો મળતાં ધર તન્દ્ર પ્રવાણ કયું હતું તેમને બહુવાં પણ ન હોયુ થેર જારીને એમણે ગોળાના કબાદના નીચેના ભાગમાં એને મૂકી દીધો

તે હાથમાંથી વિનુભાઈ ભગી ગયા સલાબહેન તે વખતે સ્વપ્નમાં તુટતુટક બેઠતા હતાં જેમાં એ શું બોલ્યું કયું છે? એ દાખડો મારા હાથમાં ન આવ્યો રોત તો બીબના હાથમાં ભત કેમ એટલા પાણ દાર દી ભોતી છે કે જેવી મિલકત આખા માળમાં કેદની પાસે આવો નથી પ્રભુને આપવું હોય તો અનેક રીતે આપે છે પ્રભુ! હવે તું એમને દોના વ્યાવહારિક બનાવ એ આજે નહિ તો ક્યારેય બધવા વગર કોણ રહેવાના છે? બગવાને સીધા ચાલવાના કળરૂપે આપ્યું છે તે સ્વોકારી છે એટલા અવખતે એ વ્યાવહારિક બને તો બસ!

વિનુભાઈ પધારીમાં બેઠા ધર્મ મન સાથે વિચારી રહ્યા 'પ્રભુએ મારી આ શું દસેડી

માડી છે? સાયકલ અને રેડિયો તો એવી નહીં ચીજો હતી કે હું કદાચ સંસ્થાને એના લાગ કરવા સમજાવી શકત. પરંતુ હીરામોતી એના હાથમાં મૂક્યા પછી પ્રભુએ સાથે જ મારી કસોટી માડી છે.' અને એ સાથે જ એમના મોંએથી બબ્બન નીકળી ગયું:

ત્યાગ ન દેડે દે દેરાગ વિના,
કરીએ કેટલે ઉપાય છ,
અંતર જોડી ધરણા રહે,
તે કેમ કરીને તબલ્ય છ?
ઉચ્છ્વ રતે અવની વિષે,
બીજ નવ દીસે બહાર છ,
ધન વરસે વન પાંચે,
દ્વિત્રિય વિષમ સંયોગ છ.

એ સ્થિતિને આભેહ્ય ચિતાર છેલ્લા ત્રણ દિવસથી નરેન્દ્રપ્રભા વિનુભાઈ અનુભવી રહ્યા હતા. ધન વરસે અને વન પાંચે એ સ્થિતિ યુદ્ધ એમના ધરમાં થઈ રહી હતી. સરલાબહેનમાં દમાઈ રહેલી જોડી ધ્રુજા એવી પ્રબળ ભક્તિ થઈ હતી કે વિનુભાઈનું એમાં ફેટલું જીપજો તે એમને દવે શંકાપ્રવા લાગી હતી. અનુકૂળ વાતાવરણની રાત્રે જોઈ પોતે એ વસ્તુનો ત્યાગ કરાવશે એમ હાલ પૂરતો એમણે સતોષ માન્યો હતો.

બીજે દિવસે વિનુભાઈએ પોતે બહેલી ખાનગી વાત ન સંભારી, એટલું જ નહિ પણ સાયકલ કે રેડિયોની વાત પણ ન કાઢી એટલે સરલાબહેનને થયું કે જરૂર પ્રભુએ પોતાની વડાને ધાઈને પતિને વ્યવહારિક બનાવ્યા ખરા!

સરલાબહેન આમ મનમાં મૂકાતા હતાં. બે દિવસ વહી ગયા હતા. યુગ્મવિમાન લતાઓમાં આગ ભુમ્મતી બની હતી. આ બધા ભૂતકાળ ઉપર થોડા વખતમાં પડે પડી જશે અને પોતાનું દળદર કાયમ નીકળી

ગયું, એ પાછળ પતેની નેણ પણ હેધિ. તેમ એ જોડેજોડે માનતાં થયાં હતાં.

'પાંચમે દહાડે રાતે બધાં જીવતાં હતાં અને એમના માળાથી આગ શરૂ થઈ. 'દોડો, બાગો, નાસો'ની બૂમાબૂમ શરૂ થઈ. ડોઈ કશું લેવા જેટલો વખત મેળવી શક્યા નહિ. જીવમાંથી ભગનાર ભોંચેંતું છવ્ બચાવવાની લાલચમાં બહાર નીકળી જવા લાગ્યાં. વિનુભાઈ પાસે એવું લેવા જેવું કેમતી બરેણું ન હતું. સરસામાનમાંથી તો. ડોઈ વસ્તુ લેવાય તેણે અવકાશ જ ન હતો. બાળકો સાથે એ અને સરલાબહેન બહાર નીકળી ગયાં. માળામાંથી નટવરલાલ, મનુભાઈ, મોંઘીબહેન અને કનકબહેન નીકળી ગયાં હતાં.

ડોઈ યાદ આવે તેમ તેમ કહેતું હતું. મારું અમુક રહી ગયું. ડોઈ કહે, મારું અમુક રહી ગયું.

સરલાબહેનને એકાએક યાદ આવ્યું. બોલી જવાયું: 'મારો હીરામોતીનો દાખડો રહી ગયો!'

વિનુભાઈએ માળા ઉપર આગ સળગી રહી હતી તે તરફ આંખો કરતાં ખિચક રવરે સરલાબહેનને ઉદ્દેશી ગાયું:

'ચાંદો સળગ્યો સૂરજ સળગ્યો,
સળગી આલ અટારી,
ના સળગી એક સળગી મારી,
વાત વિપતની ભારી.'

આ બબ્બન સરલાબહેન પણ ફેટલી ચડ વખત ગાતાં હતાં. એટલે ખરે વખતે વિનુભાઈની એક ચિનગારીથી એમની હૈયા-સળગી, રેપરિટમાં દીવાસળી ચંપાતાં ભંડો થાય તેમ, તરત સળગી જોડી. એમના મોં ઉપર લજ્જા આવીને વસી ગઈ. લજ્જાનાં માર્યાં એ નીચું જોઈ ગયાં!

ગુજરાતીઓનું આરોગ્ય

શ્રી હરરાય અં દેસાઈ

બી એ, એસ. ટી સી

રહી આપણા જોરાકમાન એવી વિદિ પ્રવેશી ગઈ છે કે આપણું ચેટ ભગવ છે ખરું, પણ શરીર તો ભૂખ્ય ન રહે છે-એને નરી સારતરને પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકતા નથી જોરાકમા હાતને વળેકે કેના ફેરફારો નરી છે તેની શેઝ વિચારણા અહીં દરવાખા આવી પ ગુજરાતના સમણ વર્ગ આ પરિસ્થિતિ તરફ ધ્યાન ખેંચાય છે, પણ તેને પથરાવવાના પુરવાયનો તો હજી અભાવ છે આ શેઝ એ દિશામાં કઈક કરવાની પ્રેરણા આપે એમ હજીએ

હુંમણા ગુજરાતી પ્રભતી નજર પોતાનાં નિર્માણ થતાં શરીર તરફ દોરાવા માંડી છે, પણ તેમનાં ચોટા ભાગ તેની જવાબદારી હાલના માપબંધીમાં મળતા અન્યાય ઉપર દોલવા પ્રયત્ન કરે છે ગુજરાતી પ્રભ ધીમેધીમે આપખાતની અછૂતી તરફ ધસાડાતી હોય તેમ હોગે છે આજથી ચાલીસ-પિંતાલીસ વર્ષ પૂરે પ્રભજનોનાં શરીર તદુગત, જીવાં, કાવર અને સૂતિથી ભરેલા હતાં તેમનાં મુખ ઉપર સુંદર લાલી હળી પણ ત્યારપછીનાં વર્ષોમાં તે જલુ થિલેભાગે નષ્ટ પામતું મર્યું છે આ જખરો દેખ આપણી રાંધવાની રીત ઉપર જ મૂકીએ તો તેમ્ન દેશ પણ અતિરાશોક્ષિ નથી ગુજરાતીઓ પોતાના સ્ત્રીવર્ગ દ્વારા પ્રભ-જન નષ્ટ મઈ રહ્યું છે તે એઈ શકતા જ નથી ધણુ ભાગના ગુજરાતીઓ નીચેના આંદોલ વર્ગની ચીમે ખાઈ શકે છે

૧ દૂધ અને દૂધની વાનીઓ.

૨ ચણ, ચોખા, બાજરી જુવાર, મકાઈ વગેરે ખા-યો જવ હમણાં ખવાય છે જોદરી પહેલાં ખરાતી તે દવે ખવાતી બધ થવા માંડી છે બાવરો અને બટી, જેમાં

પૂરે છ ફૂનું રનાયુભજ હુંદક શરીર, વિશાળ વજન રવળ ભરાવદાર મુખ, તેનરવી અ યો અને પ્રયમદશને જ આકર્ષક વ્યક્તિત્વની છાપ પારતા આપણા આર્થો ભૂતકાળમાં ભણે દરો; આનેય અન્ય પ્રાંતોમાં ભણે મળી આવતા દરો, પણ એરા ગુજરાતીની તો કદપના ન કરવી

ઉત્તમ ક્ષાગે છે, તે દલથી વણને ખાવાનાં ખા-યો ગણાય છે અને ચીણા ઓઈકે જ રથળે ખવાય છે

૩ ડુવેર, ચણા, મગ, મદ, વાલ, વટાણા, અડદ વગેરે કઠોળો મસરની દાળ થણુ ગુજરાતી ખાતા નથી, કારણકે તેને ખાવામાં બાધ જણાય છે તે દાળ ખાવામાં ધણી સારી છે, તેમાં હોદનાં તત્ત્વો સારા પ્રમાણમાં છે તે તેમને ખજર નથી

૪ કાચલાંવાળાં ફળોમાં લોલશિખ તથા નાજિયેર, જામ, કાજુ, અખરોટ તો પેસા-દાર જ ખાઈ શકે છે

૫ ઘી અને માખણ જેવી પ્રાણિજ ચરબી, અને જુદીજુદી ભતનાં તેલો દા. સારા વનસ્પતિની ચરબી

૬ ખાંડ અને જોળ.

૭ જીંજીર શાકો.

(ક) બટાકા, સરણ, રતાળુ રાકરિયાં, ગાજર, અળવી, કાંદા, લસણ વગેરે કદમૂળો.

(ઘ) વેગણ અથવા વતાક, બીડા, કારેલાં, દૂધી, ચિંદોડાં, પરવળ, ટમેટાં કાકડી, ચીંચડાં, આરિયાં, કાજુ, બૂર કાજુ, કાશીરળ,

વીણીને પૂજાવાળી દાળ કાઢી લઈ તેને પછીથી સફ કરવામાં આવતી; પણ હવે હાથધરીને બદલે દાળ ભરડવાના સંચા થયા છે, જેમાં તે કઠોળની દાળનાં છોડાં ન બીકળે તે તેમને છોલીને કાઢી નાખે છે. આમ છોલી વખતે તેમના ઉપલા પડની અંદર રહેલા કેટલાક ક્ષારો અને જીવનસત્ત્વો જીણા કોરમામાં જતાં રહે છે અને તે ઢોરના જ ઉપયોગમાં આવે છે. મગ, મઠ, અડદ વગેરેની દાળોને પહેલાં છોડાં સાથે ખાતા, પણ હવે તે બધી દાળો મોગર જ ભેઈએ છે. તેવી મોગર દાળ કરતી વખતે તેમાંના ક્ષારો અને જીવનસત્ત્વો ઘણીભાગે જતાં રહે છે. ઘણે ઠેકાણે આખા કઠોળો ખવાય છે અને વારતહેવારે શણગારેલા કઠોળો પણ રંધાય છે, પણ તે દાળ કે ઢોળ એકદમ ચડીને સુવાળા થઈ બધાં તે હુણી તેમાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓ અને તે સ્ત્રીઓના હાથે કેળવાયેલા બ્રાહ્મણો ખારે અથવા ખાવાનો સોડા નાખે છે. આ ખારાને લીધે ઉમડેલા કઠોળોનાં ક જીવનસત્ત્વો નાશ પામે છે. એ ખારો હોજરીમાં બધાં છે ત્યારે તે ત્યાં ઝરતા પાચનરસમાંના મીઠાના તેજબની સાથે મળે છે અને તેમાંના ચોડાને નિરુપયોગી બનાવે છે. આથી પાચનક્રિયામાં બલેલ પડે છે.

આ ઉપરાંત વળી ગુજરાતીઓ દાળકઠોળ ઓછાં ખાય છે. તેમને માંસદ તત્ત્વ ઓટલે પ્રોટિન અથવા નુત્રલ તત્ત્વો ખાસ કરીને કઠોળમાંથી જ મળે એમ છે. ઈંડાં, માંસ કે મગની તેા ધર્મના બહાના હેઠળ આપણે ખાઈ શકતા નથી ને વળી દૂધથી હમેશા દૂર જ રહીએ છીએ. બાજી ઓછી ભાવે છે અને લોચાશિંગ અને કોપર તેા રે. જિંદા ચોરાકમાં આવતાં જ નથી ઓટલે આ બધામાંથી મળતા પ્રોટિન આપણે મેળવી શકતા નથી. પછી દાળકઠોળ ઓછાં ખાવાથી તેમનાં શરીર પ્રોટિનહીન રહે છે. આ પ્રોટિન

હાડકાં બાંધવાના કામમાં આવે છે તેમજ તેમનાં અને તેમનાં બાળકોનાં હાડકોનો બસબર વિકાસ નથી થતો. દરેક પુખ્ત ઉમરના માણસે ૮ થી ૧૦ તોલા ઓટલે ત્રણથી ચાર અઘોળ દાળકઠોળ રોજ ખાવાં એઈએ; આ પ્રમાણે ગુજરાતીઓ નથી કરતા બહી દાળ તેમને લાવતી બંધ થઈ છે. તેઓ ક્રકત તુવેરની જ દાળ ખાય છે ને ખોયડીમાં મગની દાળ અને કઠી-મ. જેવાંમાં ક્યારેક થોડાક ચણાનો દોડ ખાય છે. અડદની દાળ તેમને ચીકણી લાગવા માંડે છે. તેઓ બૂલી બધાં છે કે જુદાંજુદાં કઠોળોમાં જુદાંજુદાં તત્ત્વો છે, તેથી બધી બતતી દાળો અને કઠોળો ખાઈએ તેા જ બધાં તત્ત્વોનો લાભ શરીરને મળે.

હવે શાકભાજી લઈએ. ધીમેધીમે ગુજરાતી પ્રજા સુગાળવી થતી બધાં છે. સરજી રતાળુ વગેરેનાં કંઠુ અને નકામાં છોડાં કાઢી નાખતાં એઈએ, પણ જેમની આમડી સુવાળી છે તેવાં વેંગણુ કે પરવળ જેવાં શાકને છોલવાં ન એઈએ, એ વાત ગુજરાતીઓને ઓછી માન્ય છે. તેમનાં છોડાંની તરત જ નીચે તે શોકાના ક્ષારો ને જીવનસત્ત્વો રહે છે, તે છોડાં કાઢી નાંખવાથી તેનો લાભ તેઓ ગુમાવે છે. વેંગણુને અને પરવળને છોલનારાઓની સંખ્યા દેખાદેખીથી વધતી ચાલી છે દૂધીને સોરવાને બદલે તેની છાલનાં બડાં ગાજડાં કાઢનારો આંક પણ વધે છે. દૂધીને છીણી તેને નીચેની પાણી કાઢનાર મણાં થયાં છે કારણકે છોલી તેમાં મીઠું ચોળ તેને નીચેવાનાર તથા મોરસ, મેથી વગેરે ભાજીઓને પણ ચોળી નીચેવી તેમનાં પાણી કાઢી ફેંટી દેનારની સંખ્યા વધતી જાય છે. આ પાણીની સાથે તેમાંના ઉત્તમ ક્ષારો, જીવનસત્ત્વો વગેરે મોરીમાં બધાં છે. બટાકાને ઉકાળી તેનું પાણી પણ મોરીમાં નખાય છે. ગમે તે શાક હોય તેને હુણુ કરવા તેમાં

ખાતે નખાય છે આ ખાતને લીધે તેમનાં ક જીવનસત્ત્વ વધારા નથી પામે છે પિલોઝ, કારેલા, બીડા વગેરે શાકોને ખરાં કનાય છે તેમને ખરાં કરવાથી તેમના ઉપરના તત્ત્વો વળી બધા અને તે નકામાં બધાં એ સાદી વાત છે તેથી તેમની ખરી સેવક અને સ્વાદ વધારા હવામાં છોડી બધાં છે કેનાનાં ખાખડિયાં જ્યારે સાચા ત્યારે તેમની મીઠાશ છોડી બધાં ને તે મરોડી જેવાં લાગે તેમાં મરીમસાદો નામે તેા તેને સ્વાદ આવે

ગુજરાતીઓને લાજ પ્રસદ નથી તેઓ પાલક, મેથી મોરસના મૂલ્યાંકરે, બીજા લાજ-ઓ તેમને મન ફૂલકા શાક છે, અને તે દેવને ખાવા લાયક ચીજો છે ફૂલ પરમાત્માએ વિદુરજની ભાજને પકડાને કન્તાં સારી મણુથી તે તેઓ બહુ બધા છે તેમને લાજની કિમત નથી તેમ ન હોય તેા આપણે મૂળનાં લીલાંબ નેવાં પાન અને કાળીજની ઉપરનાં લીલાં પાન તેમ ફેડી દઈએ ? કાળીજનાં ઉપલાં લીલાં પાનમાં અદરના સફેદ પાન કન્તાં ત્રણગણા દારો છે તે વાત બહુથી તેા આમ કરવાથી શુ ગુમાવવું પડે છે તેનો ખ્યાલ આવી શકે વળી લાજમાં ઉત્તમ પ્રેટિને છે તેમાં સારાં સારાં મ, ઘ ને ક જીવનસત્ત્વો પણ છે અને તેમાં વળી નકામો ન પડે એવા પદાર્થ છે, જેને બદાર કાલવાને પ્રયત્ન આતરડા કરે ત્યારે સાચે-સાચે આતરડાને મળ પણ નીકળી બધા છે, એટલે લાજ ખાવાથી બધોશ રહે છે

ફોની બાબતમાં ઝૂનના ફોની પેકી ભેર, સોતાફળ, ફોનું જેવાંની સાચે તાવ અને ઉષ્-રસ આપણે જોઈએ છે, તેથી તે જોઈએ ખવાય છે પૂર્વમાં ગરમ પડે છે બાકીના ફોની ગુજરાતીઓ દીક પ્રમાણમાં ખાય છે અને તેથી તેમને કેટલાક દારો અને જીવનસત્ત્વો મળે છે

દરેકના બોરાકમાં શુ એકઠે તેની વાત કરીએ શક્તિ અને ગરમી આપનાર કાર્બોલિત પદાર્થો તેમાં એકઠે તેમાં કાળનાં તત્ત્વો અને શકરો આત્મા તેની સાચે હાડકાં અને માંસ બાંધનાર પ્રોટિને એટલે માંસ પદાર્થો સારું લોહી બનાવનાર અનેક દારો અને શરીરની તુરતીનું નક્ષણ કરનાર જીવનસત્ત્વો એકઠે આ બધું શુ ખાવાથી મળે ?

આપણે લોટ, ચોખા, બટાકા વગેરે ખાઈએ છીએ એકોએક જોળ અને ખાંડ પણ લઈએ છીએ એટલે આપણા શરીરમાં ગરમી અને શક્તિ આપનાર બીજો તેા બધા છે જ, વધારાની ગરમી આપણને ધી અને તેલથી મળે છે પણ તે ધીતેલ વધારે પ્રમાણમાં લેવાતાં હોવાથી લોટ વગેરે પૂરતા જથ્થામાં શરીરમાં જતા નથી આ કારણથી ગુજરાતી-ઓનો આદાર જોઈ છે આપણને ઉત્તમ પ્રેટિને અથવા માંસ પદાર્થો નથી મળતા કારણે આપણે દૂધ એકઠું લઈએ છીએ અને ધર્મને કારણે દાં, માંસ, મનછી ખાઈ શકતા નથી અને યુગને લીધે પાંદાવાળી લાજ પસદ નથી કરતા વળી જે પૂલું કીને કુશળી ફેડી દઈએ છીએ તેમાં પણ સારાં પ્રેટિને ગુમાવીએ છીએ જોયસિંગ અને કાપર જોઈએ ખાઈએ છીએ, એટલે તેમનાં ઉત્તમ પ્રેટિને આપણને મળતાં નથી જે લોહક પ્રેટિને મળે છે તે દાળ અને કોળમાંથી જ મળે છે, પણ તે ચીજો મણુ જોઈએ ખાઈએ છીએ પરિણામે બોરાકમાં હાડકાં બાંધનાર તત્ત્વો જોઈએ બધા છે, જેથી આપણાં હાડકાં જતાવર ખીલી નથી શકતાં આમ આપણા શરીરને પાથો જ દીલો બધાય છે

સારી ચરબીનાં તત્ત્વો દૂધ, માખણ ધી, દાંની દાળ, જનાવરોની ચરબી અને માછલીનાં દહેબનાં તેલમાંથી મળે છે આ પેકી

સામાન્ય પુરુષને નીચે પ્રમાણે ખોરાક મળે તો તેને બધાં તત્વો મળે. રહે."

૧	૨	૩	૪
ક્રમ	ખોરાકની રાશી	કેલોરી ઉપજીતા	કયાં તત્વો મળે છે ?
૧	ચોખ્ખું દૂધ ૦૧૧ રતલ	૨૪૦	શરીરનો બાધી બાધનાર અને તેની વૃદ્ધિ કરનાર ઉત્તમ પ્રાણિજ પ્રોટીન અથવા નત્રલ ચૂનાના કારો અને જીવનસત્ત્વો.
૨	મલાઈકાઢી લીધેલું દૂધ ૦૧૧ રતલ	૧૧૦	ઉપર પ્રમાણે.
૩	ચોખ્ખા કણકડી, ધઉં વગેરે ધાંચો ૧ રતલ	૧૬૦૦	ગરમી અને શક્તિ. યૂક્ષા સાથેનો લોટ હોય અને ચોખ્ખા એકવડી છડના હોય કે કરડ હોય તો તેમાંથી જ જીવનસત્ત્વો મળે. તેમાંથી કાષ્ટવિભાગ શરીરમાંથી મળે સાફ કરવાના કામમાં આવે.
૪	મધ, ગોળ, ખાંડ ૧૧૧ અધોળ	૧૫૦	ગરમી અને શક્તિ. મધ અને ગોળમાં કારો છે પણ ખાંડમાં કારો નથી, તેથી તે ખટું ન ખાવી જોઈએ.
૫	ગુદાગુદા દાળો (છઠાવગરની) અને કઠોળો ચાર અધોળ (સાદાં અને શણગારવાનાં) ૪ અધોળ	૪૦૦	ગરમી અને શક્તિ. મધ્યમ પ્રકારનું પ્રોટીન કે નત્રલ તત્ત્વ, ગુદાગુદા કારો અને જીવનસત્ત્વ ઉમાડેલાં કઠોળો ખવાય તો સારું. તેમાંથી જ જીવનસત્ત્વો મળે. ગુદાગુદા બધાં કઠોળો અને દાળો વારાફરતી ખાવાં. દૂધ આપું મળે તો દાળ વધારે લેવી જોઈએ.
૬	ધી, માખણ ૧ અધોળ	૨૫૨	ગરમી અને શક્તિ. જ ને જ જીવનસત્ત્વો અને ઉત્તમ પ્રાણિજ ચરમી.
૭	વનસ્પતિનાં તેલ ૧૧૧ અધોળ	૨૭૮	ગરમી અને શક્તિ. ધી-માખણ આછાં મળે અને તેલ વધારે ખાવું પડે તો થોડુંક માછલીના લીવરનું તેલ લેવું; કારણકે તેમાં જીવનસત્ત્વ ખૂબ છે અને જીવનસત્ત્વ પણ છે.
૮	બોયસિંગ કે કોપર ૨૧૧ તોલા અથવા ૨૨ અધોળ.	૧૫૪	ગરમી અને શક્તિ. પ્રોટીન કે નત્રલ તત્ત્વ.
૯	કંદમૂળ ને ફળ- શાકા ૬ અધોળ અથવા દોઢ પાશેરું	૧૬	કારો, જ, ઘ ને જીવનસત્ત્વો. ક્યુબરો ખાવાથી જીવનસત્ત્વ તેમાંથી મળે.

૧	૨	૩	૪
૧૦	લીની ભાણ દોઢ પાંચેર	૭	ઉપર પ્રમાણે-અને ફેસિક એસિડ (લોહી સુધારનાર) કેમ કે ને ૧૦ની વસ્તુઓ તાણ લેવી લીલા, પીળા અને લાલ રંગના શાકમા જીવનસત્ત્વો બહુ હોય. લીલી ભાણઓમા તે ખૂબ હોય જે જે ચીજો કાચી ખવાય તે કાચી કચુંબર તરીકે ખાવી અને જેમને રાંધવામાં આવે તેમા ખારા કે સચોરો ન નાખવો, કારણકે તેથી કે જીવનસત્ત્વ મરી જાય.

કુલ કેલોરી ૩૩૧૦

બચાડ ૧૦ ટકા ૩૩૧

ચોખ્ખી કેલોરી ૨૮૭૬

નોંધ -માસ, મજાજી, ઈસ ખાય તેને થોડાક દરિયા અને દૂધ જોડા કરવાં જોઈએ

આ માપમાં તેલને બદલે વધુ ધી વાપરી રાંધણ સવાર દૂધ ન હોતાં બહુ ચોખ્ખુ દૂધ લઈ
રાંધણ થોડાક વધાર પ્રમાણમા ધાન્યો લઈ રાંધાય

ઉપર પ્રમાણે ખોરાક ન મળે અને અપૂર્ણ ખોરાક મળે તો શરીર ઉપર શી
માઠી અસર થાય તે દેખાડનારો કોઠો

કેમ શરીરના ભાગો	માઠી અસર	ખોરાકમાં શેની ખામી છે ?
૧ સામાન્ય દેખાવ	શાક લાગે, ખભા દળી જાય, પેટ આગળ, આવે, રનાયુઓ નાના અને પોચા પડે મદ અને નિરસેજ ચહેરો, કામમા આજસ, ચીડિયો સ્વભાવ અને ડાઈક વખતે વધારે કામ કરવાની ધગસ અને પછી યાક	પ્રમાણમા અનાજ ઓછું ખાતા હોય અને તેમા જે પ્રિન્ટિન અથવા નત્રન કે માસદ તત્ત્વો ઓછા હોય તો
૨ વાળ	મૂકા, બરછટ, તૂટી જાય તેવા, ઝાખા	જીવનસત્ત્વ
૩ આંખ	ઝીણી, કેશવાદિનીઓ લોહીથી ભરાઈને તસલસે, કંઈ આંખના ખૂણા આગળથી તે કાઢી સુધી લાલ લીટીઓ દેખાય.	જે ૨ અથવા ૩ જીવનસત્ત્વની ખામી. જે જીવનસત્ત્વોવાળી ચીજોમાં તે સત્ત્વ હોય.
૪ પોપચા	શરેથી મૂંઝેલા અને પોપડી પોપડીવાળા	ઉપર પ્રમાણે અને જીવન- સત્ત્વની ખામી.
૫ દાંતના પારા	મૂંઝેલા, અકુદરતી રંગના, -પોચા વાણી જેવા અને તેમાંથી લોહી નીકળે	કે જીવનસત્ત્વની ખામી.

- ૬ જામ ધણા ઘેરા લાલ રંગની. બધી જાતનાં વ જીવનસત્ત્વની
ખામી. ફેલેકે એસડીની
ખામી.
- ૭ મોં હોડના ખૂણા ફોટલા કે ત્યાં ચાંદા કે ચાંદા. વ ર અથવા ગ જીવનસત્ત્વની
ખામી.
- ૮ ચામડી ભીંગડાં ચાપ. ઝીણી ફોડલીઓ ચાપ. જ જીવનસત્ત્વની ખામી.
- ૯ છાતી, વચ્ચેથી આગળ પડતી. ચૂનાના ક્ષારો અને જ
ધૂંટણ, ચાલતાં અક્ષણાય એવા. જીવનસત્ત્વની ખામી.
પગ, વાંકા વળેલા.
પાટલી. વચ્ચેની કમાન વગરની ચપટી.

સૂચના: જે તર્ત્ત્વની ખામી લાગે તે તર્ત્ત્વ ખોરાકમાં આવી રહે, એ પ્રમાણે ચોતાના હોશના ખોરાકમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ.

ગુજરાતી પ્રજા આ પ્રમાણે આત્મનિરીક્ષણ કરી ચોતાને શરે ચોટણું દેવાળ શરીર-દેખાવનું મહેલું ટાળવા પ્રયત્ન ન હો જ કરે ?

✽

એક જગતમાં એક શિયાળને ચાર મિત્રો હતા: વાઘ, વરુ, ઉંદર ને નોળિયો. એક હાથપુટ હરણ જાન નહીં પાણી પીવા આવે ત્યાંપણ હરણનો કેમ શિકાર કરવો તે માટે શિયાળે શુક્તિ લડાવી. રાત્રે જોતેલા હરણના ઉંદરે ધીમેધીમે કંઈક મારીને પગ કરી ખાધા. સવારે અશક્ત હરણને વાઘે પૂછું: 'પછી શિયાળે કંઈ:'

પછી શિયાળે કંઈ: 'આપણે જ્યાંકત હોડામાં તે અગાઉ તમે જ્યાં નાહવા-કરવા જતું હોય તો પતાવી આવો. હું ધ્યાન રાખતો: જોડો છું.'

નાહીને પહેલા આવનાર વાઘે શિયાળ સામે જોયું તો અચ્ચા થયો. પૂછ્યું:

'આવા શુભ અવસરે તારું મોઢું કેમ પડી ગયું છે?'

'ખીજું કંઈ નહીં, મને ઉંદરે કંઈક વચન દુઃખ આપે છે. તમારી પ્રતિજ્ઞાનો એમાં તો સવાલ છે. એ કંઈ આજ તો સહુ મારા પુરુષાર્થનું ફળ પામવાના છે, હરણ હરણ તો મારા બળથી મર્યું છે.'

'સારી વાત?' કોઈમાં વાઘે પૂછ્યું: 'તો તો એ ઉંદરે મારેલા હરણને હું અડવાનો ચ નથી. ગમે ત્યાંથી ખીજે શિકાર મળી રહેશે.'

વાઘના ગયા પછી વરુ આવ્યું કે ગજરાતું ગજરાતું શિયાળ જોઈયું:

'રે, રે તમે ક્યાં આવ્યો? અહીં આવ્યા? વાઘ તો તમારા પર પુષ્કળ ખીજે ભરાયો છે ને વાઘણ સાથે હમણાંજ આવે છે. નારી જ્યાં નહીં...તો... સંજો પૂરા સાંભળ્યા વિના જ વરુ ભાગ્યું. પછી આવ્યો ઉંદર. તેને સમજ પડતું હોય તે રીતે શિયાળ કહેવા લાગ્યું:

'મિત્ર! તું ખાવાનો છે તો તારા મારેલા હરણનું માંસ, પણ નોળિયો કહેતો હતો કે એને હરણના કરતાં ઉંદરનું માંસ વધુ પ્રિય છે, વધુ લાગે છે. માટે જીવડું હોય તો ધરમેજો થઈ જાવે.'

નોળિયો આવ્યો કે ફરડાઈ કરી શિયાળ ધૂરકયું:

'અસા જોય, હરણની આશા રાખી અહીં આવ્યો હોય તો નારીજ છૂટકો. વાઘ, વરુ ને ઉંદરને મેં હાંકી મૂક્યા છે. તારે જીવતા રહેતું હોય તો નારી છૂટકો હા...!'

આમ શામ, દામ, લેહ ને દંડની શુક્તિ વાચરી શિયાળે આવ્યું. જ હરણ મિત્રો પાસેથી પડાવી લીધું.

કેટલીક વૃત્તિઓ.

અન્યા, શશિન્ ઓઝા
એમ એ

નિશ્ચય શોધવાને કૃતદવરતિ તથા અનેક
પ્રવચ્ચ જિહ્વા સપાનો ને તમાથી ઘરત્રાનો લખો

આ જગતમાં માનની પારખાનું હોય તે તેના
અતરંગનો સ્વભાવ બરાબર બઘી ગયે તો કેટલી
ચેરસમજ ને કેટલા દુષ્ણ ઓઝા થઈ બધા વિધિની
વિચિત્રતા અર્થે તે કે સામાન્ય-પારખાને ન્યાય
તો શું આપણે આવી પોતાની જ વૃત્તિઓ માની-
સમજ-માગખી ચકાવ નથી સંશયવૃત્તિ,
સહવાસવૃત્તિ સમુદ્ધાસવૃત્તિ, સમુદ્ધાન્યાયવૃત્તિ,
સમય અનેક રીતે એ પારપર વિત્રાથી વૃત્તિઓ
અર્થે માત્ર દર્શાવ્યા છે

અન્યાવૃત્તિ : સામાન્યતઃ પ્રત્યેક સ્ત્રી
પુરુષનાં અન્યની સારસ બાળ નાજવાની,
નિરાધાર કે નિબંધ હોય તેનું નક્ષ
કવાની દૃષ્ટિ નહોતી જ છે સ્ત્રીમાં માતૃવની
વૃત્તિ સાથે જ ગુપ્તાર્થ ગર્ભ હોય છે પોતાના
બાળકને સાચવવાની ને રક્ષવાની વૃત્તિ
મનુષ્યમાં પ્રથમતઃ પોતાની સગામિત્રીને
સાચવવાની વૃત્તિ બીજાથે હોય એમ લાગે
છે જ્યારે સ્ત્રીમાં તો સ્વાભાવિક રીતે જ
પતિ તેમ જ બાળકોની સલાહ રાખવાની ને
આસક્તિની વૃત્તિ હોય છે

સ્ત્રી અને પુરુષના પ્રેમમાં આ એક
મદરતુ જે તરફ છે કેટલાક માણસોમાં આ
વૃત્તિ બહુ પ્રબળ હોય ત્યારે પોતાની
રક્ષાવૃત્તિને સતોથે એવી, ને પોતાને જ
વળખી હે તેવી આજ્ઞાવિત પત્ની ઉપર તે
એકાગ્ર ધ્યાન છે જ્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓમાં
એ જ પ્રમાણે પુરુષને, માતા જેમ બાળકને
ચાહે તેમ ચાહવાની મૂળ કેળાવ છે આપણા
સ્મૃતિકારે સ્ત્રીને 'મજ્જપુ માતા' એ શુ
અમથુ જ કહ્યું દશે ?

બીજી બધી વૃત્તિઓની જેમ, ડાર્ફને
રક્ષવાની આ વૃત્તિ પણ સતોષારી ભેઈકે જ
ને તેથી જ નાની છોકરીને દીગલી, નાના
છોકરાને તેનું પાળેલું ડાર્ફ પ્રાણી-જેમ
કુતરો જિતારી કે ડાર્ફ રમકડું ગમે તે,
પ્રેમી પતિ અને તેની પત્નીને બાળકે, પ્રેમાળ

પત્ની અને તેના બાળકો ને પતિ-આ બધાં
રક્ષણવૃત્તિની જ લાગણી પ્રગટ કરે છે જગત-
ની અદર જે સામાજિક અને બંધિતકારી
પ્રવૃત્તિઓ ધાવ છે ને તેમાં માનવો દીન,
દુખી ને પીડિતોનાં દુષ્ણ દર કરવા પ્રયત્ન
કરે છે, તે પણ આ જ વૃત્તિની પ્રેક્ષાએ
રોય છે આ વૃત્તિના સતોષ વિના ડાર્ફ
મિત્રી સ પછી સુખી બનતી નથી આપણા
જીવનમાં એ કર્મ રીતે સતોષાય છે તેનું
નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ

સહવાસવૃત્તિ તમને જ્યારે ને ત્યારે
ડાર્ફના સદવાસથી ડાહની સેવતની બૂખ બધા
કરે છે ? તમે 'નિલાશી' હો અને સાળામાં
અખ્યાસ કરતા હો તો તમને કેટલીથે વાર એમ
નથી ગર્ભ આવતું કે તમારો ડાર્ફ માનીતો
મિત્ર આવી અડે તો કેવું સારું ?

ડાર્ફને પછુ સહવાસ ચાહવાની આ
વૃત્તિ આપણા સ્વભાવમાં જ છે પશુપ્રાણી
પણ તમે આ વૃત્તિ એટલો સ્થાન, વરુ, દાર્થી
વર્ગેમાં આ વૃત્તિ હોય છે તેઓ બધા
સમૂહમાં ફરનારા હોય છે મિલાડી અને
વાઘમાં એ નથી, કારણકે એ બધા એકાકી
સિંગારીઓ છે બંધિતવાદી છે માણસ બધુ
અ શે સમૂહવાદી છે, પણ બંધિતએ બંધિતએ
આ રીતના અ શે વધતા ઓછા હોય છે

જેનામાં આ સદવાસબૂખ પ્રબળ હોય
છે એ માણસ ગમે તે બીજા માણસને પણ

પોતાની સવેદનામાં ભાગ લેવાવવા ઇચ્છે છે. સામો માણસ બે એવો જ સામો જાવ પ્રગટ કરે તો એને એ ખૂબ જ ગમે છે. સેક્રડુગલ નામક માનસશાસ્ત્રી આવા માણસ માટે કહે છે, કે 'આવી વૃત્તિવાળા માણસને એ-ચાર જણાની વચ્ચે હોય ત્યારે જેટલો આનંદ પડે છે, તેટલો આનંદ એકલો હોય ત્યારે પડતો નથી. કદાચ એ પ્રકૃતિનો પરમ પ્રશંસક હોય, છતાં ય બે એ પ્રકૃતિની રમ્યતાઓ વચ્ચેથી એકલો જ પસાર થતો હશે તો તેનો આનંદ એ નહિ લઈ શકે।' કોઈ માણસમાં આ વૃત્તિ ન્યૂન છે કે અધિક એ જોવા માટે આરીત પણ એક સરસ પારાશીશી સમાન છે.

અને આ સહતાસની ભૂખ તો ઈશ્વરના સર્જન જેટલી બૂની છે. ઉપનિષદમાં પણ કહ્યું છે, કે 'સ એકાકી ન રમતે,' 'સ દ્વિતીયે એચ્છત।' ઈશ્વરને પણ એકલા ન ગમ્યું ને તેણે આ વિનિધરંબી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરી. જ્યારે ઈશ્વરને પણ એકલતા સાલી તો આપણા જેવા સામાન્ય માનવનું તો પૂછવું જ શું? માનવને પણ ભાગ્યે જ એકલા ગમે છે, ને તેથી જ આપણે વારતહેવારે ભેગા મળીએ છીએ, મિત્રલસા ગોઠવીએ છીએ, વનભોજનો અને પર્વોત્સવો કરીએ છીએ; સાથે જ સિનેમા, નાટક વગેરે જેવા બધં એ છીએ. અને ખરેખર એકલા કરેલ આનંદ કરતાં સહ-ભોગનો આનંદ, 'इष्टैः सह मुज्यताम्'નો આનંદ અનેકગણો અડિયાતો છે તેની કોણ ના પાડશે?

પણ ઘણીવાર માત્ર અમુક વ્યક્તિની હાજરીથી જ આ વૃત્તિ સંતોષ પામે છે. અલખત, જ્યારે ઘણીવાર આપણે લાંબા સમયથી એકલા પડી ગયા હોઈએ એવું લાગતું હોય ત્યારે તો ગમે તે માણસનો સહવાસ આ સતત એકાંતમાં પ્રિયકર થઈ પડે છે. જ્યાં કેવળ અંગ્રેજી ભાષા જ બોલાતી હોય

એવા વિદેશમાં ગયેલ કોઈ હિંદવાસી વરસેને વચ્ચે લી કોઈ પોતાના જ દેશજાત્રુને બેતા કે તેને મુખે પોતાની જ માતૃભાષા સાંભળતાં કેટલો આનંદિત બની જાય છે? અથવા તો ચારેકાર મહારાષ્ટ્રી પહેરવેશ અને મરાઠી જ વાણી સાંભળાતી હોય એવા મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં કોઈ 'ગુજરાતી'ની આંખ અને હૃદયને ગુજરાતી પહેરવેશમાં સજ્જ મુલતી-ગુજરાતીનું દર્શન, તે વ્યક્તિ ગમે તેટલી અબણી હોય છતાં ય કેવી પ્રસન્નતા જન્માવે છે, અને જ્યારે ગુજરાતી વાણી સાંભળીએ છીએ, ત્યારે તો આપણા આનંદનો પાર જ નથી રહેતો।

છતાં ય સાધારણ રીતે ગમે તેના સહ-વાસથી આપણું મન સંપૂર્ણ રીતે સંતુષ્ટ નથી થતું. આપણને પણ 'સમાન શીલ અને વ્યસન વાળું' જ સમ્યક વધારે ગમે છે. બાકી તો ટોળાંની વચ્ચે પણ આપણે એકલા જ હોઈએ છીએ. અનંત જળરાશિની વચ્ચે પણ આપણે તુષાત્ રહીએ છીએ। ચોપાસ વિસ્તરેલ રસનિષ્ઠિ પણ ચોચ સહવાસના અભાવે આપણે મન રંજી, રેતી ને કાંકરા સમાન જ હોય છે; ખરેખર 'सहना वचतु, सहनौ मुनकतु, सह वीर्य करवावदै' વગેરેનાં જિઆરણાં નિરર્થક નથી.

ઘણા માનસશાસ્ત્રીઓએ અનુકરણની વૃત્તિ સાથે સહનાસશીલ-વૃત્તિને પણ સમૂહ-વૃત્તિની જ એક અંગ તરીકે ગણી છે.

આપણને મનમાં એમ લાગે કે આપણે અમુક સમૂહ અથવા ટોળાના માણસો છીએ, તો તેને આપણે માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ 'સમૂહ' કહી શકીએ-પછી એ રાષ્ટ્ર હોય, વર્ગ હોય, કોઈ મંડળ હોય, સંપ્રદાય હોય, સામાજિક વર્તુલ હોય, કુટુંબ કે પછી ગમે તે હોય.

આ 'સમૂહ'નું વ્યવર્તક લક્ષણ બહુ સેતુ બંધન છે એ કોઈ સમૂહનું અમ બન્યા વિના પણ માણસ કોઈ પણ મુશ્કેલી કે સમસ્યાનો સર્વોત્તમ હોઈ શકે આ માટેની ખરી કસોટી માણસની પ્રતીતિ છે પોતે અમુક સમૂહનું અમ છે એમ તેને 'લાગે' તો જ તેને તે સમૂહનો ગણી શકાય ખરેખર જ તેને એમ લાગે કે તેની સફળતા કે નિષ્ફળતા એ પોતાની જ સફળતા કે નિષ્ફળતા છે, તો જ એ તેનો 'સમૂહ' છે એમ કહી શકાય.

એ કોઈ પણ માણસને આપણે અમુક ટોળામાંથી છૂંદે પાડવો હોય તો એને બીજા ટોળામાં ભેડવાથી જ એમ બની શકશે કોઈ પણ ટોળાના ન હોવું એટલે માનવમાવની એક અદિવૃત્તિને અસંતુષ્ટ રાખવી તેનો અર્થ એ જ કે કુખી યુવક કોઈ પણ બાળક, માણસ કે વ્યક્તિને એની મજામાંથી છુટું પાડવાનું કામ કરીને છે, સિવાય કે બીજા ટોળામાં એને આસક્તિ ને પ્રતીતિ ભરી કરાવી શકાય.

અનુકરણવૃત્તિ : એમ કહેવામાં આવે છે કે માનવ-પ્રકૃતિ એ વધારેમાં વધારે અનુકરણશીલ પ્રાણી છે કદાચ આમાં અતિશયોક્તિ હોય પણ એ તો સાચું છે કે અનુકરણ એ પણ પ્રકૃતિની એક બળવાન વૃત્તિ છે આપણા પોતાના જ વિચાર અને લાગણી પાસે આપણાં વર્તન અને સ્વભાવની વિશ્લેષણાઓનું નિરીક્ષણ કરે આપણને પ્રતીતિ થશે કે વસ્તુતઃ જો આપણે આપણું પોતાનું કહીએ છીએ એમાંનો મોટો ભાગ આપણે બીજામાંથી ઉઠતું કરેલો છે !

આપણા પ્રાથમિક જીવનની અદર આ અનુકરણવૃત્તિએ કેવો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હોય છે, તેની આપણે સાવેસાવ ઉપેક્ષા કરી શકીએ એમ નથી અશક્ય, મોઢ વયમાં પણ

આપણે આ વૃત્તિનો એક ત્યાગ કરી દઈએ છીએ એવું પણ નથી પણ મોટી વયે આપણને એટલી બધી કામગીરી દેવ બધાઈ બધ છે કે અનુકરણશીલતા તેની સાથે ધર્મણમાં આવતાં મયમિત બને છે બાળકમાં તો એવી કમી રેવો બધાયેલી હતી નથી, એ તો કાચી માટી જેવું હોય છે જેને ઘાટ આપવો પડીએ એવો આપી શકાય ને એટલે જ બાળકમાં અનુકરણશીલતા છે તે આટલા સ્પષ્ટ સ્વરૂપે એક શકાય છે દાખલા તરીકે ઘરઆંતમાં બાળક સામે આપણે સ્થિત કરીએ છીએ અને બાળક પણ આપણી સામે દબે છે બીજાના ઉચ્ચારોનું અનુકરણ કરતું કરતું એ બાલતાં પણ જેવું શીખી બધ છે ! એ લોડાને લોડો ને ગાયને ગાય તરીકે ઓળખી શકે છે, બોલાવે છે, એ પણ આપણા અનુકરણથી જ, ને પછી તેમાંથી દેવ બધાય છે પણ એ દેવ સામાન્ય અનુકરણમાંથી જ આવેલ હોય છે, કાનુકે બધારે અમુક વસ્તુ વારંવાર બોલાય ત્યારે એ દેવનું રૂપ છે.

ચતુર પિતા આમાંથી જ પોતાના પુત્ર કે પુત્રીનાં લક્ષણોનું પ્રબલસ્થાન શોધી કાઢશે કેવી નાનીનાની વસ્તુઓ ! વિચારશીલ મનોદામાં નીચકો હોઈ કરડપણી દેવ-કડો કે-એના પિતા પાસેથી બાળક મેળવી હોય, જીવાંથી ડગવાની દેવ મા પાસેથી મળી હોય જીવાંથી ભડકવાની દેવ સગાથી-જોડિયાઓ પાસેથી પ્રાપ્ત કરી હોય ને તેજલ ઉપરથી ચમચાથી સગીત વગાડવાં યત્ન કરવાની દેવ આ પીવા આવી ચડેલ મહેમાન પાસેથી મળી હોય વાણીની બોલવાની દેવો જેમ કે ભાર દઈને બોલવું, ચીંચીચીંચીને બોલવું, અમુક સ્વરમાં બોલવું, ધીમેથી કે તાણીધી બોલવું, ભડકવું વગેરે માત્રાપ, સિદ્ધક કે કોઈ બાલ્યસાધનાના અનુકરણમાં સમાન કે અસમાનપણે આવી હોય છે.

પણ આટલું જ નહિ, બીજી કેટલીયે વસ્તુઓ બાળકની આ અનુકરણશીલતાને આધારી હોય છે. કેને ચાદપુ' ને કેને તિરસ્કારવું એ પણ બાળક અભગૃત અનુકરણ દ્વારા જ શીખે છે. કાયરતા માટે તિરસ્કાર, ખંત ને ઉદ્ધમ પ્રત્યે માનવૃત્તિ, નિર્જાઓ માટે દયાનુકંપા, રિમત અને વીરતા માટે પ્રશંસાભાવ, છેતરપિંડી સામે નફરત-આખું અનુકરણથી આવેલ હોય છે બાલમાનસને। ઝીણવટથી અભ્યાસ કરનારને મોટી વયે ગુણ કે દુષ્ટગુણો વિકસી આવતાં કેટલાંયે દર્શાંતા જડી આવશે. નાનીનાની વિજયક્ષતાઓમાં, મદત્તનાં નૈતિક મે માનસિક લક્ષણખંધા-રણુમાં, હોષ સામેના સામાન્ય વચ્ચમાં, જીવન પ્રયેના દરિદ્રાદુ વગેરેમાં બાળક ખૂબ જ અનુકરણશીલ હોય છે. કેટલીક વાર આ અનુકરણ ભગૃત અને ઇરાદાપૂર્વકનું હોય છે. ખાસ કરીને જેની જેની સામે તે હુમાલ ને સન્માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે તે સોનાં વાણી, ચિચાર, લાગણી અને વર્તનનું બાળક અભણપણે અનુકરણ કરતું રહે છે.

માત્ર જીવતાભગતા મનુષ્યોની જ વાત શું કામ કરવી ? પણ તેમને કહેવામાં આવેલા વાર્તા, બોધ, વાર્તામાં આવતા પાત્રો, પાત્રોમાં વિચારો ને કાર્યોનું પણ બાળકો અનુકરણ કરે છે, અને તેમના વાર્તાત્મિક જીવનમાં એ બધાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

આમ વૈયક્તિક ચારિત્ર્યઘટકરનો આ પણ એક ભાગ બની રહે છે; એટલે માત્રાપોને મન એ આ અનુકરણશીલતા બાળકના બાલજીવનમાં કેવા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એની અગત્ય વસે, તો તેથી જરૂર પોતાનાં બાળકોને ખગમ અસર કે દાખલો બેસાડે એવાં વર્તા, ચિત્રો, માણસો ને વાર્તાવસ્તુથી દૂર રાખે. ને આમ આખી નવી પેઢી સુધારી સમાજને સમૃદ્ધ ને નીરોગી તન અને મનથી

બનાવી શકે ને સમાજકલ્યાણનાં પ્રણેતા બની શકે. 'માત્ર બાળ્યમાં હોય તેમ જ થાય, જેવા એના સંસ્કાર' વગેરે વાક્યો ઉપર જ બેસી રહે નહિ પાલવે. જડ એવા પૃથ્વીના પાટલા ઉપરનાં આ 'ચેતનના કુનારાઓ' 'નવજલમરવસ્ત્રોની વાણીઓ સમા' આ પ્રણુના પથજ બરો આપણી આંખ નીચે ઊછરી રહ્યા છે ત્યારે તેમના પથજ ખરી સદેશ અને પ્રસુનાને પોષણ અને વિકાસ મળે એવું જ વર્તન માત્રાપોએ તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ કંવું રહ્યું ! બચિપ્પનાં આ નાગરિકો અને રાષ્ટ્રવિધાતાઓની સામે દુર્વક કંવું એ કટુ બ, સમાજ અને છેલ્લે રચ દેશ અને દુનંયાનો દોષ જ કથો ગણાય !

સમૂહ-દારિય-વૃત્તિ : બીજા પ્રયે આપણામાં સદાનુકંપા અને મૈત્રીની લાગણી હોવી જરૂરી છે. એટલે કાં તો એમને આપણા જેવા કરતા અગર તો આપણે તેમના જેવા થવું. કતર જનો સાથે આપણે જે સંબંધ ધરાવીએ છીએ તેના મોટા ભાગનો ખુશાસો આમાં નથી આવી જતો ? તેથી આપણા ચિચાર, લાગણી અને વર્તનને અનુસરે એ માટે આપણે પ્રવાસ નથી કરતા ? અથવા તો અજણપણે એમનાં વાણી ચિચાર ને વર્તનને આપણે અપનાવવા લાગીએ છીએ.

સમૂહવૃત્તિમાં અનુકરણની વૃત્તિની સાથે સાથ સદવાસ અને મૈત્રીની ઝંખનાવૃત્તિને પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ સોગતની બૂઝ આપણને કામ મડળ કેટોળી સાથે જોડાવા પ્રેરે છે. એ પછી અમાન અનુકરણવૃત્તિ સક્રિય બને છે ને તેથી આપણે સમૂહ કે મંડળની વ્યક્તિઓને ચિચાર, લાગણી અને વર્તનમાં અનુસરવા બંડીએ છીએ. અને પછી તો આ સમૂહપ્રેરણા આપણને અનેક રીતે અસર કરે છે : પોષાક, વાણી, નીતિ, સોન્દર્યચિરચિ, માનવોનું મૂલ્યાંકન

કન્યાનું આપણુ ધારણુ વગેરેવગેરે આ અસરમાં આવી જાય છે

છતાં કદાચ કોઈ શેષી કરે કે હું તદ્દન- સુખ સ્વતંત્ર માણસ છું. કોઈ પણ મનુષ્ય, સમુદય કે સપ્રદાય સાથે મારે કશી લેવા દેવા નથી, તો આપણે એ માનવાના જ નહિ આપણે એને એટલું જ કહીશું કે 'એ તમો ખરેખર જ સમુદયી પર હો તો જયોરે બાર વાગ્યે ભરતખરની વચ્ચેથી નિર્વંશ રાશીમાં નીકળો.' માત્ર આટલી નાનકડી વસ્તુ કરીને તમારી સમુદયપરતા અમને બતાવી દો!

પણ એ ના જ પાડશે કારણકે ?
કારણકે એને સમુદય દ્વારા દારૂધારપદ બનવાની બીક છે. હોય તેને હકશે એવી બીનિ છે ને સમુદયની રૂઢિમાંથી નીકળી જ બીજે રસ્તે જતો હોય તેને ફરી મૂળ રસ્તે લાવવા મારેનાં દારૂ, ઠેકડી, મરકડી એ બધાં હજારાં શાસ્ત્રો છે

માણસ દારૂધારપદ બનવાની બીકે અમુક વસ્તુ કરે કે અમુક ન કરે એ જ બતાવે છે કે એ સમુદયનું પ્રાણી છે

ગપ્ટે રા'ટ્ટે આ મમુદરૂઢિઓ ભુલીભુલી હોય છે એકને બીજાની રૂઢિ કે રિવાજ વિચિત્ર લાગે આપણામાં રસ્તે કોઈ (સહામ કરવાને કે નમસ્તે કરવાને બદલે) સામસામા આલિંગનની આપણે કરે તો એ કેવું દારૂધારપદ લાગે ? કાનઈ આપણા અમુક લોકોની એ રૂઢિ નથી એટલે જા' અમુક સમુદય માં એ નથી થતું એટલે આપણને એ પ્રમા વિચિત્ર લાગે છે

અમુક વસ્તુ સાચી છે અને કરવા જેવી છે એટલે જ માણસો એ પ્રમાણે આચરણુ કરે છે એવું નથી બનતું, પણ સમાજની રૂઢિ એમને ધોમ્ય માનવા પ્રેરે છે. ઘણીવાર ગતાનુગતિકતાની વૃત્તિ ખૂબ જ પ્રબળ હોય છે પરિણામે આપણા માનસને ચાલુ ચીલે આલવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે લગ્ન

વના, મરણ વગેરેનાં ખર્ચ નકામાં છે, એમ થણા સિક્કિત માણસો સમજે છે વિધુ ને પુનલંગની છટ હોય તો વિધવાને પણ હોની ભોઈ એ કે જ્ઞાતિનાં સંકુચિત વર્તુલો તોડી આંતરભલીય લગ્નો કરી વળુલ વિરાળ બનાવતું ભોઈ એ એમ થણા મરો માને છે, છતાં વિચાર પ્રમાણે આચરણુ કરનારા આચારો ને વારત્તવિક ભૂમિ ઉપર પણ ચરિતાધર્મ કરનારા ભદ્ર કોણા નીકળે છે, કારણકે પેલી 'મદ્દજનો યેન ગત સપ્પા'ની યુગભૂની વૃત્તિ તેમના નવા વિચારોની સાથે સંઘર્ષમાં આવે છે. રહેવાની ભગ્ન નથી કે ઘણીવાર એ વૃત્તિ જીતી જાય છે ને 'આપણે શું ફરીએ કાર્પ, ફરી મૂક્યું છે ને ?' વગેરે વાક્યોમાં આપણે આશ્વાસન શે ધતા હી ભર્મએ છીએ!

જિજ્ઞાસા-શોધોપોજન કૃત્યલક્ષ વાપુ-ગતોપાયેલી વાચનાઓ આ વૃત્તિ પણ મનવચ્ચે આવતું પ્રજ્ઞાન આગે છે તત્ત્વ જિજ્ઞાસા એમ આ વૃત્તિ પણ અનેક માર્ગે દા. પ્રાગટ્ય શોધ છે ઘણીવાર યેવળ અર્થરહિત જિજ્ઞાસા વૃત્તિ માણસની શક્તિને બચાવે છે, પણ એની એ જ વૃત્તિ આચારદર્યશોધનાં વગેરે તો કળાકારી નીવડે છે. માનવજાતને આમળ ધારાવામાં અનેક વૈજ્ઞાનિક શોધોમાં આ વૃત્તિએ આગળપડતો ભાગ ભજવે છે

નવલકથા સિનેમા, નાટક વગેરેમાં આપણે આનંદ બની રમોપભોગ કરીએ છીએ તેમાં પણ આ વૃત્તિ સતોપાયેલી છે. 'હવે પછી શું આવશે ?' અને 'કેવો અત આવશે ?' એ બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર આ વૃત્તિને વૃદ્ધ કરે છે

આપણે ભોઈ એ છીએ કે રોગ હાલ્યે માણસો સિનેમા અને નાટકો જોવા બધા છે, હાલ્યે માણસો નવલકથા વાંચે છે, શા માટે ? તેમને આનંદ આવે છે માટે, એમાં જ આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આવી જતો નથી ? એમને આનંદ શા માટે પડે છે ? તેમના આનંદનું

કારણ શું છે? વળી એક માણસને મુનશી, રમણલાલ કે ગુણવંતરાય આચાર્યની નવલકથાઓ જ ગમે છે, જ્યારે બીજાને ધૂમકેતુ અને પ્રેમચંદ્રની કરુણ મનલિકાઓ જ ગમે છે. એકને અમુક ચિત્ર તદ્દન વેવલું, અલ્લીલ ને હીન લાગે, ત્યારે બીજાને તેમાં જ અનહંદ આનંદ પડે-આ બધા વિરોધ માટે શું કારણ છે?

ઘણી વખત આપણે કોઈ પણ વાચકને મુનશીના 'ગુણવંતરાય નાથ'માં તલ્લીન થઈ ગયેલાં જોઈએ છીએ, ને કાકનાં પરાક્રમેની સાથેસાથ જ પોતાનો કલ્પના-અશ્વ લીડતાં હોય એમ તેને જણાય છે. કાકનાં પરાક્રમેને એ પોતાનાં જ કાચે ગણી એમાં તદ્દપાર બને છે; જાણે પોતે જ તેમાં સજીવ ન બન્યા હોય!

—મક્ષ, તેની તલ્લીનતાનું કારણ જ આ.

તેને આનંદ આવે છે તે આને લીધે જ. કારણ પોતાનો જ આત્મક એમાં બિંમિત બન્યા હોય છે ને જાણે કે અમાણપણે એ રસ-પ્રવાહમાં અવશપણે તણાતો જ બય છે!

ને આમ વાચકના વાસ્તવિક જીવનમાં ન સંતોષાયેલી પણ માનસિક જીવનમાં તેા હજી થે સળગ્યા કરતી એ વૃત્તિ આ નવલકથાના વાંચન દ્વારા સંતોષાય છે. વાસ્તવિક સંજોગ ઉપર તેા એ વાચકનું મૂલ્ય કંઈ ન હોય પણ કલ્પનાની ભૂમિ ઉપર તેા એ કાકના જેટલા જ સાહસવીર હોય છે.

આપણે મધ્ય વિવિધ વાસનાઓથી ભરેલા માનવી છીએ ને તેથી વાસ્તવિક જીવનમાં ઘણીવાર આપણી આ સૌ નૈસર્ગિક વૃત્તિઓ વજ્રસંતોષાયેલી રહી બય છે. ઘણી વૃત્તિઓ પરસ્પર વિસંગત હોય છે કે તેથી એકને સંતોષવા જઈએ તેા બીજી જરૂર અસંતુષ્ટ રહી બય છે. આપણે બધા જ સલામતી અને વ્યવસ્થાપ્રિય માણસો છીએ પણ સાથો-

સાથ આપણને સાહસ અને વીરતા પણ જોઈએ છે. આ બંને વૃત્તિઓને કઈ રીતે પોષવી? એ માટે સૌથી સરસ રસ્તા એ છે કે વ્યવસ્થા માટે વાસ્તવિક જીવનમાં રહેવું અને સાહસ માટે સાહસકથાઓ વાંચવી!

સરકસમ. 'દારસિંધુ'ને જોઈ ને આપણે કેમ હસીએ છીએ? કારણકે શિક્ષણ અને સમાજ આપણા વર્તનને એ પ્રમાણે શિક્ષક કરવામાં ફળીભૂત બન્યા છે એટલે. એ જવાબ બરાબર છે. પણ એ સિવાય પણ આપણામાં જોડેજોડે કેટલાક પુરાણા પ્રવાહો વહી રહ્યા છે ને એ આપણને પૂરેપૂરી કુદરતી રીતે વર્તવા દેવાણું કરે છે. એ વહનથી આપણને ખૂબ જ હળવાશ મળે છે. શમાજે અમુક શિક્ષણોના વગેરે ઘડીને આપણને પાળેલાં, સુધરેલાં ને યાત્રિક પ્રાણી બનાવી લીધાં છે: શિક્ષક અને સંસ્કૃતિના આપણે ઘસ બન્યા છીએ ને અલગત તેથી આપણી વૃત્તિઓ ઉપસો થઈ સંતોષાય છે; પણ નીચે જે પરાજિત દર્શાયેલી વૃત્તિ રહેલી છે તેનું શું? આપણામાં જે બાળવૃત્તિ, જે જવાબદાર જંગલિયત ભરી છે તેનું શું? એટલે જ્યારે સરકસ, સિનેમા કે નાટકમાં આપણે આવા 'દારસિંધુ'ને જોઈએ છીએ ત્યારે એ નીચલી વૃત્તિને આવિષ્કાર મળે છે. એ હાસ્યસંક્રિત નટ, જે આપણી વજ્રસુશ્રી અલુપ્ત વૃત્તિ 'કરત-તે' બધી જ વસ્તુ કરે છે. એ ડાળી ને ધાનેક માણસોની રેવડી ઉડાવે છે. સારીસારી છોકરીઓ પાસે જઈ કંઈક ચેનચાળા કરે છે. ઉપરીઓને પણ ઉડાવે છે ને આમ એ આપણા સંસ્કાર ને સંસ્કૃતિને પગિણામે આપણામાં જે વૃત્તિ દર્શાઈ ગયેલી પડી છે, એ બધી જ વૃત્તિઓ એ આવિષ્કાર કરે છે.

વાસ્તવિક જીવનની અપણતાઓ નિવારવા લોકો નવલકથાઓ વાંચે છે અને સિનેમાઓ જુએ છે. જે વાસ્તવિક જીવનમાં વ્યક્તિની

શી શી તુલ્યા અસદૃશ છે એ બાબત કેઈ પણ બ્રહ્માની પ્રિય નવલ અને ચિત્રો સારે પ્રકાશ પાડી શકે.

સાદસ માટેની વૃત્તિ ધણા પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં પ્રબળ હોય છે. નિત્યના નીરસ બ્યવહાર જીવનથી માણસ કટાળી બપ છે ને તેથી તે સિનેમા ને નવલકથા માગે છે ધણા માણસોને સમાજમાં ચમકવાની-જરા નામના મેળવવાના અજળખા હોય છે ને તેઓ જેમાં લાગોપતિઓ, મિલ્લમાલિકા ને ખુનિઓ જેવા ઉચ્ચ ધરના માણસોનું જીવન આલેખાયેલું હોય એવી નવલકથા પસંદ કરે છે કેમકે એ સ્ત્રીપુરુષો પ્રભુ પસંદગાર માટે જાગે છે પણ વાસ્તવમાં એ નથી મળતો. એ સ્ત્રી હોય તો એને જેમાં નાવિકાને પોતાનો મનમાલો પ્રેમી ચાહતો હોય એવી નવલકથા કે નાટક ગમે છે કમચ વાસ્તવ જીવનમાં એ કોઈ સ્ત્રીને નીરસ, ચોખ્ખો કે માદસો પતિ મળ્યો હોય, પણ એનો સ્વભાવ તો શક્તિમત ના-પુરુષ (મહી-મન) માટે જામતો હોય છે તેથી તેને જે વાસ્તવમાં નથી મળ્યું એ કલ્પનાચિત્રમાં મળી રહે એવી વાર્તાઓમાં આનંદ આવે છે એકવાર એક સફળ નવલકથાકારે વાર્તા ઓની માળા ગૂંથી ને તેમાં ૪૦ કે ૫૦ વર્ષની સ્ત્રી સાથે ૨૦ કે ૨૨ વર્ષનો સુદર યુવક પ્રભુ પસંદગાર હોય એવી વસ્તુ ચીતરી ત્યારે વરસ બેવરસ સમાન્ય મધ્યમવર્ગની પ્રોડ સ્ત્રીઓમાં એ નવલકથા ખૂબ જ વસાઈ. જીવનમાં ન સતીથી શકાતી હોય એવી વૃત્તિઓ ચાર છે.

(૧) પ્રેમમાં રોમાન્સ

(૨) ધન અને સત્તા માટેની આકાંક્ષા

(૩) 'કર્મક' થવાની ઇચ્છા, નામનો મોહ

(૪) સાદસ ને પરાક્રમ.

તમે એશો કે મોટા ભાગની નવલકથા અને ચિત્રોમાં આ બધી અખતઓ પ્રતિબિંબિત થાય છે ને અમુક માણસને કર્મ નવલકથા અને ચિત્ર વધારે ગમે છે, એ ઉપરથી તેની વાસનાઓ શોધી શકાય છે, આમ જીવનમાં આપણને જે ન મળ્યું તે આપણે કલ્પનાના પ્રદેશમાં શોધીએ છીએ.

આપણા આત્મિક સઘર્ષો આપણી વિવિધ ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓ વચ્ચે ધણી વાર અદ્વિત સઘર્ષ જાગે છે આપણને ધણીવાર અમુક કાર્ય કરવાની પ્રેરણા થઈ આવે છે એ જ વખતે વળી કોઈ બિલ સ્વભાવની ક્રિયા કરવાની પણ વૃત્તિ આગળ પડી આવે છે આ બંને ક્રિયાઓ પરસ્પર વિરોધી હોય છે આપણે આમ પસંદગીએ છીએ ને આપણને તેમથી પક્ષો મળે છે આમ બંને રસ્તે આપણે કૂચ કરી શકતા નથી આનું નામ સઘર્ષ આવા સઘર્ષો બ્રહ્માના અત કરણમાં બ્રહ્માજી કહે છે ને એ અજ્ઞાનિય, મહિનો કે વર્ષો સુધી ચમત્તા નથી અને આપણાં સુખ, આરોગ્ય ને ઔશ્વર્ચનો નાશ કરી નામે છે.

આપણે નિત્યજીવનના જ દર્શાવેલાં સઘર્ષો પ્રામાણિકતાની આપણી ટેવ ધણીવાર અપ્રામાણિક રીતે પોષાતી અમુક વાસનાઓની આડે આવે છે ધણીવાર અમુક માણસોને અમુક વસ્તુ ચોખ્ખીચટ કહી દેવાની આપણને ઇચ્છા થાય છે ને વેળી થાય છે 'કોણ કહે દેખાવ કરે, જવા દેને' કહી આપણે વાત પડતી ખૂટીએ છીએ.

પણ આ ઉપરાંત પણ કેઈકે મહત્ત્વના સઘર્ષો માનવજીવનમાં ધણીવાર જાગે છે ધણીવાર હસમાં વલ્લુપ્રત્તી સદયરી સાથે લગ્ન કરે તો જ પોતાની કારકિર્દી સુધારી શકાય એમ હોય છે, ને આમ ધણીવાર કારકિર્દી ને પ્રેમ-એ બે વચ્ચે સઘર્ષ આવીને ઊભો

રહે છે. કોઈના જીવનમાં અહોરજીવન અને મૃદજીવનનો સંઘર્ષ જોડો થાય છે, તે ખીખના જીવનમાં સારકાન્કિ ઉત્પત્તિ અને સંપત્તિ વચ્ચે સંઘર્ષ ઉપસ્થિત થાય છે.

આવા આંતરિક સંઘર્ષનું એક દુષ્પરિણામ એ આવે છે કે આપણી ઘણી શક્તિઓ એમાં એળે જાય છે વિચાર અને ક્રિયામાં જે શક્તિનો ઉપયોગ થવો જોઈએ તેને જાહેર વિચાર અને ક્રિયાને ઘણી નાખવામાં એ શક્તિ ખરચાઈ જાય છે. ત્રિહુન્ધ મનોદશામાં આપણે નથી વિચારી શકતા કે નથી કામ કરી શકતા.

વિચાર અને ક્રિયા બાટેની બધી જ શક્તિ આ આંતરિક સંઘર્ષમાં ખપી જાય છે. એક વૃત્તિ ખીજી વૃત્તિને દત્તપ્રણ કરી નાખે છે; અને તેથી બાહ્ય દુનિયાને આપણે નિર્જીવ ને લાગણીશૂન્ય લાગીએ છીએ.

ઘણી વખત મારામારી કરતી આ વૃત્તિઓ મૃત પણુ હોય છે ને તેથી ટટસીકવાર તે બાહ્યને ખમર પણુ નથી પડતી કે સંઘર્ષ છે. માત્ર અત્તરિક અસાતિ જ આપણે મહીએ છીએ અને ખીખ માણસોને એમ

લાગે છે, કે ‘આ માણસમાં શક્તિ કે માણુ જ નથી.’

ત્યારે આનો ઉપાય શો? ઉપાય એક જ કે આપણે આ સંઘર્ષનો સ્વભાવ બાણી લઈ તેનું આકલન કરવું જોઈએ.

આ કરવામાં એક વસ્તુ ઘણીવાર આપણને મૂંઝવે છે, ને તે છે ‘શરમ.’ પણ આ ઘોટી શરમ છે આપણે એકવાર જોઈ ગયા છીએ કે આપણી વૃત્તિઓ સ્વતાઃ સારી કે ખરાબ છે જ નહિ તેમાં યદરખાવા જેવું કે શરમાવા જેવું અતરતરવે કશું છે જ નહિ. માત્ર એ વૃત્તિ ક્યા ચોક્કસ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે, અને કઈ રીતે પોતાની તૃપ્તિ શોધે છે એ રીત અને રૂપમાં જ એની ઉત્તમતા કે અધમતા સમાયેલી છે.

પણુ એ સંઘર્ષ કેમ ટાળવો?

આપણે આમળ જોઈ ગયા કે પ્રત્યેક પ્રાથમિક વૃત્તિ કોઈ ને કોઈ માર્ગે આનિષ્કાર શોધે છે. એટલે એ વૃત્તિ પ્રગટ થઈ ને તૃપ્તિ માણી શકે એવો સન્માર્ગ આપણે શોધીને એ માર્ગે આ વૃત્તિને વાળી આ સંઘર્ષ ટાળી શકાશે.

★

પરિશીતરાત્ર આખળ જઈ ને કહ્યું છે :

‘મને તમારા રાજ્યમાં આશ્રય આપો.’

‘મારા રાજ્યના તો કહી માર્છ કાળે પણ તારે માટે જગ્યા નથી.’ જવાબ મળ્યો. આથી કહિ ખૂનખૂન કરગર્યો, ત્યારે એણે રહેવા માટે ચાર જગ્યાએ જતાવવામાં આવી :

‘વૃદ્ધારખાણું, કંતલખાણું. અનીતિમય સ્ત્રીઆના રહેઠાણુ ને પાકું.’

‘પણુ મહારાજ, આ ચારેય સ્થળોએ એકસાથે હું કેવા રીતે નિવાસ કરી શકું ? કૃપા કરી મને એક જ સ્થળ આપો.’

ત્રણચાર દિવસ પછી ખૂબ વિચાર કરી રાત્રએ ઉત્તર દીધો :

‘તને ગમે તેવું સ્થળ શોધી મઢવું છે. તારે લક્ષ્મીમા વાસ કરવો, આથી મેં કહેલાં ચારેય તો એકસાથે મળી જ રહેશે. ઉપરાંત ‘દેવ’ નાગક નહું તરત પણુ અમાં હમેશાં.’

★

તેજને દુકારો

શ્રી તારાચંદ્ર અડાલજી
એલ ડી એમ

ઉનાલે પડુ પડુ ચતા જમને સદર ૩૩૨ ન મળ્યો દેવ । 'ટેક તો મણા પ્રતાપના' ક્ષમ આજે ય
હજવાય છે મેરાડની જમિના એ સીમેદિવાકુલજયણ દુખની આધીમા અહજરને નમવા તવાર તો
ચળા પણ અહજરના ફાખારાથી જ ખરે વખતે અણસાર મળતા એ પોતાની ટેક ઠી રીતે સાચી
સાધવા, અ બરના પુત્ર જહાંગીર સામે પ્રતાપના પુત્ર અમ સિદે પછુ પ્રશ્નાર્ના રી રે તે જળખણી રી તે
સેખકે જુહો બતાવ્યું છે વીરની પાતો'ના લેખક રીકે શ્રી આલમની ખ્યાતિ કુજાતમા છે

૨ નવીન મનસ મારે ચચળ છે દહ
મનેજળ પણ સમેગશાત નિજંજ

'જને છે ધ્યાં ય ડો' ધન્ય પળે તેજને
દુકારો મળે તો એ નિમળતા કમળપત્ર
ઉપરનાં જળનિદુની માફક સરી જાય ૩ અને
વિવેકમિય માનવી સપ' કાચળી ઉતારી
નાખે તેમ, એ નજજાઈને ખ એરી નાખીને
પુન દરગાચી કરચ ધાણુ કરી લે છે
ઈતિવાસનાં અમર પૂડોમાધો આવા અનેક
મેન્દાદી પ્રસંગો પ્રાસ યાય છે તેમાં પણ
કવિત દુરાં, સોદા કે છદ રૂપે ટકોર કરવામાં
'આવી હાય એ તો જનતાની જવાને ચડી
'જઈ એવા પ્રસંગોને ચિરમતણીય બનાવી
મૂકે છે .

•સીમેદિવાકુલજયણ મદારાણા પ્રતાપ
સિદ સ્વતંત્રતા તથા માનુષમિના સંકલ્પ
માટે મોગલ બાદશાહ અહજર સામે જામ
જીંડતા અને રક્ષસગ્રામ જેલતા રાનેરાન
રજડી દ્યા દતા વનવગડાંમાં ઘાસનાં બીજની
રેટલી ખાવાની વેળા આવી, તેમાં વળી
પોતાની એક કન્યા માટે અર્ધી' રેટલી દહી
રાખી ફૂટી તે પણ જમલી ત્રિજારો ઉપડી
ગયો ત્યારે જી બાબાના માફ થી બચ્યા
પાચી મહારાણાની મનોરતિ ચચળ બની

મુસીમતો તો સદુ કાઈને આવે છે પરિનિધિત-
એ બલી કંઈ આધીના અગડામલોમા કેટલાક
પડે પવન અણસાર ફિરા ફેરવે છે, કેટલાક દાર
બીજા રહી સામને હરે છે ન કેટલાક અસલ બારથી
દગી પડે છે મન્ની નિધા નિધિમા, અધ પતનની
ધડીએ માનવીને કાઈ સહેજ અણસાર હરે તો તેજને
અન એ મોદા આશાસનને આશીર્વાદરૂપ વર્ષ પડે

તેમણે સધિ કરવા માટે અકબરને પત્ર લખી
મેકર્યો

દર્પના આવેશમાં અકબરે જી પત્ર પૂરવી
સિંદને બતાવ્યો

પૂરવીસિદ જિકાનેગના નામના નાના બાઈ
દતા અને તેમના સામત તરીકે અક
બરના દરગામમાં બિાજતા દતા તે જેવા
શવીર દતા તેવા જ જુદિમાન પણ દતા
કાબરચવામાં તો એના કુશળ કે રાજસ્થાનના
બાટકવિઓ ઉપર પણ એ કળામાં તેઓ
સ સાઈ મોગલતા મદારાણા પ્રતાપસિંદની
વીરતા ઉતરતા અને મદતા બેઈને તેઓ
નાનપણથી જ તેમને પરમપૂજ્ય ગણતા
તેમણે ખાતરી પૂરકે માની લીધું કે આ પત્ર
બનાવટી હે વે બેઈએ અથવા મદારાણા
સામે કઈ હજકપદ કરવામાં આવ્યું હશે

પૂરવીસિદે પડકાર કર્યો

•અસ ભવિત' અટકી વીર પ્રતાપ કહી
આપની આધીનતા ન નવીકારે ।'

'જમતમાં એવું ધણુ બને છે જે માની
ન રાકાય છતાં સાચું નીકળે છે આ પત્ર
એનો કવતોમજતો પુગવો છે '

'પ્રપચ દ્વારા પણ આવા પત્રો પ્રાપ્ત પડી

શકાય છે, નામવર !' પૃથ્વીસિંહેશંકા ઉઘાડી.

'કવિરાજ છે ને ! તમે જેમ રજતું ગજ કરી શકો તેમ પાણીમાંથી પોગ પણ કાઢી શો ! વારુ, આ પત્રની સત્યતા વિષે તમારા મનનું સંસાધાન શી રીતે થાય ?'

'હું તેમને પત્ર લખી પુઝવી જોઉં. એ પત્રનો જે ઉત્તર આવે તેને સાથે સમજું !'

'રાણાને એટલી વાર વધુ રખડતા રાખવા હોય તો તમારી મરજી. તમારી હોંસ પૂરી કરી લો.' અકબરે વ્યંગભર્યું વેણુ ઉઘાડ્યું.

પૃથ્વીસિંહે રાણા પ્રતાપને પત્ર લખ્યો હતું ને ટચ-માત્ર જો જ દુધમાં.

પાતાલ જો પતસાર્થ, ખોલે મુખહુંદા બદલુ; મિહર પછમ દિસ સાંહ, ઊગે કાસપ રાવકિત-૨ પદકું મૂછાં પાણુ, હે પદકું નિજ તન કરહ દિજે લિખ દીવાણુ, ઈજી હો મહલ્લી બાત ઈક-૨

મહારાણા પ્રતાપ જો પોતાને મેં ટે અકબરને પાદરાહ હલે તો કસ્યપનો પુત્ર-સર્થ પશ્ચિમમાં જીગી બચ (જે અસંભવ છે) : હે દીવાણુ (મહારાણા) મારી મુજ ઉપર તાર હલે કે મારી તરવારનો મારા રીર ઉપર પ્રહાર કરે ? એ મને લખી જણાવજો.

તમેવાડના મહારાણા શ્રીએકલિગજના ઉપાસક છે અને પોતાને એકલિગજના દીવાન તરીકે માને છે. કવિઓએ કાવ્યોમાં તેમને દીવાણુ-દીવાન તરીકે સંબોધ્યા છે.

તેજને હુકારા સમો આ પત્ર મહારાણાને મળ્યો અને તેની આંખ બિઘડી એણે વિચાર્યું : 'ધન્ય એકલિગજ ! આપે મારી આબરૂની રક્ષા કરી, પૃથ્વીસિંહને નિમિત્ત બતાવીને આપે મને કલ કિતે બંનતી બચાવ્યો. શૂણ્ય ભરની નબળાઈ મારી ટેક ઊઠાવત. જગતની નજરમાં મને હલકો પાડતે અને મને સદાયને માટે પસ્તંત્રતાની બેડીમાં જકડી લેત નાક કપાયા પછી મુખની શી શોભા ? સ્વાધીનતા ગુમાવ્યા પછી સિદ્ધાસનનું સુખ પણ શા કામનું ?'

તેનું અંતર પોકારી બીટું : 'બલે આથી પણ વધારે ધનધોર વિપદવાદંબો તૂટી પડે, પરંતુ અકબરની આધીનતા તો નહિ સ્વીકારું તે નહિ જ સ્વીકારું.'

અને મહારાણાએ પૃથ્વીસિંહના પત્રનો ઉત્તર વાળ્યો :

તુરક કહાસી મુખ પતૌ, ઈજી તન મું ઈકલિખ; ઉઝે બાહી ઊગસી, આચી બીચ પતંગ-૨ ખુશી હંત પીચલ કમધ, પદકો મૂછાં પાણુ; પછટણુ હે જેતે ચતો. કલસા મિર કેવાણુ-૨ સાંમ મુંડસહસી સકૌ, સમજસ જહરુસવાહ; ભડ પીચલ છતો બિલાં, વૈણુ તુરક મું બાદ-૨.

ભગવાન એકલિગજ આ શરીરથી (પ્રતાપના મુખથી) તો બાદશાહને તુરક જ કહેવડાવશે, અને સર્વનો ઉદય તો જ્યાં થાય છે ત્યાંથી-પૂર્વમાંથી જ ધરો : હે વીર રાટોડ પૃથ્વીસિંહ ! જ્યાંસુધી પ્રતાપસિંહની તરવાર ચવનોનાં શિર ઉપર છે ભાં મુધી આપ આપની મૂંઠે ઉપર ખુશીથી તાંબ ફેલા રહું. પ્રતાપ શિર ઉપર સાંગતો પ્રહાર સદન કરશે. મારણકે પોતાના સમેાવડિયા-પોતાના બેરોશરિયા-નો યશ એર સમાન કડવો થઈ પડે છે.. હે વીર પૃથ્વીસિંહ ! તુરક બાદશાહની સાથે વચનરૂપી વિવાદમાં આપ બહી રીતે વિજયી છો.

રાણા પ્રતાપનો પત્ર વાંચતાં પૃથ્વીસિંહને પોરસ અહ્યો : 'વાહ રાજપૂત ! રંગ છે રાજપૂત !' તેણે રાણાને ખેદાવ્યો અને અકબરને એ પત્ર બતાવતાં મૂંઠે તાવ દીધો. અકબરનો આનંદ એાસરી ગયો પ્રતાપને પોતાને ચરણે નમાવવાનાં એનાં સ્વર્માં બીકી ગયાં. એના મુખમાંથી અનાયાસે ઉઘાડો નીકળી પડ્યા : 'વાહ મદદ કા બચ્યા !'

અને તેજને હુકારાએ રંગ રાખ્યો. પ્રતાપની નેક-ટેક અખાંડ રહેવા પામી : પૃથ્વીસિંહે રાણાને 'મિરજાવહુ કાવ્ય લખી મોકલ્યું ભાટકવિઓએ પ્રશસ્તિ-કવિતા રચ્યાં. મેવાડીઓએ અનેક રીતે મહારાણાનાં ગુલુચાન ગાયાં. 'મહારાણા યશ પ્રકાશ,'

‘જોવાડ કા ઇતિહાસ’ વગેરે ગ્રંથોમાં આ પ્રસંગને અમર બનાવવામાં આવ્યો છે

*.

એ જ પ્રતાપી રાણા પ્રતાપનો પુત્ર અમરસિંહ, અને એ જ અકબરનો પુત્ર જહાંગીર! મોગલ બાદશાહોને રાજપૂતોની સ્વાધીનતા સ્પર્શતી નહોતી. અમરસિંહને નમાવવા માટે અદાર વખત બાંસાહી ફોજ ચિતોડ ઉપર ચડી આવી હતી, પણ હરેક વેળા ફોજ પાછી જ પડી હતી હેરાનપરેશાન બનેલા અમરને પણ કોંક વખત વિચાર ધર્ષ આવ્યો કે પાદશાહની સર્વોપરિતા સ્વીકારી લઉં પરંતુ તૈમ કરતાં પહેલાં તેણે પોતાના મિત્ર-કવિ મિર્જા અબ્દુર્રહીમને પુછાવી બેવાનો નિર્ધાર કર્યો

મર્મિક શાપમાં તેણે પુછ્યું

ગોડ કહાવા ચાઠવડ, ગોઆં ભોખ કરત,

કહજો ખાનાખાનને, વનચર હુઆ ફિરત

ચતુર ખાનખાનાન સમરમાં સમજ

ગયો કે રાણો અમર માર્યામાર્યા કરે છે તેથી હવે શું કરવું તેની સલાહ માગી રહ્યો છે

• કવિ મિર્જાની ઉત્તર વાળ્યો

ધર શહસી શહસી ધનમ, ખપજાની ખુશાલુ;

અમર વિદા બર ઉપરાં, ચાખો નહચો રાજુ
ધરની અને ધર્મ અમર રહેશે, મુતવ (પુરાણ)
નાશ પામશે હૈથર ઉપર વિશ્વાસ રાખો, રાજ્ય
તો આવે ને નય

તેજને દુકારા સમા પોતાના મિત્રનાં આ વચનોએ વચનબાણની ગરજ સારી તે સમજી ગયો કે વિશ્વ બનમાં અટક વિશ્વાસ હોય તો તે જરૂર આપણી ટેક બળતે શક્તિ ભર એણે આવેલી નિર્જનતાને ખભેરી નાખી ને પુનઃ દલતા પારણ કરી લીધી

તેજને દુકારો આંખ વેળાસર ચેતવણી આપીને ઠાઈને વિપરીત સંભોગોમાં વિચ્છિન્ન જનતાં બચાવી લેવામાં કે બોરો માગે અહમ્મ કરતાં અટકાવવામાં રામબાણ નીવડે છે

★

• સત દુકારામને કીર્તન કરતી વખતે વિદોજાના હસન થતા એમ હહેવાઈ તે વખતે તેણી એકલા જવા પ્રજાલીન ધર્મ જતા ને સમવથાન ભૂલી જતા કે થણી વખત રાત્રે ચાઠ કરીશ કીર્તન ઠેક પ્રાતઃકાળ સુધી ચાલવું

• એવા એક સમયે રાત્ર આઠ જાણે કીર્તન ચાલુ થયું એમભેમ મોડું થયું ગયું તેમતેમ કાંતાજનો જીડીને આવવા માગ્યા દુકારામે તો વિદોજા સાથે ઠેક પહેલાં પરાંદ સુધી નૃત્ય કયું ને પછી વિદોજાં અદરવ ધર્મ જવા દુકારામે આજ ખેલી તો સામે ખૂણામાં એક માણસને બેઠેલો જોઈ હતું

‘ભાઈ, કેટલા નસીબદાર છો તમે! પદરપુરના વિદોજાને મારી સાથે માલા ને નૃત્ય કરતા શું ન નીકા તમે?’

માણસે પાપણી વાત કરી કીધી

‘તમે પૂછ્યું છે તો સાચી વાત કહું છું કે જે સત દુકારામ, અને તો આખી રાત્ર કોઈ આવ્યા ક્યાં છે, ને ચોરેછ કપર તમે નૃ વ કરતા હતા તે મારી છે મેં વિદોજાને નથી ભયા કે નથી બેપુ— સાબળયુ તમાક કીર્તન ખનમા અને એક જ વિચાર ધોળાયા કરતો હતો આ દુકારામ ક્યારે આ બધું જર્થ કરી કે ને ક્યારે હું ચોરેછ લઈને ઘેર જઈ ચક્ર ?’

મનની અતિ ગદન છે ને!

સંસ્કૃતિ

શ્રી રમણલાલ દીરજલાલ શાહ

નામ ભલે જુગજુદાં હોય પરંતુ એમની સંસ્કૃતિ તો એક જ છે. મુંઝવે ઠંડાકામાં પણ એમની લગભગ ત્રીસ જાતો છે. આમાંની એક તે બીલ જાતિ, જે જાતિએ આ દ કવિ વાદબોધિક, રામચંદ્રજીએ એમાં જોયે અવડાવતાર રાખી, બાણાવલિ એકલવ્ય ને વનસજા આપવાનો સાગરીત ચારો-ત્રણ જરી આવડાં આ શુભ નામોને જન્મ આપ્યો છે, તેની સંસ્કૃતિનાં વિવિધ પાસાંનું અહીં દર્શન કરાવવામા આવ્યું છે.

હાલમાં જગતના માનવીઓ મુખ અને મેજા પાછળ મચ્યા છે. માનવી મુખ મેળવવા સર્વ શક્તિનો ઉપયોગ કરી રહ્યો છે. મોટાથી તે છેક સામાન્ય માણસ સુધીના માનવો વ્યક્તિગત મુખ મેળવવા બુદ્ધિપૂર્વક નું સ્વાર્થમય સંગઠન તથા અનેક બુદ્ધિપ્રેરણામયુક્તિઓ અને પ્રવચ્ચથી મહેનત કરે છે. તે એવી સિદ્ધિ અર્થે પોતાની દગેક પ્રવૃત્તિ-મનુષ્યોના કસ્યાણની ચોકળ વાતો ખતાવી-એકબીજાને દગવાની પોતાની સ્વાર્થાળ જમાવી રહ્યો છે.

શક્તિશાળીઓ વધુ શક્તિ મેળવી, ધનવાનો વધુ ધન પ્રાપ્ત કરી, સત્તાધીશો વધુ સત્તા જમાવી, ભણેલાઓ વધુ જીલ્લવટથી બુદ્ધિવાન્નુ જોર દેશાવી અને વૈજ્ઞાનિકો પોતાના વિજ્ઞાનજગે દુનિયામાં જોર જમાવી જનતાને ભયભીત કરી રહ્યા છે. આમ મિત્ર-મિત્ર શક્તિશાળી લોકો મિત્રમિત્ર રીતે જનતા પર સત્તા જમાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આવા સમયમાં બુદ્ધિમાન જનસમાજે જેને નિરુપયોગી માની દેંડો દીધેલો છે તેવો એક માનવસમાજ અહનિંશ પગતમે ખુંગતો નજરે પડે છે. આકૃતિ માનવીની હોવા છતાં જેને મહુખ્ય હોવાનું પણ ભાન નથી, જે

સ્વસ્થ ચિત્તે વિચારીએ છીએ ત્યારે લાગે છે કે આ દેશમાં વસતા અનાર્થ સાથે આર્થએ સમવડ પ્રમાણે લગ્ન કરવાની છટછાટો લીધી પરંતુ સાચી રીતે એ જાતિને અપનાવી નહિ. આપણે એ જાતિને અવગણી, જેના પ્રત્યે મે રખાર રહ્યા, પણ પ્રાણ પુએ આપણી દૃષ્ટિ દેરવી. આદિવાસી પ્રબ પ્રત્યે આપણે જગત જન્મ્યા. હિંદુમત્ની આ પ્રજાઓનાં

હજીયે મોટાભાગે જંગલમાં જ વસે છે, સૈકાઓથી અજ્ઞાનતા અંધકારમાં જે અથડાયા કરે છે તે દુખેશરી બીજ કામધી હિંદુ સમાજ હવે ભાગ્યે જ અજણ હશે.

નિખારી કે કૃતંગને જેમ, જમી રહ્યા પછી વધેશમાંથી, દુકડો નાખો ખર્મ અગ કયો માની સ્વર્ગેચ્છા સેવી માનવી આનંદ માણે છે; એરણની ચોરી કરી સોયનું દાન કરનાર સ્વર્ગમાં પહોંચવા સ્વર્ગના વિમાનની વાટ જુએ છે અને દાન કયાનો સંતોષ માને છે; તેમ હાલનો મેટ્રોક વર્ગ આવા દુખી વૈતરિયા, મનુરો, એડૂનો માટે બેચાર મીડી વાતો કરી, મોટરમાં આવી લાણુદાંત્રુ ભાષણ કરી. તેમનાં દુખનાં આંસુ લોદવાની વાતો કરે છે; એથી કાઈ એ દિવ્વિદાનાવણીનાં દુઃખ કમી થતાં નથી. આનો સેવા અને સુધારાઓથી હજી આવી દુખી જાતિઓમાં જીવન આવેલું દેખાતું નથી.

જંગલમાં વસતી આવી જાતો લીંડ, વસાવા, નાયક, દુળગા, ગામેતી, ધોડિયા, એ.ધરા, ધ.ભુકા, વારડા, તાડનો તંદાનિયા, રાહવા, રાડેડિયા, બાવયા, બાવળા, મકણા, ગોડ, કીસત, સંતાલ વગેરે અનેક જુગજુદાં

નર્મિયો ઓગખાવ કે, અને તે મુત્તર્ધ ઇલાકામાં નીચે જતાવેના આવી ભતિના આંકડાઓ અને આખા રેશમાં. આપક રૂપે વસેલી છે પરથી જણાશે કે દેહ કરેડ જેટલી વસતીવાળા ભેડે આવી ભતિઓ અનેક નામથી વહેચાઈ પીઅ ઘણા મુવો પોતાના રાજ્યેર ચલ લે છે ગઈલી છે, ખતો તેમના માનસ જીવન, સ્વભાવ આ તેા દેહ કરેડ જેટલુ દિદુમીનુ અછત અને મુલકમ'થી તે ભતિઓ એકસરખી જ છે હરકર છે, જેના તરફ દિદુઓ દઢ બેદ કાર છે.

વમતીના આંકડા (હિન્દના બુદ્ધાબુદ્ધા ભાગોમા) [૧૯૪૧ ૩૦]

ગાડ	(મખપ્રાત-મખદિદ, જિદાર, ઓરીસા)	૨૬,૦૨,૫૨
સનાલ	(મખદિદ જિદાર, ઓરીસા, મદ્રાસ)	૨૨,૬૫ ૧૬૫
લીલ	(મુત્તર્ધ ઇલાકા, મખપ્રાત, વડોદરા, રાજપૂતાના)	૧૬,૫, ૦૮
દોખો	(કુવે; મદ્રાસ, મહેસુર, હંદ બાદ)	૮ ૫૫ ૦૭૬
ઝોન-ઓ	(જિદાર, ઓરીસા, આસામ, મખપ્રાત)	૭ ૬૫,૬૮૦
વખાજારા	(મુત્તર્ધ ઇલાકા, મખપ્રાત, પખત દેશપાદ, મહેસુર)	૬,૫૧,૬૭૨
મુડા	(જિદાર, ઓરીસા, જમાલ આસામ)	૫, ૩,૮૩૬
ગાયર	(જિદાર ઓરીસા, મદ્રાસ, મખદિ.)	૪ ૬૫ ૮૬૮
હો	(જિદાર, ઓરીસા)	૪,૪૦ ૧૭૪
નાગ	(આસામ)	૨,૨૦,૬૬૬
દ્યારી		૨,૦૬,૨૬૬
નાયન, ગામીન, બાવચા, બાવળા ચોધરા,		
રાઠના, રોહાચિયા, તલાવચા, હુબળા.		૫૦,૦૦,૦૦૦

૧,૬૬,૬૬,૩૬૨

મુત્તર્ધ ઇલાકા

લીલ		૭,૨૭,૪૦૦
વાન્લી	(મદ્રાસપૂ)	૧,૬૬,૩ ૧
ગાકુર	(")	૧,૬૮ ૬:૧
હુબળા તલાવિયા (દક્ષિણ મુજરાત, વડોદરા રાજ્ય)		૧,૨૨,૫ ૮
દોહિયા		૧,૦૮,૬૬૬
વાધરી	(ગેડા, અમદાવાદ)	૮૬,૬૬૬
નાયન	(દક્ષિણ મુજરાત અને પશ્ચિમમદ્રાસ)	૮૭,૬૬૬
દાનરી	(મદ્રાસપૂ)	૮૦,૮૩૦
ઝોન-આ	(")	૭૧,૦૦૭
ચોધરા	(વડોદરા રાજ્ય)	૪૬ ૨૬૬
ગામીન	(")	૧૨ ૫૬૮
કોલસા	(")	૧ ૩૬૪

૧૬,૦૮,૦૧૭

મુખ્ય ઇલાકામાં લે.લોન. વસતી

પશ્ચિમ ખાનદેશ	૨,૧૧,૩૦૦
રેવાકાંઠા એજન્સી	૧,૮૪,૦૦૦
રાજપીપળા સંસ્થાન	૧,૪૦,૦૦૦
પંચમહાલ	૯૮,૫૦૦
નાશિક	૪૬,૦૦૦
પૂર્વ ખાનદેશ	૩૮,૨૦૦
થરપારકર	૩૩,૬૦૦
હૈદરાબાદ (સ.પ.)	૧૩,૫૦૦
પરચૂરણ-જૂઠાકવાયા	૧,૦૪,૦૦૦

વડોદરા રાજ્યમાં વસતી રાનીપરજ, ગામીત, ભીલ, તલાવિયા, ચોધરા, ઘોડિયા, તડવી, વસાવા, બીલ, દુમળા, નાયકા, કોકણા, ધાણુકા, કોટવાલીઆ, બાવળા, કોલધા, માવચી, કોટાડિયા, વારલી, વાલવી, પરચૂરણ.

૧૧,૮૧,૪૫૧

મુખ્ય ઇલાકાની કુલ નાનીમોટી રાનીપરજ કોમો: (૧) પારધી, (૨) જરડા, (૩) બાવળા, (૪) વસાવા, (૫) બીલ, (૬) ચોધરા, (૭) ધાણુકા, (૮) ઘોડિયા, (૯) દુમળા, (૧૦) ગામીત અથવા ગામડા, (૧૧) ગોંડ, (૧૨) કાંતરી અથવા કચોડી, (૧૩) કોકણા, (૧૪) કોલીમહાદેવ, (૧૫) માવચી, (૧૬) નાયકા, (૧૭) પરોલિયા, (૧૮) પોમલા, (૧૯) રાહવા, (૨૦) રાહોડિયા, (૨૧) ઠાકર, (૨૨) તડવી, (૨૩) તલાવિયા, (૨૪) વાલવી (૨૫) વારલી, (૨૬) કોટવાલી, (૨૭) કોલધા, (૨૮) બાવળા. આ બધી જાતોના ઇતિહાસ અધારામાં દટાયે છે.

મુખ્ય ઇલાકામાં વડોદરા સહિત રાનીપરજની કુલ વસતી આશરે એકવીસ લાખ (૨૧,૦૦,૦૦૦)ની છે.

આટલી મોટી વસતીવાળી પ્રજા માટે બેરકારી હવે કેમ પાલવે? આ કોમો બીજને નથી ભારરૂપ કે બોજરૂપ; તેમ જ નથી બીજને ચૂસીને વૈભવ ભોગવવાવાળી પણ એમના પર બીજાઓના મોજ-

શોખ ને વૈભવ નેમર છે. તેમની મહેનતના ફળ બીજાઓ ખાય છે. એ મહેનતુ, ઉપયોગી, ઉત્પત્તિકારક અને બીર જાતિ છે. દેશમાં કોઈ કરોડ છે. મુખ્ય ઇલાકામાં એકવીસ લાખ છે. અમલુ અને અસંગઠિત હોવાથી એમનો અવાજ કોઈ સાંભળતું નથી. વિભતીયા લોકો વ્યવસ્થિત બૂમરાણુ-તોફાન કરે છે, અશાન્તિ પેદા કરવાની ધમકી આપે છે, ભારે તેમને જે તે આપી સંતોષવા પ્રયત્ન કરાય છે. પણ આ મૂળી જાતિનું કોઈ સાંભળતું નથી.

આ જાતિનો ઉપયોગ સૌ કોઈ પોતાના મુખના સાધન તરીકે કરી રહ્યા છે. આખા દેશની બેતી અને બેતી અંગેની મજૂરી આ જાતિ જ કરે છે, એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિમયું નથી. ચાકર અને મજૂર એટલે લીલ. લીલો કિંદુ છે, આપણા જ ભાઈઓ છે. અને આપણી ભોગ્ય. વસ્તુ મારીને જ આજ સુધી એમને ચૂસવાનું જ વર્તન રાખ્યું છે.

એવી જાતિમાં માણસાઈ અને મદનગી લાવવા હવે ધ્યાન આપવું બોધ્યું છે. એ જાતિને

નવજીવન અર્પવાના કાર્યમાં પૂજ્ય હજાર બાપા અને મરોલી કરતારના આશ્રમના સચાલક શ્રી કલ્યાણજી વિદ્યુત્તમાર્ષ મહેતાએ અને પૂજ્ય રવિશંકરભદ્રારાજે મહા પ્રયાસ કર્યા છે.

માચીન જમાનાના કીર્તિસ્તંભ સમા સરકૃતભાષાના આદિકવિ વીર વાલ્મીકિ, વનમાં રામચંદ્રજી આતિથ્ય કરી અમર મનાર રામરી, અત્યુત્તમ ગુરુશક્તિ અને પ્રથક બાણવિદ્યાથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા એકલવ્ય એ આ બંધિના જ મહાપ્રભા રત્નો હતા.

આવી જાતિઓની સેવા, સુધારણા અને કળવણી માટે આપણે શું કરવું જોઈએ? શું શું કરવાની જરૂર છે? આ બિના પ્રશ્નને હવે આપણે દુર્લક્ષ આશિ નહિ ચાલે.

સુધારણા અને સેવાને નામ દેશમાં અનેક રીતે કાર્ય ચાલી રહેલું છે છતાં આવી સૈમિરિયાના જ ગલોની માફક સદીઓથી ભારતના જ ગલોમાં પથરાયેલી સડલી-રિખાલી બંધિઓ તરફ આપણું હજી જોઈએ તેવું લક્ષ્ય છે ચાલુ નથી.

ધર્મચેલાઓને ભ્રમ-પુદ્ધ કરવા જતાં રોગી જાતે છે અને અર્ધજૂખમાં, અર્ધનગન રોગીઓ રિજાય છે અજ્ઞાન, વહેમ, બ્યસન, જૂખ, દુખ, રોગ અને બુદ્ધિરોગી. રિજાર્ડ જલ્જલ છતાં મૃત સમાન, બીબલો માટે જીવી રહેલા, અને દુખી થતા બીલોનો નાશ થતાં આપણે અટકાવવો જ જોઈએ.

લીલોત્તુ રૂઢિજીવન, રહેઠાણ અને વસ્ત્ર-ધાસ કે તાડાઈથી જાણી નાની એમની જૂ પડી, એ વ એ નીચા વળીને બારણામાં ન પેસીએ તો માથાને તરત ખગર પડે એટલી તો એની કથાર્ષ, આદ્યસ હાથ લાંબીપહોળી હોય છે નાનકડા જૂ પડામાં પણ દોર, ગરદા, મરધાં પણ સાથે હોય જ આવી નાની સાંકડી ગદી જગમાં રહેવા છતાં પ્રજા તેઓ પ્રત્યે

મસલ હોય તેમ તેમને દુખ જણાવું નથી તેઓ કાઠ્યાતુટ્યાં, અધૂરાં કપડાં પહેરે છે ટાલતડો અને વરસાદથી જચવા માટે તેમની પાને કાંઈ જ નથી પ્રજા, જમીન અને આકાશ તેમના આશાનાં રહેઠાણ છે બહીતા સરકૃત સુમાપિતમાં થોગી માટે કહ્યું છે તેમ-પૃથ્વી તેમની પથારી અને આકાશ એકાણું છે, રાધ્યા બુમિતળ છે પરંતુ થોગીની માફક જ્ઞાનામૃત મોજનમ નથી.

આબુપણુ * સ્ત્રીઓની ડોકમાં પથ્થરિયા કાચ, કાંડિયાં કપલાબ ઢોય છે હાથમાં પિત્તળનાં કાતરિયાં હોય છે ખરેખર આ કાતરિયું જો દુરમન પર વાપરે તો દુરમનને પૂરો જ કરી નાખે પથમાં પિત્તળનાં કલ્લા-વજનદાર બળે કલ્લા પહેરે છે પહેરી વખતે લુદારની જરૂર પડે છે અને કાઠલી વખતે પણ લુદારની જરૂર પડે છે છીણાવશેડા વિના એ નથી પહેરી શકાતા કે નથી કાઢી શકાતાં આ કલ્લા-નો રિવાજ મણે જ અનિષ્ટકર્તા અને કંઠે છે સ્ત્રીઓની દશા આજીવનકેદી સમાન બને છે હાલતાંચાલતાં, બેસતાંઊભતાં, હોડતાં, કામ કરતાં, કાલકીચ્છમાં જોવીનું કામ કરતાં અને સતાં આ કલ્લા મણાં હાનિકારક ચર્ધ પડે છે કલ્લાના વજનથી પગની ઘૂટી જિપર ખાંચીની ઘાણીના બળકડી માફક ખાંધ પડે છે, પગમાં ગૂમકુ અગર સડો થયો હોય તોપણ ચીથરાં વીટીને પણ તેઓ આ પહેરી રાખે છે.

આ કલ્લાથી જ નાચવાની પ્રથા ચાલુ ચર્ધ લાગે છે અને નાચવા માટે દારૂના નશાની જરૂર પડે છે આ કલ્લા એકબીજા પગ સાથે અહાળી તેઓ તાલ મેળવે છે એટલે કલ્લાને નાચ વળગ્યો છે અને નાચને દારૂ વળગ્યો છે, એમ કહીએ તો જોડું નથી.

આ કલ્લાને વેચતાં ફટી જલમ પણ મળતી નથી એને બીરો મૂકનાં કાર્ધ પાર્ધ

સરખી પણ ધીનું નથી; છતાં આ કલ્પાને એ લોકો મહામુલું થઈને મેમ માની બેઠા છે એ વિચારવા જેવી વાત છે.

એ કલ્પા સંબધી બીજાઓએ પૂછતાં તેઓ કહે છે: 'અમે મરીએ ત્યારે અમારી સાથે કલ્પા સિવાય બીજું શું આવવાનું છે? કલ્પા તો અમારાં મરતાંજીવતાંનાં છે.' આ મનોવૃત્તિ એ સ્ત્રીઓમાં ઘર કરી બેઠી લાગે છે. કલ્પાનો નાશ થતાં દારૂ-રિસાનો નાશ થાય-એ આ કલ્પાનો નાશ થાય તો બીજાઓ તો ત્યું પડે આખી બીજા ભતિમાંથી દારૂ, તાકી અને જીવરિસા જેવા સૈકાઓથી થાણું જમાવી બેઠેલા દુધુંબોનો નાશ થાય તેમ છે એ માટે સામાન્ય અખતરો શરૂ થયે. દત્તો. એ પિત્તજનનાં ભારે કલ્પા કદાવી નાખી નિકળનાં હલકાં કલ્પા પહેરાવવામાં આવ્યાં. અને આ એક જ અતિ સામાન્ય પ્રયોગથી-એ લોકોમાંના નાશ અને દારૂના દૈવનો થણો નાશ થયેશે જણાયો.

મુંપકની જીવદયા મડળીએ પણ આ કામમાં સારો સાથ આપ્યાનું જણવામાં છે.

દારૂ: ભાંગ્યેજા. એવું દારૂ વ્યવસાયે કે જે આ ભતિને ન રૂપરૂપે હોય, કે જે ભતિમાં ન પ્રવેશ્યું હોય. રોજ દારૂ-તાકીમાં અત્યુર રહેવું એ આ ભતિ માટે ને એના પ્રામિક કતવ્ય જેવું થઈ પડે છે.

આ વ્યસને જ આ વીર ભતિને નાશ કર્યો. ઘર, જમીન-મેલીવાડીને નાશ કર્યો. અને અંતે કાળમુખી શુભામીમાં પ્રજા સપડાઈ.

તાંબાકુંડું વ્યસન: તાંબાકુંડું અને બીડીના વ્યસને આ ભત ઉપર બેઠા બેઠી કહેવા છે એ ભતિ એટલી બધી તાંબાકુંડું ઉપયોગ કરે છે, કે દેશમાં ઉત્પાદન તાંબાકુંડું ૪૫% ટકા ભાગ આ ભતિ જ વાપરે છે. તાંબાકુંડું જગતમાં સરકારને

મળતા કરોડો રૂપિયાનો-કુલ તાંબાકુંડું જગતનો ૪૫% ટકા હેરસો આ ભતિ જ વાપરે છે.

દારૂ કરતાં આ વ્યસન ઓછું ખર્ચાળ છે, ત્યારે તે અનંદદ પ્રમાણમાં છે. એટલે તે દારૂ કરતાં પણ વધારે ભયંકર છે-નાશકારક છે. બીજાકુંડુંમાં દરેક સ્ત્રી-પુરુષ-બાળક બધાં જ આ વ્યસનના ભોગ બનેલાં છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં અને જ્યારે જુઓ ત્યારે દરેકના મોંમાં ચૂળી (માટીની વાટુમાં તાંબાકું બરી સ્ત્રીઓ પીએ છે તે) કે બીડી હોય જ. તેમાં સ્ત્રીઓ તો હાજર કરે છે. સવારે પથારીમાંથી ઊઠતાં જ પથારીના એસીકથી કે થાંધામાંથી કે કમળના મળવામાંથી લૂખિયું કાઢી પીવા માંડે છે. મોડે, કરખા જતાં પણ મોંમાં લૂખિયું હોય જ. ઘરમાં વાળતા-ખૂંટતા, સાફ કરતાં-પાણી ભરતાં કે છેવટે ખાવાનું કરતાં પણ મોંમાં લૂખિયું (ચૂળી) હોય જ. જ્યારે જુઓ ત્યારે ઊઠતા-બેસતા, વાત કરતાં કે કામ કરતાં લૂખિયું ખરું જ. નવીનવી ભતની તાંબાકુંડું અને નવીનવી ભતનાં લૂખિયાં-ચૂળીની-બધું પરિવર્તન. એક બીજાનાં થૂંકવાળાં-વારાં-રતી પીએ છે. એવી રોગ વધે છે. બાળકો પણ પીએ છે. કેટલાંક બાળકો તો રસ્તામાં પડેલાં બીડીઓનાં ફાંટાં વીણીને પીએ છે.

મદ્રાસ સરકારે બાળકોમાંથી બીડીનું વ્યસન નાબૂદ કરવા કાયદો કર્યો છે. મુંપક સરકારનું પણ આ બાબતમાં ધ્યાન બેસવા જેવું ખરું.

બાપ બીડી પીતાંપીતાં છોકરાને બીડી પીવા આપે છે. મા લૂખિયું પીતાંપીતાં છોકરીને તે પીવા આપે છે.

ઓરાક કંતાં તાંબાકુંડું આ ભતિએ વધુ મદત્ત આપેલું છે એમ કહેવામાં લગીરે અતિશયોકિત નથી.

• ઠોઈ મહેમાન આવે તો બીડી કે ચૂંચીથી જ પહેલું સ્વાગત કરાય છે ગસ્તામાં-બબરો માં, ધરમાં કે સીમમાં ત્યાં એકબીજા મળે છે ત્યાં તળાકુચી જ સ્વાગત કરાય છે ભણેને સરિયામ રસતો હોય, અવરજવગી લીડ હોય, તડકો હોય, વરસાદ વરસતો હોય પણ બીડી અને ટૂંબિયાંથી જ સ્વાગત ધવાનું! ચાટલી દહ સુધી આ બતિમાં તળાકુચું બ્યરાન બાથેલુ છે

બીલ સીંચીમાં પણ તળાકુચું ભયકર બ્યસન છે એથી જ તેમનાં શરીર, રોં, દોઢ કાળાં, બેરોળ ને ગ ધાતાં રહે છે ફેમાં ભગે છે, ગર્ભાશય ખેરાળ ચાય છે અને સસ્તાની દહિયો પણ બાળક ગર્ભાશયમાંથી જ બીડીના સરકાર પામે છે એટલે બેરવજ વધતું બાળક ધતો જ બીડીનાં દૂધ-ચૂંચી પીએ છે એ બતિમાં કદાચ આવે જ વર્ષને મરજુ-પ્રમાણ વધુ હશે

ખોરાક : મુખ્યત્વે જુવારના રોટલા, ઝાચ, જાવડો, માછણાં, મગ્યાં, બકરાં, છીં અને મસિ

સારાનગસા પ્રમ મે, ઉભણી વખતે, ઘર અને મરજુના વરમાં પાગ, મેસો તેજો મારી ખાય છે પરોણાગતમાં મસિ-દાઝ જ વાપરે છે લીલ સીંચીને જોગક રીધતાં જ આવડતો નથી, તો સારી વાનીએ વેનાવનાની વાત જ ક્યાં રહી? એ શીલે પણ ક્યાથી? શીખવે પણ મોલ? મસિ ખાવા સળથી લીલોને પૂર્તા તેજો કહે છે

‘તમે દૂધ, ઘી, મધ, ચોખા ખાઈ મજબૂત બનો છો તો અમે મસિ ખાઈ મજબૂત બનીએ છીએ!’ કેવો વિચિત્ર ભવાળ! આવી છે એમની મસિ માટેની જોડી માન્યતા!

અનાજમાં જુવારના રોટલા ખાવાનો મુખ્ય દિવાળ છે ચોખા ભણા જ ચોખા પ્રમાણ માં ખાય છે પરંતુ ચોખાને કીચા મકારના

ભોજન તરીકે માને છે હજમરુ મે ચોખા ભોજનમાં વાપરે છે અને આવડ માણે છે રોજના ખોરાકમાં મુખ્યત્વે જુવાર અને મકાઈ હોય છે

ઝાચ પણ દુધમાં છે ડાંગર, ડોઢ, બટી, જાવડો ને મકાઈ ભરડી રોટલા કે ભાકુ (બરડેલું, પાણીમાં ઉકાળી ઘટ ધવા દીધેલું) કહે છે અને તે મીઠું નાખી ખાય છે ઘી-દૂધ ખાવા મળતાં જ નથી ઝાચ પણ જવડો જ મળે છે, કારણ કે એ લોઢા પાસે ધણ તો દોતાં નથી ઉજળિયાત ડામને પેસા આપીને કે એમને ત્યાં કામકાજ કરીને કે ઘાસ-જળ તણુ આપીને જ તેજો. ઝાચ મેળવી શકે છે એટલે ઘૂટથી જમને ઝાચ પણ મળતી નથી ઝાચ એ લીલો મારે અમત છે, પરંતુ એ અમત દુધમાં ધમ ધમ છે

આનુ બ્યસન ના વજમગ સર્વ બાપક છે મજૂરો, આકરો, ઢાળીઓ વગેરે સવારમાં રોટલાને બદલે ચાને નારતો આપવા માં આવે છે ભણેને એક ટક ખાવાનું ન મળે તો ચાલે, પરંતુ ચા વિના તો જ ન ચાલે, એવું માનનારા અને તે પ્રમાણે વર્તનારા એમવામાં છે ખાવાની વસ્તુ વેચીને પણ તેજો ચા પીએ છે

એમના ધરમાં ભેઈએ તો ધાતુનું પાત્ર ન મળે! ખાવાનાં, પીવાનાં, વપરાયનાં વાસણો માટીનાં જ હોય છે કદાચ ઠોઈ ધાતુનું ત્રાંબા-પિત્તળનું વાસણુ લઈ આવે છે તો તે પાણુ દાર-તાડીમાં વેસાઈ બધ છે

પાણીનાં વાસણુ અને પીવાની રીત : પાણી પીવામાં તેજો શુદ્ધ ગ્ધ છે બીજનું પીધેલું પાણી પીતા નથી માટીનું વાસણુ જોએ લગાડી પાણી કદી પીતા નથી તેજો ઘીએથી જ પાણી પીએ છે

ખાસ કરી પાણીનાં વાસણુ-પાણીનાં માટનાં છુટી જગ્યામાં મોંચા લાધીને જ ખેં છે

થાક કે ગાગર વડે જાયેથી પાણી પીએ છે. લોટો કે બીજાં વાસણુ રાખવાનો રિવાજ નથી. વળી જાડે-જ મલ જાય ત્યારે ખાસ કરી પાણી સાથે લેતા જાય નહિ; પરંતુ નદી-તળાવ હોય ત્યાં જ જાય. એ લોકો ખાસ કરીને ખાડી હોય ત્યાં જ ગામ વસાવે. હમણાંહમણાં જાડે-જંગલ જતાં માટીના ચણવામાં પાણી સાથે લઈ જાય છે. આ ઉપરાંત નાહવા-ઘાવામાં તદ્દન બેદરકાર રહે છે. એખખાઈનું જ્ઞાન નથી. ડાઘ થું તેનું ય જ્ઞાન નથી. કપડું નવું શરીર પર પહેરે તે ફાટે, તેનાં ચીથરાં ઉડે ત્યારે જ શરીરપ્રત્યી તે અજાણ થાય છે. અઠવાડિયે-દશપંદર દિવસે કઠાચ નહાય તો ભાગ્ય !

વહેઅ : ઘરમાં કોઈ માંદું પડે તો તેઓ દવા કરતા નથી. જૂન, ચેટક, ડાકણ, કરતૂક માને છે. માતાને મરઘાં, જકરાં, પાડા વગેરે ચઢાવવાની બાધા રાખે છે. માંદો માણસ સારો થાય તો માનેલી વસ્તુ મારી ખાય છે. દારૂ પણ માતાને નૈવેદ્યમાં ધરાવીને પીએ છે !

આ અજ્ઞાનનો લાભ થણા ક્યારાસો-ભૂતા-ભગરીઓ વગેરે લે છે અને દરદી કંમોતે મરે છે.

આસો સુદિ આઠમને તેઓ માતાની આઠમ માને છે અને એ રાત્રે ભૂતા-ભગરીઓ માતાને અવશ્ય લોગ આપે છે. જકરાં ને પાડા માતાને નામે વધરી ખાય છે. એ દિવસની જીવંતિસાની બે ગણતરી કરવામાં આવે તો આંકડો લાખો ઉપર જાય.

સ્ત્રીપુરુષનો પ્રેમ : લીલ સ્ત્રીપુરુષો બહુ જ પ્રેમપૂર્વક રહે છે આનંદથી દિવસો કાઢે છે. ગામપરગામ સાથે જ જાય છે. કામ-કાજે ખાસ કરીને સાથે જ જાય છે. ઘર-કામમાં બન્ને સાથે જ કામ કરે છે. જેને ત્યાં

પુરુષ ચાકર હોય તેને ત્યાં જ ચાકરની સ્ત્રી ઘરનું બીજું કામ કરવા રહે છે. એકબીજામાં પતિ-પત્નીમાં પ્રેમ જોવામાં આવે છે.

છૂટાછેડા : લીલોમાં છૂટાછેડાનો રિવાજ છે. પરણ્યા પછી સ્ત્રીને પતિ સાથે અગર ઘણીને સ્ત્રી સાથે ન બને તો અમુક રકમ આપીને છૂટાછેડા કરવામાં આવે છે પુરુષને સ્ત્રી ન ગમે તો તે બીજી પરણે-સ્ત્રીને પતિ ન ગમે તો તે છૂટાછેડા કરી બીજાને જાય. આમ છૂટાછેડાનો રિવાજ છે.

લક્ષ : લક્ષમાં ચોરી કરવાનો રિવાજ નથી. લાલમાં કેટલાક લોકો ચોરી કરે છે, તે પણ એમની જ્ઞાતિમાં અગિવાન ગણાતો હોય તેના હાથે કરી તો ગામના વસવાવાના હાથે ચોરી કરાવે છે અને તે જ બધી લક્ષ-વિધિ પણ કરાવે છે લક્ષની હંમ બધી જ હેંદુઓને મળતી છે. લક્ષનો દિવસ ચાદ રાખવા માટે એક દોરડા ઉપર માંદો પાડી રાખે છે અને દરરોજ એકએક માંદો છોડે છે જ્યારે એક માંદો બાકી રહે ત્યારે વર કન્યાને ત્યાં પરણવા આવે છે.

હેંદુઓમાં લક્ષ બેવડાવવા જવાનો ચાલ છે, તેથી જ આ ચાલ છે. પરંતુ એમની બાપામાં એને-“માંદો લેવા જઈએ છીએ” કહે છે.

લક્ષ ખાસ કરીને સવારમાં જ થાય છે. કન્યાપણના માણસો વરને ખલા ઉપર લે છે અને વરપણના માણસો કન્યાને ખલા ઉપર લે છે કન્યા વરના ઉપર ચોખા ફેંકે છે. વર કન્યા ઉપર ચોખા ફેંકે છે. અત્યારે પણ લક્ષવખતે વર તલવાર અને લાલ રાખે છે. બન્ને પણના માણસો લોલ-પિપૂડીના તાલ-બદ્ધ સ્વર સાથે નાચે છે આખી રાત નાચ કથ પછી સવારમાં સૂર્યોદય સમયે લક્ષ થાય છે. (આખતે અંકે પૂરો થશે.)

અ પૃથ્વી

શ્રી ભર્મિલ

ધર્મિલાસ । એક દલદરે રહેવા સમર્થતા આ જાનાવને લેખકે વાર્તામાં લખેલા છે સામાન્ય માનવીની લાભીઓ લેખકે સંધ્યા રીતે વાર્તામાં કતારી છે ને હૃદય માનવતાનું પણ દર્શન કરાવ્યું છે

દેશભાગની પરિસ્થિતિની અસર સમસ્ત પ્રજા ઉપર થાય છે ભારતની હાલની સ્થિતિમાં વધુમાં વધુ માર્કને ચોક્કસ પડ્યું હોય તો તે સ્થળાતર ને કોમી દુર્વાસનનો લોભ બનેલાઓને શ્રીમ, બેબેલોન, કે તાતાર દેશોમાં પૂર્વે અર્થેલા મર્ક પણ યુદ્ધમાં હિંદના ભાગના પચાસી થયેલા વિશાળ પાકાપરના અપહરણ જે લા કિરેલાઓ નોવાયા નથી હિંદના

તે તાના કામરજીને ચાંદીની કંચોરીમાં મિસરીના લોભ ખગલી માળા ફેગવાનું શરૂ કરના મદાલદમીએ કહ્યું 'અલી કમળાવડું' તોર સસરા દવે રનાન કરી રહ્યા હશે જ, એમને પૂજની સામમી તૈયાર કરી આપ 'સસરાની પૂજ માટે સામુની આજ્ઞા પ્રમાણે વચેટ વડુ કમળા જોરસિયો લઈ થઈન ધસવા બેસી ગઈ તેની નાની બારે'ક વધની નહુદ શાંતા એટલામાં ત્યાં આવી અને તેને પૂજના લાગી 'ભાભી ! હું તુલસી દેવ લેતી આવું ?'

'ના ના, બા વડશે તમને તે લેતાં ના આવડે'

'કેમ ના આવડે ? જુઓ, સાતવાર નુવંસીજીની પરિક્રમા કરીશ. સાત તાજીઓ 'જળવી તુલસીમાને જમાડીશ મંજીરોને નહિ અરકુ અને 'હરિ જુધી પ્યારી તુલસી' જાતી જઈશ'

કમળા ચૂપ રહી

'બોલો ને ભાભી ! કિતારી લાવું ને ?'

'ના ! બા મને વડે'

'નહિ વડે, એને શી ખજર પડવાની છે ?'

કમળાને હજુ ચ દન ધસવાનું હતું, દીવા તૈયાર કરવાના હતા, તન્ભાઈ આચમની આદિ ઊંઠવાનાં હતાં એટલે અંતે તેણે કહ્યું 'ભલે બર કિતારી લાવો, પણ જુઓ, હાથ બરાબર મોએ અને 'હરિ જુધી પ્યારી તુલસી'

જેરથી ન ગણો, નરિ તો બા'

પણ પૂરું સાંભળવું ન રહેતાં રજા મળતાં જ શાંતા હિસાદભરી ત્યાંથી દોડી ગઈ અને તુલસીદેવ કિતારવા લાગી પરંતુ બા બાજુ કમળાએ જોરસિયા પરથી ધમ્મયું ચ દન આંગળીઓ વતી કંચોરીમાં બેસુ કરવા માંડ્યું, ત્યાં જ સામુની કંચોર વાણી સંભળાઈ 'અરે ભગવાન ! મેલા પૂજમાં ય આટલાં આજસુ હાડકાં ! ચાર તુલસીદેવે ય પોતાના હાથમાં ન કિતારાય અને આમ આવ અલી શાંતા ! આખા ગામમાં ભટકી આવીને તું શા માટે તુલસીજીને અડી ?'

કમળા દવે દેવ બલે થુ થુ થ સાંભળવું પડશે એ વિચારે અમિત જની સાસુ સામે જોઈ રહી શાંતા પણ બીલીબીલી પોતાની માતા પાસે આવવા લાગી, પણ એવામાં નીચેથી મર્કએ તેના મોઢામાઈના નામની ધૂમ પાડ્યાં જ તે બારીએ મર્ક અને નીચે જોતાં જ આનંદથી ધૂમ પાડી બોલી ઊઠી. 'બા, બા ! મોટાં ભાભી આવ્યાં !'

એ સાંભળતાં જ મદાલદમીના આનંદની સીમા ન રહી તેમની ઝાહી, કહ્યાગરી તેમ ભક્તિભાવવાળી મોટા પુત્ર રાજેન્દ્રની વડુ થમુના ત્રણેક માસથી તેને પિયેર ગઈ હતી પણ તેના પિયરને ગામે પદરે'ક દિવસ પર થયેલા ઉમ્મ હુન્નમાં ખજર આવી હતી કે પોતાની વડુ સુદાં વેવાઈનો સધળો પરિવાર

આવીને તે જમવા બેઠો, તે વખતે મહાલક્ષ્મીએ તેને યમુનાના આગમનની ખબર આપી. રાજેન્દ્રને તે ક્યાં છે એ પૂછવાની ઇચ્છા તો થઈ પણ સંકેતથી તે ન પૂછી શક્યો. તેમાં ય આજ તો વળી માતા ય કાણુ બાણુ કેમ સહેજ ચિદાયેલી લાગી! સાંજે આવીને નિરાંતે સૌ થઈ રહેશે ત્રિચારી તેણે જમી લીધું.

જમી બિઠી તેણે પોતાના ખંડમાં જઈ કપડાં પહેરના માથાં, તે વખતે તેની બહેન શાંતા પાન આપવા માટે આવી. પાન લેતાંલેતાં તેણે શાંતાને પૂછ્યું : 'તારાં બાળી આવ્યાં છે ખરું કે શાંતા ?'

'હા !'

'ક્યાં છે ?'

'સાથેના વાડામાં બેઠાં છે.'

'દણુ નાહ્યાં નથી ?'

'ના !'

'બા આજે ચિદાયેલાં કેમ લાગે છે ? આને તે' પજવી હતી કે બાપા સાથે બોલવું થયું હતું ?'

'એ તો મોટાભાઈ! એવું છે કે આ બાળી આવ્યાં છે ને, તેમને મુસલમાનો ઊઠાવી ગયા હતા. તેમને...'

'શું કહે છે ?'

'હા ! તેમની પાસેથી છોડાવી જિલ્લા સમિતિવાળા આજે એમને આપણે ત્યાં મૂકી ગયા છે. આ રીતે એ અહીં આવ્યાથી બા ચિદાય છે.'

'પણ એમાં ચિદાયે શું વળે ? ઠીક, પણ તેમણે તેના સ્વીકાર તો કયો છે ને ?'

'હા ! બાએ મને જ લાભીને ઘરમાં લાવવાનું કહ્યું હતું પણ...'

'બસ, એટલું બહુ છે. બા પાછી એમ તો સમજે એવી છે. છતાં મનમાં કંઈક હશે તો સાંજે મારા આવ્યા પછી એનો સૌ

ખુલાસો થઈ જશે.' કહી રાજેન્દ્ર મોઢું થયું હોવાથી ઝડપથી દુકાનને પાંચે પડી ગયા.

આ બાળુ વાડામાં બેઠેલી યમુના પતિને જમવા આવેલા બાણી તેને મળવા અધોરી બની રહી. પણ બ્યારે તેણે બાણી કે પતિ તો જમીને દુકાને પણ જતા રહ્યા, ત્યારે તેની નિરાશાનો પાર ન રહ્યો. તે માની જ બેઠી કે પોતાની પતિતાવસ્થાને કારણે પતિ પણ પોતાનું મોઢું બેવા નહિ ઇચ્છતા હોય. પોતે પતિતા હતી, દુર્ભાગિની હતી, શિયળ-જંગ પછી તે મૃત્યુ જ ઇચ્છતી હતી. પરંતુ તેણે તો બાણીનું કંઈ કે પોતાનાં જેવી અનેક દુર્ભાગિનીઓ પોતાના પતેઓને ત્યાં પુનઃ સાધર સ્થાન પામી રહી, છે, તે પ્રમાણે પોતાના પર અગાધ પ્રેમ ધરાવતા પોતાના પતે પણ તેને સ્વીકારશે જ એવી શ્રદ્ધાથી જ પતિગૃહે પાછી આવવા તેણે હિંમત ધરી હતી. પણ પરિસ્થિતિની બાણી થતાં સાચું બદલાયેલું વર્તન તેમ જ પતિએ મળવા પણ ન મોકાઈને કરેલી અવગણનાથી તો તે બાણી નિઃપ્રાણ બની રહી. જતા પતેને નિહાળવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થતાં તે બિઠીને બહાર જવા લાગી પણ ત્યાં જ સામેથી પડોશમાં રહેતી પોતાની બહેનપણી અંપાને પોતાના અધર તરફ આવતી બેઠી દેવ બાણી શેઠ સંકેત થતાં તે ઝડપથી સ્વસ્થાને જતી રહી.

ઘરમાં પ્રવેશેલી અંપાએ મહાલક્ષ્મીને પૂછ્યું : 'લક્ષ્મીકાકી ! યમુનાવહુ આવી કે શું ? ક્યાં સંતાઈ ગઈ ? મને તો મળી પણ નહિ !'

'હા ! આવી તો છે, બહેન, પણ ખૂબ બીમાર પડી ગઈ છે, તેની તબિયત જરા સુધરશે કે જરૂર તને મળવા આવશે.'

'પણ હમણાં જરા બેઠું તો ખરી.'

'બેવાશે હવે, હમણાં જરા બિઠી ગઈ છે.'

ઉઠાડીને થુ કામ છે ?

ઘરમાં પ્રવેશતાં દાડા તમ્મ ઝડપથી જતી રહેલી યમુનાને ચપાએ જોઈ જ હતી મદા લક્ષ્મીને જૂહુ બોલતી જોઈ તે સમજી ગઈ કે કાંઈ યમુનાને કાઈ મળે એમ ઇચ્છતાં નથી સાંભળેલી લોકવાયકાને આ વાતથી તાણે બેસાડીને ચપા ચાલી ગઈ

ચપા પોતાને લેઝ પહોંચી ન પહોંચી ત્યાં તે કળિયામાંની, આસપાસની બેચાર પારોસણે તેને ઘેરી વળી

તેમાંની એક સુભદ્રાએ પૂછ્યું

‘કેમ બહેનપણીને મળી આવ્યાં ?’

‘અરે થાપ ! મને તો મળવા ય ન દીધી, મેં જાતે તેને ડાગમાં જતી જોઈ છતાં કહે છે કે બીમાર છે અને લાવી ગઈ છે !’

‘ત્યારે એમ વાત છે જોજો ને ચૂપચાપ ઘરમાં રાખી લેશે પણ એમ કાંઈ રાખ્યે શોણુ છૂપુ રહેવાનું છે ? યમુનાને યુસલમાને ઉઘાવી ગયા હતા તે ન ઉઘાવી ગયા થવાનું છે ?’

‘હાં તો અહીં બા ! તે વડલાઈ પણ દશે નો ? અને તેના પર ત્યાં થુ થુ નહિ વીલું હોય ?’

‘જાણ્યું વળી નહિ તો થુ તેની પૂજ કરવા તેને ઉપાડી ગયા હશે ! તું થુ મારી ખર્ચ પૂછે છે !’ સુભદ્રા બોલી

—એ એક જાણવા જેવું છે કે વીરગનની એવી શ્રીજીવણી બહેનનું નામ સુભદ્રા હતું ધન્ય છે એ સુભદ્રાને, પણ આપણા દિ કુ સમાજમાં તો એવી સ્ત્રીઓને પણ ‘સુભદ્રા’ નામથી નવાજવામાં આવે છે કે જે સો હાંસ માટીને પાટે બેઠેલ બિલાડી જેવી હોય- નારી મારેના સર્વ અવગુણોથી પોતે સંપન્ન હોવા છતાં બહાર મોટી સિદ્ધ ધર્મને ફરતી હોય ! એવી સ્ત્રીની પીઠ પાછળ લાંબા દાઢ

કરીને ભેરકમળ જરૂર બોલવાનું જ કે ‘આ સુભદ્રા તો છુઓ !’

ચપાની પારોસણ સુભદ્રા પણ એવી જ એક ‘સુભદ્રા’ હતી ચપાથી તેના રાખ ! સખાયા નહિ તે બચાવ કવા મર્ધ ‘સુભદ્રાબદેન ! આમ થુ જોલો છે ! યમુનાને એ જાણુ થુ સારુ લાગ્યું હશે ? એ બિચારી અજળા જાત ! થુ કરી થકે ? એની જગ્યાએ મારે કે હું અગર તમે દોઈએ તોપણ આપણે બીજી થુ કરી શકીએ !’

‘એ, ચપા ! આ તો ધરમનો મામલો કહેવાય, એ તો જે જેનાં કરમ તારા કે મારા શા ભોગ લાગ્યા હોય કે આપણને એવું માય ! આપુ થયા પછી તો જિવાય જ કેમ ? કૂલો-લવાડો ય રાંડને ન મળ્યો કે ’

બિચારી ચપા નક્કી ન કરી શકી કે પોતાનો મત તે યમુનાના પક્ષમાં આપે કે તેની વિરુદ્ધમાં !

આ જાણુ યમુનાએ ચપા સાથેની સામુની વાતચીત સાંભળી હતી પોતે બીમાર હોવાની વાતે તે હજમગ બીમાર જ બની ગઈ

અર્ધાએક કલાક પછી તેણે રસોડામાં સામુને બોલતી સાંભળી ‘અહીં કમળાવહુ ! લે આ ખાવાનું આપી આવ પેલીને વાગમાં જોજો, યાળી-વાડા મૂકી દેતી પતરાળા-પડિયામાં આપજો ’

કમળા યમુનાને સામુના કલા પ્રમાણે પતરાળા-પડિયામાં ખાવાનું પીન્સી ગઈ અને પછી રસોડામાં જઈ સામુને પૂછ્યું ‘પાણી મારે એમને પ્યાલો આપુ કે લોટો ?’

‘થુ કહ્યું ? જાનવગરની ! મ્હેંજને તે વળી વાસણ અપાતુ દશે ? ધરમ-કરમ કાઈ સમજે છે કે નહિ ? તારી મા તો મરજલણ હતી, પતારામાં નાહતી હતી અને તુ આવી જ્યાંથી નીકળી ! મ્હેંજને આપેલું વાસણ

આપણા ઉપયોગમાં આવે ખરું કે? શી આજની મનઃ ધર્મ મઈ છે!

કમળા ભેચારી સાંભળી જ રહી. વાડામાં યમુનાએ પણ સાસુનાં એ વચન બાણો સાંભળ્યાં. એટલે એના માટે સામે પડેલું પતરાળાનું અન્ન બધું વિષમય બની રહ્યું. તેને ડૂંધા ભરાઈ આવ્યો; પણ આ રેષતિમાં તે ખુલ્લે મોંએ રડી પણ ન શકી. પરેણામે જલરામજી વધતાં-વેદના અસહ્ય બની રહેતાં, અઢેલીને ઘેરી હતી તે દીવાલ સાથે ભેરથી તેણે માથું ટૂટ્યું કે તુરત જ તેના મુખમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ.

મહાલક્ષ્મી, જયસુખલાલ વગેરે દોડી આબ્યાં. વધુને એ સ્થિતિમાં બેઠાંને તો મહાલક્ષ્મીનો ક્રોધ ઊલટો વધી પડ્યો: 'આપું બધું કરવું હતું તો પછી અહીં શું કરવા આવી? આમેય ધરમ તો ગુમાવ્યો જ છે તો પછી હતી ત્યાં જ શું ઘોડી હતી? ત્યાં એટલો તો વિચાર કરવોતો કે પછી રીવાળાં નાતજાતમાં મોં શું બતાવશે? ય દોષ-ફતૂર કય? એના ખાઈ લે તવું હોય તે. અને પડી રહે ચૂપચાપ એક બાણુ ખૂણામાં. સાંજે રાજેન્દ્રના આવ્યા પછી જો તે રસતો સંભાળી લેલો તમારો.'

'હા! પણ મને જરા સ્નાન તો કરાવો. સવારનું મેં તો મોઢું સરખું ય ધોયું નથી.'

'હા! જો જરાજર નાહીને જરા કપડાં બદલવા હોય તો બલે...' જયસુખલાલ બોલવા ગયા.

'જો પાછા બોલ્યા ખરું? મુસલમાનના ઘરમાં રહી હશે ત્યાં રોજ તે નાતીધાતી હશે ખરું ને? સમજ્યા કય? નિના વચ્ચે બોલી ઊઠવાની શી ટેવ? જાવ, બાનામાના ઘરમાં.'

જયસુખલાલ જરાબની રાહ બોયા વિના જ ચૂપચાપ ઘરમાં જતા રહ્યા. અને પત્નીની સાંસારિક ક્ષુદ્ધિ પર અટલ શ્રદ્ધા ધરાવી

તેમણે પોતાની માળા સંભાળી લીધી!

મહાલક્ષ્મી યમુના સામે જેમજેમ વધુ બેતી તેમતેમ તેનું લોહી વધુ ઊકળી આવતું. બજારી-ફફડતી તે પણ યમુના સામે ભયંકર નજર નાખી ઘરમાં જતી રહી. વચેટ વધુ કમળાએ પણ સાસુની પાછળ જવામાં સાર બેચો.

નહુંદ શાંતાએ ત્યાંથી ન જતાં લાલીને કહ્યું: 'ખાઈ લો ને લાલી.'

'ખાઈ લઈશ હોં બહેન, બાવ ઘરમાં. બા પાછાં વઢશે તમને.'

યમુના ખાઈ શકે એમ તો હતું જ નહો. શાંતાના ગયા પછી અન્ન તેણે વાડા બહાર નીકળી ફૂતરાંની ચાટમાં નાખી દીધું. ગઈ રાતનું તેણે પાણીનું ટીપું સરખું મોંમાં નાખ્યું ન હતું. તરસ ખૂબ જ લાગી હતી. કમળાએ મૂંઝલા પડિયામાંનું જળ પીવા તેની ઇચ્છા થઈ; પણ તે માટે થે હાથે ના પાડી. 'કશું નહીં થયા વિના આ ઘરનું જળ પણ હવે શાને પીવું?' તે વિચારી રહી: 'અને નહીં પણ ખીનું શું થવાનું હતું? સાંજે એ આવીને પણ ખીનું શું કરી શકવાના છે? માતાથી વિરુદ્ધ થવું જ હોત તો મળ્યા વિના દુકાને જતા રહ્યા એના કરતાં અત્યારે જ મને મળીને જરા સાંત્વન ન આપત? આ રીતે સ્થાનંભણ થઈ અષમાન સહેવું, મહેણાં-ટોણાં સાંભળવાં એના કરતાં તો બહેનર છે કે અહીં ન જ રહેવું. સાંજે આવીને તેઓ સ્વીકાર કરશે તો ઠીક છે, નહિ તો દુનિયા વિરાળ છે. અને દુનિયા પણ મોઢું ફેરવી લેશે તો પછી મા મહીસાગર ક્યાં દૂર છે?'

આવો મરણિયો નિશ્ચય કરનાર બેઠાબેઠ રહેલી યમુનાનું અશક્ત શરીર તટી પડતું હતું. આથી ત્યાં આડી પડી અને વિવિધ વિચારો કરતાંકરતાં ત્રણચાર વાગ્યા ત્યાં

તો નિદ્રાદેવીએ પણ તેના પર કૃપા દર્શાવી પોતાને અંકે તેને પોશાકી લીધી.

સાંજ પછી, રાજેન્દ્રને ઘેર આવવાનો સમય થયો, પણ આજ તો તે ય ન આવ્યો. ઊલટું પેઢીમાં ગુમારતો ખર આપી ગયો કે તાલુકા કાપડ એસોસિયેશનની મિટિંગ હોવાથી રાજેન્દ્ર રાતના ૧૧-૧૨ વાગે ઘેર આવશે એને વાણુ કરવું નથી માટે એની રાહ ન બેતાં સર્વ પરવારી બધ

ચાકીપાકી યમુના તો હજુ ય હાલતી હતી. તેને જગાડવાની ઈચ્છા મદાલદમીને ન લાગી. સર્વજ્ઞ વાણુ કરાવી સામ્રાજ્યે પણ વાણુ કરી લીધું

નહુદ શાંતાએ ચૂપચાપ વાગમાં આવી બાકીને જગાડી અમારુ ચર્ચ ગયેલું બોર્ડ યમુના ચમકીને બેઠી થઈ ગઈ ને શાંતાને પૂછ્યું 'કેટલા વાગ્યા બહેન ?'

'નવ સાગ્ર નવ થયા હશે બાકી !'

'તમારા બોર્ડ આવી ગયા ?'

'ના ! એ તો મોડા ૧૧-૧૨ વાગે આવવાના છે તેમના વેપારીઓની કશી મિટિંગ છે'

એટલામાં તો કમળા પણ ત્યાં આવી અને બોલી કે 'હમણાં જગ્યાં બાકી છ'

'હા ! આ શાંતાબહેને જગાડી દ્યારે'

'માત્ર એક તો મોડા આવવાના છે ખાવાનું જરા લાવું !'

'ના !'

યમુનાને ખાવું તો ઝડું જ નહિ, પણ ગર્ભ રાતનું પાણી સરખું થે પીકું ન હોવાથી તેને ગળે ખૂંચ શોષ પાવડ માંથી હતો પાણી માગવું કે નહિ એનો વિચાર કરતી હતી ત્યાં જમના મદાલદમીને ઉદેશીને સસરાને બોલતાં તેણે સંભળ્યા

'એમાં રાજેન્દ્ર આવીને શું કરવાનો છે ?'

એ કાંઈ વિચાર કરવાનો છે તે તો મારે ને તારે જ કરવાનો છે ને ?'

સામ્રાજ્યે સંભળ્યાં 'હા ! એ તો છે જ, પણ ધર્મ બ્રહ્મ થયેલીનો સ્વીકાર થાય જ કેમ ? વાલ્મીયાનો-વૈષ્ણવનો અવતાર કાંઈ વારંવાર મળતો નથી અને ન્યાતઅતમા પણ પછી મોટું શું રહે ?'

'બસ ત્યારે,' સસરા બોલ્યા 'થઈ જ મધ્યમ'

'હા ! પણ રાજેન્દ્ર આડો થયે તો ?'

'તો તો પછી થઈ જ ગયું આપણાથી પછી કશું જ નહિ બોલાય'

'તમારાથી તો શેરું બોલાય' જ્યાં ત્યાં મને જ ધામને જોડે ધરતે ચાલો, સૂઈ જવ દવે તે વખતની વાત તે વખતે ક્યાં ગઈ શાંતા અને પેલી કમળા ? ત્યાં જ દબાં દશે ' તેમણે બૂમ પાડી 'અલી શાંતા' ચાલો સૂઈ જવ દવે'

વાગમાઈ ગાંતા અને કમળા ઝાપથી ઘરમાં જતાં રહ્યાં

સામ્રાજ્યે-સસરાની પૂરેપૂરી વાતચીત યમુનાએ સંભળી દવે તો તેણે માની લીધું કે પોતાને દવે આ ઘરમાં ગયા નહિ જ મળે ઘરમાંથી બહાર નીકળી જવાના વિચાર એકદમ તે ઊભી થઈ ગઈ પણ પાછો વળી વિચાર આવ્યો 'જતાં પહેલાં એમને મળવું તો ખરુ જ એમને ય કોણ બહે આજે જ ક્યાંથી મિટિંગમાં જવાનું થયું !'

તે ચૂકઈ રહી અને તેમાં ય લાગેલી તરસે તો દવે માગ જ મૂકી. વાગમાં એક બાણુ ફૂલો હતો તેના પરધાને ડોલ-દોરડું તેમ જ લોચે પણ પથ્થાં હતી તરસ ન સહેવાતાં તે ફૂવાની નિકટ ગઈ પણ ત્યાં વિવથી અકિત થયેલા યજની જેમ સામુના 'ધર્મ બ્રહ્મ થયેલીનો સ્વીકાર થાય જ કેમ ?'

શબ્દો હૃદયમાં ખટક્યા. પાછી તે મુદ્ધમ બની ગઈ: 'નહિ, પ્રાણુ બમ તો ભલે બમ પરંતુ આ ધરના કૂનાતું અપમાનિત જળ હવે મને ન જ ખપે.' ઝડપથી તે કૂના પાસેથી ખસી ગઈ.

પણ તરસે તેનાથી રહેવાય એમ હતું જ નહિ. શ્વાસ લેતાં પણ તેને અડચણ થવા લાગી તેનો પ્રાણુ પાણીપાણી ઝંખી રહ્યો. પોતે જો અહીં રહેશે તો કૂનામાંથી પાણી કાઢીને પી લેવાશે એમ ચતાં જ તે દોડીને ખારણું ઉઘાડી ઘર બહાર નીકળી નાહી.

પણ તેને મારે હવે તો ચાલવું ચ અશક્ય હતું. અંધારું તો હતું જ અને તેમાં આંખે ચ અંધારાં આંખાં, ચકરી ચઢી. રેકા મારે આમતેમ હાથ મસાયા. પણ કશો જ આધાર ન મળ્યો. અંતે ધરથી સહેજ જ દૂર મૂળથી કપાચેલા વૃક્ષની જંમ ડગમગીને ધબ દબને તે નીચે પડી અને બેભાન થઈ ગઈ.

*

ખારેક વાગતાં રાજેન્દ્ર ઘર તરફ આવી રહ્યો છે. યમુના સિવાય અન્ય કશો જ વિચાર તેના દિવમાં નથી. ચાલતાં ચાલતાં તે વિચારી રહ્યો હતો: 'ખાએ તેનો સ્વીકાર કયે? હશે કે નહીં? ઘણુંખરું તો તે સમજી હશે જ. જે કાંઈ થયું હોય એમાં બિચારી યમુનાનો શો વાક? તે તો વિવશ અબળા બત, તેને ભ્રષ્ટ મનાય જ કેમ? બહુ થશે તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લેવાશે. અરે પ્રભુ! આ સમયે બિચારી યમુનાને શુંશું નહિ વીત્યું હોય? માતા ભારતીને નસીબે ક્યાથી આ કેમવાદ પાડ્યો કે દેશની આ દશા થઈ? ચાકીપાકી બિચારી ઊભી ગઈ હશે, તેને જગાડવી તો ખરી જ. સવારેય જરા મળી લેવા જેવું તો હતું. મારા આશ્વાસનનો તો ફેર પડે જ. ઓહ! કેટલા દિવસે મળીશું...!'

આવા ને આવા વિચારોમાં મગ્ન થઈ ઝડપથી તે ચાલતો હતો પણ ધરની નિકટ આવતાં જ કશી કામળ વસ્તુથી તે ઠોકરાયો. ચંમકીને તેણે નીચા નમીને જોયું તો કાંઈ નારીનું શરીર હતું. નીચે બેસી ગઈ તેણે તેની નાહી જોઈ તો તે ચાલતી હતી. કશાક કારણસર માત્ર બેશુદ્ધ થઈ ગઈ હશે વિચારી તેણે તેને ઊંચકી લીધી અને ખારણું ઉઘાડી વાડામાં લઈ ગઈ કૂના નજીક સુવાડી. પછી ઝડપથી ડાલને કૂનામાં નાખી પાણી કાઢ્યું અને લોટામાં લઈ તે સ્ત્રીની આંખો પર છાંટવા માંડ્યું. પરિણામે નારી બગી; પણ ઓહ! તેણે તો ઝડપ મારી રાજેન્દ્રના હાથમાંથી લોટો લઈ લીધા અને મોઢે માંડી પાણી પીવા માંડ્યું.

રાજેન્દ્ર જોઈ જ રહ્યો: 'કેટલી બધી તરસ! જેને પાણી પણ નથી મળ્યું એવી આ અભાગિની કાણુ હશે?'

પાણી પીને તે સ્ત્રી પાછી પાસું ફરી ગઈ, ધીરંધીરે તેના શરીરમાં ચેતન પ્રવેશતું હતું.

જેતણે મેનિટ પછી રાજેન્દ્રે કહ્યું: 'હવે કશી જ ચિંતા કરવા જેવું નથી. જરાક સ્વસ્થ થાવ એટલે હું આપને ઘરમાં લઈ બઢે.'

યમુના હવે પૂરી હોશમાં આવતી ગઈ હતી. ઝડપથી તે ઊઠીને ઊભી થઈ ગઈ અને પતિ સામે નિહાળી રહી. અંધકારમાં કશું સ્પષ્ટ દેખાય એમ તો હતું જ નહિ.

રાજેન્દ્રે પુનઃ પ્રશ્ન: 'જો તમારે મારે ત્યાં ન રહેવું હોય તો તમારે ત્યાં હું તમને મૂકી આવું. તમારું ઘર ક્યાં છે?'

જવાબમાં યમુનાથી આજી ચીસ પડાઈ ગઈ: 'ઓ ભગવાન!'

અવાજ સાંભળતાં અને તેને ઓળખી.

હેતાં જ રાજેન્દ્ર ચમકી ઊઠ્યો 'અરે ! કાલુ યમુના ! તું ?'

'હા ! હું જ છું ગભગશે નહિ કેવળ તમારા દર્શન દર્શે હું જઈયું'

'અરે પણ ક્યાં ? ક્યાં જાય છે તું ?'

'ગમે ત્યાં, પણ લઈ જશે ત્યાં તમને ખારરૂપ નહિ થઈ પડે'

કહી યમુના જવા લાગી, પણ તેનાથી ચલાયું નહિ તે કામગીરીને નીચે પરી જ ભત, જો રાજેન્દ્રે ધસીને તેને ન સલામી લીધી હોત તો રાજેન્દ્રે કૂલની જેમ તેને હાથમાં લઈ લીધી તેનાથી છૂટા યજ્ઞની આછી ચેષ્ટા કરતાં યમુનાએ પૂછ્યું 'તમે મને ધરમાં સ્થાન આપશો ? સ્પષ્ટ કહેો માત્ર તમારા ઉત્તર માટે જ હું રોકાઈ રહી હતી'

'એમાં પૂછવાનું જ શું હોય ? શું આ ધર તારું નથી ? શું તું મને ધરણીને આ ધરમાં આવી નથી ?'

'હા ! પણ તમે બધી વાત બહાર તમારી બા જોથી મારો સ્વીકાર કરવા નથી ઇચ્છતાં'

'બલે ન છાએ પણ યમુના ! માત્ર પ્રેમ

પ્રત્યે તારી આટલી જ શ્રદ્ધા કે ? બા કહાય આપણને આ ધરમાં સ્થાન નહિ આપે તો આપણો ભારત બહુ મોટો દેશ છે બધા જ ખોટા વિચારો મનમાંથી કાઢી નાખ અને નિશ્ચિત જની રહે'

આશાસનના આ શબ્દો સાંભળતાં જ એકની જેમ યમુના પતિની કોટે બાઝી પડી.

*

બીજે દિવસે સવાનમાં યમુનાને તાજેન્દ્રના ખડમાંથી નીકળતી ભેઈ જપસુખલાલ અને મહાલક્ષ્મી પરસ્પર સાથે ભેઈ રહ્યા તેમની ચાર આંખોએ પરસ્પર કાણુ બાણુ રીધ વાતો કરી લીધી અતિ મહાલક્ષ્મી બોલી 'મારો રાજેન્દ્ર તો વીર બાળક છે'

જપસુખલાલ 'જરૂર પ્રવર્તમાન આગ્રહ હિંદ રાજેન્દ્ર સરખા મુચાનોથો જ જવલત જની રહેશે એના જેવાં પુત્રના પિતા તરીકે હું ખૂબ ગૌરવ લઉં છું'

મહાલક્ષ્મી 'પણ તેની જનેતા તો હું છું ને ?'

જપસુખલાલે હસીને પત્નીનો એ દાવો સ્વીકારી લીધો.

*

ઠીક ઠીક રિયલિતા એક ગાણુસને જ દીકરી એક માણને ત્યાં પરણાવેલી ને એક કુશારને ત્યાં જને બધ પોતાની જ ન્ય તના દત્તા, ધધો જુદો કરતા દત્તા એટલું જ જને સુખી દત્તા

એક દિવસ તે મળીનું દામ કરતા જમાઈને ચેર ગયે પૂઝેથી ખજરઅતરના જવાબમાં પુત્રીએ કહ્યું 'બાપુ, અમે તો તમારા આરણીકાથી મુખી છીએ પણ જને તો કમચાનને પ્રાર્થના દરો કે વરસાદ ખૂત આવે ને અમારા બાગમાના ઠોડને સાકે પાણી મળી બધ'

કુશારને ત્યાં આગેલી પુત્રીએ પણ મુખી દોષાર્નું જણાવી ઉમેર્યું

'બાપુ, પ્રશ્નને અમારાવતી અરજ ગુલરો કે વરસાદ ન મોલ્યે તો સાકે નેથી સળગાવેલી બરો તેવાર ચઈ બધ ને વરધીનું દામ આપી સજીએ'

અમ જોવા જતા જને પ્રસન્ન દત્તા તો નાનાજ, પણ પિતાને સચોટ જ્ઞાન થયું 'હિન્દિયા દેહી સ્વાધી છે'

*

પદાર્થનું અંદારણું

કે. શા. મ. સુથાર

બી. એ. બી. એસસી. બી. ડી.

વિશિષ્ટ રચના-અંધારણું જરૂરી છે, તેમ આ મૂળભૂત તત્ત્વોને-પદાર્થોને પણ નિરનિજનાં અલગઅલગ અંધારણુંસ્વરૂપે છે. એ બધાંની લેખકે આ છેલ્લા હાસ્યાં બિડાણથી છતાં સરળતાથી દરેકી વિચારણા પરથી વિશ્વની રચના ફેરવી ગઢન છે, તેની પ્રતીતિ યથે અને જગન્નિયંતા પાસે મસ્તક નમી પરશે.

એક મ આપણે બેચું કે પદાર્થના અંધારણુંમાં વપરાતી સૌથી નાની ઈટ તે પરમાણુ. પરમાણુ કરતાં મોટી ઈટ કે જે બેથી વધુ પરમાણુઓની બનેલી હોય છે તે અણુ. અણુના સુધી આપણે બેચું કે પરમાણુના કેઈ પણ સંજોગોમાં ભાગ પડી શકે નહીં. પરંતુ પહેલા વિશ્વયુદ્ધના અરસામાં વૈજ્ઞાનિકોને માલૂમ પડ્યું, કે આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. તેમણે બેચું કે પરમાણુના પણ ભાગ પડી શકે. પરમાણુ પણ પોતાનાથી નાના એવા અતિ-સૂક્ષ્મ કણોનું બનેલું છે. પરમાણુના પણ ભાગ પડે છે એવું જ્ઞાન યતાં જ વૈજ્ઞાનિકો માણુના અંધારણુંનો અભ્યાસ કરવા મંડી ગયા. તેમને તેમાંથી ઘણું બહુવાતું મળ્યું. તેમને માલૂમ પડ્યું, કે આ પરમાણુમાં તે અદ્દાટ શક્તિ ભરી પડી છે. એ શક્તિને બે છટી કરી શકાય તેા થોડાએક પદાર્થમાંથી ઘણી યાંત્રિક શક્તિ મેળવી શકાય. હાલમાં વૈજ્ઞાનિકોએ પરમાણુમાંની શક્તિ છટી પાડી છે. પરંતુ મનુષ્યના સ્વભાવમાં રહેલા એતાને એ શક્તિને અણુઓમ્મ બનાવવામાં વાપરી માનવજાતિનો બિનાશ નોતરે છે. હવે આપણે અણુઓમ્મ જેવા ભયંકર અસ્ત્રને જન્મ આપવા જેવી અદ્દાટ શક્તિથી ભરેલા આ પરમાણુના અંધારણુંને તપાસીએ.

પહેલા વિશ્વયુદ્ધના સમય સુધી એમ માનવામાં આવતું હતું, કે પદાર્થના અંધારણુંમાં વપરાતી નાનામાં નાની ઈટ તે પરમાણુ છે.

આજની આપણી પ્રગતિ મોટેભાગે વિજ્ઞાનને આભારી છે. નરી આંખથી કે સૂક્ષ્મદર્શક થંઓથી જે વસ્તુઓ કેબી શકાય એવી નથી હોતી તેને વિજ્ઞાને છટી કરી બતાવી છે. વિજ્ઞાન એટલે બધું માનવજાતિની પારાશીશી. નહિ તો કુનિયાની ઉત્પત્તિનાં કારણભૂત બાણ કે છતું જ મૂળભૂત તત્ત્વો છે એની ખબર આપણને કેવી રીતે પડી શકત? એમ કોઈ પણ વસ્તુના અસ્તિત્વ માટે તેની અસુક

પરંતુ પાછળથી એ માન્યતા વૈજ્ઞાનિકોને અત્યૂરી લાગી. પરમાણુ પણ પોતાનાથી અતિ ઘણા નાના કણોનું બનેલું છે એ માનવાને વૈજ્ઞાનિકોને કારણ મળ્યાં. આપણે બેચું કે પરમાણુનો આકાર એક ગોળ દાઢા જેવો છે. આ પરમાણુના મધ્યભાગમાં પરમાણુથી પણ સૂક્ષ્મ એવા કણો રહેલા છે અને એ મધ્યમાં રહેલા કણોની આસપાસ તેમનાથી લગભગ ૨૦૦૦ ગણા નાના બીજા કણો નેરંતર ફર્યા કરે છે. પરમાણુના મધ્યમાં રહેલા આ કણો તથા મધ્યમાં રહેલા તે કણોની આસપાસ ફરનારા તેથી નાના કણો એ જ પરમાણુના અંધારણુંમાં વપરાતી ઈટો. આ ઈટોને વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રોટોન (Proton), ન્યૂટ્રોન (Neutron) અને ઈલેક્ટ્રોન (Electron) એવાં નામ આપ્યાં છે.

આ ત્રણમાંના એક ઈલેક્ટ્રોન પર નહણું વિદ્યુતભાર હોય છે, પ્રોટોન પર ઋણ વિદ્યુત-ભાર હોય છે અને ન્યૂટ્રોન પર કોઈ પણ ભતનો વિદ્યુતભાર હોતો નથી. એક ન્યૂટ્રોન તે એક ઈલેક્ટ્રોન તથા એક પ્રોટોનનો બનેલો છે એમ કહી શકાય. પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોન એ પરમાણુના મધ્યમાં રહેલા કણ અને ઈલેક્ટ્રોન એ આ પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોનની આસપાસ ફરનારા કણ છે. આપણે આગળ બેઈ ગયા કે મૂળતત્ત્વો બાણ છે. તે દરેકનાં પરમાણુ પણ લુટીલુટી બતાનાં હોય છે. દરેક તત્ત્વના પરમાણુના ઘડતરમાં આ ત્રણ અકારની ઈટો વપરાય છે. પરંતુ

જુદાંજુદાં પરમાણુઓના બધારણમાં વપરાતા ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોનની સખ્યા જુદીજુદી હોય છે. ઈલેક્ટ્રોન એ કદમ પ્રોટોન કરતાં ઘણું જ નાનું હોય છે—૧૮૪૪ ગણું નાનું એ કે તેના પરનો વિદ્યુતભાર પ્રોટોન પરના વિદ્યુતભાર જેટલો જ હોય છે. ન્યૂટ્રોનનાં કદ અને વજન હગવાય પ્રોટોનના કદ અને વજન જેટલાં જ થાય, અને ઠાઈ પલ્ક પરમાણુનું વજન તેના બધારણમાં વપરાતા ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોનના વજન બરાબર થાય.

હવે પરમાણુઓની રચના સમજવા માટે આપણે હાઈડ્રોજન નામના મૂળતત્ત્વના પરમાણુની રચના તપાસીએ. આ તત્ત્વના પરમાણુના બધારણમાં એક પ્રોટોન અને એક ઈલેક્ટ્રોન વપરાયા છે. પ્રોટોન પરમાણુની મધ્યમાં હોય છે અને ઈલેક્ટ્રોન તેની આસપાસ ફર્યાંકે છે. આ ઈલેક્ટ્રોન ઘાઘીના બજારની માફક પ્રોટોનની આસપાસ ફર્યાંકે છે તેનાથી છૂટા ધર્માનાસી જવાણું નથી. પરમાણુમાં રહેલી શક્તિ તેને તેમ છગા દેતી નથી.

• પરમાણુના મધ્યભાગમાં પ્રોટોન હોય છે, અને તેની આસપાસ ઈલેક્ટ્રોન ફર્યાંકે છે તે આપણે જોયું. આ ઈલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોનનાં કદ આખા પરમાણુના કદની સરખામણીમાં ઘણાં જ નાનાં હોય છે. એક ઈલેક્ટ્રોન તથા એક પ્રોટોન-એ જને મળી આખા પરમાણુનો લગભગ એક લાખમા ભાગ રોકે. ધારો કે એક પરમાણુના કદને વધારીને તે એક મોટા ગોળ જોગ્યું જેટલું કરવામાં આવે તો તેમાંના પ્રોટોનને જોરગાળી મધ્યમાં રહેલા એક પિંચપોંગના દા વડે દર્શાવી શકાય. અને ઈલેક્ટ્રોનને એક સોયના માથા જેવડી નાની ગોળીથી દર્શાવી શકાય. એ આમ જ હોય તો પરમાણુનો બહો ભાગ ખાલી રહે

થાય તે ખાલી જગ્યામાં શું હોય? તે બધી જગ્યા ખાલી જ છે. આ પ્રમાણે બધાં જ તત્ત્વોનાં પરમાણુઓમાં ખાલી જગ્યા છે. આપણે આગળ ઉપર જોયું કે ઠાઈ પલ્ક પદાર્થ અણુઓ તથા પરમાણુઓનો બનેલો હોય છે. આપણે જોઈ ગયા કે અણુઓ પણ પરમાણુઓના બનેલા હોય છે. તેથી એમ કહી શકાય કે ઠાઈ પલ્ક પદાર્થ સમિશ્રિત અથવા સંયોજિત અથવા સંયોજિત અને સમિશ્રિત પરમાણુઓનો બનેલો હોય છે. આપણે એ પણ જોયું કે દરેક પરમાણુમાં ઘણી જગ્યા ખાલી જ હોય છે. હવે ધારો કે ઠાઈ પલ્ક પદાર્થમાંના પરમાણુઓમાંની ખાલી જગ્યાને તે પરમાણુઓનાં પ્રોટોન તથા ઈલેક્ટ્રોન બેગાં લાવી આપણે પરી ગઈએ તો? તો તે આપણી નરી આંખે ઘણું જ મોટા દેખાતા એવા ઠાઈ પલ્ક પદાર્થનું કદ એકદમ નાનું ધર્મ બન્યું. આ રીતે તો એક મોટા મકાનમાંના બધાં પદાર્થને આપણે એક સોયના માથા કરતાં પણ નાની જગ્યામાં સમાવી શકીએ અને સત શહેર જેવા ઠાઈ શહેરનાં બધાં મકાનોના પદાર્થને આપણે એક નાની સરખી દાંડીમાં પરી શકીએ.

હવે આપણે બીજા તત્ત્વોનાં પરમાણુઓનાં બધારણ તપાસીએ. નાઈટ્રોજનનું પરમાણુ હો. તેમાં મધ્યમાં ૭ પ્રોટોન, ૭ ન્યૂટ્રોન અને આજુગાજુ કરતાં ૭ ઈલેક્ટ્રોન હોય છે. સોનાનું પરમાણુ, મધ્યમાં ૭૯ પ્રોટોન, ૧૧૮ ન્યૂટ્રોન, અને ૭૯ કરતાં ઈલેક્ટ્રોનનું બનેલું છે. તે જ પ્રમાણે સીસાનું પરમાણુ ૮૨ પ્રોટોન, ૧૨૫ ન્યૂટ્રોન અને ૮૨ ઈલેક્ટ્રોનનું બનેલું હોય છે. આ જ પ્રમાણે યુરેનિયમ તત્ત્વનું પરમાણુ ૯૨ પ્રોટોન, ૧૪૬ ન્યૂટ્રોન તથા ૯૨ ઈલેક્ટ્રોનનું બનેલું છે.

આ આંકડાઓ જોઈને આપણને એક વિચાર સહજ આવે, કે એક તત્ત્વનાં

પરમાણુઓમાંથી બીજા તત્ત્વનાં પરમાણુઓ બનાવી ન શકાય? આખરે તો ગમે તે તત્ત્વનું પરમાણુ ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોનનું જ બનેલું છે ને? એક તત્ત્વના પરમાણુમાં થોડાક ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોન હોય છે તો તેમાંથી બીજા તત્ત્વનું પરમાણુ મળી જાય. આ રીતે જોતાં જો સીસાના પરમાણુમાંથી સોનાનું પરમાણુ મેળવવું હોય તો સીસાના પરમાણુમાંથી ૩ પ્રોટોન, ૭ ન્યૂટ્રોન અને ૩ ઈલેક્ટ્રોન કાઢી લઈએ તો સોનાનું પરમાણુ મળે, જાય. આમ સીસામાંથી સોનું બનાવી શકાય. પરંતુ તે ક્યારે? જ્યારે આ ઈલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યૂટ્રોનને કોઈ પણ તત્ત્વના પરમાણુમાંથી કાઢી લેતાં અથવા તેમાં ઉમેરતાં આવડે ત્યારે. પરંતુ આ કંઈ સહેલી બાબત નથી.

સામાન્ય રીતે તો પરમાણુ અવિભાજ્ય છે. તેમાં અગાધ શક્તિ ભરેલી પડી છે એ વાત પણ ખરી. પરંતુ એને લાંબી તેમાંથી એ શક્તિ છૂટી પાડવાનું કામ સહેલું નથી. પણ 'ય' અથક' હોય તેથી વૈજ્ઞાનિકો હાથ ભેડી સી રહે? રુથર્ફોર્ડ (Rutherford) નામના એક વૈજ્ઞાનિકે પરમાણુને લાંબી બતાવ્યું. એને લાંબવા માટે તેણે એક મોટા અને અતિશય શક્તિશાળી યંત્રને ઉપયોગ કર્યો. એ યંત્રનું નામ છે સાઈક્લોટ્રોન. આ કેટલું વિચિત્ર કહેવાય! પરમાણુ નાનું સરખું અને તેને લાંબવા જોઈએ આવું મોટું યંત્ર! આ તો મજાક મારવા માટે તો પે ફેડવા જેવું થયું; પરંતુ આ ઉપરથી એક વાત સમજી શકાય એમ છે. જે પરમાણુને લાંબવા માટે આવા શક્તિશાળી યંત્રની જરૂર પડે તે પરમાણુમાં ઘણી જ શક્તિ ભરી પડેલી હોવી જોઈએ.

ધારો કે કોઈ પરમાણુઓમાંથી એ શક્તિને છૂટી પાડવાની સરતી અને સહેલી રીત

શોધે તો? તો તો એક બારે ઔદ્યોગિક પરિવર્તન થઈ જાય. જ્યારે જ્યારે આપણને યાંત્રિક શક્તિની જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે પરમાણુઓમાંથી તે શક્તિ મેળવી શકીએ. પછી તો આપણે આપણાં કારખાનાં, મિલો તથા ગાડીઓ ચલાવવા કાલસા કે પેટ્રોલની જરૂર ન પડે પછી તો પેટ્રોલના કૂંચ બંધ કરવા પડે અને કાલસાની ખાણમાં કામ કરતા અને પશુ કરતાં પણ અધમ જીવન ગાળતા એ ખાણોના મજૂરો છૂટકારાનો દમ મેળવે. આમ જો આપણને કોઈ પણ પદાર્થના પરમાણુઓમાંથી 'શક્તિ' છૂટી પાડવાનો સહેલો અને સરતો ઉપાય લઈ લાગી જાય તો પછી યાંત્રિક શક્તિ ખૂબ સરતી બની જાય, આપણું ઉત્પાદન પણ ઘણું વધી જાય તથા બધી વસ્તુઓ પણ ઘણી સરતી થઈ જાય; અને દરેક માણસને પોતાને માટે જોઈતી વસ્તુઓ મળી રહે. પરંતુ એ સુંબદસ્તમ સિદ્ધ અવાનાં હાલમાં તો કોઈ અંશ દેખાતાં નથી.

હવે ગમે તે પદાર્થના પરમાણુઓની શક્તિ છૂટી પાડવાની વાત બાબત પર ખૂંટીએ. પરંતુ ધારો, કે સીસાના પરમાણુઓમાંથી પરમાણુશક્તિ છૂટી પાડી તેમાંથી સોનું બનાવવાની સરતી અને સહેલી રીત હાથ લાગી જાય તો? તો પછી પૂછવું જ શું? લોકો કંઈ થોડાં જ નિર્ભોલી છે? સીસામાંથી સોનું બનાવનારી મોટીમોટી કંપનીઓ બિચી થાય. સીસાનો ભાવ ખૂબ વધી જાય અને સોનું એકદમ સસ્તું થઈ જાય. સીસાના પરમાણુઓને તેમાંથી સોનું બનાવવા માટે લાંબે જોટલે તેમાંથી પરમાણુશક્તિ મળે અને તે શક્તિને ઉપયોગ કારખાનાં, મિલો વગેરે ચલાવવામાં થાય. આમ થાય તો 'સીસામાંથી સોનું' બનાવવામાં જે અર્થ થયો હોય તેનો ખદ્દો મળી રહે; અને સોનું એ તો એક

જાતનો મહત્તમાં પેદા થતો પદાર્થ બની જાય છે. જો આવી નાખ્યા પછી જેમ રાજ મહત્તમાં મળે છે તેમ સોનું થીજી જ સરતું ચવાથી દોઢા જ્યાંયાં સોનાનો જ ઉપયોગ કરે છે બધાને ત્યાં સોનાની વાડી, અને સોનાની યાળીઓ બેવા મળે, બધાંય સોનાની યાળીઓમાં જમે પરતુ આ બને ક્યારે? જ્યારે સીસામાંથી સોનું બનાવવાની સરતી અને મહેલી રીત જો ત્યારે જો કે સીસામાંથી સોનું બનાવવાની રીત માનવજાતિ નજીકના બલિષ્ઠમાં મેળવશે એવી સક્યતાઓ હાલ જિલ્લી તો થઈ છે, પરતુ એ રીત આપણને હજી પ્રાપ્ત થઈ નથી ત્યાંમુથી સોનાની યાળીઓમાં જમવાનાં સ્વમ સેવવાં નકામાં ઊભરાતું હાલ તો મેળવવાની એટલી બધી વધતી જાય છે અને સોનાના ભાવ એવા આસમાને ચડતા જાય છે કે આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી, કે આમ જો ચાલ્યા કરશે તો થોડાં વર્ષ પછી સામાન્ય માણસને ત્યાં તો સોનાનાં દર્શન પણ ફલિત થઈ પડશે.

આ તો આપણે આડી વાત પર ઊતરી પૂછ્યા સોથી પહેલાં પરમાણુને ભાનવાનું માન રૂપ દર્શાવે ફાળે જાય છે, એ આપણે બેયું તેણે સીમાના પરમાણુને ભાગી બતાવ્યું અને સીસામાંથી સોનું પેદા કરવાની શક્તિ પણ વિચારી જોઈ પરતુ સાદકલોટીનની મદદથી સીસાના પરમાણુઓને ભાગી તેમાંથી સોનું બનાવવાની રીત તો એટલી બધી બચાવ બને કે વૈજ્ઞાનિક રીતે સીસામાંથી બનાવેલું સોનું બજાર સોના કરતાં અનેકગણું મોઘું પડી જાય, અને તેથી આ રીતે સીસાના પરમાણુઓને ભાગી ખાસ લાભ હિાવી શકાય નહીં આમ સીસામાંથી સોનું બનાવવાની વાત તો હાલ વિચારે પાડવી પડી છે પરતુ

વૈજ્ઞાનિકો કાંઈ એમ હતાશ ધામ એવા માનવીઓ નથી પરમાણુશક્તિને છૂટી પાડવાની રીત શોધવા પાછળ કેટલાય દેશના વૈજ્ઞાનિકો મહેનત કર્યા જ કરે છે તેમાં તેમને કેટલે જાશે સફળતા પ્રાપ્ત થઈ હશે તે તો ચોક્કસ કહી શકાય નહીં, પરતુ તાજેતરના બીજા વિશ્વયુદ્ધે એટલું તો બતાવી આપ્યું છે, કે પરમાણુશક્તિને છૂટી પાડવાની કાંઈક ચાલી વૈજ્ઞાનિકોને હાથ લાગી છે તે શક્તિ તેમણે યુરેનિયમમાંથી છૂટી પાડી છે કે રેડિયમમાંથી કે પછી બીજા કાંઈ તત્ત્વમાંથી તે ચોક્કસ રીતે કહી શકાય નહીં અને તે શક્તિને તેમણે કેવી રીતે છૂટી પાડી છે તે પણ ભણી શકાય એમ નથી, કારણકે એ બાબતો લશ્કરી રહસ્ય બની ગઈ છે અમેરિકા કે જ્યાં પરમાણુશક્તિને છૂટી પાડવાની રીત શોધાઈ છે તે આ રહસ્ય બદાર પાડવા તૈયાર નથી, કારણકે તેથી તો તેતું મદદર - લશ્કરી બળતી દૃષ્ટિએ ધમ્મી જાય.

મિત્રા દેશાભિમાને મદમરત બનેલા અમેરિકાના વૈજ્ઞાનિકોએ અધાગ પરિશ્રમે પરમાણુશક્તિને છૂટી પાડવાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું પરતુ એ રીતે છૂટી પાડેલી પરમાણુશક્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે થશે? યુ તો શક્તિનો ઉપયોગ માનવજાતિના કલ્યાણ માટે થશે? ના, ના, માણસમાં રહેલો સેતાન હજી મરી પરવાર્યો નથી એ સેતાન તો માણસ જેમ વધુ ને વધુ સુખગતો થશે તેમ વધુ ને વધુ બળવાન બનતો થશે છે આવા ધોતાની જાતને સંસ્કૃતિમાં ખૂબ આગળ વધેલા કહેવડાવનારા દોઢાઓ એ પરમાણુશક્તિનો ઉપયોગ પરમાણુબોમ્બ બનાવવામાં કર્યો, અને એ બોમ્બનો ઉપયોગ કેનાય પર થશે? તેને કાંઈ લશ્કરી યાત્રા પર નાખવામાં આવ્યો? કાંઈ નીકાદળ પર તેનો ઉપયોગ થશે? ના, ના તેને તો નાખવામાં આવ્યો

બાપાનના હોરોશીમા શહેર પર. લશ્કરના માણસો જ નહીં; પરંતુ નિર્દોષ પ્રબળનો-સૌ, પુરુષ, બાળક સર્વની-ઉપર તેનો ઉપયોગ થયો. શહેર પરના એક જ બોમ્બે તેનું સત્યાનાશ વાળી નાખ્યું.

પરમાણુબોમ્બની એ વિનાશકતાએ આપણુ-વિચાર કરતા કરી મૂક્યા છે-માનવબલિના લાને માટે આપણને ચિંતાતુર બનાવી મૂક્યા છે. હવે પછી ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ નહીં થાય એમ કોણ કહી શકે એમ છે? અને એ વિશ્વયુદ્ધમાં આ પરમાણુબોમ્બનો ઉપયોગ શું નહીં થાય? જરૂર થવાનો. અરે! આથી પણ વધુ શક્તિશાળી બોમ્બની શોધ થવાની અને તેનો ઉપયોગ એ વિશ્વયુદ્ધમાં થવનિ; અને આ એક પરમાણુ-બોમ્બ આખા શહેરનો નાશ કરી શક્યો તો એથી અનેકગણો શક્તિશાળી બોમ્બ શું ન કરે? કદાચ એક જિંદગા માટે એવો એક જ બોમ્બ બસ થઈ પડશે. આ હિસાબે લગાડમાં સંડોવાતેલા દેશોમાં કેટલો માનવ-સંહાર થશે, અને કેટલો વિનાશ ઊભો થશે તેની કલ્પના જ આપણને કંપાવી મૂકે છે. હજુ પણ પ્રભુ માનવબલિને સદ્ગુણ સમરે તે સારું ન કરે નારાયણ અને એ ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળે તો તે યુદ્ધમાં હારેલા અને જીતેલા દેશોની સ્થિતિ પથારીમાં પડ્યા પડ્યા તરફડેલાં મારતા, ભિલાને અશક્ત માણસ જેવી હશે; અને હારેલા દેશોની સ્થિતિ કદાચ પથારીમાં પડ્યાપડ્યા હાલવા-ચાલવાને પણ અશક્ત માણસ જેવી હશે.

માનવસ્વાભાવમાંની સુષુપ્તિ તદ્દન મરી પરવારી છે એમ માનવાને હજી આપણી પાસે ચોક્કસ કારણો નથી. ધારો કે ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ ન થાય, અથવા તો થાય તો તેમાં પરમાણુબોમ્બનો ઉપયોગ ન થાય; અને બધા દેશો યુદ્ધમાં એ શક્તિનો ઉપયોગ ન

કરવામાં સહમત થાય, અને એ શક્તિનો બીજી રીતે ઉપયોગ કરવામાં સફળ નીવડે તો? ધારો કે એક એરોપ્લેન ચલાવવામાં આ શક્તિનો ઉપયોગ કરવાની આવી કોઈ વૈજ્ઞાનિક શોધી કાઢે તો? તો તે એરોપ્લેનને સહેજે કલાકના લાખ માઈલની ગતિએ ઊડતું કરી શકાય. તો તો પછી ચંદ્રમાં પહોંચવું એ સહેલી વાત બની બધા! ચંદ્ર આપણાથી આશરે બેલાખ ચાલીસહજાર માઈલ જેટલો દૂર છે. એટલે અહીંએક કલાકમાં ચંદ્રમાં પહોંચી જવાય. સવારે ઉઠાણી માટે ચંદ્રમાં જઈને સાંજે તો પાછો સુખમતાથી આવી શકાય! મંગળ આપણાથી ત્રણેક કરોડ માઈલ દૂર ખરો; એટલે ત્યાં પહોંચતાં આપણા પરમાણુસંચાલિત વિમાનને થોડાક દિવસ લાગે.

કહે છે કે મંગળમાં માણસો રહે છે, તેમની પાસે સમૃદ્ધિ પણ હશે. એટલે એ સમૃદ્ધિની લાલચે હીટલર જેવો કોઈ પાકે તો મંગળ પર ચઢાઈ પણ કરે અને મંગળના પ્રદેશને જીતવા પૃથ્વી પરથી લશ્કર બધા. આમ દેશો દેશો વચ્ચે નહિ; પરંતુ ગ્રહો ગ્રહો વચ્ચે લગાડ થાય. કદાચ લગાડ ન થાય તો મંગળ સાથે વેપાર કરવા માટે તો જરૂર બુદ્ધબુદ્ધ દેશો હરીફાઈમાં ઊતરે અને આપણી પૃથ્વીમાં મંગળ સાથે વેપાર કરનારી બુદ્ધીબુદ્ધી કંપનીઓ ઊભી થાય. પરંતુ આ પ્રધાની શક્યતા વધે ક્યારે? જ્યારે પરમાણુશક્તિનો ધારેલી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે ત્યારે નજીકના ભવિષ્યમાં વધારે તો કંઈ નહીં પરંતુ આપણી પૃથ્વીનું પરમાણુ-સંચાલિત વિમાન, ચંદ્રમાં પહોંચ્યાના સમાચાર આપણે બહોશું એવી આશા રાખવી હોયને તબક્કે તો વધુપડતી નહિ જ ગણાય.

હરિજન ગીતા

૨

શ્રી ઇંદ્રવદન ન દેસાઈ

અમે તેરલા શુદ્ધ થઈને આવે, ધર્મ પાળે, ગીતાપાઠ કરે, અન્ય કોઈ લોકોપયોગી કાર્ય કરે તોયે તે આપણા જ રહેતાના-માત્ર અન્યભેદને જ કારણે । ફિનિયાના કોઈ દેશમાં આવી આમડછેટ નથી, તો અવધન સમજાવની કલ્પેશ બાવના રોરનાર હિંદુધર્મમાં શા માટે? હરિજનોને કેદમાં શાખી લેખકે અહીં આ પ્રશ્નનું મૂળ જોવા પ્રયત્ન કર્યો છે

દેશના પહેલાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ કે વર્ણાશ્રમ અવસ્થા નહોતી વેદકાળમાં જ ભગવાન મનુ થયા તેમણે ઉત્તમ ગ્રાહણોની સલાહ લઈ લે તીવ્રચના કરાવી અવ્યવસ્થિત રીતે જીવતી આર્યજાતિને પોતાના પ્રભાવથી એક ને બીજી નીચે આણી અને વર્ણઅવસ્થાનો આદેશ આપ્યો ભગભગ ઉત્તર હિન્દુતાનમાં ફેલાવા આવેલા આર્યલોકી ભગવાન મનુના આદેશને આધીન થયા, અને તેમણે રથાપેલી વર્ણઅવસ્થામાં સામેલ થવાનું કપૂલ કપું જાણ્યો એ ચાર વેદગ્રંથો ને પોતાની વિદ્વતાને આધારે તેઓ ગ્રાહણો કહેવાયા, તેમણે ઉપદેશ આપવાનું કામ માથે લીધું બળવાન અને લડાયક પ્રકૃતિના આર્યો ક્ષત્રિય કહેવાયા અને તેમણે રાજકારણ અને ભરપૂરમાં જોડાઈ આર્યજાતિનું રક્ષણ કરવાનું માથે લીધું એટલી તથા વહેવાર અને લેવાદેવામાં પાવનધા માણસો વૈરથી કહેવાયા, ને જે આર્યો જરા ઝોલી છુદિના, કમતાકાત અને ધીજની આજ્ઞામાં રહી શકે એવા હતા, તેમણે સેવાનો આદેશ સ્વીકાર્યો અને તેઓ શૂદ્રો કહેવાયા

આ ચારેય વર્ણો આર્યધર્મ અને આર્ય સંસ્કૃતિના મહત્ત્વના અંગો હતા અને આને પણ અવ્યવસ્થિત રીતે તેમજ કટાઈ ગયેલી રીતે પણ હજી આ જમાનામાં જીવી રહ્યા

દેડ, બંધી વગેરે સમાજ-વાગ્ધ્યનું કાર્ય કરનાર આદેશોને હરિજનોનું બિરુદ આપ્યું તે તો ગાંધીજીએ હિંદુસમાજમાં શુગ્રેથી ભદ્રસમાજની કુરીતિનીલિને કોમળ બનેલ આ દેશને યથેલા અન્યાયોનો ઈતિહાસ એ હિંદુધર્મના દલદનો ઈતિહાસ છે જન્મથી નહિ પણ કર્તવ્યથી માનવીનું ખોટા મનાય, એની પ્રતિજ્ઞા મણાય આ હરિજનો

છે પહેલાં આર્યલોકી એકબીજા સાથે ખાતાપીતા તથા બેટીવહેવાર પણ નાખતા વર્ણાશ્રમધર્મના સ્થાપન પછી પણ આ શેડીબેટીનો વ્યવહાર ચારે વર્ણમાં ક્યાંય સુધી કાયમ રહ્યો હતો ક્ષત્રિયકુમાર કૌશિક, જે પાછળથી વિશ્વામિત્ર કહેવાયા, તેમણે ગ્રાહણ કન્યા શેડીની સાથે લગ્ન કર્યા હતા. એ જ વિશ્વામિત્ર અનાય-રાજકુમારી ઉચ્ચ સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થયા હતા વિશ્વામિત્રે સ્વયંની આરાખના કરીને અનાય ઉચ્ચ સાથે પગલુવાની આજ્ઞા મેળવી હતી એ જ ઉચ્ચને ગ્રાહણોએ દગાથી મારી નાખી, હતા ગ્રાહણો, જે ચ ગ્રાહણો ગણાયા આર્ય-અનાયને કૌશિકે જોડ્યા તેથી જ તેઓ વિશ્વામિત્રનું મદામજૂ બિરુદ પામ્યા હતા

સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર રાજ ભગીને ત્યાં વેચાયા હતા, ને ભગીનું કામ કરતા હતા તથા રમચાનમાં મરેલાનાં કાન ઉધરાવતા હતા એ જ દહીકત જતાવે છે, કે ભગીઓ આર્યધર્મનું અને જાતિનું ઉત્તમ અંગ હતા, તથા તેમને જધાર આડી ચકતા હતા ભગીઓ યદમાં ખપતા હતા, તેથી બેટી-વહેવાર કે બાણાવહેવારથી અલગ નહોતા એ બાણાવહેવારથી અલગ હોત તો ક્ષત્રિય રાજ હરિશ્ચંદ્ર ભગીને ઘેર કદાપિ રહેત નહિ, તથા તેનો ધંધો સ્વીકારત નહિ

પૂર્યશ્લોક નળરાજ વનવાસ પછી રથ હાંકવાનું કામ કરતા હતા, ને અશ્વપાળની નોકરી ઋતુપણું રાખને ત્યાં સ્વીકારી હતી. એ ખતાવે છે, કે ક્ષત્રિયો શૂદ્ર બની શકતા ને ફરીથી પાછા ક્ષત્રિય પણ બની શકતા.

ગ્રાહ્યો પણ શૂદ્ર જાતે સાથે લગ્ન કરી શકતા હતા. મહાસુને કશ્યપે માછીમારની પુત્રી મત્સ્યગંધા સાથે લગ્ન થયાં હતાં ને તેનાથી ભગવાન વેદવ્યાસનો જન્મ થયો. એ જ ભગવાન વ્યાસસુને મહાજ્ઞાની ગ્રાહ્યો ગણાયા. તે માછીની કન્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા હતા. એ વેદવ્યાસ એટલા માટે કહેવાયા, કે એમણે વેદનો પુનરુદ્ધાર કર્યો, ને મહાભારત તથા બીજાં પુરાણો રચ્યાં. સંહિતાઓ અને ઉપનિષદો રચ્યાં ને આર્યધર્મને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ કર્યું.

એ જ માછીમારની પુત્રી મત્સ્યગંધા ક્ષત્રિય રાજ શાંતનુસાથે પરણી, અને હસ્તિનાપુરની રાજગાદીએ બેઠી. મોહને વશ થયેલ વૃદ્ધ ને કામાંધ શાંતનુ રાજને ત્યાં એનાથી પુત્રોનો જન્મ થયો. એ બે પુત્રો રાંભની વૃદ્ધાવસ્થાનું દુઃખ હતા, તેથી નિર્વીર્ય પાક્યા અને તેથી જ મંગાપુત્ર લીખને કાશીરાજને ત્યાં સ્વયંવરમાં ભાગ્યે માટે કન્યા લેવા જતું પડ્યું. કન્યાઓ આવી પણ બને રાજકુમારો અકાળે મૃત્યુ પામ્યા. આખરે હસ્તિનાપુરની ગાદીના વારસ માટે મત્સ્યગંધાને પહેલા લગ્નના પુત્ર વેદવ્યાસને બોલાવવા પડ્યા. વ્યાસસુનિએ આ રાજકુમારીઓથી કૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુરને જન્માવ્યા.

શ્રીરામચંદ્ર બીલકુમારી શબરીનાં એકાં બેઠાં જાણ્યાં. શ્રીરામ ક્ષત્રિય હતા, શબરી શૂદ્ર હતી. એ પ્રેમનાં બેઠાં ભલે હતાં; પણ ત્યાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ હોવા છતાં રોડીવહેવાર ચાલુ હતો, પછી અડકવાની તો વાત જ શી?

રાવણુ ગ્રાહ્યો હતો, છતાં ક્ષત્રિય બની લોકાનું રાજ્ય કરતો હતો. સુગ્રીવ અને હનુમાન વગેરે અનાર્યો હતા, છતાં ક્ષત્રિયનું કામ કરતા હતા માટે ક્ષત્રિય હતા. હનુમાન અનાર્ય હોવા છતાં આર્યોના પૂજનીય દેવ ગણાયા છે, મહાન રામભક્ત ગણાયા છે, અને આર્યોની વ્યાયામ પદ્ધતિના સંસ્થાપક અને ઉદ્ધારક પણ ગણાયા છે.

શ્રીકૃષ્ણ ક્ષત્રિય હતા, છતાં શૂદ્ર રામ નંદને ત્યાં રહ્યા, ઊછ્યા અને જર્યા. શૂદ્ર ગણાતા ગોવાળો ને ગોપીઓ સાથે જમ્યા, રમ્યા ને ભમ્યા, તેથી કંઈ ક્ષત્રિય મટી ગયા? શ્રીકૃષ્ણે કાલીનાગને નાથી સમસ્ત નાગપ્રભને છતી લીધી ને આર્યો સાથે ભેળવી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. નાગપ્રભ મહાગાદા જંગલોમાં વસતી હતી, આર્યોને કનડતી હતી અને આર્યોનું વર્ચસ્વ સ્વીકારતી નહોતી એવી મહાપ્રાચીન હિંદુસ્તાનની જંગલી જાતેને ઉદ્ધારવાનું કામ શ્રીકૃષ્ણે કર્યું. આખરે અર્જુન પાસે ખાંડવન બળાવી શ્રીકૃષ્ણે બાકી રહેલા નાગોને આર્યો સાથે ભેળવી દીધા.

ઠેક શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવો સુધી આપણાં હિંદુસ્તાનમાં અસ્પૃશ્યતા નહોતી, તો તે આવી ત્યાંથી?

અર્જુન અનાર્ય જાતિની નાગકન્યા ઉશ્વરી અને ચિત્રાંગદને પરણ્યો, લીમ પણ નાગકન્યાને પાતાળમાં એટલે અમેરિકામાં જઈ પરણ્યો. વળી લીમ તો શૂદ્ર જાતિની છતાં રાક્ષસવૃત્તિની જંગલી હેડબાને પણ પરણ્યો. એ બધા ક્ષત્રિય મટી શું શૂદ્ર ગણાયા? શું આ બધો રોડી ને બેટી વહેવાર એક હતો એમ સૂચન નથી મળતું?

મહાભારતકાળ સુધી હિંદુધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા નહોતી. હિંદુધર્મના કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં અસ્પૃશ્યતાનું નામનિશાન નથી.

આને હિન્દુસ્તાન સિવાય દુનિયાના કોઈ
ભાગમાં કે કોઈ ધર્મમાં અસ્પૃશ્યતા નથી,
તે આ ગેઝારી* અસ્પૃશ્યતા એકમાત્ર
હિંદુધર્મમાં જ ક્યાંથી આવી? આવી
અસ્પૃશ્યતા ક્યાં માણસો દાનમાં?

દેહ-બગી આપણાં અંગણાં સાફ કરે,
આપણા પગના પગરખાં બનાવે, આપણાં
મંદિરના નગારાં બનાવે, આપણાં બગરૂ ને
આંગણાં સાફ કરી આપણને નીરોગી ને
સ્વચ્છ રીતે તે અસ્પૃશ્ય!.

મહાભારત, યુદ્ધ પછી અને પાંડવોના
હિમાલયના મહામિનિષ્ક્રમણ પછી એવો
ત્રણ હજાર વર્ષનો અધારપટ હિન્દુસ્તાનના
કમનસીબે ઠોકાયો કે તેમાં આ વર્ણશ્રમ-
ધર્મમાં અનેક ફોટાઓ પડી ગયા અનેક
જાતિઓ ને જ્ઞાતિઓ ઉપત્ત યર્ષ વાગ્યો
જ ધાયા માનસ વધુ ને વધુ સંકુચિત બનતું
ગયું, નિશાળતાનો નાશ થયો સર્વધર્મ
સેવાશાવ અંદરમ થયો સ પ્રદાયો વધી પડ્યા,
ધર્મનો નાશ થવા લાગ્યો, દોષો ગમે તેમ
વર્તવા લાગ્યા, જેને જેમ હાવે તેમ જુલમો
કરના લાગ્યા.

અસ્પૃશ્યતાએ આ અધકાર યુગમાં શોડરતો
અશે પગપેસારો કર્યો હતો, અને પોતાનું
ખર્ચું કામમ રાખવા બ્રાહ્મણોએ અનેક
પુરાણો રચી તેમાં મરજી હાવે તેમ સ્વર્ગ
અને નર્કની ઘાલમેલો કરી હતી ઠેરઠેર આ
અધકાર યુગમાં જ મંદિરોની સ્થાપના થઈ
હતી તેમાં અનેક દેવદેવીઓ વધી ગયાં
હતાં વહેમ અને ત્રાસે પોતાનું સામાન્ય
જમાવી દીધું હતું અનેક વીરોને મહાભારત
યુદ્ધે બારખી દીધા હતા, એટલે હિંદુજાતિ પર
વર્ચસ્વ જમાવનારા માત્ર સ્વાથી* ધર્મ
ગુરુઓનું ભેર વધી ગયું હતું તેમણે પૂજા,
મહાપૂજા, યજ્ઞયાગ, જલિં અને મહાજલિ
જાગેરેનું સ્થાપન કરવા માંડ્યું હતું જોદ્ધ

અને જૈનધર્મે તેમાં સાફચદ્દી કરવા માંડી
ત્યાં બળવાન શકરાચાર્યનો ઉદય થયો.

શ્રીમદ્ શકરાચાર્યે પોતાની આર્થદૃષ્ટિ
સારા હિન્દુસ્તાન પર ફેલી બ્રાહ્મણધર્મનો
નાશ થતો એવો સનાતન ધર્મનો નાશ
તો કહી થતો જ નથી માત્ર બ્રાહ્મણધર્મનો
નાશ થઈ રહ્યો હતો અને પ્રજા જોદ્ધધર્મ
અને જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરતી હતી ઠેરઠેર
જોદ્ધ અને જૈન મંદિરોનું સ્થાપન થવા
લાગ્યું હતું બંને સ પ્રદાયોએ દેશ અને
પરદેશમાં પોતાની નવીન અદ્વિસક, પાવન
અને કલ્યાણકારી સંસ્કૃતિ ફેલાવવા ચારેય
દિશાઓમાં પોતાના પરિવાજો મોકલી
દીધા હતા આર્થધર્મના સત્ત્વ, શિવ અને
સુન્દરમા તેઓ માનતા હતા, તેઓ આર્થ-
ધર્મના જ સુધરેલા અંગ હતા.

શ્રીમદ્ શકરાચાર્યની નજરમાં બધી
સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી ગયો બ્રાહ્મણો
જાણે રસતે જતા હતા, તેમને પડકારી
વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ તેમણે શરૂ કર્યું
ઘરદેશો આપી વેદધર્મ નહિ છોડવા મારે
પડકાર કર્યો એમની વાણીની અને પ્રતિવાની
સારી અસર થઈ ધીમેધીમે જોદ્ધધર્મ
હિન્દુસ્તાનમાંથી અદોષ થતો ગયો અને તિબેટ,
બ્રહ્મદેશ, ચીન અને જપાનમાં ફેલાયો જૈન
ધર્મ જહુ જ શોડા પ્રમાણમાં હિન્દુસ્તાનમાં
રહ્યો બ્રાહ્મણો ફરી યજ્ઞયાગ નવીન કરે
કરવા લાગ્યા, પણ તેમના માનસ પરથી
અધકારયુગની પ્રજા અસર ગઈ નહોતી
અધકાર યુગમાં તેમણે જોગવેલા એશઆરામ,
નિર્જાળતા અને નિર્વીર્યતા તેમની સાથે જ
હતાં, એટલે શ્રીમદ્ શકરાચાર્યે આદર્શો
સુધારો બ્રાહ્મણોને જહુ પ્રમાણમાં ગમ્યો
નહિ જહુ જ નાની વયમાં શકરાચાર્યનું
ચતુ થયું.

એક જાણુ મહાન તત્ત્વચિંતક, સોફિસ્ટિસને

ઝેર દેવામાં આવ્યું હતું. ભગવાન હસુને ખીલા ફોકવામાં આવ્યા હતા; ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં ભગવાન શંકરાચાર્યને બત્રીસ વર્ષની વયે ઝેર આપી મારી નાખવામાં આવ્યા હતા; ત્યારે અસ્પૃશ્યતા નહોતી. અંધકાર યુગમાં બ્રાહ્મણોએ દેવવેદી અસ્પૃશ્યતાને બૌદ્ધધર્મે અને જૈનધર્મે દેખાવી દીધી હતી.

ભગવાન શંકરાચાર્યના મૃત્યુ પછી ચાર ધામોમાં શારદાપીઠોનું સ્થાપન થયું અને બ્રાહ્મણો એ પીઠના નેજા નીચે આવ્યા.

પછી શ્રીમદ્ રામાનુજાચાર્ય વગેરે થયા. તેમણે વૈષ્ણવધર્મનું સ્થાપન કર્યું ને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિને રૂપક આપી નવીન મંદિરોનું સ્થાપન કર્યું. વૈષ્ણવધર્મ ધીમેધીમે મરબદી બનતો ગયો અને તેમાં આભડકે ઉઘ્ર સ્વરૂપ પડ્યું. સ્નાન કર્યા વગરના ખુદ વૈષ્ણવોને પણ મંદિરમાં આવજા દેવામાં નહોતા આવતા. તો પછી શરોની તો વાત જ શી? અહીં અસ્પૃશ્યતાએ ઝેરશોરથી પગપેસારો કર્યો લાગે. 'જે બ્રાહ્મણધર્મે નહોતું કર્યું, તે વૈષ્ણવધર્મે કરી બતાવ્યું. વધી પડેલી વર્ણાશ્રમની જતોએ વધવામાં જ પોતાનું ક્ષેત્ર માન્યું હોય એમ લાગે છે બ્રાહ્મણોમાં અનેક પેટા જ્ઞાતિઓ શરૂ થઈ. વૈતથોમાં પેટા જ્ઞાતિઓનો રાફો ફાટ્યો. શરો પોતે પોતાના બુદ્ધ વાડાઓ સ્થાપવા લાગ્યા. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે અડકવા બાબતમાં જબરી મર્યાદા મૂકી ધર્મને અને ધર્મના સ્વરૂપને સંકુચિત બનાવી દીધું. રોટીવ્યવહાર પણ બંધ કર્યો. ધીમેધીમે બેટીવ્યવહાર પણ બંધ થયો, ત્યાં હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોનાં પગરણ શરૂ થયાં.

જુદામી મુસલમાનોના ત્રાસથી વટગોવાની બીકે, પોતાની દીકરીઓ ઉપાડી જવાની બીકે કન્યાઓનો આપલેવહેવાર બહુ

સંકુચિત વર્તુળમાં આવી ગયો. પોતાનાં જ માંમેના એકંકાને ઝાળ બનાવી લેખો પોતાની જ્ઞાતિમાં અને પેટાજ્ઞાતિમાં જ કન્યા આપવા લાગ્યા. જ્યાં જ નાહાં ને જ્યાં જ્યાં રહ્યા ત્યાં તેમણે તેમણે પોતપોતાનો વ્યવહાર શરૂ કર્યો. તેમાંથી અસ્પૃશ્યતાની જમાત બાકી રહી શકી નહિ. અજ્ઞાને અને અભણતાએ બધાને આવરી લીધા હતા. મુસલમાનોના હુમલાથી શાસ્ત્રોના અભ્યાસ અને ભણવાગણવાનું બંધ થયું હતું. પોતપોતાની મરજી દેવે તેમ વાડાઓ બાંધી સમાજ રહેવા લાગ્યો. શરોમાંજો દેડ, ભંજી ખાલપા ને ચમારવળાં બૂબે મરવા લાગ્યો. તેમણે ચામડાં ચૂથવામાં ક્ષેત્ર માન્યું અને હિંદુઓથી ત્રાસી જઈને પોતપોતાની અલગ જમાતો ભેગી કરી હિંદુઓનાં મંદિરોમાં જવાનું બંધ કરી દીધું.

આ તો વૈષ્ણવોને ભાવતું હતું, એટલે તેમણે ધીમેધીમે તેમના અસહકારને ઉઘ્ર સ્વરૂપ આપ્યું. અભણ અને અજ્ઞાનાવસ્થામાં જીવતો, બૂબે મરતો બ્રાહ્મણ, વાણિયાના એકાબ્રહ્મ પર જીવતો આ વર્ગ પોતે આદરેલો અસહકાર બૂઝી ગયો. ગામથી દૂરદૂર રહેવા લાગ્યો, અતડો બની રહેવા લાગ્યો. મંદિરોમાં જવાનું તો બંધ ફૂટ્યું હતું. હવે તેણે ફૂલે પાણી લેવાનું, પણ બંધ કર્યું, અને પોતે અસ્પૃશ્ય અને અત્યજ બનીને જીવવા લાગ્યો, ગંદો રહેવા લાગ્યો. તેણે પોતાનું બાન અને પોતાપણું પણ ઝોપ્યું.

ગીતગોવિંદના કવિ જયદેવે આ અસ્પૃશ્યતાની દશા બોધ આખમાં આસુ આપ્યાં. તેણે તેમને મંદિરોમાં આવવા અને હિંદુઓ સાથે ભળાવી દેવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ અજ્ઞાની અસ્પૃશ્યો આ સમજ્યા નહિ; અને સમજ્યા તેમને ઉઘ્ર બ્રાહ્મણો અને મરબદી વૈષ્ણવોએ ધક્કા માર્યા.

આ અસ્પૃશ્યતાની આગ દેડ કાસીરથી કન્યાકુમારી સુધી ફેલાઈ ગઈ હતી અસ્પૃશ્યોના છેટે અને છેટે રહેવાના ઈરાદાથી ગામના લોક ઇછેકાઈ પછાતા હતા, તેથી તેમને વધારે દમવા લાગ્યા, અને ગામમાં જાકુ કાઢવા આવે ત્યારે રસ્તામાં ચૂકવાની પણ મનાઈ કરી, તેથી આ અસ્પૃશ્યો ગાંઠ્યા બધ એવા નહોતા તેમણે મોઢા આમળ દાડવા બાંધ્યા અને વધારામાં બે અમારાથી અમકાતા હો, તો અમે ચાલીએ તે રતો પૂછુ સાફ કરી આપીએ એમ કહેવાતા ઉચ્ચ દિન્દુ લોકોને પકાર કર્યો

આમ અસ્પૃશ્યોના વસવાટમાં આવી પ્રધાઓ ધર કરી ગઈ ઉચ્ચ દિન્દુઓને બોદવું હતું ને વેદે કહ્યા જેવુ થયુ

અસ્પૃશ્યો પર પછી અમાનુષી લુલ્લોએ હા કરી ત્યારે કેટલાક મહાનુભાવોએ તેમના પર અમીદરિ નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો મહામા એકનાથ, ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા, રામી રામદાસ વગેરેએ તેમને અપનાવી, લેવા સનાતની દિન્દુઓને ચિન્તિ કરી, પણ આ જ એવી પેસી ગઈ હતી, કે તે એકદમ નીકળવી મુશ્કેલ હતી

પછુ ઈશ્વરને અન્યાય સામે ઠપક કહેવાનું હતું દિન્દુસ્તાન અને દિન્દુ સંસ્કૃતિ ભયમાં હતી, ત્યારે મહામા ગાંધીજી નક્કર સિદ્ધાંતો સાથે આ અવની પર પધાર્યા તેમણે અન્યાય, અત્યાચાર, લુલ્લમ અને અસત્ય સામે પોકાર પાડ્યો ગાંધીજીએ શુદ્ધ, મહાવીર, ઈશ્વરે સહાર્માં ભગવાન મનુ, શ્રીરામ, અને શ્રીકૃષ્ણને નમન કર્યું, જયદેવ, મહાત્મા એકનાથ અને નરસિંહ મહેતા તથા એના અનેક અસ્પૃશ્યો અને દબાવેલી જાતિના કિર્તિમંત્રોને યાદ કર્યા અત્યંતેમાં થઈ મહેસા અનેક મક્કાનો સાદ કર્યો 'આ અન્યાય-આ લુલ્લમ હવે નહિ સહન થાય હું

વેંછુલ, ચુરત સનાતની દિન્દુ અસ્પૃશ્ય જનીને પણ અસ્પૃશ્યોનો ઉદ્ધાર કરીશ આ જાતિઓએ પણ સહન કર્યું છે દિન્દુ ધર્મ અને દિન્દુ સંસ્કૃતિ ભયમાં છે, અસ્પૃશ્યતા સ્વરાજ સેવામાં અતગમ્ય છે. દુનિયાની દરિએ, ખીબ દેશોની દરિએ અસ્પૃશ્યતા પાપ છે, દિન્દુધર્મનું કલક છે એ ધોરે જ છુટો 'એમણે કહ્યું

અસ્પૃશ્યોને મહાત્માજીએ દરિજનોનું વડાવસોયુ નામ આપ્યું તેમને ઉદ્ધારવાનું બીકુ ઝાપ્યું સતેલી, નિદરનાં ઘેન અનુભવતી આર્ય સંસ્કૃતિ બગી જીતી બે અસ્પૃશ્યોને અક્ષય મતાધિકાર મળે તો મુમુક્ષુમનોનું અને ખિસ્તીઓનું ભેર વધી પડે દિન્દુ મંત ગણતરીમાં ઓછા ટકાં જીતે ત્રાસથી અસ્પૃશ્યોએ ખિસ્તી ધર્મનો અગ્રીકાર કરવા માંડ્યો હતો આદાણો ને વેંછુલો આ સમજતા નહોતા દિન્દુઓ જાતે કરીને પોતાના પગ પર કુદાડો મારી દિંદુલતિના ઉપયોગી અગ્રપ અત્યંતેને ખિસ્તી બનતા બેઈ રહ્યા હતા

દિન્દુજાતિનો ને દિન્દુધર્મનો આ નાશ ગાંધીજીએ કેમ સદન થાય મહાત્માજીએ દરિજનોને અપનાવી લેવા તેમની સાથે ફરીથી પેટી અને બેટી વહેવાર કરવા દિન્દુ જનતાને વિનંતિ કરી આપણે અસલ આર્ષ રીતિનીતિથી જેમ જીવતા હતા તેમ જીવવાનું પ્રબળ આહવાન કર્યું અજ્ઞાનમાં દૂરેલા અસ્પૃશ્યોને દરિના જન બનાવી તેમને મદિરમાં દાખલ કરવા, ગામમાં રહેવા, ફૂલે પાણી બરવા સમજાવવામાં આવ્યા, પોતે શ્રી રીતે અસ્પૃશ્ય જની ગયા છે કે ન સમજતા દરિજનો આવા જની આ સંસ્કૃતિનો સમન્વય બેઈ રહ્યા બાપુએ નોંધ્યું

'આલસ્ટેટ ન્યાયા ધર્મમાં ધર્મને નામે કે જહાને વી ધી નામ્યાજ કરે છે અને ધર્મને કલ્પિત

કરે છે. જો આત્મા એક જ છે, હૃદય એક જ છે તો અસ્પૃશ્ય કોઈ જ નથી. જે રીતે દેહલગીને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે પણ અસ્પૃશ્ય નથી તે રીતે મૃતદેહ પણ અસ્પૃશ્ય નથી. એ માન અને કર્મજ્ઞાને પાત્ર છે.....પણ જે તિરસ્કારરૂપે લગી, દેહ, ચમાર હત્યાદિ નામે આલખાય છે એ તો જન્મે અસ્પૃશ્ય ગણાય છે. ભલે તેણે સેંકડો સાધુથી વર્ષો લગી શરીર આલસુ હોય, ભલે તે વૈધલુવનો પોસાક પહેરે, માળા-કંઠી રાખે, ભલે તે ગીતાપાઠ શેઠ કરે ને ધર્મો લેખકતો કરે તોયે અસ્પૃશ્ય છે. આમ જે ધર્મમાં મનાય કે આચારાય તે ધર્મ નથી, અધર્મ છે ને નાશને યોગ્ય છે. આપણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણને પ્રત્યુચ્ચ આપીને એમ માનીએ છીએ, કે અસ્પૃશ્યતા હિંદુધર્મનું અંગ નથી, એટલું જ નહિ પણ એ હિંદુધર્મમાં પેસી ગઈ હોય સરો છે, વહેમ છે, પાપ છે, ને એનું નિવારણ કરવું. પ્રત્યેક હિંદુનો ધર્મ છે. તેનું પરમ કર્તવ્ય છે. તેથી જે તેને પાપ માને છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે અને કંઈ નહિ તો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પણ ધર્મ સમજીને સમજૂદાર હિંદુ પ્રત્યેક અસ્પૃશ્ય ગણતા લાઈખજેનને અપનાવે. તેનો હેતુ, સેવાભાવ સ્પર્શ કરે, સ્પર્શ કરી પોતાને પાવન થયેલ માને. અસ્પૃશ્યનાં દુઃખો દૂર કરે, વર્ષો થયાં તેમને કચડી ખવામાં આવેલ છે તેથી તેમનામાં જે અજ્ઞાનાદિ દોષો પેસી ગયા છે તે ધીરજપૂર્વક દૂર કરવામાં તેમને મદદ કરે, અને આમ ખીલ હિંદુઓને કરવા

મનાવે-ગૈરે.' સં. ૩.

અજ્ઞાનતાના કૂપમં ગોચાં ખાતા પ્રાણલેખ અને વૈષ્ણવોએ અસ્પૃશ્યતા સામે વિરોધ કરવાની જરૂર નથી. હિન્દુસ્તાન અને હિન્દુ સંસ્કૃતિ, હિન્દુધર્મ અને વેદશાસ્ત્રો, કોઈ એકલાનાં નથી. એમાં આ હરિજનોનો ફાળો પણ નાનોસનો નથી. આ મંદિરો અને કૂવાઓની ઈંચો અને માટીચૂનામાં હરિજનોનાં રુધિર ને હાડમાંસ પુરાયા છે. તે હિન્દુઓ ન ભૂલે. અસ્પૃશ્યતાના નિવારણ માટે જ મહામાળીને અવતાર થયો હતો. જે અસ્પૃશ્યોનો ઉદ્ધાર થયો ન હોત તો આઝાદી મળત નહિ, અને હજી પણ જો હરિજનોને અપનાવવામાં નહોતે આવે તો આર્યસંસ્કૃતિ ને હિન્દુધર્મ અને જોખમમાં જ અટવાયા કરશે.

આલસહૈટ અને જીલ્લમ શા માટે? દુનિયાના દરેક ભાગમાં આકે કાઠનારા અને બજાર સાફ કરનારા માણસો છે જ. તેઓ ખિરતી-ધર્મ, સુરિકમધર્મ કે જોલધર્મ પાળતા હશે તેને તે તે ધર્મમાં અડકવામાં આવે છે, સાથે ખાવાપીવામાં ભાંગેલ બાક નથી, તેઓ તેમનાં દેવળ અને મંદિરોમાં પ્રાર્થના માટે જઈ શકે છે, બધાને અડકી શકે છે, તે પછી આપણે ભાંગેલ શા માટે?

✱

એક ખાં સાહેબ કોઈ સરદારને ત્યાં નોકરી પર રહ્યા. ખાં સાહેબ કૂવડ ઘણા. દરરોજ સવારે હાંધીમાં ખીચડી ખનાવી નોકરી પર જાય. હાંધીમાં કંઈ વધુ 'ક્યુ' હોય તે એક કાળી ફતરી નખથી ખોતરી-કરીને બરાબર સાફ કરી જાય. એટલે જાખખી થયેલી હાંધીમાં 'રાત્રે' તે ખીચ ખીચડી રાંધે. તે પણ વધીધડી હોય તે ફતરી ખાઈ જાય ને હાંધી સાફની સાફ !

વખત જતાં ફતરી મરી ગઈ. હાંધીનું વધેલું સાફ કાણુ કરે? ધોવાની તો ટેવ હતી નહિ. એટલે જ-ત્રણ દિવસ આમ ઉપરાઉપરી હાંધીમાં ખીચડી રંધાતાં એમાંથી દુર્ગંધ આવવા લાગી, ને ખીચડી બગડી ગઈ ત્યારે ખાં સાહેબ કહ્યું :

'કયા ખુદાકી કુદરત હૈ, કાલી ફતરી મરનેસે મેરી ખીચડીમે'સે ભી સ્વાદ ગયા !'

કોંગ્રેસ અને મજૂરો

શ્રી 'અભ્યાસી'

કેઈ પણ રાષ્ટ્રની આર્થિક યાકાત તેના જ્ઞોત્સવો, ને તેની સાથે સંજોગેથી સંસ્થાઓ પર નબે છે કારણનામાં ને જ્ઞોત્સવે દ્રોહા કામ કરતા મજૂરો એ રાષ્ટ્રના હાથપગ છે હાથ-પગ નેટતા મજૂરો તેટલું જ શરીરનું, સ્વાસ્થ્ય સાથે આપણી રાષ્ટ્રીય કોયેરા

ને એના સુવધારોને આ વાતની પ્રતીતિ ક્યારની થે થઈ ગઈ છે એ બંને પરસ્પર હેવા સંજોગેલા છે તેના આવશ્યક ખ્યાલ આપવાનો અહીં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે

અને ૧૯૧૫-૧૬ના જમાનામાં શ્રી મોહન દાસ કરમચંદ ગાંધી હિંદમાં આવ્યા અને અહીં આવ્યા બાદ પોતાના રાજકીય ગુરુ શ્રી ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલેની સલાહ મુજબ તેમણે દેશભરનો પ્રવાસ કરી બધી પરિસ્થિતિ બતી નિહાળી, તેના અભ્યાસ કયો જનતાને નજરોનજર નિહાળી, એ પછી તેઓ અમદાવાદમાં આશ્રમ સ્થાપી વસ્યા

હિંદના કોંગ્રેસવાદી રાજકારણમાં તેઓ હાજર થયા ત્યારે તેઓ માવ અભણ માનવી ન હતા, તેઓ તે એક સફળ સરદાર અને કુશળ નેતા તરીકે ક્યારના થે બલ્લીતા થઈ ચૂક્યા હતા હિંદમાંથી દિલ્હી, કાલકત્તામાં મજૂરો તરીકે ગયેલા ખીરમીટ મજૂરોના હક્કોની હાલત ચલાવનાર અણુનમ સેનાની તરીકેની, જોરા જગીયાવાળાઓ સામે ગરીબ ખેડૂતોની ચપારણમાં સફળ હાલત ચલાવનાર કિસાન-નેતા તરીકેની અને સને ૧૯૧૮માં સભ્ય અને અધિસાને માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં સૌથી પ્રથમ ઔદ્યોગિક હાલત ચલાવી અમદાવાદમાં મજૂર ચળવળનું સાચું મહાણું કરનાર તરીકેની તેમની કીર્તિ દેશ-ભરમાં ફેલાઈ ચૂકી હતી. દેશનો સમજદાર વગે તેમની તરફ આશા સાથે મીટ માંડી રહ્યો હતો અને બહુકાર માણસો સમજી ગયા હતા કે ગાંધીજી એ યુગપુરુષ છે અને દેશનું ભાવિ હવે તેઓ જ ધડનાર છે

આવા ગાંધીજી રાષ્ટ્રીય મહાસમાના નેજા નીચે આવી જીભા રહ્યા અને મહાસમાની નેતામીટી તેમના હાથમાં સહેજે સરી પડી. અને તેમ ચર્તાની સાથે જ મહાસમા ચર્ચા-પરિષદ મીટી ગઈ અને પરદેશી યુવામી સાથે હાલી જડોર સરથા જ નહિ, પણ સુવં પ્રકારના અન્યાયો-પછી ભલે તે આર્થિક હોય, સામાજિક હોય કે ગમે તે હોય-સાથે, અણુનમ રીતે કાનારી ક્રાંતિકારી સરથા બની જે સરથા તે દિવસ સુધી વધીયો, લકતરો અને મોટા ચળવળજોરોની બની હતી તે હવે જનતાની બની

સને ૧૯૧૪ની મહાભારત લડાઈ પૂરી થઈ ત્યાંસુધી આવના અર્થમાં મજૂર ચળવળની કોઈ શરૂઆત હિંદભરમાં ક્યાંયે થઈ ન હતી. કોઈકોઈ સ્થળે મજૂર મિત્ર-મંડળો કે એવી નાનીમોટી મળીઓ જીભી થઈ મજૂરોનું કુખ હળવું કરવા કામ કરતી હતી

પણ લડાઈના જમાનામાં પગારે એના એ રહ્યા, નફાઓ વધ્યા, ચીજ-વસ્તુઓના ભાવોમાં વધારો થયો, જીવન ગુસ્સે બન્યું અને તે સ્થિતિમાં મજૂરોમાં પણ અસંતોષ થેલા થવા માંડ્યો આ અસંતોષે દિશમાં સને ૧૯૧૬-૨૦માં હાતાળોનો પવન ફેલાયો હતો આ અસંતોષમાં સને ૧૯૧૮માં અમદાવાદમાં ગાંધીજીની રાહજરી નીચે લડાયેલી

મજૂરોની લડત, જેલની મજૂર ચળવળના ઇતિહાસમાં એક સીમાસ્તંભ તરીકે કાયમ થાદ રહી જવાની છે. આ સફળ લડતને પરિણામે જ સને ૧૯૧૯માં અમૃતસરમાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાની વાર્ષિક એકઠામાં પહેલી જ વાર મજૂર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવાનું કામ હાથ ધરવા, મજૂરોની આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિ સુધારના અને મજૂરોને તેમનું સાચું સ્થાન મળે તે માટે મજૂરમંડળો સ્થાપવા અને તેને આગળ ધપાવવા મહાસભાવાદીઓને વિનંતિ કરતો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રથમ અને ખાસ કરીને મજૂર અને કિસાન વર્ગમાં જે જાગૃતિ આવી રહી હતી, તેને કચડી નાખવા સરકારે પણ દમનનો દોર છૂટો મૂક્યો હતો. તેનો મહાસભાએ સખત વિરોધ પોતાથે અને ખેડૂતો ને મજૂરોની વંદાર મહાસભાએ કરવા માંડી.

પણ સીધી પ્રથમ સક્રિય પગલું તો સને ૧૯૨૧ના જાન્યુઆરીમાં લેવાયું. તે મહિનામાં મહાસભા સમિતિએ મજૂરોને સંગઠિત કરવા અને તેમનું કામ વ્યવસ્થિત ધોરણે મૂકવા એક સમિતિ નીમી, તે સમિતિમાં દેશ-જંધુ ચિત્તરંજનદાસ, પંજાબકેસરી લાલા લજપતરાય વગેરે પીઠ નેતાઓને કામની સંપૂર્ણ કરવામાં આવી. આ સમિતિએ મજૂર ચળવળ આગળ ધપાવવાની દિશામાં ઠીકઠીક કામ કર્યું; પણ ટૂંક સમયમાં જ એ જણાઈ આવ્યું કે મહાસભા મજૂર ચળવળને ટેકા ભણે આપે પણ એ મજૂરોનું કામ સાચેસાચ આગળ ધપાવવું હોય તો તે માટે સ્વતંત્ર ને નોખી સંસ્થાઓ ઊભી કરવી જોઈએ.

આને પરિણામે જ સને ૧૯૨૦માં અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ. તેને મહાસભાએ વધાવી લીધી એટલું જ નહીં, પણ તેને પોતાનો સાથ અને સહકાર

આપવા માટે છ પીઠ માણસોની એક સમિતિ પણ નીમી. સને ૧૯૨૨માં ગયા મુકામે મળેલી મહાસભાની બેઠકે તો દેશમાં ઓલો-ગેક અને ખેડૂતમજૂરોને સંગઠિત કરવાના કામમાં અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની કારોબારીને મદદ કરવા એક સમિતિ પણ નીમી. દેનજંધુ એન્ડુક આ સમિતિના એક સભ્ય હતા.

આ અગાઉ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની સ્થાપનામાં અને તેના વિકાસમાં મહાસભાવાદીઓનો સાથ હતો. મહાસભાના કેટલાયે પ્રમુખો અને મંત્રીઓએ આ સંસ્થાના પ્રમુખ અને મંત્રીઓનું પદ સ્વીકારી એ સંસ્થાના કાર્યમાં સક્રિય સહકાર પૂર્યો હતો. એના પહેલા જ પ્રમુખ લાલા લજપતરાય હતા, જેઓ તે સમયે મહાસભાના પણ પ્રમુખ હતા. દેશજંધુ ચિત્તરંજનદાસ, પંડિત જવાહર લાલ નહેરુ અને શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોસે પણ આ સંસ્થાનું પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું.

રાષ્ટ્રીય મહાસભા પ્રદેશી સરકાર સામે આઝાદી જંગ બેલી રહી હતી અને તે અગે મહાસભાવાદી આગેવાનો તથા સંસ્થાને અચારનવાર લડતો બેલવી પડતી તેમ જ જલવાસ પણ લોગવવો પડતો. એ સતત કામગીરીને પરિણામે મજૂર ચળવળમાં તેમ જ મજૂર-સંસ્થાના કામમાં મહાસભા બેઠકે એટલો રસ લઈ શકતી ન હતી, તેમ તેના કામમાં સક્રિય સહકાર તથા સાથ પણ આપી શકતી ન હતી.

આ અરસામાં જમારે દેશની મજૂર ચળવળ અને મજૂર સંગઠનો, બુદ્ધાબુદ્ધા વાદો અને બદલાતી નેતાગીરીનાં વમળોમાં આમથી તેમ અથડાતાં હતાં, ત્યારે અમદાવાદમાં પૂન્ય ગાંધીજીની ટ્રેરણા અને દોરવણી હેઠળ સ્થપાયેલ મજૂર મહાજન સઘનવધુને વધુ શક્તિશાળી બનતો જતો હતો અને રાજ-મરાજ તેની

પ્રગતિ થયા કરતી હતી.

સને ૧૯૩૧માં કરાચી અધિવેશનમાં મહાસભાએ મજૂરો-અંગે ૨૫૪ કાયદાનીતિ અને કાયદા અપનાવ્યો. તે વખતે પહેલી જ વખત મહાસભાએ ઔદ્યોગિક મજૂરોને જીવનનિર્વાહ પુરતું વેતન બેઠકો (અલીવિંગ વેલ્થ), કામના કલાકોમાં યગડો થવો બેઠકો, કામગીરીની રિયલિટી તુરંત હોવી બેઠકો, ઘડપણ, માદગી અને બેકારીમાં રક્ષણ મળે તે માટેની વ્યવસ્થા હોવી બેઠકો, સ્ત્રી કારીગરોને જરૂરી રક્ષણ મળવું બેઠકો, બાળ મજૂરોને કામ-રાખવા સામે નિયંત્રણ હોવા બેઠકો, મજૂરોને સગંદો બાંધવાની તેમજ સમુદાય કાર્ય કરવાની છૂટ હોવી બેઠકો વગેરે મતદાનો વિસ્તૃત ફગવ કરાચી મહા સભામાં કરવામાં આવ્યા હતા.

મહાસભાએ મજૂરો માટે ઉપરનો કાયદાક્રમ તો ઘડી કાઢ્યો, તે અંગે પોતાની કાયદાનીતિ પણ નક્કી કરી, પરંતુ એ કાયદાને આગળ ધપાવવા અંગે, તેને અમલમાં મૂકવા અંગે કોઈ સક્રિય પગલું લેવામાં આવે તે પહેલાં મહાસભા ને ગેરકાયદેસર સરકાર તરીકે બહેર કરવામાં આવી, પણ ન્યાયી સંભોગો અનુકૂળ થયા અને મહાસભા પોતાનું કામ કરતી થઈ ત્યારે -એટલે કે સને ૧૯૩૪માં-મહાસભાની કારો બાંસી સમિતિએ ઠરાવ કરી મહાસભાવાદી એને મજૂર-સગંદો રચવા અને તેનું કામ કરવાની ભલામણ કરી હતી.

ગાંધીજીના સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતો, જે અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘ મારફત મજૂરકાયદામાં અપનાવાઈ રહ્યા હતા તેને, દેશભરની મજૂર ચળવળમાં સ્થાન મળે અને મજૂરોનું કામ સાચા રાહે ચાલે તે માટે સને ૧૯૩૪માં 'ગાંધી સેવા સંઘ' એક મજૂર સમિતિની સ્થાપના કરી આ સમિતિએ સને ૧૯૩૮માં 'હિંદુસ્તાન મજૂર સેવક સંઘ'

નામની સરકારી સ્થાપના પૂર્વે ગાંધીજીએ મજૂર-માલિકોના સંબંધમાં જે સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતો ચોળ્યા હતા તે સિદ્ધાંતો દેશભરની મજૂર ચળવળમાં અપનાવવા અને તેમ કરી ન્યાયી ઔદ્યોગિક સંબંધો સ્થાપના અને દરેક પ્રકારનું શોષણ નાબૂદ કરવાનું કામ દેશભરમાં શરૂ થઈ આગળ વધે તેમ કરવાની જવાબદારી આ સંઘને સોંપાઈ.

આ સંઘ કોઈ કોઈ મધ્યમ મજૂર સરકાર ન હતી તેનું કામ તો સાચા સેવા બાવી અને તાલીમજદ મજૂરસેવકો ઊભા કરવાનું હતું અને તેણે અમદાવાદ મધ્યે ભુદા-ભુદા પ્રાંતોના કાયદાને મજૂરકાયદા અંગે જરૂરી તાલીમ આપી તૈયાર કરવાનું કામ શરૂ કર્યું આ રીતે તાલીમ પામેલા કાયદા પોતાપોતાના પ્રાંતમાં પાછા ફરી મજૂરકાયદામાં બેઠાતા હતા આ સંઘને બીજી પણ એક જવાબદારી સોંપાઈ હતી, અને તે મજૂર-કાયદામાં બેઠાયેલા મહાસભાવાદીઓને જરૂરી દોરવણી અને સલાહમુચન આપવાની વખત, જતા સંઘનું કાયદેસર વિસ્તારવામાં આવ્યું અને તેના સભ્યો માટે ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોનું પાલન કઞ્જિયાત ગણવામાં આવ્યું.

સને ૧૯૩૭માં દેશના અગિયાર પ્રાંતોમાં-શ્રી આઠ પ્રાંતોમાં મહાસભાવાદી પ્રધાનમંત્રીઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં મહાસભાએ ચૂંટણીના હંદોમાં એ ૨૫૪૫ જે જણાવ્યું હતું કે મહાસભા મજૂરોનો સગંદો કરવાનો દક્ષ સ્ત્રીકાર છે અને તેમના હિતો આગળ ધપાવવામાં તે જધી જ મહાકરશે મજૂરવર્ગ પર આવતો મહાસભાની ભારે અસર હતી અને આ અસર ૧૯૩૬-૩૭માં જ્યારે ધારાસભાઓની ચૂંટણી થઈ ત્યારે ૨૫૪૫ જે જણાઈ આવી હતી. મજૂર-બેઠકોમાંથી ૯૦ ટકા બેઠકો મહાસભાવાદીઓને મળી હતી.

મહાસભાવાદી પ્રધાનમંત્રીઓની સત્તા

ખૂબ જ મર્યાદિત હતી. તેમની સામે અનેક-વિધ દેશીયતાનાં કામો પડેલાં હતાં. તેમના માર્ગમાં અનેક બારે અંતરાયો હતા, તેમ છતાં મજૂર વર્ગના હેતુ માટે જરૂરી પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં તેઓ અચકાયા ન હતા. સને ૧૯૩૭માં મહાસભાની કારોબારીએ શ્રી જયરામદાસ દોલતરામ, શ્રી એમ. આર. મસાણી, આચાર્ય કૃપાલાની, શ્રી વી. વી. ગીરી, (પાછળથી આ જગ્યાએ શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણને નીમવામાં આવ્યા હતા)ની એક મજૂરસમિતિ નીમી હતી. આ સમિતિએ ઈકોનોમિક પ્રગતિ સાધી. આ સમિતિએ સને ૧૯૩૭ના ઓક્ટોબરમાં પ્રતિના મજૂરપ્રધાનો અને મજૂરમંત્રીઓની એક પરિષદ બોલાવી હતી અને તેમાં બધા પ્રતિના એકધારી મજૂરનીતે, કાયદાઓ અને મજૂરકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવા અંગે નેણુથે કરવામાં આવ્યા હતા.

આ પરિષદે કર્મજાનાના કાયદામાં સુધારો કરવા, મજૂરકાયદોઓનો ચીવટાઈથી અમલ કરવા માટે પગાર, ભરતી, વસવાટ, દવાદારી, વીસો વગેરે પ્રશ્નોની તપાસ વગેરેનો કાર્યક્રમ થડી કાઢ્યો. આ કાર્યક્રમમાં ભેતમજૂરો અને બગીચાના મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવાના, નિરક્ષરતા-નાબૂદીના, ઔદ્યોગિક મથકોમાં દારૂખંધી કરવાના વગેરે કાર્યક્રમ અનુસાર મુંબઈ, સંયુક્ત પ્રાંત, બેહાર વગેરે પ્રતિના મજૂરોની સર્વદેશીય સ્થિતિની તપાસ માટે મજૂર-તપાસ સમિતિઓ નિર્માઈ હતી અને આ સમિતિઓએ તલસ્પર્શી તપાસ કરી વિગતવાર ભલામણો સાથેના અહેવાલ તૈયાર કર્યા હતા.

આ મજૂર-તપાસસમિતિઓએ તૈયાર કરેલા અહેવાલોમાં કરવામાં આવેલી ભલામણો તે વખતે તો પાંચીમાં જ રહી, કારણ મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળોએ કોંગ્રેસના

આદેશ મુજબ રાજનામાં આવ્યાં. પણ એ તલસ્પર્શી તપાસમાં લીધેલો શ્રમ નકામો નથી ગયો. એ તપાસે જ. ભ.વેખ્યામાં કરવાના કામો અંગેની ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું મહત્ત્વનું કામ કર્યું.

મુંબઈના મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળે સને ૧૯૩૭માં ઔદ્યોગિક અથડા અંગેનો કાયદો પસાર કર્યો હતો. આ કાયદામાં ઔદ્યોગિક અથડાઓના શાંતિભર્ય ઉકેલ માટે સમાધાન અને લવાઈની ભોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા અંગે મહાસભાવાદી પ્રતિનામાં કાયદાથી અને વહીવટી હુકમોથી કેટલીક સરળતાઓ કરવામાં આવી હતી.

એટલું ખરું કે શરૂઆતના કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળે સત્તાના સ્થાન ઉપર લાંબો સમય રહ્યા નહો, તેમ છતાં તેમણે જે સુંદર અને અસરકારક કાર્યક્રમ થડી કાઢ્યો તેને લીધે ભવિષ્યમાં કઈ દેશમાં, કઈ રીતે, કામ કરવું તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળી ગયો; અને આજે આપણે ભેઈએ છીએ કે એ કાર્યક્રમો વધુ વિગતે અને ચોક્કસાઈથી અમલમાં મુકાઈ રહ્યા છે. ટૂંકમાં એ વખતમાં પ્રધાનમંડળોએ મજૂરોની પરિસ્થિતિ સુધારવામાં મૂળભૂત જરૂરી એવું તપાસનું અને વિગતવાર ભલામણોનું-પાયાનું કામ કર્યું હતું.

આ પછી આવી 'હિંદ છોડો'ની ઐતિહાસિક લડત. એ લડતમાં હિંદના મજૂરોએ અને તેમાં શ્રેષ્ઠાસ 'કરીને અમલવારના મજૂરોએ ૧૦૫ દિવસની લાંબી સળંગ રાજદીય હડતાળ શાંતિથી અને સંપૂર્ણ શિસ્ત સાથે પાળી, ઔદ્યોગિક પ્રતિહાસમાં એક અનોખું અને જ્વલંત ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું.

૧૯૪૨ની આ લડત પૂરી થઈ અને મહાસભાએ પૌતાનું રાજ્યરોજનું કામ શરૂ

કયું ત્યારે તેણે સૌથી પ્રથમ દેશદ્રોહી પુર વાર થયેલા અને મહાસભાની વિચારસરણી થી ભુલી વિચારસરણી, નીતિરીતિ અને સિદ્ધાંતો ધરાવતા સાંમ્યવાદીઓને પોતાની હરોળમાંથી બરતરફ કર્યાં, બહાર કાઢ્યા, કારણ તેમની બધી જ કામગીરી મહાસભાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોથી વિરોધી હતી અને ૧૯૪૨ની આખી થે હવે દરમિયાન તેમણે સરકારના હાથ તરીકે પ્રભુ અને દેશને દગો દેવાનું જુ કામ કયું હતું

આ પ્રસંગે એ વધુ સ્પષ્ટ બન્યું કે મહાસભાએ હવે મજૂરોનું કાર્ય વધુ વેગથી હાથ ધરવું રહ્યું મજૂર વચ્ચે તેણે જે વચનો આપ્યા તે તેણે હવે પૂરાં કરી આપવાં બેઠાં, તેના અમલ કરવે બેઠાં, આ તેની પ્રાથમિક ફરજ થઈ પડી હતી આ તકે દેશનાં બધાં મજૂરમંડળોને એક તાંતણે બાંધવા હિંદુસ્તાન મજૂર સંઘે થઈ શકે તે બધા પ્રયાસો કર્યા

પણ સામ્યવાદીઓનાં કરતૂટોને પરિણામે એ જણાઈ આવ્યું કે બધાંને એક સંસ્થાના નેત્ર નીચે એકઠા કરવા અશક્ય છે, મુશ્કેલ છે સંઘે ૧૯૪૭ના મે માસમાં દેશના આગેવાન મજૂર કાર્યકરોની એક સભા નવી દિલ્હી ખાતે બોલાવી હતી બધી જ પ્રાંતિક સમિતિઓના અગ્રણીઓને પણ તેમાં આમ-તરણ આપવામાં આવ્યાં હતાં સંઘના પ્રમુખ સરહાર શ્રી વલ્લભભાઈએ આ પરિપદનું પ્રમુખરથાન લીધું આ પરિપદમાં સંપૂર્ણ પણે અર્થ અને વિચારણા કર્યા બાદ એક પાકો નિર્ણય કરેલો નીચેનાં ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો

‘રાષ્ટ્ર અને અહિં સહ માર્ગના વિરોધીઓ તરફથી દેશની મજૂર ચળવળ ને દિશા તરફ દોરાર્થ રહી છે, તેથી દેશના મજૂરોના મજબૂત અને અસરકારક તફરસ્ત મહામંડળો બિના થવા અસક્ય બન્યા

છે, અને એ ભતતી પ્રવૃત્તિને પરિણામે દેશની જનતાનું પાસાવાર અહિં થઈ રહ્યું છે, અને મજૂર વચ્ચેનું હિંત કરવાની જેમની જવાબદારી છે તેમની એ આવશ્યક પવિત્ર ફરજ થઈ પડે છે કે તેમણે બધાંને એકત્ર થઈ મજૂરોના હિતોના રક્ષણ માટે તેમ જ તેના વિકાસ માટે તુરંત જ પૂરી હદતાથી પગલાં ભરવા બેઠાં અને તેથી આ નિર્ણયને અમલમાં મૂકવા હિંદી રાષ્ટ્રીય મજૂર કોંગ્રેસ નામની સરથા સ્થાપવાનું ઠરાવવામાં આવે છે’

આમ બહુ જ સ્પષ્ટ નેમ નજર સામે રાખી રાષ્ટ્રીય મજૂર કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ આ સ્થાપનાએ મહાં મહામંડળોનું કાર્ય સરળ બનાવ્યું છે સે કડો મહામંડળો અખિલ હિંદ ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસથી અલગ પડી આ સાચા રાષ્ટ્રીય સંઘમાં આવી બેઠાં આનુભવે એ જણાયું છે કે થોડા જ સમયમાં દેશનાં સાતસો જેટલાં મજૂરમંડળો તેમની દ્વારા અગિયાર લાખની સંખ્યસંખ્યા સાથે આ રાષ્ટ્રીય મજૂર કોંગ્રેસમાં જોડાઈ ગયાં છે આ વસ્તુએ પુરવાર કયું છે કે દેશમાં સ્પષ્ટ નીતિરીતિવાળી આવી મધ્યસ્થ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની ખૂબ જ આવશ્યકતા હતી

આજે હિંદુસ્તાનભરના મજૂરોમાં આ સંસ્થા વધુમાં વધુ અસર ધરાવે છે અને તેની સંખ્યસંખ્યા કોઈ પણ મંડળ કરતાં વધારે છે આ હકીકત મધ્યમ અને પ્રાંતિક સરકારોની ઝીણવટશરી તપાસને આ તે પુરવાર થઈ છે, અને આ સંસ્થા જ દેશના ઔદ્યોગિક મજૂરોનું વધુમાં વધુ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી હોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદની બેઠકોમાં તેના જ પ્રતિનિધિઓને હિંદના મજૂરોવતી સ્થાન મળે છે

આજે હવે પૂણ્ય ગાંધીજીની તપસ્યાર્થ અને અનેક અનામીઓના લોગ અને બલિદાનોને પરિણામે આપણો દેશ આઝાદ થશે છે દેશના વહીવટની ખાગડોર મુખના માનીતા નેતાઓના હાથમાં આવી છે હવે

એ સમય આવી પૂર્યો છે, જ્યારે દેશની કચેરીઓની જનતાને-કાળી મજૂરી કરી દેશને જેવાડનાર શ્રમજીવી વર્ગને આપવામાં આવેલાં વચનો કોંગ્રેસે ચરિતાર્થ કરી આપવાં જોઈએ. મજૂરોનું સમગ્રપણે હિત થાય અને તેમના યોગ્ય વિકાસ સાથે તેમનાં બધાં હિતોનું સંરક્ષણ થાય એવા કાર્યક્રમ હેઠી સરકારે તૈયાર કર્યો છે; એટલું જ નહિ પણ તેઓ ઉદ્યોગના સહભાગીદારો બને અને ઉદ્યોગના સંચાલનમાં તેઓ પૂરો હિસ્સો લઈ શકે એવી વ્યવસ્થા કાયદા મારફત તેણે કરવા માંડી છે-કરી છે. ઔદ્યોગિક શિક્ષણની માગે સરકાર મજૂર વર્ગને વાળી રહી છે અને એ અંગે એક મહાન અખતરો સંયુક્ત સમિતિઓની સ્થાપના મારફત તે કરી રહી છે.

આજ સુધી માલિકો મજૂરો સાથે મરજી મુજબ વર્તાવ કરી શકતા. તેમને બધી છૂટ હતી. તેમને માથે કેશો અંકુશ-મર્યાદા કંઈ જ ન હતું. હવે એ વસ્તુ પુરાણી બની ચૂકી છે. એ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે કે મજૂરોને પણ માલિકો જેટલા જ હક્કો અને જવાબદારી છે. તેઓ પણ માલિકોની જેમ સમાજના સેવકો છે અને આ સેવકોને કોઈની દયા પર છોડવા એ ખલકુદ્દ બાજબી નથી; એટલું જ નહિ પણ આ સેવકોની પૂરી ભાળસંભાળ રાજવી એ સરકારની ફરજ મનાઈ છે.

આજે દેશની સાચી સરકાર એ દેશની કચેરીઓની જનતા છે. તે પ્રસંગે દેશના મજૂરોનું શોષણ ચાલુ રહે એ સ્થિતિ ચાલી શકે નહિ, ચાલુ રાખી શકાય નહિ સરકાર અને તેમાં યે કોંગ્રેસી સરકાર એ સ્થિતિ દૂર કરવા માટે તેનાં અનેક વચનોથી બધાર્થ ચૂકી છે. તેથી મજૂર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવા માટેના આખો યે કાર્યક્રમ ત્રિચા-

રચો છે, અને તે મુજબ જરૂરી કાયદાઓ પણ ધારાસભાની ઝોરણુ પર ઘડાઈ ચૂક્યા છે, તેમ જ ઘડાઈ રહ્યા છે. આ કાર્યક્રમ જે વેગથી હાથ ધરાઈ રહ્યો છે અને છેલ્લાં દોઢ વર્ષમાં તેણે જે પ્રગતિ કરી છે તેથી હિંદમાં જ નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પણ સૌ આશ્ચર્યચકિત થયા છે અને હિંદે મોડીમોડી પણ કરેલી પ્રગતિ પર પ્રશંસાનાં પુષ્પો વરસી રહ્યાં છે. આ રીતે કામ થાય એ જરૂરનું પણ હતું, કારણ આજ સુધી મજૂર વર્ગની ગરુરિયાતો પર કંઈ જ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું ન હતું. આ દૃષ્ટિથી હજી જે થયું છે તે તો માત્ર શરૂઆત છે અને હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે. હેઠે તો આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં આ કાર્ય અંગે પ્રથમ હરોળનું સ્થાન મેળવવાનું છે એટલું જ નહિ પણ પૂજ્ય ગાંધીજીના સંદેશ્યને માગે ચાલી જગતને ઔદ્યોગિક શાંતિનો જ નહિ પણ સંપૂર્ણ શાંતિનો માગ જતાવી આપવાનો છે.

કોઈ પણ પ્રમુખીય સરકાર પ્રખરે, પ્રબળા મોટા વર્ગને આજસુધી કરવામાં આવેલા અન્યાય ચાલુ રાખી શકે નહિ, અને તે અનુસાર મજૂર વર્ગ તરફ આજ સુધી રાજવામાં આવેલી બેરકારી દૂર કરી જે કાર્ય કરવું જોઈએ તે વેગથી પ્રમુખીય સરકારે હાથ ધર્યું છે. દેશના ઔદ્યોગિક ઇતિહાસમાં મજૂર ક્ષેત્રમાં આથી નવું પાતું ખૂલ્યું છે. આ કાર્યની સંતોષકારક રીતે પ્રગતિ થાય તે માટે જનતાનો તેને પૂરો સાથ મળે એ અવશ્ય જરૂરી છે. આ માટે દેશભરના કોંગ્રેસ કાર્યકરોએ કમર કસી કામ કરવું જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ જ્યારેજ્યારે મજૂર વર્ગની વાત કરી છે, મજૂર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવા માટેનાં વચનો આપ્યાં છે ત્યારે તે દે મજૂર વર્ગમાં માત્ર ઉદ્યોગમાં કામ કરતાં

મજૂરોનો જ નથી વિચાર કર્યો, તેણે તો દેશના અમાપ એતરોમાં કામ કરતા એત-મજૂરોનો પણ વિચાર કર્યો છે તેણે તો જાણ જ શ્રમજીવીઓને નગર સામે રાખી તેમની સ્થિતિ સુધારવાની પેતાની દુરજ અને જવાબદારીને બહેર રીતે સ્વીકાર કર્યો છે પણ શરમ અને દુખ સાથે કહેવું રહ્યું કે મજૂર વર્ગનો જે મોટામાં મોટો ભાગ એત-મજૂર તે પ્રત્યે જોટલું ધ્યાન આપવું જોઈએ તે અપાત્ર નથી, જોટલું જ નહિ, પણ તે પ્રત્યે મોટા ભાગે બેદરકારી સેવાઈ છે એ સાચું છે કે તેમના કામમાં ભારે મુશ્કેલીઓ અને અતારાથો પડેલા છે, પણ એ જુલાવું ન જોઈએ કે એ વર્ગ તો 'જગતનો તાત' છે દેશની કંડોડોની જનતાને તે ખવડાવે છે, પેથે છે ગરેતેટલી મુશ્કેલીઓ અને અચ્છો હોવા છતાં કોંગ્રેસે અને સરકારે તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે-તેમનું શોષણ અટકાવવા માટે જરૂરી બધાં જ પગલાં લેવાં જોઈએ અને તે ગુરત જ લેવાં જોઈએ તેથી સૌથી પ્રથમ તો ગરીબોની સેવાને વરેલા બધા જ કોંગ્રેસીઓએ આ વર્ગની સેવા પાછળ તેમને સમર્થન અને જમન દુરવા પાછળ મરી પડવું જોઈએ પેતાની બધી શક્તિ તેમાં રોકવી જોઈએ એ વાત જુલાવી ન જોઈએ કે આગલી કાલ આ શ્રમજીવીઓની છે એ નગર સામે રાખીને જ પૂ ગાંધીજીએ દેશને જગતને સર્વોપનો માગે ચીધો હતો એ માગે આગળ ધપવું હોય, સાચો સર્વોદય કરવો હોય તો લાભો અને કંડોડોની એત-

પ્રબળે અવગણે ચાલવાનું નથી, તેમ કયે કશી જ પ્રગતિ થઈ શકવાની નથી.

ઔદ્યોગિક મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા તરફ ધ્યાન અપાઈ રહ્યું છે એ ધ્યાન આપવું જ જોઈએ અને તેમ થઈ રહ્યું છે તેથી વધુ થવું જોઈએ દિશામાં કરવાનું છે, છતાં એ કામને સફળ બનાવવું હોય, તેને અસરકારક બનાવવું હોય તો એતમજૂરોની સ્થિતિ પણ સુધારવી રહી અને જન્મેને એક દરોગમાં લાવવા નહા, જ્યાંસુધી તેમ નહિ થાય ત્યાંસુધી કોંગ્રેસી પ્રગતિનું ખાતું પરિણામ કે લાભ મળતો નથી.

આપણે ભારત દેશ હંમેશાં વર્ષ વાદ સાચા અર્થમાં આઝાદ અને એક થયો છે એ સ્થિતિમાં મહાસભાવાદી ભાર્ગવેનેટલી જવાબદારી અનેકમણી વધી છે આપણે માથે રાષ્ટ્રપિતાએ આપેલો સ્વરાજની સ્થાપનાની જવાબદારી છે સાચું સ્વરાજ દેશના એકેએક માનવીને શોષણમાંથી મુક્ત કરી, વર્ગનિહીન સમાજની સ્થાપના કરવામાં છે, ભારે જ સાચો સર્વોદય થશે પરમકૃપાળુ પરમાત્માની અને પૂ ગાંધીજીની યક્ષમાં આપણે સૌ એ કામમાં લાગી જઈએ અને જ્યાંસુધી આપણે આપણા એ ઉત્તમ ધ્યેય ન પહોંચીએ ત્યાંસુધી આરામ કરવાનો ને થાક ખાવાનો વિચાર માંડી વાળીએ ગાંધી-સેવાને, મહાસભાવાદીઓને સાચા સ્વરાજની સ્થાપના થયા પહેલાં થાક ખાવાનો કોઈ અધિકાર નથી થાક ખાવા બેસવામાં બિલકુલ આદરનો દોષ રહેલો છે સૌ આટલું સમજી લઈ ઠતવ્યમારે આગળ વધે તે હજી છે.

★

કોંગ્રેસના સુખ સ્થિતિ હોય છે, મનવા સુખ બહાઈને દુખ પણ જામી નવ છે, પરંતુ ચિંતનપૂર્ણ સુખ જીવનનાર સાથ આપે છે

૩. 'ભૂપેન્દ્રનાથ'

બી. એસ.સી. ડી. એસ. ઈ.

કવિઓમાં સ્થાન અપાવે છે. અન્ય ભક્તકવિઓના પ્રસંગોમાં બન્યું છે તેમ વિદ્યાપતિની કવિતામાં પણ પરમાત્મેક્યસાવધી રસોલા શૃંગાર મળે છે. નરસિંહ મહેતા ને દયારામમાં પણ એ ક્યાં નથી મળતો? સિંધના પ્રખ્યાત સૂફીવાદી કવિ શાહ અબ્દુલ લીકને સિંધનાં ગામડાંઓનાં ને શહેરોનાં હબોનો માનવીઓ આજે પણ જે તન્મયતાથી સાંભળે છે તે જ તન્મયતાથી આજે વિદ્યાપતિનાં ગીતો ધગાલમાં ને હૃદય-મધ્ય હિંદમાં બનતા સાંભળે છે. એવાં ચોડાંક ગીતોના પદ્યલિપિની ફારમ લેખકે અહીં વેરી છે.

હું સંસ્કૃતોના ઔઘ સ્થાપક ઋષિઓની તેજસ્વી શુદ્ધિની પરાકાષ્ઠાનો આપણને વારંવાર પરિચય થાય છે. આપણે ભૂંડો છીએ, કે કમંડાંની પ્રમળતા હતી. લ્યારે ગોમેધ, અશ્વમેધ, નરમેધ આદિ યજ્ઞ થતા અને વૈદેક સાહિત્યની રચના થઈ. બ્યારે વૈરાગ્યની મહત્તા વધી લ્યારે જ્ઞાનકાંડની રચના થઈ. એ રચનામાં દર્શનશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. દર્શનશાસ્ત્રના માનસિક શક્તિના દર્શને આપણાં મરતક નમી પડે છે. બ્યારે ભક્તિ તરફ પ્રભુ વળી લ્યારે ભક્તિમાર્ગમાં એક ગહન સાહિત્ય-સૃષ્ટિ બહી થઈ ગઈ.

ભક્તમાં નેત્રિત નેયમ કે સ્વરૂપ નહીં કરવામાં આવ્યું નહોતું. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા માતાપેતા, સખાબંધુ, સ્ત્રીપુરુષ આદિ કોઈ પણ સ્વરૂપમાં પૂજવામાં આવે તે તે સ્વરૂપે ભગવાનનાં દર્શન ભક્તને થતાં. વેંચ્યા માં પ્રવલ્લંતે તાંસ્તથૈવ મજામ્બહમ્ ॥-ગીતા.

ભક્તસાહેબના ગ્રંથોમાં મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. કૃષ્ણચરિત્રની, ભક્તસાહેબમાં જે વાર્તા નજરે પડે છે તે ઉપરથી કૃષ્ણના ચારિત્ર્ય માટે પ્રથમ દૃષ્ટિએ આશંકા થાય; કારણકે

ચોડાંક વર્ષ 'પૂર્વે', 'વિદ્યાપતિ' નામના ચલચિત્રને લીધે, શહેરોમાં આ નામ ગવાતું હતું. વિદ્યાપતિ સાથે જ નામ પ્રમાણે વિદ્યા-પતિ ઉપરાંત પરમભક્ત પણ હતા. કૃષ્ણભક્તિનો એમનાં ગીતોનું માધુર્ય અદ્ભુત હતું. વર્ણુસંગાઈ, ભાવોર્મિની ઉદાત્તા ને નાનુડતા તથા ઈશ્વર પ્રાપ્ત કરવાની હૃદયની આજ્ઞાવતા એમને શ્રેષ્ઠ ભક્ત-

કૃષ્ણભક્તોએ કૃષ્ણને પુરુષ અને પેતાને સ્ત્રી તરીકેની કલ્પનાં કરી. એ કલ્પના સાકાર કરવા જે સાહેબ્યરચના થઈ તેથી ઉદાત્ત અને વીર ચરિત્રવાળા કૃષ્ણને હૃદયહારના સાહેબ્યકારોની નજરોમાં લ'પટ અને ચારિત્ર્ય-હીન તરીકે રજૂ કરાચો-એનું કારણ રાધા કૃષ્ણભક્ત હતું. રાધાનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં કૃષ્ણની સાથે આવતો નથી, તેમ જ કૃષ્ણ-ચરિત્ર માટે લખાયેલા મહાભારતના પૂરેશિષ્ટ-૧૮ હજાર શ્લોકોવાળા હરિવંશમાં પણ રાધા નજરે પડતી નથી. ભાસના 'બાલચરિત્ર' નામના નાટકમાં પણ તે દેખાતી નથી. વિષ્ણુપુરાણ, વાયુપુરાણ અને બ્રહ્મપુરાણમાં પણ રાધા દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ જ એક એવું છે, જેમાં રાધા પ્રથમવાર શ્રીકૃષ્ણની સાથે જોવામાં આવે છે, તેથી રાધાં ભક્તકવિઓની કલ્પના લાગે છે.

જે સુગમાં જ્યદેવ વગેરે થયા તેમાં રાધાકૃષ્ણની ભક્તિતું જોર હતું. કવિ જ્યદેવ પ્રતાપનામાં જ લખે છે કે 'વિદ્યાસ, કલા અને મધુર કામલકાન્ત પદ્યલિપિવાળાં મન-મનોહર હરિસ્મરણો સાંભળવા હોય, તો જ્યદેવની સરસ્વતી અર્ચત ગીતગોવેદ સાંભળો.'

મિથિલાના રાજ કલ્યાંકુબસભવ ન્યાયદેવના મંત્રી કલ્યાંકિલ્ય પણ વિદ્યાપતિના જ કુળના હતા કલ્યાંકિલ્યના પુત્ર શિવાદિત્ય અને શિવાદિત્યના સાત પુત્રોમાંના જ દોગ પદ્મતિના રચનાર વિરેશ્વર કાકુરના વિદ્યાપતિ ભૌત્ર હતા આથી વિદ્યાપતિને જાળપણથી દર્શનશાસ્ત્ર, પુરાણ અને અન્ય ગ્રંથોનો અભ્યાસ થયો હશે. મિથિલામાં તે દિવસોમાં રાધાકૃષ્ણ ભક્તિ વ્યાપક હતી. એની અસર નીચે આવતાં તેમણે કાવ્યરચનાઓ કરી એમનાં સો વર્ષના આયુષ્ય દરમિયાન અનેક રાજ્યો યાદ ગયા અને અનેક રાજ્યોના તે રાજકવિ હતા આ રાજ્યોમાં વિશેષ પ્રેમ શિવ-સિદ્ધ અને તેમની રાણી લક્ષ્મણાદેવી ઉપર હતો. લક્ષ્મણાદેવીએ એમને કાવ્ય રચનામાં વેગ પણ આપ્યો હતો.

અનેક વાર્તાકારોએ એમના સમયને બિહુલ સ્વરૂપ આપ્યું હતું પણ લક્ષ્મણાદેવી પતિવ્રતા અને વિદુષી સ્ત્રી હતી તેના પુરાવા રૂપે એક વાર્તા બહુવા જેવી છે એક સમયે વિદ્યાના ઘમ ક્ષણે બ્રહ્મચારી પડિત નગરમાં આવ્યો તેને વિશેની અનેક લોક વાચકાથી પ્રેરણા લક્ષ્મણાદેવી વેશપરિવર્તન કરી નહીં છિનારે, જ્યાં તેનો વાસ હતો ત્યાં પાણી ભરવા ગઈ એકુ ભરીને પાછા ફરતાં તે પડિત તરફ એકીનજરે ભેઈ રહી, ત્યાં પેલા પડિતે કહ્યું

• કિં માં નિરીક્ષણિ મટેન કઠિરિયતેન, વકેજ નારુપરિમીલિતલોચનેન । • જન્ય નિરીક્ષ પુરુષ તવ મામ્યગોચ નાહ ઘટાકિતકટિપ્રમદા મજામિ ॥

હે સુંદરી! કમર પર ઘડો રાખી સુદર અર્ધચંદ્રક મેત્રાથી અને કેમ ભેઈ રહી છે? તારા લાલક કાઈ ખીલ પુંકવને ને કમર પર ઘડો રાખવાવાળી (સી) અને પસંદ નથી

લક્ષ્મણાદેવીએ ઉત્તર આપ્યો

સત્ય મયીમિ મવરખજવાળપીઠ

નાહિત્વદર્પિતશાપરિનિન્તયામિ ।

ચોલોડયામે વિપદિતસ્તવદ્વલ્યસ્વી (૫)

ચોડયમ્મવેત્તહિ મવેદિતિ મે વિતકે ॥

હે મહારાજ! જાણપીડિત, હું સાચું કહું છું કે તારા તરફ જેવામાં અને તે કહો તેવા ભાવ નોંધેલા આજે મારો ચાકર નાસી ગયો છે જે જેવામાં તારા જેવા હતા તેથી વને ભેઈને વિચાર આવ્યો કે હવે જ છે કે નહીં ?

વિદ્યાપતિનો વિવાદ અચળાદેવી સાથે થયો હતો અને પુત્ર દરપતિ પ્રસિદ્ધ કવિ નીવળી તેમણે 'દેવશ્યા બાન્ધવ' નામે ગ્રંથ લખ્યો છે.

કવિની રચનાઓનું કેન્દ્ર કેવળ એક જ દેવતા નથી મથિલીસમાજમાં આ જ નિશિષ્ટતા છે આજે પણ મથિલી પૂજા કરવા ભેસે છે ત્યારે તેની સામે એક સિદ્ધાસન હોય છે, જેના ઉપર માલિઆમ, નમદેશ્વર, ગણેશ, લક્ષ્મી આદિની મૂર્તિઓ હોય છે નમદેશ્વરની પૂજા માટે નજીકમાં ચાંદીનો ગોરખદ પહેલો હોય છે માટીના પાયેશ્વર અને ગોરી બનાવી સમાન અદાથી પૂજા કરે છે એ મથિલીસમાજની ઉદાર ભાવના છે કવિના કાવ્યોમાં આવી ભાવના નજરે પડે છે

કવિએ પોતાની રચના અવલક બાધામાં કરી છે 'કીર્તિલતા'માં કવિ કહે છે 'સરકૂત ભાષા શુદ્ધિમાનોને સારી લાગે, પ્રાકૃતમાં સરસ તાન આવે, જ્યારે દેહી ભાલી સીમે મીઠી લાગે માટે મારી રચના અવલક બાધામાં કરે છું' આથી કવિને હેતુ સ્પષ્ટ લાગે છે કે જનતાના મનોરંજન માટે કવિત્વશક્તિ દ્વારા પોતે સમાજસેવા કરવા માગતા હતા

પોતાની વિશુદ્ધ ભાષા, લોકપ્રિયતા અને ચતુર શુદ્ધિથી કવિની શૈલી કાંઈ અનેરા

બળનું વર્ણન તુલસીદાસ પણ કરે છે. તપવલ-
સ્ત્રી તપશ્વ વિધાતા તપવલ વિષ્ણુ સકલ જગત્રાતા।
સારાંશ એ કે મહેશ જ તપનું સ્વરૂપ છે.
અહીં કવિ રાધાકૃષ્ણ, મહેશ, કૃષ્ણ, રાધા કે
પાર્વતીમાં કોઈ ભેદ જોતા નથી તે સ્પષ્ટ
દેખાડે છે. મહેશનું વર્ણન કરતાં પોતે રાધા-
કૃષ્ણ સન્નિવેશ કરે છે. બ્રહ્માનંદનું વર્ણન
કરતા ભાવમાં કવિ એના હીન થઈ બચે છે
કે મહેશ સાથે ગૌરીનું નામ મૂકવાનું બેલકુલ
ભૂલી બચે છે.

હમ સન હે રાખિ રસલ મહેસ,
ગૌરી વિકલ મન કરયિ ઉદેસ.
તન આભરન બસન લેલ ભાર,
નયન બહે જલ નિર્મલ ધાર.
પુછેછિ પંથુક જન હમ તોહિ,
એહિ બાટે વેખલ ખૂદખરોહિ.
કવિ વિદ્યાપતિ ચલ ખડ ભાન,
શિવજી પ્રગટ લેલા મોરિક ધ્યાન.

ગૌરી (જીવ્યાત્મા)ના મનમાં એવી
આશા કે થઈ કે મારાથી શું કાંઈ અપરાધ થયો
છે એટલે મહેશ મારાથી રિસાઈને આત્મા
ગયા છે? વિકલતા અનુભવતી ગૌરી મહેશને
જોળવા ભટકે છે. વિશેષ અને ઉદ્વેગના
કારણે શરીર પરનાં વસ્ત્રાભૂષણ ભારરૂપ લાગે
છે. નિર્મળ જળની ધારા આંખોમાંથી વહી
રહી છે. રસ્તાના જે તે પંથીને પૂછે છે, કે
વહ જતાધારીને જોયા છે? વિદ્યાપતિ કહે
છે કે શિવજી ગૌરીના ધ્યાનમાં પ્રગટ થયા.

માયાનું આવરણ દૂર કરતાં શરીરમાં
આત્મદર્શન થાય છે. આ ભાવ માટે વિદ્યા-
પતિ કહે છે :

‘તોહર બદન સમ આંદ, હો અયિ નહિ,
નેસો જતન ગિહદેલા.
કેવેરિ કાદિ બનાઓલ નવકરો,
તેઓ તુલિત નહિ લેલા.’

અંદર તમારા મુખ સમાન ન હોઈ શકે.
વિધિએ અનેકવાર પ્રયત્ન કર્યો, કેટલીયે

વાર કાષ્ટરૂપ કરીને ઘાટ ધડ્યો તોપણ
તમારા મુખ સમાન ન બન્યો. અંદર આત્માના
જેવો સુંદર કેવી રીતે થઈ શકે? આત્માના
વિધિ નિર્માતા છે. એ આદર્શને પોતાના
સમક્ષ રાખીને સંસારી સૌંદર્યના આદર્શ
આંદરે ન ધડી શક્યો. ઊલટા નાના થવાના
અને હ્રસ્ત થઈ જવાના અવયુષ્ય તેનામાં
મૂકવા. આટલાઆટલા ઘાટ ધંધાવવા માટે
હથોડી-છીણીનો માર ખાઈને પણ સુંદર ન
થઈ શક્યો. તુચ્છ સંસારનો માયા-વૈભવ
તેજપુંજ સમાન છે.

‘લોચન તરુ કમ નહિ ભૂએ,
સકસે જબકે નહિ જાને,
સે ફેરી ભયતુ ફેલાહ જલ,
લયે પંડવ નિજ અપમાને.’

સંસારમાં કાંઈને ખબર નથી કે કમળ
તમારા નેત્ર સમાન સુંદર ન હોઈ શકે, પણ
એ તમારા નેત્રસૌંદર્યથી અપમાનિત થઈને
પાણીમાં છુપાઈ ગયું છે।

‘જન હિ વિદ્યાપદિ સુતુ નર જૈમતિ,
ધસમ લછમી સમાને,
સળ શિવસિંહ રૂપનારાયન,
લખિઆ દેઈ પ્રતિભાને.’

વિદ્યાપતિ કહે છે, કે ‘હે સુંદરી, સર્વે
લક્ષ્મી સમાન છે. અંદરમુખ અને કમલનેત્ર,
‘બન-ઐયથ’ બધાં સરખાં ચિત્તાકર્ષક હોવા
જતાં નિઃસાર અને અંચળ છે. હું આ શિવ-
સિંહ અને લક્ષ્મણાદેવી સમક્ષ કહું છું.’

નાદાન્ત નૃત્યને નટરાજનું નૃત્ય કહેવામાં
આવે છે, જે નૃત્ય બ્રહ્માંડને કેન્દ્ર, ચિતાંબરને
કેન્દ્ર કરી તિલ્લાઈના સ્વર્ણમંડપની સભામાં
કરવામાં આવે છે. તારકવનમાં ઋષિઓએ
પ્રાર્થના કરી ત્યારે તેનું તેમને રહસ્ય બહુવા
મળ્યું. તારકવનમાં મીમાંસામાં મનવાનાળા
નાસ્તિક ઋષિઓ રહેતા હતા. એમનો સિદ્ધાંત
ભુલો પાડવા વિષ્ણુને સ્તીરૂપ અને બીજા

દેવતાઓને સહનૃત્યકારો બનાવી શિવ તેમને વનમાં લઈ ગયા પ્રથમ તો નૃત્યદર્શનથી ઋષિઓ પરસ્પર વાદવિવાદ કરવા લાગ્યા શિવના વધુ ચલાયમાન નૃત્યપ્રયોગોથી શિવપરજ તેમનો ક્રોધ હિતરો મત્ર દ્વારા તેમનો નાશ કરવા યજ્ઞાગ્નિમાંથી વાય ઉત્પન્ન કરી શિવ પર છોડી મૂક્યો શકરે તેને પકડી તેનું નખથી ચામડું ઉતારી રેશમી વસ્ત્ર માફક શરીરે ધારણ કરી લીધું આથી હતોત્તમાદર્ધ ઋષિઓએ સર્પ ઉત્પન્ન કર્યો ત્યારે શકરે તેને માળારૂપે ધારણ કરી લીધા છેવટે મયુષ્ક નામનો દૈત્ય ઉત્પન્ન કર્યો તો તેને તેમણે પકડીને અગ્નિ નીચે દાળી લીધા અને નૃત્ય કરવા લાગ્યા ત્યારે ઋષિઓ નખી પથ્થા અને રહસ્ય સમજાવવા પ્રાર્થના કરી એ નટરાજની મૂર્તિમાં શકરની ચાર ભુજાઓ, કેશપાશ્ર બાંધતાં રત્નોના મુગટમાંથી જટા બહાર નીકળી આવી છે અને કપાળ પર વાળ વિખરાયેલા છે ગળામાં કૃષ્ણ સર્પ અને જટામાં ગંગા છે, અને ચદ્રમાં અને પાનાઓની માળા દરિયામાં થાય છે જમણા હાથમાં પુરુષ અને ડાબા હાથે સ્ત્રીના કે કણો ધારણ કર્યા છે હાર, કે કણુ અને રત્નોરચિત કે હોરો અને વીંટીઓથી અલકૃત થયેલા લગવાન નટરાજની સૌમ્ય મૂર્તિ પર દરિયાકરતાં કરીને બાંધેલું હિન્દુહિન્દુ અગ, વસ્ત્ર અને જનોઈ, જમણા હાથે ડમરુ અને બીજા હાથે અભય મુદ્રા, એક ડાબા હાથમાં અગ્નિ અને બીજા સ કેશથી નીચે નમેસો હાથ, તેમનો પગ દૈત્ય ઉપર અને ડાબો પગ હવામાં ઉચકાયેલા છે આ મનોહર મૂર્તિ આખને મધુર દાસ્યથી ભરી દે છે અને વિદ્યાપતિના હૃદયમાંથી ઠંવિતા, વહી આવે છે.

આજુનાથ એક બહી 'મહાસુખ લાગત હૈ, અહા શિવ ધનુ નટ લેસકિ ડમરુ' બલએવ હૈ પાવંતી કહે છે 'હે પ્રભો, આજે એક

મનનો આગ લ છે, એમાં મહાઆનંદ થશે. આપ નર્તકવેષ ધારણ કરો અને ડમરુ વગાડો તો' ડમરુના શબ્દમાવધો ઇંદ્રિયો આરણ થાય છે પ્રકૃતિ નૃત્ય માટે નિમત્ર બાનો આ શુભ સંકેત છે આ શબ્દથી આકૃષ્ટ દર્ધ પ્રકૃતિ પુરુષ સાથે નાચવા લાગે છે અને સંદ્રિયો આરણ થાય છે પરંતુ આજે તે શકર સાથે નૃત્ય કરવા નખી ઇન્દ્રિયો પણ ચકરના નૃત્યનું દર્શન કરે છે શકર કહે છે અહીં જે કહાણી ગૌરી નાચથ હમ, કોના નાચ બહે એક સોચ સોચ હોઈયચાર હૈ 'કોના બાજત હૈ.'

'સ્ત્રી, આપ તો નાચવા કહો છો પણ આપ બણો છો કે વિષ, અમૃત, શત્રુનિવ, બલાબૂરા સર્વનો નિવાસ મારી સાથે છે અમરનું નૃત્ય કરીશ તો આ બધામાં આદિહન હિલુ થશે અને મહાવિપત્તિ થશે મને ચિંતા થાય છે, કે જે મને પરિચાર માફક વિદ્યાચેલા છે તેનો બચાવ કેવી રીતે થાય? કારણકે

અમિત્ર સુવિત્ર બૂમિ અસત બધ બર ભગત હૈ, હોએ બધ બર બાધ બસકા ધરિ આએ તહે

નાચતી વખતે (ચદ્રમાંથી) અમૃત કરીને પૃથ્વી પર પડશે અને તેનો અપશં વાષાંબરને થતાં વાય સંજવ થશે અને મારા નહીને પકડીને ખાઈ જશે

જટાશે ઇલકત મંબધાર બહી લાએતહે, હોએત સલ્લે મૂળધાર સલેટલો ન લાણુતહે

જટામાંથી ઇવકાર્દને ગંગા વહી જતાં તેની સહજ ધારાઓ ચારે બાજુ વહેવા લાગશે તો સંભાળવી મુશ્કેલ પડશે

કિરસે સસરત સાપ ધરનિ મહે હોટતહે, કાર્તિક પોમલ મયુર સે હા ધની આએતહે

મસતક પરથી સાપ નીચે પાતાં સળવળતો દેખાશે તો કાર્તિકનો પાળેલો મોર એને પકડીને ખાઈ જશે

કેંડ મારલ દુદિ ખસત મસાન જગાવતહે,
આહો ગોરી બગેળા પરચ નાચ કે દેખતહે.

સંસાર તૂટી પડી ચારેબાજુ વિખરાઈ
જશે અને બધું સ્મશાન બની શકશે. ભૂત, પ્રેત
કાકિની વગેરે જે સાત પડ્યા છે તે કાલાહલ
મચાવી ઉપદ્રવ પેદા કરશે આ લયંકર દસ્ય
તમારાથી બેવાશે નહીં. તમે નાસી જશો તો
પછી કાણુ નૃત્ય જોશે ?

બનહિં વિદ્યાપતિ ગાએલ. ગાળિ સુના ઔલ હે
સખલ ગોરી કે માન સદાશિવ નાચલ હે.

વિદ્યાપતિ કહે છે કે મેં ગાયું અને ગાઈને
હોઝને સંભળાવ્યું છે, કે ભગવાન શકરે ગોરી-
ના અનુરોધની રક્ષા કરી અને નૃત્ય બતાવ્યું.
પોતાની સૃષ્ટિમાં શાંતિ અને ઉપદ્રવ એમની
લીલાઓ છે. એમની હૃદયથી શિવ-અશિવ
એ પ્રકારનાં નૃત્ય થાય છે. સદાશિવ કલ્યાણકારી
છે. ગોરી સામે દોર રૂપનું વલ્કુન કરી પછી
અસજતા માટે ઈંમણે મંગલ નૃત્ય કયું.

શંકરનું નૃત્ય આપણી આંખો સમક્ષ
ગાય છે. આંખો અને હૃદય એક નહિ હોવાને
કારણે અમે તે ભેદ શકતા નથી કે અનુભવી
શકતા નથી. આ નૃત્ય અહુને કુરૂદેવના
મિદાનમાં બેયું, દુર્યોધને પોતાની સલામાં
બેયું, ગોપીઓએ વૃંદાવનમાં બેયું, કૌસલ્યાએ
પૃથ્વીતટમાં બેયું, દેવકીએ કારાગૃહમાં બેયું
અને આજે પણ એ જગત નૃત્ય બેવા
આજીવન થાય છે, પોતાના હૃદયની સુષ્પ
તંત્રીઓને જગાડી એના તાન અને લયને
અનુભવ કરે છે.

શંકરના નૃત્યનો જે સિદ્ધાંત છે તે જ
રાસનો છે. શંકરના હૃદયથી બ્રહ્મ યોગમાયાંરૂપે
બ્રહ્મ થાય છે. કૃષ્ણના રૂપમાં બ સીનાદથી
યોગમાયાં આકૃષ્ટ થઈ હબરો ગોપીઓના
સમૂહમાં નાચે છે. શંકરના નૃત્યમાં વિષ્ણુ,
બ્રહ્મા, ઈંદ્ર વગેરે સાથે છે. કૃષ્ણના નૃત્યમાં
ગોપીઓ જ સર્વ સંભાળ કરે છે. શંકરના
મંગલમય નૃત્યમાં વિશાળતા છે.

શરદઋતુની રાત ભગવાનને સુંદર લાગી.
દૃષ્ટિ કરી તો મહિષાસુરનાં કૂચ ખીલ્યાં છે.
એમના મનમાં 'યોગમાયા સાથે વિલાસ
કરવાની ભાવના થઈ. આજે ભાવ શંકર-
નૃત્યમાં નજરે પડે છે એની સાકારતા
બ્રહ્મદર્શને થાય છે.

કવિ વિદ્યાપતિનાં નાચારી પદોથી શંકર
તેમના દાસરૂપે એક શરતે રહ્યા હતા કે
કોઈને તેની ઓળખ આપવી નહીં અને
તેમ થયે તો તે જતા રહેશે. એક સમયે
વિદ્યાપતિની સ્ત્રી ઉગતા નારાજ થઈ (શંકર)ને
પ્રહાર કરી રહી હતી. વિદ્યાપતિથી આ
સહન ન થયું અને સહસા આ શબ્દો નીકળી
ગયા : 'હાં, હાં, શું કરે છે ? સાક્ષાત્ શિવંતા
આંગે પર...' ત્યાં તો તે અદસ્ય થઈ ગયા
આ ચિરંતમાં વિદ્યાપતિએ 'ઉગતા હે મોર
કથ જેઠા' પદ બતાવ્યું. પછી વૈરાગ્યભાવ
આવી ગયો અને એક પદ બતાવ્યું. તેમાં
કવિનો ભાવ છે, કે તનરૂપી બારી બંધ
કરીને મનના દરવાજા ખોલી નાખો.

આ પદ, પછી કારતક સુદ તેરસે
'વિદ્યાપતિનું' અવસાન થયું.

★

કહેવત એટલે દર્તા વગરનું વાક્ય. કહેવત એટલે એક માણસની સમયસૂચકતા અને ઘણાંતું ડહાપણ.

</

યદી' (ભારત સેવક સમાજ) પ્રતે તેમને પૂરો ચાહ અને વલણ હતાં તે તેમાં રીતસર દાખલ થઈ જાય તેવી સ્થિતિ ન હતી. તેા પણ સાસેક અમુક રકમ બચાવીને તે સોસાયટીને અરણુ નેયમિત ધરે જ જતા. તેમના એક અંગત મિત્ર ડોક્ટર દેવ પણ તે પ્રમાણે કરતા. આમ એકેક વર્ષ વીત્યા બાદ ૧૯૧૪માં બને મિત્રોએ ચારી આવક જતી કરીને સોસાયટીમાં બેઝવા નેશ્યય કર્યા. તે માટે ઉમેદવાર તરીકે અરણુ કરી. હકરખાપાની ઇચ્છા હતી કે નોકરીમાંથી અમુક સુદતની રજા મેળવવી. સોસાયટીમાં ઉમેદવાર તરીકે બેઝવાથી તેમનેા પગાર ચાલુ રહે, અને કદાચ ઉમેદવારીની સુદત પૂરી થયા બાદ સોસાયટીના સભ્ય તરીકે તેમનેા સ્વીકાર ન થાય તેા કાયમની પેન્શનવાળી નોકરી ચાલુ રહે અને સોસાયટીને આર્થિક લાભ થાય.

હકરખાપાની આ દરખાસ્ત ગોખલેજીએ નામંજૂર કરી. તેમણે તેા કહ્યું :

‘મુ. નોકરીમાંથી રાજીનામું આપી ત્યાંથી તદ્દન સુકત થાઓ અને સોસાયટીમાં બેઝવા માટે ઉમેદવાર તરીકે અરણુ કરો.’ એટલે કે બે ઉમેદવારીની સુદત પૂરી થયે સભ્યપદ માટેની અરણુનેા અસ્વીકાર થાય તેા હકરખાપાની સ્થિતિ અતોબ્રજ તતોબ્રજ જેવી થઈ જાય! ભારત સેવક સમાજમાં પ્રવેશવા માટે આવી આકરી કસોટી હોય છે તેનેા આથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે.

હકરખાપા સોસાયટીમાં બેઝવાથી મારા મનને એટલું સમાધાન થયું કે મારી સાથે બોલનારામાં એક જણુ તેા ગુજરાતી બોલનાર અને સમજનાર ભારત સેવક સમાજમાં છે. મને તે વેળા ‘બેડિયા’ તરીકે સોસાયટીમાં લીધેલો, પછી સભ્ય થયો. આજે એને પાંત્રીસ વર્ષ વીતી ગયા હતાં એની એ જ સ્થિતિ છે. આજે પણ ગુજરાતી

શબ્દોમાં વધારો થયો નથી.

અમૃતલાલભાઈના સોસાયટીમાં બેઝવા પછી પછાત વર્ગના હેલ્થ કામ આગળ ધકેલું. સુંબર્ધના મોટા ભાગનાં સદ્ધર્મ કામ કરનાર ગુજરાત કાઠિયાવાડના દેડ ભંગી હતા. બધા દરતૂરી (અઢીસો-ત્રણસો રૂપિયાની લાંચ) દર્ધને પછાણુ કે મારવાહીના દેવાદાર બનીને ઝાડુ કાઢવાની અને સંડાસ સાફ કરવાની નોકરી મેળવી શકેલા. તેમને-તે મોટા બ્યાજના દેવામાંથી સુકત કરવાનું કામ હાથ ધરવાનું હતું. સર લાલુભાઈ, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને સર નેતુલદાસનેા સાધ-સોધી, સહાય મેળવી ઋણુસુખેત માટેની સહકારી મંડળીઓ ભારતસેવા સમાજે સ્થાપી તે દિશામાં ખૂબ પ્રયત્ન કરેલો.

ડોક્ટર દેવ અને હકરખાપા બંને જૂના મિત્રો-દેવ મહારાષ્ટ્રી અને હકરખાપા કાઠિયાવાહી. બંનેએ ગાંધીબાપુની જન્મભૂમિ પૌરં બંદરમાં પાંચ વર્ષ નોકરી કરેલી. તે દરમિયાન ડો. દેવ ગુજરાતી શીખી લીધું. સાંઘલીમાં પણ બંને એક વર્ષ સાથે રહેલા-દરમિયાન હકરખાપા મરાઠી શીખ્યા. બંને સ્વભાવના હ્યાણુ અને માયાણુ. એકસાથે ગોખલેનાં સમાગમમાં આવ્યા અને બંનેએ ૧૯૧૪માં ભારત સેવક સમાજની સાથે દીક્ષા લીધી. ડો. દેવ સોસાયટીના મંત્રી નિમાયા અને ગોખલે જે પૂનામાં માર્દગીને બિજાને હતા તેમની, કાળજીભરી સંભાળ લેતા.

આ જ સાલમાં અતિવૃષ્ટિ અને કરાપક વાથી યુ. પી. ની વ્રજમૂર્તિમાં-ગોકુળ, મથુરામાં-આસચારાનેા સપ્ત દુષ્ટાજ હતા. હું આ કાર્યમાં બેઝથો હતો-મારે બાટે આ કામ તદ્દન જલું હતું. બાપા માર્ગદર્શક બન્યા. તેમની કામ લેવાની આકરી રીતનેા મોઢો અનુભવ લીધો. કામમાં વ્યવસ્થા, ચોખ્ખાઈ, નિયમિતતા, પૂરેપૂરી કરકસરના

મતલબ પાક બાપા આપતા મારી સુવાળી
દેવાને આ બધું આપેલું લાગતું

ગોખલેના આદેશ અનુસાર આફિકાની
લાતમાં છત મેળવી ૧૯૧૪ની આખરમાં
ગાંધીજી દિદ આબ્યા ગાંધીજીના નિમ ત્રણ
ને માન આપી ગોખલેએ દક્ષિણ આફિકા-
ની મુશ્કાકાત લીધી હતી તે દરમિયાન
ગાંધીજી પાસેથી ગોખલેએ વચન લીધેલું કે
એ લડત બાદ તેઓ દિદમાં આવીને વસશે
અને પોતાની સેવા દિદને અપેલું કરશે એ
‘વચનનું’ ગાંધીજીએ અક્ષરશઃ પાલન કર્યું
એમણે દિદ આવી ગોખલેના છત નીચે
કામ કરવાનો નિર્ધાર કરેલો

ગોખલે માંદગીને બિજાનેથી જીડીને
ગાંધીજીને અત્યારના દિદના દરવાજા (અ ગેટ
ને ઓફ ઇડિયા) -એપેલો બંદર પર આવ
કાર આપવા પૂનાથી ખાસ મુખર્જી આવેલા
પેડર રોડ ઉપર શાંતિધુરનમાં નરોત્તમ શેઠને
ત્યાં ઉતારેલા ગાંધીજીને ઉતારો પછી ત્યાં જ
હરેલો ગાંધીજીને આવકાર આપવા પાલવા
બંદર ઉપર માનવમેદની બમેલી સરથસની
શેઠના હતી હામદામ પૂવદાર-તિલક ચતા,
ઉતારે પહેાંચતા ત્રણેક કલાક થયા

ગોખલેની સુચના મુજબ અમારી સોસા-
યટીની મુખર્જીની શાખાના સભ્યો શાન્તિ-
ધુરનમાં ગાંધીજીને મળવા એકત્ર થયેલા
તેમાં શ્રી કેવધર, શ્રી બેથી, હક્કરબાપા અને
આ શ્રેષ્ઠક હતા. ઉપરાંત શેઠ પુરોચત્તમદાસ
અને ગોખલે તથા ગાંધીજીના ચળમાન શેઠ
નરોત્તમ મોરારજી પછી હતા

ગાંધીજી પાલવા બંદરથી ત્રણ કલાકે
ઉતારે પહેાંચ્યા તેમને આવકાર આપ્યો
અને ગોખલેનારે બધા જિલા રહ્યા ગાંધીજીને
વેશ તે વેળાએ કાઢિયાવાડી ઢરણને મળતા
હતા પીતિયુ, અગરપુ અને કાઢિયાવાડી
ફે ટો, કપાળ ઉપર અન્દન-કુમકુમનાં તિલક

શોભતા હતા

મે હક્કરબાપાને ધીમેથી પૂછ્યું ‘પછી
ગાંધીજી ક્યાં ?’ બાપાએ પોકારીને કહ્યું
‘ચીતલિયા પૂછે છે કે આમાં ગાંધી કેમ
દેખાતા નથી ?’ ગાંધીજીએ કહ્યું ‘કેમ કું
ગાંધી નથી લાગતો ?’ પછી ગોખલેએ
ગાંધીજીને સૌના, સૌના કામનો પરિચય
આપ્યો મારી બોળખાણુ આપતા ગોખલેએ
કહ્યું કે ‘ઘેકર મહેતાના એ પરમપ્રિય મિત્ર
છે’ બાપુએ પૂછ્યું ‘રમૂનવાળા યે
આણુજીવન મહેતાના ?’ ગોખલેજીએ કહ્યું,
‘ના, યે છતરાજ મહેતાના !’

ગાંધીજીના દિદમાં આગમન પછી તુરત
દિદ સેવક સમાજના મુખ્ય મચક પૂનામાં
ગોખલેના સાંતિખ્યામાં સમાજના સભ્યોની
ખાસ સભા મળી, જેમાં હક્કરબાપા પછી
હાજર હતા. લગભગ એક સપ્તાહ લગી
સોસાયટીના સભ્યો અને ગાંધીજી વચ્ચે
વિચારવિનિમય આદ્યો સોસાયટીમાં ગંહીને,
સોસાયટીના ચર્ચને, ગોખલેના છત તળે,
દિદની સેવા સોસાયટીની કાર્યપદ્ધતિ
પ્રમાણે કાર્ય કરવા સબધી વિચારવિનિ-
મય આદતો હતો ગાંધીજી પોતાની વિચાર-
મેહી અને કાર્યપદ્ધતિ સોસાયટીના સભ્યોને
મળે ઉતારવા મમતા હતા અહવાગિયા સુધી
પુલ્હા દિલે સતત વિચારોની આપ-લે થયા
બાદ, ન ગાંધીજી પોતાના વિચારો સોસાયટી-
ના સભ્યોને મળે ઉતારી રાખ્યા, કે ન
પોતે સોસાયટીની કાર્યપદ્ધતિ સર્વાંગે
સ્વીકારી રાખ્યા આ સમય દરમિયાન ગોખલે
પોતે તદ્દન તટસ્થ-અલિપ્ત રહ્યા હતા છેવટે
આ બંધી અચાને સાર ગોખલે સમક્ષ રહ્યું
કરવામાં આબ્યો અને પૂનાથી વિદાય લેતી
વેળાએ ગાંધીજીએ ગોખલેનો આદેશ માગ્યો.
આદેશ મળ્યો ‘એક વધ’ તમારું દેશ
સમસ્તમાં ફરી નિરીક્ષણ કરવું, મતલબ

અનુભવ છેવે ને તે દરમિયાન રાજદારી બાબત ઉપર અભિપ્રાય ન હિચ્ચારવો.'

ગોખલેને ગાંધીજીએ પોતાના રાજદારી ગુરુ માન્યા છે. ગોખલે સ્વર્ગવાસ પામ્યા-૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખે. એને આજે ચૈત્રીસ વર્ષ વીતી ગયાં છે. હિંદી સમાજનું, રાજ્યનું અજબ પરિવર્તન થયું છે. પૂર્ણ સ્વરાજ પ્રાપ્ત થયું છે. તે સમયે જે પોતાની સરકારનું રાજદારી ધ્યેય હતું તે સિદ્ધ થયું છે, અને તે સિદ્ધિ ગાંધીજીની પ્રભુવિકાસ અનુસાર થઈ છે. છતાં ૧૯૪૭માં શ્રી જગદીશને પ્રકાશિત કરેલ અંધ-તામ-દાર શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી કૃત My Master Gokhale (મારા ગુરુ ગોખલે) પુતકની પ્રસ્તાવનાના 'આમુખ'માં મહાત્મા ગાંધીજી આપણા આશ્ચર્ય વચ્ચે નીચે પ્રમાણે લખે છે:

જેમને હું, 'મારા ગોખલે' કહું તેમના ઉપર નવીય શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ આપેલા પ્રત્યક્ષ

ને લેખોના આવકારદાયક સંબંધનું પ્રકાશન શ્રી જગદીશને ક્યું છે. તેની પ્રસ્તાવના કે આમુખ રૂપે જે રાખેલો લખવાના શ્રી જગદીશને આપેલા આમર્ત્યજીનું હું કદર, કંઈ હું; છતાં તેમ કરતાં મને મૂંઝવણ થાય છે. વાચકને મારો દાવો ગમે તેટલો વિચિત્ર લાગે તોપણ મેં તે ગોખલેને મારા રાજકીય ગુરુ કહ્યા છે, એટલે શ્રી શાસ્ત્રી મારા સહ-શિષ્ય થાય. અને ગોખલેના અનુગામી બહુવાનું માન મેળવનાર હું એમનો શિષ્ય ને છતાં મમતાળુ સ્વભાવ-વાળો એમનું સ્થાન સાચવનાર તરીકે હોના ખરો; 'પણ મેં' શ્રી શાસ્ત્રીમાં એ સ્થાન વધારે સારી રીતે શોભાવી શકે એવા શિષ્યનાં ફરજનું કર્તવ્ય છે. ને એટલે ગોખલેના શિષ્ય તરીકે મારો દાવો મેં રાજ્યપ્રતિષ્ઠા જતો કર્યો કે, શોભાવકી-નું સુદર રીતે સુદાર્થ આવેલા ચોરા સભ્યોને જરૂર હું સંતોષ ન જ આપી શક્યો હોત. જે અતિવિશાળ શક્તિ ગોખલે પાસે હતી અને શ્રી શાસ્ત્રી પાસે છે તે મારામાં હીની નહીં, છે નહીં.

મારું ક્યૂંવડું જોઈએ કે તટસ્થ રહેવાને ગમે તેટલો હું પ્રયત્ન કરું તોયે માનિંક દીક્ષાધરને

સંતોષવામાં હું નિષ્ફળ જ નીવડવાનો. આથી પ્રશં-સાને મારા પ્રમાણપત્રની જરૂર રહેતી નથી. મારે હોને માટે લખવાનું કદવું જેમજેમ હું શ્રી જગદી-શનનો સંબંધ વાંચતો ગયો તેમતેમ મને ખબર પણ ન પડી કે ગોખલેમાં હું ધ્યાનમગ્ન થઈ બેઠો કે શ્રી શાસ્ત્રીમાં.

એટલે આ ઉતાવળી ને રસળી દીક્ષા બંધ કરીને બારીકાઈથી વાચનાર બાઈ-બહેનને ન ચેતવણી આપી દઉં. આગળ આવતાં પાનાંઓમાં તમારાં પોતાનાં મંતવ્યોનો પડથો શોધવાનું દુરારાધ્ય કાર્ય કરવો મા. એહું પૂરવડે થરો કે લેખક અથવા કહો કે છવનચરિત્રદારની અને ગુરુની પારદર્શક સહૃદયતા અને દેશસક્તિ આ પાનાંઓ પર અક્ષિત થયેલી તમે જોઈ શકશો.

મદ્રાસના ટ્રેન માર્ગે

૨૦મી જાન્યુ. ૧૯૪૬ મો. ક. ગાંધી.

* 'Whilst I appreciate Shri Jagdisan's invitation to contribute a few words, by way of preface or forward to his admirable collection of the Rt. Hon. Shastri's writings and speeches on Gokhale the Good, as I would call him, it embarasses me. However straight- nge my claim may appear to the reader, I have called Gokhale my political Guru Therefore Shas- triar is a fellow disciple. And what a disciple and yet an ami- able usurper I was to have the honour of being Gokhale's succ- essor but I found in Shastriar a worthy usurper to whom I made a willing surrender. I could have given no satisfaction to the few well chosen members of the Soc- iety. I had and have no gifts

આ અરસામાં (૧૯૧૫) મુનકર્મા લેતે-લેતે શ્રીશિશુલુ વર્ગોં રથપાતા સેવાસહન દ્વારા દેવધરદાદાએ મદાગધૂરી શ્રીશિશુલુ વર્ગોં શરૂ કરેલા મેં તેમને પછે યુવરાત્રી સ્ત્રીઓ સ.ન. શિશુલુ વર્ગોં ગંરૂ ક્યાં તેમાં મને દેવધરદાદાનું તેમ જ હકારબાપાનું પ્રેરણા-હન હતું.

બાપાને મૂળથી જ પવિત્ર વર્ગોં પ્રતિ અનેકો પ્રેમ, ઐશ્વર્ય સોસાયટીમાં ભોળાઈને

which Gokhale had and Shastnar has in luxurious abundance

'I confess that however great may be my attempt at impartiality, I must fail to satisfy the critical reader. Fellow admirers need no passport from me. And of whom was I to write? As I began to read Jagdisan's selection, I did not know whether Gokhale absorbed my attention or Sasinar.

'Therefore I would close these hasty and rambling remarks by warning the critical reader against his or her trying the questionable task of discovering in these pages an echo of his or her own views. It should be enough to find in them the transparent sincerity and patriotism of the writer or, shall I say, the biographer and the master'.

On the train to Madras,

20th, January, 1946

M K Gandhi

ત્રણેક વર્ષમાં એમણે પચમહાવના લીધે પ્રેરણા પોતાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે પસંદ કર્યો. દાહોદ મથક રાખ્યું આસપાસનાં ગામડામાં બીજા બાળકો-બાલિકાઓ માટે શાળાઓ-આશ્રમો રચાયાં સદ્ભાગ્યે શ્રીગાંતમાર્ધ અને મુનદેવમાર્ધ જેવા સરસ કાર્યકરો સંપડ્યા મતિદિન પ્રગળે થતી મર્ષ

બીજાએવા મડળ રથપાયા પછી એક પ્રસંગે હું તેની પ્રવૃત્તિ જોવા દાહોદ ગયો. બાપા સાથે મકાર્પના રોટલા ખાધા, આશ્રમ બોધો, શાળા બોર્ડ અને બીજે દિવસે ગામડાના આશ્રમો શાળાઓ બોધા નીકળ્યા કેટલીક જગ્યાએ પ્રવાસ પગપાળો હતો. બપોરનો મમય હતો બાપા અને હું એક ગામથી બીજે ગામ જતા હતા રસ્તામાં મને તરસ લાગી ગામ દરમિયાન દર દરુ રસ્તામાં મીઠા ખાતેચિયા જેવી તવાવડી આવી બેસો વગેરે જનાવરો તેમાંથી પાણી પીને તમ થતાં બાપાએ મારી તરસ છિપાવવા મને તેમાંથી પાણી પીવા સૂચ્યું મને તેની સૂચ સડી મેં ના કહી બાપાએ જોશો ભરીને આનંદથી તે પીધું આ શરીર પ્રતિ વેરાગમની પરાકાષ્ટા!

સને ૧૯૦૬માં કાઠિયાવાડમાં સખત દુષ્કાળ હતો, મુનકર્મા ભગિર્નસમાજની દસ બહેનો સોતપૂત્રી સ્ત્રી-બાળકોને દુષ્કાળ સંકટમાં સદાય દરવા સંગઠિત બનીને રાજકોટ આવ્યાં હું તેમને મદદ કરવા તેમની સાથે હતો તેમની બધી જ વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી મારી હતી મેં મારે પડાવ કવિ નાનાલાલને ત્યાં નાખ્યો કવિ અમને સંપૂર્ણ સાથ આપતા મેં મોંગદશન માટે પૂ. હકારબાપાને જોશાવ્યા તેઓએ આવી નકશે દેરી કામના વિમાય પાકી પ્રાથમિક તૈયારી કરાવી આપી પોલિટેકન એન્ટ કન્ટ્રીયુ, મદદનીશ પો એન્ટ શ્રી હરિલાલ

ગોસલેયા વગેરેએ તેમ જ રાજ્યોના તમામ અમલદારોએ અમને અમારા કામમાં દરેક મકારે મદદ કરી ને સરળતા કરી આપી હતી. મુંબઈના મહેલોમાં મહાલતી આ સહાય બહેનોએ ગામડેગામડે ફરીને પરદાનશીન ગરીબ બહેનોનાં દુઃખ દૂર કરવામાં તત્પરતા દેખાડી હતી, જેમાં શ્રી અમૃતલાલ દ્ધર તેમ જ સ્વ. અમૃતલાલ પદિયાર પણ સામેલ હતા.

૧૯૨૭માં ગુજરાતમાં મહાપૂર આવેલું. વડોદરામાં રેલસંકટ નિવારણનું કામ કરવા હું ગયેલો. હરેજનનું કામ હાથ ધરતાં જાપા મદદે આવ્યા. પરીશિતલાલ જેવા અને મદદનીશ મળ્યા. જાતે જઈને ૩૦ જેટલા હરેજનવાસની સરવે કરી, તુકસાનની નોંધ કરી, ખર્ચનો અંદાજ કાઢ્યો, રાજ્યનો સહકાર સાધ્યો. દીવાન શ્રી. કૃષ્ણમાચારીએ સંપૂર્ણ સાથ આપ્યો. પરિણામે હરેજનવાસ ૭ હોશાં નીચાણવાળા ભાગોમાં જ વસેલા હોય છે તેનાં સ્થળો જાલદીને ઉપવાસમાં બાંધવામાં આવ્યાં. રેલ તેમને માટે આશીર્વાદરૂપ નીવડી !

અમારા એક સાક્ષર મિત્રનું કુલીન કુટુંબ દુઃખમાં આવી પડેલું. સ્ત્રીકેળવણીને સહાય કરવી એ ધર્મ હતો. બાપાને મેં તેની બાજુ કરી. બાપાનો ઉત્તર મળ્યો કે : ‘...ને મદદની જરૂર પડી. બે આપવી પડે તો ત્રણ લાગ તમારા અને એક ભાગ મારો. મારાથી વધારે આપી શકાય નહિ, કારણ મારી પાસે વધારે પડે તે બધા હરેજનો અને આદિનિવાસી માટે જ બધા બેઠકો એ એ મારો નેયમ છે. હું બીજા કહેવાતી કોમો માટે ન આપી શકું.’

તેાતેર વર્ષની વયે જ્યારે જાપા સિલ્હીમાં હતા ત્યારે તેમને ‘હરસનું દર્દ’ ઊપડ્યું. સખત દુખાવો અને રક્ત પડે. જેઠાંમીમાં કોઈ દિવસ આવ્યા દુઃખ-દર્દની કલ્પના પણ નહીં ! તેમને

ભીતે લાગી કે હવે પોતે બચશે તહિ. તેમના બાઈ ડૉક્ટર કેશવલાલ દ્ધરને મળી ‘લેવાની વૃત્તિ થઈ. કેશવલાલ તે વેળા રાજદારી કેદી તરીકે ભાર્વનગરની જેલમાં હતા. જાપાએ દીવાન સાહેબ પટ્ટણીને તાર કરી તેમના બાઈને મુક્ત કરવા વિનવ્યા. ડૉક્ટર કુટુંબ સાથે દિલ્હી પહોંચ્યા.

જાપાએ મધરાતે ઊઠીને દીવા કરીને મારી પાસે એક લાંબો પત્ર લખાવ્યો. પત્રનો સાર એવો હતો કે : ‘મેં તને તારી નાદુરસ્ત તબિયતમાં યશ્ણીર્થ વેળા અજ્ઞાનપણે હેરાન કર્યો છે. તેનું ભાન મને હવે મારાં હરસના દર્દથી થાય છે. હું તે પાપ માટે દુઃખી થાઉં છું. ક્ષમા આહું છું. વગેરે...’ કેવી ને કેટલી સરળતા અને નિર્દોષતા !

મારી બહુ મુજબ જાપાના જૂના મિત્રોમાં શ્રી મોતીભાઈ અમીન, સ્વામી અખંડાનંદ, ડૉ. સુમંત મહેતા અને પૂનાવાળા જે. પી. ત્રિવેદી વગેરે હતા. તેમના અનન્ય ભક્ત હરખચંદ મોતીચંદ શાહ (ચોરવાવાળા શેઠ) અને લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત કહી શકાય. શેઠ જીવણભાઈ, રામજીભાઈ, હરકીશનદાસ બીરોતાલના પ્રાણ સમા મારા મિત્ર ગોરધનદાસ ભગવાનદાસ વગેરે સમય આવ્યે તેમના સંબંધને ઉપાડી લે છે.

મંજળવાર તા. ૨૯મી નવેમ્બર, ૧૯૪૯ને દિને દ્ધરજાપા એકબાસીમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરશે. પૂજ્ય બાપુના પરમ મિત્ર અને સાથી દ્ધરજાપાને આ અવસરે સમગ્ર ભારતના હીન, દુઃખી, દબિત લાખો હોદ્દા, ભાષણો વગર, પ્રશંસા વગર, લેખો લખ્યા વગર, હારતોરા અને માનપત્રો વગર જાપા માટે પોતાના અંતરની દુવા મૂકણે ગુભરશે અને આપણે સૌ પ્લેટફોર્મ ગબવી, પ્રશંસાના પેાકારો કરી, દરદરના દેશોના સેંકડો સંદે-

શાશ્વત વાચન કરી આપણને કૃતકૃત્ય થયેલા માનીયા પછુ ગોખલેએ તો જગતમાંથી વિદાય લેતા જે આખરી સ દેશો આપેલો તે આ છે 'મારાં જીવનચરિત્રો લખવામાં કે સંગ્રહો અને બાવલાં હોલાં કરવામાં સમય ન ગાળશો, પણ હિંદની સેવામાં સમગ્ર જીવન રેડાએ'

હક્કરબાપાએ દેશની પરિસ્થિતિને પૂરતો અભ્યાસ કરી, અનુભવ લઈ, પોતાની ખાસિયતને વધારે સતું પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર નક્કી કરી, તેમાં ધીમે જગલે યુગાનું, કામ વિકસાનું અને વિસ્તારનું ૪૦ વર્ષથી સારતના દીન, દુખી, દલિત, વનવાસી અને પછાત ગણતા તમામની સેવા એ એમના જીવનનો આસોજીવન છે, માણ છે એમાંથી એમને બે ચીં હો તો એ જીવી નહિ શકે એવા પોતાના કામમાં એ એકતાર છે ભગવાં કપડાં નહીં પહેરવા છતાં એ સાધુ છે સત્તા પાછળ તેઓ કદી પડ્યા નથી. પ્રશંસા તેમને પ્રિય નથી પેસાના એ પૂનરી નથી કાઈ વેળા ચિદાઈ બઈ પાછો પ્રેમ વરસાવે છે થયેલી ભૂવની ક્ષમા ચાહે છે એ અત્યારે કૉંગ્રેસ સભ્ય નથી એ બિનાથી ઘણા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થાય છે ૧૯૧૮માં લાગિની સમાજને ઉદ્દેગીને બાપુએ કહેલું કે 'જન સંજ્ઞના ઉચ્ચારણ વગર પણ સ્વરાજ્યની ભારે સેવા થઈ શકે, તેમ કૉંગ્રેસમાં જોડાયા વગર પણ દેશની શુદ્ધ સેવા શક્ય છે' એ હકીકત હક્કરબાપાના જીવનથી સ્પષ્ટ થાય છે

આ શુભ અવસરે મારો આનંદ બેવડાય છે કારણુ ૨૯મી નવેમ્બર (૧૯૦૪)ના મંગળ મહાત્મે મને પુનિત પુનઃજન્મ મળેલું થોડીક ક્ષણમાં જોખલેએ મારા મુખે આત્માને બજાત કથી મારા અંતરમાં જ્યોત અગાદી એ પ્રસંગના ઉદ્ગાર આ દતા- 'Let me be

what I am I don't want to show myself better' હું જેવો છું તેવો મારે દેખાવું છે વધારે સારા હોવાનો દેખાવ નથી કરવો ' એટલે કે ગાંધીજીના શબ્દોમાં -કૃત્રિમતાનો ત્યાગ-સને ૧૯૦૪માં દેશની પરિસ્થિતિનું દર્શન કરાવતાં તેમણે કહ્યું 'જગતના પટ ઉપર ભરતખંડ મનુષ્યસંખ્યાના પ્રમાણમાં બીજો નંબર છે પહેલો નંબર ચીનનો છે આમ હોવા છતાં ધીમ દેવના મૂડીસર માણસો કરોડોની ઉપર રાજતત્ત્વ ચલાવે છે એમ કેમ? આનો ઉકેલ શોધવો જોઈએ તેના સ્વશોધન માટે ઉડી અભ્યાસ, વારીક અવલોકન અને ચિંતન આવશ્યક છે તે વગરનું બધું વૃથા છે દિનના સરેરાશ પ્રબળનની દુનિયાના દરોહ પ્રગતિ શીઘ્ર પ્રબળનની સરખામણીમાં સ્થિતિ થી છે? સ્થાન થુ છે? ચારિત્ર્યમાં, આચાર્યમાં, હુન્નર-ઉદ્યોગમાં, વિદ્યાકળામાં, શુદ્ધિચક્તિમાં, નિયમનમાં, ત્યાગમાં કે તપશ્ચર્યામાં બધી બાજતમાં આપણું સ્થાન શોધી કાઢી, તેણેનું નિવારણ કરવાના પ્રયત્નો હાય ધરવું માટે સંખ્યાબધ શુદ્ધિરાણી, ચારિત્ર્યવાન યુવાન-યુવતીના સર્વસ્વ સમર્પણની દેશને બજર છે. પોતાપણનો, અહતાનો, કીર્તિનો લોક તજવો બઈએ કેવળ કતબમાં મચ્યા રહે-વતી ધૂન જોઈએ અને આ બધું થકી બે ધડી નહીં પરંતુ જીવન પર્થત, અને છતાં ધરાની અપેક્ષા આ જગતમાં આપણે ન રાખી શકીએ, ન રાખવી જોઈએ'

પૂજ્ય બાપા શુભ જોખલેના આદેશને અશુભ અનુસર્યા છે એમના ઉપર ઈશ્વરના આશીર્વાદ કીર્તિરો યુગત આત્મા હાય પર લીધેલા-એક કાર્યમાં એકનિષ્ઠાથી જોતપ્રોત ચનાર અનેક હક્કરબાપા ઉત્પન્ન કરો'

માંગલિક ઉપકરણો

કે. નર્મદ દી. પંચોળ.

તો ખરાં પણ તે વિધિ પ્રાગજ્ઞતા શબ્દશયને પિજનતાં નથી, એનાથી વિશેષ ખીજી શી કરણ હોઈ શકે? લગ્નના કિંવાકાંડ પ્રાગજ્ઞતા સમજાવવાનો જાવ બલુના મઠિ આ લેખ વાચના જ રહ્યો.

‘ફે’ કળ’ આ ફળ માણેકરતાં જાને તથા વરકન્યાના કાંડે લગ્નપ્રસંગે બાંધવાનો નિવાજ છે. તેનો વાસ્તવિક હેતુ નીચે પ્રમાણે સંબંધિત છે.

લગ્નનો પ્રધાન ઉદ્દેશ પ્રજાવૃદ્ધિ છે. ‘મીઠળ’ એ એક ચમત્કારિક ઓપધિરૂપ ફળ છે, જેને સંસ્કૃતમાં ‘મદનફળ’ એટલે ‘કામદેવનું’ ફળ પણ કહે છે. એ જૂના કાળથી પ્રચલિત છે. જે સ્ત્રીને સંતાનપ્રાપ્તિ નાતી હોય તે ધરમથુ ઉપાય તરીકે મીઠળ વાપરવાથી સગમાં થવાની વાત સાંભળવામાં આવે છે.

લગ્નના ઉમેદવારોમાં ધર્મવિદેત સ્વાભાવિક કામનાનો ઉચ્ચ ધર્મ પ્રભોત્પત્તિની આશામાં ઉર્જિત પરિણામ આવે અને જોડે શરીરમાંથી પ્રતિરોધ કરનારાં પરમાણુઓ આ ફળના સંસર્ગથી નાશ પામે એવી ભાવના નાગજીમાં પરાવીને બાંધવાથી સેવાય છે.

આ પ્રસંગમાં કોઈ સંયોગવશાત વર કે કન્યાને કોઈ ઝેરી જંતુનો હંસ થયો હોય અગર ભૂલથાપથી કોઈ વિષમય વસ્તુ ખવડાવવામાં આવી હોય, ત્યારે તાત્કાલિક ઉપાય તરીકે મીઠળને ઘસીને પાવાથી જલદી ફાયદો થાય છે.

લગ્નના આનંદથી ભિન્નતા પ્રસંગમાં કેટલાક દૂષા વિદ્યમાનથી એ પોતાની ચેટ,

૧૯૪૮ના સપ્ટેમ્બરના ‘અખંડ આનંદ’ ના અંકમાં ‘લગ્નના ઉપકરણો’ નામક પ્રસિદ્ધ ધર્મેશ્વર આ જ લેખના લેખમાં નહીં ગયેલી કેટલીક વિક્ષિપ્તોનું સહકર્ય આ લેખમાં આપવામાં આવ્યું છે. લગ્ન કરવા ઉત્સુક વરકન્યા, એમાં ભાગ લેનાર જનૈશ્વરો ને અન્ય સગાંઓ લગ્નોત્સવક્રમને જીતવે છે

મૂઠ વગેરે મલિન વિદ્યાનો ઉપયોગ કરી રસમાં ભંગ કરવા સાદસ કરે છે, ત્યારે વરકન્યાને બાંધેલ મીઠળફળ તેમની રક્ષા કરે છે.

તદુપરાંત આધુવેદની દૃષ્ટિએ પણ આ ફળ સેવાય પ્રજાવૃદ્ધિનો ફે ગર્ભધારણનો વિચાર કરીએ. નેજાત વેલો કે હકીમો અગાઉ ‘લક્ષ્મણ’ નામક કંદનો સંતાનપ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગ કરતા અને સાકં પડે જીવન લાવતા હતા. પણ તે અપ્રાપ્ય હોવાથી તેને ઠેકાણે સફેદ મોરંગળીના મૂળનો આગે ઉપયોગ થાય છે. એટલે આ હિસાબે મીઠળનો ઔષધ તરીકે ઉપયોગ થાય ને તત્તુગણને બાંધી સારી આશાનાં સ્વપ્ન સેવાય તે જો જરાય અયોગ્ય કે નિરર્થક નથી.

(૨) માણેકરતાં જા : ઘરનાં બાંજુનાં મુખે તથા લગ્નના મંડપમાં માણેકરતાં જા

• લક્ષ્મણ હિમાલય પહાડ ઉપર થાય છે. રાત્રિની સરજાતમાં તેને પાન આવે છે ને દિવસે તે ખરી પડે છે. રાત્રે પાન ચમકતા દીવાની પેઠે પ્રકાશ આવે છે ને તેના ઉપર લાલ ટપકાં હોય છે. તેના મૂળમાં જકરીના મૂળ જેવી વાસ આવે છે. આ કંદ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે અર્કસીર છે. જો તેને ઘસીને ઝતુમતી સ્ત્રીને પિવડાવવામાં આવે તો સોઅં સો ટકા સંતાનપ્રાપ્તિ થાય છે.

* ઝતુમતી સ્ત્રીને સુચેદ્યસમયે જો અની ભાર એ ફળ દ્વય સાથે ઘસીને પાવાથી ૮ દિવસમાં ગર્ભ ધારણ થાય છે.

ખોદવાની પ્રથા છે આ સરકાર દ્વારા સુસંતાન પ્રાપ્ત થઈ વયુષ્ય દીર્ઘ એવી ભાવના સૌમાં ઊભળતી હોય છે, તેથી આદરેલા પ્રસંગ નિર્વિઘ્ને ઉકેલાય એવા ઉદ્દેશથી પ્રતિ-બ્રહ્માના પ્રતીકરૂપે સ્તભને પસંદ કરવામાં આવેલ છે લક્ષ્મી સંપૂર્ણતા થવા વિનયનો આગામી સ્તબ માની લઈએ તો પણ કંઈ ખોટું નથી

(૩) શ્રીફળ - આ ફળનો ઉપયોગ દરેક કાર્યમાં થાય છે, થણ બીજ કોઈ ફળને પસંદ કરવામાં આવેલ નથી, તેનાં કેટલાંક કારણો છે

શ્રીફળને દરેક ભારતિક કે દિતેવીના મત-કનું પ્રતીક માનવામાં આવે છે શ્રીફળ અર્પણ કંબુ એટલે પોતાનું ઉત્તમમાં સામાના જીવન માં ધરી દેવ આ ચેષ્ટામાં મૂળો ભાવ એ છે કે 'તમે અમને અમારા અમૂલ્ય મસ્તક જેટલા પ્રિય હો, મારે આ ફળ એ જ આપના પ્રતિ હિત્તવતા પ્રેમની કિમત આંકતાર અમારે વાવળીનું સ્વરૂપ સમજ્યો।' શ્રીફળના સમર્પણમાં જીવનનું સર્વોત્કૃષ્ટ આત્મવદન, જીવનની અકરૂર લાભણી, પ્રેમની પ્રાર્થના અને અતરના ઊંડાલમાંથી છૂટેલા આશીર્વાદોની અનુપમ ડોળનું દર્શન છે

દેવ, પતિ, આચાર્ય, ગુરુ કે મહાત્માને ચરણે શ્રીફળ દેલવવાનો હેતુ ઉપર પ્રમાણે જીવનના સર્વથી શ્રેષ્ઠ ભાવનો આગ્રહનમૂલો છે

શ્રી-કલ્યાણ + ફળ-પરિણામ = જેનાં પરિણામમાં કલ્યાણ જ ઊભરાર્થ રહ્યું છે તેનું નામ શ્રીફળ છે તદ્વપરાંત તેમાં અન્ય ફળથી વિરલ રચના છે તેમાં રહેલા ગર-કાપરાનો ભાગ ઉપરના આગ્રહન કાચલી વગેરેથી ઢાકાયેલા છે સસર્ગ હોવા છતાં એ ભાગ નિર્લેપ છે માટે ભૂત ધરનાર માણસ વર, કન્યા કે અન્ય આદ્યુષિય પાત્રને સંબોધન કરે છે કે 'માયાવી વિકારોથી જીવતામાને સદાસર્વદ્ય

અલગ રાષ્ટ્રી નિઃસ્વરૂપમાં તદ્દીન નહેતુ એ જ ખા મનુષ્યજીવનની સાધકતા છે'

(૪) વડી મૂવી, પાપડ વણવા વગેરેઃ આ કિષાઓ પણ કંઈ નિર્લેપ કનથી કંઠે જમાં ગણાતા મગ આદિ વગેરેનું તેમાં પ્રાધાન્ય છે મગમાં એક એવું સુદર પોષિક તત્ત્વ છે કે જે નિરોગી માણસને પુષ્ટિ આપે છે અને માંદ માણસને નવું જીવન વણે છે સંસારને આગલેથી લપસી પડેલા બીમારને રસ્તા ઉપર લાવવા મગનું એાસામણ રામબાણુ ઉવાય થઈ પડે છે વળી આદમી ધાતુવધક ગુણ છે તે તો સૌ કોઈ જાણે છે તેથી લક્ષ્મી પ્રસંગમાં સર્વ આત્મજનોના જીવનની આગા-દી મારે આપણી હર્ષવેદી બહેનો ઉપરેક્ષા કરી જીવનની વિવિધ વાનગીઓ તેજસ્વ કરી પીરસવામાં ગૌરવ માને છે

(૫) માંડવા પર દંડખના પૂજા નાખવા મડપારોડણુ વખતે પૂજા નાખવાનો રિવાજ મૂળથી જ ચાલ્યે આવે છે અગાઉ આપણે મુખ્ય ધર્મો કૃષિકારનો હોવાથી યશુધન, ખડ અને ધાન્યની સારી ફફ દલી સોનું જીવન સાદુ સરળ, નિર્લેપ આદ્ય જીવન વિનાનું હતું, તેથી સારામામ પ્રસંગે યર-ગથ્ય ધર્મમાં ઉપાજન થયેલી સામગ્રીનો છૂટથી વપરાશ થતો આજ હોવાથી મડખના દોકલ તરીકે પૂજાનો વપરાશ રૂઢ થઈ ગયો હોય એ બનવાભેગ છે આ પ્રથા આપણી અસલ સ્થિતિનું ઉદ્દિપન કરે છે એમ કહેવામાં જરા ય વાધ નથી

(૬) ખેરાઓ ગીત ગાતાગાતા માટલી અને માટી લેરા બાય છે. આ માટલીઓને ગણેશની માટલી કહે છે આ દિવસે વિદ્યકર્તા દેવ ગણેશનું સ્થાપન અને પૂજન કરવામાં આવે છે, માટલીઓ અને માટી લાવવાનો આશય એ છે કે આપણું શરીર ય જ મહાજીતોનું બનેલું છે, તેમાં પુધ્વી-

તરવ એટલે કે માટીનો ભાગ વિશેષ પ્રમાણમાં છે. માટીથી બનેલ શરીરધારી જીવ-માટી અને માટીમાંથી બનેલ વસ્તુઓની સાથે કુંભાર કે જેને પ્રભાવતે તરીકે સંજોગાય છે તેનું ય આ પ્રસંગે પ્રેમથી સ્વાગત કરે તો તે હજી જ ગણાય.

(૭) જન ઊલ્લસ : વખતે ગાડાના ચાકનાં પૂજા-અર્ચન વગેરે : વર અને કન્યાનાં બંને ચક્રોથી પેદા થયેલા આજો જીવનરથ હવે સંસારના રાજમાર્ગે પ્રયાણ કરવા સુસજ્જ થઈ રહ્યો છે. જન પ્રસ્થાન પામતી વખતે વરકન્યાને બેસવાનો રથ એ તેમના ચૈતન્યરથનું પ્રતીક છે; માટે કન્યા-પક્ષની મુખ્ય બહેનોની સાથે કન્યાની માતા એ બેઠેલા રથના ચાકને પૂજા એવી ભાવના વ્યક્ત કરે છે કે : 'તમારો જીવનરથ નેવિઠે આ વિકટ સંસારમાં ચલાવો અને સુખી થા' આ પૂજામાં માતાની આશીર્વાદ-યુક્ત મૂંઝી ભાવના જ કળાય છે.

(૮) ઉકરડાં, ઉઠાડવાં : હજારો દેવસ સમાપ્ત થયે બૈરાગી ટોળે મળી ગાણાં ગાતાં-ગાતાં આ ચેષ્ટા કરે છે. તેની મતજલ એ જણાય છે કે : ઉકરડો એ એતરના ચાકનો જનક છે. અનાજના કણોને ઘોષણા તે જ આપે છે. જો તેનો અભાવ હોય તો એકલી વર્ષા સારું પરિણામ આપતી નથી. એટલે ઉકરડાની ઉપાસના કરનાર અને સ્ત્રી-સસુદાય હોવાથી એને ઉકરડી કહી. સૌની આજીવિકાના આધાર તરીકે એની પૂજા થાય અને પ્રેમપૂર્વક શોગ્ય રથને જવા પ્રેરણા કરાય એ સ્તુતિપાત્ર છે.

(૯) 'પહ' ભરાવવો : 'પહ' શબ્દ એ 'પસ'નું અપભ્રંશ છે. નિરક્ષર માણસો 'સ'ને બદલે 'હ'. ઉચ્ચારે છે, જેમ આપણા તહેવારમાં 'વીરપહલી' બોલીએ છીએ પણ ખરો શબ્દ વીરપસલી છે. વીર-સાધનપસલી

-લેટ=માઈ તરફથી બહેનને મળતી લેટ. એવા અર્થ વીરપસલીનો છે. તે જ પ્રમાણે નંગલ અસંગમાં 'પસ' ભરાવવો એટલે લેટ આપવી. લેટ પાણુ તુચ્છ વસ્તુની નહીં ! શરીરના ઉત્તમાંગ મસ્તક તરીકે કલ્યાયલા શ્રીકર્ણની. સારાંશમાં 'પસ' એ શુભાશા વ્યક્ત કરવાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે.

(૧૦) કન્યાને લાણે બેસાડવાનું. ચેષ્ટા : આ રિવાજમાં સ્ત્રીઓ બહુ આમહ-પૂર્વક ભાગ લે છે. સૌ સાથે જમવામાં હૃદયમાં રહેલી સિદ્ધતા ભૂલી જવાય છે. નૈસર્ગિક પ્રેમનો હૃદય થઈ આત્મભાવ જાગૃત થાય છે. ખાસ કરીને પૂજનીયા દેખાતી સાસુ વગેરેને લાણે નવવધૂને બેસાડી સંગઠન અને એકાત્મભાવ પેદા કરવાની આ ગડમથલ છે. કારણકે પાણિગ્રહણ થયા બાદ અમુક કાળ સાસુ, જેઠાણી વગેરેના સંપર્કમાં તેને જીવન ચલાવવું પડે છે.

(૧૧) ગોરવ નોતરવો : ગોરવનું મૂળ ગોરવ એટલે કુલીનતા. કુલીનતાને સંતકરવી વા આમન્ત્રવી તેનું નામ ગોરવ નોતરવો છે. વરપક્ષની કુલીનતાને અજવાળવા તરીકે કન્યાપક્ષ તરફથી માયરાને બીજો દેવરો પ્રેમલોજન અપાય છે, અને પોતાની ખાનદાની વ્યક્ત કરવા બનની તમામ બહેનો બળ્લતાબરેલા અનેક ગીતો છૂટથી સાદ ફાટી બધ તેમ લલકારે છે. તેમ જ માડવા તરફથી પણ અનેક બહેનો ટોળે મળી ઉપહાસ-જનક ગીતોની રમઝટ મચાવે છે. ઉપહાસજનકે ચખ્દો દ્વારા વર તરફના મુરખીઓની સહિષ્ણુતા અને ધૈર્ય ફેલાઈ પ્રમાણમાં છે એ બહુવા જ તેમનું આવું અભુગતું વલણ હોય છે ! કાઈને અંતરથી ઉતારી પાડવાની છુદ કાસના તેમાં હરગીઝ હોતી નથી એ ખાસ વિચારવા જેવું છે. વર અને કન્યા પક્ષનાં બન્નેઓ અરસપરસ પોતાના કવનમાં સામાનો

જીવનને નિર્માલ્ય શબ્દોમાં આલેખે અને મલકાતાં ભય એને તેમનો હાથવિનોદ અથવા પોતાના જીવનની અનેરી લલાલુ સમજે છે.

(૧૨) વરપક્ષનાં બેરાં (બનડીઓ) કન્યાને પોતાના નિવાસસ્થાને-જાનીનારે માથુ ગૂંથવા લઈ આવે છે આ પ્રથામાં કન્યાની શારીરિક તથા માનસિક પરિસ્થિતિ બહુવાનો પ્રધાન મુદ્દો હોય છે માથાના વાળ ઓળતી વખતે દેહલતામાં જે કેટલાંક સારાંતરસાં ચિહ્નો દ્રશ્ય હોય છે, તેનું આરીકીથી નિરીક્ષણ થવાથી ભાવિ જીવનનો કેઈકે જતાજ કાઠી શકાય છે તદ્દુપરાંત વાતાંબાપ દ્વારા તેની પ્રકૃતિનું પણ કેઈકે અંશે જ્ઞાન થાય છે અતુર અને અનુભવી બંનેનો કન્યાનું જીવન જર સાથે જેવુંક બધાંજેસતું થશે તેનો તાળો વુગતજ કાઠી લે છે એટલે આ સંયોગ કન્યાની પરીક્ષાનો છે

દાંપત્યજીવન રસમય અને આકર્ષણપૂર્ણ સ્વાભાવિક રીતે જનાવવાની ચીવટ જ્ઞાનના અજ્ઞાતે કાઠનામાં ગહી નથી વિજ્ઞાનના વિશારદ પુરષો કહે છે કે 'સી-પુરુષમાં એક પ્રકારની વિદ્યુત્સક્તિ રહેલી છે મનુષ્ય-માં 'બનવિદ્યુત' અધિક પ્રમાણમાં છે, તો 'કાઠમાં 'ઝલુવિદ્યુત' વિશેષ હોય છે પરન્તુ ખાસકરીને પુરુષોમાં બનવિદ્યુત અને સીઓમાં ઝલુવિદ્યુત અધિક હોય છે ભે. વર અને કન્યામાં અસપરસ અસમાન વિદ્યુતની જમાવટ હોય છે, તો જ આ જીવન તેઓ એકબીજામાં પ્રેમ રાખી સુખી રહે છે। નહીંતર માનસિક વૈમનસ્થ કાયમનું ઘર કરી બેસે છે એ વાત નિઃસંશય છે'

આગળ જમાનામાં ઉપરોક્ત ચિકિત્સા કરવાની કાઠનામાં શક્તિ નહીં હોવાથી આપણી બંનેનો કન્યાનું માથુ ગૂંથવાને બદલે કેટલુંક બહી સંતોષ મેળવે છે

(૧૩) રામણુદીવડો જનોઈના પ્રસન્ન

માં કૂલેક વખતે તથા ગોરવ નોતગતી વખતે વર કે બાવાની માતા ગમણુદીવડો લઈ આગળ ચાલે છે ને તેની સાથે અન્ય બંનેનો ભાવસર્પા ઝીતો ગાય છે આમાં રામણુ એટલે આપતિ વા પીડા + દીવડો એટલે જલાવણ મતલબકે 'આપતિ વજેરેને બાળી તને સુખરૂપ પ્રકાશમાં મૂકુ છુ' એવા કઈક આશીર્વાદપૂર્ણ ભાવની એ પ્રતિકૃતિ વા સંકેત હોય એવું જણાય છે

(૧૮) અણુવર આ પાત્ર વરકન્યાના લગ્નિગત જીવનનું સહાયક છે સાસરે તદ્દન નવા, અપરિચિત વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરતાં બેમાયી કોઈયને મૂઝવણ ન થાય અને પોતાના તથા સામાના શિષ્ટાચારનું સંગોપાંગ પાલન થાય તે માટે અનુભવી પુરુષોએ અણુવરની વરણી કરી છે અણુવરની મદદથી લગ્નની મુખ્ય વ્યક્તિત્વ ઓજસ ભગમર જળવાઈ નવા સ પ-કો'ઓમાં ભવ્યતા આબાદ ગમી શકાય છે

અનવરમાંથી 'અણુવર' થયું છે અન-નદિ + અવર-ને બીજો-પારકો નથી તે-મતલબ કે પોતીમાં જ હોય તે અથવા તો હિન્દુ-ત્રેહ નદિ બંને ઊતરતું પાત્ર તે અનવર. આલો બ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પડિતો અર્થ કરે છે

(૧૫) ચોરી વખતે વર અને કન્યાને કસારે જમાડવાનો ગિવાજ કસાર શબ્દનો બ્યુતપત્તમાર્થ કરીએ તો કમ (કણ) + સાર તત્ત્વ ઘઉંના કણોનું તત્ત્વ અમુક પ્રકારે કેળવીને પ્રસાદ તરીકે આપવું તેનું નામ કસાર આપણે બહીએ છીએ કે તમામ મા-યોમાં ઘઉં વિશેષ પૌષ્ટિક છે એટલે તેના સત્ત્વાશની આવા માંગલિક કાર્યમાં આ આચવાદી સસારના નવા પથિકો ને પૂજ્યવરો પુષ્ટિવર્ધક વાનગી પીરસી કૃતાર્થ થાય એ સ્વાભાવિક છે

વળી આ દિવસે ઝંઝિદેવની પ્રદક્ષિણા કરતી વખતે વર અને કન્યા પોતાનાં સ્થાન અસપરસ બેસે છે, ને દરેક વખતે કન્યા

પ્રથમ ભેસી બધ છે. મને લાગે છે કે આમ કરવામાં એકબીજાની એકતાનો સાદ છે. એકબીજાના સ્થાન ઉપર એ દરેકનો સરખો જ હક છે વરની પહેલાં ભેસી જવાનું કન્યાનું વલણ એવી કંઈક સૂચના કરે છે કે: 'સ્ત્રી જાત હમેશ નાનૂક પ્રકૃતિની અને કામલાંગી હોય છે. તેના હિસાબે પુરુષ જળવાન છે. માટે ભાવિ જિંદગીના હરકાઈ પ્રસંગમાં પ્રથમ અધર્મના ધર્મપત્નીનું સ્થાન પતિએ નિર્માણ કરી તેને સન્માનવી બોઈએ! લૌકિક વા ધાર્મિક દરેક કાર્યમાં સ્ત્રીનું અગ્રસ્થાન એ શક્તિપૂર્ણ મંગલાચરણ છે. ને તેમ જો થાય તો જ કાર્યની સફળતા છે'

સ્ત્રીજાત સ્વાભાવિક રીતે માનની અપેક્ષાવાળી હોય જ છે, તેથી તેને સાહિત્ય:સન્મે-એ 'માનિની' એવું ઉપનામ આપ્યું છે. આ ચેષ્ટામાં માનિની શબ્દને ખરેખરે ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે.

(૧૬) વર ક્યને કન્યાનાં છડાછેડ. ખાંધરે: આ ચેષ્ટામાં આજથી જન્મેનાં શરીર અને મનની એક ગાંઠ છે, જે આવજુ સંસ્કારોથી છૂટતાર નથી એવા ભાવિ જીવનને સજ્જ પુરાવો બાજી થાય છે. સંસારના અટપટા વિષમ સંયોગોમાં ય એકબીજાથી અલગ નહીં રહેતાં દૂષ અને પાણીની પેઠે એક જ બની રહી આ જીવનચરણકારીયું એવી પ્રેક્ષકોને ખાતરી આપે છે. તેમ જ અધર્મ શરીરે કોઈ પણ કાર્યની અકસીર સફળતા નથી તેથી અમે સર્વત્ર ઐતપ્રોત બનીને જ વિચરીયું એવો મૂગો કાલકરાર પણ બોઈ શકાય છે.

છડાછેડી બાંધી પતિ-વરની પાછળ પત્ની-કન્યા ચાલે છે. પણ ક્યારેય પતિની આગળ પગલાં ભરી જતી નથી. આ ચાર ચાલમાં ગુરુ અને શિષ્યાનો ભાવ છે, અથવા ભગવન્ અને ભક્તની ભેડી છે. અરે, રાજ અને

સચિવનું સુંદર ચિત્ર છે। આવા તખ્તપુસ નામોમાં આગળ-પાછળ રહેવાની યોગ્યતા કોની હોય એ સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે આ ચલનમાં જ શિષ્ટાચાર અને સમ્યક્તાનું સંપૂર્ણ દર્શન નથી થતું?

સ્ત્રીને આપનાવ્યાથી પુરુષ જમણા ડાબા અંગથી આગો બની બધ છે. મીલુની પેઠે બન્ને પડખાં સંપોચપ મળી જઈ કશો ય આતરો રહેતો નથી. છતાં સ્વાભાવિક રીતે જે કંઈ બને છે તે યથાર્થ જ હોય છે. સામાન્યપણે નિહાળતાં હમેશાં પુરુષશરીર પ્રથમ જમણા પગ ઉપાડીને ચાલે છે ને સ્ત્રી ડાબો પગ ઉપાડે છે. હર્વે જમણું અને ડાણું અંગ આજે ભલે કુદરતમાતાએ એક કરી આશીર્વાદ લીધો, પણ જમણા અંગવાળો પગ અર્થાત્ વર તે આગળ હોય અને વામાંગવાળો પગ એટલે કન્યા પાછળ રહે એવો કોઈ ભાવ એમાંથી નીકળે છે. વળી પુરુષ અને પ્રકૃતિ(સ્ત્રી)ની ગતિમાં પુરુષે જ પ્રકૃતિને ચૈતન્ય આપ્યું છે. પ્રકૃતિ તો મૂળે જડ છે. એટલે ચૈતન્યતાનું સ્થાન આગળ હોય અર્થાત્ પુરુષ આગળ ચાલે અને પ્રકૃતિ-માયાની પ્રતિકૃતિ સ્ત્રી પાછળ રહે એ અધિકારની દૃષ્ટિએ અદલ છે.

સાથેસાથે ઉપવીત સંસ્કાર તરફ પણ કંઈક ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિ નાખી લઈએ.

(૧૭) જે બાળકને માથું સુંડાવી જનેઈ આપવા તૈયાર કરેલ હોય તેને બડો કે બટુક તરીકે સંબોધાય છે, પણ જનેઈ પરિધાન થયા પછી તેને એ નામથી હરગીજ ન ઉચ્ચારાય! કારણકે સંસ્કાર પામ્યા પછી એ કુદરતમાતાની કૃપામાં ગેલ કરતું બાળક દિવ્ય અર્થાત્ બ્રાહ્મણ બનવાની ભૂમિકા ઉપર ચઢે છે.

(૧૮) ઉપવીત આપ્યા બાદ પુત્રને વિદ્યાજન માટે કાશી તરફ પ્રયાણ કરવાની

વેળા કરવામાં આવે છે અને તરત જ સિને માના રૂપેરી પડામાં નાચતા ચિત્રની માફક મામાના ખ પોલે બેસાડી વાજતેગાજતે સ્વગૃહે લઈ આવવાય છે, આ સરકારને સમાવર્તન કહે છે તેનું રહસ્ય જ્ઞાધુનિક રેળ વહીની સરખાઓ પ્રચલિત થવાથી તદ્દન લીડી ગયું છે.

પ્રાચીન કાળમાં ગુરુકુળમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલું બધું ગૌરવ ગણાતું, કેટલે દરજ્જે કદિનતાને ઓળખી આત્મજનોનો દીર્ઘકાળ વિરહ સદન કર્ત્વે પડતો, વગેરેનું દિગ્દર્શન થતાં આર્યોનાં ભવ્ય સરકારોનું કુમળી વયમાં જેવું સુંદર રીતે સ્ત્રીચન થતું હતું તેનો અહીં કંઈક ખ્યાલ આવે છે ત્યારથી સૌ વિદેશી રાજ્ય વિવાલયોમાં રમ લેતા મયા ત્યારથી જ ગુરુ ગૌરવ અને શિષ્યનો સેવાભાવ નષ્ટ થયાં છે.

આ પ્રસંગમાં મામાને સપ્તલું આદર આપી સન્મુખ કરેલો છે તેનું કારણ એ જ છે કે, બહેનના સત્તાન ઉપર મામાનું હૃદય પ્રેમ વા મમતાથી સદા ભરેલું હોય છે ખરેખર, આ ટાંકણે મામા જ બાલ્યુજના લાંબા કાળના જ્ઞાનવૈરાગ્યથી વિભૂષિત થયેલા માનસને અનેક પ્રલોભનો આપી સારમાં તેનાં માતૃપિતાના આધારોએ બેઠે છે, ગૃહસ્થી બનાવવા યુનિયાદી. તાલીમ પામેલી કન્યાને શોધી બહેનનું દૂજ અજવાળે છે જેમ પિતા પુત્રને આદર્શ બનાવવા એકલુ રાખે છે તેમ મામા પણ બહેનનું વર્તણૂક ઓળસવતું ભેદા સારે આતુર હોય છે એ અનુભવસિદ્ધ વાર્તા છે.

(૧૯) મુજની દીમિખળા - ઉપવીત

પરિધાન કરાવવા અગાઉ બાજાને મુજનો કદોરો પહેરાવાય છે જેનો હેતુ એ છે કે ઉપવીત અપનાવ્યા પછી બાળકે મન, વાણી ને કર્મથી સતત પ્રભચય પાળવાનું છે કેમકે આ પ્રત અખડ પાળ્યા વિના યથેચ્છ જ્ઞાન અને સંબીન કાયા પ્રાપ્ત થતાં નથી બાળકના કાચાં વીર્યનું ક્યારેય રખવન થવા ન પામે ને ઓજસ દિન પર દિન વધતું રહે તે માટે કમરમાં મુજની દોરી પહેરાવવાનો મહિમા છે મુજમાં સ્વાભાવિક શીતળતા અને ધાતુરત ભનનો ગુણ હોવાથી બાળકની કામોત્તેજક સસર્જથી વા સ્વમદોષથી રક્ષા કરે છે આજે મહા ત્યાગી-સન્માસીઓ તથા પ્રભચારી લોકો એ મુજને આશ્રદ્ધ પૂર્વક અપનાવે છે, તેનું કારણ મુખ્યત્વે વીર્યન્ધા જ છે.

(૨૦) ફૂલેકું - જા રિવાજ બનોઈમાં લોકિક દષ્ટિએ ખાસ પળાય છે બુદ્ધકેનું મનરજન કરવા તથા આત્મજનો વા સ્નેહી વર્ગના મીઠાભાવને અનુમોદન આપવા આ પ્રધા પ્રચલિત છે બાજે વા બુદ્ધકે એ એક વિશ્વપ્રિય નિદોષ રમણીય પુષ્પ છે, તેના છત્રનનો અલોકિક પરિમલ દરેકને એક-સરખો મુગ્ધ કરે છે, તેથી જાવા અનુપમ-પણે મજમમતા ફૂલ-પુષ્પને ઠાઠમાઈથી રાણુ ગારી અસ્ત્રાર્દ બનાવી બહેર જનતામાં ફરતું એ એક અનેરા આનંદ વા પ્રેમની પરાકાષ્ટા જેવું દસ્ય છે આ પ્રગલ્ભને સૌ ફૂલ ઉપરથી ફૂલેકું કહે એ ખરેખર ભાવ-સચક છે એ આપણે ફૂલેકાને 'બાળકરૂપી નવા ખીલતા પુષ્પનો મહોત્સવ' કહી હૃદયમાં સ્થાન આપીએ તો ખોટું શું !

૬૨.૬.૫૬.

૪. અટલ જો.

૭ મધી થોડે દૂર આવેલી પડદાસિદ્ધની ખેડલા ઘાટની ટેકરીઓની કંઈક પાસે
.. મોટું તળાવ છે. ચોમાસા સિવાય ક્યારેય તેમાં પાણી દેખાતું નથી. આખો પટવિસ્તાર ખાવળ-ખારડીનાં ઝાડોથી છવાયેલો છે. વર્ષાવખતે ખાવળ પર આવતાં ઝુમ્મર જેવાં નાનાં-પીળાં ફૂલો સિવાય આખા પટમાં ફાટાની જ વસ્તી હોય છે. તળાવના ઢાળ-પડતા સાગની મધ્યમાં આવેલ માટીના એક ટેકરાને ઘણા વખત પર પથ્થરોથી ગોળ ફરતો ખાંધી લેવામાં આવ્યા હોય. હમણું તો પથ્થરો ખંધા ઊભડી ગયા છે ને માટીનો એ ગોળમટોળ ટેકરો છાલાયેલી નારંગી બેલો જ લાગે છે. ઉપર ઊભેલાં ઝાડોનાં નીચે ગયેલાં મૂળિયાં હવે પથ્થરો ઊભડી જતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે-બાજુ છાંલ ઊભડી ગયેલ નારંગી પરની સફેદ ઝીણી રેખાઓ ! સ્પષ્ટ પણ એટલી જ !

પણ આ સૂનકારધેર્યાં વેરાન સૂકા પ્રદેશ-ને વધુ સૂકું બનાવનાર તો મરી પરવારેલા રાજકુટુંબના નખીરાઓની જૂની છત્રડીઓ, તેની છાયામાં ઊભેલી સતીની દહેરીઓ, કે અહીંતહીં નજરે પડતા ભૂતકાલીન શૈર્ય-પ્રસંગોની થીજ ગયેલી કીર્તિગાથા જેવા પાળિયાઓ જ છે. વાતાવરણના સપાટાઓ સંહન કરી કાળી પડી ગયેલી મુસ્લિમ સંત-ફકીરોની છૂદીજવાયી કબરો પણ શૂન્યતાની ભેંટાર ભવ્યતાને શોભાવવામાં સુંદર ફાળો

વહેમ ને શંકાએ ઢિંદું સંસારમાં એટલી બધી ઊંડી જડ ધાલી છે કે એક વખત માન્યતા પ્રચલિત થઈ કે વહેમનું પોષણ મેળવતી એ ક્યાં જઈ અટકશે તેની કોઈને ખબર ન પડે ! કોણ બાજુ કેટલેકલાં સત્યોને આ ભળાંઓએ ઢાંકી દીધાં હશે ! આ વાર્તા એકે રીતે ગદન તત્ત્વ જોડીને બીડી છે. ઠાસની બીજ બાજુ પણ ભોવાની આપણે દરકાર કરીએ તો ?

આપી રહી છે. સાંજવેળા આ બધું બેતાં એવું જ લાગે કે નાનાં છાંકરાની કુતૂહલવૃત્તિને સંતોષવા કાંઈ પુઢાએ પોતાની ઝંખી એવ. સ્મસ્મસ્ટિ પરથી બાજુ પડેલો સેરવી દીધો છે !
પણ એ બધું જ તળાવના આખા વિસ્તારમાંથી મળી આવતાં બળાં-ઝાંખરાં જેટલું જ ઝાંખું ને ઝોખડખજ ખંડિયર જેટું છે. તાબ જ કાંઈ દેવસોંક પામેલ રાજવીની છત્રડી અલખત પીળા પથ્થરથી બાધેલી સુંદર હાલતમાં જ છે, પણ બાકીના, પર તો કાળ પોતાનાં કુદરતી શક્તિની સહાયવડે પૂરેપૂરા સપાટા લગાવી ચૂક્યો છે. અત્યંત જૂની છત્રડીઓના તૂટી પડેલા ઘુમ્મટો, કમાનના બુદા પડી આવતા વાંકા મોટા પથ્થરો ને અહીંતહીં ઢળી પડેલા હજીય કંઈક જૂની કારીગરોના ખ્યાલ આપતા થાંસલાઓ બાજુ 'નિર્જીવ...નિર્જીવ'નો જ આર્તનાદ કરી રહ્યા છે. પ્રવેશદ્વારો પર ઊભેલા પહેરેગીરો પણ પોતાના માલિકોની બહોજલાલીને નષ્ટ થતી બોઈને જ કદાચ રતપ્થતાથી પથ્થરરૂપ બની ગયા છે !

આડાચવળા પડેલા પાળિયાઓ અને સતીઓની શિલાઓ પર ઝાંખું પડેલું કાંતર-કામ દેખાય છે. સૂર્યચંદ્રની ઝાંખી પડેલી છાપ સાથેના બુદા પડી આવતા પાળિયા, ને સતીના હાથની નિશાનીથી જોળખાઈ આવતી શિલાઓના નીચેના અર્ધે લાગમાં લખાયેલા-કોરાયેલા અક્ષરો બે કે અણુવડ

ઠાણુથી કઠારેલા હોઈ પડેલા એ વળાક-
વાળા તો હશે જ પણ તે પાછળથી પણ
પ્રાતાવગળે વચ્ચેવચ્ચેથી કાચી કાકડી જેરવી
નાખી તેમને અનેગી વળાક આપેલ છે
પીળા પથ્થરો સાથે લગી જતા ભમરીઓના
પીળાં વાકા ઘરો ને તેથી ભિપજતા નવા
વળાકા તો ઇચ્છાની જૂની લિપિ ઉકેલતા
લાખાવિદોને પણ ભમમા નાખી દે એવા
અટપટા છે

આ બધા પથગયેલા સ્તંકાગના સામા
જ્યમા ખંડરીઓનો બે બે અવાજ નિર્ભય
પથ્થરો પર કઈ પણ અચ્ચ ઉપજાવ્યા વગર
જ એ વિસ્તરેલા વાતાવરણમા લય પામી
જાય છે સૂકા આખગમા પણ કઈક શોધી
કાઢવા, કો ધૂની પ્રગતત્વરેતાની અદાથી
ગધેડાઓ પણ ત્યાં મેદાનમા ફરતા નજરે પડે
છે ઊંચી ટોક લખાવી ખારીમીડી આગના
માદકા આવતા ઊંટ પણ કચારિક નજરે પડે છે
ધોમધપતા બપોરે એ વિસ્તારમા મેઘી
જૂની સપાટોથી ખમખસર ચાલતી છાણ
વાળીઓ પણ કમર પર ચૂડલા ઉપાડી ફરતી
જેવામા આવે છે તદન નાની ઝાકરીઓથી
માડી યુવતીઓ ને ઉપગની દુનિયાની વસાહતના
વધાગમાં કામ લાગે એની ડેસીઓ ચાણુ
ત્યા મળી આવે છે શરૂઆતમા આવ માગના
ખુશ્ખા ખર ખાણીનું ખાટું હોઈ છે કાકડે
છાયડે તે મૂકી, છાણની શોધમા તે સે નગા
લટકવા નીકળી પડે છે ખાજ પડતા એકકુ
કંદેલું છાણ જીવ ગમેલા ઢગલામા નાખવામા
આવે છે તેની વચ્ચે ખાડો કરી તેમા ખાણી
રેડી બીજ દિવસ સુધી પડી ગઈવા દઈ બધા
ચાલ્યા જાય છે

તમત બપોરે ગામના ગાય-સોસાના
મજા સમિમાવી પાછા વળી થોડો સમય
આ તળાવમાં ગળે છે શ્રીની ચાલે ચાલતા
પરુઓની ડોહમાની ટેકગઓનો મીઠો તાલ

સચ્ચે ગણકાર એ ભૂતકાળના શૂન્યતાથેલા
વાતાવરણમા વર્તમાનની ચેતનાનો મીઠો
સૂર સગાવી જાય છે છાડીઓની છાયમા
ઓટરે જેસી ગોવાળિયાઓ કચારિક એ
વિષાદલયો હુમટોમા ઉંડાસગીતો લગી
જાય છે

તે દિવસે ઇંગાહનો મેળો હતો ગોવા-
ળિયાઓએ ગજ પાડી હતી છાણવાળીઓએ
પણ ચોતાનું હમેશનું એકધાર કામ બધ
ગચ્ચુ હતું આખા તળાવના પટમા બજોરની
આગ વગરતી હતી વગસાદનો વખત પપુ
હવે બહુ દુર ન હતો ગયા વર્ષની વર્ષોના
અમરણો પણ હવે ભુલાર્થ ગયા હોવાથી ધરતી
હવે નવા સીચણ માગતી હતી

નજર ફેરવતા કચાચ કોઈદિખાતુ ન હતું.
કાન મગવા કરતા કોઈ પણ સપાટના ખસગ-
પસગ અવાજનો અણસારો સુધ્યા જણાતો
ન હતો પણ આ બાજુ પડપડ કરી, 'હવે
તો આવતે વર્ષે' કરી ગંડી ગયેલી જૂની
છત્રડીઓના અથાન તરફ ફરતા કઈક ચેતનમય
લાગતું હતું

પડવાના જ આજએ બાણે ઊભી ગઈથી
એક છત્રડીની છાયમા, ચોતાના ઓઢણને
ગોળ વાળી એ સીકુ કરી, એક અઢારક
વર્ષની યુવતી બેધ્યાનપણે સૂતી હતી ભૂત-
કાળના જડ અવશેષમા તેને કઈ લાય જેવું
લાગ્યું ન હતું પાસે જ તળિયુ પૂટેલી લોઢાની
તગારી પડી હતી એ પૂટેલા તળિયાને
કુડિયાના ઢાકણુથી ઊર્ધ દેવામા આવ્યું હતું
અજે તેમા છણ ન હતું, અજે બીજુ કોઈ
પાલે કામ કરનાર ન હતું તેથી કે બીજાની
મજાથી કકલાઈ ચોતે આની હતી તેથી
જમે તેમ પણ આજ તે કામ ન કરતા
ધૂધવાઈને બાણ સૂતી હતી, ઊડી ગયેવ
ગગનો છાતી પગનો અણે કબજે પાછળથી
બહુ દસકમાવીને બાધેલ હશે, એમ ઉપગ

નેતા જ લાગતું હતું, વાળી લીધેલા ચણિયા કમરે બાંધેલાં હતાં. બાળુએ ઢળી ગયેલા એક પગમાંથી સપાટ નીકળી, જઈ નીચે પડી હતી. બીજા પગમાં બીજી હજી પહેરેલી જ હતી.

માત્ર સ્તંભોથી આધારેલ ધુમ્મટવાળી ખુલ્લી છત્રડીમાં પવનને મસ્તપણે વિહરવાની છૂટ હતી. ધુમ્મટના ખૂણામાં ઊંચે લટકતાં આમાંથીડિયાં-શાંત ચર્ચ પહોંચી હતાં.

સૂર્ય ગરમીની લહકતા હતી, પણ થોડી જ વારમાં વાતાવરણ પલટાઈ ગયું. એક-દમ પવન ફુંકાવા લાગ્યો. જમીન પર વેરાથેલાં સૂકાં પાંદડાં ફરરર..., ઈંને ફરફર પવનની પાંખે રમવા નીકળી પડ્યા. પહેલાં ટૂંકાં જેવાં અચેતન ને નખાઈ ગયેલાં લાગતાં ઝાડો હવે ઓચિંતા ડોલવા લાગ્યાં. કાગડોઓએ પણ પોતાનો ગોકીરો શરૂ કરી દીધો. તળાવની

પાસેથી પસાર થતા માડામાર્ગના ચીલા-પીંથી પિસાથેલી ધૂળ ગોળગોળ ફરતી ઊંચે ચડવા લાગી. અરીસા પર વરાળની છત્રી વળે ને તે ઝાંખો બને તેમ સૂર્ય પણ કંઈકે ઝાંખો બનતો જતો લાગ્યો. ગગનને અધારતી આંધી ચડતી હતી.

બુદ્ધી પડેલી ડાઈ ગાય ડોણુ બણે ક્યાંથી આવી ભાંભરવા લાગી. થડી પહેલાં ધરતી જેના માટે ઝળતી હતી તે વરસાદનાં બધાં એકો આમ ઓચિંતા એકીસાથે દેખાવા લાગ્યાં. તળાવના બીજા કાંઠા તરફથી બણે પેલી ટેકરીઓમાંથી ઊતરી આવી હોય તેમ બે ત્રણ ભેસો દેખાવા લાગી તેમની પાછળ જ ઉતાવળી આલે ચાલતો કાઈ ભરવાડ જેવો યુવાન, ચોટી ડાંગ લાથમાં લઈ આવતો બણુયો. સરસ રીતે બાંધેલા કેટા પર તેણે સરત ભરેલ મોડિયું બાંધ્યું હતું. કમર-સુધી આવતો ટૂંકાં ઘેરદાર કડીઓ, ગુલાબી દોરાની સેસાઈથી સુંદર લાગતો હતો. નીચે સળ

પાડેલી ઘેરદાર ને પછી તદ્દન સાંકડી એવી ધબર પહેરેલી હતી. તેની નાકીનાં ગુલાબી રંગનાં કૂમતાં ઉતાવળો ચાલતા પગ સાથે અટવાઈ ને રમતાં હતાં.

વરસાદ તૂટી પડશે એમ લાગતાં કદાચ તે ઉતાવળે ચાલતો હશે. પોતાનાં નવાં કપડાં ભેંજાય તેની બીક પણ કદાચ તેને હશે જ. સસવતા પવનના સપાટામાં, એકી આવતી ધાડની ખબર દેતા બૂંગીયાના અવાજનો પથગામ હતો! ને ખરેખર વરસાદની ધાડ આવી જ પહોંચી! ઉપરથી સીધી ઊતરી આવતી પાણીની સેરોને પવન વાંકી કરી નાખતો હતો, તેાપણ સેરો તેા એ જ ભેસથી વીંઝાયે જતી હતી.

પેલા ભેંસોવાળો યુવાન તેા તરત જ દોડીને બાળુની છત્રડીમાં આશરો માટે થડી ગયો, બહુ ઝાપ કચે છેતાં તેના પર વર્ષા-છાંટણું તેા થયાં જ હતાં, નાકીનાં કૂમતાનો કાચો ગુલાબી રંગ તેની ધબર પર ગુલાબી ધાબાં કરી ગયો હતો.

તે યુવાન ઉપર ચાલ્યો, તેા ખરો પણ અંદર ન જતાં. ખચકાઈને કિનાર પર જ ઊભો રહ્યો. પેલી યુવતી પવનના પથગામથી ચમકીને બગી જઈ ભયભીત બની ઊભી ચર્ચ ગઈ હતી, આં આ યુવાન ઓચિંતો ફેફકા મારી ઉપર ચડી આવ્યો એટલે વૃકુડરી ગૂર્જ. થોડીવાર તેા ડાઈ કંઈ જોલું નહિ. જાને એકબીજાની મુરદેલી ને જરિયાત સમજતાં હતાં. પવનથી તીરકસ ચર્ચ જતી વર્ષાસેરો પેલા યુવાનને થોડો અંદર ધકેલવા મથતી હતી.

હમણાં જ શમી જશે. આ વાયરો ને બંધ પડી જશે વરસાદ, એવી આશાએ ઊભેલાં બંનેની મુઝાને ધૂળ મેળપતા વરસાદ ને વાયરો સંગડેત ચર્ચ વધુ મજબૂતીથી મારો ચકાવતા હતા. વીંજળીએ પણ

અમકારો કરી પોતે આવી પહોંચવાની
મંદાલ-ચેતવણી આપી-ખરા બપોરે બહુ
મધરાતનું વાતાવરણ બગ્યું હતું !

વીજળીના અમકાર પેલી યુવતીને વધુ
ભયંકીત બનાવવા પૂરતા દર્તા યુ કરતું તે
તેને સંજ્ઞા ન હતી ત્યાં એક વધુ અમકારો
થયો ને તેણે ઊભેલા યુવાનને બચાવે એવો
ને તેને થયેલો આનંદ તેના બોલાયેલા શબ્દો
દ્વારા જ બહાર પડ્યો

તે બોલી 'જેઠાભાઈ !' ને તરત જ
પાસે આવી તેણે યુવાનના હાથ પકડી લીધા
બીજા હેતુવાર્ધ ગયેલો યુવાન તરત જ
સ્વસ્થ થઈ ગયો

'અરે ગલકીઓન, તુ ?' તરત જ તે
આશ્ચર્યથી બોલી પડ્યો તેની મુઠ્ઠાનું દર
મર્ધ મર્ધ !

જેઠો યેત્રી ટેકરીઓની પાછળ થોડે જ
દૂર વસેલા ગોમનો યુવાન હતો બીજા ધણા
કરતાં તે સે સોની વેચાણ ને ફેરવેલોમાં
જ વધુ ફાવતો ને ફક્ત મર્ધને હતો ગલકી
ને તેની મા પાત્ર પહેલાં એ જ ગામમાં
વસતાં પણ પાછળથી તેની માને અમત
કાણેને લીધે ગામ છોડતું પડેતું ગલકીને
જેઠો તો ખૂબ સાથે રમેલાં એટલે એક-
બીજાને ઓળખતાં

'તી તુ અતારે ઇર્ધા કેમ "ગલકી ?"
જેઠાએ વળી પૂછ્યું

જવાબમાં ગલકીએ હાસુની રોપલી
ખતાવી

થોડીવાર બને શાંત રહ્યાં

'આજ તો વરસાદ અચિતો વટી
પડ્યો હો !' ગલકી કંઈક બોલવા ખાતર જ
અણે બોલી

'હા, શરયારની વરસાદ આટલી આક
રી તો હોય નહિ, પણ આજ તો બુદ્ધ હાગે
સે' જેઠો બહારનું તોફાન એક બોલેલો

વળી થોડીવાર બને શાંત રહ્યાં

વરસાદ તો આણ જ હતો / પવન પણ
તેજ સાલતો હતો વીજળીનો ઝગઝ-
વિસ્તાર વધી હતો

'જેઠાભાઈ, થેસો તમારો રૂપિયો તો
હજીયે દાગડીમાં પડ્યો છે હો સાચવેલો !'
ગલકી વળી કંઈક બૂની માત યાદ
કરતાં બોલી

'સાચે જ ગલકી !' જેઠોય વખત વહી
ગયો, નહીં ? બોલો રાખી યુનેમના આશ્ચો
તો તને, તી હજી નથી વાપર્યો ?' જેઠો
આશ્ચર્ય પામતાં બોલ્યો

પણ તેનો જવાબ ન આપતાં ગલકીએ
તેના જમણા હાથના કાંડા પરની રક્ષા એક
કળું 'હજીયે બાંધી છે ને આ રાખડી !'

'હા, એ તો દિવાળી પર છોડવી હતી
પણ બુધવાર્ધ મર્ધ એટલે હવે કાણુ છોડે ?'
જેઠો બોલ્યો

પણ પછી આગળ વીત ન ચાલી ક્યારે
અહીંથી છુટાશે એ વિષે બહુ જ ને ચિન્તા-
સતાં હોમાં જેઠો પોતાની લાકડીની મૂક બે
હાથમાં પકડી, તે પર દાદી ટેકવી, વર્ધા,
વાયરો ને વીજળી ત્રિવિધ રમતાં જેઠો
ઊભો હતો વરસાદ ન અટક્યો, ન ઓછો
થયો વટોજિયાથી શર થયેલો વાયરો એમ
બલદી બધ તેમ ન હતું ને આકાશીવીજ
તો અધારાને વધુ ને વધુ અજવાળતી ઝાકણ
જેમ હાથ કરતી હતી પાણીની ડાંટથી
બચવા જેઠો ને ગલકી જરા અદરની
બાણુ હોમાં

ત્યાં તો ઉપરથી કાંકરી ખરતી હોય
એમ લાગ્યું એવિતુ ચમકીને ઉપર ભોતાં
જેઠાની આંખમાં ખરતો ચૂનો પડ્યો ને તે
આંખ ચોળવા લાગ્યો અને ગલકી ને તે
સમજે ને ચેતે તે પહેલાં તો આવા જ
કાંઈ સંક્રાંતની રાહ ભોતો, પડવાની આગસે

ઊભેલ ભોખડખજ ખડિયેરનો ધુમટ નીચે વૂટી પડ્યો. કાણુ પહેલાં ચેતી ગયેલ ગલકીના હાથ જેવાના હાથ પર ચોટ્યા, ને ચીસ નીકળી ત્યાં જ બંને ધુમટના ઘોર અવાજમાં કળાઈ-કળાઈ.

વધે એ જ મદમાં થેલી હતી. વાયરો મસ્તાન હતો. 'શું થયું બેઈ તો ખરી' કરતી વાતાવરણને વધુ અજવાળતી વીજળી ડાકિયું કરી ગઈ. કોઈને કંઈ પડી ન હતી. દૂર ઊભેલ ત્રણેક ભેંસો ઘડીક પહેલાં ઊભેલ ઈમારતને એકદમ જમીનદોસ્ત થયેલ બેઈ હેજતાઈને બેઈ રહી.

*

બીજો દિવસે સવાર થયું ત્યારે જ કાલ બપોરનું. અધારાયેલું વાતાવરણ કંઈક અજવાળાયું. કાલના સૂકા ખાવા ધાતા બાવના હાળપાતા ભાગમાં આજે પાણી રાયું હતું, ને બધી જમીન બીનીબીની ભાગતી હતી. રાત્રિ વચ્ચે બીજાં થે કટલાક ખડિયેર ગખડી પડ્યાં હતાં.

તપ્પો ચાવા લાગ્યો, ને આ ગામમાં શેજીએ કામ કરવા આવતા માણસો પેલી ટેકરીએ પાછળના ગામથી આવતાં જણાયા. અહીં તળાવવિસ્તારમાં આવતાં હેજતાઈને રેથર ઊભેલી ભેંસો તેમણે બેઈ.

'અરે આ તો જેવાની ભેંસ!' કોઈક બોલ્યું:

'હું? હા, હા, એ જ હીલાળ્ય છે ને!' બીજાએ ટોકા આપ્યા.

ત્યાં બીજી ભેંસ તરફ નજર જતાં તેમણે બોલ્યું કે એ હેજતાઈ ગઈ હોય તેમ એમ જ ઊભી રહી ને એકીટથે કંઈક બેઈ રહી હતી. કુતરાકવૃત્તિથી એઓ ત્યાં ગયા. બોલ્યું તો જરા ઊંચા એ પડધાર પર એ ધ્રુજ પથ્થરો વચ્ચે દેખાતા હતા. ને પછી તો ઉપર ચડીને બેતાં ને ચોક; ઉભેલાં પથ્થરચૂના નીચે

દગાયેલાં, દટાયેલાં, કચડાયેલાં એ શરીર પહોં દેખાયાં. એકબીજા સામે કાણેક આશ્ચર્યથી બેઈબધા જલદીજલદી પથ્થર ઊંચકવા લાગ્યા. પાછળ રહેલા બીજા માણસો પણ આવી લાગ્યા ને તેમણે પણ કામમાં સાથ આપ્યો.

'અરે આ તો જેલો!' ચેપાયેલો ચહેરો છતાં કપડાં ને કાંદમાઠ, પરથી જ જેલાને ઓળખવો મુશ્કેલ ન હતો.

'પણ આ કોણ?' સાથેની યુવતીને બેતાં બીજાએ પૂછ્યું.

બધા એ જ પ્રશ્ન કરતા હતા, બધાબં, ઇચ્છતા હતા, પણ કોઈ જણ્યું ન હતું. શોડીવારે બધો પથ્થર ને ચૂનો ઉપડાઈ ગયો.

'અરે આને ના ઓળખી? એ તો પેલી ઉતરેલની દીકરી!' એક હંમરે પહોંચેલ વદે ઓચિંતી ઓળખાણ પડતાં બધાને જણાવ્યું.

'કોણ, ગલકી?' બીજાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

'ત્યારે શું?' પ્રશ્નથી જ પોતાના પહેલા કચનને સમર્થન આપતાં પેલો વદ તાડ્યો.

શોડીવાર કોઈ બોલ્યું નહીં. તરેહતરેહની શંકાકુશંકા સૌના મનમાં રમવા લાગી.

'પણ આ જેલો ને...આમ...આ બધું, કમ?' કોઈ યુવાને રૂપક નહીં છતાં બધાને સમજાઈ બચ એવા હાવભાવથી પૂછ્યું.

'એ તો યુવાની દીવાની સે ભેં' વળી પેલો વદ બોલ્યો ને બીજી તરફ બેતાં જરા ચમક્યો ને બાણુમાં ઊભેલાને કહ્યું, 'જરા બંતો અલ્યા, પેલી ડાસી દૂર છે તેને અહીં લાવ તો.'

બધાના ચહેરા પર પ્રશ્ન જવાયો.

'એ તો ગલકીની મા છે.' વદે સમજાવ્યું જવાબ આપ્યો.

ગઈ કાલથી ગલકી દેર ન દેખાઈ એટલે શોધવા તેની મા આજે નીકળી હતી. આવીને બેતાં તે હેજતાઈ ગઈ. એ શબ્દો

સાથે ભેતાં એ બધું સમજી ગઈ 'મેર મુઝ,
હજી ઝોણખાલ તો મરણીવી સે ને 'તે
ખજડી ને પેલા વૃદ્ધ તરફ બેસુ તે બન્નેની
દષ્ટિ કઈ જુડી જ વાંત કરી ગઈ

ઝોડીવારમાં વળી વધુ 'માણસો ભેગા
થઈ ગયા, એમાં જેવાનો બાપ પણ દનો

'આ તમારો જોશો, જુઓ ! મેરી ખાઈ
દાંકતો હતો 'ઝેરભર્યાં અવાજો એક યુવાન
બોલ્યો.

પણ પછી વધુ વખત જોવામાં કોઈને
સાર ન લાગ્યો માણસો બુઝવળ દત્તા ડોળી
કરીને જોવાને-તેના ગામ બાણી ને ગલકીને
બાજુના આ ગામના સ્મશાન તરફ લઈ
આયા એ સોને પણ કોઈ કે પાછી વાળી

ચેલો વૃદ્ધ એને ગલકીની મા સાથેસાથે
આવતાં હતાં

'આખરે તારી છોડી પણ તારા જેવી
જ 'વૃદ્ધ બોલ્યો ને બહુ દરથી, 'પણ આ
જેલો કેમ એ સમજાવું નથી '

'ઈં જોવાને તો હું પે'લેથી એજણુ સુ,

માટે ફક્ત થઈ ને ફરતો 'તો '

'હું !'

'હા, 'ગલકીની મા કઈક ગવ'થી બોલી,
'જોશો સરાવણમાં ગલકીને એણે રૂપિયા
આપ્યા ત્યારે જ એ તો બપોર કે દાખમાં
કઈક કાણુ સે 'કહીને તે હસી

'હે ! રૂપિયા !'

'હા, હા, રૂપિયા ! ત્યારે હું થું જોડું
કહું સું !'

મરતીની બીનાશને ચૂકવતા સુરજની
આડે તે વેળા એક વાદળી આવી ગઈ ગ્રહાણ
પર અધકાર છવાઈ ગઈ

દૂર ગાઝ નીચે જોબેલી ગાય આ વાત
ઠરનારા તરફ આશ્ચર્યથી ભેઈ રહી દગાયેલાં,
દગાયેલાંની વાત ઠરવા-સાચી કમા કહેવા
કદાચ તે ઇચ્છતી હશે, પણ કોઈ તેને
પૂછતું ન હતું સદેવ ભેળીના હૃદયની મૂળી
વધોવાટ તેના અતરમાં સી અનુભવતી હોય
તોપણ કોણુ બહે !

★

• • ઝોરાજ પ્રશ્ન વિશે એક વાત છે

એ જ્યારે પુરીના મહિરના ઇર્ગાને ફરી પોવાની ચૂપડી તરફ પાછા ફરતા હતા, તે દરમિયાન
એક રક્ષપિત્તિયાને ઝોરાજનાં ફર્શાન ઠરવાની ઉત્કટ છબી થઈ એ મંદિરે આવ્યો ત્યારે ખબર પડી
પ્રશ્ન તો ક્યારના ય નીકળી ગયા છે 'રક્ષપિત્તિયા એમની પાછળપાછળ દોડ્યો ને હેવાની આરબધી
કરણુ સ્વરે કહેવા લાગ્યો

'પ્રભો, શા માટે આવે અને તરછોડી દીધો છે ? મારા પર ક્યા કરો, ક્યા કરો ' ને આમ
જાણતોજાણતો એ ધરણી પર ટળી પડ્યો

ઝોરાજ તો ધણે દૂર નીચળી ગયા હતા, ત્યાં એમણે અતરનો સાદ સામજીયો શેલ્યા, પાછા
ફર્શાને આવીને તુરત જ એને બાથમાં લઈ લીધો કહે છે કે આમ થતાંની સાથે જ પેલો રોમમુખ
થઈ ગયો, પણ તેના ઉત્તરરૂપે રક્ષપિત્તિયાએ તો એટલું જ કહ્યું

'પ્રભો હું તો આજીવંતો તમારી પૂજા કરવા સામે થવા નહીં મારા ફરદે અને ધણો જાણ-
પાઠ આપ્યું છે વિનમ્રતા ને કરુણા હું ભણી શક્યો છું, માયા અને અભિનાશી તત્ત્વ લખ્યોનો ભેદ વર્તી
સકો છું 'પ્રભો, મને લાગે છે કે હું અમુખ થવાથી હું અભિમાની બની જઈશ ને તમને પણ શાદ
નહિ ફરી, શકુ માટે મને તો હું ખમા જ રહેવા દો તમને સ્મરવાનો એ જ એક માર્ગ છે '

★

અમેરિકાની યાત્રા

૪ થી મહેને આખા દેશે આપણા વડા પ્રધાન પંડિત જવાહરલાલ નહેરુની પશ્ચિમી ઊજવી. તા. ૧૪મી નવેમ્બરે તેઓએ એકસઠામાં વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો અને તે જ દિવસે અમેરિકાની યાત્રા કરી તેઓ હૈદમાં આવ્યા. પૂજ્ય બાપુના ગયા પછી હિંદી પ્રજાના સાથી માનીતા નેતા પંડિત જવાહરલાલ રહ્યા છે. દુનિયામાં પણ એમની ઘણી પ્રતિષ્ઠા છે. એમના અકિતવથી આપણા દેશને ઘણો લાભ થયો છે. સાઠ વરસની જિંદગી રાષ્ટ્રની સેવામાં ખર્ચે છે એમ કહી શકાય. છેલ્લાં ત્રીશ વર્ષનો ઇતિહાસ તો પ્રજાની નજર સામે જ છે. નહેરુકુટુંબની કુરમાની તોલે કોઈ આવી શકે એમ નથી. જવાહરલાલજીએ આકરામાં આકરા ધા સહન કરીને રાષ્ટ્રસેવાની જ્યોત જલતી રાખી છે. પિતા-માતા-પત્ની-સર્વસ્વ ગુમાવી એમણે રાષ્ટ્રસેવાઈપે સંન્યાસ ધારણ કર્યો છે. હૃદય ઉપર પડેલા જખ્ખો દુનિયાને જણાવા દીધા નથી, એટલું જ નહીં, પણ એ દ્વારા પ્રેરણા મેળવીને એમણે વિશેષ લોગો આપ્યા છે. જનતા એમના પ્રત્યે પ્રેમ અને આદરની નજરે લુએ છે તેનું આ રહસ્ય છે.

અમેરિકાની એમની યાત્રા ધાર્વા કરતાંયે વધુ સફળ થઈ છે. પ્રમુખ ટ્રુમેને એમને આમંત્રણ આપ્યું તેમાં કશી નવાઈ નહોતી. અમેરિકા દુનિયાનો સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી દેશ છે. એના તરફથી આપણા વડા પ્રધાનને આમંત્રણ મળે ત્યારે આપણે સહેજ કુલાઈ જઈએ તે સ્વાભાવિક છે. કોઈના દિલમાં એવો ડર પણ પેસે કે અમેરિકાના સ્વાગતથી અંબઈ જઈને આપણે એમના સ્વાર્થના

પ્રાદ્ય જતી જઈએ. પંડિતજીનું ત્યાં ભવ્ય સન્માન થયું. અમેરિકાના મોટામોટા રાજપુરુષોએ એમને અમેરિકાના તારણહાર જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન અને અબ્રાહમ લિંકન સાથે સરખાવ્યા ત્યારે ઘડીભર એમ પણ થયું કે આ શબ્દોમાં અમેરિકાનું અંતઃકરણ નહીં થોલતું હોય, પણ કોઈ રાજદ્વારી ચાલ રમાતી હશે. પરંતુ પ્રવાસન જમજમ, આગળ વધતો ગયો અને અમેરિકાનાં અન્ય નયરો, લેલાપીઠો, બિનબિન વર્ગના મહાપુરુષો તથા સામાન્ય જનતા તરફથી જવાહરલાલને સ્નેહ અને ઘટિતભાવ મળતાં ગયાં તેમતેમ ખાતરી થતી ગઈ કે આ બધું સાચું છે અને હૃદયપૂર્વકું છે.

આપણે બસો વર્ષ શુદ્ધામીમાં રહ્યા તેથી એક પ્રકારની લઘુતાએ આપણામાં દાખલ થઈ ગઈ છે. દુનિયા આપણા જવાહરલાલને સન્માને તેનું આપણને આશ્ચર્ય થાય છે, પણ તટસ્થ છુદ્ધિએ અવલોકન કરીએ તો આપણને ખાતરી થાય કે આજની દુનિયામાં પંડિતજીની બરોબરી કરી શકે એવો એક પણ રાજપુરુષ નથી. પંડિતજીના જીવનમાં ત્યાગ, બલિદાન અને સિદ્ધાંતનિષ્ઠા તો છે જ, ઉપરાંત કૃષાં છુદ્ધિ, આજના પ્રશ્નો સમજવાની વિવેકશક્તિ અને જગત જે ધીડા લોગવી રહ્યું છે તેમાંથી તેને ઉગારવાની તગજા તથા સમજણ જેટલા પ્રમાણમાં એમની પાસે છે તેટલા પ્રમાણમાં ખીજ કોઈ પાસે નથી. અમેરિકાના સન્માન સમારંભોમાં એમણે જે પ્રવચનો કર્યાં તે ઇતિહાસને ચોપડે નોંધાઈ રહે એટલાં મહત્વપૂર્ણ છે. તેઓ સન્માનથી અંબયા નથી તેના પુરાવા ડાલે ને પગલે મળે છે. અમેરિકાની પ્રજાના

પ્રેમને એમણે ઝીલ્યો છે ને વળતો પ્રેમ દાખલો છે, પરંતુ જે નિશાન એમની સાથે હતું તે તેઓ પળવાર પણ ચૂંચ્યા નથી. દરેક 'મસજે એમણે' આપણા રાષ્ટ્રપિતાને યાદ કર્યા છે અને પોતે તેના નમ્ર અનુયાયી છે એમ કહેવામાં ગૌરવ લીધું છે.

વડા પ્રધાને હિંદની વિદેશાનીતિની બહુ સ્પષ્ટતાથી અમેરિકામાં જાહેરાત કરી છે. દુનિયા આજે રશિયા અને અમેરિકા એવી બે ડાળીઓમાં વહેચાયેલી છે. હિંદ આ બંને ડાળીઓથી દૂર રહેવા ઇચ્છે છે અને આજસુધી તે જાળતમાં એ સફળ રહ્યું છે. અમેરિકાના પ્રવાસે રશિયાના દિલમાં થકા પ્રેરી કે હિંદ અમેરિકાની ડાળીમાં દાખલ થઈ જશે. આમ માની રશિયાએ હિંદ અને જવાહરલાલજી વિરુદ્ધ પ્રચાર પણ આરંભ્યો, પરંતુ જવાહરલાલજીએ તેા અમેરિકાની જમિ ઉપરથી જ હિંદની તટસ્થતા ખૂબ જોરપૂર્વક જાહેર કરી એમણે કહ્યું કે હિંદ શાંતિ ચાહે છે, તમામ દેશો વચ્ચે બ્રાતૃભાવ ઇચ્છે છે. હિંદના રાષ્ટ્રપિતાનો એ સંદેશ છે. આજની દરીદ્રાઈમાં હિંદ ઊતરવા માગતું નથી. આજના 'દડા યુદ્ધ'થી હિંદ દૂર રહેવા ઇચ્છે છે. આમ છતાં હિંદની તટસ્થતા એટલે નિષ્ક્રિયતા નહીં, એકદમ પેટાપણું નહીં, હિંદ તેા તટસ્થ રહીને બે ડાળીઓને એકત્ર કરવા ઇચ્છે છે. યુદ્ધથી ડોર્ષતું કંઈ બહુ થતું નથી એવી હિંદની દૃઢ માન્યતા છે. આપુરોઆથી યુદ્ધ નિવારી રાકાતુ નથી, પણ યુદ્ધ નશ્ક આવે છે એમ હિંદ માને છે. જવાહરલાલજીએ ફરીફરીને અમેરિકાની પ્રજાને કહ્યું કે વિશ્વશાંતિનો આદ્ય પાર પાડવા હિંદુસ્તાન અમેરિકાની દોસ્તી ચાહે છે અને યુદ્ધથી તેા દૂર જ રહેવા ઇચ્છે છે.

દિન વિશે અમેરિકામાં જે ગેન્ડમને બે વ્યાપેલી હતી તે વડા પ્રધાને સારા પ્રમાણ-

માં દૂર કરી દિદ અને પાકિસ્તાનના સબ થી વિશે પરદેશોમાં જતજતનો પ્રચાર ચાલે છે. આ જાળતમાં વડા પ્રધાનનો પ્રવાસ ઘણા ઉપયોગી થયો છે. હિંદને પોતાના આર્થિક વિકાસ માટે અમેરિકાની મદદની જરૂર છે અને તે જાળત વડા પ્રધાને છુપાવી પણ નથી, પરંતુ સાફસાફ કહ્યું છે કે હિંદ મિત્રાત્રી નથી, એ દાન માગતું નથી, પરંતુ મિત્રભાવે બંધો આપીને મદદ લેવાની ઇચ્છા રાખે છે. હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાને આંચ આવતી હોય એવી 'કોઈ' સહાયની હિંદને અપેક્ષા નથી. વડા પ્રધાનના આ પ્રવાસનું પરિણામ આજે નહીં, આવતી કાલે વધુ સ્પષ્ટ રીતે દેખાશે. આ પ્રવાસથી બે મહાન દેશો વચ્ચેની પ્રેમમાઝ મજબૂત બની છે, વિશ્વાસ વધ્યો છે, પ્રાચીન અને અર્વાચીન દુનિયા એકમેકને ઓળખી રાખી છે, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વધુ નિકટ આવ્યા છે. ઇંડોનેશિયાની સુક્રિાં

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ગયા મહિનાનો સદુષ્ટી મોટો બનાવ ઇંડોનેશિયાની યુક્તિનો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી એશિયાની પ્રમ્લઓ બમી ઊઠી છે. ચીનમાં અજૂતપૂર્વ ક્રાંતિ સર્જાઈ ગઈ હિંદ, પાકિસ્તાન, બ્રહ્મદેશ અને સિલોન સ્વતંત્ર થયાં. મલાયાના આદિવાસીઓએ મસાલ પેટાવી છે. હિંદી ચીન હજી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ જેલે છે. ઇંડોનેશિયા યુદ્ધ પછી સ્વતંત્ર થવાને જલ્દે વધુ મજબૂત બંધનમાં જકડાય એવા બધા ઊભા થયાં હતાં. ડચરાહીવાદે પોતાની તમામ શક્તિ ત્યાં એકત્ર કરી હતી. યુરોપના અન્ય દેશોનો જાનો રોકો હતો, અમેરિકા પણ સહાનુભૂતિ જાળવતું હોય એમ લાગતું હતું. આવા નિરાશામય વાતાવરણ વચ્ચે ઇંડોનેશિયાએ સ્વતંત્ર થવાનો મંજિલો નિર્ધાર કર્યો અને તત્કાળ તે અમલમાં મૂક્યો. હિંદે ખરા જત-

કરણીયી ઇંડોને શિયાને સહાય આપી. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા અને સલામતિ સમિતિ બ્યારે પાણીમાં બેસી ગયા ત્યારે હિંદ એ શિયાનાં રાષ્ટ્રોને એકત્ર કરી ઇંડોને શિયા માટે અવાજ ઉઠાવ્યો. આમાંથી સમાધાન સર્જાયું અને ઇંડોને શિયાને સ્વતંત્રતાની ખાતરી પ્રાપ્ત થઈ. ઇંડોને શિયાના નેતાઓ આજે આ માટે હિંદનો આભાર માની રહ્યા છે.

ઈંડોને શિયા પ્રમાણમાં મોટો દેશ છે. ત્યાંની પ્રજા ધર્મે મુસ્લિમ છે. પાકિસ્તાન કરતાં મુસ્લિમોની વસતી ત્યાં વિશેષ છે. ઇંડોને શિયાના સત્તાલ્પમાં હિંદે જે પ્રયત્નો કર્યા તે હિંદની બેન-સામ્રાજિક નીતિનો એક સમજ પુરાવો છે. આજે હિંદ અને ઇંડોને શિયા વચ્ચેની મૈત્રીની ગાંઠ વધુ મજબૂત બની છે. એવી આશા જરૂર રાખી શકાય કે આમાંથી એશિયાના બધા દેશો વચ્ચે વધુ ગાંઠ સંબંધો સ્થપાશે.

પાકિસ્તાન

પાકિસ્તાન સાથેના હિંદના સંબંધો છેલ્લા મહિનામાં મુદત મુદતો નથી. હિંદના વંડા પ્રધાને ફરીફરીને એમ કહ્યું છે કે અધ્યાનના બધા પ્રશ્નો શાંતિપૂર્વક ઉકેલી શકાય એમ છે. આ સવાલોના ઉકેલ માટે મુદતના માર્ગે જવાનું હિંદ પસંદ કરતું નથી. હિંદ માને છે કે બંને દેશોએ સંયુક્ત રીતે ચોપણ કરવી જોઈએ કે મુદત સિવાય આ પ્રશ્નો ઉકેલવા છે. સામી બાજુએ પાકિસ્તાન આ ભાવનાનો પગલો પાડતું નથી અને ત્યાં તો હિંદ પાકિસ્તાનનું દુસ્મન હોય તે પ્રકારનો પ્રચાર અને વતવવાલી રહ્યો છે. હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે ઘર્ષણના નાના સવાલો તો અનેક છે, પરંતુ આજે ચાર સવાલો મુખ્ય બની ગયા છે: (૧) કાશ્મીર, (૨) નેત્રસિતોની મિલકત, (૩) નહેરુના પાણીનો પ્રશ્ન અને (૪) હુડિયામણ.

આ ચાર સવાલો અતિ ઉગ્ર છે. કાશ્મીરની બાબતમાં હિંદનો નિશ્ચય કાયમ છે. હિંદે લવાઈનેા વિરોધ કર્યો હતો તે ખરું છે, આજે પણ એ વિરોધ કાયમ છે. કાશ્મીરની પ્રજાને હિંદે વચન આપ્યું છે કે તેના ભાગ્યને ફેંસલો તે બંતે જ કરી શકશે. આ પ્રશ્નમાં લવાઈને અવકાશ જ નથી. હિંદ મધ્યસ્થી ધરે છે. તે એમ પણ ચાહે છે કે મધ્યસ્થ તરીકેનું કાયમ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા દ્વારા જ થવું જોઈએ. કારણકે આજની દુનિયામાં શાંતિસ્થાપનાનું પુણ્ય કાયમ કરવા માટે એ એક માત્ર સંસ્થા હરતી ધરાવે છે. મુદો એક જ છે કે કાશ્મીરની પ્રજા શી રીતે પોતાનો આત્મનિર્ણય વ્યક્ત કરે. પાકિસ્તાનની સેના, તેને આજદ કાશ્મીર ફોજનું નામ અપાય કે બીજું કોઈ પણ નામ અપાય પણ બંધા. મુદો કાશ્મીરની ભૂમિ ઉપર તેની હસ્તી છે ત્યાંમુદો મુક્ત લોકમત માટે કશે અવકાશ જ નથી. હિંદ આ બાબતમાં મક્કમ રહ્યું છે અને છેવટ મુદો રહેશે જ.

બીજો સવાલ નિર્વાસિતોની મિલકતોનો છે. આ બાબતમાં પાકિસ્તાને હુદાર મનોર્થિતે જ કેળવી હોય એમ દેખાય છે. પશ્ચિમ પાકિસ્તાનમાં રહી ગયેલી ચીંદ અંબજ રૂપિયા બેટલી કિંમતની હિંદુઓ અને શિજોની મિલકત પાકિસ્તાન પચાવી જવા ધરે છે. ત્યાં ચોપણ હિંદુઓ ખાડી રહ્યા છે. તેમની મુસીબતોનો કોઈ પાર નથી. તેમની મિલકતો પણ હજમ કરી જવાના હેતુથી તેમને અનેક પ્રકારની તકલીફો આપવામાં આવે છે અને તેઓ પાકિસ્તાન છોડી ચાલ્યા બધા એવા પ્રયત્નો ચાલે છે. સામી બાજુએ હિંદે પોતાની ન્યાયપ્રિયતા અને બેન-સામ્રાજિક નીતિનો પરિચય આપ્યો છે. પાકિસ્તાન આ મિલકતો હજમ કરી શકશે જ નહિ, કારણકે

હિંદુઓ બાબતમાં પૂરું બચત અને મહત્તમ છે કોઈ ને કોઈ પ્રકારે આ મિલકતોનો બદલો પાકિસ્તાને આપવો જ પડશે નહરના પાણીનો સવાલ પહોં ઉઠ્યો જની ગયો છે પશ્ચિમના બાગલા પડતાં વધુ નદીઓ અને નહેરો પાકિસ્તાનના બાગે આવી છે પણ તેટલાથી તેને સતોષ નથી હિંદુઓ આવી નદીઓ ઉપર દિલ્લો જ અધિકાર રહે તે તેને ખુચે છે આ બાબતમાં હિંદુ ધારે તો પાકિસ્તાનને ગંભીર ચૂંટણીમાં મૂકી શકે એમ છે, છતાં તે ધીરજ રાખીને વર્તે છે પાકિસ્તાન વેળાસર નહિ ચેતે તો નહેરના પાણી વાળી લીધા સિવાય હિંદુ પાસે બીજો માર્ગ નહિ રહે

હુડિયામણનાં સવાલે તો એક પ્રકારનું આર્થિક યુદ્ધ જ શરૂ કરી દીધું છે હિંદુ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે તો વ્યાપાર સ્થગિત થઈ ગયો છે પાકિસ્તાન પોતાનો રૂપિયો ટકાવવાના પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ તેનો રૂપિયો અદરથી વૃદ્ધિ પામી રહ્યો છે, એમાં શંકા જ નથી પાકિસ્તાનમાં શાલુના ઢગલા થયા છે, બજારો વૃદ્ધિ ગયા છે શાલુ ઉત્પન્ન કરનારાઓ ભયંકર આર્થિક મુશ્કેલીમાં સપડાયા છે અતાજ અને રૂની બાબતમાં પણ હિંદુ અડગ રહ્યું છે આ સ્થિતિમાં પાકિસ્તાને વહેલેસોડે પોતાનું હુડિયામણ પંડાવવું જ પડશે, આ બધું પરસ્પરની સમજૂતીથી થશે તો ભવિષ્યમાં બંને વચ્ચે સારા સંબંધો નહોતે અને નહિ તો આર્થિક યુદ્ધની પરપરા સર્જાશે અને બંને દેશોને નુકસાન વેઠવું પડશે

ભાષાવાર પ્રાંતરચના

કોંગ્રેસ કારોબારીએ થોડા સમય પહેલાં યુગરાત, 'મુઝફ્ફ', મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, કેરળ, તામીલનાડુ તથા આંધ્રની પ્રાંતિક સમિતિઓ

તથા મુઝફ્ફ, મદ્રાસ અને મધ્યપ્રાંતની સરકારોને ભાષાવાર પ્રાંત જગે પોતાના નિર્ણયો જાહેર કર્યા હતાં હવે હવે હિંદી સંબંધે બધારણ અભ્યારે છેલ્લા વાંચનમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે એ તાત્કાલિક કોઈ નવા પ્રાંતની રચના કરવી હોય તો બધારણ મનુષ્ય થયા પહેલાં તેના પરિવર્તનમાં તે પ્રકારે ૨૫૯ જિલ્લાઓ, ભેઈએ કારોબારીની પૂરબના જવાબમાં દરેક પ્રાંતે પોતાના હાલો મોકલ્યો છે, પરંતુ કારોબારીએ તો માત્ર આંધ્રપ્રાંતની રચનાની જ મનુષ્ય આપી છે, કારણકે એ એક જ સ્થળે સંબંધ જરૂરતા આંતોની એકમતી છે અંગ્રે મદ્રાસ શહેર ઉપરનો હાલો છોડ્યો છે અને તેણે નેતાઓની સમિતિના અહેવાલ પ્રમાણેના સર્વસમત નવ જિલ્લાઓનો અલગ પ્રાંત રચવાનું કબૂલ્યું છે આ રીતે આંધ્રનો નવો પ્રાંત લગભગ ૧૯૫૧માં રચાઈ જશે

કેરળ, કર્ણાટક અને મહારાષ્ટ્રની રચના નજીકના ભવિષ્યમાં થઈ શકે એમ જણાતું નથી, આ ત્રણમાં મહારાષ્ટ્રનો સવાલ સૌથી મુશ્કેલ છે, કારણકે મહારાષ્ટ્રીઓ મુઝફ્ફ શહેર ઉપરનો હાલો છોડવા મુદ્દલ તૈયાર નથી, ઉપરાંત કર્ણાટક સાથે પણ સરહદનાં શહેરો ને વિસ્તારો જગે મતભેદ છે મધ્યપ્રાંતના વરાડનો મુદ્દો પણ આડો આવે છે કર્ણાટકના સવાલમાં મહારાષ્ટ્ર સાથેનો મતભેદ અને મહિસર રાજ્ય મુશ્કેલીરૂપ છે મહિસર રાજ્ય પ્રાંતમાં બેઝામતો કાનડી ભાષા બોલતા કર્ણાટક પ્રાંતની રચના સહેલી બને એ જ રીતે કાશીન-નાવલુકાર સહ મલબારમાં બેઝામતો મલબાર-મલબારી કેરળ પ્રાંતની રચના શક્ય બને

આ બાબતમાં અભ્યારે તો આંધ્રની રચના જ શક્ય બની છે અન્ય પ્રાંતોની રચના કઈ નહિ તો બે-પાંચેક વર્ષ તો દૂર ટકાશે જ એમ લાગે છે તા. ૨૧-૧૨-૪૮

સંસ્થા - ૨૨ ચાર

૧૦૧ ૩૬૨૧

ચાલુ માસમાં નીચે સુજળ નવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે :

દેશ અને કાળ : લે. સ્વામી. માધવર્ત્તુલ : વેદાંતના વિવર્તવાદ સાથે
ગ્રો. આઈન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષવાદનું સામ્ય ધરાવતી તથા દેશ અને કાળ
સંબંધે જે હકીકતો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતી નથી, તે
સર્વનું વિસ્તૃત વર્ણન અને સમજૂતી આ પુસ્તકમાં આપવામાં
આવ્યાં છે. પાન ૪૪૮ : કે. ૪-૦

પાકશાસ્ત્ર : (સુધારેલું નવું આવૃત્તિ) લેખિકા શ્રીમતી કાશીબહેન મ. ૦
દેસાઈ : ઉચ્ચ શિક્ષણ હેતુ કન્યાઓને તથા સાધારણ અભ્યાસવાર્ણ,
બહેનોને પણ વાંચવા-સમજવામાં સરળ પડે એ રીતે, સાદી ભાષામાં
લખાયું છે. આમાં ભુદી વાર્તાઓ બનાવવાના રીત, પ્રમાણ, સમજ
વગેરે વિગતવાર અપાયું છે. પાન ૨૦૦ : કે. ૧-૮ : પ્રાકૃ. પૂઠું ૨-૦-૦

આરોગ્યના કુશળતા : લે. શ્રી. વિજયશંકર ધનુ મુનશી બી. એ. (એનસી) :
ખાનખાનના યોગ્ય ફેરફાર(પરિણ)થી રોગો પર વિજય મેળવવાના
ચાવી બતાવતું પુસ્તક. આમાં રોગમાંથી છૂટવા માટે અને રોગ ન થવા
દેવા માટેના શાર્કીય ઉપાયો સૌ કોઈ સહેલાઈથી સમજી શકે એવી
સાદી ભાષામાં આપ્યાં છે.

આ જ લેખકનું અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલું 'ઘરઘરનો વૈદ' નો પૂરવણું
રૂપે આ પુસ્તક હોઈ એ બંને પુસ્તકો મનનપૂર્વક વાંચનાર પોતાને
ત્યાં આવતી નાનીમોટી માંદગી પાછળ થતા સેંકડો રૂપિયાની
બચાવ કરી શકે છે. દાકતર-વૈદો વધવાથી સમાજનું આરોગ્ય-ઉચ્ચ
આવવાનું નથી, પણ આરોગ્યપ્રાપ્તિ માટે અને તેને ટકાવવા
આહાર-વિહારનું જ્ઞાન સામાન્ય જનતામાં પ્રચાર પામે તો જ સમાજના
આરોગ્યનું ધોરણ ઊંચે આવે. આ પુસ્તકો એવી જરૂરિયાત ઓછેવધતે

અશે પૂરી પાડે છે પ્રત્યેક આમસેવક તથા પ્રજાસેવકને આ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાની ભલામણ છે

ગોસ્વામી, તુલસીદાસ : તુલસી રામાયણના રચયિતાનું સદ્ગત બિંદુ અખ ઠાનંદજીએ તૈયાર કરેલું આ ચરિત્ર પ્રેરક ને બોધક છે.

પાન ૧૨૮ - કિ. ૬ આના

પુનરાવૃત્તિઓ

તુલસીકૃત રામાયણ : (બે ગ્રંથોમા-સચિત્ર) પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું !

દોહા-ચોપાઈ ગુજરાતી લિપિમા આપ્યા છે મૂળ રામાયણ ઉપરાત દોષકથાઓ, લવકુશકાંડ, હનુમાનઆલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, ચલાકા-પત્ર, માહાત્મ્ય, પારાયણવિધિ તથા બીજી પણ ઉપયોગી બાબતો આપાઈ છે ચિત્રો ૩૪, પાકા પૃષ્ઠા, પાન ૧૨૧૬ કિ ૧૦-૦

ભારત ભારત દેશ : (સચિત્ર) લે કાલિદાસ પરીખ ભારતવર્ષના સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય પાન ૧૨૮ - કિ ૦-૧૦

બે ડોસાની જાત : લે કાંઉન્ટ લિયો ટોલ્સ્ટોય પ્રખ્યાત લેખકની બોધપ્રદ વાર્તા પાન ૬૪ કિ. ૦-૩

છેલ્લા ત્રણ માસનાં પ્રકાશનો.

શ્રીશાંકરભાષ્ય સહિત ભગવદ્ગીતા : અનુ. શ્રી વામનરાવ પ્રા પટેલ બી એ, એલએલ બી ભગવાન શુકગચાર્યે કરેલા ભાષ્યના સ્વરૂપ ગુજરાતી અનુવાદ સાથેનો ફેટલાંચ વર્ગોથી અપ્રાપ્ય ગ્રંથ પાન ૪૪૮ : કિ ૪-૦

શામળના છાપા : સ શ્રી કે કા ચામ્લી-શામળના ઉપલબ્ધ થતા લગભગ બધા ગ્રંથોમાથી છાપા ઉપરાત બીજી ચૂટેલી બોધક કવિતાઓનો ઉપયોગી સંગ્રહ પાન ૧૬૦ કિ ૦-૧૦

ખેળાનો ખૂંદનાર : લે. શ્રી પીતામ્બર પટેલ આપણા આમણવનને સ્પર્શતી અને વહેમ તથા અજ્ઞાનનો ભોગ બનતી સ્ત્રીઓનો તાંત્રશ ચિંતા રજૂ કરતી સામાજિક વાર્તાઓ પાન ૧૨૮ કિ ૦-૧૦

હુ ૧૬૭ ૩૦૮ ૨૨.

બૂકર ટી. વો. શિંગ્ટન (આત્મકથા) : અનુ. પ્રફુલ્લ પ્રા. ઠાકોર એમ. એ.
છપાય છે.

મનુસ્મૃતિ : કુલ્લુક ભટ્ટની ટીકાઓ સાથે નવી આવૃત્તિ છપાય છે.

વનરાજ આવડો : સ્વ. રા. સા. મહીપતરામ નં. લક્ષ્મી. આઈ. ઈ. : છપાય છે.

ગિરધરકૃત રામાયણ : મોટાં અક્ષરમાં છપાય છે.

ત્રિશલાનંદન મહાવીર : (મહાવીર સ્વામીનું જીવનચરિત્ર) છપાય છે.

‘અખંડ આનંદ’

વિ. જે ગ્રાહકોનું લવાજમ નવેમ્બરનો ૩૦મો તારીખે પૂરું થયું છે અને જેમણે
લવાજમ હજી સુધી મોકલ્યું નથી તેમને આ અંક તા. ૧-૧૨-૪૬થી વી. પી. થી
મોકલાશે. આ પ્રે નવેમ્બર માસના અંકમાં સૂચના આપી હતી. આશા છે કે તેઓ
વી. પી. સ્પોકોકારી લેશે. પોસ્ટ ખાતા દ્વારા વી. પી. દરરોજ મર્યાદિત સંખ્યામાં સવાના
થઈ શકતાં હોવાથી કમશઃ મોકલાશે. પરંતુ જેમનાં લવાજમ નહિ આવ્યાં હોય
તેમને ઘણેભાગે તા. ૧૦-૧૨-૪૬ સુધીમાં વી. પી. મોકલાઈ જશે.

‘અખંડ આનંદ’ના અધિકાર ૨ હક બંધુઓને

આફ્રિકા માટે ‘અખંડ આનંદ’નું લવાજમ રૂ. ૧૦) અથવા (શ. ૧૫)
છે. ‘અખંડ આનંદ’નું ત્રીજું વર્ષ ૧૯ નવેમ્બરથી શરૂ થઈ ગયું છે. જે
ભાઈઓનું લવાજમ પૂરું થઈ ગયું હોય, તેમને તે સત્વર મોકલ. આપવા
વિનંતિ છે. જેઓ લવાજમ સોંપી ન મોકલ શકે, તેઓ નોંધેનાં સ્થળોએ પોતાનું
લવાજમ ભરીને પહોંચ મેળવી શકશે.

શ્રી. હરમાનભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ
હાઈ મેજેસ્ટીકલ કસ્ટમ્સ, પો. બો. નં. ૬૧

મોરબાસા (બ્રિટિશ ઇસ્ટ આફ્રિકા)

શ્રી. છાટુભાઈ એલ. પટેલ
પો. બો. નં. ૧૨

લીરા (બ્રિટિશ ઇસ્ટ આફ્રિકા)

લેખકોને

★ ‘અખંડ આનંદ’ ની લેખ-પસંદગીનું ધોરણ પાછલા બે વર્ષોમાં લગભગ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે ‘અખંડ આનંદ’ કોઈ ચોક્કસ વિષય કે વર્ગનું માસિક નથી, એ સર્વદેશીય અને સર્વોપયોગી માધ્યમ એવા અમારા પ્રયત્નો છે

★ સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકારને-વાર્તા, નાટક, જીવનચરિત્ર, ધર્મકથા, પ્રસંગકથા, રેખાચિત્ર, પત્ર, નિબંધ, પરિચય, પ્રવાસ-વર્ણન વગેરે કોઈ પણ રૂપમાં માનવજીવનને જીવે લાવનારા, ગ્રેરણા આપનારા હિપયોગી વિચારો ગૂંથાયા હોય તેવા તમામ પ્રકારનાં લખાણો ‘અખંડ આનંદ’ માટે સ્વીકારવામાં આવે છે એ સાદી ભાષામાં ને સરળ શૈલીમાં આલેખાયેલા હોવાં જોઈએ. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, શિક્ષણ-શાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થકારણ, સામાજિક પ્રશ્ન, નિર્દોષ આનંદ કે ગાન આપતા પરિચયો વગેરેને સ્થાન છે

★ ‘અખંડ આનંદ’ પ્રત્યે ગુજરાતના લેખકો, વિદ્વાનો, વિદ્યાનીઓ, ડેજવણીકારો, અભ્યાસીઓ, લોકસેવકો, સાધકો અને ધર્મજ્ઞો મમતા રાખે છે અને તેથી લેખો પુષ્કળ પ્રમાણમાં આવે છે તત્રી તરફથી સામાન્ય રીતે લેખના સ્વીકાર-અસ્વીકારનો જવાબ એક અડવાડિયામાં આપવામાં આવે છે, પરંતુ લેખ ચોક્કસ કથા માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે તે કહેવાનું મુશ્કેલ હોય છે લખાણોની પસંદગીમાં મૌલિક કૃતિને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવે છે, પરંતુ સારી વસ્તુના સારા અનુવાદો પણ સ્વીકારાય છે. કોઈ પણ કૃતિની જવાબદારી તો

લેખકની જ રહે છે

★ લખાણ પ્રસિદ્ધ થતા જ લેખકને અંક, યોગ્ય પુરસ્કાર અને લખાણની છૂટી પાચ પ્રતો મોકલી આપવામાં આવે છે. આ બાબતમાં ‘અખંડ આનંદ’ ખૂબ નિયમિત છે

★ અસ્વીકાર પામેલા લેખની સાથે તેનાં કારણો આપવાનું અતિ મુશ્કેલ છે એથી અર્થમાં કિંતરવું પડે છે કેટલાક લેખકોને માફ પણ લાગે છે એટલે બે વર્ષના અનુભવ પછી ‘અસ્વીકાર’ એવી નોંધ સાથે લખાણ પાછું મોકલવાનું, નક્કી કરવું પણ છે લેખકો આ બાબતમાં ગેરસમજ ન કરે એવી વિનંતિ છે લખાણના અસ્વીકારનાં અનેક કારણો કોઈ શકે છે

★ લેખકની કૃતિ શાલીથી, કામળની એક જ બાજુએ, સારા અક્ષરે લખેલી હોવી જરૂરી છે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત કે બીજી કોઈ ભાષાનાં અવતરણો મૂકનાં હોય તો તેનું ગુજરાતી ભાષાતર આવશ્યક છે સ્વીકાર-અસ્વીકારના જવાબ માટે અને અસ્વીકાર પામેલું લખાણ પાછું મેળવવા માટે ટપાલખર્ચ મોકલવું આવશ્યક છે જેનું ટપાલખર્ચ ન મળ્યું હોય તે લખાણને એકાદ અડસ પછી રદ કરવામાં આવે છે

★ તત્રી સાથેના તમામ પત્રવ્યવહાર કરવાનું, લખાણો મોકલવાનું, પદલાના પત્રો માટેનું સરનામું નીચે પ્રમાણે છે

તંત્રી ‘અખંડ આનંદ’

ગુલબહાર, મેટ્રો પાછળ,

ઘેરેકે રોડ, સુઅઈ-૧

સર્વ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી તત્રી સોંપાન

મુદ્રક ને પ્રકાશક ત્રિભુવનરામ ૬૦ ૬૬૧

મુદ્રણ અને પ્રસિદ્ધિ સ્થાન સર્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય, શવખડ-અમદાવાદ

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ હૈયાની ગાંઠ છોડી નાખો	શ્રી	૧
૨ જગજગતની ચમત્કારકથા (કાવ્ય)	અધ્યા. બળવંતરાય ક. ઠાકોર	૩
૩ જીવનનું લક્ષ્ય	સ્વામીશ્રી અદ્વૈતાનંદજી	૪
૪ પ્રાર્થના, હૃદય અને અદ્વૈત (ગાંધીજીના એ અપ્રસિદ્ધ વાર્તાલાપો)	શ્રી ચંદ્રશંકર, પ્રા. શુક્લ	૮
૫ બાપુ સાથેના પ્રસંગો	શ્રી હરિભાઈ ઉપાધ્યાય	૧૧
૬ મૃત્યુનો મહિમા	શ્રી કેદારનાથજી	૧૪
૭ યજ્ઞદી ધર્મ	મુનેશ્રી અંત્યાલજી	૧૮
૮ વશીકરણનો મંત્ર	શ્રી દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી	૨૨
૯ ઊંધનું તત્ત્વજ્ઞાન	શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે	૨૪
૧૦ નાટ્યાચાર્ય ભરતમુનિ (પરિચય)	પંડિતશ્રી ઓમકારનાથ ઠાકુર	૨૮
૧૧ પુનર્ધર્મ (વાર્તા)	શ્રી પીતાંબર પટેલ એમ. એ.	૩૭
૧૨ રાષ્ટ્રમુદ્રા	અધ્યા. ભોળીલાલ જ. સડિસરા એમ. એ.	૪૮
૧૩ અણસાવધ કૈશી (પ્રસંગચિત્ર)	શ્રી નટવર મુ. વીમાવાળા	૫૨
૧૪ શુભવાકર્ષણ છૂટે તો? (હળવો લેખ)	શ્રી સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ એમ. એસસી. (લંડન); બાર-એટ-લો.	૫૭
૧૫ માનવતાની સુગંધ (વાર્તા)	અધ્યા. શશિન્દ્ર ઓઝા એમ. એ.	૫૯
૧૬ લોકશાક્ષી	શ્રી રમાકાંત નટવરલાલ પરીખ એમ. એ. એલએલ. બી.	૬૩
૧૭ દર્શનોનો કાળક્રમ	શ્રી રામલાલ નવનીતલાલ	૬૮
૧૮ પ્રભુ પધાર્યો (વાર્તા)	શ્રી ભાનુકુમાર સુ. નાથક	૭૦
૧૯ બાપુ પર બાળકનો પત્ર	શ્રી ખવાળ અહમદ અબ્બાસ	૭૨
૨૦ સાધુતાની પગદંડીએ (નાટક)	શ્રી સુરેશ ગાંધી	૮૦
૨૧ પતંજલિ ને યોગદર્શન	શ્રી શાંતિલાલ લા. જોષી એમ. એ.; એસ. ટીસી.; વિદ્યાલંકાર	૮૪
૨૨ મેગજની નબળાઈ (આરોગ્ય)	ડૉ. નાથલાલ જી. દવે	૮૮
૨૩ તરમાદ યોગી ભવાણુન	શ્રી લલ્લુભાઈ ઉપાનકાર	૯૩
૨૪ દુઃખસુકિતની ચાવી	શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રેમચંદ શેઠ	૯૯
૨૫ ભીલ સંસ્કૃતિ	શ્રી રમણલાલ ધીરજલાલ શાહ	૧૦૧
૨૬ તપસ્વીની તેજધારા	શ્રી રતુભાઈ શેઠ	૧૦૭
૨૭ સેવામૂર્તિ હરિભાઈ	અધ્યા. ધીરજલાલ પરીખ એમ. એ.	૧૦૯
૨૮ વધુ અનાજ ઉગાડો	શ્રી પ્રભુચંદ દેસાઈ એમ. એસસી. (એથેનામાં)	૧૧૪
૨૯ તંત્રીની ટપાલ		૧૨૨
૩૦ સુગ્રવાહ	સોપાન	૧૨૩
૩૧ સંસ્થા-સમાચાર	કાર્યોલય	૧૨૭

જીવનનાં પાઠ્ય

વર્ષ ૩, અંક ૩]

તંત્રી : સો પાન

[જાન્યુઆરી ૧૯૫૦

હેયાની ગાંઠ છોડી નાખો

કપૂલ કરુ છું કે તમને જલ્દી બૂરા અનુભવો. યથા દશે કપૂલ કરુ છું કે મનમાં ગાંઠ વાળતા પહેલી તમે વિચારો કરવામાં જરી થે કચાશ નહિ રાખી હોય, છતાં થે કહું છું કે જલ્દી! એ ગાંઠ છોડી નાખો. ઈશ્વરે જેને વિચારસક્તિ અને સુદૃઢચક્તિ આપ્યા છે તેને ગાંઠ વાળી હેવાની જરા થે જરૂર નથી.

ખાજલા અનુભવોને તમે ફેડી દો એમ હું ક્યારે કહું છું? જેણે દુબરવાર તમારો વિશ્વાસપાત કર્યો છે, તેના વિશ્વાસે ગાફેલ રહો એમ પણ મેં તમને ક્યારે કહ્યું છે? હું તો કહું છું કે એ તમારા જેવા જ માણસ છે તમારા જેવું જ એનું મગજ છે તમારા જેવું જ એનું દિલ છે.

તમે એમ કહી શકશો કે જીવનમાં સમયે તમે ખિંચ રહ્યા છો? તમારા દિલમાં જાવના કે વાસનાનાં ભરતીઓટ શું કદી થે નથી આવ્યાં? જરા પર્યટર જેવા કે મહાન દિમા લય જેવા તમે શું સદા સ્થિર અને અચળ જ રહ્યા છો?

તો કેમ માની લેસો છો કે એનામાં ફેર પડશે જ નહિ, પડી શકશે જ નહીં? ભલેને એનીં ફૂટા કે નીચતાના લાખો પ્રસંગો તમે ભોવા હોય, છતાં થે હું તો કહું છું કે એના દિલના અમાસ જેવા અધારમાં પણ સત્ય અને હયાના તારલા સમકી ગયા દશે મારી તમને વિનંતિ છે કે એ તારલાના વિશ્વાસે ફરીને એના હૃદય ઉપર તમે આંખ મારો.

એમ તો હું કહેતો જ નથી કે તમે જલ્દી બૂધી જાઓ, એને પરમ સત માનીને એની સાથે અવહાર કરો, એનાં શબ્દો અને વતનને સત્ય માની આવવા મારો હું તો કહું છું કે એ જે લોલે ને કહે તે ઉપર ફરીને વિચાર કરવાની જરૂર ગણો. દિલમાં ગાંઠ વાળી લીધી છે એ છોડી નવી વાત આવે ત્યારે નવી રીતે વિચારો મારા ઉપર વિશ્વાસ હોય તો હું તમને ખાતરી આપુ છું, કે તમારા અંતરનો પ્રકાશ તમને દગો નહિ કે તમને ખાણમાં નહિ ઉતારે એની નવી વાતમાં એ અસત્યનું ઝેર દશે તો તમે પારખી જ જશો.

જરી વિચાર કરો તમારા પોતાના જીવન ઉપરાંત તમે તમારા કુટુંબમાં, મિત્રોમાં,

પરિવેશમાં પરિવર્તનો નથી જોયાં ? તમે શું એવું સાંભળ્યું કે વાંચ્યું નથી કે અધોગતેની ખીણમાં પડેલો આદમી ધીમેધીમે ઉત્તેજના શિખર ઉપર પહોંચ્યો હોય ? તો પછી આટલો અવિશ્વાસ શાને ? સંભવ છે કે એ તો ભુકો હોય, જરેખર ભુકો હોય, મરતા લગી એ ભુકો જ સાબિત થાય; પરંતુ તમે એને સમજવાનો પ્રયત્ન કરશો, એમાંથી સત્ય તારવવાની વૃત્તિ રાખશો તો કેયું નુકસાન થશે ? એક જ ને કે તમારે સદાયે ભગ્નત રહેવું પડશે ? તમારે સદાયે તમારા મનને વિચારોના દીવાથી પ્રકાશવંદું રાખવું જોઈશે ?

એ તો સારી વાત છે કાઈ ! માનવીની વિશેષતા જ એ છે. અવિશ્વાસનાં અંધારામાં ભયભીત જીવન ગાળવા કરતાં વિશ્વાસના અજવાળામાં નીડર જીવન ગાળવાની મોજ કાઈ અનેરી છે; એ મોજ તમે લૂંટે એમ હું ધ્વજું છું.

અને.....અને કાઈક દહારો તમારો પ્રકાશ સાચી વસ્તુ પારખી ન શકે, તમારી ભગ્નતેમાં ધાકતું એકું આવી ભય અને એ તમને નુકસાન પહોંચાડી દે તો શી ચિંતા છે ? તમે એમ માનો છો કે તમે અવિશ્વાસ રાખશો અને મનની ગાંઠ છોડશો જ નહિ તો તમને કાઈ ફગી નહિ શકે ?

તો પછી શા માટે અંતરને ઉઘાડું નથી રાખતા ? શા માટે માની ઝેસો છો કે જ્યે તમને ફગો દીધો છે તે સદાકાળ ફગો જ રમશે ? અને તમે કોટલેથી જ છ્યાં અટકો છો ? એક માનવીના ફગાવો લોગ બન્યા પછી તો તમે અનેક પ્રત્યે અવિશ્વાસ ધરાવતા બનો છો. એક સ્થળે મૂકેલો વિશ્વાસ અને દાખવેલી ઉદારતા તમારામાં હબરગણ્યા વિશ્વાસ અને ઉદારતાનાં ધાવો ન જગાડે, પરંતુ અવિશ્વાસ અને અનુદારતા તો તમારા આખા જીવનને ઝપી લેશે.

જરા વિચાર કરો. જ્યાં હાડમાંસનાં પામર માનવીઓ વસે છે, ત્યાં વિશ્વાસ અને અવિશ્વાસ બને છે. છુટ અને અનિષ્ટનાં મિશ્રણતું જ આ જગત રચાયેલું જણાય છે. સેતાન અને ઈશ્વરની કલ્પના ભુકી નથી.

આવા જગતમાં જો વિશ્વાસ, પ્રેમ, ઉદારતા અને સત્યની સ્થાપના કરવી હોય તો અંતરને કહી એક જ વિચારમાં બાંધી રાખો નહોં, એને ઉઘાડું રાખો. એમાંથી વિશ્વાસ પ્રગટશે, સત્ય પ્રગટશે. જો એને બાંધી રાખશો તો કોઈ અભણ્યાની વાત તમને સાચી લાગશે નહિ, કોઈ અભણ્યાનો પ્રેમ તમે સાચો માનશો નહિ, કોઈ અભણ્યાનો વિશ્વાસ કરશો નહિ અને પરિણામે અવિશ્વાસ, વિદ્રેષ અને અસત્યને તમે વહેતાં મૂકશો.

જીવનને સફળ કરવાનો અને જગતમાં મૈત્રી સ્થાપવાનો સાચો માર્ગ મનની ગાંઠ છોડી નાખવાનો છે. એથી પ્રકાશ મળશે, વિશ્વાસ મળશે, મૈત્રી મળશે. દુઃખ અને ફગાખોર પણ એથી અજવાળું પામશે. અભણ્યાઓ તો એની અસરથી મુક્ત રહી શકશે જ નહિ અને પરિધિતોની દુનિયા પ્રેમમય બનશે.

માટે એ ગોંઠને છોડી નાખો.

જગજ્જનૂની ચમત્કારકથા

અન્યોક્તિ એટલે અન્યને કહેવાને પણ જુદા જવાબો વાળી કક્તિ આમાં શાબ્દિક અર્થરૂપે લક્ષ્ય એક દોષ, પણ જરાક વિચાર કર્યાથી સમજાય ખીણ વાત કષ્ટકળ્યાઓ અને આ અન્યોક્તિઓમાં કાંએ તફાવત નથી શિયાળ, જિલાડો, વાદરો, હિંદ, દાંથી, સિંહ કે એવા જ

અન્યા બંજવતરાય ક ઠંકોર

કતર પ્રાણીઓના પાત્રવાળી આપણી પચતવની વાર્તાઓ, કે ઈસપની પ્રાણીકથાઓ પાછવનો કહેરા તેા મનુષ્યને જ લક્ષ્ય બનાવવાનો છે અહીં એક જગજ્જનૂની ચમત્કારકથામાં પખીની અન્યોક્તિ દ્વારા લેખકે માનવમાત્રો સુદર રીતે વ્યક્ત કર્યા છે કાવ્યની નીચે અપાયેલુ એમનુ પોતાનુ દિગ્ધર્મ નિત્ય-જીવનના આપણા અનુભવને વ્યક્ત કરે છે

શાશ્વતવિકીરિત

સોનેટ

હાળે એક ચકોર ચાતક ખિણ હાળે રહ્યા આરડે,
'ગકા, રેલ સુધા!' તણો જપ રટે છે એક ઘાટે વઢે,
ખીજો આત્મ પુકારિ મેહ વિનવે, 'વપાઈ, વર્ષી' પડો!
આવાહી ગગને જિહ્વા રવિકરો વીંછી રહ્યા કોયડો!
મધ્યાહ્ને અતિકારમી પુલકનો અગાર હેઠે ગયો,
દ્વંદ્વ વિશાળ પાદપ તણા મૂલે કયહી નાગર્યો,
પગમાં ઝાળ વિસર્પિ, લીધ અડપે, દગધાર્ધ પખી પડ્યા
ચોચે, એક ખિજાયિ ફર, નવ કો લાળે સુવા છલ્લા!
પાકી મોસમ, વીજગાજાપકે ચોધાર વર્ષો પડી,
ખોખૂ ચાતકનૂ સજીવ થઈ ત્યાં ઊડ્યુ ધરાઈ, અને
દેખી ખોખૂ ચકોરનૂ નજિકમાં જેવા ઉભુ વાટરી
આમોએ ખિલિ પૃથ્વીમાં, નવ હતો રાહુ તણો ચોગ, ને
ઊડ્યુ ઊઠિ ચકોર પ્રાર્થ, ત્યહિએ બને પુન આરડે
'ગકા, રેલ સુધા!' 'પયોઈ પડ ને!' - જૂના સુરે આકળે!

ચોગમ શાખપ્રશાંખિ તરુવર તે આ મચરાચર અતટાનત સૃષ્ટિ, વિરાટ અને અનાવનત ચકોર, ચાતક આદિ એમાંના અતિસુદ્ધ અમખ્ય જીવ, એની કને અમખ્ય પરસ્પર વિરુદ્ધ માગણીઓ કર્યા જ કરતારા મળે નહીં તેમતેમ વધુ અકળાઈને માગનારા સૃષ્ટિપ્રવાહ કશુ ગણુદારતો જ નથી અને પોતાની રીતે વહે જાય છે લૂ વરે છે, અમુક સારામાહા પરિચ્યામ ઊપજે છે, વગ્માદ વર્ષે છે, વળી સારામાહા ખીજવ પરિણામો પાકે છે ચરદ બેસે છે, ત્રીજી પરપરા શક થાય છે સૌ પોતપોતાનું બરજ્યા કરે, એ દિગ્દિગ્મત કોનાહલમાં વિરાટ સૃષ્ટિ, બહેરી; નિર્દય, એઅકલ જેવી ગણો તેવી, પોતાના જ વ્યાસ પાશા કરે આવો, ન ઈતર, છે આ અનવરત નિયતિકમ સમજાય છે? તો સમગ્રીને સાસ્ત્રિક સાતિની દ્રષ્ટે કર્તવ્યકર્મ જેવું જાણી તેને વળગી રહે છેા સામી બાણુ, અણુસમગ્રે આરજ્યા કરશે, અતતન દાદા માર્યા કરશે, ગ્રાયા ખાયા કરશે, તેનું કશુ જ નહિ વળે, અને નકામા દુ ખીંદુ ખી થઈ જશે તેને માટે જવામનર પણ ખીજુ કોઈ નથી જ વળી

સ્વામીકે અદ્વૈતાનંદજી

જેનો ઉદ્દેશ છે, એવા જગતના સર્વ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં મગ્ન રહેલ માનવીએ વિશ્વ પાછળ રહેલ પરિપૂર્ણ તત્ત્વની ઉપાસના દઈ રીતે કરવી જોઈએ, તેનું બિંદાણથી અહીં વિવરણ થયું છે. ગુજરાતના ગદ્યયાગકયા આગેવાન પિદ્ધાન સંન્યાસીઓમાં સાધુસમૈલનના પ્રમુખ સ્વામીશ્રી અદ્વૈતાનંદજીનું આગવું સ્થાન છે.

મૂળ પાણી સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનનું મૂળ પ્રત્યક્ષ

અનુભવ છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા મન ઉપર

સંસ્કારો પડે છે, તેથી પદાર્થોનું જ્ઞાન

થાય છે. અનુમાનથી કુદિનો નિર્ણય થયા

પછી પણ તેના તથ્યાતથ્યની કસોટી અનુભવ

ઉપરથી જ કરવી પડે છે. સંસાર તરફ દૃષ્ટિ

પાત કરતાં આપણને જાણાય છે કે આ જગતમાં

વસ્તુઓ પરિવર્તનશીલ છે, નાશવંત

બીજામાંથી છે, છોડામાંથી વૃક્ષ અને વૃક્ષ

માંથી પાછી બીજાની ઉત્પત્તિ થાય છે. સમુદ્ર

માંથી જળ આકાશમાં જઈ પાણું ઘણે દ્વારા

તેમાં જ પ્રવેશ કરે છે. સાગરના તરંગો તેમાંથી

ઉત્પન્ન થઈ આખરે તેમાં જ લીન થઈ જાય

છે. અનેક બ્રહ્માંડો આદિ કારણમાંથી સૂક્ષ્મ

સ્થૂળ રૂપો ધારણ કરી, વળી પાછાં ઓસરતાં

ઓસરતાં મૂળ સ્વરૂપમાં જ પ્રવેશ કરે છે.

આ ક્રિયા સર્વત્ર ચાલતી નજરે પડે છે અને

આ અચળ નિયમનું ઉદ્ભવન કોઈ પણ ઠેકાણે

જોવામાં આવતું નથી.

આ ઉપરથી આપણને જાણાય છે કે કાર્ય

અને કારણ વચ્ચે ખાસ ભેદ હોતો નથી.

અદ્વૈત સમય માટે પરિમિત થયેલા અને

અન્યરૂપ ધારણ કરનારા કારણને આપણે કાર્ય

કહીએ છીએ. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જગતમાં કોઈ

પણ ક્યોનો કે શક્તિનો સદંતર વિનાશ થતો

નથી; માત્ર તેમનાં નામ અને રૂપમાં સતત

મનુષ્યે પોતાનું જીવનમય નક્કી કરી લીધી

પછી પણ વાસનાના વધતોત વર્તાવિસ્તારને લીધે

તેના અંતિમ લક્ષ્યમાં બાધા આવે છે. સર્જન અને

સંહાર એ બંને આપણી ખાંધે તેમ જ આંતરિક

પ્રગતિ માટે આવશ્યક છે. ક્રમશઃકે અનિચ્છાએ

સર્વની અતિ 'મુક્તિ' તરફ જ હોય છે, પણ એ

સાચી મુક્તિ કેને માટે છે? સંવાદની સ્થાપના

ફરકાર થયા કરે છે.

આ અનુભૂતિ ઉપરથી કેટલાક એવું અનુ

માન કરે છે કે આ સંસાર પરિવર્તન પામતા

અણુપરમાણુઓનો સમૂહ છે, તેની પાછળ

અધિજ્ઞાન તરીકે કોઈ પણ સ્થાંથી તત્ત્વ નથી.

જીવનના મૂળ પ્રશ્નને ઉઠાવી દેવાનો પ્રયત્ન

આ પ્રમાણે માનવ-ઇતિહાસમાં ઘણીવાર

કરવામાં આવ્યો છે, પણ મનુષ્યશક્તિમાં

અદ્વૈત રીતે રહેલી અમૃતત્વની ભાવનાઓ આ

વિચારને અંતિમ સત્ય તરીકે સ્વીકારે નથી.

આપણા મનનું ઘડતર જ એવું છે કે બંધન

અને સ્વાધીનતા, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, પાપ

અને પુણ્ય, સુખ અને દુઃખ, માન અને અપમાન-આ સર્વ વિરોધી દેખાતી કલ્પનાઓ

સાથેસાથે જ રહે છે. આ ઉભય ધારણાઓ

પૈકી જેટલાં પ્રમાણમાં એકનું અસ્તિત્વ છે

તેટલા જ પ્રમાણમાં બીજીનું પણ છે. આપણા

પોતાના અથવા જગતના વિનાશનો વિચાર

કરવા માટે આપણે તટસ્થપણે સાક્ષી તરીકે

ઊભા રહેવાની જરૂર પડે છે. આ 'સ્વાધીનતા'

ની-સ્વતંત્રતાની ભાવના જ આપણા જીવન

પંથને પ્રકાશ આપે છે, આપણી પ્રત્યેક

ક્રિયામાં વેગ આપે છે, ઉત્સાહ પૂરે છે. જડ

વાદના સિદ્ધાંતો કાર્યકારણની સંકળમાં

આપણા જીવનને કાયમ માટે બાંધી રાખ

વાનો ગમે તેવા પ્રયત્ન કરે, તેપણ તેમાં

તેમને સફળતા મળતી નથી, તેનું કારણ પણ એ જ છે કે શાશ્વતપણાની અને સ્વતઃચાલીની ભાવના આપણા સ્વભાવમાં જ જોતપોત થયેલી છે અને તેને કોઈ પણ કાળે નાબૂદ કરી શકાય તેમ નથી જગતના સ્વરૂપનો અને આપણા પોતાના સ્વરૂપનો તક્યુક્ત ખ્યાલ વાંધવા માટે આપણે આ બંને વિચારોનો અગીકર કરીને જ અનુમાન ઉપર આવવાનો પ્રયત્ન કરવો બેઠકો

જગતની શરૂઆતથી તે અદ્યતન સમય સુધી મનુષ્યોમાં અત્યંત અસ્તિત્વ આપણને જણાયા જ કરે છે અમુક વસ્તુની પ્રાપ્તિથી આપણને સુખ મળશે એવી માન્યતાથી તે મેળવવા માટે મનુષ્યો પ્રયત્ન કરે છે અર્થે 'માર્ગે' પહોંચે છે ત્યાં તે જીજ્ઞાસુ વાસનાનો કણ્ઠો મનમાં ડૂરે છે અને પ્રથમ ક્ષણેથી વસ્તુ નિઃસર્વ લાગે છે સત્તાધીશને પોતાની યાસે નેટલી સત્તા હોય છે તેનાથી સતોષ થતો નથી તેમાં શ્રદ્ધા કરવાની તીવ્ર અભિલાષા તેના મનમાં રહ્યા જ કરે છે દ્રવ્ય સંપાદન કરવાની શક્તિને પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે કોઈવાર આ અસતોષની ભાવના શુદ્ધ રીતે વ્યક્તિ અને સમાજના મનમાં સચાર કરતી માલુમ પડે છે અને કોઈવાર વિશેષરૂપ ધારણ કરી સમાજના જ ધારણમાં જીથલ પાથલ કરી મૂકે છે આ સર્વવ્યાપી અસતોષનું કારણ એ જ છે કે આ અશાશ્વત સંસારના પદાર્થો મનુષ્યને કાયમ માટે સતોષ આપવા સમર્થ નથી પદાર્થો પોતે જ વિનાશી હોવાથી નિત્યસુખ આપવા માટે અશક્તિમાન હોવા જ બેઠકો એ એ તે નિર્વિવાદ છે સંસાર જ ધનરૂપ હોય તો તેનાથી શ્રેષ્ઠ અધિકતાવાળી, એવી વસ્તુ હોવી બેઠકો કે જે તેના નિયમોને આધીન ન હોઈ, તેના ઉપર આધિપત્ય વોજવતી હોય ને જે સર્વથા સંતુષ્ટ હોય આ અનિવાર્ય વિચારપ્રક્રિયામાંથી જ પરમાત્માની

હસ્તીની કલ્પનાનો ઉદય થયો છે અને તેના સ્વરૂપ વિષે નિષ્કુંથો કરવામાં આવ્યો છે

આયે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે પરમ તત્ત્વવિષયક સર્વ ભાવનાઓનો સત્-ચિત્-આનંદમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે આનાથી આગળ માનવધુદિ જઈ શકે તેમ નથી ન્યાં સુધી પ્રત્યેક નામરૂપાત્મક જીવત પ્રાણી આ સંશ્લેષન દરમિયાન અતિમ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરતું નથી, ત્યાંસુધી તે અસ્થિર અને અશાંત અવસ્થાને તથા આધિ અને વ્યાધિને આધીન રહે છે

મનુષ્યનો વિકાસ આંતરિક અને બાહ્ય ક્ષેત્રોમાં રહેલા વિશેષી તત્ત્વોનો સામનો કરવાથી જ થાય છે વિશ્વમાં સંહાર અને સર્જન હંમેશા સાથેસાથે જ રહે છે આ ઉભય ક્રિયાઓ દ્વારા પરમાત્મા વિશ્વને ધારણ કરવાનું અને વિશ્વ દ્વારા પોતાની અતુલ શક્તિ અને શાશ્વત આનંદનો આનંદ કરવાનું કાર્ય કરે બધું જ જ્ઞાન સર્જનની પ્રાયશ્ચિત્ત અને આવશ્યક ભૂમિકા સંહાર જ છે વ્યક્તિના ઉત્કર્ષમાં ન્યાંસુધી મનુષ્ય પોતાની હલકી પ્રકૃતિનો વિનાશ કરી, તેને જીવનથી ઉઠેડી નાખતો નથી, ત્યાંસુધી તે પોતાના જીવનનું સાચું કરી શકતો નથી બાહ્ય પ્રદેશમાં પણ આપણે બેઠકો છીએ કે જે પ્રજા અથવા ભક્તિ સમમાનુસાર નવીન સર્જન કરવાની તૈયારી બતાવતી નથી, પણ પર પરાથી ચાલ્યા આવેલા આચારવિચારોને વળગી રહે છે તે કમશ તમસમાં પ્રવેશ કરે છે, સ્થિતિયુક્ત બની બધું છે, તેમાં સડો પેસે છે, તેનો નાશ થાય છે અને તેના જ ઉદ્ધેશમાંથી જ્ઞાન પ્રભાવો અને ભક્તિઓ નિર્માણ થાય છે

આપણી આસપાસ સર્વ જ્યાં રહેલા પ્રજાંજુ અવલોકન કરતાં આપણને જણાય છે, કે સર્વ પ્રાણીઓ એક યા જીજ્ઞાસુ પરમાત્માના પૂજનમાં જ નિમગ્ન છે, છતાં જ ન્યાંન્યાં કોઈ પણ ક્રિયા બેવામાં આવે છે

તેનો ઉદ્દેશ મુક્તિ જ છે, અને એ હેતુથી પ્રેરિત સર્વ ક્રમે ઈશ્વરપૂજન જ કહી શકાય. આપણે એક મર્યાદિત વ્યક્તિ નહિ પણ સર્વસ્વ છીએ. સમગ્ર પ્રકૃતિ ઉપર આપણું વર્ચસ્વ ખરી રીતે છે જ, આપણે સૌમાં છીએ અને આપણામાં સર્વ છે. આવી અનુભૂતિ (કેવળ માનસિક કલ્પના નહિ)ને જ મુક્તિનું નામ આપી શકાય.

આ પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ માટે જ સર્વ પ્રાણીઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે, પણ બુદ્ધિના ઓછા વિકાસને લીધે અથવા વાસના અને આસક્તિના પ્રાબલ્યને લીધે આપણે સીધો રસ્તો લઈ શકતા નથી. કીર્તિ, ધન અને સર્વ પ્રકારના વિષયોપભોગની એવજ્ઞાઓ આપણા મનને આમતેમ લસડી ભય છે, લક્ષ્યથી વિમુગ્ધ કરે છે. આપણે જે સ્થિતિમાં હોઈએ તેમાંથી આપણા આખરના ધ્યેય તરફ એક ઝગલું આગળ લઈ ભય તે પુણ્ય અને જે પાછળ ધકેલે તે પાપ. પાપ અને પુણ્ય સાપેક્ષ છે. સંસારમાં સિલસિલ જીવાત્માઓ પૃથક્ પૃથક્ ભૂમિકાઓ ઉપર સ્થિત થયેલા છે, તેથી સર્વને માટે એક જ નિયમ લાગુ પાડી શકાય નહિ. પ્રત્યેક ક્રમે-માનસિક, વાચિક, શારીરિક-નાં સંસ્કાર ચિત્ત ઉપર પડે છે અને આવા સર્વ પ્રકારના સંસ્કારોથી મનુષ્યના ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય છે. તેથી વ્યાપક દૃષ્ટિથી જોતાં સર્વ ક્રમે તથા મુખ અને દુઃખનાં સંવેદનો પરમાત્માની ઉપાસનાનાં અંગ છે.

મુક્તિ વીર પુરુષો માટે છે. આત્મજ્ઞાન બળહીન મનુષ્યો માટે નથી. પદાર્થોમાં મમતા ઉપરાંત દેહાધ્યાસના સંપૂર્ણ ત્યાગની પણ આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે. દેહમાં રથૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણબળ અહંભાવ હોય ત્યાં સુધી સ્વરૂપાનુભવનો સંભવ નથી. આપણા પિંડનું અન્વેષણ કરતાં આત્મા અને અનાત્મા, દૃષ્ટા અને દશ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, આવા બે વિભાગો-

નું આપણને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. આતા વિરોધી ધર્મવાળા પદાર્થો તદ્દન નિરાળા હોવા જોઈએ. બાહ્યનાર ને બાહ્યવાનો પદાર્થ એક હોઈ શકે નહિ. 'હું' પદાર્થ તે 'આ' પદાર્થ હોઈ શકે નહિ એ આપણે સમજી શકીએ છીએ; તે છતાં સામાન્ય વ્યવહારમાં તે ચૈતન્યમાં જડના ધર્મેનું અને જડમાં ચૈતન્યના ધર્મોનું આરોપણ કરીને જ આપણે સર્વ ક્રિયાઓ કરીએ છીએ અને શરીર અને મનનાં સુખદુઃખો સંચેદનદંતરૂપ આત્મા ઉપર આરોપીએ છીએ. આવો અજ્ઞાનબળ વ્યવહાર અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે. દૃષ્ટા નેત્ર છે, ત્રિકાલાભાષિત છે તેથી તે નિરાકાર-નિર્વેકાર હોવો જ જોઈએ, પરિપૂર્ણ હોવો જ જોઈએ. આવો પ્રથમ શુદ્ધ બુદ્ધિથી વિવેક કરી પછી તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો; અને છેવટે દશ્યને દૃષ્ટાની અંદર સમાવી લઈ દૃષ્ટાની શક્તિ તરીકે તેને અનુભવવું, એ પરમ સાધ્ય છે. વિવેક અને સાક્ષાત્કાર બન્ને થઈ શકે છે. વિવેક કરવો તે બુદ્ધિનું કામ છે. અનુભૂતિ એ બુદ્ધિની પરતી અવસ્થા છે. બુદ્ધિ લક્ષ્યનો નેત્ર્યું કરી આપે, તેનું સ્વરૂપ દર્શકે અને તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયો જતાવે; તેનાથી આગળ જવાની તેનામાં શક્તિ નથી. બૌદ્ધિક જ્ઞાન સ્વરૂપજ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ છે. પ્રતિબિંબ પોતાના અલગ અસ્તિત્વનો ત્યાગ કરે તે જ જોઈએ. સાચે એકત્વનો આનંદ કરી શકે.

વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં જગતના સર્વ પ્રજોનો ઉદ્દેશ સંવાદની સ્થાપના છે. જીવન પ્રથમ વિસંવાદથી શરૂ થાય છે, પણ તેની સાથે જ ઊંડાણમાં, મનુષ્યના ચિત્તની અંદર આવી પરિસ્થિતિનો સંતોષકારક ઉકેલ પણ હોવો જોઈએ એવી લાવના પણ રહેલી હોય છે. જેમજેમ અવ્યવસ્થા અને વિષમતાનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, તેમતેમ સુમેળ ઉપ-બવવાના પુરુષપ્રયત્નોમાં પણ વેગ આવતો.

અમ છે જડ તત્ત્વમાંથી પ્રાણુતત્ત્વનો વિકાસ અને પ્રાણુતત્ત્વમાંથી મનનો વિકાસ આપણે અનુભવીએ છીએ પ્રાણુતત્ત્વ પહેલેથી જ જડ-તત્ત્વમાં અતદ્વિત રહેલું ન હોય તો આ પ્રમાણે વિકાસ શક્ય નથી તે જ પ્રમાણે પ્રાણુતત્ત્વની અદર મન પણ પહેલેથી જ રહેલું છે આ વિચારગ્રેણી આપણે અપનાવીએ તો, મન પણ એનાથી વધારે ઉચ્ચ પ્રકારના જ્ઞાનનું આવરણ છે, તેની અદર પણ કોઈ ચેતના રહેલી છે, એવા અનુમાન તરફ આપણે કુદરતી રીતે જ દોરવાઈએ છીએ અને મનુષ્ય જાતિમાં પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે, અનંત શક્તિ માટે, શાશ્વત આનંદ માટે જે તીવ્ર ઇચ્છા સતત રહેલી છે તેનું સચુક્તિક કારણ આપણને મળી રહે છે.

એક અચિત્ત પરમશક્તિ વિશ્વરૂપ બનવાનો સકલ કદીને પોતાનો આરિશાવ બિનભિન્ન ચઢતી શ્રેણીઓમાં કરતી રહી છે, જડમાંથી પ્રાણુતત્ત્વમાં, પ્રાણમાંથી મનમાં, તેવી જ રીતે મનનો પણ સંપૂર્ણ વિકાસ સાધીને તેની અદર રહેલી શુદ્ધ અને શુદ્ધ

શક્તિઓનો પણ આરિશ્કાર અવશ્ય થવાનો છે જ પશુરૂપી જીવત પ્રયોગશાળામાંથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેવી જ રીતે મનુષ્ય રૂપી જીવની અને વિચાર કરતી પ્રયોગશાળા માંથી જીવ-મુક્તનો, પરમ માનવનો, દિવ્ય મનુષ્યનો ઉદય થવો જ જોઈએ એ વાત નિરાક છે પશુઓમાં અને શુદ્ધિમાન મનુષ્યોમાં ફરક એટલો જ છે કે પશુઓની સુધી પ્રકૃતિની ઇચ્છાનુસાર ઉત્પત્તિ થયા કરે છે મનુષ્યમાં વિવેકની હસ્તી હોવાથી, વિશ્વના અસ્તિત્વના પ્રયોજનનું અને કુદરતના નિયમોનું જ્ઞાન પોતે મેળવી શકે છે અને સમાન સહકાર આપી લક્ષ્યસિદ્ધિનું કાર્ય સરળ અને ત્વરિત બનાવી શકે છે.

આ દસ્યમાન વિશ્વની પાછળ એક શાશ્વત પરિપૂર્ણ તત્ત્વ રહેલું છે આ જગત તેનું જ અન્તસ્વરૂપ છે, આ અનુભૂતિ મેળવી, આ સ્થિતિમાં સતત નિષ્ઠા રાખી, સદ્ગુણ અને સ્વૃત કરણોને વિશુદ્ધ બનાવી, આ પરમ સત્યનો અક્ષિતગત અને સામુદાયિક જીવનમાં પ્રાદુર્ભાવ કરવો એ જ માનવજીવનનો ઉદ્દેશ છે આ વિચાર આપણે મનમાં દૃઢ કરવો જોઈએ.

★

પત્તાની છોળ નામની રમત નાણાસાથોને હીરલરના જીવનમાં બનેલો કહેવાતો એક બનાવ જાણુનો કીક થઈ પડશે.

હીરલરના મકાનમાં વળત પસાર કરવા માટે ચારે ચ નાની માધાતાઓ છોળ રમી રહ્યા હતા હીરલર, ગોરિંગ, ગોએલ્સ અને ગીજનદ્રોપ રીજનદ્રોપ અને ગોએલ્સ સાથી હતા.

ચર્યાત રીજનદ્રોપે બ્ની, કલુ

‘તણુ ચોઠી’

‘ચારે કાળી’ પોતાના પત્તાને બરાબર અજ્ઞાત કરીને ગોરિંગ બોલ્યો

‘પાચ ચોઠી’ ગોએલ્સે સાથેને ટેકા આપ્યો

હીરલરે ચારે બોલ્યો ‘એક કુલ્લી!’

બાકી ત્રણેયના ઉત્તરો આવ્યા

‘પાસ!’

‘પાસ!’

‘પાસ!’

આપુતા અપ્રસિદ્ધ વાર્તાલાપો

પ્ર. ર્શન., દ્રન્દ્ર રા. ને ર. દ્રેત

ક્ર. ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ

પૂ. આપુતા વાર્તાલાપો શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લ 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો સમક્ષ રજૂ કરે છે. આપણે એ વાંચી પાવન યદ્યપે ને પ્રકાશ મેળવીએ.

૧.

[તા. ૨૦-૧૦-૧૯૩૩. સ્થળ : વર્ધા. એક હરિ-
જનસેવક ભેડેનો વાર્તાલાપ. હરિજનસેવા વિધેની
વાતચીત થઈ ગયા પછી તેમણે પ્રાર્થના વિષે પ્રશ્ન
પૂછ્યો.]

રૂ. ૦ : હું પ્રાર્થના કરવા બેસું છું, ત્યાં બીજા
જ વિચારો હુંમલો કરે છે, તેનું શું
કરવું ?

ગાંધીજી : મને તો અનુભવે એવું લાગે છે
કે પ્રાર્થના વખતે બીજા વિચારો આવે છે
એનો ખ્યાલ જ ન કરવો, એનું દુઃખ ન માનવું.
વિચાર ન કરવાના વિચાર કરવા જતાં
તેનો હુમલો વધારે ભેરથી થાય છે. બીજેલા
બીક દેખે છે એ પ્રમાણે અપ્રાસંગિક વિચારો
રોનું છે. વિચારો કેમ આવે છે એની ચિંતા
રાખવી એ વિચારોને વેરંભાવે પૂજ્યા જેવું
છે. ન ભેદતા વિચાર આવે તો ભણી લઈએ
કે શત્રુ આવ્યા છે; પણ આપણે એનું આવાહન
ન કરીએ. વગરનોતરેલા પરાણો ઘરમાં આવી
ભય તેને આવકાર નથી મળતા, તેથી તે
ક્રોધવાઈ ભય છે, તેમ વગરભોલાવેલા વિચારો
આવે તેની દરકાર ન કરવાથી તે જશે; પણ
જેમ વજૂનોતરેલ પરાણો ઘૂસી ભય તેથી નોત-
રેલાને આપણે ભૂલતા નથી, તેમ નહિ ઇચ્છેલા
વિચારોના હુમલાથી આપણે ઇચ્છેલી પ્રાર્થના
બંધ ન કરીએ, ને પેલા હુમલાથી અકબાઈ
એ નહિ. જેમજેમ તેની અવગણના થતી જશે

અનુચારીની ૩૦મી તારીખ હિંદુસ્તાન સો
શું, જગત નહિ ભૂલે. સત્ય અને અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા
અર્થે આ દિવસે બંધ આહુતિ આપાઈ. એ દિવસે
પૂ. આપુ અમર બન્યા. આપણે હુદ્દે ને પામર
દેખાયા. બલિદાનનો એ સમય હતો પ્રાર્થનાનો
અહીં આ વાર્તાલાપ પણ પ્રાર્થના તથા દ્રન્દ્ર અને
અદ્વૈતની ચર્ચા કરે છે. આજ સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલા

તેમતેમ તે મોળા પડતાં જશે, ને પ્રાર્થના
આપણું ધ્યાન વધારે ને વધારે રોપતી જશે.
બીજા વિચાર આવે છે માટે પ્રાર્થના ન કરવી,
એ ખરાખર ત્યારે હોય જ્યારે આપણે વિચારોને
બોલાવતા હોઈએ. પ્રાર્થના કરવા બેસવું ને
બીજા વિચારોને બોલાવવા એ ફંબ માયા. કુવે-
ચારો સાથે માનસિક અસહકાર થવો ભેદીએ.

૨.

[તા. ૨૧-૧૦-૧૯૩૩. સ્થળ : વર્ધા. ગાંધી કાલેની
પ્રાર્થના વિધેની ચર્ચા વખતે શ્રી. મહાવીરપ્રસાદ
પોદાર હાજર હતા. એતા અતુલધ્યાનમાં, તેમણે
આબની ચર્ચા ઇપાદી, અને તેમને ગાંધીજી ભેડે
નીચેનો વાર્તાલાપ થયો.]

મહાવ. રપ્રસાદ : વિચારો સારાબૂરા તો
આપણે માની લીધા છે કે આ સારા ને આ
બૂરા. એ આવેભંચ એથી મહારાવું શું ?

ગાંધીજી : સારા ને બૂરા એ બેદુ મહત્ત્વ
નથી એમ નહિ. એ વિચારો ગમેતેમ આવે
છે એમ પણ નથી. તે અસુક નિયમ અનુસાર
આવે છે. એ નિયમ શો છે તે સમજાવવાની
કારિશ નીતિશાસ્ત્રે કરી છે. ગણિતશાસ્ત્રમાં
કેંકે કાયડા એવા હોય છે. જે છોડવા માટે
કેટલાક કાલ્પનિક વ્યવહાર કરવા પડે છે. તે
કાયડા છોડવામાં મદદગાર થાય છે, છતાં તે
કેવળ કાલ્પનિક છે; એ સિવાય એના બીજા
ઉપયોગ નથી. તે જ પ્રમાણે માનસશાસ્ત્રી-
ઓએ એક કલ્પના રચી-લીધી છે, કે જગતમાં

બધે ૬૬ કામ કરી રહ્યાં છે-એક દેવી છે ને બીજી આસુરી એક અ એન લેખક- એક નવલકથા લખી છે, તેમાં મોટી આધ્યાત્મિક વસ્તુ જતાવી છે એ નવલકથાનું નામ છે 'નેકિલ એન્ડ હાર્ડ' મિલ્ટને ઈશ્વર અને શેતાનનું ૬૬ કલ્પ છે, ને જરૂરોસ્તે અદ્દર મઝ અને અહિમાનનું એવું બધાં ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં છે, પણ હું કહું છું કે એ ૬૬ કાલ્પનિક છે બાકી ઈશ્વર તો એક જ છે, ને તે અનિર્વાચનીય છે વસ્તુતઃ એ એવો કોઈ ઈશ્વર છે જ નહિ, જે શેતાનની બેડે બુદ્ધ કરતો હોય પણ ઈશ્વર શેતાનની સામે બુદ્ધ થવાની રહ્યો છે એવી કલ્પના આપણે કરી મહામારતકારે પાંડવ-કૌરવનું ૬૬ આખું, ને જતાબુ કે કૌરવ બેડે અસહકાર કરવો બેઈએ

મહાવીરપ્રસાદ આપે તો કહું છે કે અસહકાર કરીને ઝઝમ્માં પડીએ છીએ!

ગાંધીજી મેં અસહકારનું ચક્ષુ કાઢ્યું ને પછી તેને મર્યાદિત કયું એટલું જ બાકી અસહકાર તો ચાલુ જ છે એનાથી માનસિક પરિવર્તન થવા પામ્યું પહેલાં આપણે સર કાટ્ટી ચાળાઓ બધી સારી માનતા હતા, હવે બધી બૂરી માનવા લાગ્યા છીએ એનો અસહકાર આપણે પૂરો કરી નથી શકતા, તો એ આ મોટું માનસિક પરિવર્તન તો થયું જ છે એક માણસ બસિચારને ધર્મ માનતો હોય ને બીજો તેને અધર્મ માનતો હોય, એ બેમાં કેટલો બધો ફેર પડે? વિકાર આપણા મનમાં અતિથિ બનીને નથી આવતા, ચોર બનીને આવે છે ચોરને આપણે પસંદ નથી કરતા, પણ આ બેલ સાચો હોવો બેઈએ જે માણસ કહે છે કે 'હું આવા વિચારોને નાપસંદ કરું છું,' જતાં મનમાં તો એ વિચારો ક્યાં કરે છે તેને માટે મારી આ વાત

નથી આપણે તો એમ માનવું બેઈએ કે કુવિચારરૂપી આ દુશ્મને આપણા ઘરને ઘેરો ઘાલ્યો છે, એનાથી કરીએ કેમ? પરાસ્ત કેમ થઈએ? પણ મનથી એનો વિરોધ કરવો છોડી દઈએ તો આપણે હાર્યાં આપણો તો એવો નિશ્ચય હોવો બેઈએ કે જ્યાંસુધી થઈ શકશે ત્યાંસુધી એનો વિરોધ જ કરીશું દુશ્મનીદાસનું એક ભજન છે, તેમાં કુવિચારો-ને 'તરકર' કહ્યા છે,* એ ભુલદ વસ્તુ છે તરકર ઘરમાં આવી ગયા છે, પણ માણસ એનો આદરસત્કાર કરતો જ નથી, જતાં ધૂસી બધ છે એની પરવા નથી કરતો-આવી આપણી વૃત્તિ હોવી બેઈએ.

મહાવીરપ્રસાદ : અમુક વિચારો 'અગમ' છે, એવી કલ્પના તો આપણે કરી છે માણસ હમેશાં પવિત્ર વાતાવરણમાં રહેતો હોય, તો એવા વિચાર આવે જ કેમ?

ગાંધીજી : આવો વિચાર કરનાર પણ આપણે જ છીએ બીજી તરફથી એ પણ સાચી વાત છે કે વિચારને હાથપનાર પણ આપણે જ છીએ તેથી કહું છે કે માણસના મનમાં ૬૬ ચાલે છે એ ચોખ્ખા કાલ્પનિક છે સાચી નથી, જતાં કલ્પના પડે ૬૬નો સ્વીકાર કરવાથી જ જગતમાં આપણો નમાવ થઈ શકે છે

મહાવીરપ્રસાદ : પણ એ કલ્પનાનો અસ્વીકાર કરીએ તો?

ગાંધીજી : એનો અસ્વીકાર દુશ્મની આપણો નવાવ થઈ શકતો હોય, તો એ કલ્પના વિના, ચલાવીએ હું તો મારા અનુભવની વાત કરું છું, કેવળ શાસ્ત્રની જ વાત નથી કરતો હું તો આ કલ્પનાનો આધાર લઈને જ ચાંતિ મેળવું છું હું માનું છું કે મારા મનમાં ૬૬ છે એક ઈશ્વરી ને બીજી આસુરી તેમાંથી હું

* કદ દુશ્મનીદાસ સુન રામા, લશ્વ લશ્કર

નવ યાચા

ઈશ્વરીને રાખીશ, આસુરી વિચારો આવે તો છે પણ હું માનું છું કે એ લૂંટારા છે. એમ માનું છું ત્યાંસુધી હું સુરક્ષિત છું. એ વિચારોને હું અજ્ઞાતા માનું તો હું મૂંઝો પડ્યો છું.

મહાદેવ પ્રસાદ : આપ દ્વંદ્વ માનો છો, ત્યારે આપ પોતે પણ પરમાત્માથી સ્વતંત્ર છો એવી કલ્પના કરો છો ને ?

ગાંધીજી : જ્યાંસુધી દ્વંદ્વ ચાલે છે, ત્યાંસુધી પરમાત્મા આપણાથી વિજ શક્તિ છે એમ માનવું પડે છે. એથી ઊલટું એમ માનનારા પડ્યા છે કે પરમાત્મા તે હું જ છું. એ પણ કલ્પનાની જ વાત છે. કેટલાક કહે છે કે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ જેને એવો અનુભવ હોય તેને હું નમસ્કાર કરું; મારો એ અનુભવ નથી.

મહાદેવ પ્રસાદ : એ જે કલ્પનામાં સુરક્ષિત કર્ષે ?

ગાંધીજી : મેં કહી તે. પેલી બીજી કલ્પનામાં ગેરસમજ આવી જવાનો સંભવ છે, આમાં નથી.

મહાદેવ પ્રસાદ : મને તો પેલી બીજી કલ્પના ગમે છે.

ગાંધીજી : તો એને વળગી રહેજો. તમારામાં એવી શક્તિ આવતી જશે ને વધશે, તો તે એની મેળે દેખાઈ આવશે. કાઈ માણસની આંખમાંથી મલિનતા આવી જાય, તો તેની ખજર તંતર પડે છે. એને માટે પરીણકની જરૂર નથી પડતી. એનો પ્રભાવ આપોઆપ પડે છે.

મહાદેવ પ્રસાદ : આપ કહો છો એ

સ્ત્રી ગીતાએ માન્ય રાખ્યો છે ખરો ?

ગાંધીજી : માન્ય રાખ્યો છે, એવો મારો ખ્યાલ છે. આખી ગીતાનું એક ચિત્ર બનાવીને જુઓ તો આ કલ્પના મળે છે, આપણી ને કરોડોની પાસે તો આ ચીજ હોઈ શકે. અઐક્યની ઉપાસના દેહધારીને માટે અશક્ય જેવી છે, એમ ગીતામાં કહ્યું છે; જે સાર્વજનિક અનુભવ છે તેને તે કેમ બાતલ કરી શકે ? સાર્વજનિક અનુભવ તો દ્વંદ્વનો જ છે. પ્રત્યક્ષ જગતમાં તો દ્વંદ્વ જ દેખાય છે. અપ્રત્યક્ષ જગતની ઝંઝટમાં પડવું તે ગીતાકારની દૃષ્ટિએ સારું નથી. આપણે યોવીસે કલાક પ્રત્યક્ષ જગત પર નેભર રહીએ છીએ. એ જગત જોડે મારે કશો સંબંધ છે જ નહિ, એમ કહેવું એ દંભ છે. હિંદુ ધર્મમાં જેટલો દંભ ઘૂસી ગયો છે તેટલો ભાગ્યે જ ખીજે ક્યાંય ઘૂસ્યો હશે.

મહાદેવ પ્રસાદ : હું જ બ્રહ્મ છું એમ માનવાથી અહંકાર પણ વધવાનો ભય રહે છે.

ગાંધીજી : કેટલો બધો ! ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ કહીને શંકરે જુદેચાતુર્યનો પ્રયોગ તો કરી લીધો; પણ તેઓ કેટલા નમ્ર ને જ્ઞાની પુરુષ હતા ! એ વાતની ખજર એમના આ વાક્ય પરથી નથી પડતી.

મહાદેવ પ્રસાદ : શંકર સિવાય પણ આ કિલસડીને સ્થાન છે.

ગાંધીજી : એ વાત મારી પાસે કબૂલ કરાવ્યે કશું નહિ વળે. મારો અનુભવ તો એવો નથી.

★

‘એક સલામાં વક્તવ્ય પૂરું થઈ ગયા પણ એટલા બધા સવાલો પુછાયા કે વાત જ ન કરો. આટલા વક્તાએ આંતે પ્રશ્ન કર્યો :

‘હજી કોઈને સવાલ પૂછવો છે ?’

એક જુવાને આંગળી ઊંચી કરી ને પૂછ્યું :

‘સાહેબ, કેટલા વાગ્યા ?’

×

બાપુ સાથેના પ્રસંગો

શ્રી હરિલાલ ઉપાધ્યાય

સાચુ માપ તો કદાચ ભાવિનો હતિદાસ જ કાઢી શકશે 'વજ્રાદિપિ કટોરાણિ મૃદુનિ કુમુભાદિપિ । વળથી થે ઠોર અને કુમુમયી થે મૃદુ' એવા માનવતાના વિરલ પુષ્પની ફેરમ અહીં અપાયેલા પ્રસંગો-મા પછુ મહેલ્લી જમ્યા છે બાપુના આ શ્રાદ્ધમાસમાં, એમના જીવનપ્રસંગો પાઠનું રક્તચં સંગ્રહ્યે શ્રી હરિલાલ શ્રેયા વિચારક અને પ્રવિદિત લેખક છે

બેઘપુના એક કાચકતા હતા એ ઘણા સાથાભોલા, નેકલિલ અને મતસંયમ પર શ્રદ્ધા રાખનાર હતા એમને બ્રહ્મચર્યની સાધના કરવાની ઘણી જ ઉત્કંઠા હતી પરણેલા હતા હજી ધરે બેચાર વર્ષ થયા હશે, પરંતુ એમણે બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહેવાનો નિયમ કર્યો તેઓ વધાધારીપૂર્વક એનું પાલન કરવાની ટાશિય પછુ કરતા હતા-પરંતુ એક વાતને લીધે એ ઘણા જ દુઃખી રહેતા હતા- એમની પત્નીનો સહકાર મળ્યો નહોતો એમને બાપુનું એક વચન યાદ હતું કે દપતી માંથી જો એક પછુ પક્ષ ઇચ્છે, તો સામાની રાહ જોયા વિના બ્રહ્મચર્યમત લઈ શકે છે એ અનુસાર એ ચાલી રહ્યા હતા, પરંતુ એમની પત્નીની બિચારીની ઘણી જ ખૂરી દશા હતી. જગદસ્તીથી પળાવેલા આ સંયમમાં ને સંયમમાં જ એનું મન કુલિત થવા લાગ્યું અતે એ ગાડા જેવી જાની ગર્ભ કદાચ હિસ્ટિરિયા પછુ થઈ ગયો હશે એનો ચહેરો જોઈને જ દયા આવતી હતી એનો ચહેરો ઉદાસ ને આખો ચન્દનમાં વિદ્યુજ્વળતા જેવી લાગતી હતી એ બાઈ મોટી મુઝવણમાં પડી ગયા મારી પામે સલાહ લેવા માટે આવ્યા મે તો સીધીસાધી રીતે વ્યવહાર સલાહ

બાપુએ રાખ્યુંને ચરણે ધરેલા ગેવાના લગ્નસગ અર્ધી સદી નેટલા વર્ષો દરમિયાન કેટકેટલી પ્રકૃતિના ને કેટકેટલી વિવિધતાવાળા લોકો એમના સપડમાં આવ્યા હશે! એ સર્વેને પારસમણિનો સ્પર્શ લાગ્યો છે માનવતાની માવજતની છાંય સમજશક્તિ અને દરિયાવ દિલની એમની મદદતાનું

આપી કે તમારે ગૃહસ્થી જીવન જ વ્યતીત કરવું જોઈએ આ બ્રહ્મચર્ય તમને કળશે નહિ થોડુંક સમજાવ્યા પછુ ખરા, પરંતુ એમને ગળે વાત કીતરી નહિ એટલે મે જતાબું-ડીક બાપુજીને પૂછી લે।

આ પ્રસંગ બાદ થોડા જ દિવસોમાં બાપુ અજમેર રેલેયનેથી રવાના થયા મોટે-ભાગે અમદાવાદ જઈ રહ્યા હતા અજમેરથી બિયાવર રેલેયન સુધી એ દપતીને બાપુ સાથે વાતચીત કરવાનો અવસર મે અપાવ્યો હું 'પછુ તે વખતે હાજર જ હતો મને મારી સલાહની થોડાવા પર વિશ્વાસ હતો, પછુ હું ઉત્સુક હતો બાપુની સલાહ જાણવા માટે જ્યારે મે જોયું કે બાપુએ પછુ મે આપી'તી એવી જ સલાહ બરાબર એમને આપી છે ત્યારે મને ઘણું આનંદ થયો પરંતુ બાપુની એક દલીલ ખૂબખૂબ સચોટ હતી, એ જ દલીલ ચઢી કામ કરી ગઈ એમણે કહ્યું 'મને તમારું બ્રહ્મચર્ય કોણુ માલૂમ પડે છે'

પતિપત્ની બને બોલ્યા

'જી નહિ જ્યારથી એ મત લીધું છે ત્યારથી બિલકુલ એનો ભગ થયો નથી'

બાપુએ કહ્યું

'બલે, પરંતુ એની અસર આ બહેનના

મન પર હજી સુધી વરંતાર્થ નથી. સાચા બ્રહ્મચર્યનું અવશ્ય એવું પરિણામ આવેલું જોઈએ કે જે કોઈ એના સંપર્કમાં આવે તેનું મન વિકારોની દિશામાંથી બિલકુલ પાછું હટી આવે. પત્ની તો યોનીસે કલાક તમારી સાથે રહે છે, તોપણ આકુળવ્યાકુળ થઈને એ ગૃહસ્થીજીવન વાંછે છે, એટલે તમારા બ્રહ્મચર્યમાં જરૂર કંઈ ખામી છે અને તમારે યોતાનો આગ્રહ છોડીને પત્નીને સંતોષ આપવો જોઈએ.

પત્નીનો ચહેરો ખીલી બિલ્લો. એ બાઈને પણ એવું લાગ્યું કે જાણે કાંઈ મુશ્કેલીમાંથી છૂટ્યા.

બાપુ આગ્રહી તો હતા જ, પરંતુ એકાંગી નહોતા. એક વૈજ્ઞાનિકની રીતે એ યોતાના કે ખીખના પ્રયોગોને ખૂબ બારીકાઈથી ભોતા હતા અને એના પરિણામો પરથી એની ઊંડી છણાવટ કરતા હતા. એમ કરવાથી મોટામોટા અને કેટલાક બચકર ગણાતા પ્રયોગોમાંથી એમને હમેશ બળ, સ્ફૂર્તિ અને પ્રગતિ મળ્યાં છે. ગાડી ક્યાં અટકી રહી છે એ એતુરત જ માપી લેતા હતા અને અધિકારી જોઈને એવી સલાહ એને આપતા હતા.

*

સામાવાળા વિરોધીને તરત જ છૂટી લેવાનો બાપુમાં અદ્વિલુત બદ્દ હતો. અજમેરના મારા એક આયસમાળ મિત્ર બાપુના મોટા ટીકાકાર હતા. બાપુ પ્રત્યે એમને શ્રદ્ધા તો ઓછી નહોતી, પરંતુ એમના વિચારો-બાસ કરીને અહિંસા સંબંધી વિચારોને એ હાનિકારક માનતા હતા. એ થણા સ્પષ્ટવક્ત્ર અને આખાગોલા હતા. હરેક વખતે કહ્યા કરતા હતા કે મહાત્માજી સાથે મારી યુવાકાલ કરાવી દો તો હું એમને મોટેમોટા ખરેખરી સંભળાવું. હું એમને ‘હા હા’ તો ક્યાં કરતો હતો, પણ મારા મનમાં ડર પણ હતો. સંભોગવંશાત એક દેવસે બાપુ અજમેર થઈને

ગયા અને અમે લોકો એમનાં દર્શન માટે ગયા. પેલા મિત્ર પણ આવી પહોંચ્યા. મને બાપુની સામે જ કહ્યું: ‘મારો પરિચય કરાવી દો!’ હવે તો મારે બાપુને કહેવું જ પડ્યું:

‘બાપુ! આ મારા આયસમાળ મિત્ર છે. થણા જ નીકર છે ને તમારા વિચારોના કડક પરીક્ષક છે. આપને મળવા માટે થણી વાર એમણે મને કહ્યું છે.’

બાપુએ હસતાહસતાં કહ્યું:

‘હા, હા. જરૂર, એમની વાતો તો હું જરૂર સાંભળીશ.’ મિત્ર ટ્રેનના ડગાની અંદર દાખલ થયા અને બિલાબિલા જ એમણે યોતાનો વરસાદ વરસાવવો શરૂ કરી દીધો. બાપુ સાંભળી રહ્યા. એમને કશુંય વળતું કહેવાનો પ્રસંગ જ નહોતો મળ્યો, ભાં ગાડીએ સીટી મારી. મિત્રની વાત પણ અધૂરી રહી ગઈ. એ રેશન પર ભાતરી પડ્યા. હું બાપુની સાથે ટ્રેનમાં આગળ ગયો. મિત્રના અછડપણા પર મનમાં હું દુઃખી થઈ રહ્યો હતો. મારું દુઃખ મટાડવા માટે મેં અપરાધીની રીતે કહ્યું:

‘બાપુ, હું બાણતો હતો કે એ આપને ખરીબોટી સંભળાવશે પ...ણ...’

વચમાં જ બાપુ, જાણે મારી શરમને છુપાવતા હોય તેમ બોલ્યા:

‘પરંતુ મને તો અફસોસ છે કે વધારે વખત નહોતો, નહિ તો એમની હજી પણ વધુ વાતો હું સાંભળત, એમને પૂરો સમય આપત.’

હું તો શરમાઈ જ ગયો. બાપુને મેં કેટલા નાના માની લીધા હતા!

*

બાપુ થણી જ સીટી ચીમકી આપી શકતા હતા. શીખ આપવા માટે એ નકામી નીવડતી નહોતી. સામી વ્યક્તિને બચત કરવાનો એ અહિંસાત્મક પ્રકાર છે. હું આશ્રમમાં

રહ્યો હતો બાપુના જ આદેશથી રાજસ્થાનમાં કામ કરવા માટે આગ્રા હતો આશ્રમ જીવનને અનુકૂળ જ મારા જીવનને બેવાની એમની અપેક્ષા હતી 'હું પણ પ્રયત્ન તો એવો જ કરતો હતો પરંતુ એકવાર મારે મજા નીચું બેવા જેવું થયું સહુડું જ હું પુકર ગયો હતો તે વખતે મારે એક જ સત્યાગ્રહ હતું શકુતલા ચારપાંચ વર્ષની હશે મારા અજણતા એની માએ એને કાનના લટકણિયા લાવી આપ્યાં હશે એ દિવસોમાં 'એ નવેનવા' હતાં પુકરથી - શકુતલા મારી માએ આવી અને બાપુની ગોદમાં પહોંચી ગઈ બાપુએ તટકણિયા પકડીને હસતાં હસતાં કહ્યું

'ઠીક ત્યારે, હરિમાહિની દીકરી પણ આ પહેરે છે, એમ ને?' મને તો કાપો તો ઢાઢીંચે ન નીકળે ત્યારે હું એમ કહું કે એની માએ મારાથી છૂપી રીતે એને લાવી આપ્યાં હતાં તો મારી મોટાઈને લીધે હું એની માને બાપુની સામે નીચી પાડું છું મને લગ્નિજત થયેલાં બેઈને કહાય બાપુ પરિગિયતિ મામી ગયા શકુતલાને એમણે પૂછ્યું

'કેમ, માતાએ લાવી આપ્યાં છે ને?'

શકુતલાએ મારી તરફ બેઈને ડોકું હલાવી 'હા'નો બાવ પ્રદર્શિત કર્યો

બાપુ બોલ્યા

'ઠીક, ઠીક, હજી થે તમારે આશ્રમમાં વધુ સ્થેતુ બેઈએ'

* .

એકવાર અજમેર રોશનથી ટ્રેનમાં જતા-જતા બાપુ મારા કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી રહ્યા હતા મળી જ સુશ્રુતાથી મને સમજાવી રહ્યા હતા મોઈ એક મુદ્દાનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો હવે ખ્યાન તો એ મુદ્દા પર ચોટયું હતું ને બીજી બાજુ બાપુ

કહ્યો જતા હતા અને હું 'હા-હા' કહ્યો જતો હતો મારી આંખો દ્વારા બાપુએ બેઈ લીધું 'કે હું બીજી મોઈ કુનિયામાં છું

તરત જ પ્રશ્ન કર્યો

'સમજ્યા?'

એ વખતે મારા મુખમાંથી બળપૂર્વક શબ્દ નીકળ્યો

'હા'

બળી દસીને એમણે પૂછ્યું 'શું સમજ્યા?'

હવે હું શુદ્ધિમાં આગ્યા શું જવાબ દઉં? સમજ્યો તો હું ધૂળ પણ નહોતો! એમનું મુખ બેઈને હું ગમ્મતાર્થ ગયો 'શર માર્કને બોલ્યો

'બાપુ, હું તો મોઈ બીજા જ વિચારમાં પડી ગયો હતો અમરતો જ 'હા હા' કર્યા કરતો હતો'

બાપુ બોલ્યા 'એ તો મેં બેઈ, એટલે તો તમને પૂછ્યું હું વાત કરતી વખતે સામી વ્યક્તિની આંખો અને મુખ ભેંચા કરું છું. જ્યારે એમ માલૂમ પડે છે કે એ આંખની સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે છે, ત્યારે કાં તો વાતથીત જ મ કરી દઉં છું અથવા તો વિષય બદલું છું'

*

શ્રી શ્વેમાનદ તાહતે મને એમનો એક પ્રસંગ કહ્યો હતો બાપુ આમ્રા આમ્રા હતા શ્રી. તાહત એમને મળવા ગયા 'બાપુએ દક્ષિણ ભારતમાં દિલ્લીપ્રચારનું કાર્ય જ્યારે ચરૂ કર્યું, ત્યારે જે દિલ્લીપ્રચારક ત્યાં પહેલ વહેણ પહોંચ્યા હતા એમાં મોઈશ્રી શ્વેમાનદ પણ હતા એ દિલ્લીના અગ્રણી લેખક, કવિ તથા મોટા હાસ્યકાર હતા બાપુને એમની સાથે ત્યારથી સંબંધ હતા એ 'દિવસોમાં એ મારી સાથે 'ત્યાગબૂમિ'નું સંપાદન કરી રહ્યા હતા 'ત્યાગબૂમિ'નો 'પ્રતાપ અંક' નીક

મૃત્યુને મંત્રિ

૩. કેદારનાથજી

તેને કોઈ પણ સ્વરૂપે જમે તે સંલેખમાં આવકારવા કાલે આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. એક સ્વજનને ત્યાં આવેલા આવા પ્રસંગે પૂ. નાથજીએ મૃત્યુનો મહિમા બતાવ્યો છે. આ પ્રવચન પૂ. બાપુના અતિવાસી શ્રી. કનુ ગાંધીએ તોંધી લઈ પૂ. નાથજીને વંચાવી 'અખંડ આનંદ'ના નામકો માટે અહીં આપ્યું છે.

એ વા પ્રસંગો આવે છે ત્યારે થાય છે કે હું શું કહું? કંઈ જ સંજ્ઞા નથી. પ્રસંગની સર્વ શોકોના મન ઉપર શી અસર થઈ હશે તેની કલ્પના તો હતી, પણ હવે વિશેષરૂપમાં બેઈ શકું છું.

હું તો ગઈ કાલે સવારે આવનાર હતો. આવીને પ્રારંભમાં જ નાથુભાઈને કહેવાનો હતો. 'જયંતી' આવ્યો ગયો એટલા માટે તમને મળવા આવવાની ફરજ હતી.' હું તો વતમાનપત્રો વાંચતો નથી. કિશોરલાલભાઈ નો પત્ર આવ્યો. કાંતિ મળ્યો. આટલા દિવસ હું આવી શક્યો નહિ એ માટે એમની પાસે માફી માગવાનો હતો. એ માફી માગવાની તો હવે રહી ગઈ, હવે આપની પાસે માગી રહ્યો છું. વહેલા આવવાની ફરજ હતી છતાં નહિ

જવાનો હતો. કદાચ એ માટે જ એ બાપુને મળવા માટે ગયા હશે. આગ્રામાં બાપુના નિવાસસ્થાને જ એ પણ રહ્યા હતા. બાપુને કશે જવાનું હતું. શ્રી. રાહત પણ સાથે જનાર હતા. બાપુ આગળ ચાલવા માંડ્યા. શ્રી. રાહત પાછળ રહી ગયા. પંડિત માલવિયજીની માફક શ્રી. રાહત ગૂંઝામાં દુપટ્ટો નાખતા હતા. દુપટ્ટો શોષવામાં ને ગળે નાખવામાં વાર

જીવન અને મૃત્યુ: આત્માનું આ જગતમાં અવતરણ અને પ્રધાન: એક ક્રિયા માટે આનંદ અને બીજી માટે શોક શા માટે? ભગવાનનું જ ને એક સ્વરૂપ છે, જેને નજરમાં રાખી મૃત્યુ દૈનિક કાર્યોમાં હિસાબ રાખે, તો હુનિયા છોડતી વખતે માનવીને મૃત્યુમિલનનો લેશમાત્ર થે પરતાવે ન થાય એવું એ ગૌરવવંતું છે. મહિમાવંતું છે.

આવી શક્યો માટે મને દુઃખ થાય છે.'

ત્રિયજનો, વડીલ કે પૂજ્ય વ્યક્તિ ભય છે, ત્યારે દુઃખ સર્વને થાય છે, વિવેક પ્રકારનાં દુઃખ થાય છે. માનવીએ સમજવું જોઈએ કે દુઃખ થવું સ્વાભાવિક છે. એ દુઃખમાંથી બોધપાઠ લઈને આગળ ભવિષ્યમાં શું કરવું જોઈએ એ વિચારવાનું વિચારશીલ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. એવા બીજા બનાવ માટે સાવધ રહેવું જોઈએ. દુઃખ વિચારવત મનુષ્યને બોધ આપે છે. જે ભજન હમણાં ગવાયું તે બોધદાયક હતું.

શું રાય ને રંક, બધા જ હુનિયા છોડી ભય છે. માનવીનું કર્તવ્ય છે કે પોતાની જેમની સાર્થક કરે. જે અસલ વસ્તુ કમાવાની છે તે કમાઈ લઈએ તો જીવન સાર્થક બને. એ અસલ વસ્તુ રહે તો સાર્થક થવાય. જે પ્રમાણે

લાગી મઈ બાપુ થોભી ગયા. જઈને જ પૂછ્યું: 'કેમ, પાછળ કેમ પડી ગયા?'

'દુપટ્ટો નાખવામાં રહી ગયો!'

'દુપટ્ટાની શી જરૂર છે? જુઓ મારે તો નથી.'

'દુપટ્ટાથી શોભા વધે છે.'

'હા, પણ કિંમત ઘટી ભય છે!'

સર્વોદયમાંથી

કોઈ પૈસા લઈને દુકાને ભય અને પૈસાથી ચોગ્ય વસ્તુ મળે તો એને તુલિયાય અને એને લાગે કે 'પૈસા ગયા નથી, ખીજી ચીજના રૂપમાં હાજર જ છે' તેવું જ છે નિદગીનું જીવન માં મળ વસ્તુ મેળવી લીધા પછી તુલિ રહે છે

સમય રામદાસે કહ્યું છે કે 'આ જગત ખુદ એક ચાલતા ઘોડેસવાર જેવું છે-કામ કરે કે સર્પ રહેા દુનિયા ચાલતી જ રહે છે નિદગી હમણાં છે, હમણાં ખલાસ થઈ જશે માખી પોતાની પાંખ હલાવે એટલા સમયમાં મનુષ્ય ચાલ્યો ભય છે જીવનમાં માનવી કશું કરે તોપણ જવાનો છે, ન કરે તોપણ જવાનો છે આપણે ભાવિ બહુતા નથી ભૂતકાળ બહીરી છીએ એમાંથી બોધપાઠ લઈએ

જેનું જીવન જેટલું સારું, એટલું વધારે કલ્યાણકારી જનશે જન્મ સાર્થક થશે લાગે લોગે ચાલ્યા ભય છે મહાત્માજી પણ ચાલ્યા ગયા એમનું કામ રહ્યું જીવન સાર્થક કેટલું થયું તેની એ નિરાણી છે જે ખુદ પોતાને જ માટે કમાય છે ને કામ કરે છે, એને મૃત્યુ વખતે કશું પ્રાપ્ત થતું નથી

જન્મરમાં ગયા પછી ચોગ્ય ચીજ મળે તો ખુબ લાગતું નથી નિદગી જતી રહે છે તોપણ આપણી પાસે એવી ચીજ છે કે કશું જ ગયું હોય એમ લાગતું નથી

• લોગે પ્રવાસ દરમિયાન પોટલાં બાંધીને સ્ટેશન પર બેસે છે ગાડી આવી કે બેસી ગયાં એ રીતે જે માલુસ પોતાની નિદગીમાં વધુ પ્રાપ્ત કરે છે, તેને જતી વખતે ઉદ્વેગ કે દુઃખ થતું નથી

મહાન સમ્રાટ સિક્કદર બીમાર પડ્યો મૃત્યુ નજીક આવ્યું સેનાપતિ, પ્રધાન, મોટા-મોટા વૈદ્યોએ બોલાવવામાં આવ્યા પૂછ્યું

'કોઈ મને બચાવી શકશે? લાગેલું ખચ કરવા તૈયાર છું' મૃત્યુ વધુ નજીક આવ્યું મૃત્યુને એણે કહ્યું

'લાગેકરોડો આવું, મને બચાવી લે!'

પણ ના, જુવ જ પડ્યું ત્યારે આખરે એણે કહ્યું

'મારા જને હાથ કાનની બહાર રાખજો, કારણકે મેં આટલી મોટી દુનિયા જીતી દાલત મેળવી, તોપણ ખાલી હાથે ભઠ્ઠા છું દુનિયાને એ બેવા દો! આદમી આવે છે ને ભય છે, હાથમાં કશું જ રહેતું નથી'

પ્રથમ વગેરે પર ભરોસો રાખવો બ્યર્થ છે, સાથે કશું નથી આવતું જેણે ભક્તિ, ચારિત્ર્ય અને શીલ પ્રાપ્ત કર્યાં, તે તેની પાસે જ રહેનાર છે બહારની વસ્તુ અલગ-બહાર જ રહી જવાની છે અદર્શી વસ્તુ ન્યાં આત્મા જશે ત્યાં તેની સાથે જશે, એટલું બાન રહેવું ભોઈએ ખ્યાનમાં રાખવું ભોઈએ કે આપણી સાથે કર્કર્ષ વસ્તુ આવનાર છે

આપણે માનીએ છીએ કે ખીબઓનાં બાર આપણે સમાજીએ છીએ, ઉણનીએ છીએ, પણ એક દિન સર્વ સોંપવું જ પડશે પચતત્વનો આ પિડ ઉછીનો છે ગીતાજીએ કહ્યા પ્રમાણે 'જે વસ્તુ કટાણી નથી, જળતી નથી, સિંહતી નથી, જે દરેક જડ વસ્તુ ને ચૈતન્યને ત્રેરણ આપવાવાળી છે' એની કેટલી મોટી શક્તિ હશે? અને એને ઝાળખીને એની સાથે-સાથ ચારિત્ર્ય અને શીલનો વધારો કરીએ તો નિદગી કેટલી કિંમતી બની ભય છે? આ જણે પ્રાપ્ત કયું? તે સાથે નિવલ્યો-મલે પછી એ મોટો હોય કે નાનો

જીવનમાં શું કરવાનું છે, એનું બાન કે ખ્યાન રહેવું ભોઈએ નહીં તો પછી જેમ કોઈ મોટી વસ્તુ જન્મરમાં લેવા માટે ગયા હોઈએ અને બાન ન રહે તો બધી ચે દુકાને ફરીફરીને ખાલી હાથે આવીએ અને પછી જન્મર બધ થઈ ભય એવું થાય જે કોઈ ખ્યાન રાખીને ભય તો બધું પ્રાપ્ત કરીને

આવે. નાનપણમાં જે આ વસ્તુ સમજી ગયો તેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે-ભલે પછી જન્મી રહે કે ન રહે.

આને સારા થે કુટુંબને હું ભેટ છું. ઓકરાઓ સાથે વિશેષ પરિચય રહ્યો છે. કાતિને લીધે જન્મતીનો પરિચય થયો. એ નાનો હતો તોપણ ગયો-ગયો નહિ, કમાઈને ગયો, નામના મેળવીને ગયો. પિતાજીની ઇચ્છા પ્રમાણે ગયો. પિતાજીએ મહાત્માજીને દેશ માટે સમર્પણ કર્યું હતો. તેણે દેશ માટે-સમાજ માટે પોતાની બત અર્પણ કરી હતી. એને હું ધન્ય સમજું છું. કાતિએ આઝાદીના આદેશનમાં શું શું કર્યું, -માર ખાધો વગેરે તો આપ બહુતા હશે, પરંતુ જન્મતીએ તો પ્રાણપણ કર્યું-સાચું દાન દીધું. એના અવસાનના સમાચાર સાંભળી નાથુભાઈએ અફસોસ નહોતો કર્યો. 'થવાનું હતું તે થઈ ગયું, દેશ ને સમાજ માટે જન્મતી ગયો' એમ એ કહેતા હતા.

મારું શરીર ભોગ કે સુખ માટે નથી. પણ ગરીબો માટે છે એમ માનીને એણે એ અર્પણ કર્યું અને અર્પણને સમયે પણ કેટલો આનંદ! આ કેટલું સુંદર કહેવાય! માતાપિતા પણ રાજી હતાં. આને તો સાચું દાન-ઉચ્ચ દાન માનવું ભેઈએ. આ પ્રકારના દાન જગતમાં બહુ મળતાં નથી હોતાં.

મહાભારતની એક કથા છે: યુધિષ્ઠિરે રાજ-સૂય યજ્ઞ કર્યો-મોટો યજ્ઞ કર્યો, ઘણી ધામ-ધૂમ કરી, અનેકોને ભોજન આપ્યું. શ્રીકૃષ્ણ હાજર હતા. ભોજનાદિ બધું પૂરું થઈ ગયા પછી સ્વર્ગમાં થંડારવ બજતો હતો. યુધિ-ષ્ઠિરને આનંદ થયો-સાથે ગર્વ પણ.

તો જોયો આવ્યો. અહું શરીર સુવર્ણનું હતું, અહું સાદું હતું, યજ્ઞના પરોવા અન્નકણ પાસે એ આવ્યો. અન્નકણ શરીરે લગાડ્યા ને પછી 'અહીં તો સાચું અન્નદાન નથી.

થયું' એમ એણે કહ્યું. કૃષ્ણ પૂછ્યું: 'અહું અંગ આવું કેમ થયું?' તો જોયાએ કહ્યું: 'દુકાળને સમયે એક પ્રાણીકુટુંબ દિવસોથી ભૂખ્યું હતું. કુટુંબમાં પતિપત્ની અને એમનો એક ઓકરા ને પુત્રવધૂ એમ ચાર જણ હતાં. એક દિવસ કંઈ ખાવાનું મળ્યું. તૈયાર કર્યું એટલામાં એક અતિથે આવ્યો. એ જમાનામાં અતિથેને ભોજન જમાલ્યા જેના ભોજન કરવામાં આવતું નહોતું. પુત્ર અને પુત્રવધૂએ પ્રથમ પોતાનો હિસ્સો આપવાની ઇચ્છા બતાવી. પેતાએ કહ્યું: 'નહિ, પહેલો અધિકાર મારો છે.' એણે પોતાનો હિસ્સો આપ્યો. અતિથેની ક્ષુધા શાંત થઈ નહિ. માતાએ પોતાનો હિસ્સો આપ્યો તોપણ તૃપ્તિ થઈ નહિ. અંતે પુત્રે તથા પુત્રવધૂએ પોતાનો હિસ્સો આપી દીધો. આમ સાચું દાન દીધું. રાજપુત્રી થઈને અતિથે આશીર્વાદ આપી આવ્યો ગયો. અન્ન ન મળવાથી અંતમાં આ કુટુંબઆખાના પ્રાણ પણ ગયા, છતાં એમને શાંતિ હતી, મનની તૃપ્તિ હતી.'

તો જોયાએ આગળ કહ્યું: 'ત્યાં જે અન્નકણ પરોવા હતા ત્યાં હું ગયો. મને કહેવામાં આવ્યું કે અર્ધમાં સાચા દાનનો અન્નકણ ભો લોગશે તો તે ભાગ પણ સુવર્ણનો થઈ જશે. આણું શરીર આમ પૂરું થઈ જશે. આકાશમાં થયેલો થંડારવ સાંભળીને હું આવ્યો; પણ અહીં તો અડધો ભાગ સુવર્ણનો થયો નહિ.'

યુધિષ્ઠિરને ગર્વ ગળી ગયો. આ તો કથા છે-સાચી હોય કે ન હોય; પણ આપણે તો એનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવાનું છે. સાચું દાન તો માનવધર્મ માટે સ્વાર્પણ કરવામાં છે. એમાં સંતોષ હોવો ભેઈએ. દાનના અનેક પ્રકાર છે. કોઈ કીર્તિ મેળવવા માટે દાન કરે છે તો કોઈ બીજી ઇચ્છાથી. દાન આપનામાં આનંદ આવેલા ભેઈએ અને

સાથેસાથ મનની તત્તિ પણ હોવી જોઈએ
મનનો આ ઉપગ્રહ પ્રકાર છે

મહામાણએ અનેક આશિષનો કર્મા, તેમાં
બંને પુત્રોએ ભાગ લીધો. આના પુત્રોને
જન્મ આપનાર પિતાને પણ ધન્ય છે આવા
પુરુષો આપણામાં જણુ જોઈ જાઓ છે હોડા
તો જુનો-પોતાનો સ્વામી જુઓ છે અને
આપણે અન્ય સર્વેના નણી છીએ એ પ્રકારની
ભાવના રાખતા નથી એ જ કારણે દેનનું
પતન થઈ રહ્યું છે મહાત્મા ગાંધીએ શિષ્ય
વાણુ કે આચાર્ય દેસા આપણું કુટુંબ છે
એમણે પોતાનું કુટુંબ હાલ કરી દીધું-આખા યે
દેશને એમણે પોતાનું કુટુંબ માન્યું એવું
માનવાવાળાઓમાંના એક નાયુમાર્ષ હતા
એમનાં સત્તાન માંગ પુત્ર સમાન છે

નાયુમાર્ષએ પોતાની જિંદગીમાં જે દ્રવ્ય
કમાઈને પ્રાપ્ત કર્યું, એથી અધિક પોતે થ
પ્રાપ્ત કરી શકત નહોતા એવું જીવનનું યુ સાધક
થાતે ઉદારતાથી દાન દેવામાં અને ભક્તિ,
શીલ, ચારિત્ર્ય વગેરેથી મનુષ્યજીવન સામર્થ્ય
ધાય છે પ્રાણીઓનાં મગ્નુ પછી એમની
દરેક જીવનો ઉપયોગ ધાય છે, એની કિંમત
અંકાય છે, પરંતુ મનુષ્ય માટે એવી વ્યવસ્થા
રખાઈ નથી અવસાન બાદ એને બાળી
નાખવામાં આવે છે માનવી માર્ષ એવી જીવ
પ્રાપ્ત કરીને ન જાય તો કયાંય કામનો નહિ
જે કંઈ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો કામ આવશે
એટલે આપણે દરેક સમજવું જોઈએ કે આપણે
અહીં કંઈક મેળવવા માટે આવ્યા છીએ

જે સત્યવાદી છે, જે સત છે, તે મૃત્યુથી
હરતા નથી જેણે જિંદગી સાધક કરી તે જ
મહાપુરુષ સોફિસ્ટને પ્રસંગ જુઓ, જુદો
જુઓ, હિંદુસ્તાને જુઓ, મહામાણને
જુઓ જીવન ને મૃત્યુ સામે હતાં બંને
એમાંથી પસંદગી કરવાની હતી એ પસંદગી
માત્ર એમણે કરી નહિ, ખુદ મૃત્યુને એટલા

કુળ સ્વાભાવિક છે જે વિવેકી છે તે કુળ-
માંથી પણ કંઈક મેળવે છે, સદ્માત્ર પ્રાપ્ત કરે
છે, વસ્તુ મેળવે છે માગ સાચી-મી નાયામાર્ષ
પારેખનું જીવન જુઓ એમ લાગે છે કે
એમણે સાધક કર્યું, જીવન ધન્ય કર્યું

આરે દવે આપણે વિચારવું રહ્યું કે જે
એ માનવી હતા તેમ જ આપણે જે માનવી
છીએ આપણે પણ પ્રયત્ન કરીએ તો જીવન
સામર્થ્ય ને ધન્ય બનાવી શકીએ એમ છીએ
આપણે એક હતા એમની જિંદગી ખલામ
ધર્મ ગર્ભ આપણે હજુ પણ છીએ બોધ લઈને
આપણે એ માર્ગે ચાલીએ જુઓ માર્ગ
લીધો હોય તો સુધારીએ સુધારણા વસ્તુ
એવી છે કે એનો શીશ્ય માર્ગ લાધે તો એક
જુઓ પણ વિલબ લાગતો નથી આપણે
પણ એક વિચાર જવું પડશે જેનાથી ચારિત્ર્ય
અને શીલ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દરેક વસ્તુ દ્વારા
વિવેકી માનવી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે,

આ લોકોના મૃત્યુએ પણ આપણને જમા-
લ્યા છે, જ્ઞાન દીધું છે કુળ વસ્તુ એવી છે
કે એમાં જેટલા લોકો વધુ તેટલું વધુ સીકે,
જેટલી સહાનુભૂતિ વિશેષ તેટલું વિશેષ વધુ
સીકે, કારણકે કુળ સર્વમાં વહે ચાઈ જાય છે
વ્યાપકતાથી સુખ શ્રદ્ધિ પામે છે, મટવું નથી,
વ્યાપકતાથી કુળ શ્રદ્ધિ પામવું નથી, ધટે છે,
ઓછું ધાય છે

જે વ્યક્તિ ગર્ભ છે તે માત્રાશાળી હતી
આપણું પણ અહોભાગ્ય ગણાવું જોઈએ
કેટલા યે તાર, પત્રો આવશે, કેટલાય માણસો
મળીને ચાલ્યા ગયા હશે આ સર્વ માત્રા-
શાળીને માટે બને છે એટલા માટે આપણું
પણ સદ્માત્ર ગણાવું જોઈએ

તમે સહુ કુળ માનશો નહિ એક મહિના
માં બે વ્યક્તિનું મન! આવી વસ્તુ સાધારણ
રીતે પ્રાપ્ત થતી નથી-જેનામાં કંઈક વિશે-
ષતા હોય એને જ મળે છે આ સદન કરવા

૨. હિંદુ ધર્મ

મુ.નિ.સં. સંતબાલજી

જાતિના ધર્મોમાં ચૂંટી ધર્મ વિશેની આજી રૂપરેખા અહીં જોવા મળે છે.

ધર્મ એકાંતી સ્ત્રી રહ્યો નથી, રહી શકે નહિ. દુનિયામાં પ્રવર્તતા બુદ્ધાબુદ્ધા ધર્મોના ચોક્કસ દૃષ્ટિથી કરવામાં આવેલાં અભ્યાસ ને તુલના ત્રિસંક નીચડવાનાં. હિંદુમાંના પ્રચલિત ધર્મો ઉપરાંત અન્ય ધર્મો વિષે પણ સુમનાવધી, સમાનતા સોધવાની દૃષ્ટિથી, પરધર્મ સહિષ્ણુતાથી જાણીએ તો ધર્મ તત્ત્વોના એક મૂળ વિશે સારો પ્રકાશ પડે. સેમેટિક

જુ. ભાર સુધી આપણે આયજાતિના ધર્મો અંગે વિચાર કર્યો. હવે આપણી પૃથ્વી પરની ચાર જાતોમાંની બીજી સેમેટિક જાતોના ધર્મો અંગે વિચારીએ.

આગળ વિચારાર્થ ગયેલા ધર્મો અને હવે આપણે વિચારીશું તે ધર્મોમાં એક મોટું અંતર દેખાશે. આરંભકાળમાં મનુષ્યે જે વિચારો કર્યા છે તેમાં મુખ્યત્વે સ્વર્ગની કલ્પના જ પ્રધાન પડે છે. માનવી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવું એને જ પોતાના જીવનનું ધ્યેય માનતો. મુન્ડેની ઝગ્યાઓમાં પણ આપણને આવી ઇચ્છાઓની ઝાંખી થાય છે, અને એટલે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞોની વાતો વારંવાર આવે છે. જ્યાં સુધી માણસના હૃદયમાં સ્વર્ગના સુખની જ વાતો રમતી હોય ત્યાં સુધી તેના અંતર-

માં જોયી ધર્મભાવના પ્રગટ ન થઈ શકે. તેની શુદ્ધિ તત્ત્વજ્ઞાનનાં જીંડાં રહસ્યોને ઝડપી ન શકે. તે હમેશાં એવું જ ઇચ્છે કે અહીં જીંડાંમાં બધું મળી જાય તો જેવું સારું.

આપણે આપણી સ્વર્ગની કલ્પનાઓ તપાસીશું તો આવી જ વાતોનો અનુભવ થશે; સ્વર્ગમાં એક વૃક્ષ છે-કલ્પવૃક્ષ. એની નીચે એસી માણસ જે કાંઈ કલ્પના યા ઇચ્છા કરે તે તરત જ મળી જાય એમ કહેવાય છે; એટલે કે માણસ આ જગતમાં રહેલાં દુઃખમાંથી સુખ સર્જવા કરતાં પરલોકમાં રહેલા આવા સુખની કલ્પનામાં રચોપચો રહે અને એ માટે યજ્ઞ વગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરે. સુખનાં વિચારની સાથે જ સંકળાયેલા બીજો વિચાર છે સુખના ઉપભોગનો સમય. ગમે તેટલી

પરમાત્મા આપણને ધૈર્ય, શાંતિ અને શક્તિ આપે.

જે વ્યક્તિઓ ગઈ છે એની સાથેનો જૂનો સંબંધ નવે સ્વર્ગે જગત થાય છે. તમારો અને મારો સંબંધ એ કારણે વૃદ્ધિ પામ્યો. જેટલી સુધી એ કાયમ રહે એવી પ્રાર્થના કરું છું આટલું કહેવાનું મન નહોતું, હૃદયમાંથી આપોઆપ આ ઉદ્દગારો નીકળી પડ્યા.

થોડુંક મારે વિશે કહી લઉં. હું કાંઈ પણ લક્ષ્યપ્રસંગમાં ગયો નથી, જતો નથી. મારી

શક્તિ મર્યાદિત છે. સુખદ પ્રસંગોમાં નહે ગયો હોઈ તો વાંધો નહિ, પણ દુઃખ, અકચણ કે બીમારી વખતે બધું ય ઓડીને પહેલાં જવું જોઈએ. દુઃખનો વખત આવે ત્યારે ત્યાં જવાનું માનવકર્તવ્ય બની રહે છે.

જ્યારે પણ જરૂર લાગે ત્યારે મારી સંતાપ લેવામાં સંકોચ ન કરશો. મને તમારો જ માનજો, એ રીતે ઉપયોગ કરશો.

ઈશ્વર શાંતિ ને ધૈર્ય આપે. યોગ લેવાની શક્તિ આપે.

આપનસામગ્રી હોય પણ તેને અતુલ્ય શરીર-
સ પત્તિ ન હોય તો, એટલે વર્ણન આવે છે
કે 'અર્ચ'માં હમેશા યોગ્ય જ હોય છે આમ
માણસની કલ્પનામાં જ્યાં સુખો છે, પણ
જેવડે તો તે નાશ પામવાની જ આ કરતાં
ય વધુ અગત્યની વાત અને ધર્મનો નવો
અનુભવ હવે પછીના ધર્મોમાં આવે છે

સુખ એની જાતે મળી જાય એને ઉપ-
ભોગવામાં શો આનંદ? આપણે પણ અનુભવ
છે કે જે વસ્તુ વિનાશપ્રયત્ને મળે છે તે મહે-
નતથી મળેલી વસ્તુ જેટલી મીઠી લાગતી
નથી એટલે સુખ વસ્તુના ઉપભોગમાં નથી,
પણ પુરુષાર્થ પછીના ઉપભોગમાં છે
આથી ધર્મમાં પુરુષાર્થને સ્થાન મળ્યું, અને
સ્વર્ગની કલ્પનાઓનાં જાણમાંથી ધર્મની
નવી વ્યાખ્યા આવી આથી ઉપરની અવ-
સ્થામાં જ્ઞાનવિજ્ઞાનના વિચારો મળે છે, જ્યાં
નિરપેક્ષ સુખનું વિવચ્છ આવે છે આ રિક-
સતી જતી વ્યાખ્યાના કમની દૃષ્ટિએ આપણે
યહૂદી ધર્મનો વિચાર કરીએ.

યહૂદી ધર્મ : આ ધર્મ મૂળ તો પેટે-
સ્તાઇનની આલુગાલુના પ્રદેશમાં વસનારા-
ઓનો ધર્મ છે છતાં અને ધિરતી ધર્મના
મૂળમાં પણ આ ધર્મ જ છે આ લોકોનો
મુખ્ય દેવ 'યહોવાહ' છે, જેને અંગ્રેજીમાં જેહો-
વાહ કહે છે આ દેવના નામ ઉપરથી આ
ધર્મનું નામ યહૂદી ધર્મ પડ્યું આપણે ત્યાં
ઈદેવની જે કલ્પના છે તે લગભગ આ દેવને
મૂળતી છે યહોવાહનું સ્થાન સિનોઈ પર્વત
ઉપર છે સિનનો અર્થ ચદ્ર થાય છે એટલે
ચદ્રેવ પણ કહેવાય છે ઇતી જેમ આ દેવ
પણ વીજળીના ઝમકાગ પ્રગલ્ભે છે અને
તે હમેશાં સિનની મોખરે ચાલે છે ભાગ-
વતમાં વાસુદેવના જીવનનો એક પ્રસંગ આ
રીતનો છે "શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે નેસામાં રહેતા
ત્યારે તે લોકો ઇદની ઉપાસના કરતા શ્રીકૃષ્ણે

આમાં કાંતિ દરી તેથી ઇદેવ કાંપ્યા
અને અતિવૃદ્ધિ થઈ લોકો પોતાના દેવ લઈ
જોવાર્થન પર્વતની ગુફામાં ભરાઈ ગયા શ્રી-
કૃષ્ણે જોવાલોકને કહ્યું 'આપણે ઇદની સા માટે
પૂજા કરીએ' આપણા સાથે દેવ તો આપણી
માથો છે, આપણાં ભેતરો છે એમની પૂજા
કરો, એમની સેવા કરો' આમ શ્રીકૃષ્ણે એ
સમાજને ઇદ-ઉપાસનાથી હેરાનગો—જેના
ભયથી જે ઉપાસના થતી તેમાંથી મુક્ત કર્યો

યહૂદી લોકોમાં એક વિચાર એવો છે
કે જ્યારે કઈ પણ મહાન કાર્ય કરવાનું હોય
કે લડાઈ કરવી હોય ત્યારે તેઓ મોખરે એક
પેટી લઈને ચાલે છે તેઓ એમ માને છે
કે જેહોવાહ દેવ અણીને પ્રસંગે આ પેટીમાં
આવી તેમને મદદ કરે છે આપણે ત્યાંની
ઈદની બધી કલ્પનાઓ લગભગ આને મૂળતી
જ લાગે છે જ્યારે જ્યારે દેવોનું એ વધી
જતું ત્યારે દેવો ઇદને ચરણે જતા અને ઇદ-
રાખ મુદમાં ઊતરી દેવોનો સહાર કરતા

મોઝીઝ અથવા મૂસા એ યહૂદી ધર્મના
પહેલા આચાર્ય ગણાય છે તેઓ એવું માને
છે કે મૂસાને સાક્ષાત્કાર થયેલો અને યહૂદી
પ્રજા સાથેનો યહોવાહ દેવે પહેલો કરાર
સિનોઈ પર્વત ઉપર કરેલો યહૂદી લોકો માને
છે કે પરમેશ્વર સાથેનો સોથી જૂનામાં જૂનો
કરાર એમનો છે, એમના ધર્મપુસ્તકને 'જૂનો
કરાર' કહેવામાં આવે છે આ પુસ્તકમાં એક
વિસિદ્ધ વાત આવે છે, કે 'આપણે જેમ પ્રભુ
સાથે કરાર કર્યો છે તેમ પ્રભુ પણ કરારથી
આપણી સાથે જ પાથો છે આપણે જેમ કરારનું
પાલન કરીએ છીએ 'તેમ તે પણ પાલન
કરવાને જ પાથેલો છે'

મોઝીઝ : મોઝીઝનો જન્મ ઇજિપ્તમાં
થયો હતો એના જન્મ સમયે રાખથી એવો
દરો પાડાયો કે જેટલી છોકરીઓ જન્મે
એટલીને જ જીવતી રાખવી અને છોકરાંઓને

નદીમાં નાખી દેવા. મોઝીઝની માતાએ ત્રણ માસ તો એમને સંતાડી રાખ્યા. હેવટે એક દિવસ રાજના ત્રાસથી બીને એક પેટીમાં એમને મૂકી પેટી નદીમાં તરતી મૂકી દીધી. સંજેગવશાત્ આ પેટી રાજની દીકરીના જ હાથમાં આવી. રાજકુંવરીને બાળક ઉપર દયા આવી અને બાળક યહૂદી હોઈ એને યહૂદી છાવણીમાં મોકલી આપવા વિચાર્યું. મોઝીઝની બહેન જ એમને ત્યાં દારી હતી. તે સમજી ગઈ કે આ પોતાનો જ ભાઈ છે; એટલે એણે મોઝીઝની માતાને જ ધાવ તરીકે રખાવી. આમ મોઝીઝ પોતાની માતાના દૂધથી જ ઊછર્યો. હતા. આ પ્રસંગ આપણને કૃષ્ણના જીવનનો કંઈક ખ્યાલ આપે છે. જગતના મોટાભાગના મહાપુરુષો આવી કટોકટીમાં જ ઊછર્યા હોય છે. 'સમાજમાં અધર્મ' જ્યારે હલ વટાવી જાય છે, ત્યારે મહાપુરુષો જન્મે છે અને સમાજમાં ફરીથી ધર્મની અને ધાર્મિક પુરુષોની ભક્તિ કરે છે; અથવા તો મુશ્કેલીઓ જ મહાપુરુષોને સર્જે છે અને મુશ્કેલીનો સામનો કરતાંકરતાં જ મહાન જીવન સર્જાય છે.

મોઝીઝ જેમજેમ મોટા થવા લાગ્યા તેમ તેમ તેઓ ખૂબ વિચારમાં પડી જવા લાગ્યા. એક દિવસ સિનોઈ પર્વત ઉપર એમને યહોવાહતું દર્શન થયું અને યહોવાહે તેમને એક સુંદર પુસ્તક આપ્યું. આ પુસ્તક યહૂદી ધર્મનું મુખ્ય પુસ્તક છે.

યહૂદી ધર્મને, સાન્યતા : યહૂદી ધર્મ ઈશ્વરને માને છે. પ્રભુએ પહેલાં આકાશ અને પૃથ્વી બનાવ્યાં; પછી પ્રભુએ જ પાણી અને અગ્નિ બનાવ્યાં. ત્યારબાદ જીવજંતુ, પ્રાણી વગેરે પેદા કર્યાં. પછી માટીમાંથી મનુષ્યનું સર્જન કર્યું અને એનાં નસકોરા વાટે પ્રાણ પૂર્યો. આ જગતનો પહેલામાં પહેલો મનુષ્ય તે આદમ. પણ એકલા મનુષ્યથી

કાંઈ સજે થોડી ચાલે? એટલે તેણે બેઝક બનાવવા માંડ્યાં. મનુષ્યની પાંસળીમાંથી તેણે સ્ત્રી બનાવી. આ સ્ત્રી તે ઇવ. આમ આદમ અને ઇવ એ જગતનાં પહેલાં સ્ત્રી-પુરુષ. તે વખતે તેઓ નમ રહેતાં. એમને શરમ ન હતી. તેમને માટે બધું જ હતું. ફક્ત જંગલમાં એક વૃક્ષ હતું અને એ વૃક્ષનું ફળ ખાવાની. એમને મનાઈ હતી. એક દિવસ શેતાને આવી ઇવના કાન ભંભેય. અને તેમણે એ ફળ ખાધું, તે દિવસથી તેમને પરસ્પરની શરમ આવી. તેમને વરદાન મળ્યું કે, કે 'બવ, તમે તમારો રોટલો તમારા પરસેવાથી ખાજો, આગળ વધજો અને સુખો થજો!' ગીતામાં પણ આવી જ ભૂતનું આવે છે :

‘દેવાન્સાવયતત્તેન તે દેવા’ માયવન્તુ વ: ।’

તમે દેવાને આપો અને દેવા તમોને આપશે.

જે દેવને આપ્યા વિના આરોગે છે તે ચોર છે. લગભગ આવી જ માન્યતા જૂના કરારની કહી શકાય. દેવનો અર્થ હું સમાજ લઉં છું. બે તમે સમાજ માટે જીવશો તો સમાજ તમારે માટે જીવશે. આવો જ ભૂતમહેનતનો સિદ્ધાંત ત્રણભાદેરે પણ સમાજને આપ્યો છે.

યહૂદી ધર્મના દસ સિદ્ધાંતો :

(૧) ઈશ્વર એક છે.

(૨) મૂર્તિપૂજનો વિરોધ. (હજરત મહમ્મદે પાછળથી આ જ તત્ત્વને વિકસાવ્યું. યહૂદી ધર્મમાં પણ અનેક પ્રકારના દેવાને પૂજવાની મનાઈ છે. આકારોને ન પૂજે પણ ભાવને પૂજે એ દષ્ટિ છે.)

(૩) ઈશ્વરનું નામ ફોગટ ન લેા.

(આ એક અગત્યનો સિદ્ધાંત છે. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે જ પ્રભુનું નામ લેવું. એ કે આ કથનમાં સ્વાર્થને સ્થાન છે. છતાં વધુ ઊંડા અર્થમાં વિચારીએ તો ઈશ્વરનું નામ જવાબદારીપૂર્વક લેવું ભેદથી એવું પણ એમાંથી દ્રશિત થાય છે. ઈશ્વરનું નામ લઈએ

પણુ એની આજ્ઞા બે ન માનીએ તો એ નામ દેવાનો અર્થ ન' સરે)

(૪) વિશ્રામ યહૂદી ધર્મમાંથી નીકળેલા દરેક ધર્મમાં આવા દિવસો છે યહૂદીઓ શનિવારને આરામનો દિવસ માને છે ખ્રિસ્તીઓ રવિવારને અને મુસ્લિમો શુક્રવારને રબ્બનો દિવસ માને છે તેનો હેતુ તો પોતાની સાથે કામ કરતા અશ્રિતોને અને પ્રાણીઓને આરામ આપવાનો છે જગતની પ્રવૃત્તિમાંથી થોડી નિવૃત્તિ મેળવી આત્મચિંતન કરવાનો છે આ ધર્મમાં સાત વર્ષમાં એક વર્ષ નિવૃત્તિ માટે રાખવામાં આવ્યું છે

(૫) મુરખ્ખીને માન આપો

ભાડીનાં પાંચ તો આપણાં મહાત્મો જ છે પણ હિંદુ ધર્મની ત્રતોની આખ્યાની અપેક્ષાએ ખૂબ મર્યાદિત છે જેમ અહિંસા ધર્મના તત્ત્વને સ્વીકારે છે, પણ કહેશે 'તું કારણ વિના કોઈને દણીશ નહિ' આતું પણ કારણ છે તે વખતનો સમાજ આટલી જ અહિંસાને પચાવી શકે તેમ હતું

દણવાની ઇચ્છા હોય તો કારણ તો મળી જ રહે, પણ એ કારણને દૂર કરવું એમાં જ સાચી અહિંસાની સાધના રહેલી છે ગમે તેવું અગત્યનું કારણ હોય, આપણો પોતાનો જીવ બેફામમાં હોય છતાં પણ હિંસાન કરવી એ જીવો માવ છે ઇશુ ખ્રિસ્તના સિદ્ધાંતો આ ભતની પૂર્તિ કરવામાં મદદગાર થાય છે

આ બધા કરતાં એક અગત્યની વાત એ છે કે તેઓની દૃઢ માન્યતા છે કે ઈશ્વરે સૌથી પ્રથમ કતાર અમારી સાથે કર્યો છે અને એ જ સાચો છે એ સંદેશો જગતને પહોંચાવવાનું કામ ઈશ્વરે યહૂદીઓને સોંપ્યું છે

દરેક ધર્મમાં હિંસાને સ્થાન હોય છે યહૂદી ધર્મના ત્રણ મોટા હિંસા નીચે પ્રમાણે છે

(૧) પેસેંચાર ધરમાં હિંસાવાનો હિંસા છે

(૨) પેન્ટીકોસ્ટ મહિરમાં હિંસા છે મહિરો ૧૫ વગેરેથી શણગારી એમાં શાસ્ત્રાધ્યયન થાય છે

(૩) ટેબન'કલ આ સાંસ્કૃતિક હિંસા છે લોકો રાવટીઓમાં જઈને વસે છે અને ઉમણી કરે છે

આ ધર્મમાં પણ મહાન સતો પેદા થયા છે અને એમણે ચાવખા મારીમારીને સમાજને ભગત કર્યો છે યહોવાહ માત્ર ઇસાઈઓનો જ દેવ નથી પણ બધાનો છે એવી ભાવના જેમણે દેખાવી, તે સતોમાં એ મોર, હોસ્ટીઆ, વગેરે પ્રસિદ્ધ સતો છે તે સૌની ઉપદેશ પ્રજ્ઞાલિ ભુદીભુદી હતી અને તે બધાના પ્રયત્નથી કેટલાક મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો યહૂદી ધર્મમાં દાખલ થયા

(૧) યહોવાહ માત્ર ઇસાઈઓનો જ દેવ નથી પણ સર્વ પ્રબનો છે

(૨) ઇસાઈઓ પણ આડે માગે ચાલે તો તેને યહોવાહ સજ કરે છે

(૩) ધર્મ પાળે તેનો છે દરેક પોતાની જવાબદારી સમજવી એઈ એ

(૪) કમ'કાં કરતાં સચાર મહાન છે

(૫) પ્રભુને સાચા દિલની લાક્ષિત વહાલી છે ઇશુ ખ્રિસ્તે 'સોયના નાકામાંથી છાટવું પસાર થવું સહેવું છે પણ ધનિકને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ એથી દોહાલી છે' તેમ કહ્યું હતું અને હજારત મહત્ત્વે 'શુભામીની પ્રથા નાબૂદ કરતા જેવું બીબ્લુ એકે જાણુ કૃત્ય નથી' એમ કહ્યું હતું તે ઉપરથી યહૂદી અને ઇસાઈઓ પ્રબ ધન અને શુભામો રાખવાની જે પદ્ધતિ પર ચઢી ગઈ છે, ત્યાંથી પાળ વાળવા મચેલા પ્રયત્નોનો અને દુનિયા પર પથરાયેલી એકામની સંસ્કૃતિનો આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે

વરણિકરણનો નંબર

૩. દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

૨. ગધરાખૂતા એક ગામડામાં કોઈ સજ્જનને
ઘેર પુત્ર અવતર્યો. એના નામકરણ સંસ્કાર-
ને દિવસે એનું નામ મધકુમાર પાડયું,
કુમાર મોટો થયો એટલે માતાપિતાએ સમાન
જાતિના સારા કુળની કન્યા વેરે એને પર-
ણાવ્યો. મધને ઘેર દીકરાદીકરીની આડીવાડી
અર્ધ, અને એ એવો દાનચાર બન્યો કે એને
સૌ દાનપતે-દાનેશ્વર કહેતા, અને એ સત્ય,
અદ્વિસા આદે પાંચ શીલ રાખતો.

ગામમાં ત્રીશ કુળ (ધર) હતો, એના
પ્રધાનપુરુષો એક દેવસ ગામના મધ્યમાં
ભિલા ભિલા ગામકામ કરતા હતા, ત્યાં મધ-
કુમાર જ્યાં ભિલા હતો ત્યાંથી ધૂળ આવી
કરીને એણે તે મદેશને રમણીય બનાવ્યો,
પણ એ ટેકાણે બીજો જણ આવીને ભિલા
રહ્યો. મધકુમારે બીજું રથાન રમણીય કર્યું,
ત્યાંથી બીજો આવી ગયો. આમ કરતાં કરતાં
એણે બધાંયની જગ્યા ચોખ્ખી કરી. પછી
એણે તે ટેકાણે મંડપ કરાવ્યો, અને થોડાક
સમય પછી મંડપને ટેકાણે શાળા (હોલ)
ચણાવી, ત્યાં બેસવા પાટ તથા પાણી પીવાનાં
માટલાં મૂકાવ્યાં.

જેતે દિવસે તે ત્રીશ જણ મધકુમાર
હારે એકજથ થઈ ગયા. તે સૌને પણ એણે
પંચશીલધારી બનાવ્યા. પછી તે સૌ સાથે
મળીને પુણ્યનાં કામ કરતા વિચરવા મંડ્યા.
પ્રેક્ષાતના પ્રદરમાં બેઠે. હાથમાં વાંસલો,
ફરસી, તથા મુદ્દલ (સાંબેલું) રાખે, મોટા

પોતાનો સ્વભાવ છોડીને સામે માણસ આપણે
થઈ બન્ય, ને આપણું કહ્યું કરે એ વિદ્યા બંધવી-
માનાએ છીએ તેટલી અધરી નથી. સહુ કોઈ એ
પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે. માત્ર નિશ્ચયબળ લઈએ.
એ મંત્રને આચરણમાં મૂકવાનો દંઢ સંદેહ કરી
આ-પ્રસંગ વાંચવાથી એ મંત્ર સહેલાઈથી હાથ
લાગશે.

મારગ વચ્ચે પાણી પડ્યા હોય તેને ખસેડે,
રથની ધરીને આડાં આવે એવાં ઝડ કાઢી
નાખે, વસમી લોધને સમી કરે, સેતું (પૂલ)
બાંધે, પુષ્કરેણી (તળાવ) બાંધે, શાળા બંધાવે,
દાન દિએ, શીલ પાળે, આમ સકલશ્રામ-
વારસી મધકુમારનું કહ્યું કરતા થઈ ગયા.

આથી એ ગામને લોજક (મુખી)
ચિન્તામાં પડી ગયો: 'પૂર્વે આ લોકો સુરા
(દાર) પોતા, પ્રાણાતિપાત (હત્યા) કરતા,
એટલે સુરાના વેચાણ તથા અપરાધીને કરેલા
દંડમાંથી મને ઠીક ઠીક ધનનો લાભ હતો,
પણ હવે તો મધકુમાર એમને મારામારી કરતા.
રોકે છે, ઠીક છે, બેઠું છું કે મથડો એને કેમ
કરીને ત્રતધારી બનાવે છે ?'

કોપાયમાન થયેલો લોજક તો મગધરાજ
આગળ પહોંચ્યો, ને કહ્યું:

'દેવ, ચોર બહુ વધ્યા છે તે ગામ લાંબતા
ફરે છે,' રાંજ કહે:

'તો બાં, એમને મારી આગળ આણું.'

લોજક તો ત્રીશ જણને બાંધીને રાજ
આગળ લઈ ગયો. રાજ અંધેરી નગરીના
ગંડુ રાજ જેવો હતો; સાચાજોટાની શોધ
ક્યાં વિના એણે આજ્ઞા કરી:

'ચોરને હાથીપગે કરો.'

મધ તથા એના સહચારીને રાજધરના
આંગણમાં સૂતરાંવા ને હાથી મંચાવ્યો.
મધ એના ભાઈબેાને કહે છે:

'તમે તમારાં ત્રત ધ્યાનમાં રાખજો.

ચાડિયા લોજક, મૂઠા રાજ ને અણુપ દાથી
આ સોના ઉપર આપણા શરીર ઉપર આપ
છુને મૈત્રીની ભાવના છે એવી જ ભાવનાં
રાખજો.

ભાઈજા ઘા કહે 'હીક';

એ સોને છૂદી નાખવા દાથી આપણે,
પણ દાથી કેને કરીને મધ તથા એના મિત્રો
આગળ ભય નહિ, ને મીઠી રાડ નાખીને
ભાગી ભય. એટલે મદન અથે વળી ખીએ
દાથી આપણે, એણે પણ તે જ પ્રમાણે
'પ્રધાન કયુ' રાજાએ વિચાર કર્યો કે, 'આ
લોકો આગળ કોઈક એસિયું કે જડીલુદી
હશે,' ને ગળપુરુષોને જાતી લેવા કહ્યું, પણ
કોઈ નીકળ્યું નહિ પછી રાજાને થયું કે 'આ
લોકો કોઈક મત્ર જપતા હશે,' અને એણે
પોતાના માણસોને કહ્યું, 'ચોરને પૂછો, કોઈ
મત્ર બોલતા હોય તો.'

રાજપુરુષ પૂછે છે 'તમારી આગળ કોઈ

મત્ર છે કે?' મધ કહે, 'હા, છે'

એટલે રાજાએ એ સોને પોતા આગળ
બોલાવ્યા, ને કહ્યું, 'તમારો મત્ર મને કહો.'

મધ બોલ્યો 'દેવ, અમારી આગળ
ખીએ કોઈ મત્ર નથી, અમે ત્રીશ જણ
કાઈના માણ હલતા નથી, અણુદીધેલું લેતા
નથી, પરંતુને માખડેન સમાન ગણિએ
ઢિએ, બોટુ બોલતા નથી, મલયાન કરતા
નથી, જનમાત્ર ઉપર મૈત્રી રાખિએ છીએ,
દાન દઈએ છીએ, મદાવધ સમા કરિએ
છીએ, પુષ્કરિણી જોદિએ છીએ, શાળા કરા-
વિએ છીએ આ અમારો મત્ર, રાખડી,
કવચ જે કહો તે છે.'

રાજા મધ ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયો,
ચાડિયા લોજકને એના દાસ બનાવ્યો તથા-
દાથી તેમ જ આખું ગામ એને આપ્યું.*

* કે.ઈ.નિપાત, ૪ કુલાવકવચ, કુલાવક ભટક

(૩૧) ઉપરથી

★

પોતાના ભત્રીયો દાશ હીલરને જાતની મજા કે એના યોગ્ય પરાજય પછી પણ જન્મન પ્રભુજનો
એને માને છે, પણ કેને કયું એતુ મન ગાન્ય નહિ એટલે દિશા બદલ જાતમા થઈ તેમ છપારેશે
હીલર ભતે ન તિને યાદગા ગમે દિશ્મની ચરમાતમા હવે હું આવવાનું છે તે નમ્રતા લોકો ભક્ષા
થવાની તથાની કરવા લાગ્યા તુરત જ પગલા ઉપર એક આદમી દેખાયો એ હીલર પોતે હતો એકદમ
પ્રેક્ષકો પોતાના પમ પર લક્ષ્યા થઈ ગયા, જયણે દાશ પડતા તરત વધો ને મોટીથી ગળના કરી
'હીલર કીરાખાડ!'

આ દશ્યથી પાટલી પર બેઠો હીલર એટલો જણી દર ગમા આની ગયો કે એ બિશા થવાનું
ભૂતી ગયો એને પાછળના એક અજણા રાણને હીલરનો ખેલો દલાવી દઉ.

'આ બવા રોજ અને દલની મમજ પર શી અસર થતી હશે તે હું સ્થાપ રાકે હું, પણ
મંદોરખાન, ભક્ષા થઈ ભક્ષા, નદી તો ગેરકાપો (બરસીખાઈ) વખતે પાડી ને મો.'

★

નવલકથાકારે એની પાત્રીને પૂછ્યું

'ને, હું આજની પદર વષ' પટેલાના વાતાવરણ પર રચાયેલી એક સુત્ર નવલકથા લખ્યું હું એક
પ્રકરણના નાયક ને નાયિકાનું મનન વર્ણન કરવું છે મને કહેશે, ત્યારે સૌજન્ય કેવા થપડા પહેરતી હતી?

નાયક વિડાઈને પાત્રી જાણી

'આજે હું પહેરું છું તેવા.'

ઉંધવું તરવંડાનું

૩૧ જાન્યુઆરી ૧૯૮૦

સમજાવે છે કે આ જગત સાથેનો સંબંધ થોડા કાળ માટે પણ હોજ્યા વિના શાંતિ, સ્વસ્થતા ને સ્ફૂર્તિ મળી શકતાં નથી. નિદ્રા પાછળના આ ગૂઢ રહસ્યને સમજવા માટે જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત જેમને નિદ્રા સાથે સંબંધ છે, તે સહુએ આ લેખ વાંચવો જ પડશે.

‘હવે ઊંધવું છે કે નહિ? બહુ મોડું થઈ ગયું છે.’

‘દોઢ થઈ ગયો. હજી તમે સૂતા નથી!’

‘આમ ને આમ તમે ઊંધને ઉઘાડી મૂકા છો. જરા થડિયાળમાં બુઝો. કેટલા વાગ્યા? પછી સવારે ઉઠાશે નહિ.’

‘હવે તો ચોપડી બંધ કરીને સૂઈ જાઓ. ઘડી થઈ ગયા!’

‘આઠ થઈ ગયા. ઊંધું છે કે નહિ?’

‘સાડા આઠ વાગી ગયા. પછી ઓડિસે જતાં મોડું થઈ જશે.’

‘હજી તમે ઊઠ્યા નથી? આ ટાલી પડી બંધ છે.’

‘ખારણે નવ થવા આવ્યા. હજી તમે ઊઠ્યા નથી? આ આ ફરી ગરમ કરી છે તે પણ ટાલી પડી જશે.’

રાત્રે ને સવારે સૂતાં ને જાગતાં પહેલાં શ્રીમતીને મુઝેથી આ જાતનાં વચનો સાંભળવાં એ મારો લગભગ નિયમો કાર્યક્રમ થઈ પડ્યો છે.

કોઈક સુંદર, પુસ્તક વાંચતો હોઉ તે છોડીને ઊંધવા જવું એ મને જરા ય ગમતું નથી. અને મોડી રાત્રે જેમતેમ કરી નિદ્રાદેવીને પ્રસન્ન કર્યું પછી સવારે એમની સંગતિનો ત્યાગ કરવો પણ મનને રુચતો નથી. ઊંધવું ને

છીડીશર કદપી લઈએ: શું નિદ્રા વિના માનવીને ન યાદ? કેવળ નિદ્રામાં જ બગડતો વખત કામ કરવા માટે મળતો હોત તો માનવી કેટલી વધુ પ્રગતિ સાધી શકત? પણ કામના જેટલું જ મહત્ત્વ આરામનું છે, એ આપણા સૌનો રોજિંદો અનુભવ છે, છતાં આરામ લેવા માટે ઊંધવું જ નહિએ એમ શા માટે હશે? નિદ્રા આપણને

ઊંધું એ બંને ક્રિયાઓ મારે આરામ પરાણે કરવી પડે છે.

પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં
પુનરપિ જનનીજઠરે શયનમ્ ।

એમ શ્રીશંકરાચાર્યે કહ્યું છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આ રોજ ને રોજ ઊંધવું ને જાગવું, જાગવું ને ઊંધવું એ ક્રિયા દ્વારા મળી રહે છે. આ દુનિયાના અવહારથી વિમુખ બનીને જનતાના જઠરમાં નહિ પણ પલંગ પર પચારી માં શયન કરવું ને બીજે દેવસે પાછા જાગીને અવહારનાં કાર્યમાં લાગી જવું એ મૃત્યુ ને જન્મ સંરખું છે. મૃત્યુથી આપણે આટલા બધા ડરીએ છીએ છતાં ખરી રીતે જોઈએ તો રોજ નિદ્રા દ્વારા આપણે એનો કંઈક અનુભવ કરીએ છીએ. ઊંધમાંથી પાછા ઊઠવાના છીએ એવી આપણને ખાતરી હોય છે, પણ મૃત્યુ પછી શું થશે તે બહુી શકાંડ નથી એટલે નિદ્રાને બોળે આપણી જાતને સ્વેચ્છથી આનંદપૂર્વક મૂકી દઈએ છીએ ને મૃત્યુનું નામ સાંભળતાં પણ કંપારી અનુભવીએ છીએ. છતાં એકવાર ઊઠી ગયા પછી પાછા જાગીશું જ એની સોએ સો ટકા ખાતરી શી રીતે આપી શકાય? ઊંધમાં ને ઊંધમાં જ કંઈ થયું નથી? થાણું ખરું સ્વપ્નાં આવવા સિવાય બીજું કશું જ થતું નથી, પણ તેથી કોઈ દહાડો પણ કંઈક અવનવું નહિ જ બને

એમ કહી ન શકાય એક રીતે જોઈએ તો ઊંઘવા જતાં પહેલાં માણસે બહુ સલાજ ને સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે એકવાર ઊંઘ આવી ગઈ પછી આપણી ફરી સ્થિતિ થશે, ઠાણ આપણને થી કરશે, ક્યારે ક્યારે અકસ્માત થશે તેની કશી ખબર આપણને પડતી નથી નિદ્રાવસ્થા દરમિયાન આપણી સ્થિતિ લગભગ મુદ્દા સગમી લાચાર થઈ બધું છે ઊંઘ એ બહુ ભયંકર વસ્તુ છે ગમે તેવા બળવાન ને સાવધાન મનુષ્યને એ તદ્દન નિર્બળ ને બેધ્યાન, બાન ને સાનવિનાનો બનાવી મૂકે છે આમ છતાં નિત્યના પરિચયને લીધે નિદ્રા આપણને બધા પ્રકારે લાગતી નથી નિદ્રા એ મહાનિદ્રાનું ટુંકુ સ્વરૂપ છે, અંતિમ નિદ્રા મારેતું એ જાતનું રિદ્ધિમંદ છે એમ બહુઈએ તો કલ્પ્ય એ મોટી નિદ્રાનો એટલો ભય રહે નહિ આ છોટી નિદ્રામાંથી ફરી ભગવાન હોય છે ને મોટી નિદ્રામાંથી ભગવાન હોતુ જ નથી એમ પણ કેમ કહી શકાય ? મોટી કે છોટી કોઈ પણ નિદ્રાવસ્થા પછી ભગ્નત અવસ્થા આવવી જ જોઈએ એમ મનુષ્યને અતરાત્રા કહે છે, તે તદ્દન જોડુ જ કહી એમ કહેતું મુશ્કેલ છે

નિદ્રાવસ્થા દરમિયાન ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર બધા થઈ બધું છે આમ છતાં બાહ્ય જગત સાથેનો સંબંધ છેક છૂટી જતો નથી કોઈક અદીઠ સંકેત દ્વારા જગત સાથેનું અનુસંધાન ચાલુ રહે છે ભગ્નત અવસ્થામાં સ્થૂપ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે અનુભવો મનુષ્ય કરી શકે છે તે સર્વ અનુભવો નિદ્રાવસ્થામાં પણ એ કરી શકે છે ફેર એટલો રહે છે કે ભગ્નત સ્થિતિમાં ઇન્દ્રિય ને બાહ્ય વિષયના જોડાણ દ્વારા એ અનુભવ કરે છે ઊંઘમાં ઇન્દ્રિય ને બાહ્ય વિષય એ જોડામાંથી એક ય પર પણ આધાર રાખવો પડતો નથી જેમ અણીને વખતે, કંઠોકડીને પ્રસંગે ગવનર જનરલ બધી સત્તા

પોતાના હાથમાં લઈ લે છે તેમ નિદ્રાવસ્થા દરમિયાન મન બધી ઇન્દ્રિયોની સત્તા પોતાને હસ્તક લઈ લે છે આજ બધું હોય છે છતાં એ જોઈ શકે છે, કાનનો વ્યાપાર અટકી ગયો હોય છે છતાં એ સાંભળી શકે છે, હાથપગ તદ્દન નિર્શોષ થઈને પડ્યા હોય છે, છતાં એ પ્રવાસ ગેરે છે ને મારામારી પણ કરી શકે છે

નિદ્રાવસ્થામાં માણસનું મન દેહના બંધન થી મુક્ત થઈને ફક્ત નીકળી પડે છે કાગ ને દિવાના બંધન તે વેળા હુમ્મ થઈ બધું છે કવિની સૃષ્ટિ જેવી જ 'નિયતિત્વતનિયમ રહિતા' (કુદરતે કરેલા નિયમોથી પર એવી) ડાર્ક અનન્ધ સૃષ્ટિ એ રહે છે ઊંઘમાં માણસ પહાડની ટોચ પરથી ભૂમકો મારે છે ને એને વાગતું નથી, મમુદના અગાધ જળમાં એ ઝંખવાવે છે ને એ ઢૂળી જતો નથી, તમાંબગર પણ એ સાને કિનારે આવીને ઊભો રહે છે

અને સોથી અદ્ભુત તો ભગ્નત અવસ્થામાં એ જે કદી કરી શકતો નથી તે કાર્ય અહીં કરી શકે છે, એ છે પોતે પોતાનો દૃષ્ટા બને છે ચિત્રવિચિત્ર સ્વપ્નોની દુનિયામાં એ નાલક તરીકે ફરે છે ભતભતની લીલાઓ આદરે છે અને એ બધું કરતો એ પોતાને જોઈ શકે છે બહુ પોતાની જાતને બહાર કાઢીને એ કોઈ નવી દુનિયામાં મૂકી દે છે અને એ નવસૃષ્ટિમાં વિહાર કરતા પોતાના શરીરને આવે રહીને નિહાળે છે

નિદ્રાવસ્થાનો ખરેખરો લાભ ચોર, માનસ શાસ્ત્રી ને તત્ત્વવેત્તાઓએ લીધો છે આપણે માત્ર ઊંઘીએ છીએ ત્યારે એ લોભા ભગીને ઊંઘતાઓના અભાસ પરથી પોતાની સમૃદ્ધિ માં-પહેલો ધનની ને ખીખ એ જ્ઞાનની સમૃદ્ધિમાં-વધારો કરે છે લોભા બે ઊંઘતા ન હોત તો ચોર પોતાનું કાર્ય સરજતાથી કરી ન શકત ઊંઘમાં જે સ્વપ્નમાં આવે છે તેના અભાસ પરથી કોઈકે એના નવીન

માનસશાસ્ત્રના ઘણા સિદ્ધાંતો શોધી કાઢ્યા છે. અને ભરનિદ્રા તેમ જ સ્વપ્નાવસ્થાના અનુભવ પરથી વેદાંતીઓ ઉત્પદરણો આપી પ્રણ, જગત ને માયાનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

મને ઘણીવાર થાય છે કે ઊંઘ્યા વિના માણસને ન ચાહે? આપણી ત્રીજા લાગની જિંદગી ફક્ત ઊંઘવામાં જ બળ્ય છે. એને બદલે એટલો વખત કામ કરવા માટે મળતો હોત તો આપણે કેટલા બધા આગળ વધી શક્યા હોત? પણ જીવન ફક્ત કામ કરવા માટે નથી, આરામ કરવા માટે પણ છે. કામ ને આરામનું બેડકું એ સુખ ને દુઃખના જેવું જ અવિભાજ્ય છે. બંનેને એકબીજાથી છૂટા કરી શકાય એમ નથી.

આજો દિવસ કામ કરીને કે ખીજઓને કામ કરતાં બેઠાં, થાકી ગયેલા મનુષ્યને આરામની જરૂર પડે છે. નિદ્રા વિના એથી આરામ મળી શકતો નથી અને એ આરામ ન મળે તો શરીર કામ કરતું અટકી બળ્ય.

નિદ્રાથી આરામ મળે છે એ સાચી વાત છે; પણ આરામ લેવા માટે ઊંઘી જ જવું શા માટે બેઠાં એ તે સમજાતું નથી. છેક નિરાધાર જેવા થઈને ખાટલા કે જમીન-સરસા લંબાવીને પડીએ તો જ નિદ્રા-આરામ મળે એવું શા માટે હશે? ટ્રેનમાં રાતના મુસાફરી કરતી વેળા કેટલીક વાર લીડ'બહુ હોય છે, ત્યારે કેક બેઠાંબેઠાં ઊંઘ લઈ લે છે. પણ સામાન્ય રીતે એ પ્રમાણે ઊંઘ લઈ શકાતી નથી. જિલ્લાંજિમાં ઊંઘનાર પણ એક વ્યક્તિને મેં બેઠાં છે. અમારા પાકેશીનો ઘાટી અમાસી પર ચડવા માટે ગોઠવેલી સીડીના ઉપલાં પગથિયાં હાથ વડે પકડી રાખીને તે નીચેના પગથિયામાં પગ નાખે તો જિલ્લાંજિમાં બપોરની વેળા ઊંઘ લેતો; મેં તેમ જ એ માળાનાં રહેવાસીઓએ ઘણી વખત બેઠો હતો. પણ આવી સિદ્ધિ

બહુ વિરલ મનુષ્યોને જ મળી શકે છે. આપણા જેવાઓ માટે તો લગભગ બેભાન થઈને પડ્યા હોઈએ તેવી સ્થિતિમાં શરીરને ચૂક્યા વિના ઊંઘ આવી શકતી નથી.

થોડેલા અવધવાને આરામ મળે એટલું જ નિદ્રાનું પ્રયોજન નથી. આરામ તો આપણે જ અવધવને થાક લાગ્યો હોય તેની પાસે કામ ન લઈએ એટલે મળી રહે છે. પણ એટલાથી જ રક્તિ આવતી નથી. આંખ મીંચીને લાંબા થઈને આપણે પડી રહીએ, હાથપગ હલાવીએ નહિ અને બીજી કોઈ પણ ચેષ્ટા ન કરીએ તો શરીરને આરામ જરૂર મળી રહે. પણ એકલો આરામ પૂરતો નથી, એથી કંઈક વધારેની જરૂર પડે છે. આંખ મીંચી રાખીને આંખી રાંત પડી રહીએ તો આંખને આરામ મળે છે. પણ ઊંઘ ન આવી હોય તો ઉબગરાને લીધે બીજો દહાડો આંખ લાલ થઈ બળ્ય છે. એ-ત્રણ એવા ઉબગરા થાય તો, હાથપગને નેચેક્ય રાખીને પૂરેપૂરો આરામ આપ્યો હોય તે છતાં એ દુખવા લાગે છે અને આંખ શરીર, દિવસે કામ કરવા છતાં જેટલું થાકી નથી જતું, તેટલું બેલકુલ કામ કર્યા વગર ફક્ત ઊંઘ ન આવવાને લીધે થાકે બળ્ય છે. અને ગમે તેવો થાક લાગ્યો હોય તોપણ ઊંઘ સરસ આવી બળ્ય તો એ બધે થાક ઊંઘતરી બળ્ય છે અને શરીરમાં કોઈ નવી જ રક્તિ આવે છે. ઊંઘમાં એવું તે શું છે કે એ તદ્દન દીવા થઈ ગયેલા મનુષ્યમાં નવચેતનનો સંચાર કરે છે? એ ચેતન આવે છે ક્યાંથી? માત્ર આરામને લીધે તો નહિ જ. જહારથી પણ એ મળી શકતું નથી; કારણ કે નિદ્રાવસ્થા દરમ્યાન જહારના જગત સાથેના સંબંધ મનુષ્ય ઓછામાં ઓછો કરી નાખે છે. કેવળ અવસ્થાતર કરવાથી-સ્થિતિમાં ફેર કરવાથી-એવો ઘણો આરામ મળી શકે, પણ જે અપૂર્વ રક્તિ નિદ્રા દ્વારા મળે છે.

તે મળી શકે નહિ એ માટે દુનિયા ખતલવી પડે છે આ જગત સાથેના સબધ બધે થોડા કાળ માટે પણ હોજ્યા વિના શાંતિ, સ્વસ્થતા કે સ્ફુર્તિ મળી શકતા નથી એમ નિદ્રા આપણને સમજાવે છે. થોડી વખત આ જગતને છોડીને વિશ્વરૂપન્ય સાથે એકરૂપ થઈને દિશા ને કાલથી પર એવી કોઈક નવી જ દુનિયામાં ગયા વિના, આ દુનિયા માટેના વ્યવહારપૂર્ણ શક્તિ પણ જાગવી શકાતી નથી માંદા શરીરને દવાદેવથી તાજગી મળે છે, તેમ થોડાભ્રમનુધ્યને દુનિયા દેવથી નવચેતન સાંપડે છે આત્માની સુક્તિ માટે સન્યાસીઓ સંસારનાં કર્મોનાં ત્યાગ કરે છે, તેમ આપણે બધાએ રોજ રાત્રે સન્યાસી થઈને આ સંસારનાં કર્મોનાં પરિત્યાગ કરવો પડે છે-થોડા કલાક માટે આ દુનિયાની માયા જાળખી કરવી પડે છે આપણે નિદ્રાવસ્થા દરમ્યાન સંસારનો અરાત ત્યાગ કરીને પછી ફરી સારી રીતે સંસારનો સુખે માણવા તેમાર થઈ શકીએ છીએ અને એમ અણે-અણે 'ત્વ ત્યક્તેન મુક્તિયા' એનો ત્યાગ કરીને બોગવ 'એ ઊપનિષદના વચનને સુધારી દેશીએ છીએ

તન ને મનની પૂરેપૂરી સ્વસ્થતા વિના હોધ આવી શકતી નથી વધારે ખવાઈ ગયુ

હોય ત્યારે કે બૂખ્યેપેટે અથવા કંઈક દુખ મધુ હોય ત્યારે પણ સારી હોધ આવી શકતી નથી સ્વસ્થતા વિના હોધ નથી મળતી ને હોધ વિના સ્વસ્થતા નથી મળતી એ સ્વસ્થતાનો આપણે અનુભવ કરી શકીએ છીએ પણ એ છે શું તે સમજી શકતા નથી 'સ્વસ્થ' એટલે પોતાનામાં રહેવાપણ કાચબા જ્યારે અગા સ કારીને પોતે પોતાનામાં ભરાઈ બધ છે ત્યારે એ બધમુક્તિ અનુભવે છે આપણે જ્યારે પોતાનામાં જતા નહીએ છીએ-સ્વ-સ્થ' બનીએ છીએ ત્યારે જ શાંતિ અનુભવી શકીએ છીએ અને માત્ર નિદ્રા દરમ્યાન માણસ આવી સ્વસ્થતાનો અનુભવ થોડેપણે અ શે કરી શકે છે માટે દેવલોક એને પ્રાપ્તી સ્થિતિ અથવા સપ્રાપ્તિ સાથે સરખાવી છે

ઝાઝા મનુષ્યો કાન્યશાસ્ત્ર આદિની ચર્ચા કરીને વખત પસાર કરે છે અને મૂર્ખાઓ વ્યસન, કવલ અથવા નિદ્રામાં કાળક્ષેપ કરે છે એમ એક ઝાઝા કવિએ કહ્યું છે કવલ ને વ્યસનનું તો કવિ બધે પણ નિદ્રામાં કાળક્ષેપ કરવે એ મૂખાનું લક્ષણ હોય તો એ જાતના મૂર્ખા જનવાનું કોને મન નહિ આવે? અને કોને આવી શકે એમ પણ છે?

★

જલુ એઓ પોતાના પતિઓની અરજશક્તિ કપર ઘસો કરી હતી એક હતી પ્રેમીની પત્ની, બીજી હતી દાકારની ને ત્રીજી હતી દેવના મુસારથી 'પતિ એક્સમેન'ની પત્ની

'મને લાગે છે કે મારા પતિ જો બલકલ્લે તો મેં જ આદમી નહિ હોય ' પ્રોફેસરની પત્ની બોલી 'પોને વ્યાખ્યાન માટે તેમર દરેલી નોનો દબેસ ધેર શૂરી બધ ઉ ને પછી હોલેજના વિચાર્યાઓ આગળ જણાવ્યા કરવા પડે છે'

'તમે લૂથો છો યાદ તો મારા પતિને જિવકુત રડેજ ન નથી' દાખરની પત્નીએ કહ્યું વિચિત્રે જ્ય છે ત્યારે મારા પતિ કદીય દવાની જોય લઈ જતા નથી, ને પછી જ્યારે કઈ જોઈએ ત્યારે આજો રતો વગતને યાદા આવવું પડે છે!'

તાર એક્સમેનની પત્ની ન કહી

'તે હિરને મારા પતિ ધેર આવ્યા, હાથમાતી ડેખી દીમેથી મને આપી ને કહે આ પડેલા મે તમને ક્યારેક જોયા હોય એવું લાગે છે!'

નં. ૨૨. ૨૨. ભરતમુનિ.

સંગીતમાર્તંડ

પંડિતશ્રી ઓમકારનાથ ઠાકુર

સંગીતની ઉપાસના કાળે જીવન ન્યોખાવર કરનાર, હિંદમાં તેમજ હિંદ બહાર હિંદી સંગીતનો કીર્તિધ્વજ લહેરાવનાર અને જન્મે જીવંતથી પંડિતશ્રી ઓમકારનાથજીએ આપેલું સંશોધનાત્મક પ્રવચન અહીં રજૂ કરીએ છીએ. ઉત્તમ કલાકારનું હૃદય ધરાવનાર પંડિતજીની વિદ્વત્તાનો આમાં આપણને પરિચય મળે છે. લેખ મોકલતાં તેઓ લખે છે: ‘...ના દિવાળીના વાર્ષિક અંક માટે એની માગણી થઈ. ઉપરાંત અન્ય દિવાળી અંક માટે પણ એ પ્રવચન છાપવાની ઇચ્છા અનેક પત્રોમાં આવી; છતાં પ્રતિષ્ઠા, પ્રચાર તેમજ વિષયની મહત્તા વિચારીને, વલ્લભાચ્ચે આપને મોકલું છું.’ ‘અખંડ આનંદ’ પ્રત્યેની એમની આ લાગણી માટે આભાર.

‘સંગીત સંસદ’ને ઉપક્રમે, સંગીત-વિભૂતિ-ઓની જયંતી ઊજવવાની પ્રથા, હાલ ગત ચાર વર્ષથી આરંભાઈ છે. અભાર મુખી શ્રોત્રીશ્વર યાજ્ઞવલ્કય, ભક્તશિરોમણિ હરિદાસ સ્વોમી, ‘મુક્તગંધર્વ’ જૈનુ બાવરા અને સંગીતાવતાર ગુરુદેવ શ્રી વિષ્ણુ દેગંબરજીની જયંતીઓ આપણે ઊજવી.

રાજ્યકાલિઓના વેનાશયુગમાં જે સાહિત્ય નષ્ટ થયું, તેનાથી ઐતિહાસિક સાંકળના અકોડા તૂટ્યા. એ કોણ સાધે? શી રીતે સંધાય?

કેટલાયે રાજ્યો જન્મ્યા, જીવ્યા અને લય પામ્યા. નવાં ઊગ્યાં અને આચમ્યાં. ઇતિહાસમાં એની આછી ટૂંકી રૂપરેખા જોવા મળે છે.

પરંતુ જેમના વડે જીવન જીવનિય અને છે, જેમના થકી શ્વર અક્ષરસ્થાન પામે છે તથા જેમના વડે શ્વજીવી દીર્ઘજીવી અને ‘મરણધર્મી’ અમર અને છે, એના સ્થપતિઓ, કલાકારો, કવિઓ અને સંગીતકારોના ઇતિહાસ કોણ આલેખે? ક્યારે આલેખાયા છે?

સંગીત-વિભૂતિઓની જયંતી ઊજવ-

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ગાયોએ તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શનમાં તથા રસશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં દર્શાવેલી અતલ ઊંડાણસરી મીમાંસામાં સરસાઈ લોમવી છે. ‘ભરતનાટ્યમ્’ આજેય પ્રમાણભૂત અંધ રહ્યો છે. બાવા નાટ્ય-મહર્ષિની જયંતી પ્રસંગે સંગીતમાર્તંડ. સંગીતપ્રમાકર, સંગીત-મહામહોદય જેવાં વિશેષજ્ઞોથી શોભતા તથા

વાની આ પ્રથા એટલાં જ માટે આરંભી છે, કે જગત જેમને ભૂકી ગયું છે, તેમનું સાભાર સ્મરણ કરે. સ્થૂલ દેહ માટે જેમ ઝૂંપડી, ઘર કે મહેલની આવશ્યકતા છે, તેમ આત્મા માટે, સાહિત્ય, સંગીત અને કળા, એ અનિવાર્ય પ્રાણ છે. એ જેમના વડે મળે છે, એમનું પુણ્યસ્મરણ કરી આપણે ખજુમુખ થઈએ, એટલા માટે જ આ જયંતી-અનુક્રમ આરંભ્યું છે.

આજે આપણે નાટ્યાશાય ભરતમુનિનું જીવનદર્શન કરીએ. મહર્ષિ ભરત ક્યારે થયા, કોણ એમના માતૃપિતા, કયા કુળમાં થયા, કયા કાળમાં થયા, નાટ્યશાસ્ત્ર ક્યારે લખાયું, એ બધા સંશોધનના વિષયો છે.

સામાન્ય રીતે જહુજનસમાજ ભગવાન રામના લજ્જાધુ ભરતને ઓળખે છે. બીજા એક ભરત જડભરતને નામે પ્રસિદ્ધ છે અને શિક્ષિત સમુદાય દુષ્યંત-શકુંતલાના પુત્ર સર્વદમન ભરતને ઓળખે છે. કેટલાક તો શકુંતલાના એ પુત્રના નામ પરથી જ, આય-વર્ત્તું નામ ‘ભારતવર્ષ’ પડ્યું એવું ધારે છે. પરંતુ શ્રીમદ્ ભાગવતનો નીચેનો શ્લોક

બીજી કહેવાના આપે છે

પ્રિયવ્રતો નામ સુતો ક્ષ્ત્રો રવામુવસ્ય હ

તત્પ્રામીદ્રસ્ત તો નામિક્ષ્ણમસમ સુતસ્તત ।

અવર્તેર્ણ પુત્રસત તત્પ્રામીદ્ વ્રાહ્મણસમ્

તેર્ણ વૈ મગ્તો જ્યેષ્ઠો નારાયણવશયણ ।

વિષ્ણુર્વાત વર્ષમેતથામ્ના મારતસુતમમ્ ॥

ઇત્યાદિ વચનો એવું કહી બધું છે, કે મનુવશમાં ભરત નામનો કોઈ પ્રસિદ્ધ રાજા થઈ ગયો, અને એના નામ પરથી 'ભારત વર્ષ' એ નામ પડ્યું 'મનુર્મત્ત ઝગ્તે' । મત્સ્યપુરાણના એ વચનાનુસાર મનુને જ ભરત કહ્યા છે

દિગ્દૂતાનમાં બહારથી જે સર્વપ્રથમ સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયો આવ્યા, ઋગ્વેદ પ્રમાણે એ સહુ ભરત કહેવાતા ઋગ્વેદના ઝઘ અને ઉમા મંડળમાં ત્રિત્સુ અને સુદાસનો વારવાર ઉલ્લેખ આવે છે ઋગ્વેદના ઉમા મંડળમાં વસિષ્ઠમુનિના સૂક્તો આવે છે એમાંના ઉલ્લેખ પરથી એવું લાગે છે, કે મહર્ષિ વસિષ્ઠ ભરતોના પુરોહિત હતા અને ત્રિત્સુ એ જ ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા ભરતો ના સુતાસ નામના રાજાને યુદ્ધમાં વસિષ્ઠે મદ્દ કરી હતી, એવું વલ્કુન પણ વાચવા મળે છે એ સૂર્યવંશી ભરતોની સાથે મહર્ષિ વિશ્વામિત્રનો પણ વસિષ્ઠ જોડેલા જ પ્રગાઠ સંબંધ હતો ઋગ્વેદોક્ત મહર્ષિ વિશ્વામિત્રનાં સૂક્તોમાં પણ ભરતોના સંબંધમાં વિપુલ ઉલ્લેખ સાપડે છે એક સૂક્તમાં એવું પણ વલ્કુન આવ્યું છે, કે 'શતદ્રુ અને વિપારા ના સંગમ પર રેલના પાણીને લીધે ભરતોને વૈકાર્ધ જવુ પડ્યું હતું, ત્યારે વિશ્વામિત્રે ભરતો માટે નદીઓની પ્રાર્થના કરી અને એ પ્રાર્થનાને બળે, પાણી ઊતર્યા અને ભરતે 'સામે પાગ બધું ચઢ્યા ત્રીજા સૂક્તમાં 'સુદાસરાજને વિશ્વામિત્રે સહાય કરી', એવો ઉલ્લેખ છે 'વિશ્વામિત્રસ્ય રક્ષતિ

મદ્દેદ મત્ત જનમ્ ।' આ તથા પણ વિચારવા જેવી છે ત્રિશ્વામિત્ર પ્રમાણે જ ભરતોની સાથે અથવા 'ભરત' નામના સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયો સાથે ભરદ્વાજનો પણ સંબંધ હતો । મંડળમાં ભરદ્વાજનાં સૂક્તો આવેલાં છે એમાં ભરતોનું, ભારત ક્ષેત્રનું, ભરતોના મંત્રિનું અને દિવોદાસ જે સુદાસના પિતા હતા, તેમનું વલ્કુન આવેલું છે

દિગ્દૂતાનના ક્ષેત્રો 'ભારતજન' કહેવાતા તેનું મળ આ ભરતો જ હતા, એ ઋગ્વેદનાં સૂક્તોથી સાબિત થાય છે અલગત ઋગ્વેદનાં ભરતો અને મદાભારત યુદ્ધના ભરતો, એ બિજા હતા, એવું માનવાને ધર્મી કારણો છે

બ્રાહ્મણ શ્રેણીમાં સામાન્ય રીતે 'ભરત' શબ્દનો અર્થ 'ક્ષત્રિય વીર' અથવા 'તત્ત્વિજ બ્રાહ્મણ' થતો

પ્રાગૈતિહાસિક સાહિત્યમાં 'ભરત' નામ બહુ આગળપડતું નજરે પડે છે, અને આપણા સમગ્ર દેશને એમના જ પરાક્રમને લીધે, 'ભરતજા' અથવા 'ભારતવર્ષ' નું નામ મળ્યું છે પરંતુ આ બધા ભરતોમાં આપણા આજના ઉત્સવ-નાયક નાટ્યાચાર્ય મહર્ષિ ભરત કયા? પ્રાચીનકાળ તપાસતાં ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણોમાં બહુ ભેદ નથી જણાતો બ્રાહ્મણ કર્મે ક્ષત્રિય જણાતો, અને ક્ષત્રિય કર્મે બ્રાહ્મણ જણાતો તેથી જ કદાચ બ્રાહ્મણ શ્રેણીમાં, તત્ત્વિજ બ્રાહ્મણ અને વીર ક્ષત્રિય, ઉભય 'ભરત' ને નામે ઓળખાતા આપણા ભરતમુનિ બ્રાહ્મણ હતા? ક્ષત્રિય હતા? કોણ જાણે, શું હતા? પરંતુ મને લાગે છે, બ્રાહ્મણ હશે નાટ્યવેદના ઉત્પાદક, સર્જક અને પ્રચારક બ્રાહ્મણ જ હશે ને? જેના નામથી વાર્ધમના ધર્મી પાતા-ભરાયેલા છે, જેની કથા લેક ને પુરાણમાં વલ્કુવાચેલી છે, ઇન્દ્રની એ પ્રસિદ્ધ અપ્સરા ઉર્વશીને, નૃયામિનયમાં બૂલ કરવાથી, મહર્ષિ

ભરતે શાપ લીધો હતો, એવો ઉલ્લેખ મત્સ્યપુરાણમાં મળે છે. આટલા પરથી એટલું અનુમાન નીકળે છે, કે મદ્યપે ભરત પણ વેદિક કાળના કોઈ બ્રહ્મપે હશે. ઋગ્વેદમાં ઉર્વશીનું નામ ઘણે દેકાણે આવેલું છે; અને કેટલેક સ્થળે તેા તે વ્યક્તિવાચક પણ છે. તે સવાય પુરુવા સાથેના તેના સંબંધ તથા ત્રિચંદ્ર, એ બધી વેદોક્ત અને પુરાણોક્ત ગાથાઓથી હિંદુ પ્રજા અજ્ઞાત નથી. એ ઉર્વશીનો કાળ શોધાય, તેા અને કદાચ શુરપદે શોભે એવા અને ઉર્વશી જેવીને નૃત્યાભિનયની બુદ્ધને લીધે શાપ દેનારા મદ્યપે ભરતનો કાળ શોધવામાં અડચણ ન આવે.

અર્વાચીન દેશે સામાન્ય રીતે મદ્યપે ભરતને ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઈ. સ. ૨૦૦ સુધીના ગાળામાં ક્યારેક ચર્ચા ગયા હોવાનું ખાતર છે. કીથ (Keith), હેગ (Haigh), લ્યુડર્સ (Luders) વગેરે પાશ્ચાત્ય અધ્યકારીઓ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ આપણા એ જૂના અધીનો અભ્યાસ કરી પોતાનાં મતંબે રજૂ કર્યું છે. એમની દૃષ્ટિથી જોનારા હેલીઓ એમની માન્યતામાં તણાયા છે. અર્વાચીન અને પ્રાચીન બંને દૃષ્ટિએ અને મતંબેનો સંજોગાંગ અભ્યાસ કરીને એવા મતંબેથી જે નેષ્ટર્ષ નીકળે, એ જ સત્ય, એવું હું નક્કી માનું છું. અન્ય સંસ્કૃતિમાં જન્મેલા, ઊછરેલા, અન્ય ભાષાભાષીઓ, સંસ્કૃતનો લીધે અભ્યાસ છતાં શબ્દોના અભ્યાસાથે, પ્રયોગાથે, સ્થાનપરવે સંયોગાથે અને એવી રીતે વાચ્યાથે, ધ્વન્યાથે, શ્લેષાથે વગેરે સક્ષમ અર્થ સમજવાને, સંપૂર્ણપણે શક્તિમાન નથી બની શકતા. અને તેથી જ કદાચ કીથ જેવા અભ્યાસીજને પણ તૈત્તિરીય બ્રહ્મણમાં ઉલ્લેખાયેલા 'સૈવ્ય' જેવો 'નટ' માટેના સર્વસામાન્ય શબ્દ 'નટ' તરીકે ન-સમજતાં, 'સૈવ્ય' એટલે 'નર્તક'

એવો અર્થ કહે છે. તેવી જ રીતે 'નટ્ય મુક્તમ્' એ શબ્દોનો વાસ્તવિક અર્થ ન સમજતાં કીથ 'નટ્યર્ગની ભૂખ' એવો અર્થ કરે છે. કીથ કહે છે: 'We find, that in the days of Mahabhasya, the Nata's hunger is as proverbial as the dancing of the peacock.'

પાણિનિના 'વત્સ્ય ચ વર્તમાને' એ સૂત્ર પર 'વત્સ્ય ચ વર્તમાને નપુંસકે માવ ઉપસંહ્યાનમ્' એ વાર્તિક લખતાં; પતંજલિએ 'વત્સ્ય ચ વર્તમાને નપુંસકે માવ ઉપસંહ્યાનં વત્સ્યમ્' છાન્દાગ્રહિતં, મયુરસ્ય વૃત્તમ્, નટ્યમ્ મુક્તમ્, કોક્કિલસ્ય વ્યાહતમિતિ॥' આ પ્રમાણે લખ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે ભૂતકાળ વાચક ધાતુસાધિત વિશે પણના વર્તમાનકાળ વાચક અર્થ પ્રમાણે, જે નપુંસકવિંગી ભાવવાચક નામ જેવો ઉપયોગ થયો હોય, તેા તેવે વખતે પણ નેષ્ટક્રિયાનો ઉપયોગ કરવો અને એ ભાવવાચક નામના ઉદાહરણ તરીકે 'છાન્દસ્ય હસિતમ્' 'નટ્ય મુક્તમ્' 'મયુરસ્ય વૃત્તમ્' પ્રમાણે પ્રકારો ઉલ્લેખવામાં આવ્યા છે. અને એ રીતે 'વિદ્યાધીઓતું હસવું', 'નરોનો ઉપલોગ', 'મોરનો નાચ', એ જ અર્થો અહીં અભિપ્રેત છે, એ સ્પષ્ટ રીતે સમજશે એટલે 'નટ્ય મુક્તમ્'નો અર્થ 'નટનો ઉપલોગ' નહિ કે 'નટની ભૂખ.' અર્થનાં આવા જ અનર્થ થાય અને એ અનર્થોને સાત સાબિત કરવા માટે નવા અનર્થો ઉપજાવા આવું આપણાં ઘણાં પ્રાચીનશાસ્ત્રો માટે થઈ આવ્યું છે. કાલદાથી એ રોકી શકાતું નથી એ દુઃખ છે, અને આવા પાશ્ચાત્ય લેખકોના દિલી અનુયાયીઓ આપણા જ્ઞાન, શાસ્ત્ર અને ઇતિહાસ વિશે કેટલું અસત્ય-તિમિર ફેલાવે છે, કે જેથી સત્યને શોધવામાં, નહાં પરિશ્રમ પડે છે.

ઉપસંહ્ય વેદિક વાક્યમાં

‘વિશ્વરૂપ’ ‘વદનતી’, વગેરે શબ્દો પ્રાચીન નાટ્ય-સંસ્થાને ધ્વનિત કરે છે.

આપણે ત્યાં ઘણીવાર આપણા પુરોહિતો અને શુદ્ધો યજુર્વેદના રદ્રાધ્યાયનો અનુવાક બોલી બધ છે, ત્યારે આપણને જ્યારે સરભા ય નથી આવતો, કે એમાં પણ નાટ્યનાં બીજો રહેલાં છે યજુર્વેદ માધ્યમિની સાખાના રદ્રાધ્યાયના ૨૨મા મન્ત્રથી આરભાતા ૩૩ અનુવાકમાં આવેલા ૨૫ ૨૬ અને ૨૭મા મન્ત્રમાં, ‘વિશ્વેન્દ્યો વિશ્વેન્દ્યઃ’ કીનાથી, આખી નટ સંસ્થા-તર્વાનવાં ૩૫ ધારણ કરનારી એક પ્રજાનો ઉત્થેખ થતો હોય, એવું ૨૫૪ દેખાય છે એ મન્ત્રે આ રજા.

નમો ગણેભ્યો ગગરતિભ્યઃ વો નમો નમો
બ્રહ્મેભ્યો વ્રાતરતિભ્યઃ વો નમો નમો વૃત્તેભ્યો ગૃસ
પતિભ્યઃ વો નમો નમો દિરુપેભ્યો વિશ્વરુપેભ્યઃ
વો નમ ॥ ૨૫ ॥

નમ સેનાભ્ય સેનાતિભ્યઃ વો નમો નમો રણિભ્યો
ઝરેભ્યઃ વો નમો નમ સ્તૃભ્ય સ્તૃહૃત્ત્વઃ વો
નમો નમો મહદ્ભ્યો અભેકેભ્યઃ વો નમ ॥ ૨૬ ॥

નમસ્ત્રણ્યો રણકારેભ્યઃ વો નમો નમ
કુલત્રેભ્ય કર્મારેભ્યઃ વો નમો નમો નિપાત્રેભ્ય
પુષ્કિત્રેભ્યઃ વો નમો નમ રુતિભ્યો મૃગલુભ્યઃ
વો નમ ॥ ૨૭ ॥

અણુ અને અણના અધિપતિ ૩૫ ધારણ કરનાર હે રદ્ર! આપને નગરકાર વ્રાતાણુ અને વ્રાતગણના પતિ એવા રદ્રને પ્રણામ મેધાવિન અને એવા અધિપતિ એવા રદ્રને વદન વિરેપાથ, વિરુદ્ધ, વિગતરૂપ તથા વિશ્વના અનેકવિધ રવરૂપ ધારણ કરનાર એવા રદ્રને નમસ્કાર.

સેનારૂપ અને સેનાપતિરૂપ એવા રદ્રને પ્રણામ રજવાળા અને રથ વચરના, રથમાં બેસેલા અને રથના અધિષ્ઠાતા તથા સારથિરૂપ એવા રદ્રને નગરકાર વિદોદે હૃદયરૂપ અને પ્રાણાદિ વડે અલ્પરૂપ એવા રદ્રને નમસ્કાર.

રિહાપી, રથકાર, કુબાર, હાહાર, સિંહ વગેરેનાં રથ ધારણ કરનાર હે રદ્ર! આપને પ્રણામ, તથા

પુલ્કસાદિરૂપ રદ્રને નમસ્કાર થાનોને નમન કરનાર એવા રદ્રને પ્રણામ, અને મૃગેાની ધારણા કરનાર એવા સિંહારૂપ રદ્રને નમસ્કાર.

એ અનુવાકમાં આવેલા ‘નમો વિશ્વેન્દ્યો વિશ્વરુપેન્દ્યઃ નમો’માંનો વિશ્વરૂપ શબ્દ જે સામાન્ય અર્થમાં એ અનુવાકમાં વપરાયો છે એ બેલાં ‘વિશ્વરૂપ’ એ શબ્દ ‘નટ’ ને માટે જ પ્રયુક્ત થયો હોવા બેઈએ એમ નિસશય લાગે છે. રૂપ અને વિશ્વરૂપ એ બંને શબ્દોને વિચારતાં એને નટ અને નાટ્યની સાથે સબંધ હોવા જ બેઈએ એમ સદજ કલ્પી શકાય છે. પોતે જે હોય એનાથી ભુદ્ ૩૫ લેવું, ભુદે વેશ બળવવા, ભુદે રવાગ રચવા, એ અર્થમાં જ વિશ્વરૂપ શબ્દ પ્રયુક્ત થયો છે તેવી જ રીતે ‘તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ’માં પણ અગાઉ બહુવેલાં કૈલપ શબ્દ કે જે સપ્તર્ષણે નટવાથી જ છે, કીનો ઉલ્લેખ મળે છે પુરુષ મેધની બલિવિધાનની યાદીમાં કૈલપ શબ્દ આવે છે યજુર્વેદાન્તગત જે વિશ્વરૂપ નામના કોડો દતા, તે જ પાછળથી, કૈલપ કરેવાપા દરે બ્યાકરણાચાર્ય પાણિનિના ‘હંદોગોવિદ્ય કયાદિક વર્ણવનટય’ એ સૂત્રથી નટ વગેરેનાં મોઈ આનાય અથ પણ દશે, એવું જ પ્રત્યક્ષ થી દેખાઈ આવે છે ઉપરાંત ‘પારાશરિશિલા લિખ્યાં મિત્રુનટસૂત્રયો’ આ સૂત્રથી પાશર્ય અને શિલાલિખે લખેલાં મિત્રુસૂત્ર અને નટસૂત્ર પણ એ કાળમાં પ્રચારમાં હતાં તે જ પ્રમાણે ‘જનમદ્વજાચાર્યાદિનિ’ એ સૂત્રથી જણાવિત એટલે જણાવે લખેલા નટસૂત્રને ‘વિદ્યાથી’ એવું પ્રતિપાત્ત થાય. જણાવિત પ્રમાણે જ પારાશરિન અને શિલાલિખ એવા શબ્દો પાશર અને શિલાલિખાં સૂત્રોના વિદ્યાથી’ઓ માટે વપરાતાં કીના પછી એટલું નક્કી આવે છે, કે નટોનો આમાય અથ તથા નટસૂત્ર જેવા અથો પાણિનિ પૂર્વે વિદ્યમાન હતા.

કીમ આદિ પાશર્ય પડિતો નટ શબ્દો

ધાર્મિક નિશ્ચિત અર્થ, માનતા નથી; પરંતુ નટ એ સંસ્કૃતના નૃત્યનું પ્રાકૃતરૂપ માને છે. પાણિની નમતિ इति नटः એવું રૂપ આપે છે. અને એનો અર્થ નટઃ શૈલપઃ એવો વ્યાકરણ સંપ્રદાયમાં આપવામાં આવ્યો છે. શૈલપઃ એટલે 'અભિનય કરનારો નટ' એ અર્થ વૈદેક-કાળથી આવતો આવ્યો છે, એ આપણે જોયું છે. આ બધા ઉદ્દેશોથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે જ, કે પાશ્ચાત્ય પંડિતોના કથન મુજબ 'ભારતીય નાટ્ય' અને 'ભારત નાટ્યશાસ્ત્ર,' બહુ પ્રાચીન નહિ, છતાં ધ્રિસ્તાબ્દની ઘણી પૂર્વે યર્ધ ગયા હોવા ભેદ છે, એ સમજી શકાયો.

હવે એક બીજું દૃષ્ટિ. આપણી પાસે ઉપલબ્ધ વાસ્તવ્યમાં જૂનામાં જૂના નાટકો ક્યારે લખાયાં, ક્યા કાળમાં લખવાયાં, એના લેખકો કોણ એ જો સંશોધાય, તો એના પરથી પણ આપણે એટલું અનુમાન તો કરી શકીશું, કે એ નાટ્યકાળ પૂર્વે, ભરતમુનિનું ઉપલબ્ધ નાટ્યશાસ્ત્ર સંપાદન યર્ધ થયું હોતું ભેદ છે.

માન્ય રીતે પ્રાચીન નાટકોમાં તરત ધ્યાન એ એવાં 'અભિજ્ઞાન શાકુંતલ,' 'સાલવિકાંશમિત્ર,' 'વિક્રમોર્વશીય' વગેરે કાળિદાસનાં નાટકો તેમ 'ઉત્તરામચરિત્ર,' 'માલતી-માધવ,' 'અન્તરશત્રુ,' 'પ્રતિજ્ઞાચાણુક્ય,' 'સ્વમ્નવાસવદત્તા,' 'પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ,' તથા 'મૃચ્છકટિક,' 'મુદ્રારાક્ષસ' વગેરે ભુદાનુદા કવિઓનાં લખેલાં નાટકો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે. તે સિવાય, 'નાટ્યશાસ્ત્ર'ના ભાષ્યકર્તા અભિનવગુપ્તે પોતાની 'અભિનવ-ભારતી ટીકા'માં લખ્યું છે : 'નાટ્યાચિત્તર્યો-દાહરણં મહાકવિમુગ્ધનિવદ્ધો વાસવદત્તા નાટ્ય-પારાલ્લ્યઃ સમસ્ત એવ પ્રયોગઃ તન્ન હિ વિન્દુસારઃ પ્રયોજ્યવસ્તુક ઉદયનચરિતે સામાજિકી કૃતઃ' અર્થાત્ મહાકવિ મુગ્ધુએ 'ઉદયનચરિત' નામનું નાટક રચ્યું હતું. ધન્યાલોકની 'લોચન ટીકા'માં 'વત્સરાજચરિત' નામના નાટકનો પણ ઉલ્લેખ

છે. કદાચ આ બંને નામ એક જ નાટકનાં પણ હોય.

આ બધાં નાટકોના કર્તાઓ કાળિદાસાદિ કવિઓ ક્યારે યર્ધ ગયા, એનો કાળ નેણુંય શોધવાને અત્યાર સુધી ઘણા પંડિતોએ મહા-પ્રયાસો કર્યા છે; પરંતુ એ ક્ષેત્રના અનેક પ્રયાસો એકમતી નેણુંય પર આવી શક્યા નથી. વિક્રમાબ્દનો આરંભ કરનાર શકારે વિક્રમાદિત્ય. કે જે એક પ્રસિદ્ધ સમ્રાટ હશે, ત્રિપુલ્ભુમિનો શાસક હશે, છતાં એ વિક્રમાદિત્યનું પણ નિષ્કૃયાત્મક ચરિત્ર, ઐતિહાસિક રાજ્યકાળ વગેરે મતાંતરરૂઢિતરૂપે નેણુંય શકાયું નથી. એક ઐતિહાસિક ભૂપતેનો રાજ્ય-કાળ ન નિષ્કૃયાત્મક તો કવિઓના નાટ્યકાળ અને એમનો જીવનકાળ ક્યાંથી શોધાય? શી રીતે શોધાય?

ઐતિહાસના અનેક ગ્રંથોનાં સંક્રોધ પાનાં ઉઘલાવીને આનો આપણે નેણુંય શોધવા રહ્યો.

વત્સરાજ ઉદયન સંસ્કૃત સાહિત્યની એક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. બાણ, કાળિદાસ, શૃંગાલ્ય, ભાસ, વિષ્ણુશૃંગ કૌટિલ્ય તેમજ શ્રી હર્ષ આદિ મહાન કવિઓએ એની વિશદ કીર્તિ-ગાથા ગાઈ છે. 'સ્વમ્નનાટક'માં ઉદયનને વૈદેહી-પુત્ર લખ્યો છે અને પુરાણોની રાજ્યવંશાવલિ અનુસાર વત્સરાજ ઉદયનને શતાતીકનો પુત્ર વર્ણવ્યો છે. 'મંજુ શ્રીયુક્તકલ્પ'માં પણ એવો જ ઉલ્લેખ છે. તેમ 'પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ'માં પણ એની પુષ્ટિ મળે છે. મહાભારતાનુસાર વત્સરાજ ઉદયનના પિતા શતાતીક ભારતયુદ્ધ પછીના પૌરવ કુળના દ્વિતીય શતાતીક હતા.

બૌદ્ધ ગ્રંથો જોતાં તથાગત શુદ્ધ અને ઉદયન બંને સમકાલીન લખ્યા છે. હુ-એન-સંગ પણ 'કૌશામ્પીના રાજ ઉદયને ભગવાન શુદ્ધની તેમના મૃત્યુ પૂર્વે, એકે વિશાળ મૂર્તિ બનાવી હતી.' એવો ઉલ્લેખ કરે છે.

ઉદયન ગર્ભવિદ્યામાં અત્યંત પ્રવીણ હતા.

એના ઉદ્દેશ મળે છે કે ઘોષવતી વીણના વાદન વડે એ મરત હાથીએને મત્રમુગ્ધ કરતા અને પકડી લેતા એ જ ઉદ્દેશના જીવનપ્રસંગ ઉપરથી, મહાકવિ ભાસે 'સ્વપ્રનાટક' લખ્યું હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે એના પરથી એટલું કદાચી શકાય છે, કે મહાકવિ ભાસ ઉદ્યન પછી થયા હોવા ભેદથી, જયવા એમ પણ કહી શકાય, કે મહાકવિ ભાસ વત્સરાજ ઉદ્યનનાં અનુવર્તી દશે કેટલાક મહાકવિ ભાસને મહાપદ્ય નદના સમકાલીન ગણે છે. એ એ નદના સમકાલીન હોય, તો કૌટિલ્ય વિષ્ણુગ્રામ અને ભાસ પણ સમકાલીન જ ગણાય મહાકવિ ભાસનાં અનેક નાટકો પ્રસિદ્ધ છે એ જ ભાસ દેવિના ચારદત્તના રૂપાંતરરૂપે સંસ્કાર શ્લોકચિંત 'મૃચ્છકટિક' રચાયું હોય, એવું આપણે ખાતરીથી અનુમાન કરી શકીએ છીએ અને શ્લોક, પ્રચલિત વિક્રમ સવતથી થયે પૂર્વે આંધ્રકાળમાં યર્ષ ગયાના પુરાવાઓ સાંપડે છે વિષ્ણુગ્રામ કૌટિલ્યના અર્ધશાસ્ત્રમાં, મહાકવિ ભાસના એ 'શ્લોકો ઉદ્દૃષ્ટ થયેલા દેખાય છે ભાસકૃત 'પ્રતિજ્ઞાલોગ-ધરાયલું' નામના નાટકમાં એ મળી આવે છે એના પરથી એવું પણ અનુમાન નીકળે છે, કે મહાકવિ ભાસ ચાલુક્યની પૂર્વે યર્ષ ગયા હોવા ભેદથી એ ભાસ પોતાના નાટકોને અતિ, ને, ભરતવાક્ય લખતા, તેમાં પણ એ એવું લખતા, કે 'દિમાલય અને વિધ્વસાગર પર્વત અમારા રાજસિંહ એક જ રાજ્ય કરે' વત્સરાજ ઉદ્યન પછી અને કૌટિલ્યની પૂર્વે, ભૂમિનો એકજન શાસક, એ મહાપદ્ય નદ જ હતો નહોતો માટે પુરાણોએ પણ 'એકજન શાસક' એ જ વિશેષણો ઉપયોગ કર્યો છે વિદ્યાખંડત્ત રચિત 'મુદ્રારાક્ષસ' નાટકમાં નહોતો નેવનવતિશતદ્રવ્યકોટીમ્વર તથા 'કથા-સરિતસાગર' માં પણ, એને નવાલું કરોડનો અમિષ્ઠાતા ગણ્યા છે 'કામ-દંડીય નીતિસાર'

અને અન્ય ગ્રંથોમાં નદની વિપુલ સપત્તિને કારણે એને 'સર્વાર્થસિદ્ધિ' કહેતા પુરાણોમાં તો મહાપદ્યનો, ખીખ ભાગે વ પરશુરામ તરીકે ઉદ્દેશ કર્યો છે, કારણકે મહાપદ્ય પરશુરામની માફક ઘણાં ક્ષત્રિય રાજ્યોનો નાશ કર્યો હતો, અને પાંચાલ, ચરસેન, કલિંગ વગેરે રાજ્યોનો નાશ કરીને, તે એકજન અતિભલ અનુલલિત શાસનસામ્રાટ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો.

આ જમા ઉદ્દેશો એનાં મહાકવિ ભાસ નદકાળમાં યર્ષ ગયા હોય એવું કેટલાક અનુમાને છે પરંતુ મહાકવિ ભાસ ઉદ્યનના ઉત્તરવર્તી હોવા વિશે ખાતરી થતી ભય છે અગાઉ જણાવ્યું તેમ ભાસે લખેલું 'સ્વપ્રનાટક' ઉદ્યન સમયની જ છે, અને ઉદ્યનની કેટલીક યતનાઓ ઉપરથી જ એ લખાયું હોય ભેદથી એ જાણી 'મૃચ્છકટિક' નાટકના કર્તા શ્લોકની પૂર્વે જ ભાસ કવિ યર્ષ ગયા હોવા ભેદથી, એમાં સંશયને સ્થાન નથી જ, કારણ શ્લોકનું 'મૃચ્છકટિક' એ ભાસના 'ચારદત્ત'નું રૂપાંતર જ છે, એ વિદ્વાનોથી અભયુ દ્વારથી અને શ્લોક વર્તમાન વિક્રમ સવતની થયે પૂર્વે આંધ્રકાળમાં યર્ષ ગયા હોવાના ઘણા પુરાવા લખ્ય થતા ભય છે, તદુપરાંત ભગવાન કૌટિલ્યે પોતાના અર્ધશાસ્ત્રમાં જે ભાસના 'શ્લોકો ઉદ્દૃષ્ટ કર્યા છે, એના પરથી પણ એ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે, કે ભાસ ચાલુક્ય કૌટિલ્યની પૂર્વે જ યર્ષ ગયા હોવા ભેદથી એ ભાસ કવિ પણ 'ભરતવાક્ય'ના નિયમોને અનુસરતા અને તદુસાર નાની સુવધારથી આરભીને ભરતવાક્યથી પૂર્ણાકૃતિ કે તા આ રીતે વિચારતાં અને ભારતયુદ્ધ પછી પુરાણોની ગણતરી પ્રમાણે કૌતિય અણું નના પોત પરીક્ષિતના જન્મથી મીડીને મહાપદ્યના અધિકેક પર્વત ૧૫૦૦ વર્ષનો કાળ લીલ્યો હોવાની ગણના, ગણિતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પુરવાર

થઈ શકી છે. એટલે આ બધાની ઘણી પૂર્વે મહર્ષે ભરતનો કાળ મુઠ્યા વગર છૂટકો નથી.

આ સિવાય બીજાં કેટલાક પુરાવાઓ બેઠાં છે. મુનિ વરરથિ સંવત્ત્રવર્તક વિક્રમાદિત્યના પુરોહિત હતા; અને સુબંધુ સાહસાંક વિક્રમના પુરોહિત વરરથિના ભાણેજ હતા. 'કથાસરિતસાગર' તથા 'કલ્પદ્રુકાષ'ના કથન મુજબ—

‘વિક્રમાદિત્યપર્યયો મહેન્દ્રાદિત્યસંભવઃ ॥ ૬૨ ॥

અસૌ વિપમશીલોડપિ સાહસાંકઃ શકોત્તરઃ ॥ ૬૩ ॥

આના પરથી એવું લાગે છે કે શકારે વિક્રમનું નામ 'હર્ષ' પણ હદ.

શ્રીહર્ષવિક્રમનસંધિપનાતુગુપ્ત—

ગર્ગાષ્મકુટ્ટનસંજ્ઞાકવાદરાખામ્ ।

एषां मतेन भद्रतस्य संतम् विगाढ

सुष्टं मया समनुगच्छत. रत्नकोशम् ॥

આના પરથી આપણે બજવાન અનુમાન કરી શકીએ કે નરસિંહ શ્રીહર્ષ વિક્રમે તથા માતૃગુપ્તે નાટ્યમહર્ષે ભરતમુનિના નાટ્ય-શાસ્ત્ર ઉપર ઠાકાં બાબ્થગ્રંથ કે ટીકાગ્રંથ યા બૃહદ્ વાતિકગ્રંથ લખ્યો હશે. અહીં એટલું બહુવું ન બેઠાં છે કે સમુદ્રસ વિક્રમક, ચંદ્રસ વિક્રમ, સ્કંદસ વિક્રમ—એ બધા હર્ષનામધારી નહોતા. તેથી સહજ અનુમાન થઈ શકે છે, કે શકારે હર્ષવિક્રમ અને ઉપયુક્ત માતૃગુપ્ત, બંને સમકાલીન હતા. અને આ બધું વિચારતાં વિક્રમાબ્દ તથા શ્વેતકબ્દની વચ્ચે ૬૯૮ વર્ષનું અંતર હોવું બેઠાં છે એમ લાગે છે. બ્રાહ્મણ-સમ્રાટ શ્વેત વર્તમાન વિક્રમ સંવતની પૂર્વે થઈ ગયા; અને એમણે 'ભરતનાટ્ય' ઉપર બાબ્થગ્રંથ રચ્યો હતો. કલ્હણ પણ વિક્રમાદિત્ય અને શ્વેત એ બંનેને પૃથક્ માનતો હતો.

પ્રસિદ્ધ અરબી યાત્રી અલ-બે-હનીના કથન મુજબ શ્રીહર્ષ અને વિક્રમાદિત્ય એ બેની વચ્ચે ૪૦૦ વર્ષનું અંતર હતું એવું ઉલ્લેખાયું છે. આ બધાને નેહર્ષ કાઢતા :

ટૂંકાણમાં—(૧) કાશ્મીરના આનંદવર્ધન, કેવે ભવભૂતિ, નેરુંકત વ્યાખ્યાકાર ફર્ગ, ભદ્રંત અશ્વઘોષ, મહાકવિ ભાસ વગેરે બધાની પૂર્વે ભરતમુનિ થઈ ગયા હતા, એમાં સંશયને સ્થાન નથી. (૨) આખ્યાન, કથા-વાત, નાટકો વગેરે કવિઓની એ બધી કૃતિઓ જનતા સામે આવી, તે પૂર્વે ભરત થઈ ગયો એ સિદ્ધ વાત છે. (૩) આચાર્ય અભેનવ-ગુપ્તે 'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર' પર ટીકા રચી છે. (૪) તેરહત નરેશ શ્રી નાન્યદેવે પણ ભરતમુનિના એ મહાન ગ્રંથ પર 'ભરતબાબ્થ' નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. (૫) રથાણીધર મહારાજ શ્રી હર્ષવર્ધનના રાજ્યકવિ શ્રી બ્રાહ્મદેવ પણ ભરતમુનિનું ઝૂલુ સ્વીકારે છે. (૬) નિરુક્તકાર ચાર્ક, જે મહાભારતના કાળથી લગભગ ૩૦૦ વર્ષના અરસામાં થઈ ગયાનું મનાય છે, તે પણ ભરતમુનિનું પૂર્વચાર્ય તરીકે સ્મરણ કરે છે. (૭) શ્રી શંકુક, શ્રી હોલ્લટ તથા શ્રી ઉદ્ભદ્ર આદિ મહાનુભાવોએ પણ ઉક્ત શાસ્ત્રગ્રંથ પર બાબ્થો લખ્યાં છે. (૮) શુંગ વંશના પ્રવર્તક સમ્રાટ પ્રખ્યામિત્રના પુરોહિત આચાર્ય મતંજલિ પોતાના બાકરણ-મહાબાબ્થમાં, જે પુરાતન નાટકનો ઉલ્લેખ કરે છે, એ પુરાતન નાટકની પૂર્વે, ભરતમુનિ થઈ ગયાની સાબિતી મળે છે. (૯) મહાભારતના કર્તા, લગવાન વેદ-આસ જેવા પણ, જેમના રાજ્યાભિષેકનું વર્ણન, માત્ર કાને આવેલી કથા પરથી જ બહુતા, એ પૃથ્વીના આઘરાજ વેનપુત્ર પૃથ્વીએ ગામકો, માગધ, સત, ભાટ તથા ચરણોને, મગધ અને આનૃપ ભૂમિ દક્ષિણમાં આપી હતી. આ ઉલ્લેખથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે મહર્ષે ભરતે સ્થાપેલી આ નાટ્ય-સંસ્થા ક્રમશઃ ધંધાદારી શોકોના હાથમાં જતાં, એની એક સ્વતંત્ર ભેતિ નિર્માણ થઈ હશે; જે ભેતિને મહારાજ પૃથ્વીવેએ આનૃપ ભૂમિએ

દક્ષિણમાં આવી હશે આના પરથી પણ એટલું ચોખ્ખું અનુમાન તીકળે છે કે મહારાજ પૃથુ વૈન્યની પૂર્વે મહર્ષિ ભરત યજ્ઞ ગયા હશે (૧૬) યજુર્વેદનો અનુવાક, વેદોક્ત ઇશ્વરી પ્રસિદ્ધ અપ્સરા ઉર્વશીની નૃત્યાભિનયમાં થયેલી ભૂક્તને લીધે, ભરત મહર્ષિએ તેને આપેલા શાપ, પૃથ્વીના આઘ મહારાજ પૃથુ વૈન્યે માગધ સત્તાદિકને આપેલી દક્ષિણા, અન્નવેદોક્ત કથાનકોમાં આવેલી ભરતોની કથા, 'મતુર્મત્ત ડન્યતે' એ કથન, એ બધા પ્રમાણોના વિચાર કરતાં મહર્ષિ ભરત વેદિક કાળના અથવા લગભગ તે જ કાળમાં યજ્ઞ ગયેલા કોઈ બ્રહ્મર્ષિ હોવા ભેદ છે

હવે ખુદ 'નાટ્યશાસ્ત્ર'માં દર્શિ નાખતાં જે પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધિ થાય છે તેનો સાર પણ આપણે ભેદ ભેદ છે

નાટ્યવેદની ઉત્પત્તિના સબધમાં મહર્ષિ ભરતમુનિ કહે છે

ધ્રુવતાં નાટ્યવેદસ્ય સમગ્રો વ્રહ્મનિર્મિતઃ ।

'હે ઓતાઓ! સાચો નાટ્યવેદનો ઉદભવ બ્રહ્માના નિર્માણ પ્રમાણે થયો છે'

વળી કહે છે

પૂર્વ કૃતયુગે વિપ્રા કૃત્તેસ્વાયમુવેડન્તરે ।

'પ્રેતાયુગેડય સમ્રાટે મનોદેવસ્વતસ્ય ચ ॥

પ્રામ્યધમેપ્રવૃત્તે તુ કામલોમગમને ॥

'હૃદ્યાં ક્રોધામિસમૃદે લોકે સુખિન્દુ સિતે ।

ન્યારે પ્રેતાયુગને આરંભે, વૈરવરવત મનવન્તરમાં લોકો આપધર્મમાં રચાપચ્યા રહેવા લાગ્યા, કામ લોભાદિને વશ બનીને ઈર્ષ્યા અને ક્રોધથી સમૂહ બનેવા લોકો દુઃખ પીમવા લાગ્યા, અને ન્યારે વેદાદિક જ્ઞાન આમાન્ય જનતાને દુર્લભ પડ્યું - ન્યારે ખાલ્યશાસ્ત્રના કથન મુજબ -

ન વેદબ્રહ્મહારોડય સપ્રાપ્ય શૂદ્રજાતિપુ ।

તસ્માન્ ઇજામ્ વેદ પથમ સર્વેર્ગિણમ્ ॥

વેદાદિક જ્ઞાન શૂદ્ર જાતિને સામળવા સારુ થ ન

મગ્ન, ત્યારે તમામ વર્ણો માટેનો નવો પથમ વેદ ભરતમુનિએ નિર્માણ કર્યો

એટલે તમામ વર્ણોને પોતપોતાનાં કર્તવ્ય કર્મમાં યોગ્યતા અને વેદનું સમ્પ્રદાન તમામ વર્ણોને સુલભ રીતે મળે, એવા ચારે વેદોમાંથી સાર ગ્રહીને ભરત મુનિએ 'નાટ્યવેદ' નામનો પાંચમો વેદ નિર્માણ કર્યો

જગ્રાહ પાઠ્યમૃત્પેદાત્ સામમ્યો ગીતમેવ ચ ।

ચર્યવેદાદગ્નિન્યાન્ રસનાયર્વગદાદપિ ॥

જગ્ગેદમાંથી પાઠ, સામવેદમાંથી ગીત, ચતુર્વેદમાંથી અભિનય અને અથર્વવેદમાંથી - રસ બે ચીને, નાટ્યવેદનું ભરતમુનિએ નિર્માણ કર્યું

આ બધા વચનો, પરથી એટલું સદબ પુનઃવાર થાય છે, કે સામાન્ય કૃતિહાસના અતીત કાલમાં જનકંઠ્યાણ અને લોકશિક્ષણને અર્થે, મહર્ષિ ભરતમુનિએ બ્રહ્માની પાસેથી જ્ઞાન સપાદન કરીને, અને ચારે વેદોમાંથી સાર બે ચીને, આ નવા નાટ્યવેદ અથવા ગદ્યવેદ અથવા પથમ વેદનું સર્જન કર્યું હશે

વળી મહર્ષિ ભરતે પોતાની નૂતન નાટ્યસરથા માટે બિનબિન દેવો પાસેથી, બિનબિન વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી હતી એ એમના જ શબ્દોમાં આપણે ભેદ છે

પ્રીતતુ પ્રથમ શક્તો દત્તવાન્ સ્વચ્ચ જ હુમર્મ્ ।

પ્રાપ્ત કમળહૃદ્યૈવ શૂરામ્ વરણસ્થા ॥

સૂચ્છન્દ્ય શિવ સિદ્ધિ વાયુર્વ્યજનમેવ ચ ।

વિષ્ણુ સિદ્ધાસનૈવ કુર્વેતો મુકુટ તથા ॥

શ્રાવ્યવ પ્રેક્ષણીયસ્ય દર્શો દેવી સરસ્વતી ।

અને છેલ્લે -

એસા જે દેવગર્વા યજ્ઞતાક્ષપત્રમ્ ॥

નાટ્યસંસ્થાની સ્થાપના માટે મહર્ષિ ભરતમુનિને સર્વપ્રથમ ઉદ્દે પોતાનો ધ્વજ આપ્યો, બ્રહ્માએ કમળહૃદ્ય આપ્યું, વરણે ભૂગાર, સૂર્યે ઇંદ્ર, સિંહે રિદ્ધિ, વાયુએ વ્યઘ્ર, વિષ્ણુએ સિદ્ધાસન, કુર્મને મુકુટ, દેવી સરસ્વતીએ અવલુની શક્તિ અને શેષ રહ્યું તે સર્વ દેવ, ગદ્ય, વક્ષ, રક્ષસ અને

નાગએ અર્પણ કર્યું.

આના પરથી આપણે કેટલી શકીયું, કે ભરતમુનિનું સ્વાયત્ત વ્યક્તિત્વ કેટલું બલવત્તર હશે કે જેમને ઈંદ્ર, વરુણ, સૂર્ય, શેન, વેણુ, કુબેર, સરસ્વતી, દેવગધર્વ આદિ સર્વેએ પોતાની વેશેષ વસ્તુઓ, આ નૂતન વેદની પ્રતિષ્ઠાપના માટે અર્પણ કરી.

ભરતમુનિ પોતે રચેલા આ નાટ્યવેદમાં શું શું હશે એનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવે છે, કે—
 ત્રિલોક્યસ્યાસ્ય સર્વસ્ય નાટ્યં ભાવાનુકીર્તનમ્ ।
 ક્વચિદ્ધર્મઃ ક્વચિત્ક્રીડા ક્વચિદર્થઃ ક્વચિદ્ધ્રમઃ ॥
 ક્વચિદ્ધાસ્યં ક્વચિદુદ્ધં ક્વચિત્કામઃ ક્વચિદ્વધઃ ।
 ધર્મો ધર્મપ્રવૃત્તાનાં કામઃ કામોપસેવિતામ્ ॥
 નિગ્રહો દુર્વિનીતાનાં વિનીતાનાં દમક્રિયા ।
 વલીવાનાં ધાટ્યર્થકરણમુત્પાદઃ શૂરમાનોનામ્ ॥
 અબુધાનાં વિબોધશ્ચ વૈરુણ્યં વિદુષામપિ ।
 રૂંદ્રારાણાં વિલાસશ્ચ સ્થૈર્યં દુષ્ટાદિતસ્ય ચ ॥
 અર્થોપજીવિનામર્થો વૃત્તિરુદ્વિગચેતસામ્ ।
 નાનાભાવોપસંપન્નં નાનાવસ્થાન્તરાત્મકમ્ ॥
 લોકવૃત્તાનુકરણં નાટ્યમેતન્મયા કૃતમ્ ।
 ઉત્તમાધમમધ્યાનાં નરાણાં કર્મસંશ્રવમ્ ॥
 હિતોપદેશજનનં નાટ્યમેતદ્ભવિષ્યતિ ।
 एतद् રસેષુ ભાવેષુ સર્વકર્મક્રિયાસુ ચ ॥
 સર્વોપદેશજનનં નાટ્યમેતદ્ભવિષ્યતિ ।
 દુઃસ્વાર્તાનાં શ્રમાર્તાનાં શોકાર્તાનાં તપસ્વિનામ્ ॥
 વિશ્રામજનનં લોકે નાટ્યમેતદ્ભવિષ્યતિ ।
 ધર્મ્યં યશસ્યમાયુર્થ્યં હિતં બુદ્ધિવિવર્ધનમ્ ॥
 લોકોપદેશજનનં નાટ્યમેતદ્ભવિષ્યતિ ।
 ન તજ્ઞાનં ન તત્ત્વિરૂપં ન સા વિદ્યા ન સા કલ્પ ॥
 ન સ યોગો ન તત્કર્મ નાટ્યેડસિન્ યન્ દશ્યતે ।
 સર્વશાસ્ત્રાણિ શિલ્પાણિ કર્માણિ વિવિધાણિ ચ ॥
 અસ્મિન્નાટ્યે સમેતાનિ તસ્માદેતન્મયા કૃતમ્ ।
 નાટ્ય એ ત્રણે યોગ્યું ભાષાદુષ્ટીર્ન છે. આ નાટ્યમાં કરચિત્ ધર્મ, ક્વચિત્ ક્રીડા, ક્વચિત્ અર્થ, ક્વચિત્ શ્રમ, કરચિત્ હાર્ય, ક્વચિત્ યુદ્ધ, ક્વચિત્ કામ, ક્વચિત્ વધ, ધર્મપ્રવૃત્તો માટે ધર્મ, કામસેવીઓ માટે કામ, દુર્વિનીતો માટે

નિગ્રહ, વિનીતો માટે દમ, પદો માટે ધણ્ય, શૂરોને માટે ઉત્સાહ, અબુધાનો માટે પ્રત્યાધ, જ્ઞાનીઓ માટે જ્ઞાન, ઐશ્વર્યવાળાંઓ માટે વિલાસ, કુંખિતો માટે રથૈય, અર્થોપજવી છવો માટે અર્થ તથા ઉદ્વિગ્ન આત્માઓ માટે વૃત્તિ હશે. વિવિધ ભાવોથી ભરેલું, વિવિધ અવસ્થાઓવાળું અને લોક-વૃત્તનું જેમાં અનુકરણ છે, એવું આ નાટ્ય એ રચ્યું છે.

આ નાટ્ય ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ, નરોને કર્મનો આશ્રય આપનારું, અને મનુષ્યોને હિતનો ઉપદેશ આપનારું નીવડશે.

તમામ રસો, ભાવો અને કર્મક્રિયાઓમાં, સર્વને સર્વોપદેશ દેનારું આ નાટ્ય નીવડશે.

આ નાટ્ય હિતોને, શ્રમાતેને, શોકોતેને, તપસ્વીઓને અને તમામ લોકોને વિશ્રામ આપનારું જનશે.

લોકોને ઉપદેશ દેનારું આ નાટ્ય ધર્મનું, યશનું, આયુનું, હિત અને છુદ્ધિનું વર્ધન કરનારું નીવડશે.

એવું કોઈ જ્ઞાન, કોઈ શિક્ષ, કોઈ વિદ્યા, કોઈ કલા, કોઈ યોગ તથા કોઈ કર્મ બાકી નથી રહ્યું. જે આ નાટ્યમાં નહિ દેખાય.

સર્વ શાસ્ત્ર, શિક્ષ, વિવિધ કર્મ વગેરે સર્વ એ રચેલા આ નાટ્યમાં સમાયેલાં છે.

ભરતમુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર એટલે ત્રૈલોક્યનેા સાર, સર્વશાસ્ત્ર સર્વાવિત અને સર્વદેશીય એવું જનકદ્ભાણુથે નિરુપાયેલું જ્ઞાન, જનક દિતાથે પ્રયોગમાં ઉતારેલું જ્ઞાન, સર્વમાનવ અને સર્વજનવ પોતાને, પોતાની બહને અને પોતાના અંતરને પ્રત્યક્ષરૂપે જોઈ શકે એવું ઉજ્જવળ દર્પણ, ભૂતકાળમાં નિર્મથેલું એ દર્પણ, આજે પણ અખંડ અને અભંગરૂપે એ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે, અને સૈલ સિદ્ધ કરે છે, કે આજે પણ નાટક કે સિનેમામાં જે ભવા-સાલજવા મળે છે, એ લોકોનો, બલિઓનો, માનવસ્વભાવનો, એના અંતરના ઉદ્વેગનો પ્રત્યક્ષ પડવો છે, ચોખ્ખું દેખાતું પ્રતિબેબ છે. સદીઓ પૂર્વે લખાયું હોવા છતાં એ આજે પણ એટલું જ અવનવું છે. પ્રાચીન પૂર્વચાર્યોની એ આર્ષદેષ્ટનો

પુનર્લગ્ન

શ્રી પીતામ્બર પટલ

એમ એ

૨ હેય ઓક્સિમાથી ઘેર આવતા ત્યારે તેની નજર સૌથી પહેલાં ટેબલ પર પડતી કંઈ ટપાલ આવી છે કે નહિ 'એ ભેલા તેનો જીવ દરેશી ઉત્સુક રહેતો, અને કપડાં પણ બદલ્યા વગર તે એકવાર તો ટપાલ જ વાંચી નાખતો. પણ રોજ તો ઓછી ટપાલ આવે છે? તેમાંય તેની પત્ની કલા તેની સાથે હોય ત્યારે તો અઘવાડિયામાં બાગ્યે જ એકમે પત્રો આવતા તો ૪ તેની ટેવાઈ ગયેલી આંખો આવતાં જ ટેબલ પર ફરી વળતી

હા. જીવનનો અતિ પવિત્ર ને મહાભૂષા પસમ લગ્નજીવન એટલે તરોભૂમિ, પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનું વિશ્વ સાધન એ માટે રમેશ ને સમ-ભાવથી અન્યાન્યને પૂરક બની રહે તેવા દપતીનું જીવન સુખીમાય બિમાથી એકનું મૃત્યુ નીપજે ત્યારે અધૂરી રહેલી સાધનાને પૂર્ણ કરવા સીંહદાય કેટલો ભોગ આપી શકે છે તે લેખકે અહીં દર્શાવ્યું છે

બીજે દિવસે રજા હતી એટલે તે ઓક્સિ-માથી છૂટીને ખરીદી કરવા ગયો હતો, એથી રોજ કરતાં મોટું ચર્ચ ગયું હતું કલાને અગાઉથી કહ્યું ન હતું એટલે તે પણ ચિંતા કરતી મરીકમાં ખોરણાં આગળ, તો મરીકમાં અરખામાં આંટા મારતી હતી તે આવ્યો ત્યારે સહજ રીતે જ કલાએ પ્રશ્ન કર્યો!

'કેમ મોટું થયું?'

પણ એના જવાબ આપવાને બદલે ટેબલ પર આંખ ફેરવી તેણે સામેથી પ્રશ્ન કર્યો!

'કોઈને કાગળ નથી?'

આપણે કરબદ્ધ અ જલિએ, કોટાનુકોટિ વાર, શ્વેતશ્વે અને મુદ્દમુંદુ પ્રભુમીએ તો એ એમનો ઉપકાર-એમનું ત્રાણ વાળી રાકાય એમ નથી જો! એમનો ત્યાગ! પોતે ક્યારે થયા? કોણ માખાપ? કોના એ પુત્ર? કોના એ શિષ્ય? અથવા, એનો કશો ઉલ્લેખ નહિ એ-તો સર્વકાળના હોવાથી, એમને પીતાના કાળનું વિરમરણ થાય, એમાં શી નવાઈ? આપણે જીવનની પ્રત્યેક શ્વેત, 'હું, હું' કરતા જીવે છીએ અને 'હું, હું' કરતા મરીએ છીએ એ 'હું' અને 'હુંકાર'નો કરનાર કોઈ જીવતું નથી, જીવ્યું નથી 'હું'ને બળી ગયો છે, તે જ સર્વદા જીવે છે હબરો વર્ષો વીતી ગયા, છતાં આજે આપણે ભરતચુને રમરીએ છીએ, કારણકે એ અશ્વ-દેહે સદૈવ અમર છે ભરતના એ અમર આત્માને, એમણે

લભેલા નાટ્યશાસ્ત્રના શાશ્વત સત્યને, વિશ્વ-વ્યાસપીઠના આપણે સહુ નરો મળીને, આજે પ્રેમાયુપૂરિત અ જલિથી તપાંજી કરીએ, કૃત જ્ઞતાના પુષ્પોથી એમને અભિવદીએ, સ્વર અને શબ્દ, સ્વર અને રાગ, સ્વર અને લય, સ્વર અને અભિનય, શીત, વાહ તથા નૃત્ય, એ બધાં વ્યજનોથી એમને અભિષેકીએ, અને એ રીતે સમીતના સ્વર, લય અને અભિનયના એ આદિદેવને આજે પૂજ, વદી, અભિષેકીને કૃતકૃત્ય ચર્ચએ અને પ્રાર્થાએ—

ॐ આચાર્યનતુ મમાજ્ઞાનિ વાકપ્રાગ્વક્તુ શ્રોત્ર-મયો વલમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ। સર્વે શ્રવોપનિષદમ્। માહુઃ શ્રદ્ધા નિરાકુર્યો મા મા શ્રદ્ધાનિરાકરોદનિરાશ્ર-યસલવનિરુદ્ધ મેહસ્તુ તવાત્મનિ નિરતે ચ ઉપનિષત્સુ ધર્માસ્તિ મયિ સન્તુ તે મયિ સન્તુ ॥

॥ ॐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ ॥

‘છે ને...’ કહી કલાએ ટેવલ પર પડેલા પુસ્તક નીચે દબાવેલું એક પરખીડિયું કાઢ્યું; ‘બાબો લઈને ફરતો હતો એટલે સંતાડી દીધું’ હતું.’

અને એમ ને એમ, પહેરેલે કપડે તે કાગળ વાંચવા બેસી ગયો. કલા પતેની આ ટેવથી ટેવાઈ ગઈ હતી એટલે તેને આમાં હવે કંઈ નવાઈ લાગતી ન હતી. શરૂઆતમાં તો તેને ય મનમાં તો થઈ ગયેલું કે એવો તે કોનો કાગળ આવવાનો હશે તે આ પ્રમાણે નેજા પ્રતીક્ષા કરતા હશે? પણ થોડા મહિનાના સહવાસથી જ સમજાઈ ગયું કે આ તો તેની માત્ર ચેલજા છે. કલા પરખીડિયું આવ્યું હોય તો ફાડીને વાંચતી નહિ. તેમ તે કાતું હશે? શું લખ્યું હશે? એવી ઉત્સુકતા પણ વધારતી નહિ. તેને ખાતરી હતી કે ગમે તે હશે, મહેશ તેનાથી કંઈ છુપાવશે નહીં. ગમે તેનો પત્ર હોય પણ વાંચીને તુરત મહેશ કલાના હાથમાં ચૂકી દેતો.

આને મહેશ કાગળ વાંચી ગંભીર નેચારમાં પડી ગયો. તે કાગળ સામે ને સામે તાકી જ રહ્યો. કલાને તેની ગંભીર મુખમુદ્રા પરથી લાગ્યું તો ખરું જ કે જરૂર કંઈક છે ખરું! કોનો કાગળ હશે? તેના મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો. પણ ટેવ પ્રમાણે તે કંઈ જ ન બોલી.

પણ મહેશ એમ ને એમ, કાગળ હાથમાં રાંધી વિચારમાં ડૂબી ગયો હોય તેમ બેસી જ રહ્યો; ત્યારે તો તેનાથી બોલ્યા વગર ન રહેવાયું.

‘કપડાં તો બદલી નાખો.’

‘હં...હા...હા...એ તો ભૂલી જ ગયો.’

પ્રયત્ન પૂર્વક સ્વસ્થતા લાવી મહેશ બેસી ગયો. કલાને મનમાં થતું હતું : મહેશ હમણાં કહેશે :

‘લે વાંચને...’ પણ એમ બોલ્યા વગર એ તો કપડાં બદલવા મંડ્યો.

કોનો પત્ર હશે? સ્ત્રીસુલભ બેચાંસા તેનામાં પ્રજળી ‘ઊઠી. તનાથી’ છુપાવવા જેવું એમાં તે શું હશે? અને પત્ર બેવાતું તેવું કોતુહલ ઔર વધી ગયું, તેનાથી ન રહેવાયું. તેણે મહેશને પૂછ્યું પણ ખરું :

‘કોનો પત્ર છે?’

‘તે’ નથી વાંચ્યો?...વાંચને, એમાં મને શું પૂછે છે?’ કંઈ છુપાવવા જેવું ન હોય. એવી સ્વાભાવિકતાથી મહેશે કહ્યું.

શિકાર પર સમડી પાંખે મારે એવી ઝડપથી કલાએ પત્ર ઉપાડ્યો. તે-ઊભી ને ઊભી વાંચવા લાગી. જેમ જેમ તે કાગળ વાંચતી ગઈ તેમ તેય ગંભીર બનતી ગઈ. અને પત્ર વાંચી રહ્યા પછી તો મહેશની પેઠે તે ય કાગળ પકડીને સનગૂન ઊભી જ રહી. બાથરૂમમાંથી આવ્યા પછી મહેશે કહ્યું :

‘કાગળ વાંચ્યો ને! ન મોન્યામાં આવે એવું નથી લાગતું?’

‘હું ય એ જ નેચારી રહી છું. આ તે સાચું હશે! ગંગાબહેન રહીરહીને, પાંચ વર્ષ પછી પુનર્લગ્ન કરે અને તે ય ઘરના માણસ સાથે...! બાળમાં ન જિતરે એવી વાત છે.’

‘શંકર સિવાય બીજા કોઈનો પત્ર હોત તો હું ય આને બનાવટ સમજત; પણ શંકર ગમેતેવા બિનજવાબદાર સમાચાર ન લખે.’

‘પણ ગંગાબહેને રહીરહીને આમ કેમ કયું હશે?’

ફરીફરીને કલાએ કોનો એ પ્રશ્ન ક્યો કર્યો. આ જ પ્રશ્ન મહેશ પણ તેના મનને પૂછી રહ્યો હતો.

પાંચ વર્ષ વૈધવ્ય પાળ્યા પછી એવું તે શું થયું હશે કે ગંગાબહેને લગ્ન કયું? અને પચાસ ઉપરનાં, વૃદ્ધ બેવા છોકરા-

જેવવાળા માણસનું જર માંડ્યું ? ગંગા-
જહેને એકાએક આમ કેમ કયું ? પુનર્જન્મ
કરવું જ હતું તેા તે પોતે કોઈક લાથક યુવક
શોધી આપત ! તેને સહેજ ધજારત તેા
કરવી હતી !

મહેશને અને કલાને આ સમાચારે
ગભીર વિચારમાં મૂકી દીધાં જમતી વખતે
પણ એ વાત જમીને પરવાયાં પછી પણ એ
વાત અને એકલાં એાં હોય તેા ય મનમાં
એ જ વાત સળવળ્યા કરે એ જનેને આ
સમાચારનું આશ્ચર્ય થાય એય રવાનાવિક
હતું ગંગાજહેને એમના ખૂબ જ નિકટ
પરિચયમાં હતાં મહેશ તેા ગંગાજહેનને
વિશ્વાસુ માણસ હતો તેને અધકારમાં
રાખી ગંગાજહેને આવું પગલું કેમ લયું હશે ?

શકરે પત્રમાં ગંગાજહેને વિશે ટકોર
કરી હતી 'તું એનાં વખાણ કયાંમાં જાયો
આવતો ન હતો એ કહી પુનર્જન્મ નહિ કરે
એમ જાતી ઢોળીને કહેતો હતો, પણ આજરે
તેા જમી કહેતા હતા એ સાચું પડ્યું ને !
ઘેરેઘેર માટીના ચૂલા છે અને બધાય માનવી
એક જ માટીનાં બનેલાં છે '

મહેશનું મન પણ એ જ સરમાં ટીકા
કરવા લાગ્યું

'જો તમારે પુનર્જન્મ કરવું હતું તેા પછી
મને એ દિવસે ના શા માટે પાંડી હતી !
એ વખતે તેા ધસીને ના પાડતાં હતાં કે
મારે એક બવમાં બે ભવ નથી કરવા ! તેા
અ શું કયું ? જમને પૂછ્યું હોત કે કમજ
જતાવી હોત તેા આનખી કોઈ સારું પાત્ર ય
જતાવત ! આ ડોસા હારે કેટલાં વર્ષ ચૂસ્યા
પહેરીને ફરશે ! હાથે કરીને કૂવામાં પડે
એને કહેવું ય શું ?'

કલાં જાળાને જાણીને પોતે ય જાણી
ગઈ મહેશનું ચિત્ત અગડોળે ચડ્યું હતું
એટલે જટ ઊંધ પણ ન આવી

તેની નજર સામે પાંચ વર્ષ પહેલાંના
દિવસો આવીને ખડા થયા એ વખતે ગંગા-
જહેનના પતિ મોહનભાઈ જીવતા હતા મહેશ
એ વખતે મોહનભાઈની પડોશમાં જ રહેતો
હતો તેમની વચ્ચે ખૂબ લાંબો પરિચય પણ
ન હતો પરંતુ શોણ દિવસોની ઊંઘેસમાં
જનેને એમ જ ધર્મ ગણ્યું કે આ માણસનો
સગ કરવા જેવો છે મહેશ એક વીમા
કપનીમાં કામ કરતો હતો અને મોહનભાઈ
મિલમાં સ્ટોરખાતામાં મોકરી કરતા હતા
મેટ્રિક સુધી જ લઘુલ્લા, દેખાવમાં પણ સાદા,
મોટાઈ તેા મળે જ નહિ- પણ મહેશને ગમી
ગઈ તેમની નિખાલસતા, તેમની પવિત્રતા
અને સરકારિતા મોહનભાઈનું મન આધ્યા-
ત્મિક ક્ષેત્રમાં ધૂમતું હતું જીવ, આત્મા
અને પરમાત્માની ચર્ચા કરવામાં તે કદી
યાકતા જ નહિ એકલા પડે ત્યારે સ્વામી
વિવેકાનંદનાં પુસ્તકો વાંચે અદેતવાદની
ચર્ચા વાંચે સસ્તુ સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરેલું
જપુ ધાર્મિક સાહિત્ય એ વાંચી ગયેલા-
કેટલાંક પુસ્તકો તેા તેમણે ઘેર વસાવેલાં
પણ ખરા

મહેશને તેા મોહનભાઈની ચર્ચામાં ઝાઝી
સમજ પણ પડતી નહિ એ એવી ચર્ચામાં
પણ પડતો નહિ અને મોહનભાઈ પણ જમી
તેના પર એમના રસની વાત લાલ્તા પણ
નહિ એ જને મળે ત્યારે બીજી જ રોજ-
જરોજની ય વાતો કરે એમાંથી સમાજ
જીવનની વાત પર કે ધાર્મિક જીવનની વાત
પર ક્યારે ઊતરી પડે તેની ય ખબર ન પડે
મહેશ મોહનભાઈની વાત પરથી એટલું તેા
કળી શક્યો કે મોહનભાઈએ માત્ર પુસ્તકો
વાંચ્યાં ન હતાં પણ પચાવ્યાં પણ હતાં
એના પર મનન-ચિંતન પણ કયું હતું દરેક
જાણતમાં તેમને તેમનું પોતાનું પણ કંઈક
કહેવાનું રહેતું એમના વિચારોની મોલિકતા

અને ચમકે ક્યારેક તો મહેશને પણ આંછ દેતી. એથી તો મહેશ પોતે એન્યુએટ હતો તોય જ્ઞાનની બાબતમાં તો મેટ્રેક થયેલા મોહનભાઈને જ અડેાતા માનતો.

મોહનભાઈનો સ્વભાવ નમ્ર, વિનમ્ર કહી શકાય એવો હતો. એથી તો સૌની સાથે તેમને મેળ ખાતો; અને તેમના મોં પર જે સંસ્કારેતાની ઝલકે પથરાયેલી રહેતી તે તેમનાં વ્યક્તિત્વમાં વધારો કરતી. એથી કેટલાક તેમને તેમની ઉંમરના પ્રમાણમાં વધારે માન આપતા. તેમની સાથે એસવા આવનારા ઘણા હતા. પણ તેમને મૈત્રી જેવું તો એક મહેશ સાથે જ લાગતું હતું. મોહનભાઈ જેવા મિત્ર મળ્યા એથી મહેશ પોતાની ભતને બહુભાગી માનતો હતો. એમની સાથે રહ્યો એને લોધે તેનાંમાં પણ સંયમ, સ્વ-પ્રેમતા અને નેખાલસતાના ગુણો ખોલ્યા હતા. તેમનું લક્ષણવન પણ પ્રેમાળ અને સુખમય બન્યું હતું.

એ વખતે ગંગાબહેનની ઉંમર નાની સત્તર-ઠાર વર્ષની હશે; પણ મોહનભાઈના સંસ્કારને મળે એવી સાહજિકતાથી ઝીલ્યા હતા કે તેમની છાયા જેવા બની ગયા હતા. જને વચ્ચે જેવી સંવાદોતા દેખાતી હતી, તેવી તો બીજે દંપતીજીવનમાં લાગ્યેય જેવા મળતી. એ ઘરમાં પગ મૂકતાં કેંઈક ભુલો જ છાપ પડે; ઘરની સુવચ્છતા, નિર્મળતા અને સાદાર્મ્ય રહેલી સુંદરતા એકવાર તો આવનારનું મન આકર્ષી જ દે.

ગંગાબહેન પ્રેમાળે એવાં હતાં. ભેતભેતામાં તો તેમણે કલાને અને મહેશને જૂનાં, વધેજૂનાં મિત્રો હોય એવાં આત્મીય બનાવી દીધાં. તે દેખાવમાં રૂપાળાં, સુંદર કહી શકાય એવ. હતાં. પણ એ રૂપ આંછ નાંખે તેવું ભલકવાળું ન હતું પણ અંદ્રિકા જેવું નિર્મળ અને શીળું હતું. તેમાં મોહન-

ભાઈની આધ્યાત્મિકતાનો સ્પર્શ લાગતાં પવિત્રતાનું તેજ ભળ્યું હતું. એમની વાણીમાં પણ એમના સંસ્કારનું પ્રતિબિંબ પડતું. સ્વર પણ એવો મીઠો કે બહુ સાંભળ્યા જ કરીએ! એ વાત કરે ને આપણે બસ નેરંતર સાંભળ્યા જ કરીએ સાંભળીએ તોય ન ધરાઈ એ એવી તેમના કંઠની, મધુરપ હતી. મહેશ ગંગાબહેનને એઈ જ રહેતો. તેને પ્રશ્ન થતો:

‘એમનામાં શું ખૂટે છે? રૂપ છે, શુભ છે, સંસ્કાર છે, પવિત્રતાની સુગંધ છે... એક આદર્શ નારીવો કયો શુભ એમનામાં ખૂટે છે?’

એ આદર્શ દંપતીને મહેશ મૂંગા નમસ્કાર કરતો. કલા પણ શુભપારખુ હતી. તેની જગ્યાએ બીજી કોઈ સ્ત્રી હોત તો મહેશના મોંએ ગંગાબહેનનાં વખાણુ સાંભળી ઈર્ષ્યાની આગ સળગાવત. પણ તેય ગંગાબહેનના ગુણો પોતાનામાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરતી હતી. એથી તો એ ચારે જીવ એક જેવા થઈ ગયા હતા. રોજ મળે, રોજ સાથે બેસેછો... રોજ વાતો કરે તોય વારંવાર મળવાનું મન માય એવું એમનું બેચાણુ રહેતું.

એકવાર મહેશ અને મોહનભાઈ એકલા બેઠા હતા. કલા અને ગંગાબહેન કેંઈક ખરીદવા ગયાં હતાં. મોહનભાઈએ ગંભીરતાથી કહ્યું:

‘મહેશભાઈ! ઘણા વખતથી એક નોત કહુંકહું થયા કરે છે; પણ તક નહોતી મળી એટલે નહોતો કહી શકતો. પણ આજ તો કહી જ દઉં.’

મહેશ ઉત્સુકતાથી મોહનભાઈ સામે એઈ રહ્યો.

‘કેંઈક વિચિત્ર લાગે એવું છે. એને ચમત્કાર કહેવો હોય તોય કહી શકાય. હું જ્યોતિષમાં ખાસ માનતો નથી, પણ આ બાબતમાં તો માનવું પડે એવું છે.’ થોડીવાર અટકી પાછા મોહનભાઈ બોલ્યા: ‘એવામાં

હું અપરિણીત હતો. લગ્ન ન કરવું એવી ધૂન પલ્લુ હતી. ધર્મના વિચારો મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા. હું કોણ? ઈશ્વર છતાં છે? હોય તો કેમ દેખાતો નથી? ઈશ્વર હોય તો જગતમાં પાપ કેમ ચાલી શકે? જગત સત્ય છે કે મિથ્યા? આવાઆવા પ્રશ્નો મારા મનમાં થયા જ કરે. હું ધાર્મિક પુસ્તકો લાવું અને વાંચું કેટલુંક સમજાય અને કેટલુંક ન સમજાય, એથી તો ઊલટા મારા મનના પ્રશ્નો વધતા જાય. મનનું સમાધાન ન થાય એટલે હું અકળાતો. બહુ એથી બેચેની રહે હું સત્યની શોધમાં નીકળ્યો. હોઈ એમ બે કાર્મ સાધુમદાત્મા મળે તેની પાસે દોડી બહુ તેમની પાસે જઈ મારા પ્રશ્નોનું સમાધાન માગું. જ્ઞાન કરતાં કરતાં હું આધ્યાત્મિકતામાં જીડે ને જીડે ઊતરતો ગયો અને એમ હું અધ્યાત્મા દેખાવા લાગ્યો. મારું જ્ઞાન પરિમિત દેખાવા લાગ્યું એ જ ધૂનમાં હું વળગી રહ્યો. મારા પિતાને મારી ધૂન ગમતી નહોતી તેમને ઇપ્કો આપતા, વહતા, અધડતા તેમને પૈસાની, માત્ર પૈસાની જરૂર હતી. હું આજે છું એ મિલમાં નોકરીએ રહ્યો એવામાં મને એક સંન્યાસીનો દેરા થયો. તેમણે વગર પૈસા, મને બોધને કહ્યું.

‘તુ સ સાગ્થી દૂર ભાગવા માગે છે પણ તું નહિ ભાગી શકે. એક વર્ષમાં તારું લગ્ન થશે એ લક્ષ્મણન સુખી નીવડશે. પણ એ પછી ત્રણ વર્ષમાં તારો દેહ પડશે તારું આયુષ્ય ૬૩ છે મારે તારે બે બાપુ બાપુ હોય તે બાંધી લેજે તને ચેતવવા માટે જ આ કહ્યું છું.’

અને મહેશભાઈ! એ સંન્યાસીનું કહેવું ખરું પડ્યું એમણે તો કહેલું કે તારા ગામથી ઊગમભૂમિ રિંગામથી, નદીકિનારાના ગામમાંથી તને કન્યા મળશે અને એ જ પ્રમાણે એક જ વર્ષમાં મારું લગ્ન થઈ જાય એવા સંભોગો

ઊભા થયા કે હું ના પણ ન પાડી શક્યો.

એ પછી મને થયું કે મારે સંસારની માયામાં પડીને આત્મા પર કર્મનાં પડ નથી ચપ્પવનાં સંસારમાંથી તોય હું તો એ જ રીતે પ્રભુના ધ્યાનમાં જ મગ્ન રહું છું મને તો એમાંથી જ્ઞાનદ મળી રહે છે પણ મગાનું થું! એણે તો સંસાર માંડીને થું સુખ લાવ્યું! એ મને ખુશ કરવા બધું કરી છૂટે છે મારી સાથે પરોડિયે જીડીને પ્રભુનું ધ્યાન ધરે છે પણ એને એમાંથી મારા જેવા નિબનદ છાંયી મળે! એને કું પરાણે એ ચતો હોઈ એમ લાગે ‘છે એ તો એની ઉદારતા છે કે કઈ બળાયે કરતી નથી તે મારામાં કોતરોત જની ગઈ હોય, એમ તેનું બ્યક્તિત્વ પણ ભૂલી ગઈ છે તે મારી જાયા જની ગઈ છે, પણ એ મને નથી ગમતું હું બહુ હું કે મારો ને એનો માગે મિલ છે એને બિચારીને ખબર પણ નથી કે હું તો સંન્યાસી સંસારી જની બેરો છું અને ત્રણ વર્ષમાં તો આ નિદ્રાગીનો અત આવવાનો છે, એટલે કું મારા મોર્ગમાંથી મ્યુત થવા માગતો નથી મે લગ્ન કયું’ એ બોલું કયું’ છે એમ તો એ દિવસેય લાગતું હતું, પણ જે કર્મ કરવાનું લખ્યું હોય તે મિથ્યા ગઈ તકત નથી એટલું સાચું કે માણસે સતત રીતે માયામાંથી બહાર નીકળવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

હવે ત્રણ વર્ષ પૂરાં થવામાં ત્રણેક મહિના બાકી છે અને તો ખાતરી છે કે એ સંન્યાસીનું વચન મિથ્યા નહિ થાય જરૂર મારું મોત થશે.

‘એમ તો હોતું હશે?’ મટેરા એકાએક બોલી ગયો.

‘હું ખરું કહું છું કોઈના ગળામાં ન જીતે એવી આ વાત છે એટલે તો હું એને અપ્રત્યાર કહું છું ને!’

‘તમે આ વાત ગંગાજહેનને કહી છે?’

‘હા, મેં ચારેક માસ પહેલાં વાત કરી હતી; પણ એ ય તમારી પેઠે હસી કાઢે છે, એ તો કહે છે, કે તમારા જેવા મહાત્માને તો કંઈ ન થાય. હું અખંડ સૌભાગ્યવતીને આશીર્વાદ લઈને આવી છું.’

‘હું પણ એમ માનું છું. તમારા જેવા સમજી માણસ પણ એવી વાતમાં વિશ્વાસ મૂકે એ તો હસવા જેવું લાગે છે.’

‘ના, એવું નથી. મને એની અનુભૂતિ થઈ ગઈ છે. જીવાત્માને તેના કર્મોના ફલ થાય ત્યાંસુધી સંસારમાં રહેવું પડે છે. પણ એની ચર્ચા કરવી નકામી છે. કેટલીક વાતો શ્રદ્ધાની હોય છે. તમારામાં ઈશ્વર વિશેની શ્રદ્ધા ન હોય તો હું કેમ કરી અમુક વાત તો તમારાં ગળામાં ન ઉતારી શકું. પણ મારે તો તમને બીજી જ વાત કરવી છે.’

અને ગળું ખૂંખારી મોહનભાઈ બોલ્યા:

‘ધારો કે ત્રણ મહિના પછી મારું મોત થાય, તો તમને એકઠે કામ સોંપતો જાઉં છું; તમે મારા વિશ્વાસુ મિત્ર છો એથી જ તમને આ વાત કહું છું.’

મહેશ બારે હૈથે વાત સાંભળી રહ્યો હતો.

‘એક તો મારો એ હજારનો વીમા છે. મેં એ ગંગાના નામ પર કયે છે. એના પૈસા એને મળે એવી વ્યવસ્થા કરજો. તમે તો જાણો છો ને કે મારા પિતા અને ભાઈઓ પૈસાના ગુલામ છે. પૈસા ખાતર ઘરમાં કલેશ થાય છે. એથી તો અમે ત્રણે ભાઈઓ ભુદા રહીએ છીએ ને મારા પિતા ય ભુદા રહે છે. મારા મોટાભાઈ પણ તેમના કરતાં સવાયા લાલચુ છે. પાછા જબર ખટપટી છે. ગંગાને પૈસા ન મળે એ માટે એ થાય તેટલું કરી છૂટશે. માટે એ કામ તમને સોંપું છું.’ મોહનભાઈ સાથે જ આ દુનિયામાંથી જતા હોય તે રીતે કહી રહ્યા હતા.

‘અને એના કરતાં ય એક બીજું મોટું કામ તમને સુપરત કરું છું. મારા મૃત્યુ પછી ગંગાનું પુનર્લક્ષ કરાવી દેજો.’

સાંભળીને મહેશને આંચકો લાગ્યો. હોય તેમ થઈ ગયું.

‘હું ખરું કહું છું. ગંગાએ સંસારનું કંઈ સુખ લોગવ્યું નથી. એની ઉંમર જ હવે પરણવા જેવી થાય છે. એને આખી જિંદગીભર શાને વિષવા રાખવી? તો કાંઈક ચોચ પાત્ર સાથે તેનું પુનર્લક્ષ કરાવી દેશો તો મારા આત્માને પરમ શાંતિ મળશે. હું મારા ઘરના વાળાંને બોલાવું છું માટે તમને આમ કહું છું. એ લોકો એને પીંખી જાશે. તેની પાસેથી પૈસા અને દાગીના ખૂંટવી લેશે. એને કલંકેની કહી દુનિયામાં સુમેથી છવે એવી જગ્યા ય ન હો રહેવા દે. મારા પિતા અને ભાઈ જેવા કાંઈ ક્ષોભેલા માણસો મેં બોલા નથી. એમના સ્વાર્થ ખાતર કાંઈ ગળું કાપી નાખતાં પણ નિચાર કરે તેવા નથી. માટે તો હું તમને આ વાત બારપૂર્વક કહું છું. ગંગાને સમજાવી સારે ઠેકાણે પાડજો.’

મહેશ તો અવાક બની ગયો હતો.

‘માયામાં આ રીતે જીવ લપટાવવો તે સારું નથી, પણ સંસારમાં હું ત્યાંસુધી તો શરીર પર કપડાં રહે એવી માયા તો રહેવાની જ. બાકી તો ઈશ્વરનો આધાર મોઝે છે. ગંગાને એને સોંપીને જઈશ. ન સોંપું તો ય એને એની ખબર લીધા વગર એણે છૂટકો થવાનો છે!’

ચોડીવાર બંને જણા ચૂપ રહ્યા. મોહનભાઈ કંઈક ઊંડા વિચારમાં દૂબી ગયા હતા. મહેશ હજી ય મોહનભાઈએ કરેલી વાતની અસર નીચે હતો. બંને જણા આંગળ કંઈક વાત કરે તે પહેલાં તો ગંગાજહેન અને કલા આવી પહોંચ્યાં. એમનો આવતાં જ ગંભીરતા ઓસરી ગઈ અને ઘર પાછું કિલ્લોલથી

ભિસ્તાર્થ રહ્યું

મોહનભાઈએ તેમના મોતની વાત ખૂબ જ ગભીરતાથી કરી હતી; પણ મહેશ એ સાચી માનતો ન હતો. આવો લુવાનભેષ, નીરોગી માણસ તે વળી એમ મરી જતો હશે ! બીજી કંઈ નહિ તો ગંગાજહેનના પુરુષપ્રતાપે પણ એવચી જશે અને ગંગાજહેન સતી સાવિત્રીની પેટે યમની પાસેથી પણ તેમના પતિને પાછા લઈ આવશે !

પોતે આ વાત સાચી માનતો ન હતો તેથી અને કદાને કહે તો બેરો રજનું ગજ કરી રોકકળ કરી મૂકે એ બીકે તેણે એ વાત કદાને પણ કરી ન હતી તેમ એ પછી મોહનભાઈ સાથે એની ચર્ચા પણ થઈ ન હતી તે પછી એ મોહનભાઈનું બારીકાઈથી અવલોકન કરી રહ્યો હતો. મોહનભાઈ સાથે જ બીજી દુનિયામાં જવાના હોય એ રીતે પૂર્વ-તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા નિયત ક્રમ પ્રમાણે હરિ ક્રમો જપ કરતા તે ઉપરાંત જે પુસ્તકો અધૂરા હતા તે અટપટ પૂરાં કરવા મઠી પડ્યા હતા.

મહેશને એકિસના કામે જહારગામ જવાનું થયું એક અઢવાડિયું ત્યાં રોકાવુ પડ્યું તે આવ્યો ત્યારે કલાએ જે સમાચાર આપ્યા તે સાંભળીને તો તે હચાઈ જ ગયો. 'મોહન ભાઈને એકાએક કંઈક થઈ ગયું છે અને હવે તો જીવ પણ અઘાઈ ગઈ છે કંઈ બોલાવું પણ નથી.'

મહેશ કપડાં ય જલ્દયા વગર આવ્યો હતો તેવો મોહનભાઈને ત્યાં ગયો. ગંગાજહેન માથા પર જરફનાં પોતાં મૂંઢી રહ્યાં હતાં તેમને મોહનભાઈનું મોત હાથવેતમાં દેખાતું હોય તેમ તે રડી રહ્યાં હતાં એક અઢવાડિયામાં શું બની ગયું ! મોહનભાઈ જોળખાય એવા ય રહ્યા ન હતા. ગંગાજહેન પણ મૂંઢીમૂંઢીને આંખો કુદાવી દીધી હતી કંઈ ખાતા ન

હતાં એટલે મોં પણ ભિતરી ગયું હતું.

મહેશ મોહનભાઈ સામે તાકી રહ્યો મોહન-ભાઈ કાંઈને જોળખતા હોય એવું ન લાગ્યું. જીભ ટૂંકી થઈ ગઈ હતી એટલે અવાજે નીકળતો ન હતો. તે કંઈક કહેતા હતા કે કહેવા માગતા હોય એમ તેમના હોઠ જળડે જતા હતા.

થોડીકવાર થઈ અને ડોક્ટર આવ્યા તેમણે મોહનભાઈને તપાસી બેસા એકે ઇન્જેક્શન આપ્યું અને દવા લઈ જવાનું કહી ચાલતા થયા મહેશે જહાર જઈને ડોક્ટરને પૂછી એણે 'ડોક્ટર ! એકાએક આ શું થઈ ગયું છે ?'

'ટાઈ ફોલ થઈ ગયો' છે કેસ ગભીર જનતો બધ છે ટેમ્પરેચર ભિતરે તો સારું થઈ બધ જરફ મૂક્યા કરજો હું હમણાં દવા તૈયાર કરી રાખુ છું, તે લઈ જાઓ.'

તેને મોહનભાઈની વાત યાદ આવી એ સાથે આખું શરીર કંપી ઊઠ્યું હવે તેનું મન કુશકાઓ કરવા માંડ્યું હવે શે સારું થાય ? આવી નિરાશામાં તે ય ગમગીન બની ગયો.

ગંગાજહેનને આરામ કરવાનું કહી તે જરફનાં પોતાં મૂંઢવા બેઠો મોહનભાઈએ આંખો ખોલી મહેશને જોળખવા પ્રયત્ન કરતા હોય એમ ધારીધારીને તેની સામે ભેઈ રહ્યા હતા, અને મહેશને જોળખ્યો હોય એમ તેની સામે નજર માઠી હોઠ ફફડાવવા લાગ્યા સામે ગંગાજહેન બેઠાં હતાં તેમની સામે નજર કરી પાછા હોઠ ફફડાવ્યા બંધે એ કહી રહ્યા હતા 'હું તો હવે બઉ છું, પણ આની તમે દેખભાળ કરજો અને મેં તમને કહ્યું હતું તેમ તેનું કાંઈક સારા દેકાણે પુનર્લેખ કરજો.'

અને મહેશ એમની વાત કબૂલ રાખતો હોય તેમ ઇશારતથી કહેવા લાગ્યો.

'તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે બધું કરીશ.'

મોહનભાઈની મનોકામના પૂરી થઈ હોય

તેમ તેમણે સામે બારાવેલી હરિઃજીની છબી તરફ ધ્યાન લગાવ્યું. પછી તો તેમણે બીજી કુશી બગીચામાં લક્ષ પણ ન આપ્યું અને મોત આપ્યું ત્યાં સુધી ધ્યાનમાં જ મગ્ન હતા. બાળે પ્રભુત્વ દર્શન કરતા હોય એમ લીન થઈ ગયા હતા. એમને જીવ ઊડી ગયો ત્યારે પણ તેમના મોં પર ભક્તહૃદયની પ્રસન્નતા છવાઈ ગયેલી હતી.

પાછળ ગંગાબહેને માથા ફેરવ્યાં. જોયું ન ભય અને સાંભળ્યું ન ભય તેવું એ આકંઠ કરતા હતાં. આડોશીપાડોશી બધાં રહતાં હતાં. આવો જીવાનબોધ, સૌનો પ્રિય ભક્ત-જન ચાલ્યો ભય પછી કોની આંખો બીની ન થાય!

મહેશ અને કલા પણ હૈયાફાટ રહ્યાં હતાં. ગંગાબહેન તો એવી રીતે માથાં પગ-હતાં હતાં કે જોઈને એમ જ થાય કે આ બાઈ હમણાં જ ફાટી પડશે.

એ પછીના બનાવો પણ મોહનભાઈએ કલા હતા તે પ્રમાણે જ બનવા માંડ્યા. મના ભાઈઓ અને પિતાં આવી ચઢ્યા. હનભાઈના ઘરનો કમળો નાનાભાઈએ ધો. વીમાના પૈસા લેવા માટે તેમના પિતા ધાલમેલ કરવા માંડ્યા. પણ મહેશને લીધે તેમાં તો ફાળ્યા નહિ. પણ એ પૈસા ક્યાં મૂકવા? ગંગાબહેને એ પૈસા અને ઘરેણાં તેમના કુટુંબી અને મોહનભાઈના મિત્ર ને વેપારી હતા તેમને ત્યાં મૂક્યાં.

ગંગાબહેન નાના દિયરની સાથે રહે છે. ક્યારેક પિયર ભય છે. સમય ભય છે એમ તેમના ઘરનાં બધાં ગંગાબહેનથી અતડાં ચતાં ભય છે. પેલો મોહનભાઈનો મિત્ર પણ ફરી ભય છે અને ગંગાબહેનને જરૂર પ્રસંગે પણ પૈસા આપતો નથી. ઓશિયાળી જિંદગી એમને જીવવી પડે છે.

મહેશની બહો સુંબઈ ચર્મ જતાં પહેલાં

તે ગંગાબહેન સામે પુનર્લગ્નની વાત કરી લેવા માગતો હતો. હવે વર્ષ પછી વીતી ગયું હતું; ગંગાબહેનને એમનાં સાસરિયાંનો પણ અનુભવ થઈ ગયો હતો. એટલે તે તટસ્થતાથી વિચાર પણ કરી શકે એમ હતાં. ગંગાબહેન થર મૂકીને ક્યાંય જતાં નહિ. હવે મહેશ ત્યાં જઈ શકતો નહિ. એટલે કંઈક બહાનું કાઢી કલા બોલાવી લાવી. ગંગાબહેનની દેરાણી શંકાશીલ હતી એટલે એકલાં તો કાઠની પાસે જવા દેતી નહિ. એ વખતે તે ઘરમાં નહોતી એટલે ગંગાબહેનને વાત કરવાની તક મળી.

મહેશે માંડીને બધી વાત કરી, પણ ગંગાબહેને જે જવાબ આપ્યો એ સાંભળીને તો તે ઠરી જ ગયો.

‘મહેશભાઈ! મને થ એ હામ બેસી જનાતું કહી ગયા છે. પણ હવે મારે એક બંવમાં એ ભવં નથી કરવા. એમણે મારામાં જે ભક્તના સંસ્કાર મૂક્યા છે એના આધારે હું જિંદગીના દાંડા કાપી નાખીશ. તમે મારા ભલામાં રાજ રહો એવા છે. પણ કૃપા કરી આવી વાત મને તો થું પણ કાઠને ય કરશે નહિ.’ એ વખતે ગંગાબહેનના મોં પર પહેલાનાં જેવી અલક દેખાતી હતી.

‘પણ તમારા સ્વાર્થ સસરા, દિયર... એ સુખશાંતિથી નહિ રહેવા દે. અને તમારી ઉંમરનો તો કંઈક વિચાર કરો? આમ ને આમ કેમ રહેવાશે?’

‘મેં એ બધાનો વિચાર કર્યો છે. મહેશ-ભાઈ, હવે એ વાત પડતી મૂંઝા. બીજું કંઈ કહેવાનું છે?’

મહેશ કંઈક ચુનો કર્યો. હોય તેમ હોલીલો પડી ગયો.

‘હવે મારે સુંબઈ રહેવાનું થશે. મારા જોગ કંઈ કામકાજ હોય તો જણાવજો. ગંગાબહેન, મને તમારો ભાઈ માનજો અને

કાળી રાતે જઈ પડે તો ન બોલાવજો '

મહેશ જોખમાં ને જોખમાં એકી અવાજે બોલી ગયો.

તે પછી એ મુજબ આવ્યો. પછીથી ગંગાજહેનને મળાયુ તો નહોતું પણ ખરેખર તે મળી હતી કે તે હવે તેમના પિયર રહે છે દિયરની સાથે જોન ન ખાધો અને એ લોગએ પેલા પૈસા ય પડાવી લીધા.

મહેશને એ સામળી ધણુ ય લાગી આવ્યું પણ શું કરે! ગંગાજહેને પુનર્લભ કંવાની ખસીને ના પાડી પછી એ કંઈ રીતે મદદ કરી શકે? એમની મુશ્કેલ વિસ્થિતિ એ પુનર્લભની વાત પણ કંઈ નીતે છેડી શકે?

પચાસીમાં પડેલા મહેશની સામે જૂત કાળ આવીને પસાર થઈ ગયો. ગંગાજહેનની મુશ્કેલી નજર સામે દેખાવા લાગી એ ભતે હજીય કહી રહ્યાં હતાં 'મારે એક ભવમાં એ ભવ નથી કરવા.'

આવી મહામતાથી બોલતાં હતાં તે ગંગાજહેન કેમ પચ્છી જોઈ?

ફરીફરીને એનો એ પ્રશ્ન મહેશના મનમાં સળવળ્યો.

•• જોઈ આવી ત્યાં સુધી મહેશને જોના એ જ વિચાર આવ્યા ગંગાજહેનને ન મળાય ત્યાં સુધી આને ખુલાસો પણ કંઈ રીતે થાય? અને હવે ગંગાજહેનને ક્યારે મળાય?

ચારેક માસ પછી ઓરિસાના કામે મહેશ ને અમદાવાદ જવાનું થયું ત્યારે તે શકર ને ત્યાં જ ઊતર્યો તેની પાસેથી તેણે ગંગાજહેનનું સગ્નાયુ બહુ લીધું ગંગાજહેન અમદાવાદમાં જ હતાં તે શોધતો-શોધતો તેમના નવા ઘર ગયો.

ગંગાજહેન રસોઈકરી રહ્યાં હતાં મહેશ તેમને ધારીધારીને બેઈ રહ્યો હતો તેમના મોં પર આનંદ ન હતો આખમાં ઊંસાહ ન હતો ચહેરો નિસ્તેજ દેખાતો હતો ચરીર

પણ ઈગળી ગયું હતું હમણાં જ મંદગીમાં થી ઊઠ્યા હોય એવી પ્રકાશ પણ આવી મઈ હતી પુનર્લભ કરીને ગંગાજહેન સુખી થયાં હોય એવું તો ન લાગ્યું.

અને ગંગાજહેનના પતિ! એ હી ચકા પર બોલાયેલા પાન બનાવી રહ્યા હતા તેમના માથાના વાળ ધોળા થઈ ગયા હતા તેમના મોં પરની કરચલીઓ તેમની ઉંમરની ચાડી ખાવી હતી વારંવાર ઉધરસ અને ગળકા આવતા હતા એટલે પૂકડાની હી ચકા નીચે જ રાખી હતી.

એમના ઇકારાની વહુની ઉંમર ગંગાજહેનથી મોટી હતી અને તેના જોખમાં ઇકારા રમતાં હતાં તો આ કાકા, આટલી ઉંમરે શીદને પરપયા દશે! એ તો પરણવા તૈયાર થાય પણ ગંગાજહેને શા માટે હા પાડી?

એનો ખુલાસો બહુવા તો તે આવ્યો હતો પછી શાને ગમમલ ફરવી?

ગંગાજહેને મહેશને 'આવો ભાઈ' કહી આવકાર તો આવ્યો પણ તેમાં ઉંસાહ ન હતો મહેશને પણ પરીશર તો થઈ ગયું કે તે અણગમતો મહેમાન છે પણ તેને તો પેહું રહસ્ય બહુવું હતું એટલે અપમાન થયું હોત તો ય એકવાર તો તે ગળી ભત.

તેમના વદ્ધ પતિને કંઈ શકા ન પડે એટલા માટે ગંગાજહેને વગરપૂટેજ કહી દીધું.

'આ ગારાભાઈએ એ મુજબમાં રહે છે.'

અને રોમાં પાન ગોઠવી તમાકુમાં ચૂનો બેળવતાંબેળવતાં તેમણે 'હે' કહી કંઈક ગણતરી કરીને પૂછ્યું.

'તારા સગા ભાઈ તો.'

'આ તો મારા કુટુંબી થાય પણ વખતથી મુજબ રહે છે.'

'તે ભાઈ આવ્યો છે તે ચાપાણી પાકેશ કે પછી' અને ઉધરસ આવતાં બાકીના શબ્દો રોમાંથી ન નીકળ્યા.

મહેશ ખુશીમાં બેઠોબેઠો ઘરની રોનક જોઈ રહ્યો હતો. એ માળનું મોટું ઘર હતું. ઘરમાં રાચરચીલું પણ સારું હતું. ડાસાં પૈસા-દાર છે એમાં તો મહેશને શંકા ન રહી પણ આવડા મોટા ઘરમાં માત્ર એ જ જીવ રહે છે? ડાસાનાં હેંચાંછોકરાં કેમ દેખાતાં નથી?

મહેશના મોં પર તરી રહેલા પ્રશ્નો ગંગા-ખહેન ન પામી બધા એવાં મૂર્ખ ન હતાં, પણ પતેની હાજરીમાં તે કેવી રીતે વાત કરે? અને પતેને - પણ કેમ કહે કે તમે બહાર જાઓ? મહેશની પણ એ જ મૂંઝવણ હતી.

મૂંગાં રહે તો ડાસા વળી કંઈની કંઈ શંકાઓ કરે એટલે આ મૂંઝી ગંગાખહેન કલાના સમાચાર પૂછવા મંડ્યાં.

‘ત્યારે હું જરા ચકલામાં જઈ આવું.’ કહી ડાસા હાથમાં થેલી લઈ બહાર નીકળ્યા.

મહેશે નેરાંતનો શ્વાસ મૂક્યો. ડાસાએ માંડ પગ ઘર બહાર મૂક્યો હશે અને મહેશે પ્રશ્ન કંઈ:

‘ગંગાખહેન, કેમ આમ સાવ ડાસી જેવાં ચર્મ ગયાં છે?’

‘ડાસા સાથે પચણી એટલે?’ અને તે હસી પડ્યો, પણ તેમના દારૂમાં ભારોભાર કરુણતા ભરી હતી. ‘તમે એ જ પૂછવા આવ્યા છો ને?’

‘તમને વાંધો હોય તો મારે કંઈ નથી પૂછવું.’

‘મહેશભાઈ! તમને હું ક્યાં નથી ઓળખતી? તમે તો મારા સગાભાઈ કરતાં ય અધિક છો. તમારાથી શું છુપાવાડું હોય!’

ગંગાખહેને આ કાઢી.

‘ગંગાખહેન! આવું કરવું હતું તો આ તમારા લાઈને તો પૂછવું હતું? હું ક્યાંય સારી...’

‘મારી વાત, સાંભળશો કે એ પહેલાં

ભિભરો કાલવશો?’ ગંગાખહેન વચ્ચેથી બોલી બિચ્યાં: ‘મેં આ પુનર્લક્ષ રાજાખુશીમાં કયું? છે, એનો મને હર્ષ નથી તેમ તેનું દુઃખ પણ નથી. હું તો હજી ય પહેલાંનાં જેવી વિધવા જ છું. મેં તમને આગાહી કહ્યું હતું તેમ તેમણે જે માગે દેખાણો છે એ માગે આગળ વધી રહી છું. આ ભવ તો બગલ્યો પણ આવતો ભવ તો સુધારે.’

મહેશ મૂંગોમૂંગો આ પી રહ્યો હતો.

‘મહેશભાઈ! તમે ત્યાં હતા ત્યારે જ બેયું તો હતું કે મારા સસરાપક્ષના બધાંય માણસો પૈસા અને ઘરેણાં પચાવી પાડવા માટે કાવાદાવા રમતા હતા. મારા દિયરને પણ હું ભારે પડી. પહેલાં તો લાલચ હતી કે પૈસા છે તે મળશે. પણ જ્યારે પેલો મારા સસરા સાથે મળી ગયો અને ઘરેણાં ને પૈસા જાને જણાએ વહેંચી લીધાં ત્યારે દિયરને હું ન ખમાયું. એ તો કહે કે મજૂરી કરો ને તમારું પેટ ભરો. હું ક્યાંસુધી નભાવું? એટલે હું મારા પિયર ગઈ. ત્યાં પણ મારી ભાભીએ ચલુભણુ કરવા મોડી: ‘આમ આખી નિંદણી તે કુણુ નભાવે! હજી તો જીવાની છે ક્યાંક દેકાણે પડી જાઓને.’

મારા બાપાને પણ એમ લાગવા મંડ્યું કે આ સાપના ભારાને ક્યાં ઘરમાં રાખવો! કાલ બિડીને ક્યાંક કાળું કરે ‘તો... એના કરતાં બીજે કામ બેસાડવી કેવી સારી!’ અને તેમણે મને વગરપૂછે જે તેની સાથે વાતો ચલાવી. જ્યારે મારા કાને આ વાત આવી ત્યારે મેં સાફ સંભળાવી દીધું કે ‘હું બીજે ક્યાંય જવાની નથી. તમને ભારે પડતી હોઈ તો કહી દો એટલે હું મારો રસ્તો લઈ લઉં.’

મારી બા હતી ત્યાંસુધી તો કોઈ કંઈ ન બોલ્યું. પણ એના મરી ગયા પછી તો ભાભીએ મેં છારાણું. મારવા લાગી. મને બિલ્લીબગત બિલ્લીબગત કહી ગામમાં નિંદ્યા

મહી. હું એ વન ગણકારત પણ મારા બાપા ના મનમાં પાપ પેદું તેમને મને ઠેકાણે પાડીને પૈસા લેવા હતા એટલે હું મનાવું તોય તે માને તેવા ન હતા

આતરા દાઉ ને આતરા દાઉ કાઈને કાઈ મને બેવા આવે! આ બધાથી હું તમ આવી ગઈ હતી મારાથી ભક્તિ પણ થઈ શકતી ન હતી મને દૂરામાં પડી આપઘાત કરવાનું મન થયું, પણ એ રાત્રે મને તમારા ભાઈ સ્વપ્નમાં દેખાણુ એમણે મને ખૂબ કષ્ટ આપ્યો 'આપઘાત કરવો એ તો કાવરતા છે એમ કરવાથી દુખનો અત આવતો નથી પ્રભુમાં શ્રદ્ધા હોય તે આવો વિચાર કદી ન કરે ઈશ્વરને આશરે તારી અત સોંપી દે એ તને સાચો માર્ગ દેખાડશે'

સાચું કહ્યું છું મહેશભાઈ! તમારા ભાઈએ આ શબ્દો કહ્યા એમનાં શરૂ ન કરી હું પાવન થઈ ત્યારથી મેં આપઘાતનો વિચાર પડતો મૂકી પ્રભુભક્તિમાં ઘીન થવા માંડ્યું

પણ શોભ કઈ થોભે છે? મારા બાપાને પૈસા બેઠતા હતા હું એમની સાથે રહું ત્યાં સુધી એ મને સુખે રહેવા દે એમ ન લાગ્યું અને આગળ પર ભાભીએ પણ મેં નિરાંતે જીવવા દે! સાસરામાં તો પગ મૂક્યા નેટલીય જગ્યા ન હતી હવે ક્યાં જવું?

મારે સુખ-સાલગી નહોતાં બેઠતાં મારે તો નિરાંતે ભક્તિ કરી શકું એવું રમળ બેઠતું હતું એવામાં આ વાત આવી પૈસા દાર છે બાપાને મોંઝાગ્યા પૈસા આપવા તૈયાર હતા

મારે હવે કઈ સસાર તો માંડવો ન

હતો સસારતું સુખ પણ બેઠતું ન હતું એટલે મેં દા પાડી એમનાં છોકરાને છોકરાં છે એમણે આ ઉમરે લગ્ન કયું એથી એ બધાં બીજે રહેવા ચાલ્યાં ગયાં છે

મને અહીં નિરાંત છે હું બાકીનો સમય પ્રભુભક્તિમાં વિતાવું છું હજીય મારા મનથી તો હું વિષવા જ છું આ રીતે પ્રભુ ભક્તિમાં જ જીવનનો અત આવે એમ ઇચ્છું છું હું તેમના માર્ગે ભઈ તોય તેમના જીવને શાંતિ મળે! એવા મહાત્માનાં પગમાં સેવ્યા પછી એક ભવમાં ભે ભવ કેમ કરાય?

ગંગાજહેનની આ વાત સાંભળ્યા પછી મહેશે એકે પ્રશ્ન ન કર્યો 'ગંગાજહેનની સામે તે પહેલાંની પેટ માનથી બેઠી રહો

'ગંગાજહેન! તમે તો અદ્યક્ષ છો તમને હું ઓળખી ન શક્યો અને શુંનું યુધારી બેઠો હતો.

'મહેશભાઈ! એમા તમારે વાંક નથી આ એવું જન્ય છે કે ગમે તે વિચારમાં પડી જાય અને થોડીવાર રહી તે બેઠ્યાં 'એ મને સુખી બેવા માગતા હતા ને! હું પુનર્જન કરી સુખી થાઉં એવી તમને ભલામણ કરી હતી ને' હવે મેં પુનર્જન કર્યા અને સુખી થઈ એમનો આત્માય સુખી થતો દશે ને!'

શ્રદ્ધાભરી આંખે તે જોહનભાઈને બાંહે બેઠી રહ્યા હતાં અને તેમની સામે જોહન-ભાઈ ઊભા હોય તેમ તેમને નમન કરવા શાગ્યાં

અને મહેશ ગંગાજહેનને નમન કરી રહ્યો

*

નામી*છાકરીએ દારીને પ્રશ્ન કર્યો 'મા, મા, મુરેશ કહેતો હતો કે માણસો ફરવા જીવિના મન વધુ યોગ્યા હોય છે એવું મું કારણ હશે?'

'કારણકે તેઓ તેને વારંવાર જલ્થ્યા કરે છે' જવાબ મળ્યો.

*

અધ્યા. ભોળાલાલ જી. સાંડેસરા

ને એના ધર્મપ્રવર્તક અશોક ચાલ્યા આવે છે; હત્તમહજા કોરીગરીરૂપ બૃત્તકાળ તાને થાય છે; વિશ્વ-વ્યવસ્થાનું ધ્યેય રહ્યું થાય છે. એની આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રાની ઐતિહાસિક, ધાર્મિક તથા સાંસ્કારિક માહિતી આ લેખમાં મળી આવે છે. પ્રભસત્તાક રાષ્ટ્ર તરીકે હત્તમશિર રહેવાનું માન હિંદને બહુ-આરી માસની વડમીએ મળે છે, ત્યારે રાષ્ટ્ર સાથે સંકળાયેલી આ મુદ્રા વિશે જાણું જરૂરી થઈ પડશે. ભાષાશાસ્ત્ર ને સંશોધન બંધા કઠિન વિષયોમાં મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર અધ્યાન સાંડેસરા પાસે ગુજરાત મોટી આસા રાખે છે. ‘અખંડ આનંદ’ના વાચકોને એમના અભ્યાસની પ્રસાદી અવારનવાર મળ્યા કરે એમ હમ્મીએ.

૨. ‘પણા રાષ્ટ્રની મુદ્રા અથવા ‘સીલ’ એટલે સારનાથના અશોક સ્તંભનું ‘સિંહશિખર. લગભગ બાવીસસો વર્ષ પર થઈ ગયેલા સમ્રાટના કલાગ્રેમ, ધર્મપ્રેમ બલકે માનવપ્રેમમાં પ્રતીકરૂપ આ અત્યુત્તમ શિલ્પાકૃતિને રાષ્ટ્રમુદ્રા તરીકે સ્વીકારીને આપણા રાષ્ટ્રવિધાયકોએ સાચે જ એક અતિ-યોગ્ય પગલું ભર્યું’ છે.

પ્રાચીનકાળમાં રાજ્યોની અને રાજ્યોની મુદ્રાઓ હતી, અને રાજ્યવહીનરૂપમાં મુદ્રા એક અતિ અગત્યની વસ્તુ હતી, પરંતુ જે અર્થ આજે આપણે ‘રાષ્ટ્રમુદ્રા’ને કરીએ છીએ એ અર્થમાં આખા રાષ્ટ્રની અથવા દેશની કોઈ પ્રતીકરૂપ મુદ્રા એ કાળે હોય એમ જણાતું નથી; કેમકે ‘રાષ્ટ્ર’ને આ અર્થ તો પશ્ચિમની અસરથી આપણે નવા વિકસાવેલો છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો ‘રાષ્ટ્ર’ એટલે ‘રાજ્ય’ અને ‘રાષ્ટ્રપતિ’ એટલે રાજા. મહાભારતમાં અનેક સ્થળે રાજા યુધિષ્ઠિરને ‘રાષ્ટ્રપતિ’ કહ્યા છે અને ઋગ્વેદના ‘વાણભૂલિસૂક્ત’માં વાગદેવી પોતાને ‘રાષ્ટ્રી’ એટલે કે રાણી તરીકે ઓળખાવે છે.

ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોમાં જેમ માનવી પ્રતીકોને ઉપયોગ કરે છે તેમ રાષ્ટ્ર પણ પોતાના ધર્મ, ગીત કે મુદ્રા માટે આકાંક્ષાસ્પદ ભાવ-પ્રતીકોની વરણી કરે છે. એની પાછળ ઇતિહાસ હોય છે, ‘પૂણું’ યવા ઇર્ષ્ટી ભાવના હોય છે. હિંદની રાષ્ટ્ર-મુદ્રા-અશોક સ્તંભનું સિંહશિખર-કોઈ સંકુચિત ધાર્મિક પ્રતીક નથી. એના દર્શને ભગવાન બુદ્ધ

લાંબા પરદેશી રાજ્યમલકમાંથી સ્વતંત્ર થઈને હિંદ જ્યારે સર્વ દેશાઓમાં પોતાની મુક્ત પાંખો ફેલાવી રહ્યું છે ત્યારે—જ્યારે હિંદ સદીઓ પછી પહેલી જ વાર, મહારથી નહિ લલચેલી એવી, રાજકીય એકતા અનુભવી રહ્યું છે ત્યારે, એની આશા અને આકાંક્ષા-ઓનાં સ્વયં જ રાષ્ટ્રપ્રતીકો યોજનામાં આવ્યા છે તે વસ્તુતઃ જૂનાં હોવા છતાં એની યોજનામાં નવાં છે. એવું જ એક પ્રતીક આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રા છે.

અશોકનું જે સિંહશિખર આપણી રાષ્ટ્ર-મુદ્રા બન્યું છે તે હિંદી સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ બનારસ પાસેના સારનાથમાં સને ૧૯૦૫માં કરાવેલાં ખોદકામોમાં મળ્યું હતું. ભગવાન બુદ્ધના પ્રથમ ધર્મોપદેશનું સ્થાન હોવાથી સારનાથ એકવાર ખીલોતું મોટું ધર્મધામ હતું અને હવે સૈકાઓની વિસ્મૃતિ પછી ફરી પાછું એ જગતભરના ખીલો અને બુદ્ધપ્રેમીઓને આકર્ષી રહ્યું છે. આ સ્થાનમાં પૂર્વે ‘મૃગદાવ’ એટલે કે મૃગવન નામે એક ઉદ્યાન આવેલું હતું. એ વેપે એવી એક અતકકથા છે કે બુદ્ધ પોતાના એક પૂર્વ-

જન્મમાં એ વનમાં હરણોના રાજ દત્તા વારાણસીને રાજ આ વનમાંથી મહા હરણોને શિકાર કરી જતો હતો તે અટકાવવા તેમણે ગજને દરેગજ એક દરણુ આપવાનું કબૂલ કર્યું પછી એકવાર એક સગર્ભા દહીંને વારો આપ્યો ત્યારે દહીંની સાથે તેના નિર્ણય ગર્ભને પણ નાશ ન થાય એ માટે યોધિસત્ત્વ પોતે રાજ પાસે જવાને તૈયાર થયા, પણ તેમનો આ આત્મભોગ જોઈને રાજએ પોતે જ દરણોની દિસા બધ કરી સારંગ અથવા દરણુનું નિવાસસ્થાન હોવાથી આ જગ્યાનું નામ સારંગનાથ-સારનાથ પડ્યું દશે એવું કેટલાકનું માનવું છે એ વનમાં અધિઓ તપશ્ચર્યા કરતા હોવાને કારણે તે અધિપતન-અધિઓનું નગર પણ કહેવાતું ભુદગયામાં યોધિ પ્રાપ્ત થયા પછી ગોતમ ભુદ પચાઈન કરતા આ મુગલવર્મા આત્મા અગાધ જે પાંચ અનુયાયીઓ તેમનાથી છૂટા પડી ગયા હતા તે અહીં એમને મળ્યા અને એમના શિષ્ય જન્યા લગવાનું ભુદ પોતાનું પહેલું ધાર્મિક પ્રવચન અહીં જ કર્યું અને એ રીતે તેમના ધર્મચક્રપ્રવર્તનને આરંભ થયો આ રીતે સારનાથ બૌદ્ધ ધર્મનાં પવિત્રતમ સ્થાનો પૈકીનું એક ગણાયું

ગોતમ ભુદ પછી આશરે ત્રણસો વર્ષે થયેલા ક્રમશઃ અશોકે પોતાના કસિયવિજય પછી દોઢિમાળ યુદ્ધોથી ત્રાસીને વિજયયાત્રા બધ કરીને ધર્મયાત્રાને પ્રારંભ કર્યો બૌદ્ધ ધર્મની ગાઢ અસર નીચે આવેલા એ શાસકે દેશ અને પરદેશમાં બૌદ્ધ ધર્મને પ્રચાર કર્યો પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યના દૂરદરના પ્રદેશોમાં શિલાલેખો કોતરાવીને સર્વ પ્રબળોને પરમતસદ્વિશ્વક, દયાળુ અને પ્રામાણિક જનતા સમક્ષમાં રીતે એ જ આદેશ પોતાના અમલદારોને પણ આપ્યો અશોકના આ શાસનો તેની ધર્મશિપિઓ તરીકે ઓળખાય છે

પણ બહુજનસમાજના માનસ ઉપર ધર્મરાજ્યની દૃઢ અસર નિપજવવા માટે અગોષ્ટી ખીંચે એક વધુ મૌલિક માગ લીધો એ માગ તે પોતાના રાજ્યમાં, ભુદના ચરણ સ્પર્શથી પાવન થયેલા સ્થળોમાં, બહુ કે તેમના ધર્મરાજ્યના પ્રતીક હોય એવા ઊંચા સ્તભો ઊભા કરવાનો પોતાના રાજકાળમાં અશોકે અનેક સ્તંભો બાંધ્યા હતા, એમાંના એક સ્તંભ સારનાથમાં પણ હતો પણ ધર્મ-શિપિ અથવા સ્તંભ કલાં થે ભુદના ધર્મ-રાજ્યનું વધુ સ્વચ્છ પ્રતીક તેણે સ્તંભને ગણ્યું હોય એમ ગણાય છે

અશોકની પૂર્વે પણ કોઈ પ્રકરના ધર્મ-સ્તંભો હિંદમાં બનતા હશે જ પણને પૂર, ઇન્દ્રમહોત્સવનો ઇન્દ્રીય અથવા ઇન્દ્રસ્તંભ વગેરે ધાર્મિક વિધિઓના પ્રતીકરૂપ સ્તંભો હતા, પરંતુ એ બધા તો લોકગના બનતા હતા એ જ કારણથી અશોકની પહેલાંના કોઈ સ્તંભ બન્યા નથી, કારણ અશોકે જ લોકગના સ્તંભોને સ્થાને પથ્થરના સ્તંભો પહેલવહેલા લખલ કર્યા હોય ગમે તેમ હોય, પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે હિંદની સ્થાપત્યકલાના પ્રાપ્ત નમૂનાઓમાં અશોકના સ્તંભો જેમ સર્વ-શ્રેષ્ઠ છે તેમ સર્વપ્રથમ પણ છે

અશોકે પોતાના રાજ્યમાં ઓછામાં ઓછા ત્રીસ સ્થળોએ આવા સ્તંભો ઊભા કર્યા હતા એમાંના કેટલાક તો આજે પણ તદ્દન અખડ દશામાં જળવાયેલા છે, એ પૈકી દસ સ્તંભો ઉપર એ સમયની ગ્રાહી લિપિમાં માતરેલા લેખો પણ છે એમાંના પ્રત્યેક સ્તંભ એક જ પથ્થરમાંથી ઊભો કરવામાં આવેલો છે અને એ પૈકી સર્વથી મોટા સ્તંભનું વજન લગભગ પચાસ ટન થાય છે આ સર્વ સ્તંભો મુનારગઢ પાસેની એક જ ખાણમાંથી કાઢવામાં આવેલા ભૂખરા રંગના ખાસ પથ્થર, માંથી બનાવેલા છે આ ભૂદત્ત સ્તંભોને ઇ.સ.

વાતું અને અશોકના વિશાળ સામ્રાજ્યના જુદાજુદા ભાગોમાં વહી જઈને સખળ રીતે ઊભા કરવાનું કાર્ય જે રીતે થયું છે એ ખતાવે છે કે અશોકના યુગના શિલ્પીઓ અને સ્થપતિઓ જગતના કોઈ પણ પ્રદેશના અથવા કોઈ પણ સમયના કારીગરો કરતાં ઊતરતા નહોતા.

આ સર્વ સ્તંભોના શેખર ઉપર ઘણું-ખરું કોઈ પ્રાણીનું શિલ્પ હોય છે; તેમ જ વિવિધ ધાર્મિક પ્રતીકો તે ઉપર કાતરેલાં હોય છે. કેટલાક વિદ્વાનો આ પ્રકારના સ્તંભોમાં ઈરાની અને ગ્રીક કલાની અસર જુએ છે. મૌર્ય રાજ્યકાળમાં પાટનગર પાટલોપુત્રમાં જ માત્ર નહિ, પરંતુ પ્રાતિક પાટનગરોમાં થે રિન વગેરે એશિયાઈ દેશોના વતની બનેલા ગ્રીક અને ઈરાનીઓની ઠીકઠીક વસતી હતી. અશોકના સ્તંભો સાથે રચના અને કારી-ગરીની બાબતમાં સરખાની શકાય એવા સ્તંભો ઈરાનમાંથી મળેલાં છે અને મૌર્યયુગ પૂર્વેનું આવું એક પણ નોંધપાત્ર પાવાણુમય ભારતીય સ્મારક મળતું નથી, એ બંધી વસ્તુઓ આ માન્યતાની પેષક છે.

પણ અશોકના સ્તંભોની કદાચ સૌથી વેધુ નોંધપાત્ર લાક્ષણિકતા તે છે ઉપરની અદ્ભુત પેલિશ છે. ઉત્તમ બાંધકામ કરનારા પ્રાચીન જગતના એ દેશો ગ્રીસ અને મિસરની કલામાં બાંધકામની 'કાચ જેવી ચળકતી સપાટી'ને ખૂબ મહત્ત્વ આપ્યું છે, છતાં એ મહાન દેશોનાં સ્થાપત્યસર્જનો પૈકી એકેય, મૌર્યયુગના કારીગરોએ શિલ્પરચનામાં સામેલી લગભગ મોનાકારી જેવી સૂકાઈની તોલે ભાગ્યે જ આવી શકે એમ છે. ઈર્વીસન પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં પથ્થર ઉપર થયેલી આ પેલિશ આઠસો વર્ષ પછી પણ એટલી બંધી આકર્ષક હતી કે પાંચમા સૈકામાં હિંદમાં આવેલા ચીની યાત્રાળુ ફાહ્યાન વર્ણવે છે કે

'એ કાચની જેમ ચળકતી હતી' અને ખાવીસસો વર્ષ પછી પણ આ ભારતીય કૃતિઓની ચમક કંઈ બહુ ઓછી પડી નથી. સાધારણ કોટિના પથ્થરોમાંથી બનેલા એ સ્તંભો મુખ્યત્વે એ પેલિશને કારણે જ સંચવાઈ રહેલા છે. ઈર્વીસન પૂર્વે પહેલી સદીથી આ કલા હિંદમાંથી લુપ્ત થઈ ગયેલી છે અને ત્યારપછીની કોઈ શિલ્પરચનામાં હજી સુધી તે જોવામાં આવતી નથી.

સારનાથનો સ્તંભ એ અશોકના સ્તંભો પૈકી કલાદૃષ્ટિએ સર્વેત્તમ છે. અગેયારમા સૈકામાં મદ્મ્યૂદ ગઝનવીએ અને બારમા સૈકામાં શાહજહાન ઘોરીએ સારનાથ છત્યું અને ઘૂંટણ, ત્યારે ત્યાંના કેટલાયે વિહારો, સ્તૂપો, મંદિરો અને મૂર્તિઓનો નાશ થયો હતો. એ સમયે આ બધા સ્તંભને પણ ખડિત કરવામાં આવ્યો હશે એમ જણાય છે. અત્યારે એ સ્તંભ ખડિત દશામાં તેના મૂળ સ્થાન ઉપર ઊભેલો છે. અસલ સ્તંભ આશરે ૫૫ ફીટ ઊંચો હતો. આ સ્તંભને અગ્રભાગી-એનું સિંહશિખર એના દંડથી છૂટું પડી ગયેલું હોઈ સારનાથના સંગ્રહસ્થાનમાં રાખવામાં આવેલું છે. સિંહશિખરની ઊંચાઈ પણ સાલ ફીટની છે. એમાં સૌથી નીચે ઉલટાવેલી પાંખડીવાળા એક સુંદર પથ્થરી આકૃતિ કાતરેલી છે. પથ્થરી ઉપરના ગોળાકાર ક્ષેત્ર ઉપર ચાર દિશાઓમાં હાથી, વૃષભ, અશ્વ અને સિંહ-એ ચાર બળવાન પ્રાણીઓની ગતિદર્શક આકૃતિઓ છે અને તેમની વચમાં એકાંતરે ચોવીસ આરાવાળા, ચાર ધર્મચક્ર કાતરેલાં છે. એની ઉપર ચાર દિશામાં મુખ રાખીને ચાર સિંહ ઊભેલા છે. અગાઉ આ સિંહોની પણ ઉપર-સમગ્ર સ્તંભના શિરોભાગમાં લગભગ ૨૫૫ ફીટ વ્યાસનું એક વિશાળ ધર્મચક્ર રહેલું હતું. અત્યારે તે એના કેટલાક ટુકડા જ સચવાઈ રહેલા છે.

આ રત્નભંડી રચનામાં ભાવપ્રતીકોના અદ્ભુત કુશળતાથી ઉપયોગ કરવામાં આવેલો. છે પહેલી વસ્તુ તો એ કે સારનાથમાં જુદે કરેલા પોતાના પ્રથમ ધર્મોપદેશનું એ સ્મારક છે શિખર ઉપરના સિંહને કેટલાક વિદ્વાનો શાક્યસિંહ તરીકે ઓળખાતા જુદાના પ્રતીક-રૂપ ગણે છે ફલક ઉપરનું ધર્મચક્ર તથા ગતિમાન પશુ-આકૃતિઓ એ ચક્રનું પ્રવર્તન ચારે દિશામાં થયું હોવાનું સૂચવે છે આ પ્રતીકો સાથે સંબોધિત થયેલી ઉત્તમ કારીગરી પરત્વે દિદી સ્તંભાના પુરાતત્ત્વ ખાતાના એક વારના વડા જહોન માર્શલ લખે છે 'આ આકૃતિઓ અદ્ભુત ચેતનમયી અને સ્વાભાવિક છે અને શિલ્પકલાની સર્વ મહાન કૃતિઓના પ્રાચીન સાદાઈ અને સમ-થી તેની રચના થયેલી છે સ્વયં જ આની તોલે આવે એવું બીજું એક શિલ્પ દિહે પેદા કયું નથી ' સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર અને કલાવિવેચક વિન્સેન્ટ સ્મિથ એ વિશે જણાવે છે 'આ સુદર કલાકૃતિ કરતાં ચંદ્રિમાનો -અરે, એની તોલે આવે એવા પ્રાણીશિલ્પને પ્રાચીન નમૂનો કોઈ પણ દેશમાંથી શોધી કાઢવો મુશ્કેલ પડશે, જેમાં વાસ્તવદર્શી રચના અને ભાવનાત્મક ગાંબીયનું આટલી સફળતા થી સંયોજન થયું હોય અને પ્રત્યેક વિગતમાં આંતરી નખસિખ કુશળતાથી જેનું આવેખન થયું હોય '

આ ઉપરથી તો એમ જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય કે જેમ પ્રતિષ્ઠાશાળી કવિને કોઈ ધન્ય પળે અદ્ભુત કલ્પના સ્ફુરે તેમ આપણા રાષ્ટ્ર-વિધાયકોને સારનાથનું સિંહશિખર આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રા તરીકે સ્વીકારવાનો વિચાર સ્ફૂર્ણ એ ઉપરનું એક કોઈ સંકુચિત ધાર્મિક પ્રતીક નથી. વિશ્વવ્યાપ્તિમાં ભાવનાને ચક્રનું રૂપ આપવાની કલ્પના જુદા કરતાં ચે ઘણી પ્રાચીન છે. મૂળ તો ચક્ર એ સંચાર પ્રતીક હતું

વિષ્ણુ એ પ્રાચીનતર સંચારનું ઉપાત્ત છે અને તેમના હાથમાંનું ચક્રનું ચક્ર પણ સંચારનું જ પ્રતીક હોય એ સંભવિત છે ક્રમે-માં ત્રણ ઋતુ, બાર માસ ને ત્રણમેા સાઠ મિતસના વર્ષને ત્રણ ધરી, ત્રણ પૃથ્વી અને ત્રણમેા સાઠ આરાવાળા એક ચક્રનું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે કાલની અનતતાના પ્રતીકરૂપ આપણી યુગોની કલ્પના પણ એક ચક્રરૂપે જ વિકસી છે પ્રાચીનતમ ભારતીય સંસ્કૃતિ ચિકિત્સિત સ્વરૂપમાં પ્રથમવાર ભવાં એવા મળે છે ભા-મોહો-એ-દો અને હા-પાનાં હજારો વર્ષ જૂનાં અવશેષોમાં પણ ચક્ર અને જિલ્લી આકૃતિઓ છે આમ ચક્ર એ તો ભારતીય ધર્મોનું માપ નદિ પણ ભારતીય ચિંતન-ચિંતન એક ચિતિષ્ટ પ્રતીક છે

સારનાથના સિંહશિખરનું આપણુ ગદ્ય-પ્રતીક તરીકેનું ઔચિત્ય બીજી રીતે પણ છે પ્રાચીન ભારતીય તિલ્પકલાનો એ સર્વોત્તમ નમૂનો છે સેકડો વર્ષ પૂર્વે, વ્યાપક માનવહિતની ભાવનાથી વિજયયાત્રાને બદલે ધર્મયાત્રામાં ચિત્ત બેઝનાર, સુરાત્યપ્રવર્તક તત્ત્વજ્ઞાની સમ્રાટ અશોકે સ્થાપેલા સ્મારકો પૈકીનું તે એક છે, અને સૌથી વધારે તો, અહીં હજાર વર્ષ પૂર્વે માનવપ્રેમની ઘાંધણી કરીને, 'વેદથી વેર રામતાં નથી, પ્રેમથી જ વેર રામે છે' એમ પોકારનાર જગજગ્યોતિ શાક્યસિંહની ધર્મ દેશનાનું એ પ્રતીક છે, જેનું પુનરાવતન આપણને એવા જ મહાન જગ-જગ્યોતિ મહાત્મા ગાંધીજીના અદ્ભુત જીવન અને એથી ચે અદ્ભુત મરણમાં એવા મળ્યું

આમ આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રા એ આપણા દેશ અને સંસ્કૃતિનાં સર્વોત્તમ તત્ત્વોનું સંચય કરે છે વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક જીવનમાં એને અનુરૂપ આચરણ કરવાનું પ્રભુ આપણને સામર્થ્ય આપે

૧ નંવર ૨. ૦ માવાળા

લેખક 'પ્રભાકર' તથા 'ગાંધીવ'ના તંત્રી અને ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિરના સચાલક છે.

‘દે’ એ એ...મને બાપુ સાથે જવા દે
ને...એ એ એ એ એ.....’

‘તારા બાપુ તો ક્યારના બસમાં
બેસી કચેરી પહોંચી ગયા હશે. બે શ્યામુ,
હવે જાનો રહી બા. કાલે તને એમની સાથે
મોકલીશ, હં.....’ બા-લીલા બોલી.

‘હં અ...અ...એ...એ...તું જોડું જોડે
છે. રોજરોજ એમ જ કહે છે, પણ બાપુ
મને કોઈ દિવસ લઈ જતા નથી...એ એ એ...
તું મને પટાવે છે...એ એ એ...’

લીલાએ ચાર વરસના શ્યામુને સમજાવવા
જૂળ મથળ કયો, પણ શ્યામુએ તો
લેકડો શરૂ કયો. અને જાનો રહે જ નહિ.
એણે તો જમીન પર આંગોટવા માંડ્યું ને
બરાડા પાડવા માંડ્યા.

થોડીવાર સુધી લીલાએ તે ચાલવા લીધું,
પણ પછી તે કંટાળી. પુષ્કળ ઘરકામ હતું
અને આવા બરાડાથી તેને ત્રાસ થતો હતો.
તે પાછી બહાર આવી અને બોલી :

‘હું તો હવે શ્યામુ, તારાથી છેક જ કંટાળી.
બાપા, હવે જાનો રહે છે કે લઈ સોટી...?’

‘કેમ લીલી ? સોટી કેમ લેવાની ચર્ચ
ગઈ ?’ બોલતીબોલતી લીલાની સખી સુવર્ણ
હાં આવી પહોંચી. તે તે જ મહોલ્લામાં
રહેતી હતી અને અવારનવાર આવતીજતી.
લીલા કરતાં તે પાંચસાત વર્ષે મોટી હતી
અને ત્રણચાર બાળકોની માતા હતી મોટી
હોવા છતાં તે સખીભાવે જ લીલા સાથે
વર્તતી અને લીલાને પણ તેના તરફ માન-
સાવ હતો.

મોનસશાન્તિના ઉદ્ભવ જગતના ઇતિહાસમાં
મયો મોડો, પણ છેલ્લા સૈકામાં એણે પશ્ચિમના
દેશોમાં ઝળકતી પ્રગતિ સાધી છે. જીવનને સાચી
રીતે સમજવામાં એણે આગેવાની નોંધાવી છે.
બાળક નિવારવાના કઠિન કાર્યમાં આ શાસ્ત્ર
કેવી સરસ રીતે કપયોગી થઈ શકે એમ છે તે
એણે સુંદર રીતે એક પ્રસંગકથામાં બૂથાયું છે.

‘અને આ શ્યામુ કેમ આટલો બધો
આંગોટીને બરાડી રહ્યો છે ? આ બધું છે શું ?
સુવર્ણ આવે વળતે-સાડાદસ-અગિયાર વાગે
લીલાને ત્યાં કઠી આવી ન હતી, આજે જ
આવી. એ સમયે મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રી લાગ્યે.
જ ઘરકામમાંથી નવરી પડે કે બહાર નીકળે.
ખાસ જરૂરી કામ સિવાય નીકળી ન જ શકે
એટલે સુવર્ણએ આ દૃશ્ય આજે પહેલી જ
વાર જોયું.

‘અરે, જોડો, સુવર્ણબહેન ! આવો,
લઈશાબ ! આ તો મારે રોજનું જ લાગ્યું છે.
શ્યામુના બાપુ કચેરી જવા નીકળે ત્યારે રોજ
એ સાથે કચેરી જવાની જિંદ કદરે, રોજ
એમને વળગી પડે, રોજ છૂટો પાડવો પડે. એને
કેટલું ય સમજવીએ છીએ કે ત્યાં ચારપાંચ
કલાક બેસી રહેવું પડે, રમવાનું નહિ મળે ને
જૂળ લાગશે; પણ એની જિંદથી તોખા
પરમેશ્વર કોઈનું કહ્યું માનતો જ નથી.
હવે કલાક સુધી એનું રડવું ચાલશે કંઈ રસ્તો
બતાવો તો મોટો પાપ, સુવર્ણબહેન !’ લીલાએ
પોતાની સુંઝવણ રજૂ કરી.

‘એમ !’ સુવર્ણ બરા નેચારમાં પડતાં
અને શ્યામુ સામે જોઈ રહેતાં બોલી. ‘પણ
લીલીબહેન, મને લાગે છે કે એમાં તારી જ
બૂલ છે-તમારી જ બૂલ છે.’

‘મારી બૂલ ? અમારી બૂલ શી ?’
લીલા નેચારમાં પડી ગઈ.

‘એ તને એકદમ નહિ સમજાય. ચાલ,
પહેલાં તારું કામ પતાવ. પછી નિરાંત બેસીને
કહું...’ સુવર્ણએ કહ્યું.

‘ ઠીક, થોડીવાર બેસો ત્યારે હું હમણાં આવી ’ કહી લીલા રસોડા તરફ ગઈ દરમ્યાન સ્થામુ રડતો બધ પછ્યો હતો.

ઓરડામાં બેઠા ‘પર એક બધૂક પડેલી હતી તે હાથમાં લઈ સુવર્ણાએ આમુને પૂછ્યું ‘સ્થામુ, ઓહો, તારી પાસે તો આવી ફક્ક બધૂક છે તને એ ફાડતા આવડે છે?’

સ્થામુ બધૂક તરફ ભેઈ રહ્યો એના મનમાંથી કચેરી અને બાપુ સરકી ગયાં અને તેમનું સ્થાન તરત જ બધૂકે અને તે ફાડવાની આવડતના ખ્યાલે લીધું. એ આવડતનું સ્વગૌરવ હુંપદ, બિંદુ અને રડકણપણા પર ફરી વળ્યું, અને તે બંને એ રેલમાં તણાઈ ગયાં એ પટ દઈને ઊભો થઈ ગયા અને બોલ્યો ‘મને ફાડતા આવડે છે ભુઓ, એમ કહી એણે બેતણું લગડા કર્યા ‘ભુઓ, ભુઓ, આમ ટીકડી મૂકવાની, આમ થોડો દાબવાનો, એટલે આ આમ ફટ હું હું નવી ટીકડી લઈ આવું ’ કરતો એ બીજા ઓરડામાં ગયો.

થોડીવારે લીલા દીવાનખાનામાં આવી ને પૂછવા લાગી ‘સ્થામુ ક્યાં ગયા?’

‘ હમણાં જ બધૂક સાથે રમતોરમતો આમતેમ ગયો છે ’ સુવર્ણાએ જવાબ આપ્યો.

‘ સુવર્ણા બહેન, આને તો તમે આવીને મારો ઉંદાર કર્યો, છુટકારો કર્યો, નહિ તો હજી એનો તોપમારો કલાકેક સુધી ચાલત કહો શા કામે આવ્યા હો?’

‘ અરે બહેન, મારે ત્યાં એક વાગે આને મહેમાન આવવાના છે, ને ઘરમાં ચા તદ્દન ખવાસ થઈ ગઈ છે ને અત્યારે સેવા કોણ બધાં? એટલે થોડીક ચા સેવા આવી છુ, પણ ઉતાવળ નથી તું પરવારીને આપશે તો ચાલશે’ દશપદર મિનિટ આમતેમનો મને વાંધો નથી ’

‘ હું તો પરવામાં જેવી છુ, પણ તમે

ચેલી વાત કહેતાં હતાં તે કહો અમારી બુલ છે એવું તમે કહેતાં હતાં તે મને સમજાવો ચા તો મારે ત્યાં કાલે જ આવી છે, એટલે તમને ભેઈશે તેટલી આપીશ, પણ પેલી વાત મને કહીને જ બહો તો કૃપા ’

‘ તારે સ્થામુ પર સૂચનશક્તિનો પ્રયોગ કરવો ભેઈએ એ ક્યાંથી જ એની હક પડી જશે ને એ વિષયમાં થોડું વાંચ્યું છે અને એના પ્રયોગોનાં બ્યાનો વાંચ્યાં છે, તેમ બંને પણ પ્રયોગ કરી બોધા છે એમો મને એ વિશે ખાતરી થઈ છે ’ સુવર્ણાએ ચશમાં ઉતારી લગડા વતી તેના કાચ લૂગતાં જણાવ્યું.

‘ સૂચનશક્તિ ’ તે વળી શું? મેં તો એવું કંઈ સાંભળ્યું જ નથી તમે સમજાવો તો જ ખબર પડે ’ લીલાએ અજ્ઞાન દર્શાવતાં પૂછ્યું.

‘ એ તો એકાદે રાખોમાં સમજવાય તેવું નથી એની બ્યાબ્યા આપવાનું કામ તો કાલ છે પણ બાળકનો સ્વભાવ ફેળવવા માટે એ સારામાં સારી પદ્ધતિ છે, ને એનો ઉપયોગ પણ વળી આનંદ આપનારો, રાગ મામણો થઈ પડે છે ’

‘ પણ એમ કહ્યામાં મને શી સમજ પડે? આ સ્થામુના પર એ પ્રયોગ કેમ ને કેવી રીતે કરવો તે સમજાવોને બહેન! નેટલી સમજ પડે એટલું મારું કામ થાય ખીજ બધી વાત પછી ’ લીલાએ આગુરતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

‘ હું સમજતું બાળક હડે ભરાય, બિંદુ છે ત્યારે એની એ વખતની મન ગિયતિનું આપણે જરા બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવું ભેઈએ બાપુ બહાર જવાની તૈયારી કરે કે તરત જ સ્થામુના મનમાં એમની સાથે જવાના વિચારો ભગે છે-મગળ રીતે ભગે છે એ વખતે એ મગળ કમળા એટલું ભેર કરે છે કે ખીજે કાઈ પણ વિચાર ત્યાં દાખલ થઈ શકતો નથી બલકે વિચાર કરવાની એની શક્તિ જ નષ્ટ થયેલી હોય છે આ વાત ખાસ બ્યાનમાં

દેવાની છે.

બાકી એનાથી કંઈ અગિયારથી પાંચ વાર્ષિક સુધી એના બાપુની કચેરીમાં બેસી રહી શકાય જ નહિ. કંટાળો આવે. રડવું આવે. ભૂખ પણ લાગે જ. પણ આ બધી બાબતો એના મગજમાં તે વખતે પ્રવેશી શકતી નથી. એ વખતે એના વિચારો એક જ દિશામાં વળેલા હોય છે. એના મનનો કબજો જ તેણે લીધેલો હોય છે. તે સમયે આપણે ગમે તેટલું સમજાવીએ, મનાવીએ, પટાવીએ પણ બાળકના મન પર એ સેવા-મણ્ડુ કશી અસર કરતી નથી, કરી શકે પણ નહિ. 'સુવર્ણ'એ 'લંબાણપૂર્વક' નેપથ્ય સમજાવવા માંડ્યો.

'પણ તે પ્રસંગે સૂચનશક્તિ શા કામમાં આવે? એનું કંઈ શું?' લીલાએ અધીરાઈથી પ્રશ્ન કર્યો.

'તે વખતે સૂચનશક્તિ વાપરવાની જ નથી. તે વખતે એનો કશો ઉપયોગ નથી. એને સમજાવવાનો યત્ન તે વખતે કરવો તદ્દન મિથ્યા છે. કિલ્લામાં બર્બરો શત્રુનું લશ્કર સાત્તથ બનીને બહાર બહાર બેઠું હોય ત્યારે એને સર કરવાનો પ્રયત્ન ફળવાનો સંભવ ઓછો જ. હાલો સેનાપતિ એવો વિચાર પણ ન કરે, પણ શત્રુજન અવ્યવસ્થિત, નબળું, અસાવધ અને લડવા બાબતમાં બેધ્યાન હોય ત્યારે તેના પર કરેલો હુમલો જરૂર સફળ નીવડે, તેવું જ આમાં છે.'

'સુવર્ણ'બહેન, બબ્બું, મને તો આ તમારી વાતમાં કશી સમજ પડતી નથી. કિલ્લો શું ને લશ્કર શું, સેનાપતિ કાણ, ને હુલો શાના પર?—એ તો બધી લગાઈની વાતો છે. બાળકની હઠ સાથે એને શી રીતે સરખાવાય? બાળક કંઈ આપણું દુશ્મન છે? આપણા સાત લાખનું મોટું બચ્ચું હોય તેના પર વળી હુમલો શાનો?' લીલાએ અકબારી કહ્યું.

'એ તો બધી ભાષાનાં ઘરેલાં જેવી વાતો છે. અહીં એના અંતરમાં કોઈ કિલ્લો કે નથી કેઈ શત્રુ, પણ બાપુ સાથે કચેરી જવાની જિદ્દ એ બાળકના મનમાં કિલ્લામાં બેઠેલા સાવધ શત્રુ સમી છે. સૂચનશક્તિ એ હોશિયાર સેનાપતિ છે. ચતુર ને હોશિયાર સેનાપતિ, શત્રુ સાવધ બેઠા હોય ત્યારે લડાઈ નથી જગાડતો. તેમ બાળક બ્યારે જેદે ચડ્યું હોય, એના મનનો સંપૂર્ણ કબજો એ જિદ્દે લીધો હોય તે વખતે તેની સાથે ખટપટ ન કરતાં સૂચનશક્તિશી સેનાપતિ શોગ્ય તકની રાહ, બેઠે રહે છે.' સુવર્ણએ લગભગ ભાષણ જ આપ્યું. 'સ્થામુના બાપુ કચેરીએ જવા નીકળે ત્યારે સ્થામુને સાથે જવાની ઇચ્છા પ્રબળ હોય છે પણ તે પછી થોડે વખતે એ ઇચ્છા નેગળ બને છે. બીજો સમયે તો એ તદ્દન નિદ્રાવસ્થામાં હોય છે, એ ઇચ્છા ઊઘતી જ હોય છે, અને એ ઊઘતી હોય ત્યારે જ એ ઇચ્છા વિરુદ્ધના વિચારો એના મગજમાં ભરવાનો યત્ન કરવો બેઠેલો. તે વખતે જ બાળકના મન પર એની અસર થવાનો પૂરે પૂરો અવકાશ રહે છે. સાથે જવાની ઇચ્છા બચત થઈ એના મનનો કબજો લે તે પહેલાં, વેળાસર, એના પર ઊંધા જ વિચારોનાં સૂચનો કર્યે જવા બેઠેલો, અને છાપ પાડી દેવી બેઠેલો. એ છાપ બરાબર પડી હોય તો સાથે જવાની જિદ્દ તો શું, પણ વિચાર સરખો થે કરે નહિ મારા કલ્પા પ્રમાણે હું સૂચનશક્તિનો ઉપયોગ કરીશ, તો એવણું હાડામાં જ સ્થામુ બદલાઈ જશે.'

'સુવર્ણ'બહેન, તમે તો બહાર હોશિયાર છો. પણ મને જરા વિગતવાર સમજાવો, અને મારે ચોતે શું કરવું તેટલું જ ચોક્કસ રૂપે દર્શાવો, તો મોટો પાડ થશે.' લીલાએ સમજ માગી.

પછી સુવર્ણએ એ વાત અતિ વિગતે

લીલાને સમજાવી, અને કચેરીને કાળે નહિ પણ ઇતર વખતે સ્થાપના મન પર કચેરીએ જવાથી થતા ઝેરલાભની છાપ અવારનવાર પાડ્યા કરવી એ કરામત સમજાવી પછી તે ચા'લઈને ગઈ.

*

તે જ સાંજે લીલા સ્થામને લઈ જઈએ ફરવા ગઈ એક બાકડા પર ઘેસી એણે સ્થામ સાથે વાતો કરવા માંડી.

‘સ્થામ તું બહુ ડાહ્યો છોકરો છે તું મને કેવો વહાલોવહાલો લાગે છે ! તું બધાનું કહ્યું કેવું માની બાંધે છે ! તેથી તો મેં તને પેલી આગમણી રમવા માટે આણી આપી છે.’

‘પણ મને એક ફૂટબોલ નહિ અપાવે, બા !’ સ્થામએ વહાલથી લીલાનો હાથ ખેંચતાં કહ્યું ‘આપણી પડોશમાં પેલો સુરેશ છે ને, તેની બાએ એને કેવો સરસ ફૂટબોલ આણી આપ્યો છે ! મને તું એવો ફૂટબોલ નહિ લાવી આપે ?’

‘જાહ, કેમ નહિ !’ લીલાએ એને જોવામાં લઈ બચ્ચી ભરતાં કહ્યું ‘અરે, એના કરતાં ય સરસ ફૂટબોલ લાવી આપોશ.’ સ્થામના મોં પર આનંદઆનંદ પ્રસરી રેલો, પોતાના નવા ફૂટબોલ સાથે રમી જ રહ્યો હોમ એવી ઉર્જાજતા તેના મોં પર છવાઈ રહી.

‘એટલામાં લીલાએ શરૂઆત કરી ‘સ્થામ, હું તને રોજ સાંજે અહીં ફરવા લાવું છું ને ?’

‘હા, બા તું સારી છે.’

‘પણ તું ક્યાં મારું કહેવું સાંભળે છે ?’

‘કેમ વળી ! સાંભળું જ છું ને ! ક્યારે નહિ સાંભળ્યું ?’

‘પણ કુ કહું છું તે માનતો નથી ને.’

‘માનું તો છું વળી બધું જ માનું છું.’

સ્થામએ કહ્યું ‘તું કહે તે કરું, બોલ, શું કામ છે ?’

‘કામ તો એક છે તે કરજે બેઠ બે,

તારા બાપુ જમીને કચેરી બાંધે છે ત્યારે તું રોજ રડે છે ને ? હવેથી નહિ રડે એમ બોલ !’

ફૂટબોલ મળવાનું અપવાધી સ્થામનું મન આનંદમાં હતું તે બોલી બીક્યો ‘નહિ રડું, જા હવેથી નહિ રડું.’

‘ને સાથે જવાનું પણ નહિ ભાગે ? સાચું ?’

‘સાથે જવાનું પણ નહિ કહું, સાચું.’

‘એને ભાઈ, કચેરીમાં તો બધા મોટા મોટા માણસ હોય તે કર્મ તારી સાથે રહે ? બધા કામમાં હોય. કલમ લઈને લખતા હોય કાઈને કુરસદ હોય નહિ તુ ત્યાં જઈને કોની સાથે રહે ? તારા બાપુ પણ કામમાં જ હોય, ખરું કેની ?’

સ્થામ જરી વિચારમાં પડી જતો ધીમે ધીમે બોલ્યો : ‘હાતો વળી.’

‘ત્યાં તને ખાવાનું મેલુ આપે ? રમકડાં ક્યાંથી લાવે ?’

સ્થામ ફરી વિચારમાં પડી જતાં બોલ્યો : ‘હારતો વળી.’

સુવર્ણાની ભાષામાં ‘સ્થામનું મન આ વખતે કચેરી જવાના વિચારો સંજોધી ‘નિંદા-વરથામાં’ હતું એ વિચારો સંભચત નહોતા, ચચળ નહોતા એને એના મન પર કબજો નહોતો એટલે એ એ વિષય પર વધુ સ્વસ્થ, શાંત, નિરાતભર્યા વિચાર કરી ચકતું હતું તેથી સ્થામએ બરાબર ડાળા જવાબો આપ્યા.

‘ત્યારે તું હવે બાપુ સાથે કચેરી જવાનું માગશે ?’

સ્થામએ કહ્યું ‘પણ તું મને ફૂટબોલ અપાવશે ને ?’

‘હા, તે તો અપાવીશ જ, પણ તું કચેરી જવાની વાત કરશે ?’

‘નહિ કરું, નહિ રડું.’ સ્થામએ કબૂલાત આપી.

‘ત્યારે કુ કહું તેમ બોલી જશે ?’

‘શું હા હા ?’ તે હસતોહસતો ‘સાચું

બેઠી રહ્યો.

‘જે, હું કહું તેમ બોલ...હું કાલે સવારે બાપુ સાથે કચેરીએ જવાની વાત નહિ કરું...’

‘હું કાલે સવારે બાપુ સાથે કચેરી-એ જવાની વાત નહિ કરું.’

‘સાથે જવાની જિદ્દ નહિ પકડું.’

‘સાથે જવાની જિદ્દ નહિ પકડું.’

‘જમીને એ બહાર જશે, ત્યારે હું કહીશ, બાપુ હું તમારી સાથે નથી આવવાનો.’

‘હું કહીશ કે બાપુ, હું તમારી સાથે નથી આવવાનો.’

‘મને કંઈ કચેરીમાં ગમે નહિ.’

‘મને કંઈ કચેરીમાં ગમે નહિ.’

‘ત્યાં મને બૂખ લાગશે.’

‘ત્યાં મને બૂખ લાગશે.’

‘હું ઘેર જ રહીશ...હું બંધુક સાથે રમીશ...હું ઘેર જ રહીશ...હું આગગાડી સાથે રમીશ...હું કચેરી નહિ આવું...હું ચિતરામભાઈ બેઠીશ...બા મને સારીસારી વાતો કહેશે...તમે તમારે બહો...મારે આવવું નથી.’

લીલાએ આ વાક્યો શ્યામુ પાસે ચેન-ચાળા ને લટકામટકા સાથે બોલી બતાવ્યાં, ને એના જ લટકા સાથે એની પાસે બોલાવ્યાં. એચાર વાર બોલાવ્યાં. શ્યામુને તો એ રમત જ બની ગઈ. તેને ખૂબ ગમ્મત પડી. તેને તે યાદ પણ રહી ગયાં. ને પછી એકલો એકલો પણ એ તે વાક્યો બોલી ગયો-
લાણાખરાં.

ત્યારપછી થોડીવાર ફર્યા બાદ બન્ને ઘેર આવ્યાં.

*

રાતના જમતાંજમતાં લીલાએ પોતાના પતે સુખકરને કહ્યું: ‘ખબર છે, કાલે આપણે શ્યામુ શું કરવાનો છે તે ?’

‘શું કરવાનો છે ?’

‘તમે કચેરી જશો, ત્યારે તમારી સાથે નહિ આવે. આગગાડી સાથે રમશે. છબીઓ બેશે, વાતો સાંભળશે...’

‘હે ? ખરી વાત, શ્યામુ ?’

‘હા, બાપુ. હું તમારી સાથે કચેરીએ નથી આવવાનો...પણ બા, હું મને સારીસારી વાતો કહેશે ને ?...’ શ્યામુના મન પર બાગમાં ધથેલી વાતોએ અસર જમાવી હતી.

‘હાસ્તો વળી, કહીશરતો.’

‘તો હું બાપુ સાથે નહિ બઢું.’

*

ખીજે દિવસે સવારે ભીલ્યા પછી શ્યામુ દૂધ પીતો હતો ત્યારે લીલાએ પૂછ્યું: ‘શ્યામુ, તારા બાપુ કચેરી જવા નીકળે, ત્યારે હું શું કહીશ ?’

‘બાપુ, હું તમારી સાથે નહિ આવું. ત્યાં કંઈ રમકડાં નથી. ત્યાં મને નહિ ગમે.’ વગેરે વગેરે વાક્યો, બાગમાં શીખવ્યાં સુખના ચાળાચસકા સાથે હસતાંહસતાં શ્યામુ બોલી ગયો. બેવાર લીલાએ એ વાક્યો એની પાસે બોલાવ્યાં.

જમી રહ્યા પછી સુખકર કોટ પહેરી કચેરી જવા તૈયાર થયા. દાદર-ચિતરના માંખાં પહેલું પગથિયે થોભી તેમણે શ્યામુને કહ્યું: ‘શ્યામુ, હું બઢું છું. તું શું કહેતો હતો ?’

‘મારે નથી આવવું.’ કહી શ્યામુ પોતાની આગગાડીને ચાવી આપવા મંડી પડ્યો. ચાવી આપતાંઆપતાં તે બોલવા લાગ્યો: ‘હું બાપુ સાથે કચેરી નહિ બઢું. ત્યાં મને ગમે નહિ. ત્યાં કોઈ મારી સાથે રમે નહિ. ત્યાં મને બૂખ લાગે. કોઈ ખાવાનું આપે નહિ.’ વગેરે વગેરે એ બોલતો હતો, પણ એનું ચિત્ત સાવ રમતમાં હતું.

સુખકર સુખે ચાલી ગયા. સાંજે તે ક્યારે આવ્યા, તેની ખબર પણ શ્યામુને ન રહી.

*

ગુરુવાકર્ષણ છૂટે તો ?

શ્રી સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ

એમ એસસી (લડન), બાર-એટ-લો

પ્રથમ વિચારી લો, એ તત્ત્વ બધ ધાય તો ગુ યાય ? પછી આ લેખ વાંચો. ધણું નવું બહુવાનું મળશે

માનવકલ્પનાને ઓછા કશાં બંધન છે ? આજે સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલતી દેખાતી કેટલીક કુદરતી પ્રક્રિયા વિશે અસહ્ય લાગતી કલ્પના કરવામાં નિર્દોષ આનંદ અને જ્ઞાન મળે છે. ગુરુવાકર્ષણ એટલે ધોતાની ધરી તરફ સપાટીપરની સર્વ વસ્તુઓને ખેંચનારું પૃથ્વીનું બળ

જરૂર નિશાબમાં ભણતા હોઈએ છીએ, ત્યારે પૃથ્વી ગોળ છે એ હકીકતની કલ્પના કરવી બહુ અઘરી પડે છે તરત જ આપણને સવાલ થાય છે કે આપણે જો પૃથ્વીના ઉપરના ભાગમાં હોઈએ તો ગુ પૃથ્વીના નીચેના ભાગના લોકો જીવે માથે લટકે છે ? અને જીવે માથે લટકતા હોય તો તેઓ પડી કેમ નથી જતા ? આ સવાલનો ઘમઘમ દરેક શિક્ષક એવો જવાબ આપે છે કે ગુરુવાકર્ષણને લીધે આપણે પૃથ્વી પર ચોટી સ્થીએ છીએ એક પોલા દાગના મધ્ય-બિંદુમાં પાણીદાર લોહચુબક રાખ્યું હોય અને દાગની સપાટી પર લોહાની કણીઓ જેમ દાગને ચોટી રહે એમ આપણે પૃથ્વીને ચોટી સ્થીએ છીએ આ ઉપમા આટલે સુધી જરોબર છે, પણ એના પરથી જો એમ અનુમાન કરીએ કે લોહચુબક પોતાની આકર્ષણશક્તિ એકાંએક મૂકી દે ને દાગની નીચેની કણીઓ જમીન પર પડી જાય, તેમ પૃથ્વી જો ગુરુવાકર્ષણ મૂકી દે તો પૃથ્વીની નીચેના ભાગમાં વસનારા લોકો જીવે માથે દવામાં પડી જાય. તો તે અનુમાન જરોબર નથી

એમ કહે તો બેમાથી ખરૂં કોણું ? સાધારણ નકશાઓમાં ઉત્તર તે ઉપરનો ભાગ હોય છે ને દક્ષિણ હોય છે નીચેનો. પણ માત્ર સમજાને લીધે આવી રૂઢિ ધર્મ છે. ઇંગ્લંડના લોકો જરોબર જીભા રહીને ક્રિકેટ રમે છે ને ઓસ્ટ્રેલિયાના જીવે માથે રમે છે એમ કહેવાને આપણી પાસે કશું વૈજ્ઞાનિક કારણ નથી

આથી વધારે મહત્ત્વની એક બીજી વાત છે જો પૃથ્વી ગુરુવાકર્ષણ મૂકી દે તો પૃથ્વી પરની બધી જ વસ્તુઓનું જળન શૂન્ય ધર્મ બન્ય, એટલે કે દાથી, મનુષ્ય, છીડી એ બધાંનું જળન સરખું ધર્મ બન્ય-રખજરના કુગાથી પણ ઓછું પરંતુ એમ થાય તો આપણે દવામાં જીવના માંડીએ એમ માનવાને કશું કારણ નથી પૃથ્વીની જેમ સમસ્ત પ્રજાંડમાંથી ગુરુવાકર્ષણની શક્તિ ચાલી જાય તો આપણને કોઈ આકર્ષનાર ન રહે અને તેથી પૃથ્વી પૃથ્વી આપણે જીવના માંડીએ એમ માનવાને કારણ નથી

એ સમસ્ત વિશ્વમાંથી ગુરુવાકર્ષણ ચાલી જાય તો પૃથ્વી સૂયંની આસપાસ ફરતી બધ ધર્મ બન્ય અને તેનાથી દૂર જવા માંડે આશરે જો મહિનામાં તે એટલી દૂર જાય કે જેથી સૂયંની ગરમી અડધી ધર્મ બન્ય, ચાર મહિનામાં સૂયંની ગરમી પાંચમા ભાગની થાય અને છ મહિનામાં દસમા ભાગની થાય, એટલે અતિશય ટૂંકી પૃથ્વી પર ધર્મ બન્ય અને

પ્રથમ તો કોણું નક્કી કરી શકે કે કોણું જરોબર જીભા છે ને કોણું જીવે માથે જીભા છે ? ઇંગ્લેન્ડના લોકો એમ કહે કે ઓસ્ટ્રેલિયાના લોકો જીવે માથે ક્રિકેટ રમે છે, અને ઓસ્ટ્રેલિયાના લોકો ઇંગ્લંડના જોલાડીઓ માટે

પ્રાણીમાત્રનો નાશ થઈ જાય.

આ બધું થતાં તો મહિનાઓ થાય, પણ ગુરુત્વાકર્ષણ ચાલી જાય તો એની તરત અસર કેવી થાય?

આનો વિચાર કરવા એક ઓરડો ૧૦૦ ફૂટ x ૧૦૦ ફૂટ x ૨૫ ફૂટ જેટલો મોટો કદથી છે. તેની બહાર એક એવું બટન રાખીએ કે જે દબાવીએ તો ઓરડામાંથી ગુરુત્વાકર્ષણ ચાલી જાય, અને ઊંચું કરીએ એટલે ગુરુત્વાકર્ષણ પાછું આવે.

આ ઓરડામાં ચાલવું અશક્ય થઈ જાય; કારણકે ચાલવા 'માટે' પગ અને જમીન વચ્ચે ઘર્ષણનું બળ ભેઈએ, અને ઘર્ષણનું બળ વજન પર આધાર રાખે છે. એટલે વજન શન્ય થઈ જાય તો ઘર્ષણ શન્ય થાય એટલે ચલાય નહિ. તરતાં ન આવડતું હોય ને દરિયામાં ચાલવું જેમ અશક્ય થાય છે તેના જેવી કંઈક સ્થિતિ થાય. ઘર્ષણ ન હોવાને લીધે આવા ઓરડામાં સાઈકલ કે ગાડી ચલાવી શકાય નહિ.

૦ વળી વજન ચાલી જવાથી કેટલીક વિસ્મય-જનક ઘટનાઓ બને. દોહકવાળી ઘડિયાળ આ ઓરડામાં લઈ જઈએ તો દોહક એક બાજુ બંધને હાલતું બંધ થઈ જાય અને ઘડિયાળ અટકી પડે.

પાણીની પેચકારીની ધારા સામાન્ય રીતે વર્ણાકમાં પડે છે. પણ આ ઓરડામાં બુદી જ રીતે પડશે. ઓરડાની દીવાલનાં કાણામાંથી એક પાણીની પેચકારી છોડી હોય તો તે સીધી લીટીમાં સામી દોવાલને અથડાશે ને તેમાંના કેટલાક ઝાંઝા અથડાઈને પાછા એ જ કાણામાં આવે તો નવાઈ નહિ.

આ ઓરડામાં હાથી, રેલવેનું એન્જિન કે કોઈ પણ અતિશય ભારે વસ્તુ દાખલ કરી હોય તો તેનું વજન રખરખા કુચા કરતાં

પણ હલકું થઈ જાય. એને એ સહેજ ઉપર વેગ આપવામાં આવે તો તે સિલિંગ સુધી પહોંચી જાય.

હવાનું દબાણ એના વજન પર આધાર રાખે છે, એટલે જે વજન શન્ય થઈ જાય તો દબાણ પણ શન્ય થઈ જાય. એટલે ગુરુત્વાકર્ષણ વિનાના ઓરડામાં કોઈ પણ ભતનો પંપ નકામો થઈ જાય. ત્યાં પેન ભરવાની નળી કે આંખમાં દીપાં નાખવાની નળી કામ કરી શકે નહિ. ત્યાં સ્ટ્રોમાંથી લેમોનેડ કે સોડા પી શકાય નહિ.

આવા ઓરડામાં છવી શકાય ખરું? ખાવામાં પુષ્કળ મુશ્કેલી આવે. ખોરાક તદ્દન વજનવિનાનો થઈ જાય, એટલે પેટમાં કેવી રીતે ઊતરે?

વળી શ્વાસ પણ ન લઈ શકાય. શ્વાસ લેવાની ક્રિયા આ પ્રમાણે થાય છે: પાંસળી વચ્ચેના કેટલાક સ્નાયુઓની હાલચાલથી જાતીનું કદ મોટું થાય છે ને તેથી જાતીમાં રહેલી હવાનું દબાણ ઓછું થાય છે. બહારની હવાનું દબાણ વધારે હોવાથી નાકવાટે બહારની હવા ફેફસાંમાં દાખલ થાય છે. હવે જે હવાનું દબાણ જ ન હોય, તો બહારની હવા અંદર કેવી રીતે આવી શકે? એટલે જે ગુરુત્વાકર્ષણ ન હોય તો શ્વાસ લીધા વિના થોડી જ લણમાં આપણું મૃત્યુ થાય. પ્રાણીમાત્રને શ્વાસ લેવો પડે છે એટલે ગુરુત્વાકર્ષણ વિના એ બધાનું પણ મૃત્યુ જ થાય. એટલે ઉપર કહ્યો તે હાથીનો પ્રયોગ જ ન થઈ શકે!

પણ આ ગુરુત્વાકર્ષણ ક્યારે છૂટે? અને કેવી રીતે? હજી સુધી કોઈ વૈજ્ઞાનિકે ગુરુત્વાકર્ષણ છૂટવાની કદવના જ કરી નથી. જોના આદિ છે તેનો અંત હોવો ભેઈએ એવું પૃથ્વી વિષે કદાચી શકાય પૃથ્વીની ઉંમર ૧-૨ અબજ વર્ષની ગણાય છે, સૂર્યની

માનવતાની સુગંધ

અધ્યા શશિન્ ઓઝા

એમ એ

છીએ આ વાર્તા એવી માનવતાનું સદૃશ દર્શન અહીં કરાવે છે

જાણે બધું સ્વપ્નમાં જ બનતું હોય એમ મને લાગ્યું હતું એ દિવસ પહેલાં જ ખાંડનો ભાગ ચોદ આના હતો એ પછી બપોરે રૂપિયા થયો, સાંજે સવા રૂપિયા અને રાત્રે તો પડોશી પાસેથી સાંભળ્યું કે જામર માંથી ખાંડ અદસ્ય થઈ ગઈ છે ! કાઈ કરતાં કાઈ પણ સ્વપ્ને ખાંડની એક કણી સુદા દેખાતી નથી બહુ લાગવગ અને ઓળખાણ વેપારી સાથે હોય તો વળી ત્રણ કે ચાર

માનવીયા જીવનવ્યવહારમાં મુશ્કેલીઓ જીભી થાય છે ત્યારે જાણે માનવતા પણ પરવારી જતી હોય એવું સામાન્ય રીતે દેખાય છે વિપત્તિના સમયમાં માનવતા જીવતી હોય છે, ત્યારે તેનું તેજ અનેક લાગે છે, પણ એ માનવતા સાવ સદૃશ રીતે પ્રગટે છે, ત્યારે તો ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર હરતા હોઈએ એવા આનંદ આપણે અનુભવીએ

અધ્યાના ભાવે તમને મળે ! એ ય શેર તો નહિ જ 'હમણાં પાશેર લઈ બચ પછી વળી એવું બશે' કહી પાશેર કે અચેર જ આપણી ઉપર મહેરબાની થતી હોય એ ભાવે આપણને મળે !

ચિન્તાર કરતો કરતો હું થરે આવ્યો આવતવિત જ કુસુમને પૂછ્યું, 'કેમ આપણા થરમાં ખાંડ તો છે ને ?'

'કેમ ?' આશ્ચર્ય પામી કુસુમને પૂછ્યું

ઉંમર ૫૦૦૦ અબજ વર્ષની ગણાય છે, એટલે એ બધાનો એક દિવસે અત આવશે એમ માનવું સ્વાભાવિક છે પણ તે મારે આપણે અત્યારથી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી એક પ્રોફેસરે પોતાના ભાષણમાં સમજાવ્યું કે અમુક કારણોસર પૃથ્વીને અત પાંચ અબજ વર્ષો પછી આવશે ભાષણને અતે એક ભાઈ ચિંતાતું વડને ઊભા થયા ને તેણે વજાને પૂછ્યું 'કેટલા વર્ષો પછી પૃથ્વીનો નાશ થશે એમ તમે કહો ?' પ્રોફેસરે કહ્યું 'પાંચ અબજ વર્ષ પછી' એ ભાઈની ચિંતા અદસ્ય થઈ ગઈ અને તેણે નિવૃત્તિથી કહ્યું 'હાશ ! હવે મને નિરાંત થઈ ગઈ તો ધાવું કે તમે પચાસ લાખ વર્ષ જ કહ્યા હતા !' જાણે પચાસ લાખ વર્ષ એ પોતે જીવવાનો હોય તેમ ! માનવજાતિનો નાશ અણબોળથી થાય, અથવા પૃથ્વી ટૂટી થઈ જવાથી થાય

અથવા ચંદ્ર ધીમેધીમે પડે આવીને પૃથ્વી સાથે અથડાય તેથી થાય આ બધી કલ્પનાઓ શક્ય છે પણ ગુસ્તાકર્ષણ છૂટે એ કલ્પના અશક્ય છે ગુસ્તાકર્ષણ કુદરતનો અચૂલ સિદ્ધાંત છે હમણાં આઈનસ્ટાઈને એને જુડુ સ્વરૂપ આપ્યું છે એડિંગ્ટનના શબ્દોમાં કહીએ તો આઈનસ્ટાઈને ગુસ્તાકર્ષણ નામના 'ભૂત'ને લગાડ્યો છે પણ એનો અર્થ એટલો જ છે કે એની એ દૃષ્ટિકત જુગાં ૩૫માં મુકાઈ છે એટલે આપણને ઠરવાનું કેશુ કારણ નથી બધા અને પાતળા મનુષ્યોનું વજન એકસરખું થઈ જવાનું નથી, હાથી કે મેલેના એન્જિનને આપણે કુગાની માફક ઊઠાળી શકવાના નથી, આપણી પાચનક્રિયા ને શ્વાસોચ્છ્વાસ અટકવાના નથી, અને માનવજાતિએ 'રજે ગુસ્તાકર્ષણ છૂટે તો ?' એ બાતને લય રાખવાનું જરા થે કારણ નથી

‘કેમ શું? હવે ખાંડ નહે મળે!’

‘હે?’ બોલી કુસુમે રસોડામાં જઈ
ડબ્બામાં હાથ નાખ્યો ને નેરાશાથી બોલી:
‘ના જરાય નથી. થોડી હતી તે લીજીબહેન
કેટલા દીએ બેસવા આવ્યાં હતાં તે તેમને
માટે ચા કરી હતી તેમાં વપરાણી. પાછું
વળી ખાંડને શું થયું? આ તો સ્વરાજ્ય
આવ્યા પછીય સુખ ન આવ્યું.’

‘એમ કહે કે સ્વરાજ્ય આવ્યું તોય
આપણા વેપારીઓમાં ડહાપણ ન આવ્યું; ન્યાય,
નીતિ ને પ્રામાણિકતાથી જીવતાં ન આવડ્યું.’

‘પણ સરકારેય એમને કંઈ નથી કરતી?’

‘સરકાર તો બેચારીએ ભાવ નીચા રહે
ને પ્રજા હેરાન ન થાય એવી યોજના ઘડી
હતી. તેમાં લક્ષ્મીના લાલચુ વેપારીઓએ
મૂળથી ખાંડ અદસ્ત કરી, તેનાં કાળાબજાર
શરૂ કર્યાં.’

‘હીક, ચાલો સોતું થશે એ આપણું ઘરો.
જમીનથી હવે ગોળમી ચા ગમે વરસે પીતાં-
તાં જ ને વળી!’ કહી કુસુમે રસોડામાં
પાકરો નાખ્યો ને ઠાટ ઉતારી હું જમવા બેઠો.

‘મને શી ખજર’ મોહામાં કોળિયો
મુકતામુકતા મેં કહ્યું ‘કે આવું થવાનું હશે?
નહિ તો રસ્તામાં જ આવતો તો ત્યારે જ
બજારેક ન લેતો આવતો? ખીજું તો હીક પણ
આ અનિલ અને ઉવાને તો દૂધમાં પિવડાવવા
આત! સાટે આપણે ગોળમી ચા પીએત!’

‘હાય!’ બામાની ને બેળીની વાત આવતાં
કુસુમ લગભગ ચીસ પાડી બેઠી ‘અરરર!
હવે એમનું શું થશે? એ કંઈ વાતેય મોળું
દૂધ નહે પીએ, એક દી મોળું દૂધ આપેલ
ત્યારે બામાએ ‘આલાનો ઘા કર્યો હતો.’

કુસુમની એ વાત સાંભળી મને ય કમ-
કમાં આવી ગયાં ને વાત પણ ખરી હતી.
એક દેવસ ઘરમાં ખાંડ થઈ રહેલ અને

બામાને મોળું દૂધ આપ્યું એટલે બામાએ
‘આલાનો ઘા કરી દૂધ ટોળી નાખ્યું’ અને
‘દૂધ ટોળાનું ભેઈ મને ખીજ ચડેલ ને રીસમાં
બિલા થઈ બામાને એક તમાચો ચોટી દીધો.
’ અને પછી?... પછી બામા ક્યાંય સુધી ‘રોવા
કર્યો. એના હીબકા શલ્યની જેમ મારા
હૃદયમાં ખૂંચ્યા. એ કેમે કર્યો. શાંત રહ્યો જ
નહે ને- ઠેક મોટી રાતે ‘ભૂખથી ને
તરસથી જ સૂઈ ગયો. તે રાતે મને પણ
પૂરી ઊંઘ આવી ન હતી. હું બામાના પારણા
પાસે આવ્યો. નિદ્રેય બાળક સૂઈ ગયું હતું.
આંસુને લીધે વાળની એક-એ લટ ગાલ
સાથે ચોટી ગઈ હતી. આ નાતું નિદ્રેય
બાળક, તેતું મન અત્યારે સ્વપ્નલોકમાં હતું કે
પછી ઉશ્કર પાસે પહોંચી ધા નાખતું હશે
કે તમે મને પૃથ્વી ઉપર મોકલ્યું પણ ત્યાં તો
ખાંડથી અપડી માટે પણ મારી પાસે બેચાર
જેવડા આંસુ પડાવ્યાં...

વધુવાર હું આ ભૂતકાળનું ચિત્ર ભેઈ-
શક્યો નહિ. મેં એકદમ હાથ ધોઈ નાખ્યા
ને કહ્યું: ‘કુસુમ, હું હાલ જ ગામમાં જઈ હું
ને કાંઈ ને હાથેપગે લાગીને પણ શેરેક મળે
તો લેતો આવું છું.’

‘હા. ભાઈ સાંભળ’ કુસુમે વાતસલ્યથી ગળ-
ગળા બનીને કહ્યું. ‘ખીજનું બધું મારાથી
ખમાશે પણ એ અનિલ ને ઉવાનું રોડું મારાથી
નહિ ખમાય!’

‘ખજર કાઢું. ખીજનું તો શું થાય? તમે
ખજર નથી કે આ વેપારીની બેચારી? એ તો ક્યારનીય
માનવતાને નેવે મૂકી દીધો. એ લાજો બાળકો-
નાં કંદન સામે પણ ક્યાં નમ્યાં નફાખોરીના
દૂઆ ખોસી આ વેપારીઓએ. પોતાનાં કાળા-
બજાર બેલી શકે છે. આટલું કહી, એળી
લઈ હું એકદમ બહાર નીકળી પંજો.
નવેશ્વર મહિનો હતો. જતાં બેચારે તડકો
પ્રખર હતો. આકાશમાંથી જી આગ વરસતી

હતી. હું છાંયડો શોધતોશોધતો ઉતાવળો
આંધ્રો થોડે દૂર જ તલકચરની દુકાન હતી
અમે બધો અનાજની ખરીદી અહીં થી જ
કરતા તેની દુકાનમાં માલનો ગબવર જમ્યો
ખડકચેલો હતો હજી ગર્ધ કાલે રાત્રે જ તેને
ત્યાં ખાડની ગુણો ઉઘાડી-સોને દેખાય તેમ
પડી હતી

મેં એકદમ સીધી વાત ન કરતાં આડ
કતરી રીતે પ્રશ્ન કર્યો

‘કેમ શેઠ, ખાડના શા વાવડ છે?’

‘વાવડ શું હોય? સાતિઆઈ, ખાડ ખલાસ
ખીળું શું? સરકારે આમ ખાવ રાખવો ને
તેમ વાવ રાખવો એમ વાયગાર્ધ ન કરી હોત
તો ખાડને કંઈ ન થાત! આમાં તમારી
દિવાળી બગડી ને હજી ખાડનો પત્તો નથી’
બધું જનતાથી પૃથક્ વ્યક્તિ હોય એમ
તલકચરે કોઢ્યા

‘અરે! પણ મારે તો એક શેર જ ભેઈએ
છે, લુચો જરા’

‘અરે, મારા શેર, શેર શું ચપટી થે નથી
નહિ તો તમને ના પાડું? ઉવટ મારે મરેથી
લાવીને આપું’ મીઠી છલે તલકચરે કહ્યું

‘ઠીક ત્યારે ને ને’ કહી નિરાશાભર્યા
મુખે હું આગળ આંધ્રો આગળ ભેતણું દુકાને
પૂછ્યું તો ય નકારમાં જ ઉતર મળ્યા આગળ
ઉપર તો ફેટલીકે દુકાન ઉપર ખટિમાં જ
લગાડી દેવામાં આવેલ કે ‘ખાડ નથી’
‘ખાડ માગવી નહિ’ વગેરે

એકએક દુકાને ‘ના’નો જવાબ સાંભળી
મને લાગ્યું કે હવે કરોડ ઉપાય રહ્યો નથી
આખી બજારમાં ફર્યો પણ કોઈએ દાદ જ
ન આપી એટલે થયું કે હવે શાકપાંદુ લઈ
મરે જઈ એટલે ધીમેધીમે શાકપીઠાથી
શાક લઈ મીઠા પગલાં ભરતોભરતો હું મરે
પહોંચ્યો ત્યારે પોણાસાત વાગી ગયા હતા
હમણાંને દિવસ વહેલો આથમી જતો એટલે

દિવાળીથી થઈ ગયાં હતાં હું ઘર ઉપર
ચલ્યો ત્યારે કુસુમ નાની બેળી ઉપાને દૂધ
પાવા વ્યથા પ્રયત્ન કરી રહી હતી

ઘરે મારા પગલાંને અવાજ સાંભળી
કુસુમ દર્પવેશમાં બાલી જોડી ‘લે આ
તારા ભાઈ ખાડ લાવ્યા મોટી શાદબદાની
હોકરી ભેઈ નહિ હોય તે, મૂર્ખ મોળું દૂધ
નથી પીતી’ પણ મને દારામાં ખાલી
હાથે ભેઈ એના રાખે મોઢામાં જ રહી ગયા

‘બસ? ન મળી? ખાલી હાથે આવ્યાં
ને, પાવ તમારી રાજકુવરીને દૂધ હવે!’

‘પણ એમાં હું શું કરું તે ખાસ ઉપર
અભય છે?’ મેં પાસે આવી કુસુમને કહ્યું
ને તેના હાથમાંથી શીશી લઈ રહી ઉપાને
દૂધ પાવા યત્ન કર્યો

‘અભય નહિ તો શું કરે? માલુસમાં
ફેટલી દીધ’દિ હોય? આ સામેવાળા કાંતા
બહેનને વાતની મધ આવી ત્યાં ઘરમાં મોર
સિંધુ નખાવી દીધું એક આપણને-ખાલો
ભાઈએને કોઈ ભતની વાલિયાલુચિ નહિ’

કુસુમની રીસ મોટી ન હતી અમારી
પરોશમાં જ કાંતાબહેન રહેતાં હતાં, તેના વૈતિ
શેરબજારમાં લખલટ કેમપા હતા પણ ક્યાં
એ બજાર-મોટરવાળા ને ક્યાં આપણે બાધ્યા
પગારે પેટ મરનારા!

બેળીની ચીસ હજી આવું જ હતી તેની
બંને આંખમાંથી ટપટપ આંસુની ધારા રેસાતી
હતી મોળા દૂધનું એક ટીપુ પણ તેણે
મોઢામાં જવા દીધું ન હતું

‘અને હજી અનિદ્રા તો બાકી છે એ
તો હજી સતો છે, જરી સળવળ્યો ત્યાં જ
મેં હીચકો નાખી મુવાડી દીધો એ બિંદુ
ત્યારે તો કેવાં ય તોફાન કરશે!’

‘તો પછી લાવડાઓ કાંતાબહેનને ત્યાંથી
પાશેર બિંદીની માગી આવું રાત તો જશે
કાવની વાત કાલે’ ક્યાંએ લઈ હું કાંતાબહેનને

ધરે ગયો.

કાંતાબહેન મને ભેટ જહાર આપ્યાં. મેં થીસેથી એ શિમાળા મુજે થોડીક જ ઊછીની ખાંડ માટે માગણી કરી. એ સાંભળતાં જ કાંતાબહેને મા. મેં કંઈ રીતે હસીને કહ્યું. 'અરે, તમારી જેબી એ મારી જ જેબી છે ને ! પણ અમારા ઘરમાં મુદ્દા ખાંડ નથી. પૂછી લુઓ મા'રાજને. આજ બધાંએ ગોળનો ચા પીધી. નહે તો વળી ખાંડના વસ્તારમાં શું હડું ?'

અને ખાલી ડોશ લઈ હું ત્યાંથી પાછો વળ્યો. 'હે પ્રભુ !' કહી રસ્તાને નાકે ચાંભલા-ને રોકાઈ વિચારમાં બેસી રહ્યો.

માનવીની પામરતા ઉપર શાપ વરસાવતા ય તેમ આકાશમાં તારકો સજળી રહ્યા ના. ક્યાંસુધી હું આકાશ તરફ ભેઈ રહ્યો. 'શિ તેડુ મને જ્ઞાન ન રહ્યું, ત્યાં એ. એ તો મારે કાને અવાજ પડ્યો :

'સા'બ, આમ્ આહીં બેલા સો ?'

એ અવાજે હું થોડી જાનમાં આંચો. સામી દષ્ટિ કરી તો લખમી બેઠી હતી.

'અરે !' મેં એકદમ સ્વસ્થ અવાજે પ્રયત્ન કરી કહ્યું, 'આ ભેને ખાંડની મેંકાણુ ! પેલી નાની બેબકી મોળું દૂધ નથી પીતી. તેથી ખાંડ લેવા નીકળ્યો, પણ કોઈ ચપટી ખાંડેય આપે એમ નથી.'

'અરે એવું તે હોતું હોસે સેટ, બેબલી-એન સારું હું આલી દઈ નાના બચાવતું

તો એવું જ હોય સેટ. દ્યો. ખમ્ભો જરા' કહી એ વીજળીની છટાથી સરકી ગઈ.

હું તો આશ્ચર્યથી આલો જ બની ગયો.

આ લખમી અમારે ત્યાં દાતણ નાખવા આવતી. અત્રે કાંબણ હતી. પૈસા કંઈ ન લેતી; પણ બદલામાં ટાહુંકારું જે હોય તે વાળુ સારુ લઈ જતી.

થોડીવારમાં તો એણે આવીને મારા હાથમાં પકીકું મૂક્યું.

મારું અંતર આભારની લાગણીથી તર-બોળ બની ગયું. મેં કહ્યું : 'તારે નહિં ભેઈએ ?' મને ખબર હતી કે એને ય એક ધાવણું છોકરું હતું.

'નારે સેટ, અમારા સોકરાવને હોય તો ય ઠીક, ના હોય તો ય ઠીક.'

મારા હૈયામાં આ નીચલા વણુંના માણસની ઉદારતા ને દિલની દિલાવરી ભેઈ હર્ષના પાર ન રહ્યો. મેં ખીસામાં હાથ નાખી પાંચની નોટ કાઢી કહ્યું, 'લે.'

'નારે, સેટ ઈ શું ? ઈ તો હું ને એન હમજશું. તમે ઝંટ થેર બવ. બેબલીએન રોતાં હશે.' ને સિપ્તથી મારો હાથ પાછો ફેલી 'દાતણ લેવા રે...' નો મીઠો હલક-ભયે અવાજ કાઢતી એ ચાલી ગઈ. હું કંઈજ બોલી શક્યો નહિ આ માનવતાની ગીડી સ્પર્શથી પ્રસન્નતા અનુભવતો હું ધર તરફ વળ્યો.

★

એક માણસને ઘડિયાળ ચોરવા માટે ન્યાયાધીશ આગળ ખરો કરવામાં આવ્યો. પૂરતા પુરાવાને અભાવે ન્યાયાધીશને તેને છોડી મૂકવો પડ્યો. પણ પેલો તો સગળે જ નહિ. જજે પોતાનો સુકોદો ફનીથી સંભળાવતાં કહ્યું :

'પૂરતા પુરાવાના અભાવે તને છોડી મૂકવામાં આવે છે. હવે તું સ્વતંત્ર છે. તને નિર્દોષ ઠરાવવામાં આવે છે, બા.'

પણ આ માણસને વિશ્વાસ ખસતો નહોતો. એણે ચોખવટ કરી ભેઈ :

'એનો અર્થ નામદાર, એવો ખરો કે હું ઘડિયાળ મારી પાસે રાખી શકું ?'

×

લોકશાહી

શ્રી રમાકાંત નટવરલાલ પરીખ

એમ એ એમએલ, બી

લોકશાહીના હિતમ તત્ત્વોને આવરી લઈ આખા બધારણ સમાજે નૂતન દિશના તરની વ્યવસ્થા કરી છે. નન્યુધારીની રામીએ સ્વતંત્ર સાવભોમ દિશનું બધારણ અમલમાં આવે છે અને દિશ પ્રમલસત્તાક બને છે, ત્યારે લોકશાહી વિશે વિવિધ માદિની આપતો આ લેખ કૃપયાગી ગણુશે

જે પક્ષ રાજ્ય ત્રને ત્રણ વિભાગમાં વહેચી શકાય રાજશાહી, અમી શાહી અને લોકશાહી જે રાજ્ય ત્રમાં જેનું વર્ચસ્વ અને સત્તા હોય તે પ્રકારનું તે રાજ્ય ત્ર કહેવાય રાજશાહીમાં રાજ્ય સર્વેપરો હોય છે અને સઘળી સત્તા તેને હસ્તક હોય છે એ કારે તે કરી શકે છે અને એને કોઈ પ્રકારના બંધન હોતાં નથી અમીરશાહીમાં થોડી ગણીગણી અક્તિઓ-જે મોટે ભાગે અમીર, ભિમરાવ કે એવા બંધનાદય વર્ગની હોય છે તેનું વર્ચસ્વ ચાલે છે અને રાજ્યની સત્તાનું સુકાન એના હાથમાં હોય છે ત્રીજો પ્રકાર તે લોકશાહીને છે, એમાં 'રાજ્યનું શાસન લોકોના પોતાના હાથમાં હોય છે રાજ્યવહીવટલોકો પોતે ચલાવે છે એટલે જ અપ્રાદમ નીકને લોકશાહીની એવી વ્યાખ્યા આપી છે કે 'લોકશાહી એટલે એવું રાજ્ય ત્ર કે જે લોકોનું હોય, લોકો માટે હોય અને લોકોના પોતાનાથી ચાલતું હોય'

એ તો રૂબીરૂ છે કે લોકો પોતે ભતે મર્મને તાજની ધૂગ સભાળી શકે નહિ અસલના વખતમાં શ્રીસ જેવા કોઈકે રેશમાં લોકશાહી અસલ સ્વરૂપે એવા મળતી હતી ત્યાં કાયદા-કાનૂન લોકોની પોતાની કમ્ઝા મુજબ પડાતા હતા તેમ જ રાજ્યની સર્વ મોટી બાબતો અને રાજ્યનીતિ સબધી સર્વે લોકો એકઠા મળી, જે તે નિર્ણય કરતા હતા ત્યાં

માનવી જ્યારથી સાથે રહેવાનું શીખ્યો ત્યારથી જ એને કેઈ તત્ત્વવ્યવસ્થાની જરૂર પડી આમારી અતુકમે ઝરનવા રાજશાહી, અમીરશાહી અને લોકશાહી પોતાના દક્ષ વિશે, પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા વિશે દુનિયાના દરેક દેશમાં માનવી કદાચ આજ એટલો ક્યારેય નજૂત નહોતો ઉગ્ગેડ, અમેરિકામાં જરા બુદ્ધી રીતે પ્રવર્તતી

લોકો પોતાના પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરતા નહિ, પરંતુ ભતે જ રાજ્યવહીવટ ચલાવતા હતા પરંતુ તેમ કરવું આજના દરેક દેશમાં શક્ય નથી, કેમકે મલખખરાં દેશો હાલ એટલા મોટા છે અને વસ્તીનું પ્રમાણ પણ એટલું મોટું છે કે ત્રીસના લોકોની જેમ બધા એકઠા મળીને કાયદા થરી શકે નહિ કે રાજ્યવહીવટના અટપટા પ્રશ્નો ઉઠી શકે નહિ આપણા દેશમાં જ હાજલો લઈએ તો સમજશે કે આટલા મોટા દેશમાં ત્રીસ-ચાલીસ કરોડ એટલા માનવીઓ એકત્રિત મળે ને કાયદો થડે એ અસંભવિત વસ્તુ છે એટલે આજે આપણે ભેઈએ છીએ કે દરેક દેશમાં, જ્યાં જ્યાં લોકશાહી પ્રવર્તે છે ત્યાં, લોકો એક અમવા ખીજ પદ્ધતિ દ્વાગ પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂટી કાઢે છે એ પ્રતિનિધિઓ સમગ્ર પ્રજા માટે કાયદા થડે છે, રાજ્યનીતિ નક્કી કરે છે અને રાજ્યવહીવટ ચલાવે છે એટલે હાલની લોકશાહી મૂળ સ્વરૂપની એટલે કે ત્રીસના જેવી નથી, પરંતુ પ્રતિનિધિત્વવાળી લોકશાહી છે

સૌથી સારામાં સારા અને ઉત્તમ રાજ્ય ત્રના પ્રકાર તરીકે લોકશાહી સર્વમાન્ય મથેલ છે, કેમકે એમાં રાજ્યકર્તા વર્ગ અને પ્રજા વચ્ચે થણ જ સામ્ય-એકાત્મભાવ હોય છે રાજ્યસત્તા જેમના હાથમાં હોય છે એ

લોકોના પ્રતિનિધિઓ હોય છે. લોકોએ એમને એ સ્થાને નિયુક્ત કર્યા છે માટે તેઓ રાજ્યતંત્ર સંભાળે છે અને નહિ કે તેઓ અમુક રાજ્યશી કુટુંબમાં જન્મ્યા હોય છે અગર તે અત્યંત ધનિક છે માટે. એટલે રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે ખરું ભેદાંતર કંઈ જ ફેર રહેતો નથી. જ્યાંસુધી જનતાનો વિશ્વાસ હોય ત્યાંસુધી જ એ સત્તા રાખી શકે છે; જે ધરીએ જનતાનો વિશ્વાસ ઊઠી ભય એ ધરીએ એમને રાજ્યતંત્રનું સુકાન ખીજ માનવીઓને-જેમનામાં જનતાએ શ્રદ્ધા અક્ષત કરી છે એમને-સોંપવું પડે છે. જનતાનો વિશ્વાસ હોય ત્યાંસુધી જ અને જેનામાં વિશ્વાસ હોય તે જ વ્યક્તિ રાજ્યતંત્ર ચલાવી શકે એને લોકશાહીનું એક મુખ્ય લક્ષણ કહી શકાય.

લુદ્ધભુગ દેશોની લોકશાહીમાં કેટલાક ફેરફાર રહેલા હોય છે. જેમકે ઇંગ્લેંડમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી પાર્લામેન્ટ સરકારી દરખાસ્ત ન સ્વીકારે તો કાં તો પ્રધાનમંડળને રાજીનામું આપવું પડે અગર તો જનતાનો મત બજાવવા માટે પાર્લામેન્ટ બદલાવવાની કરી, નવેસરથી ચૂંટણીઓ કરવી પડે એટલે કે પ્રજાને જેમ મત હોય તેમ જ વર્તવું પડે. અમેરિકામાં વસ્તુસ્થિતિ જરા ભુગ પ્રકારની છે. ત્યાં રાષ્ટ્રપ્રમુખ (અં. પ્રેસિડેન્ટ) -જે વહીવટી વડો છે તે ચાર વરસની ચોક્કસ મુદત માટે ચૂંટાયેલા હોય છે. તેને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાતો નથી. પરંતુ ત્યાં પણ લોકમત બજાવતું એક સારું સાધન છે. અમેરિકાની ધારાસભા, જે કોંગ્રેસને નામે ઓળખાય છે, તેમાં ઉપલા સભાગૃહ (અં. સેનેટ) માં દરેક વરસે એક તૃતીયાંશ સભ્યોની ચૂંટણી થાય છે. એટલે એક વખત રાષ્ટ્રપ્રમુખ ચૂંટાય પછી તેના અમલ દરમિયાન જ્યારે જ્યારે આ ચૂંટણી થાય ત્યારે લોકમત બજાવીને પૂરેપૂરી તક સાંપડે છે.

આનો અર્થ એ કે અમેરિકામાં લોકશાહી

પ્રવર્તે છે, પરંતુ ત્યાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર નથી. જ્યારે ઇંગ્લેંડમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર છે, તે એ લોકશાહીનું સાચું સ્વરૂપ છે એમ કહી શકાય. આપણા નવા બંધારણમાં આ બંને પદ્ધતિઓનો સમન્વય કરીને એક નવી જ પદ્ધતિ ઘણલ કરવામાં આવી છે. આપણા નવા બંધારણ પ્રમાણે રાષ્ટ્રપ્રમુખ પાંચ વરસની ચોક્કસ મુદત માટે ચૂંટાયેલા હશે, પરંતુ તેને આપણી મધ્યસ્થ ધારાસભાને જવાબદાર એવા પ્રધાનમંડળની સલાહ-પરચના અનુસાર વહીવટ ચલાવવાનો રહેશે. મધ્યસ્થ ધારાસભા જનતાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી હશે આમ આપણે ત્યાં રાજ્યતંત્ર જનતાને એટલે કે તેમના પ્રતિનિધિઓને જવાબદાર રહેશે.

લોકશાહીની ખીજ એક નોંધપાત્ર બાબત એ છે, કે એમાં દરેક વ્યક્તિ સર્વેપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે અને રાજ્યતંત્રનું સુકાન સંભાળવા માટે લાયક ગણાય છે. રાજ્યકર્તા અમુક જ કુટુંબ, કામ, વર્ગ, ધર્મ કે ભતિમાંથી આવના ભેદોએ એવું બંધન હોતું નથી. જે મનુષ્ય પોતાની શક્તિ ઘાળવી શકે અને પ્રજાનો વિશ્વાસ મેળવી શકે તે રાજ્યધૂરા વહન કરવા માટે શક્તિશાળી બને છે આ જ કારણથી આપણે ઇતિહાસમાં કેટલાક ઘાંબડાંઓમાં ભેદોએ છીએ, કે તદ્દન ગરીબ અને સામાન્ય કુટુંબના કે તદ્દન નાની વયના માનવીઓ પણ સર્વોચ્ચ સ્થાને આરક થાય છે; નાનો પીટ માત્ર એકવીસ વર્ષની ઉંમરે ઇંગ્લેંડનો વડાપ્રધાન બન્યો હતો અને કયો-કટીબચ સંજોગમાં, દેશના નાવતું સુકાન સંભાળ્યું હતું. અમેરિકાનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો પણ ઘણાં દર્શાવે મળે તેમ છે જ્યાં જોવા શોગંદન અને અધ્રાહમ લિંકન તદ્દન ગરીબ સ્થિતિમાંથી રાષ્ટ્રપ્રમુખનું પદ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ બન્યા હતા. વર્તમાન રાષ્ટ્રપ્રમુખ ડુમેન પણ નાના સરખા એક કુટુંબમાં જન્મેલા

છે એટલે લોકશાહીમાં દરેક વ્યક્તિ નાન્ય ચલાવવા માટે અને રાજ્યકુળ સલાજવા માટે, લાયક ગણાય છે આ વસ્તુસ્થિતિને પતિલાએ દરેક વ્યક્તિને પોતાનું વ્યક્તિત્વ મૂળ રીતે ખીલવવા માટે અને ઉચ્ચતમ કક્ષા પ્રાપ્ત કરવા માટે પૂરતી તક રહે છે અને દરેક સાચી લોકશાહીમાં એવી તક રહેવી જ જોઈએ

લોકશાસનમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિત્વ સમૂહ રીતે ખીલવી શકે એમ છે, એનું કારણ એ છે કે એને વાણી, લખાણ ને ચર્ચાની સ્વતંત્રતા હોય છે ખીલના કાયદે સરના હક્ક કે હિત ઉપર તરખ માર્યા સિવાય એ પોતાને ફાવે તે બાંધી શકે છે, લખી શકે છે અને ચર્ચી શકે છે એકબીજાની સાથે એકઠા મળી શકાય છે અને દરેક પ્રકારની ચર્ચા કરી શકાય છે વાણી, લેખન કે ચર્ચાનું આ સ્વાતંત્ર્ય ન હોય ત્યાં કરી પણ લોકશાહી પ્રવર્તે છે એમ કહી મકાય નહિ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા એ તો લોકશાહીનો પ્રાણ છે, એ જો ન હોય તો પછી લોકશાહી કદી સજીવન રહી શકે નહિ આની સાથેસાથે એટલું સમજવું જરૂરી છે કે સ્વાતંત્ર્ય એટલે અસ્પૃશ્ય નહિ જ ને વચ્ચે ઘણા ફરક છે કોઈ પણ પ્રાજનમાં સ્વતંત્રતા હોય તો એનો અર્થ એ કે બીજાના કાયદેસરના હક્કને-હિતને તુકસાન થવું જોઈએ નહિ સમાજમાં દરેકના કાયદેસરના હક્ક અને હિતો જળવાવાં જોઈએ નહિતર તો અધાધૂધી અને ત્રાસનું સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ જાય વાણીસ્વાતંત્ર્યનો અર્થ એમ નહિ કે બીજાને ગાળ દઈ શકાય અથવા તો બીજાની આજ્ઞા હલકી પાડી શકાય વાણી-સ્વાતંત્ર્ય એટલે તમને ફાવે તે, તમને ગમે તે રીતે તમે કહી શકો છો, પણ તે એવી રીતે કે બીજા કોઈના કાયદેસરના હિત કે હક્કને તુકસાન થવું જોઈએ નહિ એટલા જરૂરી અને અસ્પૃશ્ય અકુશની મર્યાદામાં રહીને દરેક

વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય ભોગવવા હક્કાર છે લોકશાહીમાં વાણીસ્વાતંત્ર્ય એક મુખ્ય અને અનિવાર્ય વસ્તુ છે એટલે જ એક અંગ્રેજ લેખકે કહ્યું છે તેમ લોકશાહીમાં આપણે લોકશાહી વિરુદ્ધે સરમુખત્યારશાહીના કાયદાઓ ચર્ચી શકીએ છીએ, જ્યારે સર-મુખત્યારશાહીમાં આપણે લોકશાહી સબધી એક દરજ્જે પણ ઉચ્ચારી શકતા નથી લોક-શાસન અને આપણું શાસન વચ્ચે આ એક મોટો તફાવત છે અને તે મૂળભૂત તફાવત છે

સરમુખત્યારશાહીમાં કે આપણુશાસન નીચે નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય જેવી કોઈ વસ્તુ જ હોતી નથી ત્યાં તો જે સરમુખત્યાર હોય પછી તે વશપર પરાધી ઉતરી આવેલો કોઈ રાજા હોય કે કોઈ નાના વર્ગ તરફથી પસંદ કરા-યેલી વ્યક્તિ હોય-તેની ઇચ્છા એ જ કાયદો ગણાય છે અને તેથી સામાન્ય વિરુદ્ધ જનાર ને આકરામાં આકરી શિક્ષા કરવામાં આવે છે એવા રાજતંત્રમાં સખળી સત્તા એક વ્યક્તિના હાથમાં કેન્દ્રિત થયેલી હોય છે સત્તા એક જતનું વ્યસન છે એ વ્યસનમાં જો રસાય તેનાથી તે જલદી મૂકી શકાતું નથી લોક એટલે કહ્યું છે તેમ દરેક પ્રકારની સત્તા સડો ઉત્પત્ત કરે છે અને નિરકુશ સત્તા અમ ચારિત સડો ઉત્પત્ત કરે છે, કેમકે એક વખત સત્તા ભોગવ્યા પછી તે મૂકવાનું મન થતું નથી અને સત્તાને જોરે જે ધર્મ શકે તે જલ્દી જ કરવાને સત્તાશાળી પ્રેરાય છે લોકશાહીમાં એ નહી શકે નહિ, કેમકે જ્યાં સત્તાનો કુર પયોગ થવા માંડે એટલે તરત જ જેણે એ સત્તા જક્ષી હોય છે તે જનતા કુરપયોગ કરનાર અધિકારીની સાન ટોકાણે લાવી શકે છે

એટલે લોકશાહીનો મોટામાં મોટો ગુણ એ છે કે એમાં નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકાર વામાં આવેલું હોય છે અને તેથી દરેક વ્યક્તિ ને પોતાની શક્તિઓ ખીલવવા માટે અને

સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ નિકસાવવા માટે પૂરતી તક મળે છે. આ નાગરિકસ્વાતંત્ર્ય અમેરિકા જેવા દેશમાં બંધારણમાં ચોક્કસ જોગવાઈ કરીને બક્ષવામાં આવેલું હોય છે, જ્યારે ઈંગ્લેંડમાં ન્યાયની અદાલત દ્વારા વ્યક્તિગત ફેસલાઓ દ્વારા સ્થાપિત થયું હોય છે. આપણે ત્યાં પણ નવા ધડાતા બંધારણમાં મૂળભૂત હક્કોની જોગવાઈ કરવામાં આવેલી છે. આ મૂળભૂત હક્કો દરેક હિંદી નાગરિકને ધર્મ, જાતે, વર્ગ કે કોમના ભેદભાવ સિવાય સરકારી નોકરીઓ માટે અને રાજકીય હોદ્દાઓ માટે સમાનતા બક્ષે છે. અસ્પૃશ્યતાની બંદી કરવામાં આવી ને, દરેકને વાણીસ્વાતંત્ર્ય અને સમાસ્વાતંત્ર્ય બક્ષવામાં આવેલું છે. આ મૂળભૂત હક્કો અમુક તક આસાધારણ સંજોગો સિવાય કોઈ પણ રીતે ઠાઈ સત્તાથી નકારી શકાય નહિ. એટલે આપણું નવું બંધારણ પણ લોકશાહી બંધારણની હરોળમાં મોખરે સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવું છે. કોઈ પણ લોકશાહીની કસોટી, નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય કેટલે અંશે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને દરેક વ્યક્તિને પોતાનું વ્યક્તિત્વ સંપૂર્ણ રીતે ખીલવવા માટે કેટલી સવડ અને તક છે એ બે વસ્તુ ઉપર આધાર રાખે છે.

લોકશાહીમાં ચૂંટણી મહત્વની બિના છે; કેમકે ચૂંટણી દ્વારા જનતા પોતાની પસંદગીના પ્રતિનિધિઓને રાજ્યતંત્ર સોંપી શકે છે. તેમ જ જેમને રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવાની છંજ કે શક્તિ હોય તેઓ ચૂંટણી દ્વારા જનતાની મંજૂરી મેળવી શકે છે; પરંતુ આપણે ઘણી વખત એમની છીએ તેમ ચૂંટણીમાં કેટલાંક અનુષ્ઠો કહેલાં છે. એક તો આજના યુગમાં, કોઈ પણ ચૂંટણી સીધીસાદી હોતી નથી. પરંતુ ગઢનું હોય છે. ચૂંટણીમાં પ્રચાર અને લોકસંપર્ક મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એને માટે અદ્યત્ન નાણાંની જરૂર પડે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ શાસ્ત્રીય ઢબથી પ્રચાર કરવાની આવડત

અને લોકસંપર્ક સાધવાની કળા હસ્તગત કરવી પડે છે. વળી કોઈ એક વ્યક્તિ અગર બેચાર વ્યક્તિઓ આ ભગીરથ કાર્ય આસાનીપૂર્વક કરી શકતી નથી. એટલે જેટલું વધુ સમૂહગણ હોય તેટલી વધુ સફળતા મળવાનો સંભવ રહે છે. આથી જ લોકશાહીમાં પક્ષીય રાજકારણ ઉદ્ભવે છે. એક વ્યવસ્થાપૂર્વક સ્થપાયેલો પક્ષ હોય તો તે ચૂંટણી વખતે ઉમેદવારોને પસંદ કરી શકે છે અને પોતાનો કાર્યક્રમ જનતા સમક્ષ રજૂ કરી શકે છે; પ્રજા પણ સમજી શકે છે કે એ અમુક પક્ષ સત્તા ઉપર આવશે તો તેણે બહાર પાડેલા કાર્યક્રમમાંથી બધી જ નહિ તો થોડીઘણી બાજતો અમલી બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવશે. જ્યારે એક માનવી તે ગમે તેટલો પ્રતિભાશાળી હોય, તોપણ તેણે બહાર પાડેલી નીતિ અથવા કાર્યક્રમને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપવામાં સફળ થઈ શકતો નથી. વળી કોઈ માનવી સ્વતંત્ર રીતે ચૂંટણીજગે ખેડે એના કરતાં એક પક્ષ દ્વારા પ્રયાસ કરે તો તેને ઓછી મુશ્કેલીઓ નડે છે; કેમકે એ જ પક્ષ તરફથી ચૂંટણીમાં ભિલો રહે છે તે પક્ષ એને માટે પ્રચારનું કામકાજ સામુદાયિક રીતે ઉપાધી લે છે, એટલે વ્યક્તિગત પ્રચાર કરવાનો ભાગ્યે જ રહે છે.

આજની ચૂંટણીઓ એવા પ્રકારની હોય છે કે તેમાં થોડા સાધનવાળો માનવી ભાગ્યે જ જીતી શકે. આ તો બહેરાતનો-પ્રચારનો જમાનો છે. આ સંજોગોમાં જ્યાંયુધી વિવિધ પ્રકારની અર્થિક અસમાનતા પ્રવર્તે ત્યાંયુધી સૌથી વધુ લાયક જ વ્યક્તિ ચૂંટાઈ આવે એમ કહી શકાય નહિ; કેમકે એક માનવી સર્વ રીતે લાયક હોવા છતાં એ તેનો પ્રતિસ્પર્ધી તેના કરતાં અનેકગણો વધારે સાધનસંપન્ન હોય તો ચૂંટણીમાં તે પાછો પડી જવાનો સંભવ છે. વળી પક્ષો પણ

સાધન-સપ્તિવાળા માણસોને પસંદ કરવા માટે વલણ ખરાબ છે, 'કેમકે એથી પણ ઉપર આર્થિક ભાર હળવો થઈ જાય છે પણ ને કંઈ પણ આર્થિક સહાય આપી ન શકે એમ હોય એવા માનવીને પસંદ કરતાં પહેલાં કંઈ પણ પક્ષ અનેક વિચાર કરશે અને ન છૂટે તેવા માનવીને પોતાના તરફથી ઉમેદવાર તરીકે ઊભો રાખશે. ટૂંકમાં આર્થિક અસમાનતા લોકશાહીને સંપૂર્ણ સંજોગ યત્ના કેવી નથી.

• જો કે લોકશાહીમાં પશ્ચિમ રાજકારણ સર્વસામાન્ય વસ્તુ છે, તોપણ સંપૂર્ણ રીતે સારી પદ્ધતિ છે એમ તો ન જ કહી શકાય. પશ્ચિમ રાજકારણમાં કેટલાક દૃષ્ટાંતો આવી જાય છે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા એટલી ધર્ષિત થાય છે એક વખત એક મનુષ્ય કંઈ પક્ષના ઉમેદવાર તરીકે ચૂંટાયા પછી, તે પક્ષ જોમ કહે તેમ જ એને વતનું પડે છે એ એનો સ્વતંત્ર વિચાર પક્ષ સમજી રહ્યું કરી શકે છે, પરંતુ તે એ પક્ષને માન્ય ન હોય તો પક્ષના આદેશ અનુસાર એને કામ કરવું પડે છે. વળી પક્ષના કેટલાક મેમ્બરો સરકાર ઉપર અધિષ્ટિત લાગવગ વાપરે છે અમેરિકામાં આ દૃષ્ટાંત વધુ પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યાં એ પક્ષની સરકાર હોય તે પક્ષના મેમ્બરો એક પ્રકારની ઘડાગીરી કરે છે એમ કહેવામાં આવે છે અમેરિકામાં તો આ સંજોગ બીજા કેટલાક દૃષ્ટાંતો પણ એવા મળે છે અને તેમાં ખાસ કરીને રાષ્ટ્રપ્રમુખને પોતાની ચૂંટણી બાદ પોતાના પક્ષના કાર્યકરોને એક અથવા બીજી રીતે પ્રસન્ન રાખવા પડે છે એમાં કેટલીક વખત અધિષ્ટિત આવડે પણ અને સરસિદ્ધારસના દાખલા પણ જન્ય કરે છે આ બધા દૃષ્ટાંતો ટાળી શકાય એવા છે, કારણકે લોકશાહીના ધત્તરમાં એ દૃષ્ટાંતો નથી પરંતુ તેના વહેવારમાંથી જનસેવા છે

એટલે જેવી આપણી-ભાવના હોય, જેવી આપણી સિદ્ધાંતપાલનની તૈયારી હોય, આપણે માટેની ધમત્ત હોય અને નિષ્પક્ષપાતી વલણ હોય તેટલી સુંદર, તેટલી સુંદર અને આદર્શ લોકશાહી બની શકે કંઈ પણ 'રાજતત્ત્વ' લોકશાહી કેટલે અથો રહેલી છે એનું માપ કાઢવું હોય તો વ્યક્તિત્વ પ્રસિદ્ધ કરવા, નિકલાવવા ને પૂર્ણતાએ લઈ જવાની તક કેટલી છે એ ઉપરથી સહેજે નીકળી શકે

એ તો દેખીતું છે કે દરેક માનવી પોતા કાયદા ધરી શકે નહિ, કે કાયદાનો અર્થ પોતાને ફાવે તેમ કરી શકે નહિ એ તેમ થાય તો અન્યથા અને અધાધૂધી ફેલાઈ જાય, એટલા માટે જ મળ બહુમતિથી જેને પસંદ કરે તે જ લોકો કાયદા ધારાવું, કાયદાનો અમલ કરાવવાનું અને કાયદાનો અર્થ કરવાનું કાયદા કરે છે

કેટલોક વખત આપણને કાયદાનું ને નિયંત્રણ કે અકુશ જેવું લાગે છે તે નિયંત્રણ નથી પરંતુ આપણી સ્વતંત્રતા બળવવાનું સાધન છે કાયદા ને કાનૂન કોઈક વખત આપણી સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ મારે છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ મોટેભાગે તો કાયદા ને કાનૂન આપણે રક્ષણ કરે છે, આપણી સ્વતંત્રતા બળવે છે, આપણને સહીસલામત નાવે છે, એટલે કાયદાને માન આપવું એ સૌ કોઈની ફરજ છે

અસરકારી-જગતી દશામાં ખાસ કાયદા-કાનૂન, ધારાધારણ હોતા નથી અને પોતાને ફાવે તેમ સી વતે છે એમાં બલિયાના બે ભાગ જેવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે દેખીતી વાત છે ને સૌથી વધુ બળવાન હોય તે નબળાને દગાવી શકે છે, પરંતુ જ્યાં કાયદા મુજબ રાજ્ય ચાલતું હોય ત્યાં એ પ્રભુલે થતું નથી ને રાષ્ટ્રમાં કાયદા ને માન અપાતું

દર્શનોને કુ.ઉ.કર.

શ્રી. રામલાલ નવનેતલાલ

અહીં આપી છે. ભારતની દિલસૂક્ષીની ગહનતાનો પરિચય કરવા માટે તો માનવીને યોગ્ય જીવનદર્શન આપનારા એ સર્વે અથો મૂળસ્વરૂપે જોવા જોઈએ. આ રૂપરેખા એ સાગરમાં હ્રસ્વ મારવાની પ્રેરણા આપે.

○ દેના કાળક્રમાનુસાર ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય : ૧ સંહિતા, ૨ બ્રાહ્મણ અને ૩ ઉપનિષદ.

ઉપાસના અથવા ભક્તપ્રધાન સાંહેત્ય તે હિંતા. બ્રાહ્મણ કર્મપ્રધાન છે, ત્યારે ઉપનિષદ જ્ઞાનપ્રધાન છે.

પરમાત્મા એ જ ખરું તત્ત્વ છે એ જાણવું શો રીતે ? શ્રુતિએ કહ્યું અને આપણે સાંભળ્યું (શ્રુતિ). પણ તે નજરે જોવું (દર્શ) શી રીતે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાંથી આપણાં દર્શનોની ઉત્પત્તિ થઈ.

આંધ્ર દર્શન તે કપિલમુનિનું સાંખ્ય દર્શન છે. સાંખ્ય કહે છે કે આપણે બ્રહ્મને જાણતા નથી. તેનું જ્ઞાન પદ્ધતિ અને પુરુષનો અનિવેક છે. આપણે પ્રકૃતિ અને પુરુષને જોઈએ

હોય ત્યાં કોઈ લખપતિ ગરીબમાં ગરીબ માનવી ઉપર યુનો ગુજારે તો તેને કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા થાય છે. એટલે કાયદા-કાનૂન લોકશાહીમાં લોકો ઉપર નિયંત્રણ-અંકુશ મૂકવા માટે નથી; પરંતુ જીવનવ્યવહાર સુચવ-રિપત જનાવવા માટે હોય છે. એ કાયદા લોકોએ-લોકોની પ્રતિનિધિઓએ ઘડેલા હોય છે. એટલે લોકોની હસ્થાનું પ્રતિબેજ પાડે

સાંખ્ય, યોગ, વેદોષિક, ન્યાય, પૂર્વમીમાંસા ને ઉત્તરમીમાંસા અંગર વેદાંત-આ છ દર્શનો છે આર્ય સંસ્કૃતિ ને તત્ત્વજ્ઞાનના આકરગ્રંથો. આત્મા, પરમાત્મા અને જડચેતન તત્ત્વોની એમાંજ હલોડિક તથા પારલોડિક દૃષ્ટિએ સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. આ દર્શનોની તાત્ત્વિક વર્ણનો ઉત્તરોત્તર કંઈ રીતે વિકસર થતો ગયો તેની લેખકે આછી રૂપરેખા

દેહ અને આત્માને ભેળસેળ કરી નાખીએ, છીએ તેથી પરમાત્મા ઢંકાયેલો રહે છે. સાંખ્ય આ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉપર જ ભાર મૂક્યો છે. પરમાત્મા જેવે કોઈ કહ્યું નથી એટલે એ મૌન નિષેધના અર્થમાં લેવાય છે. એ નિયમને અનુસરીને પરમાત્મા નથી જોવું સાંખ્ય દર્શનનું તત્ત્વ સમજાયું અને તેથી સાંખ્ય દર્શન અનીશ્વરવાદી હતું. દર્શનના તે પછીના કાળના ગ્રંથોમાં એ અનીશ્વરવાદનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ કદાચ કપિલ મુનિનો એ આશય ન પણ હોય.

લુક લગવાને પણ મૂળ બ્રહ્મનો નિષેધ કર્યો નથી. એજો વેદનું ખંડન પણ કરતા નહોતા; પરંતુ વેદાનુસારી કેટલાક આચારાદિ-નું ખંડન કરવાનો જ એમનો હેતુ હતો. એમનો ઉપદેશ મોક્ષ પામવાના સાધન છે એમ કહી શકાય.

આ પ્રમાણે લોકશાહી એ જ સર્વોત્તમ રાજતંત્ર છે. એમાં દરેક માનવીને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવાની અને પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચવા માટે સારામાં સારી તક રહેલી છે. ગરીબમાં ગરીબ માનવી રાષ્ટ્રનું સુકાન સલાખી શકે એવી એ શક્યતા કોઈ પણ રાજતંત્રમાં હોય તો તે લોકશાહીમાં જ છે.

આચરવાનો જ હતો, પરંતુ આ સાધન માટેનો
કોમનો આમલ સાધના કોટલે પ્રધાન
નિવેધના જ અર્થમાં લેવાયા છે

પ્રકૃતિ-પુરુષના અવિવેકથી વસ્તુસ્વરૂપ-
મૂળતત્ત્વ ઠકાયેલું રહે છે ખરું, પણ ત્યારે એ
અવિવેક ટાળવો શી રીતે? અને વિવેક
ઉપભવવો શી રીતે? એ માટે કાંઈક સાધનની
ચોખ્ખા કરવી ભેદનો આ વિચારસરણીમાંથી
ચોગની ઉત્પત્તિ થઈ

પ્રકૃતિથી પુરુષને લુપ્ત પાડવા 'ચોગ'
કોટલે 'ચિત્તવૃત્તિનિરોધ' કરવો ભેદનો અને
એ નિરોધાઈશ્વરમાં પ્રલિધાન કરવાથી યઈ
શકે, ધસાદિ સાધનસરણી ચોગ-ચોગદર્શને
બતાવી

કપિલમુનિનું 'સાંખ્ય' તે તાત્ત્વિક સાંખ્ય
કહી શકાય ત્યારે પતંજલિના ચોગને વ્યવ-
હાર સાંખ્ય કહી શકાય

આપણા પ્રશ્નમાં ઉભય 'નિરીશ્વર
સાંખ્ય' અને 'સેશ્વર સાંખ્ય' એ નામો
એક જ દર્શનના એ ભાગરૂપે ઓળખાય છે

પણ પ્રકૃતિ-પુરુષના વિવેકની અને તે
માટે ભેદતા ચિત્તવૃત્તિનિરોધની શી જરૂર?
જ્યાંમાં, પરમાત્મા એવા જ પદાર્થ ક્યાં છે?
તકપ્રધાન યુગની આ શકાઓના ઉત્તર
રૂપે વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનો ઉત્પન્ન થયાં

આત્મા અને અનાત્માના વિશેષ ધર્મો
નક્કી કરનાર દર્શન તે વૈશેષિક

અને તે માટે ભેદતા અનુમાનાદિ પ્રમાણો
ની ચોખ્ખા ઘટના કરનાર દર્શન તે ન્યાય છે
આમ પૂર્વે કહેલાં 'સાંખ્ય' અને 'ચોગ'
ઉપરાંત બીજા એ દર્શનો વૈશેષિક અને

ન્યાય થયાં

પરંતુ આ દર્શનોમાં એક ખામી ઉભરી
હતી એ દર્શનોમાં પ્રમાણો લૌકિક છે.
લૌકિક પ્રમાણો વડે અલૌકિક 'પદાર્થ'નો
નિર્ણય કરવા આ દર્શનો પ્રવૃત્ત થયાં હતાં

'પરંતો વક્ત્રિમાન ધૂમાત્' એ અનુ-
માનપદ્ધતિ ધૂમ અને અગ્નિ માટે ભલે મયાથ' -
હોય, પણ આપણે જે વિષય વિચારવા બેઠા
છીએ તે તો ધૂમ અને વક્ત્રિ કરતાં થણો
જોડા છે એમાં સામાન્ય અનુમાન પદ્ધતિ
નિશ્ચય ઉપભવી શકતી નથી

કોટલે આ રીતે વૈશેષિક, અને ન્યાય
દર્શનો અસંતોષકારક મતીત થયાં

મનુષ્યશ્રદ્ધિએ માકીને ફરી શુનિર્ણય શરણ
લીધું પૂર્વમીમાંસાએ પ્રાકલ્પનો અને ઉત્તર-
મીમાંસાએ ઉપનિષદનો આશ્રય લીધો

પ્રાકલ્પની કર્મકાંક્ષી ભૂલ પૂર્વમીમાં-
સાએ બરાબર જોઈવી

પરંતુ એ બાજુ વિચારોને તત્ત્વચિંતકોને
શુકિતને અનુકૂળ ન દેખાઈ

તેઓના આત્માને પ્રજ્ઞાજ્ઞાનની તૃપ્તિ લાગી
હતી ને એ તૃપ્તિ ઉત્તરમીમાંસાએ છિપાવી
દર્શનોની ઉત્પત્તિ આ રીતે ઘટાવી
શકાય છે *

• કારણની શોધપીઠની ગાદી પર અધિરૂઠ
થયેલા તે હાથ સમાધિરૂપ સ્વામીશ્રી શાસ્ત્રાનંદ
સરસ્વતી પીઠ વિચારક હતા આપણા દર્શનો કાળ-
ક્રમે કેમ જોડવાયા તે વિશે એઓએ પ્રસારીરૂપે
જે વિચારો સૂચવેલા તે આ લેખમાં દેકમા
જણાયા છે

-સેખરક

★

ભૂતચેતની વાતો સંલિખી, એક જણને જરા આશ્ચર્ય થયું 'શું ભૂત ગમેકા જેકું લાગતું હશે? હું
તો માનતો નથી તમે આજ ને ચોક્કસ રીતે કહી શકો ખરા કે એ તમારો ચેતનો જ પડછાયું નહોતો?'

✱

પ્રભુ પંદર

શ્રી ભાનુકુમાર ચુ. નાયક

હોય તો વહાલામાં વહાલી ને મોંઘામાં મોંઘી વરતુનો પણ લાગ કરતાં આપણે આંચકા ન અનુભવીએ તે સાચી માનવતા, તે જ સાચું જ્ઞાન અને તે જ સાચી ભક્તિની. આ વાર્તાના ધના ભગત એની પ્રતીતિ આપશે.

૦. મને છેવાડે એક જોરડું ઊભેલું છે. પડું-
પડું થતી દીવાલો, માંડમાંડ સોડે.
વળીએને થોડાંક તૂટેલા ન. જોયાનો
ભાર ઝીલી રહી છે. ચારેકાર સાફસૂત્રીને
અભાવે બળા બાંધી રહ્યાં છે. છાપરાનાં
કાશમાંથી સૂરજનો તડકો ચંદરવા પાડતો
હોય ત્યારે પરસાળમાં ધના ભગત લાકડાની
વર્ષાજૂની બોડી પર રામાયણ વાંચતા
નજરે પડતા.

મોચી ભગતની વાત થણી રસિક છે.
બોધો કહે છે કે તેમની પાસે પહેલાં દીકરીક
પૂંછ હતી. ઘેર ભેતીવાડી હતી. જીવાનએષ
દીકરા હતા. ઘેર દુઝણું ઘેર હતું અને નિત
સવારના ઘંટીનાં મીઠાં ગાણાં અને વંદોણાના
ઘંમકારા ગાણ રહેતાં.

કોઈ પણ મુસાફર ગામપાદરેથી તેમનો
મહેમાન થયા સિવાય જ ન શકતો નહિ.
તેમને હિંદુ, મુસલમાન, શીખ કે ખ્રિસ્તી
જેવો ભેદ ન હતો. તેઓ સંન્યાસીબાવાને
જોલાવતા, તેા સાંઈગાવાને પણ સત્કારતા.
તેમને ત્યાં ગુરુ નાનકના પંથના સાધુઓ થે
ભિતરતા અને ક્યારેક અંગ્રેજ મિશનરીઓ
આવી ચડે તો તે થે આશરો પામતા.
મોચીનો ધંધો કરતાંકરતાં ભગતને ભક્તિનો
નાદ લાગ્યો. તેઓ દરેક ધર્મની વાતો
સાંભળતા અને સૌમાં સારું કંઈ તે સમ-
જવાની કાશિશ કરતા.

માત્ર માનવી પર જ નહિ, પથુ-પક્ષી ને સ્ત્રમજ
જીવસૃષ્ટિ ઉપર પણ સમાન દષ્ટિ રાખી વર્તે તે
સાચો ભક્ત અને જ્ઞાની એમ લગભગ દરેક ધર્મમાં
દેહવાયું છે. આ સત્યને જે જીવનવ્યવહારમાં
ઉતારે તેનું જીવન ધન્ય બની નય. 'સહ નૌ મુનિકતુ-
આપણે બધા સાથે મળી જોતવીએ' એવી ભાવનાથી
સાચું પાત્ર બને તે હોય પણ તેને વિશેષ જરૂર

જે વખત પણ ચાલ્યો ગયો. કાળના સપાંટે
તેમની ભેતીવાડી, દીકરા, દીકરીઓ, બધું ય
ક્યાંક ભીંસી ગયું અને જીવંત પણ ગયું.
આજે જન્મદીની આખરી ઘડીની રાહ ભેતા
તે જીવી રહ્યા હતા.

*

ધનારાને એક વખત જ્યારથી કથામાં
એવું સાંભળ્યું, કે 'ભક્તને મળવા માટે'
ભગવાન એક દિવસ જરૂર આવે છે' ત્યારથી
તેમનું જીવન પલટાઈ ગયું. ઓસરીમાં બેઠાં-
બેઠાં ચંપલોને ટાંકા મારતાંમારતાં તેમની
નજર રાહલરીઓનાં પગલાં પારખતી રહેતી.
દરરોજ મગનભાઈ એડ કરવા નય. અમીચંદ
દુકાને નય કે ગોપાલ ટપાલી કાગળો વહેંચવા
નય. એ સૌની પગરવટ એમને કાઠે થઈ ગયેલી.
આખા દિવસમાં એમને જંધવારો વળતો નહિ.
ઘોડીવાર કામ કરે, વળી બેસે. ઘડીમાં રાંમ-
યણ વાંચે, તો ઘડીમાં તેમની તૂટીફૂટી
સાદી પર આગ થાય. એમ આખો દિવસ
પસાર થઈ જતો. તે આતુરતા પૂર્વક દરરોજ
કોઈની રાહ ભેતા. તેમની નજર ચૂકવી કોઈ
પણ રાહલરીનાં પગરખાં પસાર થતાં નહિ.

*

વૈશાખનો ધામ ધમ્મી રહ્યો હતો. ચારે
તરફ લૂ વાઈ રહી હતી. મોચી ભગત ઓસ-
રીમાં બેઠાબેઠા સાથે વડે ચંપલમાં દોરા

નાખી રહ્યા હતા.

એવામાં કંઈક ધૂન જાગી બેઠા સીવવાનું એક બાલુ મૂકી દીધું અને રામાયણું ઉપાડ્યું ભગવાન રાંભ વર્ષોથી રાહ બેઠાં રહેલ શત્રુની મળવા જઈ રહ્યા હતા તે નિમિત્ત પર જ નજર પડી વાંચ્યું શરૂ કર્યું, પણ હવે તો અંખે અધારા આવતાં હતાં ધડપણને લઈને જરાજરામાં મોતી જેવાં પાણીનાં ટીપાં નીતરતાં ઘરડું મગજ પણ કામ નહોતું કરતું થોડીક વારમાં જ ભગત યાકી ગયા અને ત્યાંજ એમની વર્ષોની સોજતી સાદી પર આગ પડ્યા.

ભગતને સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં બંધે કે તેમના યોરડામાં ભગવાન પ્રકટયા, બંધે કે બંધે અજવાળું* ફેલાયું ભગવાને ભગતને કહ્યું 'તારે જોડે હું આવીશ, તું ભગતો રહેજે' આટલું બોલી ભગવાન અલોપ થઈ ગયા.

અને ભગતનું સ્વપ્ન પૂરું થયું છતાં વેત જ તેમને થઈ દુઃખ થયું, તેવું મીઠું સ્વપ્ન હતું ? શું ખરેખર ભગવાન આ જોરડું પવિત્ર કરશે ? એમની શ્રદ્ધા વધુ દૃઢ બની.

સાંજ નમી ન નમી ત્યાં એક બાઈ આવી જારણે જીભી રહીને ભગતને કહ્યું 'પાણી પાશો કે ભગત ?'

ભગતને ત્યાં એકવાગ દૂધની પરજ હતી જમાનાના પલટાએ દૂધને બદલે ચાને જરા અરખી, પણ આજે તો તે ય ક્યાંથી મળે ? આલુઆલુ ચોતરફ દુબકાળને ઘેરા હતાં દૂધ અને વાવ સુકાઈ ગયાં હતાં એ પાણી વિનાના, રેશમાં લોડો 'પાણી, પાણી' કરતાં તરફડો રહ્યાં હતાં લોકોને ખાવા પાન નહોતું ને પીવા પાણી નહોતું દરરોજ સવારે પાણી ભરીને જિલ્લામાંથી ખટારો આવતો, ગામ-લોકોને માચાદીઠ એક માપિયું ભરીને પાણી

અપાતું તે પછી પાણુ ખીજે દિવસે સવારે એમાંથી જ આખો દિવસ ચલાવવાનું કામ કરેલા કાળ આવ્યો હતો.

ઘરડેઘડપણુ આવા દહાડા એવા ભગવાન પોતાને શા માટે જીવતો રાખતો હશે ? એવું વિચારતા ધના ભગત લોકોને ટેકે એક માપિયું પાણી રોજ લઈ આવતા એકલે પડે નકર પાણી યે ડેટલું પિવાય ? થોડું બાકી રહે એ તરસ્યાને પિવાયી દેતા ધના ભગતે પેલી બાઈને અવાજ સાંભળીને માટલીમાં થોડું ઘણું પાણી હતું તેમાંથી તેને આપ્યું અને પાછા મડી પડ્યા ચ પલને ટાંકા મારવા

પણ આજે ડોલુ બંધે તેમને જ પીને બેસવા ન દેતા હોય તેમ એક કૂતરું ક્યાંકથી તરફડું આંગણમાં આવી પડ્યું અને દયા-મણે ચહેરે ભગત તરફ બેઠું રહ્યું ભગતે તેને તરસ્યું ભર્યું અને બાકીના પાણીમાંથી થોડું તેના મોઢામાં રડ્યું એમ કરતાં ડેટલોડ દહાડો વીતી ગયો.

એવે ક્યાંકથી ચી ચી કરતી થોડી ચકલી-ઓ યોરડાની વળી પર બેઠી આલુઆલુ જીડી અને ફરી પાની વળી પર બેઠી. વારે થડીએ ચકર લખાવે અને પાછી વળી પર બેઠે, આવું બેઠેને ભગતને કંઈક ધમ્યું તેમણે તેમના બેઠા પલાળવાના રૂઝવામાં થોડું પાણી નાખી ચકલીઓ આગળ મૂક્યું પાણી પીને ચકલીઓ જીડી ગઈ, એવે સાંજ પડી.

તૂલ માટલીના ઠીકરામાં માંકચી માંગી આણેલ તેલ વડે દીવા કરીને ભગત ઝાંખે અજવાળે રામાયણ વાંચવા બેઠા પણ કેમ ક્યું મન જોડે નહિ, બપોરના સ્વપ્ના પર એ વિચાર ક્યાં કરે 'ભગવાન કલા પ્રમાણે આખ્યા કેમ નહિ ?' અને એ વિચારતા જ ભગત જીંધી ગયા.

*

તે રાત ભગતના જીવનની મોખામાં મોલી

પવાન અહમદ અપનાસ

છે ને સમગ્ર ચિત્ર પાછળ પાપુની પ્રેરક આકૃતિની આભા પણ છે. અંગેજ તેમ જ હૃદય સાહિત્યના લેખકને 'કાલમિસ્ટ' શ્રી અપ્પાસની, એમની સંમતિથી પ્રગટ થતી આ કલાકૃતિ પૂ. પાપુની આ માસમાં આવતી પુણ્યતિથિ નિમિત્તે સૌ કોઈનું પ્રેરક બળ બને.

સ્થળે જ્યાં જન્મત અથવા સ્વર્ગ છે ત્યાં યર્ષને અલ્લાહ અથવા ભગવાન દ્વારા જનામ મહાત્મા ગાંધીને મળે.

આપુ,

મારી બા કહેલી હતી કે આપ જન્મતમાં સધાગ્યા હો અલ્લાહ મિયાની પાસે, અને ગોપાળની મા કહે છે કે આપ સ્વર્ગમાં ભગવાનને પ્યારા યર્ષ ગયા હો. ન બાલુ કોનું કહેવું સાચું છે. માટે જ હું ઉપરના કેકાણા પર આપને આ પત્ર લખી રહ્યો છું; અને કદાચ સ્વર્ગ અને જન્મત એક જ જગ્યાનું નામ હોય-જેમ બનારસને કાશી અને અલ્લાહાબદને

આપુ પર અસંખ્ય પત્રો એમના જીવન દરમિયાન લખાયા હશે, અસંખ્ય ખાળકોએ તે લખ્યા હશે, પણ આ પત્રનો આંતરપ્રવાહ કેઈ છૂટી જ પરત છે. હિંદુ-મુસ્લિમ એકત્વના પ્રાણ-પ્રશ્નને કલમનવેશ શ્રી અપ્પાસે નિપુણ કલાકૌસલ્યથી વણી લીધો છે. અથેતિ રસઝર રસળતી ખાનીમાં કમનીયતા છે, માનસશાસ્ત્રીય સત્ય છે, મૌલિકતા

પ્રવાગ કહે છે તેમ-આશા છે કે આપ જે સ્થળે હો ત્યાં આ પત્ર આપને મળી જશે.

આ પત્ર ખરું જોતાં તો હું પોતે નથી લખી રહ્યો, પરંતુ માર્. પાસે લખાવાઈ રહ્યો છે.

લખાવવાવાળા આ છે: 'મારો નાનોમાઈ બુન્દુ (જેનું ખરું નામ બંદેબલી છે), મારાથી મોટી બહેન જૈનબ, નાની સહીના, ગોપાળની નાની બહેન સીતા અને હા, મોહન-એને તો હું બૂટી જ ગયો હતો. વાત એમ છે કે એ સૌ ધ્રુવે તો છે કે હું આપને પત્ર લખું, પણ આ વાત દરેકે મોટેથી નથી કહી, અખોથી કહી છે. આમાં

અને છેવટની રાત હતી. રાતના એમના અંત-રમાંથી અવાજ ઊઠ્યો. ભગત બેગાકળા બનીને સાંભળી રહ્યા. અવાજ સાંભળવો ગમે તેવો અને ચોખ્ખો હતો. કોઈએ મીઠે બોલે કહ્યું: 'ધના, તારી જીવનભરની તપશ્ચર્ય ફળી છે. હું તારા પર પ્રુથ થયો છું. મેં આજે તારી પરીક્ષા કરી છે. માણસ, પશુ કે પક્ષીમાં તે કોઈ જાતનો ભેદ બપડ્યો નથી. તે પારકી પીડા બણી છે. તે તારો ભાગ બીજને આપીને ત્યાગ કરી બપડ્યો છે. હું સાચો વૈષ્ણવ છે. તે જ્ઞાનનો ને કર્મનો અર્થ બપડ્યો છે. હું તારે ઘેર ત્રણવાર આવ્યો. તે માણસ, પશુ

અને પક્ષીમાં રહેલા એવા મને સંતોષ્યો છે. હવે હું તારી બિંદગી સફળ કરું છું.'

બીજો દિવસે ગામલોકોએ બપડ્યું કે મોચી ભગત સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

કોઈકે કહ્યું: 'આખર સુધી ભગવાનને મળવા માટે ભગત તરફડતા હતા, પણ છેવટે ભગવાને દયા ન જ કરીધી.'

બીજા એ જવાબ વાળ્યો: 'એ તો પુણ્ય-શાળી જીવ હતા. તે તો ભગવાનમાં જ લીન યર્ષ ગયા.'

જ્યેષ્ઠાયતી 'બહેર લવ ઈઝ, ગોડ ઈઝ' નામની વાર્તાનું ર્ષાંતર

ગોપાળ મોટેથી કંઈ નથી કહેતો. જે કહેવાનું હોય છે તે આંખોથી જ કહે છે એની આંખો ઘણું કહે છે, પણ એની વાત હું પછી કહીશ. અત્યારે તો આ કહેવાનું છે કે મોહનની આંખો પણ મને કહી રહી છે કે બાપુને પત્ર લખો, ને હું લખી રહ્યો છું મહેતબાની કરીને મને માફ કરજો. કરશો ને બાપુ ?

આપ તો મોટા માણસ છો વિચારતા હશે કે આ બાળકો મને કેમ કાગળ લખી રહ્યા છે ? પણ અમે સાંભળ્યું છે કે આપને બાળકો બહુ જ ગમે છે. મેં એક તસવીરમાં બોલ્યું છે કે આપ નાના બાળકોની સાથે બેસીને હસીરમી રહ્યા છો. ગોપાળ કહે છે એણે એકવાર આપને જુહુના સમુદ્ધિનારે બાળકોની સાથે રમતાં જોયાં હતાં, અને મોહન જ્યારે આપની તસવીર જુએ છે ત્યારે હમેશાં હું જ અને ડરથી ભરેલી એની આંખો ખુશીથી ચમકવા લાગે છે અને કહે છે 'આ બધા બાળકોના બાપુ છે એમનાથી ખીવાનું શું?' અને ખોટું ન લગારો તો હું કહું આપ હસતા મોહનની તસવીરમાં જિલકુલ બાળક જેવા જ લાગો છો ! એટલા નાના બાળક કે જેને હજી દાંત પણ ન ફૂટ્યા હોય ! એકાદ વખતે નાના ને આપની માફક જ બકરીનું દૂધ પીતા ગોપાળના સૌથી નાના ભાઈના જેવા !

એટલે અમે વિચાર્યું કે આપને અમે આ પત્ર લખીએ તો આપ ખોટું નહિ લગાડો, અને એટલા જ માટે અમે આ પત્ર લખી રહ્યા છીએ.

મારું નામ અનવર છે, બધા મને અનુ અનુ કહે છે અમારું અસલી ઘર પાણીપત, જિલ્લા કટનાલ છે એ પંજાબમાં આવેલો છે. મારા પિતા નામે અકબરઅલી દિલ્લીમાં સરકારી દાંતરમાં નોકર હતા. મારી ઉંમર સાત છ વર્ષની છે મારી બાનું નામ ફાતમા છે, પણ બધા એને ફતો ફતો કહે છે અને

એક અમારી જુહીમા છે, જે આપની ઉંમરની છે અને મોઢામાં દાંત પણ નથી એટલે પાનને 'દસ્તાથી' ફૂટીને ખાય છે અમારું આ બધું કુટુંબ પાણીપતમાં રહેતું હતું, સિવાય પિતાજી જે નોકરી પર નવી દિલ્લીમાં રહેતા હતા, એક ક્વાર્ટરમાં બાબર રોડની પાસે.

મારા પિતાજી આપને સારા માનતા નહોતા હમેશાં કહેતા હતા કે ગાંધી તો 'મુસ-લમાનોનો દુશ્મન' છે બાપુ આમ જ કહેતાં એટલે હું પણ આપને સારા માનતો નહોતો. પણ જુહીમા કહેતી હતી કે ગાંધી અહીં લાગેલા માણસ છે, તે બધાને બાઈભાઈ સેમજે છે એમણે આપને બહુ દિવસ પહેલાં જોયા હતા પણ કરીને આપ પાણીપત જિલ્લા સમિતિના કોઈ કામસર આવ્યા હતા અને સીએનની સભામાં બાપુ કયું હતું ત્યારે બોલ્યા હતા ત્યાંથી તે ખાલી જ પહેરે છે અને આપને ઘાણું માને છે પણ પિતાજી કહેતા હતા કે એ જુહી તો ખેવફૂ છે, મોટી-મોટી વાતોને એ શું સમજે ? પિતાજી તો અહીં ગદ કોલેજમાં ભણેલા છે અને રોજ વતનમાં પત્રો વાંચે છે એટલા માટે અમે એમની વાત જ માનતા હતા અને જ્યારે આપની વાત આવતી ત્યારે આપને ખરાબ કહેતા મજાક પણ ઉડાવતા હતા, કેમકે આપની લગોટી અને નમ્ર શરીર બેઈ એમને હસવું આવતું હતું !

પછી અમે સાંભળ્યું કે હિંદુસ્તાનના ભાગલા થવાના છે-જેમ મારા દાદાના મર્વા પછી એમની મિલકતનું થયું હતું તેમ એમાંની અધીરું મિલકત પિતાજીને અને અધીરું ઠાકરને મળી હતી. અમે મલ્લીઓમાં 'પાકિસ્તાન'ની દાવાદની ખૂબ ખૂસો પાડતા હતા. મેં એક દિવસ પિતાજીને પૂછ્યું 'પાકિસ્તાન શું છે ?' એમણે કહ્યું 'એ મુસલમાનોના પોતાનો અલગ દેશ હશે, જ્યાં આપણે રૂબરૂ કરશું' આથી અમે બહુ ખુશ થયા, કેમકે મેં

પિતાશ્રીના રંગીન ચિત્રોવાળા વર્તમાનપત્રોમાં એક રાજની તસવીર બેઠી હતી. એણે સોનાના તાજ અને ગળામાં મોતીઓની માળા પહેરી હતી. આથી મેં 'નેચાયુ' કે અમે બધા મુસલમાન રાજ બની જઈશું અને માથા પર સોનાના તાજ અને ગળામાં મોતીઓની માળા હશે.

પાણીપતમાં મુસલમાન ઘણા વધારે રહે છે અને હિંદુ થોડા છે. આથી અમે 'હેંદુ'ઓની સામે અકબરને ચાલતા હતા અને વાલિયાઓના છોકરાઓની સામે 'પાકિસ્તાન ઝીંદાબાદ'ની બેરબેરથી ખૂસો મારતા, અને બે એ કોચેસ અથવા આપતુ' નામ તો એને મારતા પણ હતા; પરંતુ બ્યારે પાકિસ્તાન બની ગયું ત્યારે અમે સાંભળ્યું કે પાણીપત પાકિસ્તાનમાં નથી આવ્યું, અને અહીં મુસલમાન રાજ નહે બને. પાછું સાંભળ્યું કે આખા દેશમાં મારામારી થવા માંડી. પિતાશ્રી બ્યારે દિલ્હીથી પાણીપત આવતા ત્યારે એ કહેતા કે હિંદુઓ મુસલમાનોને મારી રહ્યા છે; આથી હું 'હેંદુ'ઓની વધારે નફરત કરવા લાગ્યો. પણ એક વાત મારી સમજમાં ન આવી કે બંન્ના મુસલમાન વધારે અને હિંદુઓ ઓછા હતા એવા પાકિસ્તાનમાં મુસલમાનોને હિંદુ કેમ મારી શકે? અને અમે મુસલમાનો તો બાદશાહોના વંશજ છીએ અને મારકાડમાં આગળ રહીએ છીએ. પંબજ અને સરહદમાં બંન્ના મુસલમાન જ મુસલમાન રહે છે. ત્યાં અમે હિંદુઓને મારી શકતા હતા. અને કદાચ માર્યાં પણ હશે. પરંતુ હું તો બાળક રહ્યો, મેં કદાચ સમજવામાં ભૂલ કરી હોય અને પિતાશ્રી બણેલાગણેલા રહ્યા એટલે હું ચૂપજ રહ્યો. પણ આ વાત દિલમાં ખટકતી રહી! પછી દિલ્હીમાં મોરમારી શરૂ થઈ ગઈ! પાણીપતના મુસલમાન પાકિસ્તાન લાગવાની

તૈયારી કરવા લાગ્યા; પણ મારા પિતાશ્રી બધા તૈયાર નહોતા. વાત એમ છે કે મારા પિતાશ્રી જરા કંજૂસ છે અને પોતાની મેલકત, ઘરગર અને જોતરોને છોડીને જવા નહોતા ઇચ્છતા. એમણે કહ્યું: 'આરતેઆરતે બધી ચીજોને સારા ભાવે વેચીને જઈશું.' પણ એટલામાં પાણીપતમાં પંબજના લાગેલા ઘણા હિંદુઓ અને શીખો આવી પહોંચ્યા. હબરો ને લાખો લોકો! એ સૌને રહેવા માટે મકાન બેઠાં હતાં. એ બધાના ઘર પંબજના મુસલમાનોએ લૂંટી લીધાં હતાં-પશ્ચિમ, પંબજના મુસલમાનોએ હં! અને એમના બાલકોને માર્યાં પણ હતાં. આથી આ બધા લોકો દરેક મુસલમાન પ્રત્યે નફરત કરતા હતા, એટલે પાણીપતમાં મુસલમાનોનું રહેવું મુશ્કેલ બની ગયું. કેટલાક પોલીસના હાથે માર્યાં પણ ગયા. રોજ રાહ જોતા કે પાકિસ્તાનથી મોટરલોરીઓ આવશે-પણ એ ન આવી. પછી બ્યારે બેખમ બધી ગયું ત્યારે પ્રાચી પિતાશ્રીને દિલ્હીમાં લાંબું-અને એ ત્યાંથી લશ્કરીલોરી લઈ આવ્યા, અને અમે થોડાથોડા સામાન સાથે એ લોરીમાં દિલ્હી ગયા.

હવે હું આપને મારી બધુંક વિષે જણાવવા ઇચ્છું છું. આ બધુંક બહુ સુંદર છે. અમકંતી નથી, લાકડીનો કુંદો અને ફાડો તો ફટક અવાજ આવે છે. આ મારા પાંચમા જન્મદિવસે પિતાશ્રીએ લાવી દીધી હતી. અને કહ્યું હતું કે અત્યારથી બધુંક નો શોખ રાખો તો મોટા થઈને વીર સિપાહી બનશો, અને કાફરોની વિરુદ્ધ જેહાદ ઉઠાવી શકશો. મૂજ તો આ રમવાની જ બધુંક છે, પણ એને ખત્તા ઉપર રાખીને હું આખી ગલીના છોકરાઓને પરેડ કરાવતો હતો. આ અમારી પાકિસ્તાની ફેજ હતી!

હં-તો બ્યારે અમે પાણીપતથી આવ્યા

ત્યાને ઘરનો બધો સરસામાન છોડી દેવો પડ્યો પિતાજીનાં પુસ્તકો, માનાં કપડાં, વાસણો, પેટીઓ અને રબરખો બધું રહી ગયું બસ, બેચાર પહેરવાનાં કંપડાં સાથે લઈ શક્યા, પણ મેં આ બધું જ છાનીમાની સાથે લઈ લીધી, કેમકે આનાથી તો હું જેમણે અમને પાણીપતથી કાઢ્યા હતા તે કાફરોનો બદલો લેવાનો હતો !

દિલ્હીમાં અમે દસઝાર દિવસ એક ઝોરમાં બધું રહ્યા, કેમકે ત્યાં મુસલમાનોને મારવામાં આવતા હતા, ત્યાં અમારાં મોટાં કિસ્સાં પડી ગયાં પછી અમે સાંભળ્યું કે આપ કબૂતરાથી આવ્યા છો અને મુસલમાનોને બચાવવાની કોશિશ કરી રહ્યા છો પહેલાં તો પિતાજી કહેતાં હતા કે આ પણ ગાંધીની કોઈ ચાલ હશે, પણ પાછળથી માની ગયા કે આપ ખરેખર મુસલમાનોના જીવ બચાવી રહ્યા છો. દિલ્હીમાં થોડી શાંતિ થઈ ગઈ, પણ રસ્તામાં ભરતપુરની રિયાસતમાં સાંભળ્યું કે રેલવેમાં મુસલમાનોને મારી રહ્યા છે, એટલા માટે જ્યારે પિતાજીની બદલો મુબઈમાં ત્યારે અમે હવાઈજહાજ દ્વારા અહીં આવી ગયા. મેં સાંભળ્યું છે કે આપ હવાઈજહાજમાં બેસા જ નથી ! બાહ, બાપુ ! લાગે છે કે આપ ડરો છો, હું તો બિલકુલ ડરો નહિ આખે રચો બારીની પાસે બેઠો રહ્યો, એટલે સુધી કે છુટ્ટીમાં પણ ન ડરી-ચાલતાં ચાલતાં હવાઈ જહાજમાં બેઠીબેઠી 'દસ્તાથી' પાન ફૂટી રહ્યો એ પણ આપની જેમ જ તદ્દન ભોળો છું ને ! પણ એ તો પહેલાં લખી ચૂક્યો છું મુબઈમાં અમને રહેવા માટે બે ઝોરમાં મળી ગયા-શિવાજીપાર્કનાં રસ્તા પર જ્યાં ચારે તરફ હિંદુઓ અને હિંદુઓ જ રહે છે અમે બધા પહેલાં તો બહુ જ ડરા કે કોઈ મારી ન દે, પણ છુટ્ટીમાં જરા પણ ન ડરી એ તો ખુરજો કોઢીને સમુદ્રને કિનારે દૂર સુધી જઈ

આવતી અને કહેતી હિંદુ-શીખ પણ અસ્વા-હના બધા છે મને છુટ્ટીને કાલુ મારે !

અમારા ઘરની પાસે સમુદ્ર છે મેં સમુદ્રની વાતો નિશાળમાં વાંચી હતી, પણ એવો ન હતો એ તો બહુ મોટો નીકળ્યો, પાણી-પતની નહેર અને દિલ્હીની બમનાનદી અને દસ સરોવરો અને દસ તળાવને ભેગાં કરીએ એનાથી પણ મોટો ! બસ, પાણી જ પાણી છે ! છુટ્ટીમાં કહેવા લાગી, એ પાણીપત તો ખાલી જ કહેવાય છે, ખરું પાણીપત તો આ છે

અમારા પરોશના મકાનમાં હિંદુ રહે છે ગોપાળનાં મામાપ ને ગોપાળના કાકા, બહુ સુરત હિંદુ છે, અને સંજવાળા સાથે પરેડ કરે છે એમણે પોતાના ઘરનાં બાળકોને શીખવી રાખ્યું હતું કે મુસલમાન બહુ ખરાબ હોય છે, એમને મારવા એઈએ એટલે ગોપાળે પોતાના ઘરમાં એક હિંદુ સેના બનાવી ગઈ હતી, અને લાકડાંની તલવારો, એક ટીનની પિસ્તોલ અને વાંસનાં તીરકમાન લઈને તેઓ રોજ પરેડ કરતા હતા, અને જુઓ મારતા-'હિંદુ રાજ બનાવીશું, મુસલમાનોને મારી બચાવીશું હરહર-મહાદેવ' આવી તો બીજી ધણીય જુઓ હતી જે, બનતા સુધી મરાઠીભાષામાં હતી એની બરાબરી કરવા માટે મેં અમારી પાકિસ્તાની ફોજ બનાવી લીધી ગોપાળની ફોજમાં દસથી વાર બાળકો હતા અને અમે ચાર જ હતા, પણ અમે ડરતા નહોતા એક તો જેમ પિતાજી કહેતા હતા તેમ એક મુસલમાન ચારપાંચ હિંદુઓની બરાબર હોય છે અને બીજી મારી પાસે બધું હતી અને એમની પાસે લાકડાંની તલવારો અને તીર-કમાન હતાં એટલે બરાબર સામનો કરાતો જ્યારે એ જુઓ મારતા-'હરહર મહાદેવ,' ત્યારે અમે રાગે પાડતા-'અહાહ ઓ અકબર,' જ્યારે એ કહેતા-'હિંદુ રાજ બનાવીશું' તો અમે કહેતા 'ખુશીથી લીધું પાકિસ્તાન, લડીને લૂંટ્યું' હિંદોસ્તાં' પિતાજી મનાઈ પણ કરતા કે ચારે

બાળુ હિંદુ રહે છે, આવી વાતો ન કરો અને
 છુટ્ટીમા પણ વહાં; પરંતુ અમે થોડા માનવાના
 હતા ? એક દિવસ ખૂમે ભારતાભારતા ગોપાળ
 અને એની ફ્રેન્ડે અમારા ઘર પર હુમલો કરી
 દીધો. છુન્દુને પણ વાગ્યું, પણ મેં પોતાની
 ખંધૂકથી બધાને કરાવીને મારી ભગાડ્યા.

જ્યારે હિંદુ સેના અને પાકિસ્તાની ફોજમાં
 લડાઈનું ધમસાણુ મચી રહ્યું હતું, ત્યારે મેં
 મોહનને પહેલીવાર જોયો એ અમારી લડાઈ
 ને એવી ફાટીફાટી આંખોથી જોઈ રહ્યો હતો,
 બંને એણે આવી લડાઈ પહેલાં પણ ક્યારેક
 જોઈ હોય ! એ બોલ્યો નહિ, પણ એની આંખો-
 માંથી ટપટપ આંસુ પડી રહ્યાં હતાં. ગોપાળની

જાને ભગાડીને ખમીસ અને સુરવાલ પહે-
 ને ઘરની વચ્ચેની દીવાલ ઉપર ઝેરી છાના-
 માના રડી રહેલા મોહનને મેં પૂછ્યું : 'કેમ
 ભાઈ, હું કોણુ છે ? હિંદુ યા મુસલમાન ?'
 કેમકે સુરવાલથી હું સમજ્યો કે કદાચ એ
 મુસલમાન હશે, પરંતુ એણે કશોય જવાબ
 આપ્યો નહિ. બસ, ફાટીફાટી આંખોથી જોઈ
 જ રહ્યો ! એની આંખોને જોવાથી ણીક જેવું
 લાગતું હતું. કલંદર સાહેબની દરગાહ ઉપર
 ખાવલો ફકીર બેઠો રહે છે એવું એની આંખમાં
 લાગતું હતું. મેં પણ વિચાર્યું કે આ પણ
 ખાવલો હશે અથવા કદાચ ગૂંગો હશે ! પરંતુ
 એટલામાં ગોપાળ આવી ગયો ને કહેવા લાગ્યો :
 'આ બિચારાને કેમ મારો છો ? આ તો
 પંખમથી આગ્યો છે. એનાં માખાપ ત્યાં માયાં
 મયાં છે અને એ અહીં પોતાના સંબંધી-
 ઓને ત્યાં રહે છે.' આ સાંભળીને મને બહુ
 દયા આવી અને ખંધૂકની રમતમાં જીવ ન
 લાગ્યો. રાતના સ્વપ્નમાં મોહનની બિહામણી
 ફાટીફાટી આંખો નજર સામે આવતી રહી,
 હું બીકનો માર્થો જીવમાં રોવા લાગ્યો.

એ દિવસથી મોહન ઘણીવાર દીવાલ ઉપર
 ઓસી જતો અને અમારી રમત ફાટીફાટી

આંખોથી જોઈ રહેતો, એ પોતે ન મારી સાથે
 રમતો ન ગોપાળની સાથે. બસ અલગ ચૂપ-
 ચાપ બેઠો રહેતો અને કોણુ જાણે શુંય
 વિચાર કરતો ! કોણુ જાણે એની આંખો શું
 કહેતી ! કોણુ જાણે એ આંખોએ શું જોયું હતું
 જોયો એ ચૂપ થઈ ગઈ હતી !

તે પછી અમે રેડેથો પર સાંભળ્યું કે આપ
 ઉપવાસ કરો છો અને જ્યાંસુધી ફેફડાના
 હિંદુઓ મુસલમાનોને મારવું ખંધ ન કરે
 ત્યાંસુધી આપ ખાશો નહિ. આ સાંભળીને છુટ્ટી-
 માની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને એકએ
 વખત ભોજન પણ ન લીધું ત્યારે તો પેતાજી
 પણ કહેવા લાગ્યા કે હિંદુઓમાં સારા માણસ
 હોય તો તે માંધી જ છે. મેં છુટ્ટીમાની સાથે
 એક દેવસ દૂધ ન પીધું અને બપોરના ખાંધું
 પણ નહિ. સંજ થતાંથતાં તો ખૂરા લાલ
 થઈ ગયા. અને ન રમતમાં જીવ લાગ્યો, ન
 ભણવામાં. બસ, આંખો સામે ભોજનની
 થાળીઓ આવતી રહી અને વિચારતો રહ્યો
 કે આપ ખાધાપીધા નિના કેમ રહી શકો છો !

જ્યારે આપના ઉપવાસને કેટલાક દિવસ
 થયા અને અમે સાંભળ્યું કે આખા દેશમાં
 બધા હિંદુ-મુસલમાન કાન પકડી રહ્યાં છે,
 કે અમે હવે નહિ લડીએ ત્યારે અમે પણ
 હિંદુસેના અને પાકિસ્તાની ફોજની રમત
 ખંધ કરી દીધી. ખાદ એક દિવસ સવારે
 જ્યારે મેં મોહનને દીવાલ ઉપર ચૂપચાપ
 બેઠો જોયો, ત્યારે હું એની પાસે ગયો, ત્યાં
 બીજા બાળુથી ગોપાળ આવી ગયો.

ગોપાળ કહેવા લાગ્યો : 'અનુ !'

મેં કહ્યું : 'ગોપાળ, શું વાત છે ?'

તે બોલ્યો : 'બાપુજી...'

અને બસ આટલું કહીને એ રડવા લાગ્યો.

એ દિવસે વર્તમાનપત્રમાં છંપાયું હતું કે
 આપની તબિયત ઘણી નબળી પડી ગઈ છે
 બોલવું પણ મુશ્કેલ થઈ ગયું છે, આ વિચારીને

હુ પણ સીં પછો

ગોપાળે મારી તરફ આશ્ચર્યથી બોલ્યું.
અને બોલ્યો 'તું પણ સીં રહ્યો છે?'

મેં કહ્યું 'હા એ મુસલમાનને માટે
તો આ બધું કરી રહ્યો છે'

ગોપાળે કહ્યું 'આજથી દિલ્હી-મુસલ
માનની લડાઈની રમત બંધ'

મેં કહ્યું 'નિઃશ્વસ બંધ કરી દઈશું
ત્યારે બધા કાન પકડી રહ્યા છે, ત્યારે આપણે
પણ કાન પકડીએ છીએ.'

અમે બંનેએ નિશ્ચય કર્યો કે બધુંક,
પિસ્તોલ, તલવારો તોડીને સમુદ્રમાં ફેંકી
દઈશું.

કોણ બંધે કેમ મારી નજર મોહન તરફ
ગઈ અને આટલા દિવસોમાં પહેલી જ વાર
મેં એની આંખોમાં થોડો આનંદ બોલ્યો-મને
એવું લાગ્યું કે બંધે કોઈએ બંધું કરી દીધું
ન હોય!

પિતાજી પણ બીજે દિવસે કહેવા લાગ્યા
કે દિલ્હીમાં બંધું થઈ ગયું દિલ્હી-સીં અને
મુસલમાન નેતાઓએ ગાંધીજીની સામે કાન
પકડ્યા છે કે ચોતે દેવે કદી નહિ લડે!
મુસલમાનોની મસ્જિદ એમને પાછી મળી
ગઈ અને દિલ્હીની જગતોમાં મુસલમાનો
પુરીથી ફરવા લાગ્યા અને આપે ઉપવાસ
તોડ્યા અને ખત્રાબ કુટુંબુદિનની દરગાહ પર
પણ આપ ગયા.

હા-તો એક દિવસ પહેલાં તો અમારો
ધરોહો હતો કે હુ મારી બધુંક અને ગોપાળ
એનાં વીરકમાન તોડી નાખે, પણ જ્યારે મેં
અમકલી બધુંકને જોઈ ત્યારે મારો જીવ એને
તોડનારો ન ચાલ્યો મેં વિચાર્યું સીં
ખત્ર ગોપાળે એની પિસ્તોલ અને વીરકમાન
ન પણ તોડ્યા હોય! હુ પણ બધુંક કેમ ન

રાખી લઉં અને હુ કંઈ થોડો બધુંકને
ઉપયોગ કરી રહ્યો હતો! બસ જરૂરિયાતને
માટે મેં એ રાખી મૂકી હતી.

ત્યાં ગોપાળે પણ વિચાર્યું કે અ-નુ પોતાની
બધુંક કદાચ ન તોડે તેથી હુ મારી પિસ્તોલ
અને વીરકમાન શા માટે જોઈ લઉં? આપના
ઉપવાસ પૂરા થઈ ગયા અને અમે વિશ્વાસનો
શ્વાસ લીધો કોણ બંધે કેમ, પછી આપની
બીમારી અને નબળાઈની ખત્રથી દિલ્હી
મસગતુ હતું, જેમ પિતાજી યા બાની તમિયત
ખરાબ હોય ને ગમરાય તેમ મારું અને
ગોપાળનું નહિ પણ આખા મહોલ્લાવાળાનું
દિલ ગમરાતુ હતું આથી તો બધા આપને
'બાપુ'-'બાપુ' કહે છે!

પછી અમે એ સંભળી સમજ થઈ ગયા
કે આપ પર યોગ્ય ફેકાઈયો ખુનાની મહેરબાની
કે આપ તદ્દન સહીસહામત રીતે બચી ગયા
અને યોગ્ય ફેકાવાળો પ્રકાશ થયો.

મેં ગોપાળને કહ્યું 'ગોપાળ, આ તો
થઈ ખરાબ કહેવાય! બૂરા લોકો ગાંધીજીને
મારવા ચાહે છે'

ગોપાળે કહ્યું: 'આપણે ગાંધીજીની સા
કરવી જોઈએ'

મેં કહ્યું 'કેવી રીતે?'

તે બોલ્યો 'આપણે દિલ્હી જઈને
ગાંધીજીને ઘરે પહોંચે દઈશું'

મેં કહ્યું 'તું કેમ પહેરો ભરીશ? ન
બધુંક, ન તલવાર'

તે જલદીથી બોલ્યો 'પિસ્તોલ અને
વીરકમાન તો છે' પછી તે ચૂપ થઈ ગયો,
બંધે બૂઝથી કહી ગયો હોય તેમ

હુ પણ વગર વિચાર્યો જ બોલી પડ્યો:
'પિસ્તોલની ગોળી તો' એચાર ગજ બ
પહેંચે, હુ તો બધુંક લઈને પહેરો ભરીશ'
એ મારી તરફ ઘૂંટીને કહેવા લાગ્યો:

‘તારી પાસે બધૂક ક્યાથી આવી?’

‘મેં પણ એમ જ જવાબ દીધો: ‘જેવી રીતે તારી પાસે પિસ્તોલ અને તીરકમાન આવ્યા, તેવી રીતે વળી!’

એ ગુસ્સે થઈ ગયો, કહેવા લાગ્યો: ‘તમારા મુસલમાનોના ભરોસો નહિ. વચન આપ્યું હતું કે બધૂક તોડી નાખીશ.’

હું પણ ચૂપ બેસી રહું તેમ નહોતો. ચિદાઈને હું બોલ્યો: ‘તો તમારા હેંદુ કાફરોનો શો વિશ્વાસ? તેં નહોતું કહ્યું, કે પિસ્તોલ ને તીરકમાન તોડી નાખીશ!’

તે બોલ્યો: ‘જા, અમે તારી સાથે નથી મતા.’

મેં કહ્યું: ‘અમે ક્યા તારા વગર રહી ગયા છીએ?’ આમ કહીને હું ચાલી આવ્યો અને બધૂક સાફ કરવા લાગ્યો. અને પછી બધૂકમાં તિલ પૂર્યું. કાણુ જાણુ ક્યારે હિંદુ સેનાનો સામનો કરવો પડે!

તે વખતે ગોપાળ અને એનો ભાઈ વાંસનાં તીરકે છોલીને ધારદાર કરતા હતા.

અને આ વખતે જ્યારે મોહનને દીવાલ પર બેઠેલા બેઠો, ત્યારે પહેલાંના જેવા જ એની આંખમાં દુઃખ અને દર્દ હતો.

કેટલાંય દિવસો વીતી ગયા. સાંજના અંધે સમુદ્રને કિનારે મેળો ભેઈ રહ્યા હતા કે પિતાજી કચેરીએથી દોડતા આવ્યા ને કહેવા લાગ્યા: ‘ગાંધીજીનું અવસાન થઈ ગયું!’ કાઈ પાગલે એમને ગોળી મારી દીધી.’

પહેલાં તો કોઈને વિશ્વાસ ન આવ્યો. મહા ગાંધીજી કેમ મરી શકે? અમે વિચાર્યું: એ પોતે તો ખુદ બૌદ્ધથી પણ નથી ભય. પછી વિચાર આવ્યો કે એમની રક્ષા કોઈએ બરાબર ન કરી. પિસ્તોલ ચલાવવાવાળો ત્યાં સુધી પહોંચ્યો કેમ? રાંતના કોઈએ કંઈ ખાધું

નહિ. અમે રેડિયો પાસે બેસીને બજારો સાંભળતા હતા. પડેત જવાહરલાલ નહેરુનું લાપલુ સાંભળ્યું. કોટનાં મોટા માણસ થઈ ને પણ એ રડી રહ્યા હતા. ખસે બોલતા જતા હતા અને રમતા જતા હતા. આ સાંભળીને મને રોવું આવી ગયું અને ઘણીવાર સુધી હું રોતો રહ્યો. છુટ્ટીમા અને બા તો પહેલેથી જ રડી રહ્યા હતા, પિતાજીની આંખમાં પણ આંસુ હતા.

એ રાતે મને બરાબર ઊંઘ ન આવી. બિહામણી સ્વપ્ન દેખાતા રહ્યાં. ક્યારેક બેયું તો આપને કોઈ મારવા આવી રહ્યું છે અને હું ચીસો પાડું છું... ‘ગાંધીજીને બચાવો! ગાંધીજીનો જીવ બેખમમાં છે!’ પણ કોઈ નથી સાંભળતું. સૌથી બિહામણું સ્વપ્ન એ બેયું કે એક માણસ આપની પર ગોળી ચલાવી રહ્યો છે અને એના હાથમાં મારી બધૂક છે. એની ગોળી આપને વાળી રહી છે અને મને લાગ્યું કે આપ એટલા માટે જ મારાથી રૂઝીને ચાલ્યા ગયા!

બીજે દિવસે હાતાળ હતી. શાળા બંધ હતી તો ય રમવાનું મન થતું નહોતું. એ દીવાલની પાસે ગયો તો બેયું, મોહન બેઠો બેઠો રડી રહ્યો છે, બેરબેરથી ચીસો પાડોને. એને ભેઈને મને વધારે રોવું આવી ગયું. પછી ગોપાળ આવ્યો. એ પણ રડતો હતો.

ગોપાળ બોલ્યો: ‘બાપુજી ચાલ્યા ગયા.’ મેં કહ્યું: ‘હા. છુટ્ટીમા કહે છે અહીંના ખારા થઈ ગયા.’

પછી ગોપાળ બોલ્યો: ‘અનુ, મેં સ્વપ્નમાં બેયું...’

મારું દિલ ધડકી ગયું. જલદીથી બોલ્યો: ‘તે સ્વપ્નમાં બેયું કે મારી બધૂકથી...’

ગોપાળે વાત કાપી નાખી: ‘...નહિ બેયું કે મારી પિસ્તોલથી બાપુને કોઈ મારી રહ્યું છે.’

મેં એને મારા સ્વપ્નની વાત કહી.

ગોપાળે કહ્યું 'બાપુ આપણા બનેથી રહીને ચાલ્યા ગયા છે!'

પછી અમે બંને મળીને રડવા લાગ્યા મોઢન પાછો બેરબેરથી રડવા લાગ્યો અને અમે એ બેઈને દગ ઘર્ષિત ગયા કે આ રોગથી એનો અવાજ ખૂબી મથો હતો હવે તે બોલી શકતો હતો!

*

૧૩મી ફેબ્રુઆરી,

કાલે કેટલાય દરિયા અને નદીઓમાં આપની ચિતાની રાખ નાખનારાં આવી ચોપાટી પર અમે પણ અમારી આંખોથી બેધુ. કેટલાય લાખનુ સરઘસ હતું એમાં ઘણા મુસલમાનો. પણ હતા આપના મૃત્યુને તેર દિવસ થયા છે આ દિવસોમાં અમારી સરકારે હિંદુ-મુસલમાનોને ઝિંવાવનારા અને આપને મારવા ઇચ્છનારા ઘણા ખૂરા માણસો

ને પકડ્યા છે હિંદુસ્તાન-પાકિસ્તાન બંનેમાં હિંદુ-મુસલમાન કાન પકડી રહ્યા છે કે હવે મારફત નહિ કરે આપ એમને માફ કરી દો ને પાછા આવો.

હા, આજ સાંજના બ્યારે બધા માણસો સમુદ્રને કિનારેથી ચાલ્યા ગયા, ત્યારે મેં જાનામાનાં મારી બધૂકને તોડીને પાણીમાં ફેંકી દીધી. જ્યાં મેં મારી બધૂકના હુકડા ફેંક્યા હતા ત્યાં મેં બેધુ તો ગોપાળની તૂટેલી પિરતોલ અને તૂટેલાં તીરકમાન પણ પથ્યાં છે!

અને હવે હું ને ગોપાળ, શુન્દુ અને જૈનબ, સંધીના અને સીતા બધાંય કાન પકડી રહ્યાં છીએ કે ફરીથી અદરજ દર નહિ લડીએ હવે અમને માફ કરી દો ને પાછા આવો.

આપ પાછા આવશે ને બાપુ! +

+ અનુવાદક શ્રી કિરીટકુમાર બીમલપાણી

*

કહે છે કે એક વખત મરદાસિ તરીકે બહીલા જાળારા કર લલ્લાસરામ કથારિયા અને શુભચંદી સાહિબના પ્રથમ ધીરવિવેચક નવલરામ લક્ષ્મીરામ પડખાને કોઈ બહેર થયાં અમે મતલેદ પડેલે. એ દરમિયાન જાળારા કરનું નવું જ પ્રસિદ્ધ વર્ણન એક પુસ્તક જેના અવલોકનો નવલરામભાઈ લખતા હતા તે સાળાપત્રમાં અભિપ્રાયાર્થ આવ્યું હતું એ પુસ્તક પોતાની પત્નીને અર્પણ કરી નીચે સહી આપ કરી હતી 'તદારે બાળ.'

નવલરામે એક મિત્રને આની ટોચ કરતા કહ્યું

'આ અર્પણની ટેકડી હઠાવી હોય તો ?' આ પુસ્તક લેખકે પોતાની માતાને અર્પણ કયું હોય એમ લાગે છે' એવી રીતે અવલોકનની સાગ્રાત કરી હોય તો ?' આસપાસ બેઠેલી બધી મદ્યજીવિ પડી પણ સાણા નવલરામે તો વાતને એટલેથી જ અટકાવી

*

પરીક્ષાના દિવસો હતાં હોરટેલમાં રહેતા બે નિગરબંન મિત્રોમાંથી એકે બનેલા કપડા ધોળીને આપી દીધા.

'પેલુ ત્યાં લટકાવેલું ખમીસ પણ આપી દીધું કે ?'

'હા, હા, બધું જ દઈ દીધું એ ખમીસ તો કેટલું બધું મેલું હતું !

ખમીસ આપવાથી એકદમ મુરસો થતો મિત્ર બાદમાં

'અરે મુરખ, એની બાથ પર તો રોમન સમથમે આખો મતિલાસ લખેલો હતો !'

*

સુધુ ની પગલું

શ્રી સુરેશ ગાંધી

મગેલા અંતરાત્માની આસપાસ આ એકાંકી નાટિકાના દોર વણ્યા છે.

દશ્ય પહેલું

ધનદત્ત : અરે ગણુદાસ !

ગણુદાસ : હ શેઠજી, મને બોલાવ્યો ?

ધનદત્ત : જુઓ સાંજ પડવા આવી છે. ગણુદાસ, મ દિલેના દીપકો સળગી બિલ્લા છે. આપણી હવેલીના દીવા સળગાવો. બારણે ચોકીદાર બેસાડી દો, જો જો કોઈ બહારથી અંદર પ્રવેશવા ન પામે. આજકાલ ચોર-ચક્રોનો ભારે ત્રાસ છે. રાતના અંધારાનો લાગ જોઈ તેઓ હવેલીમાં ઘૂસી ભય છે અને લૂંટ કરી નાસી ભય છે.

ગણુદાસ : હું પણ એ જ વિચાર કરું છું. શેઠજી, પણ—

ધનદત્ત : કેમ શું છે ? શું વિચારમાં પડ્યો ગણુદાસ !

ગણુદાસ : હવેલીનાં દ્વાર કેમ કરીને વાસવા ? ઇલાચીકુમાર હજી ઘેર નથી આવ્યા.

ધનદત્ત : હે ! ઇલાચી નથી આવ્યો ? રાત્રિના ઓળા બિતરવા લાગ્યા અને મંદિરોમાં દીવા થયા તો ય ઇલાચી નથી આવ્યો ? ક્યાં ગયો છે એની ખબર છે, ગણુદાસ ?

ગણુદાસ : હા, અજઘાતા, પણ કહેતાં જમ અચકાચ છે.

ધનદત્ત : કેમ કાંઈ વિપરીત બન્યું છે ?

ગણુદાસ : તમે પેઢીએ હતા એ અરસામાં એક નટમંડળીએ આવીને ચોગાનમાં નાટ્ય-રંગ મોંઘ્યો હતો. ઇલાચીકુમાર નટલોડાનો એ જોલ જોઈ રહ્યા હતા, નાટ્યરંગ બંધ પડ્યો અને નટલોડા એમનો સરંજમ ઉપાડીને ચાલ્યા

કાંચન અને કામિનીના મોહમર્તમાં બેઠા ને બેઠા ખૂંપી ગયા પછી કુદરત આનંદજી હોય તો જ પુનરુદ્ધાર થઈ શકે. ઈશ્વરકૃપાની એક જ ચિનગારી એવાઓને માટે પૂરતી થઈ રહે છે. અંધાર... પછી એમિતો જ હમકારો ને પછી પૂર્ણ પ્રકાશ ! મોહની ઘોર નિદ્રામાંથી ઉત્થાન કાળે

ગયા. ઇલાચીકુમાર પણ તેમની વાંસેવાંસે ગયા. મેં એમને પાછા વળવા ઘણું સમજાવ્યા પણ માન્યા જ નહિ.

ધનદત્ત : નટલોડાએ ક્યાં પડાવ નાખ્યો છે ? ગણુદાસ : ગામની બાગીચે તંબૂ તાણીને એ લોકો પડ્યા છે. ઇલાચીકુમારને શોધવા હું ત્યાં ગયો હતો.

ધનદત્ત : એ ત્યાં હતો ? ગણુદાસ : હા, અજઘાતા. એક તંબૂની બહાર લાંગેલા ખાટલા પર એ બેઠા હતા. સામે એકી હતી એક રૂપાળી નટકંઠ્યા. એના રૂપને એ એકાગ્ર દષ્ટિએ પી રહ્યા હતા.

ધનદત્ત : હે ! ઇલાચીકુમાર નગરીના કુબેર-પતિ ધનદત્તના પાટવી પુત્રનું આ અધઃપતન ?

ગણુદાસ : નટકંઠ્યાના મોહક રૂપમાં સાન્ય ભાન જોઈને, સર્વસ્વ બૂલીને ઇલાચીકુમાર બેઠા હતા. એના મોઢા ઉપર નહોતો જાલ કે નહોતી લીજા. બધારે મેં એમને એ મોહસ્વનમાંથી જગાડ્યા ત્યારે માત્ર થોડું રિમત વેળું.

ધનદત્ત : પછી ? કહે, જલદી કહે, મારી અધીરાઈ વધે છે.

ગણુદાસ : મેં એમને પગે પડીને વીનવ્યા, ઘેર પાછા વળવા કહ્યું, પણ એમણે ના પાડી.

ધનદત્ત : મારો પુત્ર આટલો જોહાંખ ?

ગણુદાસ : એમણે કહ્યું કે મારું સ્થાન આ નટલોડાની વચ્ચે છે. હું અહીં જ રહીશ. નટકંઠ્યા મસ્તિકા વિનાનું મારું જીવન સનું છે.

ધનદત્ત : શું ઇલાચીએ એમ કહ્યું ? મારા

કીર્તિ'મંદિરના કાંઠા આગે કુ ખરતા મેખુ
હુ આકાશનાં અધારાં અવની પર જીતરતાં,
લાગે છે અને જાણે મારા સમગ્ર જીવનને
અધકારથી ભરી દેતાં હોય એવું લાગે છે
હાય દેવ! આ શું થયું એકું છે ?

ગણદાસ : વિનાશકાળે નિપરીત બુદ્ધિ ।

ધનદત્ત : પણ કહે ગણદાસ, એ નટકન્યા
શું એટલી બધી રૂપરમણી છે કે હસાચી,
એમાં બાન જૂલીને બેઠો છે ?

ગણદાસ : આકાશની ચક્રકલાએ મહિકા
'ને રૂપનાં આભરણો આપ્યા છે

ધનદત્ત : આપણી નાતમાં કન્યાઓના
ક્યાં તોટો છે ?

ગણદાસ : પણ ઇલાચીકુમારને મન નટ
કન્યા મસ્તિકાજ સર્વશુદ્ધ છે

ધનદત્ત : એ કોઈ રીતે પાછો ફરશે
ગણદાસ ! મારું ઘર, જીવન-જંધુ એના વગર
શન્ય છે

ગણદાસ : અશક્ય, મસ્તિકાએ એને
જોદનાં આંજલ્ય આંજ્યાં છે કામાગુર એ
કુમાર નટકન્યાને લીધા વગર પાછા ફરવા
માગતા નથી એના આ લક્ષ્મીગણમાં એ
આપની સમતિ માગે છે, આપણી !

ધનદત્ત : કેવી અસબદ વાતો ! દેકાને
દા.વ-પ્રાપ્તિમાં જ રહેવું ગમે છે નટકન્યાને
પુત્રવધૂ તરીકે કેમ રવીકારી શકાય ?

ગણદાસ : તો પુત્રને ગુમાવશો !

ધનદત્ત : જેને પેતાના કુળનું જાતિનું
કે ધર્મનું અસ્તિમાન નથી એવા કલગિત પુત્ર
કરતાં એ ન હોય એ જાનું હમણું હુ એણે
મારી આજર પર પાણી ફેંચ્યું છે, ગણદાસ !

ગણદાસ : શેઠજી, આટલો બધો પ્રકાપ !

ધનદત્ત : દહેલીના દરવાજા બંધ કરો
ગણદાસ, બંધાણે દહિયારજ બંધ થોડી બેસાડી
દો કાઈ પણ પાથી કલગિત માનવીને
અદર પ્રવેશવાનો દસ નથી જુદા ઇલાચી

આવે તોપણ દાર ન એવળે, એને કહેએ
કે તારું સ્થાન જહી નથી એ બદામનાં મટ-
નટીઓ બધાં ગાયેગામ ખેલ કરી બીજ
માંગીને ખાય છે, તેમની વચ્ચે રહેએ

[ધનદત્ત ચાંચો ભવ છે ગણદાસ મુઠ જની
જોઈ રહે છે]

દર્શન બીજી

[નટકન્યા મસ્તિકાએ આંજણા મોહના કામણુ-
થી બન બેઠેલાં દલાચીકુમાર નટકન્યા સાથે
અગ્રેયામ ફરતો, તેમની સાથે નાચતો અને ખેલ
બાજતો એક નામગા આંચો છે નટાએ નાખેલા
પદાવ સાથે એક તબક્કા મસ્તિકા સાથે એજોડો છે]

મસ્તિકા : મારી સાથે આમ રસની
મીટ માંડીને શું એઈ રહ્યા છે ?

દલાચી : તારું રૂપ, મસ્તિકા !

મસ્તિકા : આ રૂપ એમાં ધરાતા જ નથી !

દલાચી : ના

મસ્તિકા : કાણ ?

દલાચી : એ રૂપે મને આકર્ષણ કયું.

આપણી વચ્ચે પ્રીતિની ગાંઠ બંધાઈ, રમેદના
એ બંધનમાં બંધાઈને મેં મારું સ્વર્ગસ્વ
છેડ્યું ધન્યાર, માળાપ, લહરી, દહેલીઓ,
મહેલાતો-જંધુ જ

મસ્તિકા : અને બીજું કાંઈ ?

દલાચી : સ.સાગનું રાજ્ય ને, કાંઈ પણ
ઈતુ ઈતસન હોત તો એ પણ ઠોકરે મારીને
તારી સાથે ચાલી નીકળ્યો હોત

મસ્તિકા : પ્રીતિના આ ઘેન કાણે
પાયાં દશે ?

દલાચી : રૂપ અને બોવને

મસ્તિકા : કેટલીક વાર એવું થાય છે
કુમાર, કે આ નટકન્યાનો સાથ ઠોડીને આ
રખડવટી ઠોડી તમારી સાથે નીકળું જાણે,
જીવત ને તમારા ચરણમાં ટોળી રહું ! પણ

દલાચી : કેમ અટકી ?

મસ્તિકા : જાણીને તમે આપેલા કોલ

વચ્ચે આવે છે. જ્યાંસુધી એ પૂરો થાય નહિ ત્યાંસુધી આમ જ રહેવાનું—હૃદયથી નેકટ છતાં બાહ્યે દૂરનાં દૂર.

ઇલાચી : હું પણ મનહું છું કે તારા બાપુએ આવેલું વચન પૂરું કરી તારી સાથે લગ્નમંથિથી જોડાઈ જાઉં ! પણ એ કેમ બનશે ?

મલિકા : બનશે જ, એમ હિંમત કેમ ગુમાવે છે ? બાપુના વચન પ્રમાણે તો તમે કયું જ છે હવે માત્ર એક જ શરત બાકી છે.

ઇલાચી : હા, મલિકા, તારા બાપુએ કહ્યું કે નટની કન્યા મેળવવી એમ સહેલી નથી. તું આટલી કુલંબા છે મલિકા ? એમણે કહ્યું કે નાતબાત છોડી નટ બનેા અને મેં એમ કયું, કુંડું બકબીલો છોડી હું તમારી સાથે જોડાયો, નટવિદ્યા શીખ્યો, દોરડા પર ચડીને હાથમાં વાંસ લઈ નાચતાં શીખ્યો. હજી કેટલોક નયવવો છે ?

મલિકા : એક જ શરત પૂરી કરવાની છે—તમારી નટકલાથી રાજાને રીઝવવાની. જો એ રેઝાય તો બાપુ આપણા લગ્નની સંમતિ આપે.

ઇલાચી : એ મધુર પળ માટે હું જીવી રહ્યો છું.

મલિકા : હું પણ એ જ મનહું છું કુમાર. આપણો હસ્તમેળાપ થાય, લગ્નની ચોરી રચાય, સ્ત્રીઓ મંગળ ગીતો ગાય. એ સ્વપ્નને હું ઝપ્પું છું.

ઇલાચી : પણ પ્રીતિના બંધને બંધાયેલાં પ્રેમીઓને લગ્નની ચોરી અને મેંચરાના દેખાવ શા માટે ? મારું કહ્યું માનીશ મલિકા ?

મલિકા : શું ?

ઇલાચી : આ બધું છોડીને કોઈ અભરથા સંગે ચાલ્યા જઈએ. આ નટ કોઈકા જેડે નાચીનાં ચીને હવે તો હું ચાક્યો છું.

મલિકા : પણ બાપુને આવેલું વચન

મારે મન પવેત્ર વસ્તુ છે અને હવે ક્યાં વધારે વખત નાચવાનું છે ? કાલ સવારે જ અહીંના રાજા સામે આપણું નાચવાનું છે. એ ખુશ થાય પછી આપણને લગ્ન કરતાં કાણ અટકાવવાનું છે ?

ઇલાચી : એ આવતી કાલ પણ મને તો આપણી વચ્ચે અંતરાયના એક યુગ જેવડી લાગે છે.

[જાજી દિવસે ગામના રાજવી સમક્ષ નાચારંભ થાય છે. ઇલાચીકુમાર અને મલિકા બંધેલા દોરડા પર વાંસના આધારે નાચે છે. ખરેખરી કલા દેખાઈ છે; પણ રાજાને ઇલાચીની કલાની કે નટની વિધાની પડી નથી. એ તો રૂપસુંદરી મલિકાનું ચૌવન, શ્રમ તેમ જ લગ્નમંથિ ગૌર બનેલું એ ખુબારવિદ જ બોલે છે. જ્યારે કુમાર દોરડા પર રમત કરતાં બાળુના એક મક્કનમાં જુદું જ દૃશ્ય નિહાળે છે. ત્યારપછી ત્રીજો દિવસે :

મલિકા : બાપુ, બાપુ, હું તમારે પગે પડું છું. મારી વિનંતિ સંભળો.

બાપુ : એ નહિ બની શકે મલિકા ! તારો વિવાહ ઇલાચી સાથે નહિ થઈ શકે.

મલિકા : કારણ ?

બાપુ : એની શરત મુજબ એ પોતાના નટકલાથી રાજાને રીઝવી શક્યો નથી.

મલિકા : રાજા પ્રસન્ન ન થાય એમાં ઇલાચીકુમારનો શો વાંક ? કેટલું સુંદર એ નાચતો હતો ! દેહના તો એ કટકે કટકા કરી નાખતો હતો, છતાં રાજા તો એના સામે નજર ક્યો વગર મારા રૂપ સામે જ ખીટ માંડીને એકા હતા.

બાપુ : એમાં મને ઇલાચીનો જ પરાજય દેખાય છે. તારા રૂપ આગળ એની કલા કંઈ પણ વિસાતમાં નથી. રાજાએ એનો ચુકાદો આપ્યો છે. દુનિયાને ડોલાવે એવું આ રૂપ એવા નાચીજ માનવીને સોંપાશે ? અને તેમાં ય એ તો શરતમાં હાર્યો છે.

‘ મહિકા. પણ હું એને ચાહું છું, બાપુ !
તે એની બેડે પરણવાનું વચન આપ્યું છે..

બાપુ એ નહિ બને મહિકા, મારી
સાફ ના છે

મહિકા. પણ હું એને પરણવાની ના
પાડીશ તો એના મિલને આંચકા લાગશે, કદાચ
એથી એનું મોત—

બાપુ ભલે થતું, ઇલાચી કરતાં રાબ
યુ જોડો છે ? એ તને પટાણી બનાવવા માગે
છે આજ સવારે જ રાબનો માણસ આવીને
મને ઠરી બેઠો કે—

મહિકા. યુ ?

બાપુ રાબએ મને રાજમહેશમાં બોલા
વ્યો છે એ તારા રૂપ ઉપર મોહિત થવા છે.
તારું કિસ્મત બદલાશે મહિકા તું રાબની
રાણી થઈશ

મહિકા : એ નહિ બને બાપુ, રાબને હું
ધિકાર હું ઇલાચી સાથે વરવા સંભળ્યેલો
આ દેહ અન્યને પાડ્યો પણ નહિ લે

બાપુ : એક છું કે મારી આજ્ઞાને તું
કેમ ઉઘાપી શકે છે ? ઇલાચી બિખારી છે,
એણે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું છે

[ઇલાચીના આવે છે]

ઇલાચી કાણે એમ કહ્યું ? હજી સર્વસ્વ
મારી પાસે જ છે

બાપુ : યુ છે બિખારી ? બાપતુ વર,
ચાકી, માલમિલકત બધું તો ગુમાવી ભેઠો છે

ઇલાચી : કારણકે તમારી દૂટકી કન્યાએ
મને એના રૂપમાં અંધ બનાવ્યો હતો, પણ
અજાણે મારી આંખો જીમડી છે મારો આત્મા
અગ્યો છે મને લાગે છે કે મેં બધું ગુમાવ્યું
નથી સયમ અને ચારિત્ર્ય હજી અખડ છે, એ
જ મારી મૂકીને આધારે અહીંથી ચાલ્યો જઈશ

મહિકા. કુમાર, મારા કુમાર, ક્યાં જશો ?

ઇલાચી. જેણે મારાં ચક્ષુ ખોલી નાખ્યાં
એ સાધુમંદર સાથે એમણે મને દીક્ષા આપવા-

નું વચન આપ્યું છે

મહિકા. કેવી દગવગરની વાતો કહે
છો ? તમે તો અમારી વચ્ચે જ છે મુનિ
મહારાજને ક્યારે મળ્યા હતા ?

ઇલાચી. મર્મ કાઢે તબ સમય આવશે
દોરમાં પર જડીને નાચતાં હતાં, ત્યારે મેં મેનુ
મુન્નર દરમ બેસ્યું ! કેવો અહમ્મં એ સમય હતો !

મહિકા. યુ બેસુ, કુમાર ?

ઇલાચી. મેં બેસુ તો એક માત્ર મહા
રાજે મિશા લેવા ડેલીમાં પ્રવેશ કર્યો અને
એક અમત રૂપવાળી સ્ત્રીએ આવીને એમને
સિક્ષા આપી કેવો અપૂર્વ સમય હતો ! અને
યુવાન હતા, અત્યુદય એકાંત હતી, બાલુમાં
રસા જેવી યુવાન સ્ત્રી હતી, છતાં સાધુના
નયનમાં અપાર લગ્ન અને ઇચ્છા હતી.
સમયથી પાછા હતા સધુને એમને મારું
આત્મજ્ઞાન બની જાય

બાપુ. કેવી માંડી વાત કરે છે ?

મહિકા : તમારા હૃદયમાં શેનો આંચકો
લાગ્યો, કુમાર ? મને જણાવશો ?

ઇલાચી. મને મારી જાત પર ધૂણા
આવી હું કેટલો પામર છું અને સાધુનિદા
મહાન છે ! એને રક્ષાતું રૂપ પણ ડગાવી
શક્યું નહિ અને હું એક નટકન્યાને બેઠું
પ્રથમ દરિયે જ મોહમાં પડ્યો મને થયું
કે સયમ અને તપ એ જ જીવનનું
સર્વત્રેય મૂલ્ય છે, બીજું બધું બેધ છે
રૂપની લાલસા એ તો માત્ર સંમોહ છે
સંમોહના ત્યાગમાં જ મુક્તિ છે આજે સવારે
એ સાધુ મહારાજને શીઘ્રી કાઢી હું તેમના
પગમાં પડ્યો અને દીક્ષા આપવા વિનંતિ
કરી હું બહુ જ મહિકા-સાધુતાની પગદીએ

મહિકા. રહો મારા કુમાર, હું પણ આપુ
છું તમારા વગર એકલી રહી આ સસારમાં
હું શું કરીશ ? સાધુ મહારાજને કહેજો કે
મને પણ સ્વેત ચીવર ઓઢાડો ! [પાછો]

ઔરડામાં, સુશિક્ષિત અને સુસંસ્કૃત રૂચિની એક કલક પથરાયેલી હતી. અવાજમાં નમ્રતા અને મીઠાશ બેઠને મેં બુરખામાં ઢંકાયેલી સ્ત્રીની કામળતાનું અનુમાન કરી લીધું.

‘તમારા ખાવિંદ આજે ઘેર નહિ આવી શકે... એક જરૂરી કામમાં રોકાઈ ગયા છે. હો આ ચિટ્ટી તમારી પર મોકલી છે.’

‘ચિટ્ટી સાથે મેં એક દશના નોટ પણ મૂકી દીધી.

‘ધન્યવાદ!’ એણે બુરખામાંથી હાથ ફાટી ચિટ્ટી લઈ લીધી અને અંદર ચાલી ગઈ. હું બેઠો. પાછી આવી તો એક કલાત્મક ડીઝમાં બે પાન હતાં. મેં તેમાંનું એક પાન લીધું.

‘તો હું હવે જાઉં.....’
તેણે મૂકીને સલામ કરી. હું મીનાની એક મીઠી સ્મૃતિ લઈને હોટલમાં આવ્યો!
ખીજે દિવસે હોસ્પિટલમાં જઈને મહંમદની

હાલત બોઈ. તબિયત કંઈ સારી ન હતી. ડોક્ટરે કહ્યું: ‘બચવાની કાંઈ આશા નથી.’

મહંમદ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયો. એણે દર્દીસરી આંખોએ મારી તરફ જોયું.

‘મારી મીના?’

‘એની ફિકર તું ના કરીશ; મહંમદ, હું બેઠો છું ને!’

મહંમદને શાંતિ મળી. આખરે એ જ થયું. મહંમદ બચ્યો નહીં, બેચાર રૂમાલ લોહીથી તરબતર કરીને તે ચાલ્યો ગયો. રહી ગઈ બિચારી મીના. એને કહી દીધું કે મહંમદ નોકરી કરવા કલકત્તા ગયો છે. ક્યારે આવશે એ પણ નક્કી નથી. એને વાપરવા થોડાક રૂપિયા આપી દીધા. આજે કેટલા ય મહંમદની તે એમ જ માને છે કે મહંમદ કલકત્તા નોકરી માટે ગયો છે. ક્યાંસુધી એને એ ભ્રમમાં રાખી શકીશ? હું ખુદ પણ તે બાણનો નથી! x સચિત

★

એક ન્યાયાધીશ હતા. નિવૃત્ત જીવન ગાળવા માટે તે એક ગામડામાં ગયા. ગામડામાં પણ આંખો દિવસે શું કરવું? તો એક ખેડૂત પારોનો મજબુતીથી જમીન બેઠવાનું કામ લીધું. ખેડૂતે સાંજે એણે કે બીજા બધા નોકરો કરતા ઘણી વધારે જમીન આ ન્યાયાધીશે ખાદી હતી. એ તો ખુશખુશ થઈ ગયો. કહ્યું: ‘સાહેબ, કાલે આવો તો આથી પણ સરસ કામ તમને મળે.’

બીજે દિવસે ખેડૂતે એમને ખર્જોજ વેંચણમાંથી ચાર વેંચણ બહાર પાડવાની કામગીરી આપી. સાંજે આવીને એ બહાર તો માત્ર એક જ વેંચણ એમણે નોખું પાડ્યું હતું કારણ પછતાં જણાવ્યું:

‘તમે તો શી ખોજ પર મૂકે, પણ આખી જિંદગી નિષ્ક્રિય મરી કરીને મારી બુદ્ધિ એવી વસ્તુ ગઈ છે કે હવે વજાવરવામાં આશુ માફાને. થોડા નિષ્ક્રિય થઈ શકતો નથી! વેંચણનો ન્યાય તોળવાને ખંડે જાતમહેનતનું કામ હું વધુ સારી રીતે કરી શકાય.’

x

એક રાજ્યમાં વિદેશી રાજ્યની સંસ્કૃતિના પ્રચાર અર્થે મોટી એકિસો હોય છે. મુંબઈમાં અમેરિકાના એવા એક કેંદ્રને ‘એરેલ્ડી’ નામે ઓળખવામાં આવે છે. ત્યાં પુસ્તક લેવા માટે, ઘેર વાંચવા લઈ જવા માટે કોઈ પણ જાતની ફી લેવામાં આવતી નથી. નથી અનામત યા આજબાજીની જરૂર પડતી.

હમણાં જ સુભગવા મળ્યું કે કેટલાક બેઠો ખોત સરનામા લખાવી પુસ્તકો પાઠમાં આવતા નથી. પુસ્તકની કિંમત તો જે હોય તે પણ ભારતના નવયુવાન વંશ માટે, એની સંસ્કૃતિ માટે વિદેશીઓ કેવો ખલાલ ખાધતા હશે? વિશ્વ સુ એમણે મૂક્યો, તો આપણે એનો લાંચ કરતાં રાશનાં બેઠેએ.

x

• યુગ પ્રવાહ

શ્રી સોપાન

૭ થો મહિનો આપણા દેશે ભારે ચિંતામાં પસાર કર્યો છે આ ચિંતા દુઃખથી નથી, ક્યારે દર થશે તે કોઈ કહી શકે એમ નથી હિંદના ભાગલા પછા ત્યારે તો આપણું ગજત ત્ર વ્યવસ્થિત નહોતું, આપણા ભાગે આવેલા પ્રદેશમાં પણ એકતાનો અભાવ હતો અને સ્થિતિ જુદી છે આપણો દેશ અગતિ છે, આતંત્રિક એકતા સિદ્ધ થઈ છે, લોકરી દષ્ટિએ પણ આપણું સારી પ્રગતિ કરી છે આતંત્રીય ક્ષેત્રે આપણે વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યા છીએ, એશિયા ખંડમાં આપણું સ્થાન ઊંચું આવ્યું છે, આ બધું છતાં આજે પૂર્વ ખગોળે ઉપસ્થિત કરેલી સમસ્યા સામે આપણે લાચાર છીએ પૂર્વ ખગોળના ૧ કરોડ ૨૦ લાખ હિંદુઓને ઉગાડવાનો કોઈ માર્ગ આપણે શોધી શકતા નથી

ભાગલા પછા પહેલાં જે નીતિ મુસ્લિમ લીધે અપભ્યાર કરી હતી તે જ નીતિ ભાગલા પછી પાકિસ્તાનના નેતાઓએ સ્વીકારી છે આજના યુગમાં ન શોધે એવું વર્તન દાખવવામાં પાકિસ્તાનને મુદ્દલ શરમ નથી જગતના સભ્ય રાષ્ટ્રોમાં પાકિસ્તાન સ્થાન તો પામ્યું છે, પણ તેનો વ્યવહાર અસભ્ય છે, કુસ્તાથી ભરેલો છે પાકિસ્તાને મઝહબી ગભનનો આદર્શ સ્વીકાર્યો છે એનો અર્થ એ થયો, કે જેણે ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો નથી તે ક'ઈક નીચો છે, ક'ઈક નિગળો છે લોકતંત્ર તો એને કહેવાય, જ્યાં સર્વને સમાન તક અને સમાન અધિકાર પ્રાપ્ત થતા હોય ભારતે એ આદર્શ રાખ્યો છે,

ભાગતના નાગરિકો વચ્ચે જેમ સ્ત્રીપુરુષનો ભેદ નથી, તેમ નાતજાત કે ધર્મનો પણ ભેદ નથી ભાગતના તમામ નાગરિકો એક જ પ્રકારના અધિકારો ધરાવે છે

પણ પાકિસ્તાન મઝહબી ગભ્ય બનીને જ ધાર્મિક નથી ઇસ્લામના ઉચ્ચ આદર્શોને એણે તિલાંજલિ આપી છે પાકિસ્તાનના ગજકતાઓ, મુડીદારો, જમીનદારો, નેતાઓ ને સગદારો આમગ્રજને તો સુસી જ ગદા છે ઉપગત, પ્રજાના સામાન્ય હિતકુળ જાલાવવા અને ઇસ્લામી સામ્રાજ્યની મહત્વાકાંક્ષા પાટ પાડવા એમણે હિંદુવિરોધી અને ભાગતવિરોધી માનસ ઊભું કર્યું છે નાઝાઓને આખા પાડે એવો જુકો અને અતિશયોક્તિથી ભરેલો પ્રચાર તેઓ ગતદિવસ કરે છે પાકિસ્તાનના મોટા ભાગના અખબારો, ખાસ કરીને ત્યાંનું અગ્રણી અખબાર 'ડોન' તો અસભ્ય ને ઉરડેગટભરી અફવાઓ ફેલાવવામાં અભેદ છે પાકિસ્તાનના જવાબદાર નેતાઓ અને સગદારો રેડિયો પણ આ જાખમમાં પોતાથી થઈ શકે તેટલું કરે છે

ચારે જાણુ હિંદુઓ ને ભાગત સામે, જેર ફેલાવવાનો આવતું હોય ત્યાં આતંત્રિક શાંતિ શી રીતે જળવાય ? કાશ્મિરનો સંવાલ તો સળગતો ઊભો જ છે નિર્વાચનોની મિલકતનો મત્ર ઊકલ્યો નથી નહોતો પાણીનો અલડો પણ હંજી પત્યો નથી તેમાં છૂડિયા-માણના ફેફસાં પછી આર્થિક યુદ્ધ ઉમેરાતા ખ ને જાણુએ ત ગદિલી તો ઊભી થઈ જ છે ભાગતને નુકસાન કરી લાભ મેળવવાના હેતુથી પાકિસ્તાને પોતાના ગપિયાને ભારતની સરખા-

મણીમાં જીઓ રાખ્યો, ભારત બે તેનો સ્વીકાર કરે તો આ દેશમાંથી વતનાકારણુ કરેડો રૂપિયાની સમૃદ્ધિ આપોઆપ પાકિસ્તાનમાં જે ચાઈ બય. ભારત સરકારે બગૃતિ અને દર્દતા ખતાવી પાકિસ્તાનની મેલી મુશદ ધૂળમાં મેળવા છે, પણ પાકિસ્તાન તેથી નમ્યું નથી. પાકિસ્તાનની અવળી નીતિને કારણે સૌથી વિશેષ પૂર્વ ખંજાળના શણુ ઉગાડનારા જેકૂતોને સહન કર્યું પડ્યું છે, તેમનામાં તીવ્ર અસંતોષ પેદા થયો છે. પાકિસ્તાને આ અસંતોષ મિટાવવાના વાજબી માર્ગો દેવાને બદલે તેમનામાં કોમી ઝર રેહ્યું છે, તેને પરિણામે ત્યાં હેવાનિયત પેદા થઈ છે.

પૂર્વ ખંજાળના અત્યાચારોની વિગતો શરૂઆતમાં તો મળતી નહોતી, પણ તે પછી હકીકતો આવવા લાગી છે. પાકિસ્તાને સાચી માહિતી ઉપર પડેલો નાખવાના પ્રયાસો કર્યા છે, પણ તે વ્યર્થ ગયા છે અને જગતે બહુ ઓછું કે પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં ખૂન, લૂંટ, આગ, અપહરણના ભયંકર તથા વિશાળ પાયા ઉપર ખર્ચાવો બન્યા છે. પાકિસ્તાનનાં અખંજારો, રેડિયો અને નેતાઓ દરરોજ પાકિસ્તાનના મુસ્લિમોને કહે છે કે ભારતમાં વસતા ચાર કરોડ મુસ્લિમો અહીં આવવા જીવે છે અને ભયંકર અત્યાચારોના ભોગ બન્યા છે. કલકત્તામાં અશાંતિ થઈ અને ૨૦ મુસ્લિમો તથા ૧૧ હિંદુઓ અત્યુ પામ્યા તે સંબંધમાં પાકિસ્તાને ચારે બાજુએથી ચલાવ્યું કે દશ હજાર મુસ્લિમોની કતલ થઈ છે. ભારતના વડા પ્રધાને સાચું જ કહ્યું છે, કે વીસ અને દશ હજાર વચ્ચે જેટલો તફાવત છે તેટલો તફાવત સત્ય અને પાકિસ્તાનના પ્રચાર વચ્ચે છે. આવી તો અનેક વાતો પાકિસ્તાન વહેતી મૂકે છે.

પૂર્વ ખંજાળમાં છેલ્લા પંદરેક દિવસથી

શાંતિ લાગે છે, પણ એ શાંતિ સાચી છે એમ ભાગ્યે જ કંઈ શંકાય. કોમી સ્વભાવના આ પ્રકારની જ હોય છે. પાકિસ્તાનમાં જે બન્યું છે તે ત્યાંની ઉચ્ચ અધિકારીઓની નજર સામે જ બન્યું છે અને એટલી વ્યવસ્થા પૂર્વક ખૂન, લૂંટ, આગ અને અપહરણ ચલાવ્યાં છે કે તે પૂર્વેથી જ હતાં તે બાબતમાં ભાગ્યે જ શંકાને સ્થાન રહે. ભારત સરકાર તો શાંતિ ચાહે જ છે અને તેના વડા પ્રધાન આજના યુગના શાંતિના એક ફિરસ્તા છે. એમણે પૂર્વ ખંજાળના બીષણ અત્યાચારો બહુ પછી પાકિસ્તાનના વડા પ્રધાનને વિનંતિ કરી કે સાચી માહિતી માટે ખંને સરકારોના પ્રતિનિધિઓનું પંચ નીમીએ, પણ પાકિસ્તાને તેનો અસ્વીકાર કર્યો. એ પછી આપણા પ્રધાને કહ્યું કે ખંને બાબુના ઘવાયેલા ખંજાળમાં આપણે સંયુક્ત પ્રવાસ ગોઠવીએ તો તે માગણી પણ પાકિસ્તાને ઠોકરે ઉડાવી. જે ખંને વડા પ્રધાનો સાથે ફર્યા હોત તો ખંને દેશમાં અને ખંને કોમમાં શાંતિની લાવના પેદા થાત, પરંતુ પાકિસ્તાનના રાજકર્તાઓનો ઇરાદો જ કંઈક જુદો હોય ત્યાં શું થાય?

હવે સવાલ એ ઊભો થયો છે કે કરવું શું? પૂર્વ ખંજાળમાં અત્યારે શાંતિ છે પણ તે સાચી શાંતિ નથી. પાકિસ્તાનના જવનર જનરલ અને વડા પ્રધાન પાકિસ્તાનની પ્રબળ શાંતિનો ઉપદેશ આપે છે, પણ તે ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાય એમ નથી. પાકિસ્તાનની પ્રબળ કહેવાની એમની પદ્ધતિ પણ શાંતિ માટે બેખમકારક છે. તેઓ એમ માનતા જ નથી, કે પૂર્વ ખંજાળમાં વિશેષ અત્યાચારો થયા છે અને ભારતમાં થયેલાં છમકલાંઓ તેને જ આભારી છે. ભારતનાં છમકલાંઓમાં મુસ્લિમોની સાથે હિંદુઓ પણ મરે છે ને ઘણાય છે તે હકી-

કહે પણ દાબી દેવામા આવે છે તેઓના ઉપદેશનું સૂત્ર હોય છે • ભારતના બનાવોથી ઉત્કેશો નહિ વેગવૃત્તિ કેળવશે નહિ આમ આડકતરી રીતે ભાગતને જ બદલુમે ઠેગવામા આવે છે પાકિસ્તાન સાથેના વ્યવહારમા આપણે એવું છે કે તેના વચનમા વિશ્વાસ મૂકી શકાય એવું નથી. તેમનાં ૧. વેદનો આ દષ્ટિએ અર્થહીન છે

ત્યારે કયુ શુ ? ત્રણ માગો સૂચવાય છે ૧ રાષ્ટ્રસંસ્થામાં ફરિયાદ કરવાનો, ૨ પૂરતીની ફેરબદલીનો, ૩ યુદ્ધનો આ ત્રણ ઉપાયોમાં વિશેષ જોર અનુક્રમે ત્રીજા અને બીજાને આપવામા આવે છે કાશ્મિરપ્રશ્નના અનુભવે રાષ્ટ્રસંસ્થામા જવાનો ડોહનો ઉત્સાહ નથી બાકી રહે છે વસ્તીની ફેરબદલી અને યુદ્ધ બે આપણે શાંતિથી વિચાર કરીએ તો આ ઉપાયોની નિર્ગર્થતા આપણને તરત જ સમજાઈ જાય. વસ્તીની ફેરબદલીનો પહેલા વિચાર કરીએ

૧. વસ્તીની ફેરબદલી શાંતિથી થાય એ શક્ય નથી પાકિસ્તાન એવી કબૂલાત આપે તોપણ તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાય નહિ

૨ બંને બાજુએ ખૂન, છૂટ અને અત્યાચારના બનાવો બને જ અને તેની અસર આખા દેશ ઉપર થાય

૩ વસ્તીની ફેરબદલી પ્રદેશ કે સંખ્યા પૂરતી મર્યાદિત બનાવી શકાય નહિ

૪ જે અહીંથી જવા ન ઇચ્છતા હોય તેમને પણ ધકેલી દેવા એ અમાનુષી કૃત્ય ગણાય

૫ બે હિંદુ અને મુસ્લિમ એ દષ્ટિએ જ ગણતરી પસંદબી થાય તો ભારતે કાશ્મિર ગુમાવ્યું જ છે એમ માની લેવું જોઈએ

૬ પાકિસ્તાનમા હિંદુઓ સલામ કરેાડ, જ્યારે ભારતમા મુસ્લિમો ચાર કરેાડ છે; એટલે બે વસ્તીની ફેરબદલીનો સિદ્ધાંત

સ્વીકારાય તો પાકિસ્તાન વધુ પ્રદેશ માગે અને એની માગણીને અમેરિકા-બ્રિટનનો ટેકો મળી જ રહે

૭ ભારતમાથી મુસ્લિમોને કાઢવાની વાત આવે તેની અસર અન્ય લઘુમતિઓ ઉપર, ખાસ કરીને શીખ કોમ ઉપર થયા વિના રહે જ નહિ તેઓ અવરય અલગ રાજ્ય માગે માસ્તરતાગર્સિંગનું જોર ઘણું વધી જાય

૮ વસ્તીની ફેરબદલી શક્ય જ નથી, પણ બે થાય તો બે શાંતિ થઈ જશે એમ માનવું નહિ પાકિસ્તાની મુસ્લિમોની સંખ્યા વધતાં તેમનું ઝંડન વધે, પાતાના આર્થિક પ્રશ્નો તે ઉકેલી શકે નહિ, એટલે ઉકેલ નથી બાજુ ફેલાય અને ભારત તથા પાકિસ્તાનની સગડો સહાય સળગતી જ રહે

૯ આ સ્થિતિમા યુદ્ધ અનિવાર્ય બને. હવે યુદ્ધનો વિચાર કરીએ

૧૧ ભાગત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે સર્વાંગી યુદ્ધ થાય તો પાકિસ્તાનનો નાશ થાય એમા શકા નથી ભાગત જેટલી પાકિસ્તાનની તાકાત નથી અને એ ગળ્ય પૂર્વ અને ઉત્તર-પશ્ચિમમા વહે આવેલું છે તે પણ તેની નિર્બલતા છે

૨ પણ યાદ ગમવું જોઈએ, કે આજના યુગમા આત્મ-યુદ્ધ એ દેશે પૂરતું મર્યાદિત રહે જ નહિ, એટલે એમાથી ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધનો દાવાનળ અવરય પેદા થાય અમેરિકા અને રશિયાના બળો પેદાશો ભાગ બળવે જ

૩ અર્થાત્ વિશ્વયુદ્ધ શુ પરિણામ આવે તે કહેવાની કોઈની શક્તિ નથી, કોઈને તો તે મૂર્ખ છે એમ સમજવું

૪ યુદ્ધ થાય તો પાકિસ્તાનમા રહેલા હિંદુઓની સ્થિતિ કેવી કરણ બની જાય તે કહી શકાય એમ છે આજના દરતાં એ સ્થિતિ હંભરાગણી લચાનક હોય એમા શકા જ નહિ

૫. ભારતમાં તેનો પડઘો પડે જ. ભારત સરકારે આંતરિક શાંતિ માટે મોટી સેના ભારતમાં જ રાકવી પડે તો યે શાંતિ જળવાય. કે કેમ તે તો પ્રશ્ન જ રહે.

૬. યુદ્ધમાં ગમે તે પક્ષ વિજયી થાય. લઘુમતી કામને બચાવવા માટે યુદ્ધ ખેલાયું હોય તો તેનું નિકંદન જ નીકળી જાય.

૭. આનો અર્થ એ કે યુદ્ધથી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવે નહિ. ત્યારે શું મૂંઝા ખનીને ખેસી રહેવું? નિર્દોષ ઉપરના અત્યાચારો બેચા કરવા? આ સવાલોના જવાબ આપવાનું કઠણ છે. ભારત કે પાકિસ્તાનમાં બે સત્યાગ્રહી દરેક બંને તો યુદ્ધ અને વસ્તીની ફેરબદલી બંને આફતોમાંથી બચી શકાય. ભારતના હિંદુ-મુસ્લિમ વીરો પાકિસ્તાનમાં જાય અને જે આપત્તિઓ આવે તે સહન કરે. એ જ રીતે પાકિસ્તાનમાં પણ આજની સ્થિતિ સામે સત્યાગ્રહનો માર્ગ લેવાય... પણ આ માટે આજે વાતાવરણ છે? કોઈ દોરનાર છે? જનતામાં એવી ભાવના છે?

આજે તો સર્વત્ર નિરાશાનો અંધકાર છવાયેલો છે, પણ હમણાં જ ને ને સ્વિત્તું કે કહ્યું તેમ અંધકારમાં અટવાઈ એ નહિ તો ધીમેધીમે માર્ગ દેખાઈ આવે છે. જરૂર છે ધૈર્યની અને પ્રકાશ શોધવાના પુરસ્કારની. બધી બાબતોનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આ પ્રશ્નની બે બાબતો છે, બે મોરચાઓ છે: એક આંતરિક શાંતિનો અને બીજો પાકિસ્તાનમાં વસતા હિંદુઓને રક્ષણ આપવાનો. પહેલો મોરચો આપણા હાથમાં છે, ત્યાં બે આપણે સફળ થઈશું તો બીજો મોરચો લડવાનું કામ લેવાનું થઈ શકેલું બનશે. ભારતીય પ્રજા પહેલા મોરચા ઉપર મજબૂત રહે અને પાકિસ્તાનના જંગલીપણાનું અનુકરણ ન કરે તો ભારત સરકારના હાથ મજબૂત થાય, ઉપર કહ્યું તેવી સત્યાગ્રહની ભાવના પણ કદાચ પેદા થાય. યુદ્ધ અને વસ્તીની ફેરબદલી એ ઉપાય નથી. એ તો અંધારામાં ભૂસકો જ છે.

તા. ૨૧-૩-૫૦

ગુજરાતને આજે જોઈએ છે સેવાદારો

હિંદુ રેડી કામ કરવાવાળા સેવાબાવી અને ઉત્સાહી કાર્યકરોની જરૂર છે જેઓ જનતા માટે 'કોઈક' કરી છટકાની મદદ રાખતા હોય તેમણે નીચેની શરતો વિચારવી.

નહિ અછોડે	મજાશે :	આને સામનો કરવો પડશે :	આથી ફર રહેલું પડશે :
સેવા	મહેનત	ડીકા	અસંતોષ જડતા
યુગ્મમત	પરજા	ડિંકા	ખેડો બચ દેશ
કૂવના હાર	રૂપડપટ્ટી	દુઃખ	દુરાચારણ ખટપટ
કોઈ બતનો બદલો	ગરીબનાં આંસુ	ત્રાસ	દુર્ગતિ બિચ્છાશિમાન

અત્યા વિના નહિ ચાહે :

પ્રેમ	ધીરજ	કર્તવ્યશીલતા
ખંત	કેન્સાહ	સ્વદેશાભિમાન
સેવા	સચ્ચાઈ	કાર્ય દક્ષતા
સાહસ	નમ્રતા	સહકૃપતા

લોટસ ટ્રસ્ટની સાહિત્ય-સર્જનની યોજના

જરાતી ભાષામાં સામાન્ય જાનેને ઉપયોગી થાય તેવા ગ્રંથોના સર્જન અને પ્રકાશનના હેતુથી લોટસ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓએ એક યોજના તૈયાર કરી છે. વિવિધ વ્યવસાયમાં રુચી ધરાવતા ગુજરાતના અભ્યાસી લેખકો આ યોજના દ્વારા ગુજરાતી પ્રાચીન પૌરાણિક સાહિત્યના ક્ષેત્રો આવી શકે એમ છે. યોજના નીચે પ્રમાણે છે.

- ૧ લોટસ ટ્રસ્ટ તરફથી આ યોજના માટે રૂ. ૨૫૦૦૦૦ આપવામાં આવ્યા છે.
- ૨ આ યોજના અંતર્ગત આઠ વર્ષ સુધી ચાલુ રાખવાની ધારણા છે.
- ૩ વિદ્વાન અને અભ્યાસી લેખકો દ્વારા દર વર્ષે આઠમાર્ગ આઠ બે મૌલિક પુસ્તકો લખાવવાની આશા રાખવામાં આવી છે. પુસ્તકો કાઢતી સોળપેજ માપનાં લગભગ ૨૫૦ પાનાનાં હશે.
- ૪ આ યોજના પાંચ પાંચમાર્ગ માટે નીચે જણાવેલા પાંચ સભ્યોની સાહિત્ય-સમિતિ નીમવામાં આવે છે.

શ્રી બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરી

શ્રી બી.વી.વી. દેવે

શ્રી મનુ સુબેદાર

શ્રી વી.કે.એ. અમલલાલ શાહ

શ્રી મોહનલાલ મહેતા-સોપાન [મંત્રી]

આ યોજના અંગે સર્વ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે મંત્રી સાથે કરવો -

મોહનલાલ મહેતા

ગુજરાતદાર, ગિરેશ રોડ, મુંબઈ-૧

- ૫ આ સમિતિ ગ્રંથોના વિષય નક્કી કરી લેખકો સાથે સંપર્ક સાધશે અને યોગ્ય જણાશે તે રીતે લેખકને ગ્રંથ તૈયાર કરવા સૂચવશે.
- ૬ લેખક તરફથી હસ્તપ્રત મળ્યા પછી સમિતિ એ અંગે નિર્ણય કરશે અને ગ્રંથ સ્વીકાર્ય હશે તો પ્રથમથી નક્કી કર્યા પ્રમાણે અથવા સમિતિને યોગ્ય જણાશે તો નક્કી કર્યાથી પણ વિશેષ રકમ પુસ્તક તરીકે આપશે.
- ૭ પુસ્તક અંગે સામાન્ય રીતે પાંચસોથી આઠસો પેજ અને એક હજારથી વિશેષ નહિ, એવું ધોરણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.
- ૮ જે ગ્રંથ સ્વીકાર્ય થશે તે ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિના પ્રકાશનના હક્કો સંસ્કૃત સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલયને અર્પણ થશે. પુનર્મુદ્રણ, અનુવાદ, ફિલ્મ, નાટક વગેરે ખર્ચ તમામ હક્કો લેખકના પોતાના જ રહેશે.
- ૯ સમિતિએ લેખકને નિશ્ચિત કાર્ય સોંપ્યું હશે અને લેખક તે પુરું કર્યું હશે, છતાં સમિતિ કોઈ કારણસર એ અસ્વીકાર્ય જણાશે, તો એના અસ્વીકાર છતાં લેખકને મહેનતાણાની નક્કી કરેલી રકમનો ત્રીજો ભાગ આપવામાં આવશે અને તેના પ્રકાશનના 'સર્વિસ' લેખકના પોતાના રહેશે.

સંસ્થા-સમયાર

૨૦૨૨

આલુ વર્ષે સને ૧૯૪૯-૫૦નું ૭મું પુસ્તક 'શામળના છાપા' ગ્રાહકોને તા. ૨૦-૩-૫૦ના રોજ હંમેશની જેમ બુક-પોસ્ટથી મોકલાયું છે.

છેલ્લાં ૩૮ વર્ષથી ચાલતી આ માળા દ્વારા ૧૬૦૦ પાનાંનું વાંચન ગ્રાહકોને દેરખેઠાં મૂલ્ય રૂ. ૬-૮-૦માં અપાય છે. વાર્ષિક લેવાજમની રકમ રૂ. ૬-૮-૦માંથી ટપાલખર્ચ અને સેલેટેક્સનો સુમારે રૂ. ૧૧ બાદ કરતાં માત્ર રૂ. ૫)માં ૧૬૦૦ પાનાંનું વાંચન ગ્રાહકોને મળે છે.

સસ્તામાં સસ્તાં પુસ્તકો આપી શકાય એ માટે, સ્વામી અખંડાનંદજીએ શરૂ કરેલી આ માળા, અત્યારની સખત મોંઘવારીના સમયમાં પ્રજા આલુ રહી શકી છે એમાં ઈશ્વરેચ્છા ને લોકપ્રિય જ મુખ્યત્વે કારણભૂત છે.

પાછલાં વર્ષોમાં અપાયેલાં પુસ્તકોની યાદી અહીં નીચે આપી છે; તે ઉપરથી જણાશે કે સસ્તામાં સસ્તાં પુસ્તકો મેળવવાં હોય તેમણે આ માળાના ગ્રાહક બની જવું જોઈ એ.

સને ૧૯૪૮-૪૯માં અપાયેલાં પુસ્તકોની યાદી

ક્રમ	લેખક	પૃષ્ઠ	મૂલ્ય	ટ. ખી.
૧	યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય	જનાર્દન નાનાલાઈ મહારેકર	૬૬	૦-૮ ૦-૧
૨	સંતની વાત	ગોપાલજી ઠક્કર	૨૧૪	૧-૮ ૦-૪
૩	જીવનચર્ચા	વિજયશંકર સુનરી	૬૦	૦-૩ ૦-૧
૪	તન્ત્રકથા (સચિત્ર)	વાલજી ગો. દેસાઈ	૧૮૪	૧-૮ ૦-૪
૫	ગુલસી રામાયણનાં મહાવાક્યો	ગોપાલજી ઠક્કર	૧૧૨	૦-૮ ૦-૧
૬	હંસ મહારાજ	રમણીક મહેતા	૨૮૬	૨-૮ ૦-૫
૭	ધર્મખડ	પં. બહેચરાસ દોરી	૧૬૨	૧-૦ ૦-૩
૮	ગુલાબસિંહ	મણિલાલ નાણાઈ	૪૪૦	૪-૦ ૦-૪
				૧૧૫ ૧૧-૧૪ ૧-૭

ટપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૧૩-૫-૦ની કિંમતની ઉપરનાં પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૬-૮-૦માં ગ્રાહકોને દેરખેઠાં અપાયાં છે.

ચાલુ વર્ષ ૧૯૪૮-૫૦માં અપાયેલાં પુસ્તકો,

	પૃષ્ઠ	મૂલ્ય	રૂ. પ
૧ સં ૨૦૦૬૩ પંચાંગ	૧૦૪	૦-૮	૦-૨
૨ ઠહેવતો	૧૫૬	૧-૪	૦-૧
૩ ગીતશ્લોક	૯૬	૦-૬	૦-૧
૪ પગ્મ પ્રજ્ઞ બાપુ	૧૫૨	૧-૦	૦-૨
૫ પ્રેમપથ-સાગર રત્ને	૧૦૪	૦-૪	૦-૧
૬ દેશ અને કાળ	૪૫૬	૪-૦	૦-૪
૭ શામળના છાપા	૧૬૦	૦-૧૦	૦-૧-૩
	૧૨૨૮	૮-૧	૦-૧-૩

હવે જુદા પૃથક પાનાનું વાચન આપવાનું બાકી રહે છે, અને તે બે પુસ્તકો દ્વારા જૂન નાસની આખર પહેલાં મોકલી આપશે.

‘વિવિધ શ્રદ્ધમાળા’ ઉપગત સ્વર્ગપ્રયોગી સાહિત્યશ્રેણી અને આમ સાહિત્ય-શ્રેણીમાં પણ જુદાજુદા વિષયોનાં ઉપયોગી ને સરત. પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેમજ વાચકપ્રજાને કથાન દોરવામાં આવે છે.

નવા પ્રકાશનો

શિક્ષાપત્રી સ્વામીનાગયણ-સ પ્રદાયનું આ ઉત્તમ પુસ્તક શ્રી કિશોરલાલ મરાઠવાળા-ના આરુપ સાથે બેઠાર પકડ્યું છે. પાન ૧૦૪ કિ ૦-૬

સત-ચુરનો પરિચય લેં સ્વામી પ્રકાશાનંદજી વેઢાત, તત્ત્વજ્ઞાન અને કેટલાયે ચૂક પ્રશ્નોના સાદી ભાષામાં સળ પગ્ગય આપતું પુસ્તક. પાન ૩૫૨ કિ ૨-૦
મુખ્ય, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ (તથા વિચારોના અમરકાંડ) ૪૮૦ કિ ૩-૦
વિશ્વામિત્ર ને હસ્તિના (આમશ્રેણી) લેં સમાનાગયણ ના પાઠક મહર્ષિજીના
જીવનપ્રસંગોનું સચિત્ર આલેખન પાન ૬૪ કિ ૦-૪

વીર હનુમાન (આમશ્રેણી) લેં સમાભાઈ ભાવસાર બાળકોને માટે તૈયાર
કરેલું વીર હનુમાનજીનું સચિત્ર જીવનચરિત્ર પાન ૪૮ કિ ૦-૩

પુનર્ગવૃત્તિ

ગિન્ધરૂત સમાચણ ત્રીજી આવૃત્તિ પાન ૭૫૨ કિ ૪-૮
મનુ-મૂળ પડિતશ્રી કુલ્લુકની લીકા સાથે બીજી આવૃત્તિ. પાન ૮૦૮ કિ ૪-૪
ગીતાંજલિ, (આમશ્રેણી) અનુસ્વર્ગ કાંત આવૃત્તિ રજી. પાન ૬૬ કિ ૦-૬
હરે (આમશ્રેણી) અમત સમી આપધીનો પગ્ગય પાન ૮૦ કિ ૦-૬

આ સંસ્થા તરફથી ઉલ્લા પાંચ વર્ગમાં ૨૫૦ કાન્ત, ૨૫૦ કલાપી, કાકાસાહેબ કાસેલકર, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી કૃષ્ણદાસ અવેગ, શ્રી જ્યોત્સના દવે, શ્રી મોપાન, શ્રી માણેક હો હરમસાદ દેસઈ શ્રી વાલજી દેસઈ શ્રી પીતામજી પટેલ, શ્રી સુનીલકુમાર મહિયા, ઇત્યાદિ ગુજરાતના આધુનિક વિચારશીલ લેખકોના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા.

શ્રી રામ મિલ્સ લિં

પ.ર.ક સુ.ર.ન.શ. ફેન્સ. મ.સ.ર.દ.ઉડ

કા પ ૩

જેવં કે:-

દ.તિ.સં, સં.ક.ચો. (પ્રે.ન. ક.પ. તથા જેક.ક. પ.કેરે,

બોયલ્સ (પ્રે.ન. તથા રેક)

જા.ત.જા.ત.ન. કદર ર.ટિંગસ, પ.પેદાં.ન,

મ.લમલ તથા દ.પ.કલોથ વગેરે

જા.ન. વ.ન.ર

જે.ક. તથા ર.કેસ:- ફરગુસ.ન. રેડ, પેરેદ.

મું.લું.દું